

KAYIP BİR DİLİN İZİNDE

**Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki
Örtük İzleri**

Orçun Ünal

Paradigma Akademi

KAYIP BİR DİLİN İZİNDE

Tarihî Bir Türk Lehçesinin Avrasya Dillerindeki
Örtük İzleri

Orçun Ünal

ISBN: 978-625-6957-80-0

Paradigma Akademi Yayınları

Sertifika No: 69606

Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım

Fetvane Sokak No: 29/A

ÇANAKKALE

e-mail: fahrigoker@gmail.com

Yayın Sorumlusu

Nevin SUR

Tasarım&Kapak

Himmet AKSOY

Matbaa

Meydan Baskı Fotokopi

Sertifika No: 70835

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Mart 2023

Paradigma Akademi

Üzerimde emeği geçen üç kadına;
annem Fügen Ünal'a,
anneannem Nazife Göknel'e,
ve teyzem Melahat Temuçin'e

Biliglig er öldi atı ölmedi
Atebetü'l-Hakâyık

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	VII
SUNUŞ.....	XI
KISALTMALAR	XV
İŞARETLER	XXV
SESÇİL İŞARETLER	XXVII
TABLolar.....	XXIX
ŞEKİLLER.....	XXXI
GİRİŞ	1

Birinci Bölüm

AVRASYA DİLLERİNDE S-TÜRKÇESİNİN İZLERİ

1.1. Ural Dillerinde S-Türkçesinin İzleri.....	5
1.1.1. Macarcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	5
1.1.2. Proto-Permcede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler.....	32
1.1.3. Proto-Samoyedcede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	49
1.1.4. Volga-Fin Dillerinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler.....	63
1.1.5. Mansicede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	80
1.2. Moğolca ve Kitancada S-Türkçesinin İzleri.....	82
1.2.1. Moğolcada Türkçe Alıntılar	83
1.2.2. Moğolcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler.....	94
1.2.3. Kitan Dilinde S-Türkçesinden Alıntı Dört Kelime.....	194
1.3. Xiongnu ve Tabgaç Dillerinde S-Türkçesinden Alıntı İki Kelime	200
1.4. Mançu-Tunguz Dillerinde S-Türkçesinin İzleri	220
1.4.1. Proto-Tunguzcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	220
1.4.2. Mançucada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	233

1.5. Toharcada S-Türkçesinin İzleri	239
1.6. Ermenicede S-Türkçesinin İzleri	246
1.7. Ortak Çerkezcede S-Türkçesinin İzleri	262
1.8. Diğer Dillerde S-Türkçesinin Muhtemel İzleri	265

İkinci Bölüm

TÜRKÇEDE S-TÜRKÇESİNİN İZLERİ

2.1. Genel Türkçede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	268
2.2. Tuna Bulgar Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler.....	305
2.3. Volga Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	309
2.3.1. Tatar ve Başkurt Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler	309
2.3.2. Çuvaş Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler.....	316
2.4. Karaçay-Balkar Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler....	330

Üçüncü Bölüm

YAZILI BELGELERDE S-TÜRKÇESİ

3.1. Kiev Mektubu.....	335
3.1.1. S-Türkçesi * <i>şokur</i> Sözcüğü	339
3.1.2. S-Türkçesi * <i>ök</i> Sözcüğü	342
3.1.3. S-Türkçesi * <i>şokur ök</i>	342
3.1.4. SWRTH = S-Tü. * <i>şört-ä</i> / * <i>şürt-ä</i> ?.....	343

Dördüncü Bölüm

S-TÜRKÇESİNİN SES VE BİÇİM BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

4.1. S-Türkçesinin Ses Bilgisi	345
4.1.1. Ünlü Değişimleri	345
4.1.2. Ünsüz Değişimleri	348

4.2. S-Türkçesinin Biçim Bilgisi	356
4.2.1. Türetme Ekleri.....	356
4.2.2. Çekim Ekleri.....	357

Beşinci Bölüm

S-TÜRKÇESİNİ KİMLER KONUŞTU?

5.1. On Özel İsim.....	359
5.1.1. Ζαβεργάν	359
5.1.2. Σανδίλ / Σάνδιλχος	361
5.1.3. Χτιναλών.....	362
5.1.4. Σίμμας ~ σημά	363
5.1.5. Ζιλγίβι(ς)	364
5.1.6. Saba / Šāba	369
5.1.7. Šarağan / Šarokan	371
5.1.8. Šälbir	372
5.1.9. K'uar.....	374
5.1.10. Šalçi.....	375
5.2. Değerlendirme	377
SONUÇ	387
KAYNAKLAR.....	395
SUMMARY	505

SUNUŞ

Bu çalışmanın birincil amacı, yazılı kaynakları kısıtlı olmasına rağmen tarih içerisinde birçok dili etkilemiş bir Türk lehçesinin izini sürmektir. Bu lehçe, R/L-Türkçesi grubuna dâhil olmasının yanı sıra, Proto-Türkçe *d- ve *n- seslerine, dolayısıyla Genel Türkçe *y*- sesine karşılık *s- ünsüzüne sahip olmasıyla ön plana çıkmaktadır.

Bu lehçenin varlığına dair ilk izlenimlerimi Klasik Moğolca söz varlığındaki Türkçe kökenli kelimeleri incelediğim doktora tezim üzerinde çalışırken edindim. Moğolca söz varlığını muhtemel Türkçe alıntılar için tararken Genel Türkçe *y*- sesine karşılık Moğolcada *s*- ile başlayan bir dizi alıntı sözcük keşfettim. Bu sözcükleri, uzun zamandan beri bilinen, üzerinde çalışılan, Genel Türkçe *y*- sesine karşılık *sz*- ile başlayan Türkçe kökenli Macarca sözcüklerle birleştirdiğinde ortaya bambaşka bir tablo çıktı. Bulgar Türkçesinin, varlığından bile şüphe edilen “*s*’li ağzı” bir anda gayet gerçek ve tahmin edilenden çok daha eski bir Türk lehçesine dönüştü. Çalışmamda bu lehçeye, R-Türkçesi ve Z-Türkçesi gibi adlandırmalardan ilham alarak “S-Türkçesi” adını verdim. Moğolca ve Macarcaya ödünç verdiği sözcükler sayesinde varlığından haberdar olduğumuz bu lehçenin izlerini hem başka dillerde hem de Türkçede takip etmeye devam ettim. Sonunda, Proto-Permceden Tunguzcaya, Proto-Samoyedceden Ermeniceye, Xiongnu ve Tabgaç dilinden tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine varana kadar birçok dilde bu lehçenin küçüklü büyüklü izlerini buldum. Bütün bu alıntı sözcükler kitabın birinci ve ikinci bölümünü oluşturmaktadır.

Söz konusu lehçenin herhangi bir şekilde yazıya geçirilmiş olma ihtimalini değerlendirirken, önüme Türk diliyle yazıldığı varsayılan ancak okumaları kesin bir şekilde yapılamayan bir dizi runik yazılı metin serildi. Bunlardan yalnızca Kiev Mektubu adıyla

anılan belge üzerindeki kısa runik yazının söz konusu arkaik lehçeye yani S-Türkçesine göre okunursa anlamlı hâle geldiğini gördüm. Kitabın üçüncü bölümü, bu yazının yeni bir okuma ve anlamlandırmasına ayrılmıştır.

Moğolca, Macarca ve diğer dillerdeki alıntılar ile bir yazılı belge aracılığıyla sabitlediğimiz bu Türk lehçesinin ses ve biçim bilgisi üzerine edindiğimiz bütün bilgileri kitabın dördüncü bölümünde özetledim.

Beşinci bölümde farklı tarihî kaynaklarda genellikle Kafkasya'dan kayıt altına alınmış on özel ismi inceleyerek S-Türkçesini konuşanların tarihsel kimliklerini tespit etmeye çalıştım ve Kutrigur, Utigur ve Sabirlerin en muhtemel adaylar olduğu savını geliştirdim.

Sonuç kısmında, bu lehçeyi konuşanların göç hareketlerini ve yerleştikleri bölgeleri saptayarak geçmişlerini bütün etkileşim alanlarıyla yeniden kurmaya çalıştım.

Bu çalışmanın ismi, hiç kuşkusuz, öğrencilik yıllarımda edinip biraz da farklı bir beklentiyle okuduğum Doğan Aksan'ın *En Eski Türkçenin İzlerinde* adlı kitabından etkilendi. Elinizdeki çalışma her ne kadar en eski Türkçenin izlerini sürmüyorsa da kayıp bir arkaik lehçeyi ortaya çıkarması açısından kısmen bu amaca da hizmet etmekte ve Türklük bilimiyle ilk tanıştığım yılların heyecanını taşımaktadır.

İlk tohumu küçük bir farkındalık anında atılan ama tamamlanması yedi yıldan fazla süren bu çalışmayı sürdürürken önüme çıkan engelleri aşmamda bana birçok kişi yardımcı oldu. Yenisey dilleri hakkındaki sorularımı yanıtlayan Prof. Dr. Stefan Georg'a (Bonn), Eski Uygur Türkçesinin söz varlığıyla ilgili bilgisine başvurduğum Dr. Jens Wilkens'e (Göttingen), Ermenice etimolojileri benimle tartışan ve Ermenice kaynakların çevirisinde yardım eden Dr. Katherine Hodgson'a (Cambridge), Macarca çevirilerde yardımını esirgemeyen ve Mordvinceyle ilgili sorularımı yanıtlayan Dr. Judith Molnár'a (Göttingen), Han Dönemi Çincesiyle

ilgili çevirilerde bana yardımcı olan ve vakıf olmadığım bazı ayrıntıları açıklayan Dr. Ulrich Theobald'e (Tübingen) ve Fin-Ugor dilleri konusundaki engin bilgisini benden esirgemeyen Prof. Dr. Eberhard Winkler'e (Göttingen) teşekkür ederim. Kitaptaki birçok bölümün son kontrolünü yapan ve yapıcı eleştirilerde bulunan değerli arkadaşım Kamil Kürşad Karahan da ayrı ve özel bir teşekkürü hak ediyor. Bunların haricinde kitapta kalan bütün hatalar şahsıma aittir.

Bütün akademik hayatım boyunca maddi ve manevi desteğini esirgemeyen annem Şefika Fügen Ünal'a ve bu çalışmayı yazarken harcadığım vakti sabır ve anlayışla karşılayan eşim Beril Ünal'a minnettarlığımı ayrıca dile getirmek isterim.

Bu çalışmanın bir bölümü, Alexander von Humboldt Vakfı tarafından sağlanan Doktora Sonrası Araştırma Bursu sırasında ve sayesinde Almanya'da ortaya çıktı. Bu nedenle, burs süresince bölümünde beni konuk eden Prof. Dr. Jens Peter Laut'a ve Alexander von Humboldt Vakfına minnettarlığım sonsuzdur.

Göttingen, Şubat 2023
Orçun Ünal

KISALTMALAR

Genel Kısaltmalar

ağ.	ağızlarda
akt.	aktaran
B	batı
bk.	bakınız
ç.	çokluk biçimi
çev.	çeviren
D	doğu
ed.	editör(ler)
G	güney
gzç.	geniş zaman çekimi
h.	hüküm süresi
haz.	hazırlayan
hrf.	harfiyen
IPA	International Phonetic Alphabet (Uluslararası Fonetik Alfabe)
krş.	karşılaştırınız
mec.	mecazi
MÖ	milattan önce
MS	milattan sonra
n.	dipnot
öl.	ölüm tarihi
ör.	örnek olarak
red.	redaktör(ler)
üzç.	ünlü zarf-fiili çekimi
var.	varak
vb.	ve benzerleri
vd.	ve diğerleri
yaz.	yazar(lar)
yy.	yüzyıl

Eser Adı Kısaltmaları

AH	Atebetü'l-Hakayık
AKBh	Abhidharmakośabhāṣya
AT	Altan Tobçi
AYS	Altun Yaruk Sudur (Suvarṇaprabhāsa-sūtra)
BDS	Qing dönemi “Beş Dilli Sözlük” (1790-1794)
BHL	Bulgar Hanları Listesi
BM	Kitābu Bulgatü'l-Müştak Fī Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak
BV	Baytaratü'l-Vāzıh
BY	Beilu Yiyu 北虜譯語
CC	Codex Cumanicus
CT	Cāmi'u't-Tevārīh
DLT	Dīvānū Luġāti't-Türk
DM	Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l-Luġati't-Türkiyye
Gül. Terc.	Gülistan Tercümesi
HKT	Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesi
HŞ	Hüsrev ü Şīrīn (Kutb)
HT	Hüis Tolgoi Yazıtı
HTKL	Hotanca-Türkçe Kelime Listesi
HY	Hua Yi Yiyu 華夷譯語
IB	Irk Bitig
İH	El-İdrāk Haşiyesi
İML	İbnü Mühennā Lüġati
İMS	İrşādü'l-Mülük ve's-Selātīn
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kışaşü'l-Enbiyā
KFT	Kitāb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisāni't-Türkī
Kİ	Kitābü'l-İdrāk
KY	Kıssa-ı Yūsuf ('Alī)
Maitr.	Maitrisimit nom bitig
ME	Mukaddimatü'l-Edeb
MG	Münyetü'l-Ġuzāt

MGT	Moğolların Gizli Tarihi (Mongqolun Niuča Tobča'an)
MGT/Mo.	Moğolların Gizli Tarihi (Moğol yazısıyla)
MM	Mu'inü'l-Mürîd
NF	Nehcü'l-Ferâdis
NT	Nişâb-ı Türkî Dar Luğat
NTJ	Rusça-Tatar Türkçesi Kelime Listesi (Se Tatarskı Yazık)
PP	'Phags-pa yazılı Moğolca metinler
RKT	Rylands Satır Arası Kuran Tercümesi
RS	Resûlî Sözlüğü (The Rasûlid Hexaglot)
RŞ	Uygur Harfli Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi
Seng.	Senglah
ŞL	Şāmilü'l-Luğa
TA	Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
Tef.	Orta Asya Anonim Tefsiri
TİEM 73	Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Türk ve İslam Eserleri Müzesi No 73)
TT	Türkische Turfantexte
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lūgati't-Türkiyye
UÇS	Ming Dönemi Uygur Türkçesi-Çince Sözlük (Gāochāng guǎn Yì yǔ 高昌館譯語)
XT	Eski Uygur Türkçesi Xuanzang Biyografisi
ZY	Zhiyuan yiyu 至元譯語

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Afg. Özb.	Afganistan Özbek Türkçesi
Alm.	Almanca
Alt.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Arin.	Arince
Av.	Avestaca
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bar.	Baraba Türkçesi
BET	Batı Eski Türkçesi (West Old Turkic)
Blk.	Balkar Türkçesi
Br.	Eski Türkçe Brāhmī yazılı metinler
Brg.	Bargu-Buryat Moğolcası
Bşk.	Başkurt Türkçesi
BT	Bulgar Türkçesi
Bur.	Buryat Moğolcası
Cung. Tuv.	Cungar Tuva Türkçesi
Cür.	Cürçence
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çat Tat.	Çat Tatar Türkçesi
Çer.	Çeremisçe (Marice)
Çer. (B)	Batı Çeremisçesi (Dağ Çeremisçesi)
Çer. (D)	Doğu Çeremisçesi (Ova Çeremisçesi)
Çul.	Çulım Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
Dag.	Dagur Moğolcası
Dgx.	Dongxiang Moğolcası
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EÇuv.	Eski Çuvaş Türkçesi
EFar.	Eski Farsça
EK	Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi
EKBCÇ	Eski Kuzeybatı Çincesi (Old Northwest Chinese)
EM	Erken Mandarince

EMac.	Eski Macarca
En.	Enetsçe
En. (T)	Tundra Enetsçesi
EOÇ	Erken Orta Çince
EOT	Erken Orta Türkçe
Erm. Kıp.	Ermeni Kıpçakçası
Erm.	Ermenice
Erz.	Erza Mordvincesi
Est.	Estonca
ET	Eski Türkçe
ETat.	Eski Tatar Türkçesi
EUyg.	Eski Uygur Türkçesi
Ev.	Evence (Lamutça)
Evk.	Evenkice
Far.	Farsça
Fin.	Fince
FU	Fin-Ugorca
Fu-yü Kırg.	Fu-yü Kırgız Türkçesi
GEB	Geç Eski Bulgar Türkçesi (Late Old Bulgarian)
GOÇ	Geç Orta Çince
GOK	Geç Orta Korece
GT	Genel Türkçe
Güney Az.	Güney Azerbaycan Türkçesi
Gür.	Gürcüce
Hak.	Hakas Türkçesi
Hant.	Hantıca (Ostyakça)
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hlh.	Halha Moğolcası
Hmg.	Hamnigan Moğolcası
Hor.	Horasan Türkçesi
Hot. Sak.	Hotan Sakacası
İbr.	İbranice
İng.	İngilizce

İr.	İranca
İsk.	İskitçe
Kab. Afş.	Kabul Afşar Türkçesi
Kab.	Kabardeyce
Kalm.	Kalmuk Moğolcası
Kam.	Kamasça
Kang.	Kangat Türkçesi (Abakan Türkçesinin ağzı)
Kar. (K)	Karay Türkçesinin Kırım ağzı
Kar. (T)	Karay Türkçesinin Trakai (Troki) ağzı
Kar.	Karay Türkçesi
Kaşk.	Kaşkay Türkçesi
Kç.	Kaça Türkçesi
Ket.	Ketçe
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kit.	Kitanca (Hitayca)
Kklp.	Karakalpak Türkçesi
KM	Klasik Moğolca
Kmd.	Kumandı-Kiji Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kom.	Komice
Kor.	Korece
Kot.	Kotça
Koyb.	Koybal Türkçesi
Koyb. (K)	Koybalca (Kamasçanın bir ağzı)
Krç.	Karaçay Türkçesi
Krl.	Karelce
Krm.	Kırım Tatar Türkçesi
Krmç.	Kırımçak Türkçesi
Küer.	Küerik Türkçesi
Kürt.	Kürtçe
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kzl.	Kızıl Türkçesi
Lap.	Laponca (Saami)

Lat.	Latince
Leb.	Lebed Türkçesi (Kuu Kiji, Çalkandu)
Let.	Letonca
Lit.	Litvanca
Lob.	Lobnor ağzı (Yeni Uygur Türkçesi)
Ma.	Mançuca
Mac.	Macarca
Mans.	Mansice (Vogulca)
Mat.	Matorca
Mgr.	Monguor Moğolcası
Miş. Tat.	Mişer Tatar Türkçesi
Mo.	Moğolca
Mog.	Mogolî Türkçesi (Afganistan)
Moğ.	Moğul Moğolcası
Mok.	Mokşa Mordvincesi
Mord.	Mordvince
Nan.	Nanayca
Neg.	Negidalca
Nen. (O)	Orman Nenetsçesi
Nen. (T)	Tundra Nenetsçesi
Nen.	Nenetsçe
Ngan.	Nganasanca
Nog.	Nogay Türkçesi
OÇ	Orta Çince
OÇrk.	Ortak Çerkezce
OFar.	Orta Farsça
OM	Orta Moğolca
Ord.	Ordos Moğolcası
Oroç.	Oroçça
Os.	Osetçe
Osm.	Osmanlı Türkçesi
OT	Orta Türkçe
Oyr.	Oyrat Moğolcası

Part.	Partça
PÇer.	Proto-Çeremisçe (Proto-Mari)
Perm.	Permyakça
PHA	Proto-Hint-Avrupa dili
Pkt.	Prakrit
PM	Proto-Moğolca
PObUg.	Proto-Ob-Ugorca
PP	Proto-Permce
PPM	Pre-Proto-Moğolca
PS	Proto-Samoyedce
PSlav.	Proto-Slavca
PT	Proto-Türkçe
PTg.	Proto-Tunguzca
PToh.	Proto-Toharca
PU	Proto-Uralca
PUdm.	Proto-Udmurtça
PY	Proto-Yeniseyce
Rus.	Rusça
Sag.	Sagay Türkçesi
Sak.	Sakaca
Sal.	Salar Türkçesi
Selk.	Selkupça
SHÇ	Sonraki Han Çincesi (Later Han Chinese)
Sib. Tat.	Sibiryaya Tatar Türkçesi
Skt.	Sanskrit
Soğd.	Soğdca
Sol.	Solonca
Sp.	Spassk
S-Tü.	S-Türkçesi
Süry.	Süryanice
Şib.	Şibece
Şor.	Şor Türkçesi
ŞYug.	Şira Yugur Moğolcası

Tabg.	Tabgaçça
Tac.	Tacikçe
Tar.	Tarançi Türkçesi
Tara Tat.	Tara Tatar Türkçesi
Tat.	Kazan Tatar Türkçesi
Tayg.	Matorcanın Taygi lehçesi
TB	Tuna Bulgar Türkçesi
Tel.	Teleüt Türkçesi
Tg.	Tunguzca
Tob.	Tobol Türkçesi
Tof.	Tofa Türkçesi
Toh. A	Toharca A
Toh. B	Toharca B
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tub.	Tuba Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe
Ub.	Ubıhça
Ud.	Udice
Udh.	Udihece
Udm.	Udmurtça
Ulç.	Ulçaca
Urm.	Urum Türkçesi
VB	Volga Bulgar Türkçesi
Vot.	Votça
Yug.	Yugca
Yuk.	Yukagirce
Yun.	Yunanca
Yur.	Yurakça (Doğu Nenetsçe)
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi
Zıry.	Zıryanca

İŞARETLER

>	biçimine değişmiştir.
<	biçiminden değişmiştir.
=	denk biçim veya sözcük
	soydaş kelime
[...]	sesleri gösterir.
/.../	ses birimleri gösterir.
←	biçiminden / sözcüğünden alıntılanmıştır.
→	biçimine / sözcüğüne verintilenmiştir.
*	farazi (tasarlanmış) biçim
†	eskimiş okuma
+	isimlere ve isimlere gelen eklere işaret eder.
-	fiillere ve fiillere gelen eklere işaret eder.
±	isim ve fiil olarak kullanılan sözcüklere işaret eder.

SESÇİL İŞARETLER

B	/b p/ belirsizliğine işaret eder.
C	herhangi bir ünsüze işaret eder.
D	/d t/ belirsizliğine işaret eder.
G	/g k/ belirsizliğine işaret eder.
V	herhangi bir ünlüye işaret eder.
w	/o u/ belirsizliğine işaret eder.
ÿ	/ö ü/ belirsizliğine işaret eder.

TABLOLAR

Tablo 1	GT * <i>sāz</i> , * <i>sāriġ</i> , * <i>yagız</i> ve * <i>sūr(ı)</i> sözcüklerinin Moğolca, Çuvaş Türkçesi ve Macarcadaki karşılıkları	140
Tablo 2	Talas, Yenisey ve Orhon Yazıtlarında <i>š</i> ₁ ve <i>š</i> ₂ harfleri	338
Tablo 3	Genel Türkçe ve S-Türkçesinde ilk hecedeki ünlülerin karşılaştırması	346
Tablo 4	Genel Türkçe ve S-Türkçesinde ikinci ve sonraki hecelerdeki ünlülerin karşılaştırması.....	348
Tablo 5	S-Türkçesindeki ünsüzlerin Genel Türkçeye göre değişimleri.....	348
Tablo 6	S-Türkçesinin ayırıcı sesçil özellikleri.....	387
Tablo 7	S-Türkçesi konuşanların dolaylı ve doğrudan kaynaklara göre tarih içinde yerleşik oldukları yerler	388

ŞEKİLLER

Şekil 1	Kiev Mektubu üzerindeki runik yazı.....	336
Şekil 2	S-Türkçesini konuşanların göç yolları	393

GİRİŞ

Tarihte konuşulmuş dillerin en iyi tanığı yazılı belgelerdir. Yazıya geçmemiş diller tarihin derin karanlığı içinde bazen hiçbir yankı bırakmadan kaybolup gider. Yazılı bir dil ise neredeyse sonsuzluğunu garantilemiştir. Bir gün ölse bile geriye kendinden sağlam bir iz, silinmesi zor bir miras bırakır.

Kil, taş, deri veya kâğıt, neyin üzerine yazılmış olursa olsun, her türlü yazılı belge bir dilin farklı yönlerini anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olur. Dilin yazılı tarihi ne kadar geriye gidiyorsa bize tarihî gelişimiyle ilgili o kadar fazla bilgi sunar. Yazı dilinden konuşma dilinin bütün özelliklerini açığa çıkarmak mümkün değilse de belgeler çoğaldıkça o dil hakkındaki bilgimiz artar; ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimini anlamaya daha çok yaklaşırız. Ancak bazen belgelerin bolluğu da dilin bütün yönlerini kavramamıza yetmez çünkü dil (*langue*) sözden (*parole*) büyüktür.

Ne yazık ki her dil veya bir dilin her tarihî dönemi yazılı belgelere sahip olacak kadar şanslı değildir. Ayrıca yazı dili genellikle bir lehçe veya ağız üzerine kurulup ölçünlü bir dil yarattığından söyleyiş farklılıklarını bastırır. Bir lehçenin ya da ağzın özelliklerini ön plana çıkarırken diğerlerine dair daha az bilgi barındırır. Bu yüzden tarihî yazı dillerinin lehçe ve ağızlarını takip ve tasnif etmek her zaman yarım kalacak zorlu bir girişimdir.

Ancak yazılı belgeleri olmayan tarihî bir dil her zaman kaybolmuş sayılmaz. Böyle bir dilden iki şekilde haberdar olmamız mümkündür. Birincisi, yazıya geçirilmiş başka bir tarihî dilin kaynaklarında bu dile dair kayıtlar düşülmüş, anlamlarıyla birlikte o dile ait kelimeler not edilmiş olabilir. İkincisi, o dilin izleri, başka bir dilin içinde alıntı ögeler olarak varlığını sürdürebilir. Bunlar, o dilin tarihî yazılı kaynaklarında veya çağdaş sözlü derlemelerinde uzmanlar tarafından saptanır. Bu yolla, bazen yazılı bir dilin tarih

öncesi dönemleri hakkında bilgi edinir, bazen tarihî yazı dilinin gölgesinde kalmış sözlü lehçelerin, ağızların izlerini bulur, bazen de hiç yazıya geçmemiş bir dilin varlığını keşfederiz. Dil bilimi araştırmaları dâhilinde bunların hepsinin örneği görülmüştür. Bu açıdan alıntı sözcüklerin araştırılması, saklı kalmış birçok dilin, bir dilin yazı öncesi tarihî dönemlerinin veya farklı tarihî lehçelerinin açığa çıkarılması için çok önemlidir.

Türk dili tarihi açısından bakacak olursak, Çince kaynaklarda kaydedilmiş Xiongnu, Xianbei veya Tuoba (Tabgaç) dilindeki Türkçe kökenli sözcükler, Türkçenin, elimizdeki yazılı belgeler öncesinde nasıl görüldüğüne dair ipuçları verir. Örnek olarak, *Nan Qi Shu* 南齊書 adlı Çince kaynaktan geçen Tabgaç diline ait *kébáozhēn* 可薄眞 *kabakčīn “kapı bekçisi” sözcüğü, Eski Türkçe *kapıgči* sözcüğünün MS 4-5. yüzyılda yaklaşık olarak nasıl telaffuz edildiğini göstermektedir. Klasik Moğolca *eng* “en, genişlik” sözcüğü ise Eski Türkçe yazı dilinde yalnızca *en / ēn* “en, genişlik” olarak tanıklanmış sözcüğün yazıya geçmemiş bir *ēŋ varyantı olduğuna işaret etmektedir ki bu biçim –Moğolcadan geri ödünçleme değilse– çağdaş lehçelerin bazılarında ortaya çıkmaktadır. Türk dili dışından bir örnek olarak Hatti dili verilebilir. Yazılı belgesi olmayan Hattice hakkında bütün bilinenler, Hititçe metinler içinde geçen Hattice ifadelerdir. Benzer şekilde, MS 3. yüzyılda Prakrit dilinde yazılmış idari metinlerdeki bazı özel isim ve sözcüklerden yola çıkarak Loulan şehri ve çevresinde Toharcanın üçüncü bir diyalektinin (Toharca C) konuşulmuş olduğu sonucuna varılmıştır.

Türk dili tarihinde de varlığını yazılı belgelerle değil, alıntı sözcükler aracılığıyla belli eden tarihî bir Türk lehçesi vardır: Bu lehçe, GT *y-* sesine karşılık *sz-* [s] ile başlayan Türkçe kökenli Macarca sözcüklerin ve **ś-* ile başlayan Türkçe kökenli Proto-Permce sözcüklerin kaynağı olan lehçedir. Böyle belirgin bir özelliği olan bu lehçenin başka hiçbir dilde iz bırakmamış olması beklenmedik ve gariptir.

Bu çalışmada, bazen tamamen yok sayılan, bazen de etkisi Macarcaya ve Proto-Permceye verdiği sözcüklerle sınırlı sayılan kayıp bir lehçenin peşine düşülmüş, birçok dilde izi sürülmüştür. Bu izler, başta Moğolca, Kitanca ve Proto-Samoyedcede bulunmuştur. Buradan devam edilerek Mançu-Tunguzca, Toharca ve Ermenice gibi farklı dillere varılmıştır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de benzer etkiler gözlemlenmiş, bunlar da ayrı bir bölümde incelenmiştir. Söz konusu dillerden seçilen kelimeler tartışılırken, ilk olarak önceki köken önerileri özetlenmiş, bunlar dikkatle ele alınarak iç ve dış etimoloji imkânları tüketilmiş, ardından kelime için S-Türkçesi bir etimoloji öne sürülmüştür.

Çalışmanın birinci ve ikinci kısmını oluşturan bu alıntı sözcükler tartışılırken belirli bir kodlama yöntemi izlenmiş ve bu kodlarla çalışma içinde çapraz göndermeler yapılmıştır. Bunun için her dil veya dil grubuna iki veya üç harften oluşan bir kod atanmıştır. Bu kodlar, Macarca – MC, Proto-Permce – PP, Udmurtça – UD, Komice – KM, Proto-Samoyedce – PS, Mordvince – MR, Çeremisçe – ÇR, Mansice – MS, Moğolca – MO, Kitanca – KT, Xiongnu-Tabgaç – XT, Tunguzca – TG, Mançuca – MA, Toharca – TOH, Ermenice – ERM, Ortak Çerkezce – ÇRK, Genel Türkçe – GT, Tuna Bulgar Türkçesi – TB, Volga Kıpçak Türkçesi (Tatar ve Başkurt Türkçesi) – VK, Çuvaş Türkçesi – ÇUV ve Karaçay-Balkar Türkçesi – KB şeklindedir.

Bütün alıntılar mümkün olduğunca ortaya konduktan sonra, söz konusu lehçenin bilinen tek yazılı tanığı olan Kiev Mektubu'na değinilmiş ve bu runik harfli yazı için yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi sunulmuştur. Buna göre, Kiev Mektubu'nun dilinin S-Türkçesi olduğu su götürmez bir gerçektir.

Dördüncü bölümde bu lehçenin ses bilgisi özetlenmiş, önemli ses değişimlerinin kronolojisi belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca alıntı ögelerde sıklıkla görülen ve kesin bir şekilde ayrıştırılabilen biçimbirimler de ele alınmış ve türetme görevlerine göre sınıflandırılmıştır.

Kuşkusuz en önemli sorulardan biri, bu lehçeyi hangi Türk halkının konuştuğunu belirlemektir. Bu amaçla, beşinci bölümde Yunanca başta olmak üzere farklı dillerdeki tarihî kaynaklarda geçen kişi adları incelenmiş ve S-Türkçesine özgü ses özelliklerinden faydalanılarak bu lehçeyi konuşanlara ait olabilecek isimler belirlenmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise önceki bölümlerde ulaşılan bilgiler özetlenmiş ve “Türkçenin kayıp lehçesi” olarak adlandırılabilir S-Türkçesinin ve bu lehçeyi konuşanların tarihi yeniden kurulmuştur.

Birinci Bölüm

AVRASYA DİLLERİNDE S-TÜRKÇESİNİN İZLERİ

1.1. Ural Dillerinde S-Türkçesinin İzleri

Çalışmamızın konusu olan Türk lehçesinin izleri şimdiye kadar yalnızca Macarca ve Proto-Permcede bulunmuş, bu nedenle de Bulgar Türkçesinin nispeten yeni ortaya çıkmış bir alt lehçesi olduğu kabul edilmiştir. Literatürde bu gizemli lehçeye dair bulunabilecek bütün değini ve tartışmalar, Macarca ve Proto-Permcedeki alıntılar etrafında döndüğü için biz de çalışmamıza bu lehçenin Ural dillerindeki izleriyle başlamaya karar verdik. Macarca ve Proto-Permcedeki alıntıları tekrar ele alıp tartıştıktan sonra Proto-Samoyedce, Mordvince, Çeremisçe ve Mansiceye yakından bakarak S-Türkçesinin bu dillerdeki izlerini tespit ettik. Özellikle Proto-Samoyedcede S-Türkçesinin izlerini bulmak, söz konusu lehçenin tarihî derinliğini ortaya çıkarmak açısından ayrıca önemlidir. Bu bulgu, S-Türkçesini Bulgar Türkçesinin geç bir lehçesi olmaktan çıkarıp Proto-Türkçeden Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesiyle birlikte ayrılmış üç ana koldan biri yapar.

1.1.1. Macarcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Bir Ugor dili olarak Mansice ve Hantıcanın en yakın akrabası olan Macarca, Ural dilleri arasında en çok konuşana ve en eski yazılı kaynaklara sahip olan dildir. Genetik açıdan bir Fin-Ugor dili olsa da özellikle söz varlığı açısından eski çağlardan beri farklı Türk lehçelerinden güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Macarcadaki Türkçe kökenli alıntılar, yurt tutuş öncesi, yurt tutuş sonrası ve Osmanlı dönemi alıntıları olmak üzere üç gruba ayrılır. Özellikle ilk iki grup,

Türk dilinin erken dönemlerine ve yazıya geçmemiş lehçelerine ışık tutması açısından ayrıca önemlidir. Macarcadaki birinci alıntı katmanını R/L Türkçesi konuşan Oğur-Bulgar Türklerinden alıntılanan sözcükler, ikinci alıntı katmanını ise Z/Ş Türkçesi konuşan Kuman-Peçenek Türklerinden alıntılanan sözcükler oluşturmaktadır. Bu iki katman, dört yüzden fazla kelimeyi kapsamaktadır. Bu alıntıların bilimsel olarak incelenmesinin Gombocz'tan (1912) başlayarak Róna-Tas-Berta (TLH) ve Honti'ye (2017) kadar uzanan uzun bir geçmişi vardır. Róna-Tas-Berta'ya (TLH 1176, 1340-1342) göre, Macarcada 384 Oğur-Bulgar Türkçesi kökenli ve 35 (~ 37) Kuman Türkçesi kökenli alıntı vardır.

Macarcadaki Türkçe kökenli kelimelerde, GT *y-* sesine karşılık çoğunlukla *gy-* [d'] ve *d-* sesleri görülmektedir: Mac. *gyapjú* “yün, tiftik” ← Tü. *yapaku* ~ *yapagu* “yapağı, tiftik” (TLH 366-368), Mac. *gyékény* “hasır” ← Tü. *yäkän* “hasır” (TLH 377-378), Mac. *gyopár* “bozağan” ← Tü. *yıpar* “misk” (TLH 401-402), Mac. *gyúr-* “yoğurmak” ← Tü. *jugur-* “yoğurmak” (TLH 411-412), Mac. *daksi* “mükemmel; değersiz” ← Tü. *yakşı* “iyi, hoş” (TLH 281-283), Mac. *dió* “koz, ceviz” ← Tü. *yagak* ~ *yanak* ~ *yınak* “ceviz” (TLH 294-296) vd. Bu iki ses de Bulgar Türkçesi **ǰ-* ünsüzünden gelişmiştir.

Macarcada, GT *y-* sesine karşılık, *gy-* ve *d-* sesleri dışında *sz-* [s] ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler de tespit edilmiştir (Palló 1961: 128-135; Ceylan 1997: 45-47). Bu dokuz sözcük ve önceki araştırmacıların önerdikleri etimolojiler aşağıdaki gibidir:

1. Mac. *szél* [sél] “rüzgâr, yel”, krş. GT *yēl “rüzgâr” (Gombocz 1912: 121; TESz 705-706; EWU 1409-1410; TLH 784-787).¹

2. Mac. *szőlő* ~ *szöllő* [sölő ~ söllő] “üzüm; bağ, asma”, krş. GT *yädläg (Gombocz 1912: 125; Palló 1961: 134; TESz 794; Ligeti 1986: 23, 29) veya **ye(g)lāk* (EWU 1455; TLH 818-822).

¹ Doerfer (KhM 309), bu kelimeyi Türkçeden alıntı olarak değerlendirmemektedir: “Hungarian szél is a genuine Hungarian word, not ← Old Bolgar”.

3. Mac. *szérű* [sērű] “harman yeri (yuvarlak)”, krş. GT *yüzük* “yüzük” (Gombocz 1912: 122-123; TESz 743; EWU 1428; TLH 796-797).²

4. Mac. *szűcs* [sűč] “kürkçü”, krş. GT **yigči* “terzi” (Gombocz 1912: 126; TESz 810; EWU 1463; TLH 825-829).

5. Mac. *szárny* [sārń] “kanat, kol kanat, ek bina”, krş. ET *yarın* “kürekkemiği”, OT *yagrın* “kürekkemiği” (TESz 683; EWU 1398; TLH 778-780) veya PUG. **sørz* “baldır” (> Mac. *szár*) (Moór 1952: 389n.; UEW 890).

6. Mac. *szár* [sār] “doru, kızıl kahverengi, safran sarısı”, krş. GT **yagız* “kahverengi” (Palló 1961: 130-131; Stachowski 2001: 180-184) veya GT **sāz* “soluk, sararmış” (TESz 677; TLH 776-777).

7. Mac. *szár* [sār] “kel, tüysüz; bitkisiz”, krş. GT **yara* “tüysüz, çıplak, kel” (> GT *yarasa* ~ *yarasık* “yarasa”), Çuv. *šara* “çıplak, boş” (→ Çer. *sārä* “tüysüz”) (Palló 1961: 131-132), GT **sāz* “soluk, sararmış” (TESz 677; TLH 776-777) veya Tü. **yār* “deri” (Stachowski 2001: 182, 184).

8. Mac. *szer* [ser] “sokağın bir tarafı; bir köyün birkaç ayrı kısmından biri”, krş. GT **yēr* “yer” (Sinor 1989; EWU 1422; TLH 793-796) veya PU **šerz* “sıra, düzen” (TESz 730-732; UEW 475-476).

9. Mac. *szemölcs* [semölč] “siğil”, krş. GT *yēmīš*, Çuv. *šiměš* (< **jēmīlč*) “yiyecek, meyve, sebze” (Gombocz 1912: 122) veya *szem* “tahıl tanesi, habbe” + *őcs* (TESz 718-719).

Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe kökenli sözcüklere ilk olarak 18. yüzyılda Johann Eberhard Fischer ancak ölümünden sonra yayımlanan *Vocabularium Sibiricum* (1747) adlı eserinde işaret etmiştir (Berta-Róna-Tas 2002: 45). Fischer’in değindiği sözcük çifti, Mac. *szél* ~ Çuv. *šil*’dir. Eserde Lat. *ventus* sözcüğüne karşılık

² Aşağıda Mac. *szérű* kelimesinin kökeni olarak başka bir Türkçe kelime önereceğiz.

Mac. *szel*, Çuv. *sill*, Tat. *dschil* ~ *yel* ~ *dschel* kelimeleri verilmiştir (Fischer 1995: 58). Sonrasında, Fischer (1770: 37) ve Georg Pray (1775: 30) bu karşılaştırmaya tekrar değinmişlerdir. Fischer (1770: 37) Lat. *ventus* sözcüğüne karşılık Mac. *szel*³ ve Tat. “*czel, czil*” kelimelerini verirken, Pray (1775: 30) Macarca sözcüğü Çuv. “*sill*” ile karşılaştırmıştır. Tabii ki J. E. Fischer de G. Pray da bu Macarca ve Türkçe kelimeleri karşılaştırırken tarihî öneminin farkında değillerdir.

Türkçe kökenli Macarca *sz*-’li sözcükleri *gy*-’li olanlarla karşılaştırarak ele alan ilk araştırmacı József Budenz’dir. Budenz (1879), Mac. *gyűrű* ve *szérű* sözcüklerini ele almış, iki sözcüğün de kökeninin Türkçe *yüzük* olduğunu kabul ederek iki farklı ön sesin kronolojiyle ya da iki farklı lehçe fikriyle açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Budenz’e (1879: 465) göre, kronoloji fikri temel alındığında, *gy*- sesi ilk alıntılamanın, *sz*- sesi ikinci alıntılamanın sonucudur. Diğer bir deyişle, *gy*- sesi *sz*- sesinden eskidir. İki farklı lehçe varsayımında ise, Budenz, Macarların bu iki lehçe grubuyla da temas hâlinde olabileceğini düşünmektedir. Bu durumda, çalışmamızın konusu olan lehçenin fikir babası olarak József Budenz ve ortaya çıkış tarihi olarak 1879 yılı gösterilebilir.

Yüzyılın başında konuya tekrar değinen Gombocz (1901: 243-246), Macarca sözcüklerin Türkçe *yüzük* kelimesine dayandığını kabul etmiş ve *gy*- ile *sz*- ön sesleri için Budenz’in de belirttiği gibi iki açıklamanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi, *gy*- ve *sz*- seslerinin farklı dönemlere ait olduğunu kabul etmek, ikincisiyse bu seslerin iki farklı diyalekten kaynaklandığını varsaymaktır. Gombocz ikinci görüşe yakın durmaktadır.

Gombocz (1912: 180, 208), Macarcada *sz*- [s] ve *gy*- [d’] sesiyle başlayan Türkçe kökenli kelimelerin, lehçe özelliklerine dayandığını düşünmektedir. Diğer bir deyişle, bu sözcükler Gombocz’un “*ś* ağzı” ve “*ǰ* ağzı” olarak adlandırdığı iki farklı

³ Kitapta bu kelime *bel* olarak yazılmıştır. Gombocz’un (1912: 8n.) belirttiği gibi, bu yazım *szél* için bir dizgi hatası olmalıdır.

lehçeden alınmıştır. Çuvaş Türkçesi *ś* ağzının doğrudan devamını temsil ederken, *ǰ* ağzının tek temsilcisi Macar dilindeki Bulgar Türkçesi alıntılardır.

Ramstedt (1922-1923: 10n.), Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe kökenli sözcüklerin varlığını kabul etmemektedir. Ona göre, Mac. *szél* sözcüğü İran kökenliyken Mac. *szemölcs* Türkçe *sübül*, *süyöl* ile, Mac. *szűcs* kelimesi ise EUyg. *suçi* ile bağlantılıdır. Ramstedt, Mac. *szöllő* sözcüğüne ise hiç değinmemiştir. Ramstedt, Macarcada *gy-* ile başlayan Türkçe kökenli sözcüklerin Bulgar Türkçesindeki *y- > d'*, *ǰ- > ś-* ses değişiminin orta basamağından geldiğini düşünmektedir.

Sköld (1925: 61, 96) de Ramstedt gibi iki ayrı lehçenin varlığını kabul etmemektedir. Sköld, Macarcada *sz-* ve *gy-* ile başlayan Türkçe kökenli sözcüklerin Bulgar Türkçesindeki *y- > d'*, *ǰ- > ś-* ses değişiminin son döneminden, yani *ś'*li dönemden geldiğini iddia etmektedir. Sköld'e göre, Bulgar Türkçesi *ś-* sesi Macarcada o dönemde hâlâ korunan *ś-* sesiyle karşılanmış ve daha sonra *ś- > ž- > gy-* değişimiyle *gy* sesine değişmiştir.

Moór (1952: 387-390, 441) ise Bulgar Türkçesi-Macarca etkileşiminin olduğu dönemde (8-9. yy.) Macarcanın Fin-Ugorcadan gelen *ś-* sesini koruduğunu ve bu sesin Türkçe *ž-* (< *ǰ-*) sesini karşılamak için gayet uygun olduğunu düşünmektedir. Moór (1960: 397), Mac. *sz-* sesinin Türkçe *ž-* (sic) ünsüzünden geldiği iddiasını tekrarlamış ve Sekellerin atası olarak gördüğü Kabarların (Κάβαροι) da muhtemelen *ž-* diyalektini konuşan Türk halklarından biri olduğunu ifade etmiştir.

Poppe (1960a: 141-142, 145) ise üç tarihî Bulgar Türkçesi lehçesi olduğunu iddia etmiş ve bunlardan birinde GT *y-* sesinin **ś-* veya **s-* sesine değiştiğini savunmuştur.

Ligeti (1961: 29), Gombocz'un (1912: 180) iki lehçe yorumuna genel anlamda katılmaktadır. Ligeti, Volga Bulgar Türkçesi yazıtları 14. yüzyılda hâlâ kelime başında *ǰ-* sesini gösterdikleri için, Macarcada *sz-* ile başlayan alıntılarda 9. yüzyıldan eski olamayacağı

gibi bir açıklamaya başvurmanın tamamen gereksiz olduğu savunmaktadır. Bu yüzden, Ligeti bu alıntılarının arkasında “Çuvaş tipi” iki farklı lehçenin izlerini görmekte hiçbir engelin olmadığını belirtmektedir:

“[...] les inscriptions vieux-tchouvaches nous offrent encore au XIVe siècle l'initiale *ǰ*-, en revanche, l'initiale *sz-* [*s-*] dans les emprunts hongrois *szél*, *szűcs*, etc. ne peut pas être antérieure au IXe siècle. En d'autres termes, rien ne nous interdit de voir dans les deux initiales hongroises *gy-* et *sz-* les vestiges de deux dialectes turcs de type tchouvache.”

[...Eski Çuvaş yazıtları bize 14. yüzyılda hâlâ *ǰ*- ön sesinin korunduğunu göstermektedir; öte yandan Macarca *szél*, *szűcs* vb. alıntılardaki *sz-* [*s-*] ön sesi 9. yüzyıldan daha eski (kastedilen: yeni) olamaz. Başka bir deyişle, Macarcadaki *gy-* ve *sz-* ön seslerinde Çuvaş tipi iki Türk lehçesinin kalıntılarını görmemizi engelleyecek hiçbir şey yoktur.]

Palló (1961: 134-135), Macarcada *sz-* ve *gy-* sesiyle başlayan kelimelerin diyalektal varyantlardan ziyade kronolojik varyantlar olduğunu düşünmektedir. Palló'ya göre, *sz-* ile başlayan Macarca kelimeler **ś-* veya benzeri bir kelime başı ünsüzüne sahip bir Bulgar Türkçesi diyalektinden alınmamıştır. Macarca *sz-* ve *gy-* sesleri, Bulgar Türkçesi **ǰ-* benzeri bir sesin farklı zamanlarda alıntılanmış karşılıklarıdır. Daha erken dönemde alıntılanan Bulgar Türkçesi kelimelerde kelime başı **ǰ-* ünsüzü Fin-Ugor *ś-* (> Mac. *s-*) sesiyle, daha sonraki dönemde alıntılanan kelimelerde aynı ses Mac. *gy-* sesiyle karşılanmıştır. Diğer bir deyişle, GT *y-* sesinin Macarcadaki bu ikili temsilinin sebebi tamamen kronolojiktir ve hiçbir zaman GT *y-* sesine karşılık **ś-* sesine sahip bir Bulgar Türkçesi lehçesi var olmamıştır.

Róna-Tas (1976a: 169-170) ise farklı düşünmektedir. Ona göre, bir **ǰ-*'li bir de **ś-*'li olmak üzere iki tarihî Bulgar Türkçesi lehçesi vardır ve Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe kelimeler bu

*ś-'li lehçeden alınmıştır. Róna-Tas (1976b: 186) de Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe alıntılarının 9. yüzyıldan öncesine ait olduğunu, Proto-Permcedeki Orta Bulgar Türkçesi alıntılarının da benzer bir duruma işaret ettiğini, bu yüzden birden fazla Bulgar Türkçesi diyalekti varsaymamız gerektiğini belirtmektedir.

Agyagási (1982: 10-11), Çuvaş Türkçesi *ś-* sesi üzerinden Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe alıntılara değinmekte ve bunu bir $\check{j} > \acute{s}$ değişimi olarak görmektedir. Agyagási, bu değişimin Eski Bulgar Türkçesinin bir lehçesinde çoktan başlamış olduğunu belirtir. Diğer yandan, Volga Bulgar Türkçesi yazıtları yalnızca $\check{j}$ - sesine işaret ettiği için Orta Bulgar Türkçesinde en azından biri *ś-*'li diğeri $\check{j}$ -'li iki lehçenin varlığını kabul etmemiz gerektiğini iddia eder. Agyagási, bu noktada önemli bir soru sorar: Çağdaş Çuvaş Türkçesinin Orta Bulgar Türkçesinin bu iki lehçesiyle ilişkisi nedir? Çuvaş Türkçesi, Eski ve Orta Bulgar Türkçesi *ś-*'li lehçenin devamı mıdır yoksa ondan bağımsız olarak $\check{j}$ -'li lehçeden mi gelişmiştir? Ne yazık ki Agyagási bu soruya net bir cevap vermekten kaçınır.

Rédei–Róna-Tas (1983: 19-20) iki tarihî Bulgar Türkçesi lehçesi fikrini korumakta ve Proto-Permcede *ś- ile başlayan alıntılarının bu fikri desteklediğini belirtmektedir.

Sinor (1989), Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe alıntılara GT *yer = Çuv. śer = Mac. szer* denkliği dolayısıyla değinir ve Róna-Tas (1976a) ile Agyagási'nin (1982) bu konudaki görüşlerini özetler. Kendi görüşünü açıkça belirtmez, yalnızca 1977 tarihli “Altaica and Uralica” adlı makalesinin “Is Chuvash *ś-* Always Secondary?” başlıklı ikinci bölümüne gönderme yapmakla yetinir.

Róna-Tas (1998: 624-625), biri $\check{j}$ -'li diğeri *ś-*'li Çuvaş tipi iki tarihî lehçe fikrini sürdürmektedir. Róna-Tas'a (1998: 625) göre, *ś-* sesi $\check{j}$ - sesinden gelişmiştir.

Agyagási (2005: 11), *ś-* sesinin $\check{j} > \acute{c} > \acute{s}$ üzerinden geliştiğini ve bu değişimin 10. yüzyıldan önce tamamlandığını belirtmektedir. Agyagási'ye göre, *ś-* sesi gerçekten var olmuştur, ancak $\check{j}$ - sesinden gelişen ikincil bir sestir. Agyagási (2007: 26-27), $\check{j}$ - ve *ś-* seslerinin eş

zamanlı var olduğunu vurgulamakta, *ǰ*-li ve *ś*-li lehçelerin Eski Bulgar Türkçesi döneminde de birbirlerinden açıkça ayrıldığını yazmaktadır. Söz başı *ǰ*- sesi eskicilken *ǰ* -> *ś*- değişimi bölgesel etki alanı olan bir yeniliktir. Agyagási (2009: 17), *ś*- sesiyle ilgili önceki fikirlerini korumakta ve bunun Bulgar Türkçesinin bir lehçesinde (İng. subdialect) gerçekleşen *ǰ* -> *ś*- değişiminin sonucu olduğunu belirtmektedir.

Róna-Tas–Berta (TLH 1093, 1149, 1153) ise iki farklı lehçe fikrinden vazgeçmiş, Palló'nun fikrine yaklaşarak Macarca *sz*- ve *gy*- ile başlayan kelimelerin farklı zamanlarda alındığını kabul etmiştir. Macarca *sz*- sesi, daha eski bir **ś*- sesine geri gitmektedir ve Bulgar Türkçesi ön damaksıllaşmış **ǰ*- sesi, bu **ś* sesiyle ikame edilmiştir. Róna-Tas–Berta (TLH 1093) bunu şöyle formüle etmiştir: BET 3 /ǰ/ → Mac. /ś/ > /s/.⁴ Róna-Tas–Berta'ya (TLH 1149) göre BET /ǰ/ fonemi, /ǰ/ üzerinden /ǰ/ fonemine değişmiş ve bu /ǰ/ fonemi Eski Macarcada /ś/ ile ikame edilmiş, bu /ś/ de bugünkü /s/ fonemine dönüşmüştür. O yüzden Macarcada *sz*- ile başlayan kelimeler *gy*- ile başlayan kelimelerden daha yenidir ve Batı Eski Türkçesinin 2. dönemine (WOT 2) aittir. Bu şöyle formüle edilmiştir: BET2 /ǰ/ > /ǰ/ → EMac. /ś/ > Mac. /s/.

Ancak Róna-Tas–Berta başka bir yerde de (TLH 1153), /ǰ/ > /ǰ/ değişiminin Batı Eski Türkçesinin 3. döneminde (WOT 3) gerçekleştiğini belirtmektedir. Burada dönemler açısından bir çelişki olduğu açıktır. Ancak bizim için önemli olan önerme değişmemektedir: Macarcadaki *sz*- [s] ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler, Bulgar Türkçesinin daha geç dönemindeki *ǰ*- ile başlayan kelimelerden alınmıştır.

Berta (2016), ölümünden sonra yayımlanan çalışmasında, Macarcada *sz*- ile başlayan Türkçe alıntıları Batı Eski Türkçesi için **ś*- ile tasarlamıştır. Agyagási (2019: 45) de Róna-Tas ve Berta'nın TLH'deki görüşlerini sürdürmektedir.

⁴ BET 3 kısaltması, “Batı Eski Türkçesi”nin 3. dönemini göstermektedir.

Bizce, Macarcada *sz-* ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler S-Türkçesinden alınmıştır. Yukarıda verdiğimiz Macarca sözcükler, sırasıyla S-Türkçesi *šēl “yel”, *šādlāy veya *šārlāy “yemiş”, *šürüy “makara”, *šīyči (veya *šīyči) “terzi”, **ša(g)run* “kürek kemiği”, *šār “koyu sarı”, *šār “tüysüz deri”, *šēr “yer, bölge, mahalle” ve *šēmülč “meyve, yemiş” şekillerinden gelmektedir. Bu dokuz kelimeye ek olarak, on bir Macarca sözcüğün daha S-Türkçesinden alıntı olduğu düşüncesindeyiz. Bunlar aşağıda daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Gombocz (1912: 205), Macarca üzerindeki Bulgar Türkçesi etkisinin başlangıcını MS 600 yılına, sonunu ise MS 800 yılına tarihlendirmiştir. Sköld (1925: 98-99), Macarcadaki Osetçe kelimelerin MS 725-775 yılları arasında alıntılındığını belirtmiş, Bulgar Türkçesi alıntılarının daha erken bir döneme ait olduğunu öne sürmüştür. Sköld’e (1925: 61, 97) göre, Mac. *sz-* sesi Osetçe kelimelerin alıntılındığı dönemde hâlâ *ś-* olarak telaffuz edilmektedir. Moór’a (1952: 384, 390) göre, Macarca *ś > *s* değişimi MS 8-9. yüzyılda, hatta belki 10. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Sonuç olarak, S-Türkçesi kaynaklı sözcükler, Macarcaya *ś sesi kaybolmadan alıntılındılarsa etkileşimin tarihini 6-8. yüzyıllar olarak belirlemek mümkündür.⁵

MC1. Mac. *szél* “rüzgâr, yel” ← S-Tü. *šēl / GT *yēl* “rüzgâr, yel”, Çuv. *šil* “rüzgâr, yel”

Mac. *szél* [sēl] “rüzgâr, yel” (Gombocz 1912: 121; TESz 705-706; EWU 1409-1410; TLH 784-787), EMac. *Zeel* (Szamota-Zolnai 1906: 904) ← S-Tü. *šēl / GT *yēl* “rüzgâr, yel” (EUyg. *yeel*, DLT *yēl*,

⁵ Róna-Tas-Berta (TLH 1028-1029, 1094) ise Macarca **ś-* > *s-* değişimini çok daha eski Erken Antik Macarca (İng. Early Ancient Hungarian) dönemine, yani MS 5. yüzyıla kadar olan döneme tarihlendirmektedir. Lakó (1968: 52) ise Proto-Fin-Ugorca **ś-* sesinin üç dilde de (Mansice, Hantıca ve Macarca) *s-* ile temsil edilmesini öne sürerek aynı değişimin Proto-Ugor dilinde gerçekleştiğini iddia etmektedir.

Tkm. *yel*, Hlç. *yē-l*, Yak. *säl*) (EDPT 916-917; VEWT 195a; ESTYa IV 174-176; Leksika 40-41; KhM 203), Çuv. *šil* “rüzgâr, yel” (Fedotov 1996: II/116-117) (bk. PP1, MO4).

MC2. Mac. szőlő ~ szöllő “üzüm; bağ, asma” ← S-Tü. *šädläy / *šärläy | GT *yädläk “yemiş, dut”, Çuv. širla “çilek, yemiş”

Mac. *szőlő* [söl̩ö] ~ *szöllő* [söll̩ö] “üzüm; bağ, asma” (Gombocz 1912: 125; TESz 794; EWU 1455; TLH 818-822), EMac. *Zulehu, Zeolö, celeu, Seeuleu, zeule* “üzüm, üzüm salkımı; asma” (Szamota-Zolnai 1906: 938-939) ← S-Tü. *šädläy veya *šärläy | GT *yädläk “yemiş, dut” > EUyg. <YYDL’K> *yedläk* “kadın adı” (Ş. Tekin 1976: 508; Tekin 1980a: II/145b; Kasai 2008: 346), Kmk. *jiyelek* “çilek” (KmkRS 140), Kzk. *žiydek* “yemiş” (Shnitnikov 1966: 102), Alt. *žilek ~ žüilek* “yemiş” (ATS 62-63), Alt. *yestek ~ yistek* “yemiş” (Verbitskiy 1884: 90, 94), Hak. *čistek* “yemiş” (Arıkoğlu 2005: 102; HTS 100), Şor. *čestek* “dut, yemiş” (R III 1991; ŞRRŞS 62); Çuv. *širla* “çilek, yemiş” (Fedotov 1996: II/156-157), krş. KM *jetegene* (< *jede) “çilek” (L 1047).

MC3. Mac. szérű “harman yeri (yuvarlak)” ← S-Tü. *šürüy | GT yörüg “makara, çıkırık”, Çuv. šēr ~ šērě “bobin, makara, silindir”

Mac. *szérű* [sērű] “harman yeri (yuvarlak)” (Gombocz 1912: 122-123; TESz 743; EWU 1428; TLH 796-797), EMac. *Zerew, Zŕrw* “harman yeri” (Szamota-Zolnai 1906: 920), Mac. (ağ.) *szörő ~ szürő ~ szürü ~ szürü ~ szürű* “hasat edilen tahılın toplanıp dövüldüğü, sıkıştırılmış ve düzlenmiş toprak alan” (ÚMTSsz V 149-150), Mac. (ağ.) *szérű, szierű* “harman yeri; bahçe” (Péntek 2016-2018: I.2/357) < *szürű* < *šürüw ← S-Tü. *šürüy | GT *yörüg* “sarınan, dolanan (bir şey); makara, çıkırık”, Çuv. *šēr ~ šērě* (< *jörüg) “bobin, makara, küçük silindir” (Fedotov 1996: II/112-113), krş. GT *yörgä-* “sarmak, dolamak” (EDPT 965-966; VEWT 208b; ESTYa IV 234-235) (bk. MO14).

**MC4. Mac. szúcs “kürkçü” ← S-Tü. *šīyči | GT *yīkči “terzi”,
Çuv. šěvěš ~ šěvěšě ~ šüše “terzi”**

Mac. *szúcs* [sűč] “kürkçü” (Gombocz 1912: 126; TESz 810; EWU 1463; TLH 825-829) ← S-Tü. *šīyči < *šīgči | GT *yīkči (~ *yīgči) “terzi” > EUyg. *yikči* “kişi adının parçası” (Yamada 1993: 86), DLT *yīči* “terzi” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/389, II/261), ME *yüwči* “terzi” (Özkan 2009: 255; Cihan 2021: 604), Alt. *yikči* “dikiş diken, dikişçi” (R III 509), Tel. *yikči* “dikiş diken, dikişçi” (R III 509); Çuv. *šěvěš ~ šěvěšě ~ šüše* (< *jigiči) “terzi” (Fedotov 1996: II/105) (bk. MO1).

**MC5. Mac. szárny “kanat, kol kanat, ek bina” ← S-Tü. *šarın |
ET yarın “kürekkemiği”, Çuv. šurām ~ šorām “sırt; bel”**

Mac. *szárny* [sărń] “kanat, kol kanat, ek bina” (TESz 683; EWU 1398; TLH 778-780) ← S-Tü. *šarın | ET *yarın* “kürekkemiği” (Yak. *sarın*), OT *yagrın* “kürekkemiği” (EDPT 970; VEWT 178; ESTYa IV 65-67; Leksika 242), Çuv. *šurām ~ šorām* “sırt; bel; bir kaftanın arkasındaki nakış” (Fedotov 1996: II/142), krş. Trk. (ağ.) *yārni ~ yaarni ~ yağarni* “sırt” (DS 4117-4118), Kzl. *šar* (< *yar) “omuz, koltuk altı” (Joki 1953: 27).

Berta (2016: 123), Mac. *gyarmat* boy adının kökü olarak BT *jarım (> Çuv. *šurām*) biçiminden alıntı olan Mac. *gyarm* [d’ăr̃m] “sırt” sözcüğünü göstermektedir. BT *jarım ile S-Tü. *šarın biçimlerinin hem ön seste hem de son seste farklılaşması, Bulgar Türkçesi ile S-Türkçesinin iki farklı lehçe olduğunu açıkça göstermektedir.

**MC6. Mac. szár “doru, safran sarısı” ← S-Tü. *šār < *šagırā |
GT yagız “(koyu) kahverengi”, Çuv. šırā “kestane rengi, açık
kestane rengi”**

Mac. *szár* [săr] “doru, kızıl kahverengi, safran sarısı” (TESz 677; EWU 1395; TLH 776-777), EMac. *zar, Zaar* (Szamota-Zolnai 1906:

886) ← S-Tü. *šār < *šagirǎ | GT *yagız* “(koyu) kahverengi” (EDPT 909; VEWT 178; Boeschoten 2022: 387-388), Çuv. *šırǎ* (< *ǰārǎ < *ǰagirǎ) “açık kahverengi, kestane rengi; kahverengi (göz); koyu tenli; (ağ.) sarı, kül rengi (saç)” (ÇRS 433) (bk. MO19-20).

MC7. Mac. *szár* “kel, saçsız; çıplak, bitki örtüsüz” ← S-Tü. *šār | GT *yar* “zar, membran”

Mac. *szár* [sār] “kel, saçsız; çıplak, bitki örtüsüz” (TESz 677; EWU 1395; TLH 776-777), EMac. *Zaar, Zahar, Zar* (Szamota-Zolnai 1906: 886) ← S-Tü. *šār < *šarǐ | GT *yar* > Tat. (ağ.) *yar* “zar, ince deri” (TTDS 166; TTZDS 234), GT *yarıg* “deri, ham deri; tabaklanmış deri; zar” (VEWT 190a; ESTYa IV 146; Leksika 384-385; Stachowski 1993a: 98), krş. Çer. *yar* “(ette, yumurtada vb.) zar” (TschW 171) (bk. MO12).

MC8. Mac. *szer* “sokağın bir tarafı; bir köyün birkaç ayrı kısmından biri” ← S-Tü. *šēr | GT *yer* ~ *yēr* ~ *yār* “yer, toprak, zemin”, Çuv. *šēr* “yer, dünya, yeryüzü”

Mac. *szer* [ser] “sokak; sokağın bir tarafı; bir köyün birkaç ayrı kısmından biri” (TESz 730-732; EWU 1422; MSzFgE 582-584; TLH 793-796) ← S-Tü. *šēr | GT *yer* ~ *yēr* ~ *yār* “yer, toprak, zemin” (Yak. *sir*) (EDPT 954; VEWT 198a; ESTYa IV 191-192; Boeschoten 2022: 410-411), Çuv. *šēr* “yer, dünya, yeryüzü” (Fedotov 1996: II/110) (bk. MO26, VK11).

MC9. Mac. *szemölcs* “siğil” ← S-Tü. *šēmülč | GT *yēmiš* “meyve, yemiş”, Çuv. *šiměš* “yemek, yiyecek; meyve, sebze”

Mac. *szemölcs* [semölč] “siğil” (Gombocz 1912: 122; TESz 718-719), Mac. (ağ.) *semöracs, sömölcs, sümöcs, sümölcs, szimöcs* “siğil” (ÚMTSsz V 121), Mac. (ağ.) *sümölcs, sümöcs, szimöcs, szümölcs, sümöls, sümülcs, szümüöcs* “siğil” (Péntek 2016-2018: I.2/322)

← S-Tü. *šēmülč “kuru üzüm” (?) | GT *yēmiş* “meyve, kuru meyve; kuruyemiş, çerez, leblebi; kuru üzüm; incir; kavun” (EDPT 938; VEWT 197a; Boeschoten 2022: 407; Leksika 114; Veli 2022: 173), Çuv. *šiměš* (< *žēmilč) “yemek, yiyecek; meyve, sebze” (ÇRS 417), krş. Mo. *jemis* ~ *žimis* ~ *žimes* “meyve, yemiş, dut, hurma” (L 1056), Mac. *gyümölcs* “meyve” (TLH 417-419), KB (4660) *semiš* (*simiš* ?) “kuru üzüm” (bk. GT23).

Gombocz (1912: 122) *szemölcs* sözcüğünü Çuvaş Türkçesi kökenli olarak gösterirken, MSzFgE (579-580) *szēm* “göz; tahıl tanesi, yemiş” kökünün bir türevi olarak değerlendirmiştir. Ligeti (1980: 247; 1986: 23) de bu kelimenin Türkçe kökenli olmadığını ve Fin-Ugor kökenli Mac. *szem* “tahıl tanesi, habbe, evin” sözcüğünden küçültme ekiyle türemiş olduğunu iddia etmiştir. Benkö (EWU 1415) de aynı şekilde sözcüğün *szem* “tahıl tanesi” isminden *-ócs* küçültme ekiyle türediğini ve iç sesteki *-l-* ünsüzünün türeme olduğunu iddia etmiştir. Kelime, TLH’de de yer almamaktadır.

Bu iddialara rağmen, Kutadgu Bilig’de geçen *semiš* (*simiš*) sözcüğü S-Türkçesinde *šēmīš, *šēmīlč ve benzeri biçimlerin varlığını kanıtlamaktadır (bk. GT23). Buna göre, Gombocz’un iddiası doğru olup Macarca sözcük S-Tü. *šēmülč biçiminden alınmıştır.

Güney Az. *yemiş* “kuru üzüm” (Doerfer-Hesche 1989: 527), Kab. Afş. *yemeš* “kuru üzüm” (Bozkurt 1977: 260) ve Hlç. *yēmiş* “kuru üzüm” (Doerfer 1987: 317) sözcüklerinin anlamı göz önüne alındığında, S-Tü. *šēmülč biçimi de muhtemelen benzer bir anlam kazanmış ve Macarcadaki “siğil” anlamı buradan gelişmiştir.

MC10. Mac. szil “yarmak; oymak, işlemek, yontmak; doğramak; eğelemek” ← S-Tü. *šil- | GT yir- “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

Mac. *szil* [sil] “yarmak; oymak, işlemek, yontmak; doğramak; eğelemek, sürtmek” (MSzFgE 588-589; TESz 751-752; EWU 1432-1433), Mac. (ağ.) *szijnyi* [siyńi] “bıçakla soyulmuş (ağaç kabuğu)”,

szil [sil] “oymak” (ÚMTSz 165) ← S-Tü. **sil-* < **silǎ-* < **sirǎ-* | GT *yir-* “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, bölmek, ayırmak, delmek” (bk. PS3, MO21, TG5, GT30, KB1).

Mac. *szil* fiili, MSzFgE (588-589) tarafından kökeni belirsiz olarak gösterilirken, Benkö (EWU 1432-1433) tarafından Fin-Ugor kökenli olarak verilmiştir. Róna-Tas–Berta (TLH 1289) da bu fiili “Fin-Ugor Kökenli Macarca Sözcükler Listesi”ne almamıştır.

Bizce, Mac. *szil* fiili GT *yir-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sil-* biçiminden alıntıdır. Aynı S-Türkçesi sözcük, daha eski **silǎ-* biçimiyle Moğolcaya **sile-* olarak girmiş ve tarihî Moğolcada karşımıza **seil-* “oymak, işlemek, hakketmek” olarak çıkmıştır (bk. MO21). PS **sirǎ-* (~ **sirǎ-*) “kazmak, kazıp çıkarmak, (bıçakla) oymak” ve Tg. **siri-* “kesmek, oymak, kesip çıkarmak” fiilleri de aynı S-Türkçesi biçimden alıntıdır (bk. PS3, TG5).

MC11. Mac. *szirony* “ince deri şerit, kayış” ← S-Tü. *sírum | GT *yirim* ~ *yırım* “şerit, kayış”

Mac. *szirony* [siron] “ince deri şerit, kayış” (Gombocz 1912: 123-124; TESz 764; EWU 1439; TLH 802-805), Mac. (ağ.) *cirom* [tsirom], *ciron* [tsiron] “siyaha boyalı koyun derisinden kesilmiş ince şeritler”, *szírom* [sirom] “süs, şerit, kurdele” (ÚMTSz V 178), EMac. *Zirmot* (Szamota-Zolnai 1906: 927) < *siron* ~ *sirom* < *sírum ← S-Tü. *sírum < *sírum | GT *yirim* ~ *yırım* > DLT *yerim* (*yirim* yerine) “şerit, kayış” (EDPT 969; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/156), Krç.-Blk. *ǰırmi* “eyerin kolan bağlanan delikli kayışı” (Tavkul 2000: 152), Nog. *yırǰım* “kayış” (Gürsoy-Naskali–Halén 1991: 153), Kzk. *ǰırım* “eyer kolanı ucundaki kayış” (Shnitnikov 1966: 108), Kırg. *ǰırım* “kısa ve düz kemer kayışı, arka kolanın tutturulduğu eyer kayışı” (KırgRS I 284), Tuv. *čirim* “kolana bağlanan eyer kayışı” (TuvRS 535), Tof. *ǰirim* “kolana bağlanan eyer kayışı” (Rassadin 2010: 194), Tof. *čirim* “kolana bağlanan eyer kayışı; kayak bağlarının ön kayışı” (Rassadin 2016: 492), krş. Mo. *ǰirim* (Dag.

julum ~ jilim ~ julim, Dgx. *jurəŋ ~ jırıŋ ~ jirun*) “deri şerit, kayış; eyerin deri kayışları” (N 389; Ünal 2019: 560).

Munkácsi (1887: 127), Macarca sözcüğü Çuv. *sëran* (= *săran*) “tabaklanmamış deri” ve Tat. *soran* “beyaz tabaklama yapılacak deri” ile karşılaştırmıştır. Setälä (1902: 263), bu birleştirmeyi haklı olarak ikna edici bulmamıştır.⁶ Gombocz (1912: 123-124), Macarca sözcüğün Osm. *sırım* ve Çağ. *sirim* ile karşılaştırdığı EÇuv. **sırım* biçiminden alıntulandığını iddia etmiştir. Gombocz’a göre, ilk olarak 16. yüzyılda tanıklanan Macarca sözcük geç bir alıntı da olabilir. Doerfer (TMEN III 309), geç bir değişim değilse EÇuv. *-m* → Mac. *-ny* değişiminin kurallı olamayacağını vurgulamıştır. Róna-Tas-Berta (TLH 802-805), bu kelimeyi GT *sıdrım* “şerit, deri kayış” ve BT **sıyrum* (< **sıdrum*) ile ilişkilendirmişlerdir.

Ancak Bulgar Türkçesindeki kurallı *sı-* > *şı-* değişimi göz önüne alındığında, sözcüğün Macarcada *sz-* [s] ile görülmesi dikkat çekmektedir. GT *sıdrım* sözcüğünün kökü olan *sıdır-* “sıyırmak” fiilinin Çuvaş Türkçesinde *şâyăr-* “kazımak, sıyırmak” (Fedotov 1996: II/439) olarak görülmesinden Bulgar Türkçesinde beklenen şeklin **şıyrum* olduğu açıktır. Macarca sözcük **sıyrum* biçiminden getirilecekse bu biçim Genel Türkçe sayılmalıdır.

Bizce, Mac. *szirony* sözcüğü GT *yirim ~ yırım* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sırum* biçiminden alıntıdır. Türkçe kelime, Moğolcaya da *jirim* “deri şerit, kayış” olarak girmiştir.

MC12. Mac. szokik “bir şeye alışmak, alışkın olmak” ← S-Tü. sóki- “yaramak; uymak” | GT *yokı- “faydalı olmak, yararlı olmak, işe yaramak”

Mac. *szok-ik* [sok] “bir şeye alışmak, alışkın olmak” (TESz 776; EWU 1445), EMac. *zokathlan, zokandyk, fʒoc, szokásos* “herhangi

⁶ İlk şeklinin **suran* olduğu anlaşılan Türkçe sözcüğü ünlüleri dolayısıyla Mac. *szirony* ile birleştirmek güçtür. Ayrıca bu sözcük, aşağıda gösterildiği gibi, Moğolca kökenlidir (bk. MO36).

bir alışkanlığı olan” (Szamota-Zolnai 1906: 930) ← S-Tü. *śoki*- “yaramak; uymak” | GT **yoki*- “faydalı olmak, yararlı olmak, işe yaramak” < **yok+ı*- < *yok* ~ *yuk* “fayda, yarar” > EUyg. *yok* “fayda, yarar” (Zieme 1977: 158, 165), EUyg. *yoklug* ~ *yooklug* “faydalı, yararlı” (Hazai 1975: 96, 100; Kara-Zieme 1977: 35, 147; Kasai 2008: 338), EUyg. *yoksuz* (Br. *yoksoz*) “faydasız, yararsız, nafile, boşuna” (Gabain 1950: 356; Gabain 1954: 9, 104; EDPT 907-908; Barutçu Özönder 1998: 116; Kasai 2008: 338), Kırg. *juksuz* “verimsiz, işe yaramaz, faydasız” (KırgRS I 267b), krş. CC *yogo-* “(yasaya) uymak, itaat etmek” (Lat. *obediens*) (Grønbech 1942: 125), Mo. **joki*- “uymak, uygun olmak” (N 391).

Kelimeyle ilgili ayrıntılı tartışma Kiev Mektubu başlığı altında verilmiştir (bk. § 3.1.1.).

MC13. Mac. *szán* “pişman olmak; acımak, üzülme” ← S-Tü. **śan*- | GT *yan*- “üzülme”, Çuv. *śun*- “üzülme, endişelenme, içi acımak”

Mac. *szán* [sān] “pişman olmak; (birine) acımak, (biri için) üzülme” (TESz 672; EWU 1392), Mac. (ağ.) *szántam* “üzüntüden, pişmanlıktan bir şey yapmak istememek” (ÚMTSsz V 43), EMac. *szánakodik* “(birine) acımak, (biri için) üzülme, merhamet etmek” (Szamota-Zolnai 1906: 884) ← S-Tü. **śan*- < **śanŭ*- (~ **śinŭ*-) | GT *yan*- (Tkm. *yan*-) “yanmak, tutuşmak; çok istemek; çok üzülme” (EDPT 942; VEWT 184; ESTYa IV 112-113; Leksika 362), Çuv. *śun*- “yanmak; ışık vermek; yanmış olmak; güneşlenmek; (mec.) ışımak, parlamak; (yüz) kızarmak; arzulamak, arzuyla yanmak, bir şey için çabalamak, istekli olmak, açgözlü olmak; üzülme, acı çekmek; kendini bir işe vermek; kuvvetli bir duygu hissetmek; endişelenme, içi acımak” (ÇRS 424; Fedotov 1996: II/136), krş. Trk. (ağ.) *yan*- “candan, içten üzülme” (DS 4172), Trk. (ağ.) *yan*- “derdine ortak olmak” (DS 4172) (bk. MO7).

Macarca fiilin BET **sagin*- (< *sakin*-) kökenli olduğu ve uzun ünlünün büzüşme sonucu Macarcada ortaya çıktığı varsayılmıştır

(TLH 766-771; Berta 2016: 123). Ancak GT **sākinč* (Osm. *sagin-*) “düşünce” ismine karşılık gelen Çuv. *šuhăš* (< **šahış* < BT **siākinč*) sözcüğü bu varsayımla çelişmektedir. Kelime Bulgar Türkçesinden alıntı olsaydı Macarcada ön seste *š-* ile **sán* [šán] veya benzer bir şekilde ortaya çıkması beklenirdi. Bu yüzden yalnızca GT *sagin-* (< *sakin-*) biçimi, Macarca sözcüğün kökeni olarak kabul edilebilir.

Diğer yandan, Gombocz (1912: 119-120), Benkö (EWU 1392) ve Csáki (2007: 349) gibi araştırmacılar, Mac. *szán* fiilini Tü. *sān-* “saymak, değerlendirmek; sanmak, düşünmek; dilemek” (EDPT 833) ile ilişkilendirmektedir. Bu birleştirme, Mac. *szán* “birisini için bir şey dilemek, bir şeye niyet etmek” fiili için doğrudur (TLH 771-773). Ancak Tü. *sān-* fiili, “pişman olmak, acımak, üzülme” anlamlarını karşılamaz.

Bizce, Macarca fiil, GT *yan-* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **san-* biçiminden alıntıdır. “Üzülme, derdine ortak olmak” anlamı, GT *yan-* “yanmak” fiilinin mecazi anlamı olup Çuvaş Türkçesi dâhil birçok Türk lehçesinde tanıklanmıştır: KY (981-982) *Melik bu sözi ešidüb özi köynär / hem ol dağı Yūsufdan beter yanar* “Melik bu sözü duyunca içi yandı, Yūsuf’tan beteri acı çekti” (Yaman 2012: 172; çeviri yazara aittir), Bşk. *halk ösön yanıp yäšaw* “halk için üzülme” (BRS 841), Çuv. *väl ivälěšēn pitē šunat’* “o, oğlu için çok endişeleniyor” (ÇRS 424). Macarcadaki ünlü uzunluğu büzüşme kaynaklı olmayıp ikincildir.

Aynı S-Türkçesi sözcük, daha eski **šană-* şeklinin **šină-* varyantıyla **sina-l-* “üzülme, acı çekme; feryat etme, inleme” olarak Moğolcaya girmiştir (bk. MO7).

MC14. Mac. szít “ateşi körüklemek” ← S-Tü. *šit- < *šitā- | BT *jat- > Çuv. šut- “yakmak, tutuşturmak”

Mac. *szít* [sít] “tutuşturmak, ateşi körüklemek; kıskırtmak; toplamak, eşleyerek yığmak; kendine kazanmak; mumun fitilini temizlemek; (köz, kömür vb.) kazımak” (TESz 766; EWU 1440), Mac. (ağ.) *sziccsa, sziccsa* “(ateşi, közleri) körüklemek” (Péntek 2016-2018:

I.2/362) ← S-Tü. **śit-* < **śitǎ-* | BT **ǵat-* > Çuv. *śut-* ~ *śot-* “yakmak, tutuşturmak; ışıkmak, ışık vermek” (Fedotov 1996: II/146), krş. Mo. **sita-* “tutuşmak, yanmak” (N 493-494) (bk. MO6).

Zaicz (1982: 66), *szít* “dürtmek, tutuşturmak” fiilinin ilk tanıklığını 1405 yılına tarihlendirmiş ve etimolojisi olmayan sözcükler arasında değerlendirmiştir. Benkö (TESz 766; EWU 1440), kelimenin kökeninin belirsiz olduğunu belirterek farazi bir kökten türeme olabileceğini iddia etmiştir. Benkö’ye göre, bu kökün kökeni belirsizdir. Zaicz (2006: 799) da sözcüğün kökeninin belirsiz olduğunu belirtmiş ve *-t* ekiyle türetilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Fiil, MSzFgE ve TLH tarafından ele alınmamıştır.

Bizce, Macarca fiil BT **ǵat-* (> Çuv. *śut-*) fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śit-* biçiminden alınmıştır. Macarcadaki ünlü uzunluğu ikincildir. Aynı S-Türkçesi sözcük, daha eski hâliyle Moğolcaya **sita-* olarak girmiştir (bk. MO6).

MC15. Mac. szirt “kaya, sarp kayalık, kafanın arkası, dağın tepesi” ← S-Tü. *śirt < *śiri | GT yız “omurga; dağ, dağ sırtı; bir şeyin arkası”

Mac. *szirt* [sirt] “kaya, sarp kayalık; dağın tepesi; dik nehir kıyısı; ense, kafanın arkası” (Gombocz 1912: 124; TESz 765; EWU 1439; TLH 806-808) ← S-Tü. *śirt < **śir+It* < *śiri | PT *ńurzi > GT yız “omurga; dağ, dağ sırtı; bir şeyin arkası” > EUyg. yız (oku: yız) “omurga” (Kara-Zieme 1976: 32, 102), Yak. (18. yy.) *sis* “sirt” (Mueller 2003: 226), Yak. *sis* “dağ sırtı, sıradağ, sık ormanlı dağ; omurga, sırt, bel, boş böğür, (bir şeyin) arka(sı); destek, payanda; zengin kimse” (Pekarskiy 1958-1959: II/2248; Monastyrjew 2006: 139; Li 2009: 241-243), Yak. (ağ.) *sis* “dağ” (DSYaYa 209), Dolg. *his* “sık orman, tepe; sırt, omurga” (Stachowski 1993a: 105; Stachowski 1998: 105; Li 2009: 241-243), krş. Mo. *niruyun (< *niriyun) “sirt, omurga; dağ sırtı” (N 457-458), PTg. **ńiri+* “omurga” (Doerfer 2004: 602).

Mac. *szirt* sözcüğü, Gombocz'tan (1912: 124) başlayarak Róna-Tas–Berta'ya (TLH 806-808) kadar bütün araştırmacılar tarafından GT *sirt* veya BT **sirt* kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Agyagási (2019: 179), Macarca sözcüğü BET **sirt* biçiminden getirmiş ve kelime başındaki beklenmedik *s-* sesini Oğur Türkçesinde /ı i/ önündeki *s-* > *ş-* değişiminin istisnasız olmadığını iddia ederek açıklamaya çalışmıştır. Ancak GT *sirt* sözcüğünün Bulgar Türkçesindeki düzenli karşılığının **sirt* olması gerektiği ve bu biçimin Macarcada **sirt* [şirt] olarak ortaya çıkacağı açıktır.

Bizce, Mac. *szirt* sözcüğü GT *yız* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sır* biçiminin **sirt* türevinden alınmıştır. Aynı veya benzer bir *+It* eki, PP **šekij* sözcüğünün kökeni olan S-Tü. **šük+it* biçiminde de görülmektedir (bk. PP4). GT *yız* kelimesi, şimdiye kadar yalnızca Eski Uygur, Yakut ve Dolgan Türkçesinde tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde bir kere geçen ve Kara-Zieme'nin (1976: 32, 102) *yiz* okuduğu sözcük *yız* okunmalı ve Mo. **nıruyun* (< **nırıyun*) “sirt, omurga; dağ sırtı” ve PTg. **nırī+* “omurga”⁷ ile birleştirilmelidir.⁸ Yak. *sis* ve Dolg. *his* kelimeleri de EUyg. *yız* ile soydaştır.⁹ Moğolca ve Tunguzcadaki Türkçe alıntılar, bu az tanıklanmış Türkçe kelimenin ne kadar eski kökleri olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bazin (1950: 275-276), Tabgaç boylarından birinin adı olan *shītū* 尸突 EOÇ *ei-dwət*, *shītū* 施屠 *eiǰ/ei-dɔ* (Pulleyblank 1991: 282, 311) ismini **sirt* (ç. **sirtut*) okuyarak GT *sirt* “arka, dağ sırtı” kelimesiyle birleştirmiştir. Ancak Çince transkripsiyonlar **sido* benzeri bir biçime işaret ettiği için bu boy adını S-Tü. **sirt* veya GT *sirt* ile birleştirmek güçtür.

⁷ Bu sözcük, Tunguzcadan Yakut Türkçesine *nīrā* “nehirler arasında su bölümü çizgisi oluşturan yayla” olarak girmiştir (Kałuzyński 1982: 266).

⁸ Moğolca ve Tunguzca sözcükler, Altayistik literatüründe Tü. *yır* “kuzey” sözcüğüyle birleştirilmiştir (Ramstedt 1957: 76-77; Poppe 1960b: 39, 134).

⁹ Doerfer'in (1988b: 248) Yak. *sis* kelimesini **čis* biçiminden getirip GT *sis* “şiş” ile ilişkilendirmesi kabul edilemez.

MC16. Mac. *szín* “renk, yüz, dış görünüş” ← S-Tü. *šīn | GT *kīn “görünüş, dış görünüm”

Mac. *szín* [sīn] “renk, yüz, dış görünüş, bir şeyin en iyi kısmı, bir şeyin üst kısmı” (TESz 758-759; EWU 1436), Mac. (ağ.) *şēn* “yüzey; renk; (kumaşın) düz yüzü” (Wichmann 1936: 130), Mac. (ağ.) *szinye*, *színnye*, *színyék* “renk” (Péntek 2016-2018: I.2/360), Mac. (ağ.) *szine*, *szinnye*, *színnye*, *sziénnye*, *szinye*, *színye*, *szénye* “yüzey, bir şeyin temiz kısmı; yastık kılıfı; yüz” (Péntek 2016-2018: I.2/361), EMac. *-zynew* “yüz, çehre”, *zewn* “görünüş, bahane” (Szamota-Zolnai 1906: 926), EMac. *Scines*, *Scenus*, *Zenes*, *zynes* “güzel renkli, süslü, parlak” (Szamota-Zolnai 1906: 927) ← S-Tü. *šīn < **kīn*¹⁰ | GT *kīn “görünüş, dış görünüm; renk; süs, işleme” > EUyg. *kīn* (*kīn kirtūš* ikilemesinde) “çehre; görünüş, dış görünüş” (Röhrborn 1991: 116¹¹; Dietz-Ölmez-Röhrborn 2015: 116; Kasai 2017: 211, 352; UWb Nb II.2: 308, 344; Karaayak 2021: 134, 547-548, 724; Wilkens 2021: 371), Trk. (ağ.) *knjāli* “çok renkli” (DS 2806), Trk. (ağ.) *knjīfilli* “çok süslü” (AD II 91), Trk. (ağ.) *knjīk* “süs, işleme” (DS 2807), Trk. (ağ.) *kındırak* “çok süslü, temiz ve güzel giyinen” (DS 2796), Trk. (ağ.) *kıntūš* “süslü, gösterişli; oynak, havalı” (DS 4553).

Sözcük, Gombocz (1912) tarafından ele alınmamıştır. Róna-Tas–Berta (TLH 799-802), Macarca sözcüğün GT *sin* (*sīn*) “insan vücudu, dış görünüş” kelimesinin Batı Eski Türkçesindeki karşılığı olan *sin biçiminden alındığını iddia etmiştir. Ancak bu iddiada cevaplanmayan kısım, GT *sin* (*sīn*) sözcüğünün Batı Eski Türkçesinde neden düzenli bir şekilde *šīn (veya *šīn) şeklini alıp Macarcaya *šīn [šīn] olarak girmediğidir. Berta (2016: 123), bunu Batı Eski Türkçesi içinde bir “sI-varyantı” varsayarak açıklamak istemiştir. Bunun için de Çuv. *sān* sözcüğünü örnek göstermiştir. Ancak Çuv. *sān* “yüz, çehre, görünüş; görüntü, manzara; resim,

¹⁰ Tü. *kīn biçiminin olabilirliği için Çuv. *yēnē* (< *hīn) “kılıf, kın, kap, kutu” (ÇRS 127) sözcüğü örnek gösterilebilir (KhM 278).

¹¹ Röhrborn’un (1991: 116, 234) *kır kirdūš* “vakur duruş (神威)” ikilemesinde okuduğu ve şimdiye kadar tek örnek (hapax legomenon) olarak kalan *kır* sözcüğü *kīn* için bir yazım yanlışlığı olmalıdır.

portre, fotoğraf; renk; (ağ.) maske” (ÇRS 351) kelimesi, ön sesteki *s*-sesi dolayısıyla muhtemelen Tatar Türkçesinden alıntıdır. Räsänen’e (1923: 59) göre, Çer. *sân* “dış görünüş, görünüş, şekil, yüz, renk, şekil verilmiş nesne” (TschW 650-651) de aynı şekilde Tatar Türkçesinden alıntılanmıştır.

Diğer yandan, Çuvaş Türkçesinde ve Çeremisçede görülen “renk” anlamının Tatar Türkçesinde tanıklanmamış olması, bu alıntılama yollarını şüpheye düşürmektedir.¹² Mo. **siltag* (> *šiltag*) “sebepl” kelimesinin Çuvaş Türkçesine *s*- ile *sältav* ~ *sälttav* ~ *sältäk* olarak girdiği göz önüne alındığında (Róna-Tas 1982b: 113-115), Çuv. *sân* sözcüğünün de Mo. **sın* (> *sil*, *sinji* ~ *singsi*) “şekil, görünüş, dış görünüş” biçiminden alıntılanmış olması mümkündür. Mo. **sın* biçimi, Karaçay-Balkar Türkçesine de *šin* “görünüş, dış görünüş” (KBRS 751), *šin* “beniz, yüz rengi” (Tavkul 2000: 366) olarak girmiştir. Moğolca sözcüğün kendisi de yine S-Türkçesinden alıntıdır (bk. MO40).

Bizce, Mac. *szín* sözcüğü GT **kīn* “dış görünüş” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīn* biçiminden alıntıdır. GT **kīn* sözcüğü, EUyg. *kın kırtış* “dış görünüş” ikilemesinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *kınjali*, *kınjıfilli*, *kınjik*, *kındırak* ve *kıntış* sözcüklerinde korunmuştur. Aynı S-Türkçesi sözcük, “şekil, görünüş, dış görünüş” anlamlarındaki KM *sil* ve KM *sinji* ~ *singsi* sözcüklerinin de kökenidir (bk. MO40). GT **kīn* sözcüğü üzerine daha ayrıntılı bir tartışma bu madde altında bulunabilir.

¹² Bálint’in (1876: 371) Tat. *sm* için verdiği “güzellik” anlamı, “renk” anlamının sonradan kaybolduğunun bir delili sayılabilir.

MC17. Mac. szorít “sıkmak, sıkıştırmak”, szorul “daralmak; sıkışmak” < *szor- ← S-Tü. *šör- < *šavur- | GT *kavir- “bir araya getirmek; sıkmak, sıkıştırmak”, Çuv. yav- “(ip, örgü vb.) örmek; örtmek, kaplamak, sarmak”

Mac. *szorít* [sorít] “sıkmak, sıkıştırmak, bastırmak”, Mac. *szorul* [sorul] “daralmak; sıkışmak”, Mac. *szorong* [soron] “sıkışmak, sıkışık durmak veya oturmak” (TESz 786-788; EWU 1451-1452), EMac. *zoret* “sıkıştırmak, bastırmak” (Szamota-Zolnai 1906: 935) < *szor- ← S-Tü. *šör- < *šavur- < *šabırǎ- | PT *kiabırǎ- > GT *kavir*- “bir araya getirmek; sıkmak, sıkıştırmak” (EDPT 585; OTWF 715), krş. Tar. *kōru*- “katlamak, kırıştırmak, sıkıştırmak, çevrelemek” (R II 556) < PT *kiabǎ- > GT *kaviš*- “bir araya gelmek, toplanmak, buluşmak” (EDPT 588; OTWF 560), GT *kavil- > DLT <QABUL·ΓA’N> *kavulgan* “sürekli sıkışan” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/382), EUyg. *kavla*- “sıkıştırmak” (Zieme 1985: 56n., 225; Zieme 1996: 74-75); Çuv. *yav*- “(ip, örgü vb.) örmek; örtmek, kaplamak, sarmak” (ÇRS 644), Çuv. *yavǎš*- “yerleşmek, bir yere alışmak; bağımlı olmak; katılmak, dâhil olmak, yer almak; karışmak, müdahil olmak; arkadaş olmak, arkadaş edinmek; (biriyle) sürekli birlikte olmak, etrafında dolaşmak; birlikte yaşamak; bir şeyle karışmak, bir araya gelmek” (ÇRS 644-645).

Bütün etimolojik kaynaklarda Macarca fiillerin Fin-Ugor kökenli olduğu ve Mansice, Hantıca, Komice ile Udmurtçada soydaşları olduğu iddia edilmiştir (MSzFgE 594-596; TESz 786-788; UEW 487; EWU 1451-1452; TLH 1289). Bu etimolojide dikkat çeken husus, diğer Fin-Ugor dillerindeki soydaşların isim türünden olup belirli türden yerlere işaret etmesidir: Mans. *sar* “iki göl arasındaki orman sırtı”, Hant. *sǎrt* “dar sokak”, Zıry. *mešer* “iki nehir arasında kalan bölge”, Udm. *šures* “yol”. Fin-Ugorca *šorǎ(-) şekline bağlanan kelime ailesindeki fiillerin hepsi Macarcada tanıklanmıştır. Benkő (EWU 1451-1452), bu garipliği Fin-Ugorca sözcüğün hem isim hem fiil kökü olduğunu iddia ederek açıklamaya çalışmaktadır. Ancak bizce Fin-Ugor kökenli isimle S-Türkçesi kökenli fiilin türevleri Macarcada bulaşmaya uğramıştır.

Macarcada görülen fiillerin ortak kökü olan **szor-* fiili, GT *kavır-* (< PT **kiabırǎ-*) “birleştirmek; sıkıştırmak” fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **şavur-* > **şör-* şeklinden alıntıdır. */avu/ ses grubunun büzüşerek uzun ünlüye değişmesi, S-Türkçesinde gerçekleşmiştir. S-Tü. /ō/ ünlüsü, Eski Macarcada kısa ünlüyle ikame edilmiştir. Tü. *savur-* “saçmak, serpmek, savurmak, yabalamak” (EDPT 791) fiilinden alıntı olan Mac. *szór-* [sör-] “savurmak, saçmak” kelimesindeki büzüşme ise Macarcada gerçekleşmiştir ve bu yüzden ünlü uzunluğunu korumaktadır (TLH 812-814). S-Türkçesi kökenli **szor-* fiili, Macarcada fiilden fiil yapan *-ít-* ve *-ul-* ekleriyle (Róna-Tas 1994: 107-109) genişletilmiştir. Benzer türetmeler olarak Mac. *ford-ul-* “dönmek” ve *ford-ít-* “döndürmek, çevirmek” fiilleri örnek gösterilebilir.

S-Tü. **şab-* fiili, Mo. **sabsa-* “sıkıştırmak; birleşmek” (bk. MO46) ve Ma. *sabsi-* “(çizme ve eyer örtülerini) sıkıca dikmek; suçluların yüzüne ve kollarına işaretler damgalamak; atın yelesini kısaltmak” (bk. MA3) sözcüklerinin de kökenini oluşturmaktadır.

Tü. **kiab-* (> GT *kav-*) kökü, Erdal’ın (OTWF 560) iddiasının aksine geçişli olmalıdır. Çuv. *yav-* fiilinin geçişli olması bu iddiayı desteklemektedir. DLT’deki edilgen *kavul-* “sıkışmak” fiili ve geçişli KM *ķabsi-* ve *ķabsu-* fiilleri de buna işaret etmektedir. Erdal’ın Tunyukuk Yazıtı’nın 12. satırında geçtiğini iddia ettiği *kavı-* şekli ise *kaviş-* için bir yazım yanlış veya imla şekli olmalıdır. KE’de görülen *kav-* “bir araya gelmek, birleşmek” (Boeschoten-O’Kane 2015: 656; Boeschoten 2020a: 131) fiili, bir geri türetme olmalıdır. Kelimenin tartışması için Berta’ya (2004: 51n.) bakılabilir.

Kutrigurların hükümdarının adı olan Ζαβεργάβ da S-Tü. *şavır-gan “birleştiren, bir araya getiren” şekliyle birleştirilmelidir. Bu ismin etimolojisi, beşinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır (bk. § 5.1.1).

MC18. Mac. szapu “tahıl ölçęęi; yıkama teknesi” < szapó ← S-Tü. *šābay < *šābakū | GT kāpak “kap”

Mac. *szapu* [sápu] “bir tahıl ölçęęi; sepet, küçük kutu; çamaşır yıkama teknesi; ağaç kabuğundan yapılmış küçük kap” (Gombocz 1912: 120; TESz 676-677; EWU 1395; TLH 774-776), Mac. (ağ.) *szapu* ~ *szápu* ~ *szápú* ~ *szapú* ~ *szépu* ~ *sepu* “samandan yapılan, kulpsuz, yuvarlak sepet; başın üstüne konup yemek taşınan sepet; ağaç kabuğundan yapılmış kap; küçük sandık” (ÚMTSz V 50), Mac. (ağ.) *szapó*, *szopu*, *szupu*, *szepu*, *szápu* “kile (tahıl ölçęęi); sepet” (Péntek 2016-2018: I.2/332) < *szapó* < *sapaŋ ← S-Tü. *šābay < *šābagū < *šābakū | PT *kiāpakū > GT *kāpak* (< *kāp*) “kadeh, kap, tas; tahıl ölçęęi” > EUyg. (ütsüz) *kapak* “(deliksiz) içki kadehi (?)” (Özertural 2008: 122-123), Osm. *kabak* “içki kadehi, şarap tası, şarap kabı” (TS 2144), Trk. (ağ.) *kabak* “kilenin 1/16 ölçüsünde bir tahıl ölçęęi” (DS 2578), Trk. (ağ.) *kabak* “ölü yıkarken kullanılan uzun saplı tas” (DS 2578).

Macarca kelime, Latinceye *sapo* “ölçek” olarak alıntılanmıştır (EWU 1395).

Gombocz (1912: 120), Macarca sözcüğü EÇuv. *sapaŋ biçiminden getirmiş, bu biçimi ise çağdaş Türk lehçelerinde ve Moğolcada görülen *saba* “kap kacak, tulum” kelimesiyle karşılaştırmıştır. Ancak Tü. *saba* sözcüğü, Mo. *saba* kelimesinden alıntıdır ve bu yüzden Eski Çuvaş Türkçesi için *sapaŋ biçimini tasarlamak mümkün değildir. Benkö’ye (EWU 1395) göre, sözcüğün kökeni belirsizdir. Róna-Tas-Berta (TLH 774-776) ise kelimenin kökeni için BET *sapaŋ (< **sap+ak*) biçimini tasarlamış ve bunu GT *sap* “sap, tutacak” ile birleştirmiştir.

Bizce, Mac. *szapu* kelimesi GT *k(i)āpak* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *šābay biçiminden alıntıdır. S-Tü. /b/ sesi, Macarcada /p/ ile karşılanmıştır. Bu durum, Geç Antik Macarcada (İng. Late Ancient Hungarian) kelime içinde yalnızca */w p mb/ seslerinin olmasıyla rahatça açıklanabilir. Bu sesler, Proto-Ugorca */p pp mp/ seslerinden geliyor olup bugünkü Macarcada

/v p b/ ünsüzlerine değişmiştir (Lakó 1968: 64, 66; 68, 82; TLH 1016-1017, 1037). Mac. *szapu* şeklinin sonundaki *-u* düzensizdir ve daha eski bir *-ó* [ō] sesinden değişmiştir. 1395 tarihli EMac. *zapu* “tahıl ölçęi” biçiminde bile *-ó* > *u* değişiminin gerçekleştiği görülmektedir. Beklenen *szapó* şekli, Macarcanın Csángó ağzında tanıklanmıştır.

Aynı biçimin kökü olan ve GT *k(i)āp* biçimine karşılık gelen **šābā* ismi, Moğolcaya **saba* “kap, kap kacak” olarak girmiştir (bk. MO45).

Bu bağlamda dikkati çeken dięer bir kelime ise GT *sāgu* “tahıl ölçęi; (tahta) kova; içki kabı; kutsal emanet kabı” (EDPT 805; TMEN III No. 1213; Wilkens 2021: 573; Boeschoten 2022: 274) ismidir.¹³ Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde tanıklanan kelime, Clauson’a göre, *sā-* “saymak” veya *sag-* “saęmak” fiilinden sırasıyla *-U* veya *-gU* ekiyle türemiştir. Menges (1974: 63) de “ölçek” anlamının birincil olması durumunda *sā-* “saymak” fiilinden bir türetmenin mümkün olduğunu söylese de kelimenin eski bir alıntı olabileceęi ihtimalini de göz ardı etmemiştir. Clauson’un etimolojileri, anlamsal açıdan tatmin edici değildir. Bizce, bu Genel Türkçe sözcük S-Tü. **šābakū* > **šābagū* biçiminin Kitancada aldığı şeklin Türkçeye girmiş hâlidir. Bu alıntılama ve değişim, S-Tü. **šābagū* → Kit. **sabagu* > **sawu* ~ **sayu* şeklinde gösterilebilir. Kitancada **b* > *w* ve **-AgU* > *-U* değişimleri düzenlidir (Shimunek 2007: 44, 51). İkinci değişim için verilebilecek en iyi örnek, **pūlegū* (> OM *hūle’ū* “fazla, fazlalık”) > Kit. **pulu* “takvime eklenen (ay vs.)” kelimesidir. Kitancada olası bir *w* ~ *y* nöbetleşmesi ise Dagur Moğolcasındaki aynı nöbetleşme üzerinden iddia edilebilir: PM **ūbūl* “kış” > Dag. *uwul* ~ *uyul* ~ *ūl* (N 208, 537). Kelimenin Karakitaylar üzerinden Türkçeye girmiş olması muhtemeldir. Eski Uygur Türkçesindeki dięer bir muhtemel Kitanca

¹³ Türkçe kelime, Farsça ve diğer İran dilleri haricinde Tacikçeye de *soğu* “küçük yuvarlak tahta kap (az miktarda tahıl, un taşımak veya helva, şekerleme, bezelye saklamak ve taşımak için kullanılır)” (TRS 365) olarak girmiştir.

alıntı, *nairag* “Buda’nın ikincil güzellik işareti (Skt. *anuvyañjana*)” (Wilkens 2021: 484) sözcüğüdür.

MC19. Mac. *szesz* “koku, kokulu buhar, buğu; alkol, içki”
← S-Tü. *śīs | GT *hīs > *īs ~ *yīs “koku”, Çuv. *yās* “su buharı; duman, is”

Mac. *szesz* [ses] “koku, kokulu buhar, buğu; alkol, içki; keyiflilik”, EMac. *Szész* [sēs] “koku; buhar” (Gombocz 1912: 123; TESz 745; EWU 1429; TLH 797-799) ← S-Tü. *śīs < *hīs | GT *hīs > *īs ~ *yīs (VEWT 167, 170; ESTYa I 380-382) > KE *ıs* “koku” (Boeschoten-O’Kane 2015: 611), KY *yis* “koku” (Yaman 2012: 374), NT *is* “koku” (Bodrogligeti 1981: 21), RŞ *yıs* “koku” (Kaya 2008: 49, 209), Çağ. *yız* (oku: *yıs*) “koku” (Adamović 2009: 175), Çağ. *is* “koku, rayiha” (R I 1523; Kúnos 1902: 91), Gül. Terc. *is* (Bodrogligeti 1969: 276), Kaşk. *is* “parfüm” (Dolatkhah 2019: 267), Kmk.-Blk. *īs* “koku” (Németh 1911/1912: 120), Tat. *is* “koku” (TatTS 112), Tat. (ağ.) *yıs* “koku” (TTZDS 264), Bşk. *ěš* “koku; buhar” (BRS 187), Hor. *is* “koku, rayiha” (Doerfer-Hesche 1989: 411), Tkm. *īs* “koku, hoş koku” (TkmRS 772), Özb. *is* “koku” (UzRS 186), Özb. (Buhara) *yis* “koku” (Olufsen 1905: 26), Mog. *his* ~ *is* “koku, güzel koku” (Hesche-Hildebrandt-Thermann 1979: 181), Sib. Tat. *yěs* ~ *yıs* “koku” (Tumaşeva 1992: 79, 91), Çat Tat. (18. yy.) *is* “koku” (Adamović 2000: 71), Sal. (İli) *hisgen-* “koklamak” (Yakup 2002b: 113), Uyg. (ağ.) *ıs* “koku, tütsü; duman, pis kokulu duman” (Malov 1961: 177), Koyb. *đēs* “koku” (Castrén 1857a: 118), Alt. *yıs* “koku” (Verbitskiy 1884: 109), Çul. *čis* “koku” (Biryukoviç 1984: 74; Li vd. 2008: 117), Tof. *țēs, đis, đes, đys* “koku” (Castrén 1857a: 114, 119), Hak. *čis* “koku” (HTS 93), Fu-yü Kırg. *jısth* ~ *jıslıh* (< *yıs+lıg*) “kötü kokan, pis kokulu” (Hu-Imart 1987: 55), Fu-yü Kırg. *čıs* “koku” (Li-Ölmez-Kim 2007: 150-151), Yak. *sıt* “koku” (Sleptsov 1972: 363), Dolg. *hit* “koku” (Stachowski 1993a: 120), Dolg. *hīs* “zerre, toz zerresi; çöp” (Li 2011: 415); BT *(*h*)*īs* > *yıs > Çuv. *yās* “için için yanan ateş” (Aşmarin 1994-2000: V/96), Çuv. *yās* “hafif yağmur, ahmakıslatan; küçük su damlaları, su buharı;

pis kokulu duman, is” (ÇRS 124), Çuv. *yās-pās* “kötü koku” (Aşmarin 1994-2000: V/96; Fedotov 1996: I/186-187).

Gombocz (1912: 123), Mac. *szesz, szēsš* sözcüğünü EÇuv. **sis* kökenli olarak değerlendirmiş, bu kelimeyi ise Osm. *sis, sus* “sis” ve Alt. *sis* “pus, yanık kokusu, yanık kokan” isimleriyle karşılaştırmıştır. Róna-Tas-Berta (TLH 797-799) ise aynı karşılaştırmayı genişleterek sunmuş ve Macarca sözcüğün Batı Eski Türkçesi **sis* biçiminden alıntı olduğunu iddia etmiştir. Bu etimolojilerdeki en büyük sorun, Eski Çuvaş Türkçesi veya Batı Eski Türkçesi olduğu iddia edilen **sis* şeklinde /i/ ünlüsü önündeki /s/ ünsüzünün neden diğer örneklerde olduğu gibi *š-* sesine değişmediğidir.

Bizce, Macarca sözcük GT **hīs > *īs ~ *yīs* isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šīs* biçiminden alınmıştır. GT **hīs* biçimi, *hīs* olarak Mogolī Türkçesinde (Afganistan) tanıklanmıştır. GT **hīs > *īs ~ *yīs* isminin GT **iš* isminden ayrı tutulması gerektiği, Alt. *yīs* yanında *iš* “duman, is” (Verbitskiy 1884: 460), Hak. *čis* yanında *is* “is, duman” (Arıkoğlu 2005: 227) ve Yak. *sīt* yanında *īs* “deriyi tütsülemek için kullanılan duman, derinin tütsülenmesi; boğucu duman, koyu duman” (Monastyrjew 2006: 209) kelimelerinin bulunmasıyla belirginleşmektedir. Yak. *sīt* ve Dolg. *hut* sözcükleri, GT **hīs > *īs ~ *yīs* kelime grubuna dâhil edilebileceği gibi, GT *yīd* “koku” (EDPT 883) ile de ilişkilendirilebilir. Bu lehçelerde *-d > -t* ve *-s > -t* (T. Tekin 1976) değişimleri düzenli değişimlerdir. Dolg. *hīs* kelimesinin kökeni ise belirsizdir.

S-Tü. /ī/ ünlüsünün Macarcada /e/ ile karşılanması dikkat çekmektedir. GT *sīs ~ sis ~ sas* “sis, pus, duman, buhar” sözcüğü de aynı S-Türkçesi biçimden alıntıdır (bk. GT14).

MC20. Mac. szűk “dar, sıkı” ← S-Tü. *šiy-ük < *šig- | GT *hig- “sıkmak, sıkıştırmak”

Mac. *szűk* [sűk] “eksik, yetersiz, fakir; dar, ensiz; kıt, verimsiz; (elbise, ayakkabı vb.) dar, sıkı, sıkı; (zaman) kısa; sınırlı; (omuz, göğüs) dar; (toplum) sıkı; eksiklik, kıtlık” (TESz 811; EWU 1464; TLH 1235), Mac. (ağ.) *szik* ~ *szűk* ~ *szűkk* “dar, sığ” (ÚMTSz V 243-244), Mac. (ağ.) *szűk, szűk; szűkebb, szűkeb; szűkön, szűkönn* “dar; birkaç, biraz” (Péntek 2016-2018: I.2/378), EMac. *Scűkfegben, zewkefek, zewgseg* (EWU 1464) < *szűk ← S-Tü. *šiy-ük < **šiy-* < **šig-* | GT **hig-* “sıkmak, sıkıştırmak” > GT *yig-* ~ *yig-* > DLT *yigtür-* “(ayakkabı ayağı) sıkmak, sıkıştırmak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/196), EUyg. *yigil-* “sıkıştırılmak, yığılmak” (Wilkens 2021: 901), GT *yığı* ~ *yigi* “sık, sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş” (bk. PP8).

Róna-Tas–Berta (TLH 1235), kelimeyi şüpheli etimolojiler arasında ele alarak ET *yigi* “sık, sıkı” ve onunla soydaş BET *jigik ile ilişkilendirmişler ancak bazı morfolojik sorunların söz konusu olduğunu belirtmişlerdir. Berta (2016: 124) ise Macarca kelimeyi ET *yigi* ile birleştirdiği BET *šig-ök biçiminden alıntı olarak değerlendirmektedir. Bizce de bu açıklama doğrudur. İH *yigük* “siniri çekilmiş, eli bileğinden kurumuş kimse” (İzbudak 1936: 53) sözcüğü, muhtemelen GT *yigök (< *higök) şeklinin devamıdır.

1.1.2. Proto-Permcede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Proto-Permce, Ural dil ailesine dâhil olan Komice ve Udmurtçanın ortak atası sayılan dildir. Proto-Permce, muhtemelen MÖ 2000 veya MÖ 1500 civarında Kama ve Vyatka nehirlerinin arasında ortaya çıkmış, MS 8-9. yüzyılda bugünkü Zıryanların atalarının kuzeye göç etmesiyle iki kola ayrılarak birliğini yitirmiştir. Proto-Permce dil birliğinin dağılması için Janhunen (2009: 63) ise daha geç bir döneme, 10-11. yüzyıla işaret etmektedir. Belykh (2002: 44) ise Proto-Udmurtça ve Proto-Komicenin ayrılmasının 8. yüzyılda

başlayıp 14. yüzyıla kadar sürdüğünü ve dalga dalga gerçekleştiğini belirtmiştir.

Proto-Permce hiç yazıya geçmemiştir. Bu yüzden bu dil hakkındaki bilgilerimiz, Komice, Udmurtça ve diğer Ural dilleriyle karşılaştırmalara dayanmaktadır (Abondolo 1998: 5; Riese 1998: 254).

Proto-Permcede, erken dönemde Wichmann'ın (1903), yakın dönemde ise Litkin (1967), Fedotov (1968), Tarakanov (1982) ile Rédei–Róna-Tas'ın (1972, 1983) ortaya koyduğu gibi birçok Bulgar Türkçesi kökenli alıntı sözcük bulunmaktadır. Bu alıntılar, söz başında GT *y-* sesine karşılık **ś-* sesiyle başlamaktadır.

Rédei–Róna-Tas'a (1983: 26) göre, Proto-Permcedeki Türkçe kökenli kelimeler 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın başlarında Geç Eski Bulgar Türkçesinden (Late Old Bulgarian) alıntılanmıştır. Zimonyi (1990: 88), Proto-Permce ile Bulgar Türkçesi arasındaki dil ilişkilerinin 9. yüzyılın başında başlayıp 10. yüzyılın sonuna kadar sürdüğü sonucuna varmıştır. Riese (1998: 273-274) ise Proto-Permce ile Orta Bulgar Türkçesi arasındaki temasların yaklaşık olarak 8. yüzyılda başladığına dikkat çekmektedir. Saarikivi (2022: 44) de bu tarihlendirmeye katılmaktadır.

Rédei–Róna-Tas (1983: 19), GT *y-*, BT *ǰ-* ve PP *ś-* sesleri arasındaki ilişkiyi şöyle göstermişlerdir: PT *y-* > *ǰ-* > GEB *ś-* → PP *ś-*. Buna göre, BT *ǰ-* sesi Geç Eski Bulgar Türkçesinde **ś-* ünsüzüne değişmiş ve Proto-Permceye **ś-* olarak girmiştir.

Csúcs'a (2005: 102) göre, Proto-Permcede *s*, *ś*, *š*, *č*, *č'*, *z*, *ž*, *ž'*, *ǰ* ve *ǰ'* sesleri mevcuttur. Bu yüzden kaynak dildeki ses, Proto-Permcede en iyi şekilde yansıtılma olanağı bulmuş olmalıdır. Bu da kaynak dildeki ön sesin **ś-* olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durum, Róna-Tas–Berta'nın (TLH 1093, 1149, 1153) Macarcada *sz-* ile başlayan kelimelere dair savıyla çelişmektedir çünkü Róna-Tas–Berta'nın tasarladığı Bulgar Türkçesi **č'* sesinin Proto-Permceye *č'* olarak alınması beklenirdi.

Proto-Permcedeki Türkçe kökenli sözcüklerde, GT *y-* sesine karşılık yalnızca **ś-* sesinin görülmesi, Proto-Permce'nin doğrudan S-Türkçesiyle temas hâlinde olduğunu göstermektedir. Proto-Permce'nin Volga Bulgar Türkçesine benzer bir Bulgar lehçesiyle etkileşimi olup olmadığı ayrıca araştırılması gereken bir sorudur. Rédei–Róna–Tas (1983), Proto-Permcede GT *y-* sesine karşılık yarı kapantılı *č, č̣, ĵ, ĵ̣* ünsüzlerinden biriyle başlayan Türkçe kökenli hiçbir kelime göstermemektedir. Ancak Csúcs'un (2005: 326) **čekti-*¹⁴ “emretmek, zorlamak” olarak tasarladığı ve köken önermediği Proto-Permce fiil, bizce BT **čāgti-* (< **jāgtā-*) “(elinden tutup) götürmek, sürmek” fiilinden alınmıştır. Bu şekil, GT *yēt-* ~ **yētū-* “atı yedekte götürmek, bir kişiyi elinden tutup bir yere götürmek, yönetmek” (EDPT 884; VEWT 199; ESTY a I 387-388) fiiline karşılık geliyor olup Çuv. *šavāt-* ~ *šavārt-* ~ *šat-* “sürmek, (dizgini tutup) götürmek, (elinden tutup) götürmek” (ÇRS 393; Fedotov 1996: II/81) fiilinin kökenini oluşturmaktadır. Benzer bir Türkçe biçim, Moğolcaya da **ĵigtū-* “(araba) çekmek; niyet etmek”¹⁵ > MGT *ĵikdū-* ~ *ĵiktū-* ~ *ĵitgū'ül-* “(araba) çekmek” (Haenisch 1939: 89, 91), KM *ĵidkū-* ~ *ĵidke-* “(araba vb.) çekmek” (L 1049), ME *ĵidkū-* “niyet etmek, ihtimam etmek, gayret etmek” (Poppe 1938: 205) olarak girmiştir. Bu alıntı, Proto-Permceyle temas ettiği dönemde Bulgar Türkçesinde **ś-*'li ve **č-*'li olmak üzere en az iki diyalektin var olduğuna işaret etmektedir. 13-14. yüzyıla tarihlenen Volga Bulgar Türkçesi mezar yazıtlarında karşımıza çıkan dil, bu

¹⁴ Proto-Permce sözcük, Udmurtçada *ışektini, ışektī-, ışegt-, t'šekf-, t'šegtini, t'šekini* “zorla göndermek, dayatmak, zorla kabul ettirmek, (birine bir şeyi) empoze etmek, satış yaparken bağırarak” (Wichmann 1987: 272), Zıryancada *ışektini, t'šek-, ışektī-nis* “emretmek, buyurmak, zorlamak, zorla yaptırmak” (Uotila 1942: 290) ve Yazvincede *чэктинэ* “emretmek” (Litkin 1961: 193) olarak görülmektedir.

¹⁵ Moğolca sözcük, Kırgız Türkçesine *žütkün-* “ileriye uzanmak, ileri atılmak; öne eğilmek, saldırı veya baskın için hazırlanmak” (KırgRS I 276), Tuva Türkçesine *čütkü-* “sürüklemek, çekmek; çalışmak, çabalamak” (Ölmez 2007: 130), Yakut Türkçesine *ĵökküy-* “yavaşça hareket ederek ağır bir şeyi sürüklemek; inatla, ısrarla ilerlemek; açgözlülükle yemek, yutmak” (Monastyrjew 2006: 65) olarak geri alıntılanmıştır.

*č-'li diyalekt olmalıdır. Buna göre, yazıtlardaki $\text{č } \tilde{j}\tilde{m}$ harfi tonsuz [č] sesini karşılamak için kullanılmıştır.

Aşağıda, Proto-Permce, Udmurtça ve Komicede bulunan toplam on beş S-Türkçesi sözcük ele alınmış ve önceki etimoloji önerileriyle birlikte ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

PP1. PP *šil ← S-Tü. *šīl | GT yēl “rüzgâr, yel”, Çuv. šil “rüzgâr, yel”

PP *šil (veya *šil') “güçlü rüzgâr, fırtına” (Wichmann 1903: 99-100; Uotila 1944: 1-3; Fedotov 1968: 133; Rédei-Róna-Tas 1983: 12; Róna-Tas 1988: 761; Csúcs 2005: 379; Agyagási 2007: 29) ← S-Tü. *šīl (*šīl ?) | GT yēl “rüzgâr, yel” (EUyg. yeel, DLT yēl, Tkm. yel, Hlç. ye·l, Yak. sāl) (EDPT 916-917; VEWT 195a; Wilkens 2021: 885-886; Boeschoten 2022: 408; ESTYa IV 174-176; Leksika 40-41; KhM 203), Çuv. šil “rüzgâr, yel” (Fedotov 1996: II/116-117) (bk. MC1, MO4).

Fin-Ugorca etimolojisi olmayan PP *šil (veya *šil') sözcüğü, GT *yēl “rüzgâr” kelimesinin karşılığı olan S-Tü. *šīl biçiminden alıntıdır. Proto-Permce sözcüğün muhtemelen art ünlülü oluşu, S-Türkçesinde ikincil bir $\tilde{i} > \bar{i}$ değişimi sonucunda *šīl şeklinin ortaya çıktığını düşündürmektedir.

Mo. *sebi-* (< *selbi-) “yelpazelemek” (bk. MO4) ve Mac. *szél* “rüzgâr, yel” (bk. MC1) kelimeleri de aynı S-Türkçesi sözcüğün daha eski şekillerinden alınmıştır.

PP2. PP *šir / *šir “kurşun” ← S-Tü. *šīr < *šīrī | GT *yēz “pirinç, bronz, bakır”

PP *šir / *šir “kurşun” (Fedotov 1968: 133; Rédei-Róna-Tas 1983: 12; Csúcs 2005: 379; Agyagási 2007: 29) ← S-Tü. *šīr “pirinç, bakır” < *šīrī | GT *yēz “pirinç, bronz, bakır” (EDPT 982-983; DTS 260; VEWT 199; ESTYa IV 168-169) (bk. MR1, MO10, TG2).

Fin-Ugorca etimolojisi olmayan PP *śir / *śir “kurşun” sözcüğü, GT *yēz “pirinç, bronz, bakır” kelimesinin karşılığı olan S-Tü. *śīr biçiminden alıntıdır.

Mo. *sirin* “bronz, bakır” (bk. MO10), PTg. *čīrikte “bakır” (bk. TG2) ve Mok. *śére* “pirinç, bakır” (bk. MR1) kelimeleri de aynı S-Türkçesi sözcüğün daha eski şekillerinden alınmıştır.

PP3. PP *śōri “makara, masura” ← S-Tü. *śōri | Çuv. *śērě* “bobin, makara”

PP (Zıry.) *śuri, (Udm.) **śōri*¹⁶ “makara, masura” (Wichmann 1903: 98-99; Raun 1957: 41, 44; Fedotov 1968: 132; Rédei-Róna-Tas 1983: 12-13), PP *śōri “makara, masura” (Csúcs 2005: 378) ← S-Tü. *śōri < *śürü < *śürüy | Çuv. *śērě* “bobin, makara, küçük silindir” (→ Tat. Bşk. *śūrě* “masura”) (Fedotov 1996: II/112-113) (bk. MS1, MO14).

Proto-Permce kelimenin genellikle GT *yüzük* “yüzük” (EDPT 986) ve Çuv. *śērě* “halka, yüzük” (ÇRS 412) sözcüklerinin Bulgar Türkçesindeki karşılığı olan *śürü şeklinden alındığı kabul edilmektedir (Rédei-Róna-Tas 1983: 12-13). Agyagási (2007: 29) bu görüşe çekinceyle yaklaşmıştır.

Fin-Ugorca etimolojisi olmayan PP *śōri “makara, masura” sözcüğü, Çuv. *śērě* “bobin, makara, küçük silindir” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śōri biçiminden alıntıdır. Bu sözcüğe dair ayrıntılı açıklamalar, KM *sülje* (bk. MO14) başlığı altında verilmiştir.

¹⁶ Makaledeki *śōri yazımı, muhtemelen bir dizgi hatasıdır.

PP4. PP *šekit / *šekid “ağır, zor; hamile” ← S-Tü. *šük+it | GT yük “yük”

PP *šekit “ağır, zor; hamile” (krş. Kom. сѡкта *sökta* “tüm, hepsi; ağırlık, yük”) (Wichmann 1903: 97-98; Raun 1957: 41-42; Fedotov 1968: 131-132; Rédei–Róna-Tas 1983: 11-12), PP *šekit / *šekid “ağır, zor; hamile” (Csúcs 2005: 378) ← S-Tü. *šük+it < *šük | GT yük “yük” (EDPT 910-911; VEWT 212), Çuv. *šák* ~ *šék* “ağırlık, yük, külfet” (Fedotov 1996: II/90).

Komice sözcük, Hantıçaya *šōgət*, *sōgot* “ağır, zor” olarak girmiştir (Toivonen 1956: 72; Litkin-Gulyayev 1970: 270a).

Litkin-Gulyayev (1970: 270a), *šekit olarak tasarladığı Proto-Permce sözcüğü Nen. сӕговота “ağır, zor” ile birleştirerek PP *šänkə- “ağırlık, yük” biçimini kurmaktadır.

SUyg. *šuktıy* ~ *šuk^hty* “hamile” (< GT *yüklüg* “yükklü”) (Roos 2000: 366) sözcüğü düzensiz y- > ɣ- değişimiyle S-Tü. *šük ve *šük+it biçimlerine şekil ve anlam açısından dikkat çekici bir benzerlik göstermektedir. PY *səkə > *səgə¹⁷ “ağır” (Werner 2002: II/221) sözcüğü de S-Tü. *šük “ağırlık, yük” biçimiyle bağlantılı olabilir.

PP5. PP *šili “boyun, ense” ← S-Tü. *šili < *šelGi | GT yälkä ~ yelkä ~ *yelki “ense, boyun; boynun iki yanında bulunan damarlar”

PP *šili “boyun, ense” (Csúcs 2005: 379) ← S-Tü. *šili < *šelGi | GT *yälkä* ~ *yelkä* ~ *yelki “ense, boyun; boynun iki yanında bulunan damarlar; omuz; yeke; tendon, kiriş; arka kısım; balık solungaçları” (VEWT 196; ESTY IV 181; Leksika 236; Boeschoten 2022: 409) (bk. MO15, ERM2).

¹⁷ Starostin-Ruhlen (1994: 79) ve Starostin (1995: 273), aynı sözcüğü Proto-Yeniseyce için *səg- “ağır” olarak tasarlamaktadır.

Proto-Permce sözcük, Udmurtçada *šil* ~ *šil'* “ense, boyun, enenin altında omuzlar arasında kalan kısım” (Wichmann 1987: 235), *силь* “atın omuz başı; (ağ.) boyun” (Kirillova 2008: 597) ve Zıryançada *šili*, *šili*, *šili*, *šivi* “boyun, ense” (Uotila 1942: 248), *сьылі* (силь, силі, сьыв, сьыы) “boyun” (Sorvaçeva 1961: 357) olarak görülür.

Lıtkin-Gulyayev (1970: 271b), Komice sözcüğü Udm. *силь* “ense” ile birleştirerek ortak bir **šül-* “boyun” biçimi tasarlamakta ve *-l* ögesinin bir ek olduğunu belirtmektedir. Lıtkin-Gulyayev (1970: 271b), diğer Fin-Ugor dillerindeki biçimleri sıraladıktan sonra Proto-Permce sözcüğün değişimini **šepä* > **šü-* > **šĭ-* olarak gösterir. Lıtkin-Gulyayev’e göre, *-l* ekini almamış **šĭ-* biçimi Zıry. *sikötš* “boncuk dizisi” (*kötš* “çember, daire”) ve *siyös* “hamut, boyunduruk” (= Udm. *sies*) sözcüklerinde korunmuştur. Rédei (UEW 473-474), Fin-Ugorca *šepä* “boyun, ense” madde başı altında Permce sözcükleri de vermekte, Udmurtça ve Komice kelimelerdeki türetme eklerine ve düzensiz ses değişimlerine değinmektedir. Rédei (1996: 191-192) de Komice sözcüğü Fin-Ugorca kaynaklı göstermiş ve **šepä* “boyun” biçimine geri götürmüştür. Aynı şekilde, Csúcs (2005: 379) Proto-Permce **šĭ(li)* biçiminin kökeni olarak Fin-Ugorca **šepä* sözcüğünü göstermektedir.

Bizce, PP **šili* sözcüğünün ortaya çıkmasında S-Tü. **šili* biçimi etkili olmuştur. Aynı S-Türkçesi biçim Mo. **šili* “ense, boyun; tepe, düz zirveli tepe, yayla” ve Erm. շլիի *šli* “ense” sözcüklerinin de kaynağıdır (bk. MO15, ERM2). PP **šĭ* (< FU **šepä*) ve PP **šili* (← S-Tü. **šili*) şekillerinin bulaşmaya uğramış olması da mümkündür.

PP6. PP **šir-pu* “karaağaç” ← S-Tü. **širk* | GT *yirik* ~ *yizik* “kızılağaç”, Çuv. *širək* ~ *šıräk* “kızılağaç”

PP **šir-pu* “karaağaç” (krş. Udm. *pu* “ağaç”) (Csúcs 2005: 379) < **širk-pu* ← S-Tü. **širk* < **šerk* | GT *yerk* ~ *yirik* ~ *yirik* ~ *yürük* ~

yizik “kızılağaç” (VEWT 204b; Leksika 130-131), Çuv. *širĕk* ~ *širāk* (< *jerik) “kızılağaç” (ÇRS 418; Fedotov 1996: II/121) (bk. MR2).

Donner (1874-1888: II/6-7), Udm. *sir pu* sözcüğünü, hepsi “dişbudak ağacı” anlamına gelen Fin. *sār-ne*, *sara pū*, Vot. *sār-ni*, Est. *sār-e* ve Erz. *sir-te*, Mok. *sir-i-k* kelimeleriyle karşılaştırmıştır. Setälä (1902: 267), Udmurtça ve Zıryanca sözcükleri Fin. *sara-puu*, *saarni* “dişbudak ağacı, findık ağacı”, Est. *sara-puu* “findık çalısı”, Mok. *širĕk*, *šir^Rkä*, *širt’e*, *sirte* “karaağaç” ve Çer. *šerb’a* “dişbudak ağacı” kelimelerinden oluşan bir grubun içinde vermiştir. Paasonen (1918: 106), Zıryanca ve Udmurtça sözcükleri Çer. (B) *šō-rbā* ve *šerbā* “dişbudak ağacı” sözcüklerinin kökü olan *šōr* ile bir araya getirmiştir. Sebestyén (1952: 334), “dişbudak ağacı” için kullanılan kelimenin Fin-Perm dönemine kadar geri gittiğini iddia etmiş ve Permce sözcükleri Fin. *sara*, *sara-puu* “dişbudak ağacı, findık ağacı”, Mord. *širĕk*, *sireks*, *širt’e*, *širt’*, *šir^Rkä*, *širĕ* “dişbudak ağacı, (ağ.) karaağaç” ve Çer. *šerba*, *šō-rβa* “dişbudak ağacı” kelimeleriyle birleştirmiştir. Moór (1957: 166), Sebestyén’e atıfla, Permce sözcükleri aynı Fince, Mordvince ve Çeremisçe kelimelerle ilişkilendirmiştir. Litkin-Gulyayev (1970: 257), *sir-pu olarak tasarladıkları Proto-Permce sözcüğü Çer. *šerba*, *šōrpā* “dişbudak ağacı”, Mok. *širĕk*, Erz. *širt’e*, *širt’*, *širĕ* “karaağaç”, Fin. *sara*, *sarapuu* “dişbudak ağacı” ve Est. *sarapuu* “ceviz ağacı” sözcükleriyle soydaş olarak değerlendirmiştir. Rédei (UEW 752) ise Udmurtça ve Zıryanca sözcükleri *šarne* madde başı altında ele almış, ancak bunların diğer Volga-Fince sözcüklerle ses bilgisel sebeplerle bağlantılı olamayacağını belirtmiştir. Csúcs (2005: 379) da herhangi bir Fin-Ugorca etimoloji önermemiştir.

Bizce, PP *sir-pu “karaağaç” sözcüğü GT *yerk* ~ *yerik* ~ *yirik* ~ *yizik “kızılağaç” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan S-Tü. *širk biçiminden alınmıştır. Proto-Permcede kelime sonunda *rk ünsüz çifti olmadığı için, S-Türkçesindeki ünsüz çifti alıntı sırasında

basitleştirilmiş ve bunun sonucunda *k* ünsüzü düşmüştür.¹⁸ Bu düşmede muhtemelen sözcüğe *pu* “ağaç” kelimesinin eklenmiş olması da etkilidir.

Aynı S-Türkçesi sözcük, Mordvinceye (bk. MR2) ve Ermeniceye de (bk. ERM5) alıntılanmıştır.

PP7. PP *šili- “şarkı söylemek, (kuş) ötmek” ← **S-Tü. *šili-** < *šārī- | **GT *hīri-** > **yırı-** “şarkı söylemek”

PP *šili- “şarkı söylemek, (kuş) ötmek” (Csúcs 2005: 379) ← S-Tü. *šīli- < *šīr+ı- < *šār < *hiār | GT *hīr ~ *hīri > GT *ir* ~ *ırı* ~ *yır* ~ *yīr* “şarkı, melodi” (EDPT 192; VEWT 166a, 201b; ESTYa IV 285-286; TMEN IV No. 1937; Leksika 610-611), BT *hiār(ı) > Çuv. *yur* ~ *yor* ~ *yurā* ~ *yorā* “şarkı, türkü” (Fedotov 1996: II/490), krş. Tg. *jari- (> jara-) “şarkı söylemek” (SSTYa I 252; Doerfer 2004: 260-261).

Lıtkin-Gulyayev (1970: 271b), Permce sözcükleri Fin. *soida* “ses”, Çer. *šoktem* “(müzik enstrümanı) çalmak” ve Mans. *sui* “ses, insan sesi” sözcükleriyle karşılaştırmış ancak bu karşılaştırmaların ikna edici olmadığını belirtmiştir. Csúcs (2005: 379) ise Proto-Permce sözcüğü yansıma kökenli kabul etmiştir.

Türkçede (y)ır sözcüğünden +IA- ekiyle türetilmiş (y)ırla- “şarkı söylemek” fiili Eski Türkçeden beri görülmektedir (OTWF 452). Ancak isimden fiil türeten +I- ekiyle türetilmiş *yırı- “şarkı söylemek” fiili, Özbek Türkçesinde *jiri-* ve Tatar Türkçesi ağızlarında *yırı-* olarak tanımlanmıştır (Bálint 1876: 81; ESTYa IV 285; Tumaşeva 1992: 91). Aynı fiilin *jir- şekli, Tat. *jiru* “şarkı söyleme” isminde görülür (Kakuk 1999: 25). PTg. *jari- “şarkı söylemek” (SSTYa I 252; Doerfer 2004: 260-261) sözcüğü de

¹⁸ Rédei (1988: 359-360), Proto-Permce için /r/ ile başlayan *rt, *rd, *rp, *rs, *rś ve *rn ünsüz çiftlerini tasarlamıştır. Csúcs (2005: 143) ise Proto-Permce için *rk ünsüz çifti tasarlamış ve buna üç örnek vermiştir. Bu örneklerden birinde, Fin-Permce *rk ünsüz çiftinin zayıfladığı açıkça görülmektedir.

tanıklanmamış Mo. **járı-* biçimi üzerinden Tü. **járı-* veya **járı-* fiiliyle bağlantılıdır. GT **hūrı-* ve BT **hiārı-* farazi fiillerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šārı-* biçimi, $\bar{a} > \bar{i}$ daralması ve $r > l$ değişimiyle **šīli-* şeklini almış ve bu hâliyle Proto-Permceye girmiştir.

Aynı S-Türkçesi kelime, önceki şekilleriyle GT *sarın* “şarkı, melodi” (bk. GT9) ve Toh. B *šarka* “şarkı, şarkı söyleme” (bk. TOH3) sözcüklerinin de kökenini oluşturmaktadır. Erm. շեր *šēr* “türkü, şarkı” kelimesi de muhtemelen S-Türkçesinden alıntıdır (bk. ERM7).

PP8. PP *šik “(ev veya ağaçlardan oluşan) grup, küme” ← S-Tü. *šik | GT *hıgı “sıkı, yoğun, meskûn”

Zıry. *šik* ~ *šikt* “küçük köy, yerleşim yeri; köyün bir bölümü, ev grubu; çalı; dut veya mantar açısından zengin yer” (Uotila 1942: 249-250), Zıry. *šikas* “tür, çeşit; işçi kooperatifi” (Uotila 1942: 249-250), Udm. *šik* ~ *t’šik* “orman, koru, ormanlık alan, karanlık orman” (Wichmann 1987: 234), Udm. *šigos* “çalı, çalılık” (Wichmann 1987: 234) < PP *šik “(ev veya ağaçlardan oluşan) grup, küme” (Csúcs 2005: 379) ← S-Tü. *šik < *šikū | GT *hıgı “sık, sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş” > GT *yıgı* ~ *yigi* > EUyg. *yigi* “(genellikle ağaç, orman) sık, sıkı, yoğun, yoğun nüfuslu” (Kudara-Zieme 1983: 292; Aydemir 2013: 455; Zieme 2015a: 260; Wilkens 2016: III/1114; Karaayak 2021: 835), DLT *yigi* ~ *yīgi* “sık, yoğun (ağaçlar), yakın (dişler), sıkıştırılmış” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/159, 261), CC *yiv* “kalın” (Grønbech 1942: 124), Trk. (ağ.) *yiv* “küçük dikenlik” (DS 4283), Tkm. *yıgı* “yoğun, sık, sıkı, sıklıkla” (TkmRS 375), Nog. *yıyı* “(orman için) sık, yoğun” (Gürsoy-Naskali-Halén 1991: 153), Nog. *yıyı* “sık, yoğun; sık sık” (NRS 127), Kzk. *žiyi* “sık görülen; yoğun, sık, sıkışık; sık sık, sıkça” (Shnitnikov 1966: 103), Kklp. *žiyi* “daha sık, sık sık” (KKRS 251), krş. Tkm. *yıgjam* “yoğun, sık, sıklıkla” (TkmRS 374), KM *niğ* “sağlam, yoğun, sıkı” (L 578), KM *niğta* “koyu, yoğun, sıkı; tam, doğru” (L 578), KM *iğçu* ~ *iğçi* ~

niġču “sıklık, yoğunluk; (ot veya ağaç için) sık, yoğun; kalabalık” (L 401), Kalm. *nig* (*niġ*) “(kumaş vb. için) sıkı, sağlam” (KW 276), Bur. игсуу(н) *igsū(n)* “boğucu, nefes nefese; (giysi için) dar” (BMRS 291), Dag. *xirċin* (< **higċin*) “dar (仄的)” (Enkhbat 1984: 115).

Lıtkin-Gulyayev (1970: 255b), sözcüğü Proto-Permce için **şik* olarak tasarlamış, ancak kelimenin dış bağlantılarına dair sessiz kalmıştır. Rédei (1996: 180) ise kelimeyi **şikti* “toplu, benzer nesnelere oluşan grup” olarak tasarlamış, aynı şekilde etimolojisini daha öteye götürmemiştir. Csúcs (2005: 379) da **şik* olarak tasarladığı sözcük için Fin-Ugorca bir etimoloji önermemiştir.

Bizce, PP **şik* sözcüğü Eski Türkçeden beri *yigi* ~ *yıgı* olarak karşımıza çıkan GT **hıgı* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **şik* biçiminden alınmıştır. Genel Türkçedeki sıfat, DLT *yigtür-* “(ayakkabı ayağı) sıkı, sıkıştırmak” fiilinin kökü olan **yig-* (< **hıg-*) fiilinden *-I* ekiyle türemiştir (EDPT 911; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/196). GT **hıgı* sözcüğü, Moğolcada **hıg* ve **hıgċV(n)* (< **hıgtı* ?) olarak karşımıza çıkar. Moğolcadaki **nıg* ve *n-* ünsüzüyle başlayan benzer şekiller, kelime başında **h-* > **n-* ikamesinin sonucudur. Türkçede ve Moğolcada “sık, yoğun, sıkışık” anlamlarını taşıyan sıfat, S-Türkçesinde veya Permcede “benzer nesnelere yoğun olduğu yer” anlamını kazanmış, oradan da Zıryanadaki “köy” ve Udmurtçadaki “orman, koru” anlamları gelişmiştir. Trk. (ağ.) *yiv* “küçük dikenlik” de benzer bir anlam değişiminin sonucudur. Proto-Permce için tasarlanan biçim, ilgili kelimenin S-Türkçesinde önce **şikü*, sonra **şik* benzeri bir biçim kazandığını düşündürmektedir.

Donner (1926: 229), Hant. *šək* “sık yapraklı, yoğun” sözcüğünü Udm. *şik* “sık orman” ile karşılaştırmıştır. Toivonen (1956: 79) ise Hant. *šək* “çalılık; sık yapraklı (ağaç)” olarak gösterdiği kelimeyi Zıry. *ışek* “sık (tarak, orman), sıkışık büyüyen (tohum, orman)” sözcüğünden alıntı saymıştır. Steinitz (1966-1993: 249-250), Toivonen’e atıfla, Hantıca sözcüğü Zıry. *çek* kelimesinden alıntı olarak göstermiştir. Steinitz, Obdorsk ağzındaki düzensiz *şik* ve

siχ biçimlerini ise “duygulanım” ile açıklamaktadır. Lıtkin-Gulyayev (1970: 290), Udmurtça ve Yazvıncede karşılığı olmayan Zıry. *ışekid* (< *ışek*) sözcüğünü **ček-* veya **çök-* biçimine geri götürerek Çer. *çok*, *çoka* “(saç, ot) yoğun”, Çer. *tşaka-ta*, *ışokata* “sık, gür, yoğun”, Hant. *šoχ* “sık, gür, yoğun”, Mans. *šâβ*, *sâβ* “çok” ve Mac. *sok* “çok” kelimeleriyle karşılaştırmış ve PP **čäkk3-* veya **čökk3-* şeklini tasarlamıştır.

Bize, Zıryanca sözcük Çuv. *čäk* “sık, az aralıklı, yoğun, dolu” (ÇRS 581) kelimesinden de bir alıntı olarak değerlendirilebilir. Çuvaş Türkçesindeki kelime de yine S-Türkçesinden alıntıdır (bk. ÇUV8).

Aşağıda ele aldığımız Mo. *sıgui “çalılık, koru, orman” sözcüğü de S-Tü. *sıkū biçiminden alınmıştır (bk. MO50). Ayrıca, Orta Türkçeden itibaren tanıklanmış ve Batı Türk lehçelerine özgü olan *sık* “sık, yoğun” (EDPT 804) sözcüğü de muhtemelen S-Türkçesinden alıntıdır (bk. GT6).

PP9. Kom. *śor “üvey”, PUdm. *śor “üvey” ← S-Tü. *śāru / *śōru | GT *yāru* “yarı, yarım”, Çuv. *śur* ~ *śură* “yarı, yarım; üvey”

Kom. *śor “üvey”, PUdm. *śor “üvey” (Wichmann 1903: 101-102; Raun 1957: 41, 44; Fedotov 1968: 134; Rédei-Róna-Tas 1983: 30-31; Agyagási 2007: 28) ← S-Tü. *śāru (veya *śōru) | GT *yāru* “yarı, yarım” (TS 4361; ESTYa IV 146-147; Boeschoten 2022: 398), Çuv. *śur* ~ *śură* “yarı, yarım; üvey” (Fedotov 1996: II/140).

UD1. Udm. *śakan* “hasır örtü; at örtüsü” ← S-Tü. *śäkän / *śakan | GT *yäkän* ~ *yekän* ~ *yikän* “hasır otu, kamyş, saz”

Udm. *śakan* “hasır örtü; at örtüsü” (Wichmann 1903: 96; Fedotov 1968: 159; Wichmann 1987: 229; Róna-Tas 1988: 761) ← S-Tü. *śäkän (veya *śakan ?) | GT *yäkän* ~ *yekän* ~ *yikän* “hasır, hasır otu, kamyş, saz”, Çuv. *čakan* “hasır otu, su kamyşı” (EDPT 913; VEWT

195a; ESTYa IV 172-173; Hauenschild 2016: 36-37; ÇRS 577), krş. Mac. *gyékény* “hasır otu, kamış, saz” (TLH 377-378), Mo. *ĵegesün ~ ĵigesün* “kamış, saz” (L 1043).

Wichmann (1903: 96), Udmurtça sözcüğün Çuvaş Türkçesinde tanıklanmamış bir *şagan biçimini gerektirdiğini belirtmiş ve *ś- ~ ċ-* nöbetleşmesine gönderme yapmıştır.

Róna-Tas (1988: 761), Udm. *şakan* kelimesini Orta Çuvaş Türkçesindeki farazi *şäkän* ile birleştirmiştir. Róna-Tas’a göre, Mac. *gyékény* < EMac. *ĵeken kelimesi Eski Çuvaş Türkçesine ait bir şekli yansıtırken, Udmurtça sözcük Orta veya Yeni Çuvaş Türkçesinden alıntıdır. Çuv. *çakan* ise Bulgar Türkçesinin 14. yüzyıla kadar yarı kapantılı ünsüzlerini korumuş olan ama günümüze ulaşmamış diğer diyalektinden alıntıdır.

Bizce, Udmurtça sözcüğün ve Çuvaş Türkçesindeki düzensiz *çakan* biçiminin kökeni, GT *yäkän ~ yekän ~ yikän* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şäkän veya *şakan şeklidir (bk. ÇUV1). Genel Türkçede Eski Uygur Türkçesinden beri tanıklanmış olan *sikän* “kuru ot, saman” sözcüğü de muhtemelen S-Tü. *şikän (< *şäkän) biçiminden alıntıdır (bk. GT7).

UD2. Udm. *şumori* “öreke, örekenin üst kısmı” ← S-Tü. *şomor | GT *yumur ~ yumru* “top, yumru, küre”

Udm. *şumori* (~ *t’şumori*) “öreke, örekenin üst kısmı” (Wichmann 1903: 119; Wichmann 1987: 240) ← S-Tü. *şomor | GT *yumur ~ yumru ~ yumru* “yuvarlak (bir şey); küre, bir hayvanın bağırsakları veya körbağırsağı, hayvanın midesi” (EDPT 937; ESTYa IV 249-250; Boeschoten 2022: 426), Çuv. *çämär* “top, küre, yuvarlak” (Fedotov 1996: II/401-402), krş. ME *yumurçak* “makara” (Özkan 2009: 253), Mac. *gyomor* “mide, karın” (TLH 398-400).

Wichmann (1903: 119), *şumori* ~ *t’şumori* nöbetleşmesini Çuvaş Türkçesinin ağızlarındaki *ś ~ ċ* nöbetleşmesine dayandırmış ve Çer. *tsâmâr* “yuvarlak herhangi bir şey” ile *çumur ~ c’umör*

“birlikte, hep birlikte” sözcüklerinin de aynı Çuvaş Türkçesi kelimedenden geldiğini eklemiştir.

Róna-Tas (1988: 762), *čumori* ve *šumori* biçimlerini bir arada ele almış ve bunları Çuv. (ağ.) *čömör* ~ *čämär* ~ *šämär* “küre, yumruk” sözcüğünden alıntı olarak değerlendirmiştir. Róna-Tas’a göre, Mac. *gyomor* < EMac. **jumur* kelimesi Eski Çuvaş Türkçesindeki şekli yansıtmaktadır ve Çuvaş Türkçesinin ağızlarında *č-* ile başlayan biçimler Volga Bulgar Türkçesinin diğer diyalektinden alınmıştır.

Agyagási (2019: 46) ise Udm. *šumori* ve *čumori* sözcüklerini iki farklı alıntı olarak değerlendirmiştir.

Bize, Udm. *čumori* şekli GT *yumur* ~ *yumru* sözcüğünün Bulgar Türkçesindeki karşılığı olan **čumur* (< **jumur*) biçiminden, *šumori* şekli ise S-Türkçesindeki karşılığı olan **šomor* biçiminden alınmıştır. Beklenmedik ön sesiyle Çuv. *čämär* sözcüğü de S-Türkçesinden alıntıdır (bk. ÇUV3).

UD3. Udm. *šurlo* “orak” ← S-Tü. **šarla* < **čarlag* | Çuv. *šurla* “orak”

Udm. *šurlo* “orak” (Wichmann 1903: 102-103; Wichmann 1987: 240-241) < **šarla* ← S-Tü. **šarla* < **čarlag* | Çuv. *šurla* “orak” (Fedotov 1996: II/143-144), krş. Mac. *sarló* [šarlō] “orak” (TLH 697-698).

Wichmann (1903: 102-103), Udmurtça ismi Çuv. *šorla* ~ *šurla* kelimesinden alıntı olarak değerlendirmiştir. Wichmann’a göre, Çuvaş Türkçesi sözcük, *šur-* “yarmak” (= GT *yār-*) fiilinden türemiştir ve Mac. *sarló* kelimesiyle de ilişkilidir.

Rédei–Róna-Tas (1983: 5), Udmurtça ismi Zıry. *čarla* ~ *čarla* ~ *čarva* ~ *čerla* “orak” ile birlikte ele almıştır. Rédei–Róna-Tas’a göre, Zıryanca kelime GEB **čarla* biçiminden, Udmurtça kelime ise GEB **šarla* biçiminden alıntıdır. Rédei–Róna-Tas, Räsänen’in *čar* “bileği taşı” etimolojisini de ikna edici bulmamıştır.

Róna-Tas (1988: 761), Agyagási (2019: 53, 111, 155) ve Róna-Tas–Berta (TLH 697-698), Rédei–Róna-Tas’ın görüşlerini tekrar etmekle yetinmiştir.

Bizce, Udmurtça sözcük S-Tü. *šarla biçiminden alıntılanmıştır. Bu biçim, Zıry. *čarla* isminin kökenini oluşturan VB *čarla şekliyle ayrıışmaktadır. Bu da Proto-Permce zamanında S-Türkçesi **š-* ile Volga Bulgar Türkçesi **č-* seslerinin farklılaştığını göstermektedir.

KM1. Kom. sargas “çıra; kıymık” < *šarta ← S-Tü. *šartu | GT yartu ~ yardu “yonga, talaş; çıra parçası; tahta levha”, Çuv. šurta ~ šorta “mum”

Zıry. *sargas* “(yakmak için) çıra” (Wiedemann 1880: 282), Zıry. *sargas*, *sarta-s*, *sartasiš* “çıra” (Uotila 1938: 143; Uotila 1942: 230), Zıry. *sargas* “kıymık” (Sorvaçeva 1961: 331), Perm. *sargas* “kıymık” (KPRS 419) < *šarta ← S-Tü. *šartu | GT *yartu* ~ *yardu* (< *yar-dU*) “yonga, talaş; çıra parçası; tahta levha; yazı tahtası” (EDPT 959; OTWF 334) > EUyg. *yartu* “tahta levha” (Wilkens 2016: III/1107), Alt. *yarta* ~ *yardı* “tahta levha” (Verbitskiy 1884: 81), Tel. Koyb. Kç. *yartı* “tahta levha” (R III 145), Kzl. *šardj*, *šardj*: “tahta levha” (Joki 1953: 27), Hak. *čardı* “tahta, yarma, kalas; tahta, tahtadan” (Arıkoğlu 2005: 81), Kmd. *čartı* “tahta levha, ikiye yarılmış kütük parçası” (Tukmaçev 1995: 116), Tuv. *čartı* “yonga” (TuvTS 21), Tof. *čartı* ~ *žartı* “odun parçası, büyük kütük” (Rassadin 2010: 188-189), Tof. *čartı* “kütük, odun parçası” (Rassadin 2016: 469), Cung. Tuv. *žardı* “ince sopa, çubuk, ince uzun çıra parçası, yonga” (Mawkanuli 1999: 261); Çuv. *šurta* ~ *šorta* “mum” (Fedotov 1996: II/145) → Mac. *gyertya* “mum” (TLH 387-389).

Litkin-Gulyayev (1970: 250), Komice sözcüğü PP *sārta-“talaş” biçimine geri götürerek Mord. *sarda*, *sardo* ve Lap. *sarrte* ~ *sarrde* ~ *sarde* “kıymık, talaş, iğne” ile birleştirmektedir. Serebrennikov (1957: 227) ise Wichmann’ın (1903) verdiklerine ek olarak Zıry. *sargas* “çıra” sözcüğünün de Çuvaş Türkçesinden

alıntılar arasına eklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Adamović (1985a: 93-94) ise farklı bir yol izleyerek Zıry. *sartas* ile Mansice, Çeremisçe, Mordvince ve Macarca sözcükleri soydaş olarak değerlendirmiş ve Çuv. *śurta* ~ *śorta* kelimesinin Zıry. *sartas* sözcüğüne karşılık gelen ve Udmurtçada sonradan kaybolmuş *śarta biçiminden alıntılandığını iddia etmiştir. Rédei (1996: 177) de sözcüğün Fin-Permce kökenli olduğunu belirtmiş ve daha eski şeklini *śārta- “odun talaşı, çıra” olarak tasarlamıştır.

Bizce, Kom. *sartas* sözcüğü kelime başında beklenen *ś*- yerine *s*- sesini barındırmasına rağmen GT *yartu* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śartu biçiminden alınmıştır. Zıryancadan alıntı olan Mans. *śart* ~ *śarta* ~ *śārtā* ve benzeri şekiller (bk. MS2), *śarta biçiminin varlığına işaretir.

Aynı S-Türkçesi şekil, Mordvinceye *sardo* “kıymık” (bk. MR4) ve Zıryanca aracılığıyla Mansiceye *śart* ~ *śārtā* “çıra” (bk. MS2) olarak girmiştir.

KM2. Kom. (Zıry.) śortni ~ śurtni “bir araya toplamak, sıkıştırmak” ← S-Tü. *śor- | GT kavır- “bir araya getirmek; sıkamak, sıkıştırmak”

Zıry. *śurtny* “kendine veya içine çekmek, içeri çekmek, toplamak, kapmak, yakalamak, (mecaz) aldatmak” (Wiedemann 1880: 311), Zıry. *śurtni*, *śurtniś* “küçük bir dokurcunun (saman yığınının) etrafına ip bağlamak; saman yığınının altına teskere itmek” (Uotila 1942: 255), Zıry. *śortni* “sarmak, sarmalamak, dermek, bir araya toplamak; saklamak” (Fokos-Fuchs 1959: 971), Zıry. *śurtni* “yığın yapmak, tırmıkla toplamak; bir araya toplamak, çok toplamak; toplayıp kaldırmak” (Fokos-Fuchs 1959: 978) < **śor-* ~ **śur-* ← S-Tü. **śōr-* (**śūr-* ?) < **śavur-* < **śabirā-* | PT **kiabirā-* > GT *kavır-* “bir araya getirmek; sıkamak, sıkıştırmak” (EDPT 585; OTWF 715), krş. Tar. *kōru-* “katlamak, kırıştırmak, sıkıştırmak, çevrelemek” (R II 556), Çuv. *yav-* (< **kiab-*) “(ip, örgü vb.) örmek; örtmek, kaplamak, sarmak” (ÇRS 644) (bk. MC17).

Lıtkin-Gulyayev (1970: 275), Zıryanca kelimeyi soru işaretiyle Udm. *čurtnanĭ* “itmek, dürtmek, tıkmak” fiiliyle karşılaştırmış ve PP **šur-* “katlamak, tek bir yerde toplamak, içeri itmek, sıkıştırmak” biçimini tasarlamıştır. Lıtkin-Gulyayev, bu biçimi yine soru işaretiyle Laponca, Erza Mordvincesi, Fince ve Macarca sözcüklerle karşılaştırmış ve Permce öncesi **šūr̥z-* “sıkmak, yerden alıp kaldırmak, toplamak, katlamak” biçimine ulaşmıştır. Ancak Wichmann (1987: 289) *t’šurtnànĭ* olarak gösterdiği fiil için hiçbir Zıryanca karşılık vermemiştir.

Bizce, Zıryanca kelime GT *kavır-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šōr-* veya **šūr-* biçiminden alınmıştır. Aynı biçim, Mac. **szor-* (> *szorít, szorul, szorong*) fiilinin de kökenini oluşturmaktadır (bk. MC17).

KM3. Kom. (Zıry.) *šil* “örgü ip” ← S-Tü. *šılı | GT *hıšig “ip; saç örgüsü”

Zıry. (Let ağzı) *сбыл šil* “örgü ip” (Sorvaçeva 1961: 357) ← S-Tü. *šılı < *šılıy | GT *hıšig > ET *išig ~ yışig* “kordon, ip” (EDPT 977; Doerfer 1981: 117; OTWF 188-189, 304), Bar. *ižū* “saç örgüsü” (R I 1564), Yak. *siti* “örgü halat, iplik, sicim” (Kałużyński 1986: 82).

Erdal (OTWF 188-189), *išig ~ yışig* nöbetleşmesinin ön seste **h-* ünsüzüne işaret ettiğini belirtmiş ve sözcüğün “örmek” anlamındaki kökünün yalnızca çağdaş lehçelerde tanıklandığını yazmıştır. Erdal’a (OTWF 189, 304) göre, EUyg. *išin* “örülü, örgülü (saç)” (Gabain 1931: 680, 696) sözcüğü de aynı kökten türemiştir. Ancak çağdaş lehçelerde “örmek” anlamıyla görülen fiil ince ve geniş ünlülüdür: Trk. (ağ.) *eš-* “ip bükme” (DS 1795), Krç.-Blk. *eš-* “örmek” (Tavkul 2000: 195), Kırg. *eš-* “örmek, (ip) bükme” (KırgRS II 470).

Her ne kadar sözcük Zıryancada “at kılından bükülmüş iplik veya sicim” (Uotila 1942: 248) gibi yan anlamlar kazanmış PP *ši “saç, kıl” (Csúcs 2005: 378) ismine benzese de ondan ayrı

tutulmalıdır. Bizce, Zıry. *şıl* sözcüğü GT **hışig* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **şılıy* > **şılı* biçiminden alınmıştır.

1.1.3. Proto-Samoyedcede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Kuzey Sibirya’da konuşulan Nganasan, Enets, Nenets, Selkup, Kamas ve Mator adlı altı Samoyed dilinin ortak atası kabul edilen ve doğrudan yazılı tanıkları olmayan Proto-Samoyedcede de S-Türkçesinden izler var gibi görünmektedir. Proto-Samoyedcenin zaman derinliği Janhunen (2009: 63) tarafından iki bin yıldan biraz fazla olarak belirlenmiştir. Diğer deyişle, Samoyed dillerinin birliği milat dolaylarına ya da MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilebilir. Janhunen (2009: 72), Samoyed dillerinin coğrafi merkezinin Yukarı Yenisey kıyısındaki Minusinsk havzası olduğunu belirtmektedir. Parpola (2012: 292-294) ve Saarikivi (2022: 49), Janhunen’in tarihlendirmesine ve ana yurt belirlemesine katılmaktadır. Diğer tarihlendirmeler için Blažek’e (2016) bakılabilir.

Proto-Samoyedce ve Türkçe arasındaki sözcük alışverişi birçok araştırmaya konu olmuş, alıntılama yönü çokça tartışılmıştır. Bu araştırmalara, Ramstedt (1912b), Paasonen (1912/1913-1915/1916), Donner (1924), Ligeti (1926-1932), Németh (1930: 118-119), Sinor (1980), Ligeti (1986: 495-497), Róna-Tas (1980; 1988: 743-746), Helimski (1995), Helimski-Stachowski (1995) ve Piispanen (2018) sayılabilir. Proto-Samoyedce temelinde olmasa da Joki’nin (1952) Sayan Samoyed dillerindeki Türkçe alıntıları incelemesi de önemlidir. Bu konudaki en yeni ve en kapsamlı çalışma, Terent’yev’in (1999) hacimli makalesidir. Dıbo (2007: 135-154) da geniş kapsamlı olarak hem Proto-Samoyedce hem de münferit Samoyed dilleriyle Türkçe arasında alıntılanan sözcüklere değinmiştir. Dybo (2014: 10-11), sadece önceki verileri tekrarlamakla yetinmiştir. Dıbo-Normanskaya (2016: 50-51) ise az sayıda yeni karşılaştırma önermiştir.

Proto-Samoyedcede şimdiye kadar tespit edilen Türkçe alıntılarının Proto-Bulgar Türkçesinden geldiği söylenebilir. Bu

alıntıların en güvenilirlerine PS *jür “100” (SW 50), *jür “yağ” (SW 50), *juntâ (~ *juntâ) “at” (SW 49) ve *jer “orta” (SW 43-44) sayılabilir. Bunlar, sırasıyla, BT *jür “100” (= GT *yūz* “100”), *ür “yağ” (= GT *ūz* “yağ”), *juntâ “at” (= GT *yunt*) ve *ōr “orta, iç” (= GT *ōz* “öz, iç, orta”) şekillerinden alınmıştır. Burada dikkati çeken, GT -z ünsüzüne tekabül eden *-r ünsüzüdür.

Proto-Samoyedcedeki Türkçe alıntılar, tarihî ve çağdaş Türkçede yalnızca *h-* olarak korunmuş **p-* sesinin de tanıklarındır: PS *pājmā “çizme” (SW 118), PS *pā / *pā “odun, ağaç, orman” (SW 117; Helimski 1997: 241), PS *pârâjâj “matkap” (SW 114). Bunlar da sırasıyla GT *hoyma “çizme”¹⁹ (= Mo. *hoymasun* “çorap”), GT *hī (> ET *ı* ~ *yi*) “çalı, ağaç, odun, tahta” ve GT **hēr-* “delmek” (= Mo. *hōriim* < *heriim “matkap”) sözcüklerinden alınmıştır.

Proto-Samoyedcede Bulgar Türkçesinden gelen ve ön seste **y-* sesine sahip alıntılara karşılık *s-* sesiyle başlayan küçük bir grup alıntı daha vardır ki bunlar S-Türkçesinin izleridir. Aşağıda ayrıntılı olarak tartıştığımız bu Proto-Samoyedce altı sözcükten ilk beşi GT *y-* sesine karşılık, altıncısı ise GT *k-* sesine karşılık **s-* ile başlamaktadır.

Janhunen (1998: 462), Proto-Samoyedce için */c/ ve */s/ olmak üzere iki fonem tasarlamaktadır. PS */s/ fonemi, Pre-Proto-Samoyedcede muhtemelen ön damaksıl (palatal) bir ses iken Proto-Samoyedcede dişsil (dental) bir ses olmuştur. PS */c/ ses biriminin sesletimi ise dişsil yarı kapantlı ünsüz ile üstdamaksıl patlayıcı ünsüz arasında değişmektedir. Bu durumda, Proto-Samoyedcede S-Tü. **ś-* sesini karşılayabilecek en uygun fonem */s/ fonemidir.

Proto-Samoyedcede S-Türkçesi alıntılarının görülmesi, bu lehçenin ortaya çıkışının ne kadar eski olduğuna kanıt teşkil etmesi açısından çok önemlidir.

¹⁹ Terent'yev (1999: 183), PS *pājmā sözcüğünün kökenini PT *bal'mak* (> ET *başmak*) “ayakkabı” olarak görmektedir.

PS1. PS *sâjtâ- “dikmek” ← S-Tü. *šādā- | DLT yēd- “dikmek”

PS *sâjtâ- “dikmek” (SW 134-135) ← S-Tü. *šādā- | DLT yēd- (gzç. -ār) “heybeyi veya keseyi dikmek” (EDPT 884; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/372).

Janhunen (1977: 124), “Nenets šāḡḡā- /sādā-/ etc. < ?*sâjtâ- ‘nähen’” ile “Mo. *side-* ‘to baste, stitch’” arasında etimolojik bir bağlantı görmüş ve bu etimolojinin Samoyedce ile Moğolca arasındaki kültürel etkileşimin kanıtı olabileceğini ileri sürmüştür. Dıbo-Normanskaya (2016: 45) ise Proto-Samoyedce fiili PU *šulkVt- “dikmek” (> Lap. *šulgad* “büyük dikişlerle dikmek”) biçiminden getirmiştir.

Bizce, PS *sâjtâ- ve Mo. *side-* “teyellemek, dikmek” (bk. MO5) fiilleri farklı dönemlerde aynı S-Türkçesi kelimedenden alıntılanmıştır.

S-Tü. *šādā- kelimesinin Proto-Samoyedceye alıntılandığında *[šaidā-] şeklinde telaffuz edildiği varsayılabilir. Uzun /æ:/ ünlüsünün diftonglaşarak [ai] şeklinde telaffuz edilmesi İzlandacada da görülür (Árnason 2011: 21). Diğer yandan, Proto-Samoyedcede uzun ünlüler olmadığı için S-Türkçesindeki uzun */ā/ ünlüsünün /āj/ ile karşılandığını varsaymak daha uygundur. PS *jujtâ*²⁰ “rüya görmek” (SW 48) : Tü. *ūdi-* (Hlç. *ūdi-*) “uyumak” (EDPT 42-43; Doerfer 1987: 315; Tekin 1995a: 179) denkliğinde de Türkçedeki uzun ünlü Samoyedcede /uj/ ile karşılanmıştır. S-Tü. *šādā- biçimi, daha geç dönemde Moğolcaya alınırken *šīdā- şekline değişmiştir. Burada, açıkça bir ünlü daralması (*ā* > *ī*) söz konusudur.

S-Tü. */d/ foneminin Proto-Samoyedcede */t/ ile karşılanmasına gelirse, aynı durumun Tü. *yada- “yayan yürümek” (> ET *yadag* “yaya”) fiilinin Proto-Samoyedceye *jâtâ- (? ~ *jâtā-) “(yayan) yürümek, -e doğru gitmek (geçişsiz), karşılaşmak (geçişli)” (SW 38-39) olarak alıntılanmasında da görüldüğünü belirtmemiz gerekir. Bunun temel sebebi, Proto-Samoyedcede /d/ de dâhil olmak

²⁰ Kelimenin bilinen Uralca bir etimolojisi yoktur.

üzere tonlu patlayıcı ünsüz fonemlerinin bulunmayışıdır (Janhunen 1998: 462-463).

PS2. PS *sejt³wâ “7” ← S-Tü. *sältvi (*sältvi) ~ *sältvä (*sältvä) | GT yēt(t)i ~ yēt(t)ä “7”, BT *jēti ~ *jētä “7”

PS *sejt³wâ (? *sejkwâ) “7” (SW 139-140), PS *seytwø “7” (Janhunen 1998: 477) ← S-Tü. *sältvi (*sältvi) ~ *sältvä (*sältvä) “7” | PT *dältvi (*dältvi) ~ *dältvä (*dältvä)²¹ > GT *yēt(t)i ~ *yēt(t)ä ~ *yät(t)ä “7” > EUyg. *yeti* “7” (EDPT 886), DLT *yetti* “7” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/160), CC *yeti* ~ *yetti* “7” (Grønbech 1942: 123), Tkm. *yedi* (< *yēti*) “7” (TkmRS 301-302), Kzl. *šette* “7” (Joki 1953: 29), Yak. *sättä* “7” (Pekarskiy 1958-1959: II/2181-2182), Dolg. *hättä* ~ *sättä* “7” (Stachowski 1993a: 102), Hlç. *yⁱēti* ~ *yätti* ~ *yētti* “7” (WCh 224b; Doerfer 1987: 318); BT *jēti ~ *jētä “7” > TB читемь (< *jite) “yedinci” (Pritsak 1955: 34, 55, 78; Tekin 1987: 22), VB *jieti* “7” (Erdal 1993a: 163), Çuv. *šičč* / *šičč* “7” (ÇRS 420-421).²²

PS *sejt³wâ tasarısındaki *t³* üst yazı birimi (İng. archigrapheme), /c k s t/ fonemlerinin belirsizliğini gösterebilmek için kullanılmıştır (SW 14). Gerçekten Samoyed dillerindeki biçimler, *sejpwâ, *sejkwâ, *sejcwâ ve *sejtwâ olmak üzere dört ana şekilde geri gitmektedir. Samoyed dilleri içinde *sejtwâ şekline işaret eden tek sözcük Karagaşça *gydby* [güdbü] (Pallas 1776: 374; Helinski 1997: 123, 271-272) kelimesidir.

Joki (1975: 731), “7” sayı adının Samoyed dillerinde görülen biçimlerini ortak bir ilk şekilden türetmenin zorluğunu vurgulamış ve Selkupçadan yola çıkarak *šeĭ kökünü tasarlamıştır. Sammallahti (1979: 36), Proto-Samoyedce sayı adını soru işaretiyle *sejswâ olarak göstermiş ve Fin-Ugorca *šeĭsem- (~ *šišem- ~ *šēsem-) “7”

²¹ Doerfer-Tezcan (WCh 224b) bu sayı adını *ye:t(t)e, Doerfer (KhM 309) ise *dētē olarak tasarlamıştır.

²² Ayrıca bk. ESTYa (IV 167-168) ve Doerfer (TMEN IV 1828).

biçimiyle birleştirmiştir. Sammallahti'ye göre, bu birleştirme şüphelidir. Janhunen (1983: 119), Selk. (*)*sel'čə* sözcüğüne dayanarak *sejtwâ tasarısının daha muhtemel olduğunu belirtmiştir. Fischer'in (1995: 169) 1747 tarihli *Vocabularium Sibiricum* adlı eserinde geçen Samoyedce *sjéldi* biçimi bunu iddiayı daha da güçlendirmektedir. Janhunen'in (1998: 477) de iddia ettiği gibi, diğer ana şekiller *sejtwø'dan geliyorsa burada *w* önünde bir $t > k$ değişimi varsaymamız gerekmektedir. Bu ses değişiminin diğer dillerdeki örneklerini bize Kümmel (2007: 227-228) verir. Mikola (2004: 33-34) ise Samoyedce kelimenin ön sesini tartıştıktan sonra sözcüğü *čejtwâ* olarak tasarlamayı önermiştir.

Literatürde bu kelimenin Toharca kökenli olduğuna dair yaygın bir bilgi vardır. İlk olarak Janhunen (1983: 119-120), PS *sejtwâ sözcüğünü daha eski bir *sejptâ biçimine götürerek bunu Toharcadan bir alıntı olarak açıklamıştır. Alıntılamanın çok eski olduğunu ve Afanasyevo kültürüyle ilişkili olabileceğini belirten Janhunen, alıntılamaadaki ses bilgisel sorunlara ayrıntılı olarak değinmemiştir. Honti (1993: 106) ise Samoyedce kelimenin Toharca kökenini reddetmekte ve Fin-Permce *šejćcem “7” biçimiyle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Vovin (1994: 246) de Janhunen'in Toharca köken hipotezine karşı çıkmış, Janhunen'in Proto-Samoyedcede bir metatez varsaydığını ve Toharca sözcüğün Proto-Samoyedce *sejtwø biçimindeki -y- sesini açıklayamayacağını ifade etmiştir. Napolskikh (1995: 120-121) ise Proto-Samoyedce biçimi *sejkwâ / *sejtwâ olarak tasarlayarak bunun Erken Toharca B **šäwk^(u)t3* şeklinden alıntı olduğunu öne sürmüştür. Napolskikh'e göre, alıntılama ve değişim şöyle gerçekleşmiştir: Toh. B **šäwk^(u)t3* → PS *sewktwâ > *sejktwâ > *sejtwâ / *sejkwâ. Janhunen (1998: 476-477) de PS *sejtwø (< *sejptø) kelimesini yine Pre-Proto-Toharcadan bir alıntı olarak göstermiştir. Blažek (1999: 94) de Sayan Samoyedcesi *sejptâ biçimini vererek Proto-Samoyedce sayı adının muhtemelen Toharca kökenli olduğunu belirtmiştir.

Widmer (2002: 172-174), Napolskikh'in (1995) tezini hedef alarak onun tasarladığı Toharca B **šäwk^(u)t3* biçiminin hiçbir zaman

var olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Widmer, Napolskikh'in Samoyedcede varsaydığı değişimlerin de önemsiz sayılamayacağını ve kanıtlanması gerektiğini vurgulamıştır. Kallio (2004: 132-133) da Samoyedce ve Toharca sayı adlarının ilişkili olma ihtimalini kesin bir dille reddetmektedir.

Winter (1992: 109), söz konusu sayı adını Proto-Toharca için *šəpətə (< PHA *septm) olarak tasarlamaktadır. PToh. *šəpətə, Toharca A'da *špät şekline değişirken Toharca B'de *šəwət > *šwət üzerinden *šut olmuş, *okt* “sekiz” kelimesine benzeşme yoluyla *šukt* şeklini almıştır. Adams (2013: 720) ise kısaca Toh. B şeklinin Proto-Toharca *oktu “sekiz” kelimesine benzeşerek değiştiğini iddia etmektedir. Öyleyse kelime, Toharca B'de *šäptä > *šäktu > *šukt* şeklinde gelişmiştir. Buna göre, PS *seytwø Pre-Proto-Toharcadan değil, ancak Erken Toharca B *šäktu şeklinden alınmış olabilir. Bu durumda bile, Toh. B *k ünsüzünün Proto-Samoyedceye neden *j [y] olarak girdiği açıklanması gereken önemli noktalardan biridir.

Róna-Tas (1974: 500), kendi tasarladığı biçimiyle PT *yēti* “yedi” sayı adını Ana Toharca B [“Urtocharisch B”] *seute*, Toh. B *šukt*, Toh. A *šp(ä)t* ile karşılaştırmakta, ancak bu karşılaştırmanın fonetik açıdan zorluklar taşıdığını da kabul etmektedir. Hamilton (1998: 237) da Türkçe kelimeyi Toharca kökenli olarak değerlendirmektedir. Hamilton'a göre, Toharca *š-* ünsüzü Türkçede *y-* ünsüzüyle ikame edilmiş veya *y-* ünsüzüne değişmiştir.

Bizce PS *sejtwə “7” sayı adı, S-Tü. *šältvi ~ *šältvä “7” biçiminden alınmıştır. Bu biçim, GT **yēt(t)i* ~ **yēt(t)ä* ~ **yät(t)ä* “7” ve BT *jēti ~ *jētä “7” şekline karşılık gelmektedir. Bu denklige göre, Genel Türkçede hem /l/ hem de /v/ yitimi gerçekleşmiştir.

Róna-Tas (1980: 379) ve Terent'yev (1999: 183, 196), PT *l sesinin Proto-Samoyedcede *j [y] sesine değiştiğini belirtmiştir. Bu değişime PS *tāâj (*tâj) “dal” ← Tü. *tāl “dal” (Helimski 1992-1993: 103; Helimski 1997: 349) sözcüğü örnek verilebilir. Aynı değişim, Proto-Uralca *l sesi için de geçerlidir (Sammallahti 1979: 43, 45; Sammallahti 1988: 485). Hem Genel Türkçede hem Çuvaş

Türkçesinde iz bırakmadan kaybolmuş bir *-l-* ünsüzünün izleri Moğolcadaki Türkçe alıntılarda bulunabilir: KM *keltele-* “kırmak, koparmak, ufalamak” (L 450), ME *keltel-* “çentmek” (Poppe 1938: 215) < Mo. *kelte-* ← PT **kältä-* > GT **kēt-* ~ **kāt-* “kertmek, gedik açmak”, Çuv. *kat-* “küçük parçalar kırmak” (Tekin 1977: 41). Birçok açıdan eskicil bir lehçe olan S-Türkçesi, PT **-l-* ünsüzünü de korumuştur. S-Tü. **sältvi* ~ **sältvä* biçimi, Tü. **altı* ~ **alta* (Hlç. *alta*) “6” sayı adıyla da koşutluk göstermektedir.

Genel Türkçede kaybolduğu hâlde Erken Bulgar Türkçesinde korunan dudaksıl bir ünsüzün izleri yine Moğolcadaki alıntılarda bulunur: KM *karbiñ* (< **karbiñ*) “karın yağı” (L 935), Mo. **karbisun* “(bir hayvanın) plasenta(sı), döl eşi” (N 404) < **karbi* : GT *kazı* “karın yağı” (EDPT 681), KM *berbei-* (< **berbe-*) “ürpermek, üşümek” (L 99) : GT *büz-* “titremek, ürpermek” (EDPT 389), Mo. **kalbuga* “kaşık” (N 402) : GT *kaşuk* “kaşık” (EDPT 671), Mo. **kolba-* “birleştirmek, bir araya getirmek” (N 418) : GT *koş-* “birleştirmek, bir araya getirmek, katmak, eklemek” (EDPT 670-671). Bu örneklerden Proto-Türkçede ünsüz yanında bulunan dudaksıl bir ünsüzün tarihî döneme kadar düştüğü anlaşılmaktadır: PT **kar₂vı* > GT *kazı*, PT **bär₂vä-* > GT *büz-*, PT **kal₂vukä* > GT *kaşuk*, PT **kol₂vä-* > GT *koş-*.

S-Tü. **sältvi* ~ **sältvä* biçiminde görülen */v/* ünsüzü, Proto-Türkçeden gelen ve S-Türkçesinde olduğu gibi korunan bu ünsüzdür. Benzer bir */v/* düşmesi, Türkçenin daha yakın döneminde de gözlemlenmektedir: Bugut Yazıtı’nın Soğdca yüzünde <trxw’n> *tarxwān*²³ (Yoshida 2019: 107) olarak karşımıza çıkan unvan, Orhon Yazıtları’nda *tarhan* (Çin. 達干 GOÇ thāt-kan) ve DLT’de (Argu) *tarhān* “emir” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/329) olarak görülmektedir. Bu sözcük, 6. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasında */kw/* ses

²³ Xiongnular tarafından kullanılan *chányú* 單于 unvanı, Baxter-Sagart (2014) tarafından tasarlandığı gibi, Eski Çince **dar-ɦ^wa* sesletimine sahipse *tarxwān* ile özdeşliği kesindir. Unvanın, genellikle iddia edildiği gibi, Moğolca üzerinden Türkçeye ulaştığı varsayımı ise şüphelidir (bk. Vovin 2007b: 181-184; Vovin 2020: 319-320).

grubunun basitleşerek /k/ ünsüzüne değiştiğini açıkça göstermektedir.

Konumuz olan Türkçe sayı adının son ünlüsü, hem Genel Türkçede hem Bulgar Türkçesinde /i/ ile /ä/ arasında kararsızdır. Bu yüzden, bu ünlünün Proto-Türkçedeki durumu için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Aynı sebeple, kelimeyi Proto-Türkçe için **dältvi* ~ **dältvä* olarak göstermeyi uygun gördük.

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Selk. *sēlcu* (= *sēld'u*) “7” (Bıkonya 1998: 69; Alatalo 2004: 385) sayı adının kökeni tekrar gözden geçirilmelidir. Ross (1944: 79-80), Selkupça biçimlerin diğer Samoyedce şekillerle uyumlu olmadığını ve onlarla birleştirilemeyeceğini belirtmiştir. Joki (1975: 731), Selkupça sayı adını bir yandan **šeḡ* köküne geri götürürken, diğer yandan Selk. *sel'čukil'* “farklı, her türlü, birçok çeşit” kelimesine benzetmiş ve Ketçe üzerinden “çok” ve “7” anlamlarının geçirgenliğine vurgu yapmıştır. Janhunen (1983: 119), Selk. *-lč-* (kendi yazımıyla *-l'č-*) ünsüz grubunu PS **-jt-* ses grubunun düzensiz bir değişimi olarak görmektedir. Honti (1993: 106) ise Ross'a itiraz etmiş ve Selkupça sayı adının kökünü *se-* olarak verirken *-l'či* kısmını bir ek olarak değerlendirmiştir. Benzer şekilde, Bıkonya (1998: 69-76) da Selkupça sayı adının kökünü *sē-*, *sei-* olarak tasarlamaktadır. Mikola (2004: 33-34), kelimenin ön sesinin **č'* olduğunu kanıtlamaya çalışırken Klapproth'un Selkupça Narım ağzı verilerindeki düzensizliğe dikkat çekmiştir. Burada, diğer kelimelerdeki gibi *h-* sesi beklenirken Klapproth *šeldəcu* şeklini vermektedir. Bu düzensizlik, Mikola'nın iddiasının aksine, PS **s-* yerine PS **č'*-sesine değil, kelimenin PS **sejtwê* ilk şeklinden gelmediğine işaret etmektedir.

PS **sejtwê* ile doğrudan birleştirilmesi güç olan Selkupça biçim, bizce, S-Tü. **šīldvi* (< **šāltvi*) şeklinden ayrı bir alıntıdır. Alıntılama sırasında, S-Tü. **-dvi* (= **-dvi*) hecesi, Selkupçaya **-d'u* olarak girmiştir. Selkupçada bu sözcükten başka, diğer Samoyed dillerinde bulunmayan Türkçe alıntılar da mevcuttur: Selk. **šēr-* “(içeri) girmek” ← Tü. **kīr-* “girmek” (Róna-Tas 1980: 378;

Terent'yeve 1999: 186). Bu varsayımımız doğruysa, yukarıda S-Tü. *sältvi ~ *sältvä ve PT *dältvi ~ *dältvä olarak gösterdiğimiz şekiller, *sältvi ~ *sältvä ve *dältvi ~ *dältvä olarak düzeltilmelidir. S-Tü. *sältvi > *sıldvi değişiminde varsayılan uzun ünlüye bağlı tonlulaşma, Moğolcadaki S-Türkçesi alıntılarda da gözlemlenmektedir (bk. MO9, MO45).

Son olarak şunu belirtmek gerekir: PT **dä/ältvi* ~ **dä/ältvä* biçimi **dä/äl* köküne geri götürülebilirse bu kök PPM *dalü “7” (Shimunek 2017a: 335; Shimunek 2018: 340) ile birleştirilebilir. Tü. */ä ä/ : Mo. */a/ denklüğünün örnekleri aşağıda verilmiştir (bk. XT2). Benzer şekilde, Tü. *tört “4” ve PPM **dö+* “4” (> Mo. *dörben* “4”, Mo. *döçin “40”) (N 318; Shimunek 2018: 339) sayı adları da türevlerde ayrılırken kökte birleşmektedir.

PS3. PS **sirê-* (~ **sirê-*) “kazmak, (bıçakla) oymak” ← S-Tü. **sirä-* | GT *yir-* “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

PS **sirê-* (~ **sirê-*) “kazmak, kazıp çıkarmak, (bıçakla) oymak” (SW 141), PS **sirê-* (sic) “kazmak” (Helimski 2005: 32) ← S-Tü. **sirä-* | PT **dirä-* (~ **dırä-*) (← PToh. **tsär-* [tsir] “ayırmak”) > GT *yir-* > Hemçik-Çırgakı (E-41/6) *y(i)r(i)l-* “ayrılmak” (Aydın 2019: 275), EUyg. *yer-* (oku: *yir-*) “kesmek, bölmek” (Kasai 2017: 42, 386), EUyg. *yiril-*²⁴ “(kişiler için) ayrılmak” (Zieme 2015a: 109, 260), DLT *yer-* (oku: *yir-*) (gzç. -är) “nemli bir şeyi kesmeden nazikçe boydan boya yarmak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/179), KB (1144) (*yürek*) *yir-* “yarmak, parçalamak” (Arat 1947: 131), Kİ *yir-* “azıcık yarmak” (Caferoğlu 1931: 125), ME *yiril-* “yirilmek, yırtılmak” (Yüce 1993: 210), Osm. *yir-* ~ *yır-* “yırtmak, azıcık yırtmak” (TS 4608), Trk. (ağ.) *yir-* “dilmek, yarmak” (DS 4280b),

²⁴ Erdal’ın (OTWF 686) verdiği *tsun tsun yeril-* *yırtıl-* örneği, Röhrborn’da (1971: 44) olduğu gibi *yırl-* *yırtıl-* okunmalı ve *yer-* fiilinin türevleri arasına dâhil edilmemelidir. *Yırl-* “yırtılmak” fiilinin kökü olan *yır-* fiili, Eski Uygur Türkçesinde “yırtmak” anlamıyla tanıklanmıştır (Zieme 2015a: 85, 260).

Trk. (ağ.) *yir-* “delmek; yırtmak” (Ölmez 2009: 282), Trk. (ağ.) *yir-* “biraz kesmek, yırtmaç gibi kesmek” (Tor 2004: 394), Tkm. *yir-* “koparmak, kesmek, parçalamak, delmek” (TkmTS 701), Kzk. *ire-* “(bir hayvanı) kesmek, derisini yüzmek” (Shnitnikov 1966: 248), Kırg. *ĵire-* “dikişleri sökerek açmak, (hayvan derisi vb.) keserek açmak; yarmak, (su yüzeyini) yarararak geçmek; içinden geçmek, karşıya geçmek; yırtmak, koparmak” (KırgRS I 255), YUyg. *yir-* “eğmek, kenara itmek, koparmak; kesmek, bölmek, araya girmek” (Schwarz 1992: 817), YUyg. *yir-* ~ *ĵir-* (-*maĵ*) “delmek, yırtmak; ayırmak (ör. çalıyı); (sözünü) kesmek, araya girmek” (Nadjip 1968: 488, 802), Özb. *yir-* “ayırmak, ayırarak açmak” (UzRS 198; UTİL II 270), Tuv. *ĉir-* “yirmek, yarmak” (TuvTS 25), Tuv. *ĉir-* “yarmak, ayırmak, koparmak” (Ölmez 2007: 122), Hak. *ĉir-* “kırmak, parçalamak, doğramak; yarmak, ayırmak” (HTS 95), Yak. *sīr-* “boy lu boyunca yırtmak, yırtarak ikiye ayırmak” (Pekarskiy 1958-1959: II/2238; Monastyrjew 2006: 137), Yak. *siritin-* “kırılmak, yarılmak, parçalanmak” (Pekarskiy 1958-1959: II/2247), Dolg. *hiritin-* “kırılmak, yarılmak” (Stachowski 1998a: 105) (bk. MO21, TG5, MC10, GT30, KB1).

Sammallahti (1979), Fin-Ugorca–Samoyedce kelime listesinde PS **sirâ-* fiiline yer vermemiştir. Helinski (2005: 32), **sirâ-* (sic) “kazmak” olarak tasarladığı fiil için listedeki diğer sözcüklerin aksine Uralca bir etimoloji önermemiştir. Bunlar, kelimenin bilinen bir Uralca etimolojisi olmadığına işaret etmektedir.

Genel Türkçede yakın anlamlı ve benzer sesli iki farklı fiil kökü gözlemlenmektedir: *yir-* “ayırmak, yarmak” ve *yir-* “(kumaş vb.) yırtmak”. Orta Türkçe sonrasındaki *ı > i* değişimleri sonucunda bu iki kök birçok lehçede bulaşmaya uğramış ve ayırt edilemez olmuştur. Bu iki fiilin ayrı tutulduğu tek lehçe, Kırgız Türkçesidir: *ĵire-* “keserek açmak, yarmak” : *ĵir-* “yırtmak, yarmak, parçalamak”. Yak. *sīr-* “boy lu boyunca yırtmak, yırtarak ikiye ayırmak” fiili, **yir-* köküne değil de **yir-* köküne aitse bu kök **yir-* olarak tasarlanmalıdır. Räsänen (VEWT 198, 201) de Yakut Türkçesi fiili hangi köke dâhil etmesi gerektiği konusunda kararsız kalmıştır. Ne

var ki uzun ünlülü *yīr- şekli, Tkm. *yir*- ve DLT *yer*- tarafından desteklenmez. DLT'deki biçimde görülen /e/ ünlüsü ise ikincildir, Türkçede bu ünlüyü destekleyecek başka hiçbir veri yoktur. Bu sebeple Genel Türkçe fiil kökü yukarıda *yir*- olarak gösterilmiştir.

Ünal (2022: 66), GT *yir*- ve *yır*- fiillerinin aynı kökten ayrıştığını ve PToh. *tsār- [tsir] “ayırmaq” (< PHA *der- “yarmak, yüzmek, yırtmak”) (Adams 2013: 805) fiilinden alıntı olduğunu iddia etmiştir.

Bizce, PS *sirê- biçimi GT *yir*- sözcüğüyle soydaş olan S-Tü. *širǎ- şeklinden alıntıdır. Mo. *seil- “oymaq, işlemek, hakketmek” (bk. MO21), Tg. *siri- “kesmek, oymak, kesip çıkarmak” (bk. TG5), Mac. *szil* “yarmak; oymak, işlemek, yontmak; doğramak; eğelemek, sürtmek” (bk. MC10), Özb. *šil*-, YUyg. *šil*- ~ *šül*- “soymak, sıyırmak” (bk. GT30) ve Krç.-Blk. *sil*- ~ *sıl*- “kesmek” (bk. KB1) fiilleri de aynı S-Türkçesi biçimden alıntılanmıştır. Kelimenin alıntılanma tarihi şöyle özetlenebilir: S-Tü. *širǎ- (→ PS *sirê-, Tg. *siri*-) > *šilǎ- (→ Mo. *sile- > *seil-) > *sil- (→ Mac. *szil*, Krç.-Blk. *sil*- ~ *sıl*-).

İlginç olan, Proto-Samoyedcedeki “kazmak” anlamının GT *yır*- fiilinin devamı olan EUyg. *yırtızka*-²⁵ “(yeri, toprağı) kazmak” (Tezcan 1974: 40, 107), Kmk. *yır*- “kazmak; araya girmek, bölmek” (KmkRS 160), Nog. *yār*- “(yeri) kazmak” (Gürsoy-Naskali-Halén 1991: 153), Tat. *yır*- “(hendek) açmak” (TatTS 94), Bşk. *yır*- “(hendek) kazmak; yıkmak, parçalamak (ör. su barajı); yarmak, ayırmak, yarıp geçmek (ör. çalığı, kalabalığı); oluklar, delikler bırakarak içten içe yemek” (BRS 245), Kzk. *žır*- “kazmak; kazımak” (Shnitnikov 1966: 108), Kklp. *žır*- “(yeri) kazmak” (KKRS 277), Cung. Tuv. *žır*- “kesip ayırmak, koparmak, boylu boyunca kesmek, delmek” (Mawkanuli 1999: 263) sözcükleri ile Çuv. (ağ.) *šır*- “çapalamak, evlek açmak” (Sergeyev 1968: 64) fiilinde ortaya çıkmasıdır. Ancak tahrip bildiren fiillerde bu tür anlam geçişleri

²⁵ Bu fiil, Tezcan'ın (1974: 40n.) iddia ettiği gibi, *yirt*- fiilinden -Xz- ve -kA- ekleriyle değil, *yır*- biçiminden -tXz- ve -kA- ekleriyle türemiştir.

yaygındır. “Kazmak” anlamı Samoyedcede sonradan ortaya çıkmış olmalıdır.

PS4. PS *säcu “yanan odun parçası; kor, köz” ← S-Tü. *šitdu < *šitā- | Çuv. šut- ~ šot- “tutuşturmak, ateşe vermek; ışık vermek, ışık vermek”

PS *säcu “yanmış odun parçası, kor, köz; kömür” (Helimski 1986: 120-121; Helimski 1987: 10; Helimski 1997: 337) ← S-Tü. *šitdu < *šit(ā)-du < *šitā- | BT *jat- > Çuv. šut- ~ šot- “tutuşturmak, ateşe vermek; ışık vermek, ışık vermek” (Fedotov 1996: II/146), krş. PS *yāt^l (~ *yāât^l) “kor, köz; kül” (SW 38).

Samoyedce biçimlere Ngan. *satüä* (< *säcu-jâ), En. (T) *seduo* (< *säcu-jâ), Nen. (O) *šät, šat, šatko*, Selk. түйзамчъ *tü-saččä*, (Taz) *sat ~ sattj*, Kam. *səñ-zād^p* ve Tayg. *schädu* /sädü/ sayılmaktadır (Helimski 1986: 120). Helimski (1997: 229), bu sözcük grubuna Mat. *čät* (~ *čaⁿ) “kömür” kelimesini de eklemiştir.

Helimski (1986: 120-121) tarafından *säcu olarak tasarlanan Proto-Samoyedce sözcük, bizce S-Tü. *šitdu “yakılmış (şey)” biçiminden alınmıştır. S-Tü. *šitdu biçimi, Çuv. šut- ~ šot- “tutuşturmak, ateşe vermek; ışık vermek, ışık vermek” fiiliyle soydaş olan S-Tü. *šitā- “tutuşturmak, yakmak” fiilinden -DU ekiyle türemiştir. Bu fiil, Moğolcaya *sita- “tutuşmak, yanmak” (N 493-494) olarak girmiştir (bk. MO6). S-Tü. *šitdu biçimi, yapısal olarak GT *yakdu ~ yagdu ~ yaktu* “aydınlık, ışık” (VEWT 180; TMEN IV No. 1902) sözcüğüne karşılık gelmektedir. Topkapı Sarayı Oğuznamesi’nde geçen *yatu* “ışık, ışın (?)” (Tezcan 2020: 87, 304) kelimesi, anlamsal açıdan olmasa da ses açısından S-Türkçesindeki sözcüğe çok benzemektedir. Çeremisçeye *soto* “aydınlık, ışık; aydın” (TschW 636) olarak girmiş olan Çuv. *šutā ~ šotā* “parlama, parlaklık, ışım; parlak, ışıklı” (Fedotov 1996: II/146) sözcüğü de muhtemelen BT *jat-u, BT *jat-ıg, BT *jat-ok veya BT *jat-du biçiminden gelmektedir.

S-Türkçesindeki sözcüğün Proto-Samoyedceye **säcu* olarak girmiş olması dikkate değerdir. Yalnızca Selkupçanın bazı ağızlarında dişil yarı kapantılı bir ünsüz veya üstdamaksıl (retrofleks) bir patlayıcı olarak korunan PS **/c/* ses birimi (Janhunen 1998: 462), S-Tü. **-td-* ünsüz çiftini ikame etmiş görünmektedir. PS **kâcê* “kar fırtınası” (SW 57) → GT *kād* “kar fırtınası, tipi” (EDPT 593) alıntısında da **/c/* sesbiriminin Türkçeye */d/* olarak girdiği görülmektedir.

Proto-Samoyedce için **/ä/* olarak gösterilen ünlü ise niceliksel olarak kararsızdır. Nenetsçe, Enetsçe ve Matorcada ince sıradan, diğerlerinde kalın sıradan görülür (Janhunen 1998: 463). Helimski (2005: 37), bu ünlünün kalın sıradan olduğu görüşündedir. Bu karşılaştırmada, PS **/ä/* ünlüsü S-Tü. **/ı/* ünlüsünü karşılamaktadır. Aynı denklik, PS **pä / *pā* “odun, ağaç, orman” : Tü. **pī* “çalı, ağaç, odun, tahta” sözcük çiftinde de görülür.

PS **jât^l* (~ **jâât^l*) “kor, köz; kül” (SW 38) sözcüğü, Bulgar Türkçesi **jat-* “tutuşturmak, ateşe vermek” fiiliyle bağlantılı görünse de tam olarak nasıl bir şekilden alındığı belli değildir.

PS5. PS **sok* ~ **sokê* ~ ? **sokå* “tepe” ← S-Tü. **śokă* | GT yok “yokuş yer, tepe”

PS **sok* ~ **sokê* ~ ? **sokå* “tepe” (SW 143) ← S-Tü. **śokă* | GT yok “yokuş, yüksek yer, tepe” (Boeschoten 2022: 421) > EUyg. (XT V 614, 1714, 1784) *yook* “yığılı (岌); kayalık (登); yayla” (Dietz-Ölmez-Röhrborn 2015: 91, 189, 195), DLT yok “yokuş” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/97), HŞ (3359) *yuk* (oku: *yok*) “yüksek yer (?)”²⁶ (Hacıeminoğlu 1968: 377), SUyg. *yu* “yüksek, ciddiyetle” (Malov 1957: 43), krş. GT *yokar* (< **yok+gar*) ~ *yokaru* (< **yok+garu*) “yukarıya (doğru)” (EDPT 906-907; VEWT 205; ESTYa IV 213-214), GT *yokuš* “yokuş, sarp, bayır, yamaç” (ESTYa IV 215;

²⁶ HŞ (3358-3359) *ničä kim sän tiläsäñ nāz kılğil / bir anča yokka hem pervāz kılğil* (Hacıeminoğlu 1968: 377).

Wilkins 2021: 911), GT *yokla-* “yükselmek, tırmanmak; artmak” (EDPT 902-903; Wilkins 2021: 911).

Sammallahti (1979: 36), Samoyedce sözcüğü Fin-Ugorca **šukke* (Lap. *čok'kâ*) “dağ zirvesi, doruk” ile birleştirmiş, ancak bu denkliğin sesçil ve anlamsal olarak tatmin edici olmadığını eklemiştir. Rédei (UEW 42) ise Nenetsçe ve Selkupça biçimleri PU *čukkz* “tepe, doruk” madde başı altında vermiştir.

Bizce, PS **sok* ~ **sokâ* ~ ? **sokâ* sözcüğü, GT *yok* “yokuş, yüksek yer” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šokā* biçiminden alıntıdır. Genel Türkçe kelimenin tanıkları sınırlı olmasına rağmen, kökünü oluşturduğu GT *yokar* (< **yok+gar*) ~ *yokaru* (< **yok+garu*) (Yak. *soyorū* ~ *soyurū*, Hıç. *yuqqar*) ve GT *yokuš* isimleri ile GT *yokla-* fiilinin yaygınlığından dolayı eskiliğinden şüphe yoktur. Bu Proto-Samoyedce sözcük, S-Türkçesinden en belirgin alıntılardan biridir.

PS6. PS **sâlâ* “ödeme” ← S-Tü. **šilā* | GT *yāl* “ödeme, ücret”

Nen. (T) сал *sal* “ödeme, geri ödeme” (Homiç 1954: 64), салда(сь) *salda-* “ödemek” (Homiç 1954: 64), салко(сь) “ödemek” (Homiç 1954: 64), Nen. (T) салда(сь) *salda-* “ödemek” (Tereşçenko 2005: 108) < PS **sâlâ* “ödeme” (Terent’ev 1999: 192) ← S-Tü. **šālā* veya **šilā* | GT *yāl* “ödeme, ücret, kira” (VEWT 181; Boeschoten 2022: 389), krş. TİEM 73 *yal* “ücret, karşılık” (Kök 2004: 652; Ünlü 2004: 727), ME *yal* “kira, ücret” (Yüce 1993: 201), Tkm. (ağ.) *yālci* “işçi, hizmetçi” (TDGDS 97).

Terent’ev (1999: 192), **sâlâ* olarak tasarladığı Proto-Samoyedce sözcüğü Tü. **saš* “ödeme” (DTS 490) ile ilişkilendirmiştir. DTS’nin (490) DLT’den *saš* olarak verdiği kelime, Dankoff-Kelly (1982-1985: II/212) tarafından *sēš* “borç için teminat” olarak okunmuş ve çevrilmiştir. Ercilasun-Akkoyunlu (2014: 399) da aynı ismi *sēš* (= *seš*) “teminat” olarak göstermiştir. Bu yüzden, ET *seš* ile PS **sâlâ* kelimelerinin birleştirilemeyeceği açıktır.

Bizce, PS **sâlâ* sözcüğü, Karahanlı Türkçesinden itibaren tanıklanan GT *yâl* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šâlâ* veya **šlâ* biçiminden alıntıdır.

PS7. PS **sâmpâ-* “şamanlık yapmak” ← S-Tü. **šâmpǎ-* “şamanlık yapmak” | GT *kām* “şaman, kam; kâhin”

PS **sâmpâ-* “büyü yapmak” (SW 135), **sampø-* “şamanlık yapmak” (Janhunen 1998: 476) ← S-Tü. **šâmpǎ-* < **šām(ǎ)+pǎ-* < **šām(ǎ)* | PT **kiām(ǎ)* > GT *kām* “şaman, kam; kâhin”, GT **kâmp-* “yürümek, adım atmak, yürüyerek gitmek; oynamak” (> Yak. *xâmp-*, Dolg. *kām-*) (bk. TG6).

Hant. *sâmbi-* “ölünün arkasından yas tutmak” (Steinitz 1966-1993: 1343) sözcüğü, Nen. *sâmpā* “ölünün ruhunu şarkılarla yer altı dünyasına göndermek” kelimesinden alınmıştır.

S-Tü. **šām(ǎ)* biçimi, Tü. **kiām(ǎ)* “şaman; kam; kâhin” sözcüğünün düzenli karşılığıdır. Bu biçim, aşağıda değindiğimiz gibi, PTg. **samān* “şaman” (bk. TG6) sözcüğünün kaynağıdır ve isimden fiil yapan *+pǎ-* ekini alarak **šâmpǎ-* “şamanlık yapmak, büyü yapmak” fiilini türetmiştir. S-Tü. **šâmpǎ-* biçimi, Yakut ve Dolgan Türkçesinde tanıklanan **kâmp-* fiilinin soydaşdır.

Samoyedce ve Mançu-Tunguzca arasındaki sözcük alışverişlerini ele alan Anikin-Helinski (2007: 58-59), PS **sâmpǎ-* (sic) “şamanlık yapmak” fiilini Tg. *samān* “şaman” sözcüğüyle karşılaştırmış, ancak bu muhtemel ilişkinin niteliği konusunda kesin bir sonuca varamamıştır.

1.1.4. Volga-Fin Dillerinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Mordvince ve Çeremisçe, Ural dil ailesinin Volga bölgesi dilleri alt grubuna ait olup başta Tatar ve Çuvaş Türkçesi olmak üzere Türk lehçeleriyle yakın ilişkide bulunmuş, birbirlerini etkilemişlerdir.

Mordvince, Mokşa Mordvincesi ve Erza Mordvincesi olmak üzere iki yazı diline sahiptir. Çeremisçenin de benzer şekilde batı (dağ) ve doğu (ova) olmak üzere iki yazı dili vardır.

Her iki dilde de Çuvaş Türkçesinden alıntılar bulunmaktadır. Mordvinede oldukça sınırlı olan alıntı sayısı, Çeremisçede beş yüzü bulmaktadır. Mordvinedeki Türkçe alıntılar Paasonen (1897) tarafından, Çeremisçedeki Türkçe alıntılar ise Räsänen (1920, 1923), Beke (1933), Fedotov (1965, 1990), Lukoyanov (1974) ve İsanbayev (1989, 1994) tarafından ayrıntılı şekilde araştırılmıştır.²⁷

Paasonen'e (1897: 7-8) göre, Mordvinedeki Çuvaş Türkçesi kelimeler 13. yüzyıldan önce alıntılanmıştır. Róna-Tas (1988: 767) da aynı şekilde Mordvinlerin 13. yüzyıldan önce çeşitli Türk halklarıyla çok yakın ilişkileri olduğunu belirtmektedir. Zaicz (1998: 213-214) ise "Orta Bulgar Türkçesi (= Eski Çuvaş Türkçesi)" alıntılarının Mordvincenin özellikle güney ağızlarına Volga Bulgar Devletinin altın çağında, yani 7. yüzyılda (sic) girdiğini iddia etmektedir.

Çuvaş Türkçesi-Çeremisçe dil ilişkileri ise Räsänen'e (1923: 94) göre 13. yüzyıldan sonra, Agyagási'ye (1998: 670) göre 13. yüzyılın ikinci yarısında, Ligeti'ye (1986: 444-446) göre ise 16. yüzyılda başlamıştır. Gruzov (1969: 41-42) ise diğer araştırmacılardan farklı olarak söz konusu dillerin temasının 7. yüzyılda başladığını belirtmektedir. Saarikivi (2022: 41-42) de Çeremisçe ve Türkçenin temasının 8. veya 9. yüzyılda erken Bulgar Türkçesi alıntılarla başlamış olabileceğini söylemiştir. Saarikivi'ye göre, Çuvaş Türkçesi ve Çeremisçenin etkileşimi ise 13-15. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir.

Róna-Tas (1982b: 119-120), Çeremisçedeki Tatar ve Çuvaş Türkçesi alıntılarının önemli bir kısmının Moğol döneminden sonraya, yani 13. yüzyıldan sonraya tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

²⁷ Hesselbäck'in (2005) yakın tarihli çalışması, Tatar ve Çuvaş Türkçesi ile Çeremisçe arasındaki etkileşimi söz varlığından ziyade biçim bilgisi ve söz dizimi boyutunda incelemektedir.

Agyagási (2013: 154) de Çeremislerin Volga bölgesine Moğol istilasından sonra, 13. yüzyılın ortasında geldiğini belirterek Bulgar Türkçesi-Çeremisçe dil ilişkilerinin kronolojik alt sınırını çizmiştir.

Bizim burada yanıtlamaya çalıştığımız soru, bu iki dilde S-Türkçesinden alıntılar olup olmadığıdır. Belirlediğimiz kadarıyla, yalnızca aşağıda tartıştığımız Mordvince ve Çeremisçe kelimeler S-Türkçesinden alıntıdır. Bunların haricindeki sözcüklerin S-Türkçesi kökenli olduğunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir.

1.1.4.1. Mordvinedeki S-Türkçesi Alıntılar

Mordvinede, kökeni S-Türkçesine atfedilebilecek beş alıntı mevcuttur. Bunlar, *šéfe* “pirinç, bakır”, *šírek* ~ *šírť* “dişbudak ağacı”, *šuk* “bir selamlama sözcüğü”, *sardo* “kıymık” ve *šukoro* “bir tür ekmek” sözcükleridir.

MR1. Mok. *šéfe* “pirinç, bakır” ← S-Tü. *šír < *šírĩ | GT *yēz “pirinç, bronz, bakır”

Mok. cepe *šéfe* “bakır” (MRS 620), Mok. *serä* “bakır” (Ahlquist 1861: 171), Mok. *šerä* “pirinç, bakır” (Paasonen 1990-1999: IV/2137-2138) ← S-Tü. *šír “pirinç, bakır” < *šírĩ | GT *yēz “pirinç, bronz, bakır” (EDPT 982-983; DTS 260; VEWT 199; ESTYa IV 168-169) (bk. PP2, MO10, TG2).

Paasonen (1897: 46-47), Feoktistov (1965: 336), Róna-Tas (1982a: 156), Rédei-Róna-Tas (1983: 12) ve Róna-Tas (1988: 767), Mordvince sözcüğün GT *yāz* “bakır, pirinç” kelimesinin Eski Çuvaş Türkçesindeki karşılığından alındığı görüşündedir. Ancak sözcük çağdaş Çuvaş Türkçesinde tanıklanmamıştır. Çuv. *yēs* “sarı bakır” ise Tatar Türkçesinden alıntıdır.

Joki (1973: 250) Mokşaca sözcüğün İran dillerinden bir alıntı olma ihtimali üzerinde durmuş ve kelimeyi Far. *zār* “altın”, Part. *zar*

“altın” ve Kürt. *zer* (*zär*) “sarı, altın rengi” ile karşılaştırmıştır. Katz (2003: 257-258) ise sözcüğü Erken Proto-Aryanca $*z^h_3arh_3é$ biçiminden alıntı saydığı Fin-Ugorca $*śárwə$ şekline geri götürmüş ve Bulgar Türkçesinden alıntı olduğunu kesin bir dille reddetmiştir. Verşinin (2009: 399) ise Çuvaş Türkçesi tezine yer vermekle birlikte sözcüğü Fin-Ugor dillerindeki şekillerle birleştirmeye meyillidir.

Bizce, Mordvince sözcük soydaşı Çuvaş Türkçesinde tanıklanmamış olan GT $*yēz$ “pirinç, bronz, bakır” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan $*śīr$ biçiminden alıntıdır. Mordvince sözcüğün sonundaki ünlü sonradan türemiştir ve dolayısıyla ikincildir. Benzer şekilde, $*ayar$ (> Çuv. *uyar*) şeklinden alınmış olan Mord. *ayâra*, *ayra* “(hava ve rüzgâr için) soğuk, serin” (Paasonen 1897: 26) kelimesinde de ikincil bir ünlü türemesi görülmektedir.

Aynı S-Türkçesi biçim, PP $*śir$ / $*śir$ “kurşun” (bk. PP2), KM *sirin* “bronz, bakır” (bk. MO10) ve PTg. $*čīrikte$ “bakır” (bk. TG2) sözcüklerinin de kaynağını oluşturur.

MR2. Mord. śīrek ~ śīrt’ “dişbudak ağacı; karaağaç” ← S-Tü. $*śirk$ ~ $*śirt$ | GT *yirik* ~ *yizik* “kızılağaç”, Çuv. śīrək ~ śīrāk “kızılağaç”

Mok. *сирек śīrek* “dişbudak ağacı” (MRS 633), Erz. *сирть śirt’* “dişbudak ağacı” (ERS 588), Mok. *sirik* “dişbudak ağacı” (Ahlquist 1861: 172), Erz. *śirt’*, Mok. *śīrək* “dişbudak ağacı (Fraxinus excelsior), karaağaç (Ulmus campestris)” (Paasonen 1990-1999: IV/2161), Erz. *sirte* “dişbudak ağacı” (Wiedemann 1865: 153) ← S-Tü. $*śirk$ ~ $*śirt$ < $*śerk$ ~ $*śert$ | GT *yerk*²⁸ ~ *yerik* ~ *yirik*²⁹ ~ *yürük*³⁰ ~ *yizik*³¹ ~ *yızık* “kızılağaç; fıstık çamı” (VEWT 204b;

²⁸ Krş. Krç.-Blk. *jerk* (< *yerk*) “kızılağaç” (Pröhle 1909: 148; Tavkul 2000: 149), Blk. *zerk* (< *yerk*) “kızılağaç” (Pröhle 1914/1915: 271).

²⁹ Krş. Tat. (ağ.) *yěrek* ~ *yěřeh* “kızılağaç” (TTDS 172; TTZDS 248).

³⁰ Krş. Sib. Tat. *yöşök ağats* “kızılağaç” (Tumaşeva 1992: 85), Tel. *yürük* “İsviçre fıstık çamı (Pinus cembra)” (R III 604).

Leksika 130-131), Çuv. *širək* ~ *širāk* (< *jerik) “kızılağaç” (ÇRS 418; Fedotov 1996: II/121), krş. Tat. *zirək* “kızılağaç” (TatTS 99), Tat. *zirik* “kızılağaç” (Kakuk 1999: 135), Miş. Tat. *djərək*, *zirək*, *žərək* “kızılağaç” (Kecskeméti 1965: 16), Miş. Tat. *zirək agađı* “kızılağaç” (Kakuk 1996: 190), Bşk. (ağ.) *zirək* “kızılağaç” (DSBYa 91), Mac. *gyűrű* (EMac. *gyreu*) “akçaağaç ya da karaniyaya benzer bir ağaç türü, Acer tataricum, Cornus sanguinea” (Gombocz 1912: 83; EWU 502; TLH 421-422), Ma. *jšiha* “findık ağacı” (Norman 2013: 214).

Paasonen (1897: 48), Mord. *širək* biçimini temel biçim olarak değerlendirmiş ve bunu Çuv. *širik* sözcüğünden alıntı saymıştır. Paasonen, ayrıca, Mordvince sözcüğü Kom. *sir-pu* “karaağaç” ile birleştirmek istemediğini de özellikle belirtmiştir. Sebestyén (1952: 334) Paasonen’e itiraz etmiş, Mordvinedeki ve Çuvaş Türkçesindeki sözcüklerin anlamlarının çok farklı olduğunu iddia ederek Mordvince kelimeyi Fin-Çeremis-Permce ağaç isimleriyle birleştirmiştir. Feoktistov (1965: 335), Mokşa ve Erza Mordvinesi biçimleri Çuv. *širək* ve Tat. *zirek* ile karşılaştırmış ve Mordvinedeki Çuvaş Türkçesi tipi alıntılar arasında değerlendirmiştir. Róna-Tas (1982a: 156), Mordvince sözcüğü Geç Eski Bulgar Türkçesi (= Late Old Bulgarian) *šerek* ve *širek* biçiminden alıntı saymıştır. Rédei (UEW 752) de Mordvince sözcüğü Çuvaş Türkçesinden muhtemel bir alıntı olarak değerlendirmektedir.

Verşinin (2009: 405) ise Mokşa ve Erza Mordvinesi sözcükleri aynı anlamdaki Çer. *šörva* kelimesindeki *šör-* ile karşılaştırmış ve sözcüğün Çuvaş Türkçesi kökenli olduğu iddiasını reddetmiştir. Tsıgankin-Mosin (2015: 168) de Erz. сиртъ *širt’* sözcüğünü *šir-t’* olarak tahlil etmiş ve *šir-* kökünü Kom. ve Udm. *širpu* sözcüklerinin *šir-* köküyle, Çer. *šörva* sözcüğünün *šör-*

³¹ Krş. Yak. *sihik* “kızılağaç” (Monastyrjew 2006: 139), Yak. *sisik* “kızılağaç” (Pekarskiy 1958-1959: II/2249), Yak. (18. yy.) *sisik* “kızılağaç kabuğu” (Mueller 2003: 69, 226), Dolg. *sisiktäk* “kızılağaçtan (yapılmış)” (Stachowski 1993a: 210) < GT *yizik.

kısmıyla, Fin. Est. *sarapuu* sözcüğünün *sara-* kısmıyla karşılaştırmıştır.

Bizce, Mordvince sözcük, GT *yerk* ~ *yerik* ~ *yirik* ~ *yizik* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şirk ~ *şirt biçimlerinden alıntıdır. Mokşa Mordvinesindeki sözcük S-Tü. *şirk şeklinden, Erza Mordvinesindeki sözcük ise *şirt şeklinden alınmıştır. Mokşa Mordvinesinde, /rk/ ünsüz çifti araya bir ünlünün girmesiyle bozulmuştur. Erza Mordvinesindeki şeklin kökeni olan S-Tü. *şirt şeklinde varsaydığımız -*rVk* > -*rt* değişimi, Tuva, Tofa, Yakut ve Dolgan Türkçesinde görülmektedir: GT *börk* > Tuv. Tof. *bört* “şapka, börk” (Ölmez 2007: 100), GT *irk* > Tuv. *irt* “ıgdiş koç” (Ölmez 2007: 184), GT *kork-* > Tuv. *kort-* “korkmak” (Ölmez 2007: 205), GT *körük* > Yak. *küört* ~ *küöt* “körük” (Stachowski 1993b: 111), GT *örk* > Yak. *ört* “otlayan atların bağlandığı kazık” (Stachowski 1993b: 111), GT *ürk-* > Dolg. *ürt-* “korkmak” (Stachowski 1998a: 272).

Karaçay-Balkar, Tatar ve Başkurt Türkçesindeki sözcükler, GT *yerk* ~ *yerik* ~ *yirik* biçimlerine işaret etmektedir. Yak. *sihik* < *sisik* kelimesi GT *yizik şeklinin varlığına tanıklık ederken, Mançucaya Moğolca üzerinden girmiş olarak değerlendirilebilecek olan *jisiha* ise tanıklanmamış *yızık biçimine işaret etmektedir.³² Tatar ve Başkurt Türkçesindeki *zerik ~ *zirik biçimleri de GT *yerk* ~ *yerik* ~ *yirik* ~ *yizik* sözcüğünün varyantlarıdır. Bu biçimlerin S-Tü. *şirik veya *şirik şeklinden alınmış olma ihtimali mevcuttur. Özb. *zirk* “Berberis, kızamık ağacı” (UzRS 170) ve YUyg. *zirik* “Berberis heteropoda” (Schwarz 1992: 561) sözcükleri ise Genel Türkçeye ilişkili olmayıp Far. *زريك* *zirik* “kızamık çalı” (Steingass 1963: 615) kelimesinden alıntıdır.

PP *şir-pu “karaağaç” (bk. PP6) ve Erm. շեր *şer* ~ շեր *şēr* ~ շերթ *şert* ~ շերդ *şerd* ~ շերտ *şert* “tespih ağacı (Styrax officinalis)” (bk. ERM5) sözcükleri de aynı S-Türkçesi biçimden alınmıştır.

³² Fin. *sara* sözcüğünün hem “dişbudak ağacı” hem de “fındık ağacı” anlamını taşıması, böyle bir anlam değişiminin mümkün olduğunu göstermektedir.

MR3. Mord. *śuk* “bir selamlama sözcüğü” ← S-Tü. **śük(-)* | GT *yük-* “eğilmek”

Mok. *сук śuk* “merhaba, karşılaşmada söylenen selamlama sözcüğü” (MRS 687), Erz. *сук śuk* “merhaba” (ERS 635), Mok. *śuk*, Erz. *śuk* “bir selamlama sözcüğü”, Erz. *śuk-pra* “reverans; selamlama” (Paasonen 1990-1999: IV/2189), Mok. *śuka-d’ams* “(öne doğru) eğilmek, reverans yapmak” (Paasonen 1990-1999: IV/2190) ← S-Tü. **śük(-)* | GT *yük-* “eğilmek, diz çökmek, düşmek” > EUyg. (AYS 620/11) (*tal-*) *yük-* “bayılmak” (Gulcalı 2013: 93-94, 244; Wilkens 2021: 924), İML *yük-* (?) “yokarıdan aşağıya indirmek” (Battal 1934: 103), İML *yük-* “inmek” (Karagözlü 2018: 83, 318), Yak. *sügüy-* “diz çökmek” (Pekarskiy 1958-1959: II/2379); Çuv. *śāk-* “düşmek” (Fedotov 1996: II/90-91).³³

Paasonen (1897: 49-50) *śuk* sözcüğünü *śukuñams*, *śut’ñams*, *śukêña-ms* “eğilmek, selamlamak, tapınmak, suçlamak” fiili altında göstermiş, ancak bu isme değinmeden yalnızca Mordvince fiili ele almıştır. Paasonen, Mordvince fiili Tat. *čukın-*, Miş. Tat. *coyn-* ile karşılaştırmış ve kökenini Mişer Tatar Türkçesi olarak göstermiştir. Verşinin (2009: 421) ise *śuk* madde başı altında *śuk-pra* ve *śukuñams*, *śut’ñams*, *śukêña-ms* sözcüklerini de vermiş ve bunu Kom. *sig-*: *sigör* “yokuş”, Udm. *čukkes* “yokuş, eğim”, *čag-*: *čagiles* “eğimli”, *čukintinĵi* “eğilmek” ve Çer. *sug-*: *sugâr* “eğri, yamuk, kambur” gibi kelimelerle karşılaştırmıştır. Tsıgankin-Mosin (2015: 177) de *суконямс śukoñams* madde başı altında *-n-* sesinin bir ek olduğunu belirterek Tat. *čuk-*, Çuv. *śāh-* ve ET *juk* gibi şekillerle karşılaştırmıştır.

Mordvinede bir selamlama sözcüğü olarak kullanılan *śuk* kelimesi, GT *yük-* “eğilmek, diz çökmek, düşmek” ve Çuv. *śāk-* “düşmek” fiillerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śük-* biçiminden veya onun isimleşmiş hâli *śük şeklinden alınmıştır. S-Türkçesinde

³³ Geçişli olan Hlç. *yĵk-* “(güçlü bir şekilde) fırlatmak, ok atmak” (WCh 225) ve *yĵk-* “atmak, fırlatmak” (Doerfer 1987: 319) fiillerinin bu kelime grubuyla bağlantısı belirsizdir.

*śük- “eğilmek” ve *śük “eğilme, eğilerek selamlama” şeklinde sestesh fiil ve isim köklerinin birlikte yaşamış olması mümkündür.

Mord. *śukuńan* “eğilmek, öne doğru eğilmek” (Ahlquist 1861: 173), Mord. *śukuńams* ~ *śukuńams* ~ *śut'ńams* ~ *śukâńa-ms* “eğilmek, öne doğru eğilmek; birini selamlamak; birine yalvarmak; dava açmak” (Paasonen 1990-1999: IV/2189-2190) fiili ise GT *yükiin-* “eğilmek, baş eğmek” (EDPT 913; VEWT 213a; ESTYa IV 264) ve Çuv. *śākân-* “eğilmek, eğilerek selam vermek, çökmek, reverans yapmak” (ÇRS 401) fiilleriyle soydaş olan S-Tü. **śükün-* biçiminden alınmıştır.

MR4. Mord. sardo “kıymık” < *śardo ← S-Tü. *śartu | GT yartu ~ yardu “yonga, talaş; çıra parçası; tahta levha”, Çuv. śurta ~ śorta “mum”

Mok. сарда *sarda* “kıymık” (MRS 600), Erz. сардо *sardo* “kıymık; balçık kılıçığı; arı iğnesi” (ERS 569), Mok. *sarda* “küçük sopa, tahta çubuk” (Ahlquist 1861: 170), Erz. *sardo* (~ *śardo* ~ *śardă*), Mok. *sardă* (~ *śardă* ~ *śarda*) “kıymık; (arının) iğne(si); balık kılıçığı; yılanın zehirli dişi; (ağaçlarda) iğne yaprak; sopa, çubuk, (ahşap) çöp” (Paasonen 1990-1999: IV/1954-1955) < *śardo ← S-Tü. *śartu | GT *yartu* ~ *yardu* (< *yar-dU*) “yonga, talaş; çıra parçası; tahta levha; yazı tahtası” (EDPT 959; OTWF 334; Wilkens 2016: III/1107); Çuv. *śurta* ~ *śorta* “mum” (Fedotov 1996: II/145) → Mac. *gyertya* “mum” (TLH 387-389) (bk. KM1).

Paasonen (1918: 5, 25), Mordvince kelimeyi söz başında düzensiz *s-* ~ *ś-* nöbetleşmesi gösteren sözcükler arasında vererek Zıry. *sartas* ve Perm. *sartas* ile birleştirmiştir. Paasonen’e göre, “çıra” anlamındaki Mansice sözcük bu gruptan ayrı tutulmalıdır. Keresztes (1986: 130-131), Mordvince sözcüğü İlk Mordvince *sardê ve Ön Mordvince *sarda şekillerine geri götürmüş, bunları da Kuzey Lapça *sarde* ve Zıry. *sartas* ile birleştirerek Fin-Permce *sarta biçimini tasarlamıştır. Verşinin (2009: 395), Mokşa ve Erza Mordvinesindeki sözcükleri Mok. сурда *śurda* “kazık, sivri çubuk”

ve Çer. шуртык *šurtâk* “diken” ile karşılaştırmış ve Litkin-Gulyayev’e (1970: 250) gönderme yapmıştır. Tsıgankin-Mosin (2015: 163) ise sözcüğü Kom. *sarta-* (> *sartas*) “kıymık”, Lap. *sardde*, *sarde* “kıymık, talaş”, Hant. *särt* ~ *sör’t* “(ormandaki) açıklık” ve Nen. *sar-* > *saräts’* - “(göz vb.) oymak, delmek, delik açmak”, *sarda(s’)* “delip geçmek, (şişkin bir şeyi) delmek” ile karşılaştırmakta ve *sărta “talaş” biçimini tasarlamaktadır.

Bize, Mordvince sözcük GT *yartu* ~ *yardu* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šartu biçiminden alıntıdır. Mordvince sözcüğün ön sesi düzensizdir ve muhtemelen benzeşme sonucu **š-* sesinden değişmiştir.

MR5. Erz. *šukoro* “bir tür ekmek” ← S-Tü. *šükörö | GT *čöräk* “yuvarlak ekmek”

Erz. *šukoro* *šukoro* “bir tür ekmek” (ERS 635-636), Erz. *šukoro* “bir tür ekmek” (Paasonen 1996: IV/2190-2191) ← S-Tü. *šükörö < *šökörö < *šöräkä | GT *čörgäk (bk. MO14) > GT *čöräk* “yuvarlak ekmek” (EDPT 429; VEWT 118; Boeschoten 2022: 119; TMEN III 116-117), Çuv. *šākār* ~ *šākkār* “ekmek” (ÇRS 401), krş. Çer. *sukâr* “ekmek” (TschW 642), Udm. *sukîri* ~ *sukri* ~ *šikîri* “somun ekmek” (Wichmann 1987: 226) (bk. VK7).

Paasonen (1897: 50), Mok. *čukâr* ve Erz. *šukoro* sözcüklerini Çuv. *šukkur*, *šugur* “somun, ekmek” ile karşılaştırmıştır. Feoktistov (1965: 335), Mokşa ve Erza Mordvincesi biçimleri Çuv. *šākār* ile karşılaştırmış ve Mordvinedeki Çuvaş tipi alıntılar arasında değerlendirmiştir. Tsıgankin-Mosin (2015: 177) de aynı bağlantıya değinmiş ve Udm. *сукыри*, *сыкыри* “somun ekmek” kelimesini karşılaştırma olarak vermiştir. Verşinin (2009: 422) ise Erza ve Mokşa Mordvincesi sözcükleri Çeremisçe ve Rusça benzerleriyle karşılaştırmış, Çuv. *šākār* kelimesini ise Mordvineden alıntı olarak değerlendirmiştir. Verşinin’e göre, Çuv. *šākār* kelimesinin Tü. *čökäri* (sic) “darı tanesi” ile ilişkili olması da anlamca mümkün değildir. Agyagási (2019: 143), Erz. *šukoro* sözcüğünü BET/VB *šükür

şeklinden, Mok. *ćukor* sözcüğünü ise BET/VB *ćükür biçiminden alıntı olarak göstermiş ama bu biçimlerin ilişkisine değinmemiştir. Önceki bir çalışmasında, Agyagási (1983: 279) yaklaşık olarak 14. yüzyılda BT *čörek şeklinden *čöker ve *söker olmak üzere iki diyalekt biçimi ortaya çıktığını iddia etmiş, ancak ne bu tarihlendirmeye ne de bu iki diyalekte dair ayrıntılı bir açıklama yapmıştır.

Bize, Mokşa ve Erza Mordvinesindeki sözcükler ayrı ele alınmalı ve farklı kaynaklardan alıntı olarak değerlendirilmelidir. Böylece, Mordvince ile Türk lehçelerinin teması sırasında iki farklı biçimin yan yana var olduğu öne sürülebilir: S-Tü. *sükörö ve VB *ćükär. Erz. *šukoro* kelimesi S-Türkçesinden, Mok. *ćukâr* (yazı dilinde цукор *ćukor*) sözcüğü ise Volga Bulgar Türkçesinden alıntıdır. Volga Bulgar Türkçesinde *č*- sesinin 14. yüzyıl başına kadar korunduğunu 1307 tarihli bir yazıtta geçen *Č[e]rimsen* (> Çuv. *Šarāmsam*, *Šarāmsan*, *Šarāmsen*, *Šarāmsen*) (Róna-Tas 1976b: 164-166; Erdal 1993a: 42) nehir adı göstermektedir. Aynı nehir adı, İbn Fadlān'da *Čeremšan* olarak geçmektedir (Róna-Tas 1982a: 164-165).³⁴ Mordvinedeki alıntılar 13. yüzyıldan öncesine tarihlendiğine göre, yan yana iki farklı biçimin ve dolayısıyla iki lehçenin varlığı kesinleşmektedir. Bu da S-Türkçesinde 13. yüzyıldan önce *č- > *š-değişiminin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu değişim, 14. yüzyıldan sonra S-Türkçesinin etkisiyle Çuvaş Türkçesinde de gerçekleşmiştir. Scherner'in (1977: 14) aynı değişimi 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmesi yanıltıcıdır.

1.1.4.2. Çeremisçedeki S-Türkçesi Alıntılar

Çeremisçede *s*- ile başlayan Bulgar Türkçesi kökenli sözcükler, Räsänen (1920: 185-203) tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kelimelerin çoğu, Eski Çuvaş Türkçesinden alınmış olup S-Türkçesine özgü fonetik özellikler taşımamaktadır. Yalnızca dört

³⁴ Togan (1939: 37), bu nehrin adını *šermsān* olarak okumaktadır.

Proto-Çeremisçe sözcük, S-Türkçesi özellikleri göstermektedir. Bunlar aşağıda incelenmiştir.

Proto-Çeremisçe dil birliğinin dağılması ve Çeremisçe ağızların ortaya çıkışı, 13. yüzyılın ortasında veya sonrasında gerçekleşmiştir (Johanson 2000: 170-171). S-Türkçesi alıntılar da bu tarihte veya öncesinde Çeremisçeye girmiştir.

ÇR1. PÇer. *şap “dizgin” ← S-Tü. *şap | GT yip ~ yıp ~ yâp ~ yap “ip, iplik”, Çuv. śip “ip, iplik”

Çer. (1775) *şap* “dizgin” (Sebeok-Raun 1956: 36), Çer. *sap* ~ *şap* ~ *sâp* ~ *şâp* ~ *şâp* “dizgin” (TschW 619), Çer. (B) *sâp* “dizgin” (Savatkova 2008: 243), Çer. *sap* ~ *şap* ~ *şâp* ~ *sâp* “dizgin; ipliği sararken veya keten bezi örerken birbirine dolanmaması için ipliklerin arasına konulan küçük bir çubuk; çile bağlama ipliği” (Beke 1997-2001: 2171-2173) < PÇer. *şap ← S-Tü. *şap | PT *däpă ~ *dıpă > GT *yip* ~ *yıp* ~ *yâp* ~ *yap* “ip, iplik; halat; kement; (deri) kayış; kemer” (Tkm. *yüp*, Tuv. *çep* ~ *çep*^h, Tof. *çep*^h, SUyg. *yip*^h ~ *yeip*^h ~ *çep*^h ~ *žep*^h ~ *yep* ~ *yap*, Hlç. *yip* ~ *yip* ~ *yip* ~ *yi-p*) (EDPT 870; VEWT 204; ESTYa IV 268-269; Wilkens 2021: 905; WCh 226; Roos 2000: 398; TLH 380), Çuv. *śip* “ip, iplik” (Fedotov 1996: II/120), krş. Mo. *deyesün (< *depe) “ip, sicim, kordon” (N 314), Mac. *gyeplő* “dizgin” (TLH 380-381).

Paasonen (1902b: 243), Mac. *gyeplő* sözcüğünün etimolojisini ele aldığı bölümde Çeremisçe kelimeye de değinmiştir. Paasonen’e göre, Tü. *yip* sözcüğü çağdaş Çuvaş Türkçesinde *śip* şeklinde yaşadığı hâlde, Çeremisçe kelime Eski Çuvaş Türkçesi bir biçime geri götürülemez. Räsänen (1920: 188) de Çeremisçe sözcüğü soru işaretiyle Çuv. *śip* kelimesinden alıntı olarak göstermiş ve Paasonen’in (1902b) bu konudaki görüşünü alıntılamıştır. Räsänen (1939-1940: 129), Çer. *šapondo*, *šepandâ* “harman döveni” kelimesinin ilk ögesi olan *şap*, *şep* sözcüğünü Çuv. *şap-yiśśi*, *şap-yivâśśi* kelimesinin ilk ögesi olan *şap* isminden getirmiş, bu ismin kökenini ise Rus. *тсеп* *tsep* “harman döveni” sözcüğünde

görmüştür. Agyagási (2013: 159) ise Çer. *sap* sözcüğünün kökeni olarak VB *šap biçimini göstermektedir.

Her ne kadar Çuv. *šip* kelimesi teorik olarak BT *jep veya *jäp biçimine geri götürülebilirse de Çer. (B) /ä/ ve Çer. (D) /a/ ünlüleri diğer alıntılarda Çuv. /a/ ünlüsüne denk gelmektedir (Räsänen 1920: 74-75; Serebrennikov 1957: 226). Çuv. /i/ ünlüsüne ise Çer. (B, D) /e/, Çer. (B, D) /i/ veya Çer. (B) /i/ ~ Çer. (D) /e/ ünlüleri karşılık gelmektedir (Räsänen 1920: 98-99). Räsänen (1920: 99) yalnızca Çer. *sap* ~ *šap* örneğinde bulunduğu Çer. (B) /ä/, Çer. (D) /a/ = Çuv. /i/ denkleğinin beklenmedik olduğunu özellikle vurgular. Bu yüzden, Çeremisçe kelime hem sesçil hem de anlamsal sebeplerle Eski Çuvaş Türkçesinden bir alıntı olarak değerlendirilemez.

Çer. (B) /ä/ ve Çer. (D) /a/ ünlü denkleğinin etrafında dönen yoğun tartışmalar dolayısıyla, Çeremisçe sözcüğün ilk şeklini belirlemek güçtür. Her ne kadar Aikio (2014: 140-141) Bereczki'ye (1994: 88-92) itiraz ederek Çer. (B) /ä/ ve Çer. (D) /a/ ünlülerinin PÇer. */ä/ ünlüsüne geri gittiğini belirtse de Çeremisçedeki Türkçe ve Permce alıntılarda aynı ünlülerin yabancı /a/ ünlüsüne karşılık geldiği açıktır (Róna-Tas 1982b: 119-123). Biz bu sebeple PÇer. *šap şeklinden yola çıkmayı uygun gördük.

Bizce, PÇer. *šap sözcüğü GT *yip* ~ *yip* ~ *yäp* ~ *yap* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šap biçiminden alıntıdır. S-Türkçesindeki biçimde “dizgin” anlamı ikincil olarak gelişmiştir. Aynı anlam, Mac. *gyeplő* kelimesinde de görülür. Genel Türkçe kelime, Karaçay-Balkar Türkçesinde de “kayış” anlamını kazanmıştır: Krç. *žip* “kayış” (Pröhle 1909: 148), Blk. *zip* “kayış” (Pröhle 1914/1915: 272), Blk. (ağ.) *zip* “deri kayış” (Appayev 1960: 66). S-Tü. *šap biçimi, Moğolcaya da *sab “iplik” olarak girmiştir (bk. MO35).

ÇR2. PÇer. *şalâm “uzun balık ağı” ← S-Tü. *şalım | GT yılım ~ ilim ~ *yalım ~ *âlim “büyük balık ağı, ıgırıp; küçük ağ, kuş tuzağı, ördek ağı”, Çuv. şilēm “büyük balık ağı”

Çer. (D) (19. yy., Morki ağzı) *sa·lâm ~ salâm* “uzun balık ağı” (TschW 618) < PÇer. *şalâm ← S-Tü. *şalım | GT *yılım ~ ilim* “büyük balık ağı, ıgırıp; küçük ağ, kuş tuzağı, ördek ağı” (ESTYa IV 282; TLH 364; Boeschoten 2022: 415), Çuv. *şilēm* “büyük balık ağı” (ÇRS 416), krş. Mac. *gyalom* “gırgır, bir tür balık ağı” ← BT *jalım (TLH 364-365), Mans. *ia·l·m ~ iâ·l·m ~ ia·l·m* “balık ağı” ← GT *yalım (Kannisto 1925: 88-89), Hant. *jätəm ~ jötəm ~ jādām* “balık ağı” ← GT *yalım (Steinitz 1966-1993: 419-420), Mans. *elēm ~ ēlēm ~ elēm ~ ällim ~ el·m ~ ɛll̥m ~ äll̥m* “ağ, balıkçı ağı” ← GT *âlim (?) (Kannisto 1925: 89), krş. KM *gölmi* “büyük balık ağı; dört ayaklıları ve kuşları yakalamak için ağ” (L 386).

Räsänen (1920: 193), Çer. *silim ~ silem* “balık ağı” kelimesini Çuv. *şilēm* sözcüğünden alıntı olarak göstermiş ve bunu haklı olarak Tob. *yılım* ile birleştirmiştir. Agyagási (2013: 159), *şilâm* olarak verdiği Çeremisçe sözcüğün kökeni olarak Çuv. *şilâm biçimini vermiştir. Bu Çeremisçe kelime, *sâlâm ~ sâ·lâm ~ si·lîm* “balık ağı” (TschW 650) olarak da kaydedilmiştir. Çer. *sa·lâm ~ salâm* ise bu Çeremisçe kelimedenden ayrı tutulmalı ve ikinci bir alıntı olarak değerlendirilmelidir.

Bizce, Çer. *sa·lâm ~ salâm* biçimi GT *yalım biçiminin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şalım biçiminden alıntıdır. GT *yalım şekli doğrudan tanıklanmamış olup yalnızca dolaylı olarak Macarca, Mansice ve Hantıcaki Türkçe alıntılarda karşımıza çıkmaktadır. Mansicedeki diğer bir sözcük ise GT *âlim şeklinin varlığına işaret etmektedir.

ÇR3. PÇer. *šūwəlce- “kabuğunu soymak” ← S-Tü. *sügilç- / *süvilç- | GT *hügiš- “ufalanmak, soyulmak”

Çer. (D) сывызаш *süwâzaš* “(kabuk) soymak” (Vasil’yev-Savatkova-Uçayev 1991: 317), Çer. (B) сыгызаш *səgəzäš* ~ шыгызаш *šəgəzäš* “(kabuk) soymak” (Savatkova 2008: 257, 366), Çer. *süβâzem* “(kabuk) soymak, (kabuk) kırmak, (tohum) çıkarmak, (bezelye) ayıklamak” (TschW 647), Çer. *šüyəñcam* “(kabuk) soymak, (kabuk) kırmak, (tohum) çıkarmak, (bezelye) ayıklamak” (TschW 743), Çer. *šəyal’em* “(kabuk) kırmak, (kabuk) soymak, (salkım) koparmak” (TschW 756), Çer. *süβâže-m* ~ *šñβñže-m* ~ *šñβñ·zem* ~ *šnyñže-m* ~ *səyə·zem* “(kabuk) soymak, (bezelye, fasulye) ayıklamak” (Beke 1997-2001: 2263), Çer. *šəyə-l’em* “(findık) soymak” (Beke 1997-2001: 2339), Çer. *šüyüh,d’žä-m* “(kabuk) soymak, (çekirdek) çıkarmak, (bezelye) ayıklamak” (Beke 1997-2001: 2582) < PÇer. *šūwəlce- (*šüyälce- ?) “(kabuk) soymak” ← S-Tü. *sügilç- (*süvilç- ?) < *sügilçü- | GT *hügiš- (< *hügi-) (EDPT 119; ESTYa I 618-620; OTWF 564) > EUyg. *ögüş-* (oku: *ügüş-*) “aşındırılmak, (deri veya kabuk) sıyırarak soyulmak, (deri) yüzülmek” (Wilkens 2021: 529), IB *ügüş-* “(tırnak) sürtünerek aşınmak” (Tekin 1993a: 67), DLT *ögiš-* (oku: *ügiš-*) “öğütmeye yardım etmek; öğütmekte rekabet etmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/188), Tkm. *üveš-* “öğütmek için yardım etmek; birlikte öğütmek” (Hamzayev 1962: 681), krş. Kklp. *ügi-* “öğütmek, toz hâline getirmek, ufalamak” (KKRS 687), Kzk. *ügilmeli* “öğütülmesi kolay, kolayca ufalanan” (Shnitnikov 1966: 285), Bşk. (ağ.) *örəy ögö-* (< **ügü-*) “ufalamak, öğütmek” (DSBYa 255), İML *yügüt-* (< **hügi-t-*) “öğütmek” (Melioranskiy 1900: 117), TZ *yügüt-* (< **hügi-t-*) “öğütmek” (Atalay 1945: 290), KM *üyire-* (< **ügi-re-*) “küçük parçalara ayrılmak; parçalanmak” (L 1001), Kalm. *ül-* (< **ügi-le-*) “kırmak, parçalamak” (KW 461).

Çeremisçe sözcük, Çeremis dilinin etimolojik kaynakları olan Bereczki (1992) ve Bereczki (2013) tarafından ele alınmamıştır. Beke (1933: 49) ise bu sözcüğü Çuv. *šəgəl,d’že-* ~ *šəyal,d’že-* “(yemişleri ve ayçiçeğinin meyvelerini) soymak” fiilinden alıntı

olarak göstermiştir. Bu fiil, Paasonen (1974: 147) tarafından da *šəgəl, dʒe-* olarak verilmiştir. Aşmarin (1994-2000: XVII/371-372) ise aynı fiili *šəkəlče-* “(tohum, kabuklu yemiş) kabuğunu soymak; (ay çekirdeği, kabuklu yemiş) kabuğunu kırmak” olarak göstermektedir. Ancak Çuvaş Türkçesi sözcük, Beke’nin ve Fedotov’un (1965: 155; 1990: 280) iddiasının aksine, GT *sök-* “sökmek” veya *sökül-* “sökmek” ile açıklanamayacağı için Çeremisçeden bir alıntı sayılmalıdır. Çuv. *sëvele-* “soymak, kabuk soymak, ayıklamak” (ÇRS 359) fiili ise Çer. *šəyal’em* veya benzeri bir biçimden alıntı olmaktan ziyade, Çuv. *sü-* (~ *sěv-*) (< BT **soy-*) “yırtmak, yolmak, soymak; sökmek” (ÇRS 386) kökünden türemiştir. Bu kök, GT *soy-* “(kabuk) soymak, (deri) yüzmek” (ESTYa VII 283-285) fiiliyle soydaştır.

Bizce, Çeremisçe sözcüğün en eski şekli, Aikio’nun (2014: 153) önerdiği PÇer. **šüwáce-* biçimi ve Çuv. *šəgəl, dʒe-* ~ *šəyal, dʒe-* kelimesi göz önüne alınarak **šüyälce-* veya **šüwälce-*³⁵ olarak tasarlanmalı ve bu biçim S-Tü. **sügilč-* veya **süvilč-* şeklinden bir alıntı sayılmalıdır. Bu biçim ise GT **hügiš-* (< **hügi-*) fiiline karşılık gelmektedir. Bu biçimdeki *h-* sesi, Halaç Türkçesinde tanıklanmamış olmakla birlikte, Genel Türkçedeki *ø-* ~ *y-* nöbetleşmesi tarafından işaret edilmektedir. Doerfer (1981: 120) de bu nöbetleşmeyi aynı yönde yorumlar. GT **hügi-* kökünün ilk şeklini belirlemek güçtür, çünkü çağdaş lehçelerde ilk ünlü *ö* ~ *ü*, ikinci ünsüz *g* ~ *k* ve ikinci ünlü *ø* ~ *ä* ~ *i* ~ *ü* arasında nöbetleşmektedir. Ancak Kklp. *ügi-* ve Kzk. *ügilmeli* biçimleri dikkate alındığında, ilk şeklin **hügi-* olması ihtimal kazanmaktadır. Mo. *üyire-* (< **ügi-re-*) biçimi de aynı şekle işaret etmektedir (Ramstedt 1949: 72-73). Çeremisçe fiilin sonundaki ünlü, PÇer. *sire-* “yazmak” ← Çuv. *sır-* “yazmak” (GT *yaz-*) (Aikio 2014: 139) alıntısında olduğu gibi ikincildir. GT *-(X)š-* : BT **-(X)lč-* (→ Mo. *-(U)lčA-*) > Çuv. *-(A)š-* denklığı için Nauta (1985) ve Ceylan’a (1997: 134-139) bakılabilir.

³⁵ Bereczki (1994: 32), Çeremisçede *w* ~ *γ* nöbetleşmesi durumunda genelde *w* ünsüzünün birincil olduğunu belirtmekle beraber tarihsel olarak iki ünlü arasında *k* > *γ* > *w* değişimini kabul etmiştir.

GT *hügi- fiilinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *öfele*- “bir şeyi avuç içinde ezerek ufalamak; ovalamak; meyveleri ağaçtan elle kopararak toplamak; bir nesneyi, avuç içinde ya da iki parmak arasında ufalamak” (DS 3313, 4621), *övele*- “ezip ovarak, iki şeyi birbirine sürterek ufalamak, mısır koçanlarını tanelemek” (DS 3361) ve *üfele*- “ufalamak” (DS 4058) türevleri, Çeremisçedeki “kabuğunu soymak” anlamına oldukça yaklaşmaktadır.³⁶ Kmk. *uv*- “ezmek, ufalamak; (kabuk, deri) soymak; masaj yapmak, ovmak” (KmkRS 330) ve Güney Az. *pädlä çek*-, *pätlä çek*-, *patl’ elä*- “çavdar öğütme; ceviz soymak” (Bulut 2017: 260) fiili, “ufalamak, öğütme” ile “(kabuk) soymak” anlamları arasındaki geçişliliği açıkça ortaya koymaktadır.

ÇR4. PÇer. *şire- “sinirlenmek; hoşnutsuz olmak” ← S-Tü. *şir- | GT *hēr- “üzgün olmak, canı sıkılmak”

Çer. (1775) *sărém* “sinirleniyorum” (Sebeok-Raun 1956: 36), Çer. (D) сыраш *sâraš* “sinirlenmek, öfkelenmek, (birine) kızmak” (Vasil’yev-Savatkova-Uçayev 1991: 319), Çer. *sârem* “kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek; dalaşmak, kavga etmek; arası bozulmak; isteksiz olmak; homurdanmak, beğenmemek, hoşnutsuz olmak” (TschW 651-652), Çer. *sâre-m* ~ *şâre-m* ~ *şi-rem* “öfkelenmek, sinirlenmek” (Beke 1997-2001: 2199) < PÇer. *şire- “sinirlenmek” (Aikio 2014: 147) ← S-Tü. *şir- < *şirä- | GT *hēr- > EUyg. *er*- ~ *yer*- “tiksinmek, bıkmak, hoşlanmamak” (UWb Nb I.2: 23-26), DLT *ēr*- “üzgün olmak, canı sıkılmak” (EDPT 194; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/180), EOT *ir*- “üzülmek, usanmak” (Boeschoten 2022: 150), Trk. (ağ.) *ır*- “üzme, eziyet vermek” (DS 2488), krş. MGT *herü*- “üzgün olmak” (Haenisch 1939: 75), HY *herü*- “endişeli olmak,

³⁶ Ölmez’in (2009: 267) Trk. (ağ.) *öfele*- “ufalamak” fiilini GT *huv- (Hlç. *huv*-) “ovmak” ile birleştirmesi yanlıştır. Tkm. *üve*- (< *hügi-) “ufalamak, un hâline getirmek, çekmek, öğütme” : *ov*- (< *huv-) “herhangi bir şeyi el ile bastırarak ezme, oğuşturmak” (TkmTS 495, 658) fiillerinde açıkça görüldüğü üzere, Türkiye Türkçesi ağızlarında *üvele- > *övele*- ~ *öfele*- ~ *üfele*- biçimlerini alan türevin kökü GT *hügi- fiilidir.

huzursuz olmak” (Mostaert 1977: 60), HY *hörü-* “üzülmek, sıkılmak” (Mostaert 1977: 61), Mans. *jēr-* ~ *jēr-* (?< **yīr-*) “küfretmek, lanet okumak” (Steinitz 1955: 218).

Çeremisçe sözcük, Çeremis dilinin etimolojik kaynakları olan Bereczki (1992) ve Bereczki (2013) tarafından ele alınmamıştır.

Bizce, PÇer. **šīre-* sözcüğünün kökeni, GT **hēr-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šīr-* biçimidir. Genel Türkçede ve alıntı olarak Moğolcada “üzülmek, canı sıkılmak” anlamındaki fiil, S-Türkçesinde “sinirlenmek” anlamı kazanmış olmalıdır. EUyg. *erin-* fiilinin de “(birine) sinirlenmek, öfkelenmek, kızmak” anlamı tanıklanmıştır (UWb Nb I.2: 27-28). Ayrıca Çeremisçe fiilin Türkçedekine benzer anlamlara da sahip olduğu görülmektedir. Ev. *hīr-* “kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek” < Tg. **šīrV-* fiilinin de kökeni, S-Tü. **šīrǎ-* biçimine dayanmaktadır (bk. TG7). GT **hēr-* kökünden türemiş olan GT **hērik-* “canı sıkılmak, sınırlı olmak, hoşnutsuz olmak” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **šīrikǎ-* biçimi, Mançucaya *sirge-* ~ *sirke-* “endişeli olmak, endişelenmek” olarak girmiştir (bk. MA6). Çuv. *šil* ~ *šilě* “öfke, hiddet, hınç, hışım” (Fedotov 1996: II/117) sözcüğü de ikincil bir *-r-* > *-l-* değişimi varsayılırsa S-Tü. **šīrǎ-* fiilinin *šīrig veya **šīrgi*³⁷ türeviyle ilişkilendirilebilir. Ancak Levitskaya (1974: 81-82) bu ismi **šil-* (< **jel-*) fiilinden türemiş saymış ve bu fiili Tat. (ağ.) *žil-* “birine öfkeyle bağırarak” (TTDS 572) başta olmak üzere Kıpçak lehçelerindeki *yeli-* ve *yelik-* “çok sinirlenmek” gibi sözcüklerle karşılaştırmıştır. Bu fiil, *yeli-* ~ *yelik-* ~ *yilik-* “şımarmak, yaramazlık yapmak” (DS 4234) olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında da tanıklanmıştır.³⁸

³⁷ Krş. Trk. (ağ.) *ergi* “üzüntü, can sıkıcı şey” (DS 1768).

³⁸ Räsänen’in (1949: 63, 95; VEWT 213a) Çuvaş Türkçesi sözcüğü Mac. *gyül-öl-* “nefret etmek”, Alt. *yül-* “delirmek”, Kmd. *yülgek* “fırtına” ve Yak. *sül* “kırgınlık”, *sülä-* “(erkek hayvan) kızgın olmak” kelimeleriyle birleştirmesi ikna edici değildir.

1.1.5. Mansicede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Ob-Ugor dillerinden biri olan Mansicede az sayıda Türkçe alıntı bulunmaktadır. Mansicedeki Tatar Türkçesi alıntılar Kannisto (1925) ve Steinitz (1965) tarafından ele alınmıştır. Mansicedeki Türkçe alıntılardan ikisi, S-Türkçesinden alıntı olarak değerlendirilebilir. Ancak bunlar Mansiceye kısmen Zıryanca'nın aracılığıyla ulaşmıştır (Róna-Tas 1988: 758). Söz konusu iki alıntı, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

MS1. Mans. šēr ~ šēr̄ ~ šēr̄á “makara” < *šūr ← S-Tü. *šūr < *šürü | Çuv. šērě “bobin, makara”

Mans. *sierä* “makara” (Ahlqvist 1891: 51), Mans. *čūr ~ čur* “makara” (Munkácsi-Kálmán 1986: 606b), Mans. *t'šūr ~ šēr ~ šēr̄ ~ šēr̄á* “makara, (dokumacı mekiğindeki) masura” (Kannisto 2014: 842a) < *šūr̄ < *šūr̄ ← S-Tü. *šūr̄ < *šürü | Çuv. *šērě* “bobin, makara, küçük silindir” (→ Tat. Bşk. *šürě* “masura”) (Fedotov 1996: II/112-113) (bk. PP3, MO14).

Paasonen (1902c: 136), Hant. *ķīr* “makara” ve Mans. *sierä* “makara” sözcüklerini Tat. *šūrā* ve Çuv. *šārā, šüre* ile karşılaştırmış ve Hant. *ķ* sesinin kaynak dildeki *č* veya *ś* ünsüzüne işaret ettiğini ifade etmiştir. Hant. *ķīr* “makara” sözcüğü, Kannisto (1925: 188) tarafından da Mansice kelimeyle birlikte değerlendirilmiştir. Steinitz (1965: 89-91), *ü > *ī ve *ī (*r* önünde) > *ē* değişimlerini öne sürerek Mansice kelimeyi Sib. Tat. *tsür* < *čūr ile birleştirmiştir. Steinitz'e göre, Hant. *i* ünlüsü de *ü sesinden geliyor olup *t'ir*, *žīr* biçimleri Hantıcadaki eski Tatar Türkçesi alıntı katmanına aittir. Steinitz (1966-1993: 1532), *t'ir*, *kir* (*kir?*), *žīr* “makara” olarak verdiği Hantıca sözcüğü yine Tat. *čūr şeklinden alıntı olarak göstermiş, bunu Sib. Tat. *tsür* “bobin, makara” (Tumaşeva 1992: 242) ile karşılaştırmıştır. Rédei-Róna-Tas (1983: 13) ise Hantıca, Mansice ve Sibiryca Tatar Türkçesindeki sözcüklerin hepsinin nihai olarak Bulgar Türkçesi kökenli olduğunu belirtmiştir.

Kannisto (1925: 188-189), Mansice sözcüğü Tat. *šür̄i* ~ *šüre* ve Çuv. *šerē* sözcükleriyle karşılaştırmış, Tatar Türkçesi sözcüğün ilk ünsüzü açısından uyumsuz olduğunu belirtmiştir. Kannisto, Çuvaş Türkçesi sözcüğün ses bilgisi açısından daha uygun olduğunu söylese de Ob-Ugor dillerinde Çuvaş Türkçesinden doğrudan bir alıntının muhtemel olmadığını eklemiştir. Kannisto'ya göre, Çuvaş Türkçesi sözcük Mansiceye Zıryanca aracılığıyla ulaşmıştır. Róna-Tas (1988: 758), *tšūr* ~ *šer* “makara” olarak gösterdiği Mansice sözcüğün kökenini “Çuv. *žürü* (< PT *yüzük* ‘yüzük’)” olarak vermektedir. Róna-Tas'a göre, kelime sonundaki *-i* ünlüsünün kaybolması Zıryan dilinin aracılığına işaret etmektedir.

Bize, Mansice sözcük, daha eski bir **šūr* şekinden değişmiş olup S-Tü. **šūr* (< **šürü*) biçiminden alıntıdır. Bu alıntı, Mansiceye, Zıryanca veya Volga-Kama bölgesinde konuşulan S-Türkçesi üzerinden değil, Tobol Nehri civarındaki S-Türkçesi konuşan gruplar üzerinden girmiş olmalıdır (krş. GT31).

MS2. Mans. *šart* ~ *šarta* ~ *šartə* “çıra” ← Zıry. **šarta* ← S-Tü. **šartu* | GT *yartu* ~ *yardu* “yonga, talaş; çıra parçası; tahta levha”, Çuv. *šurta* ~ *šorta* “mum”

Mans. *šart* ~ *šarte* ~ *šoarta* “çıra, reçineli çam” (Ahlquist 1891: 49a), Mans. *šorta* ~ *šortə* ~ *šarta* ~ *šartə* ~ *šart* ~ *šartə* ~ *čartə*. “çıra” (Munkácsi-Kálmán 1986: 603a), Mans. *t'šartə* ~ *t'šartə* ~ *šart* ~ *šartə* ~ *šā`rtə* ~ *šartə* ~ *šarte* ~ *šart* ~ *šar`t* ~ *šartə* “çıra” (Kannisto 2014: 848a) ← Zıry. **šarta* (> *sartas*) ← S-Tü. **šartu* | GT *yartu* ~ *yardu* (< *yar-dU*) “yonga, talaş; çıra parçası; tahta levha; yazı tahtası” (EDPT 959; OTWF 334; Wilkens 2016: III/1107); Çuv. *šurta* ~ *šorta* “mum” (Fedotov 1996: II/145) → Mac. *gyertya* “mum” (TLH 387-389) (bk. KM1).

Kannisto (1925: 191, 227, 231), Mansice sözcüğü Şor. *čarta* “tahta levha; yakılarak balık avlanan çıra”, Tel. Kmd. *yart* “tahta levha”, Tel. Koyb. Kç. *d'yartu* “tahta levha”, Alt. *yarta* “balık ışıldağı” ve Çuv. *šurta* “mum” ile karşılaştırmış, ancak Çuvaş Türkçesi

sözcüğü anlamı dolayısıyla muhtemel bir köken olarak değerlendirmemiştir. Róna-Tas (1988: 758), *tšarta* ~ *šarta* “meşale, mum” olarak gösterdiği Mansice sözcüğün kökenini “Çuv. *ǰarta* (< PT *yarta*)” olarak vermektedir.

Bizce, Mansice sözcük, Zıry. **šarta* (> *sartas*) üzerinden dolaylı olarak S-Tü. **šartu* biçiminden alıntıdır. Mansideceki Zıryanca alıntılarının ilk katmanında, Zıry. *ś-* sesi Mansiceye **š-* olarak alıntılanmıştır. Bu ikamenin sebebi, ilk alıntı katmanı zamanında Mansicede sadece *s* ve *š* seslerinin olmasıdır. İkinci Zıryanca alıntı katmanında ise Mans. **ć* > *ś* değişimi gerçekleştiği için Zıry. *ś-* sesi Mansiceye *ś-* olarak girmiştir (Rédei 1970: 25-27). Buna karşın, Zıry. *s-* sesi benzeşme kaynaklı bir istisna dışında Mansicede düzenli olarak *s-* ile karşılanmıştır (Rédei 1970: 23-24). Bu durum, söz konusu Mansice sözcüğün yalnızca Zıry. **šarta* benzeri bir biçimden ikinci alıntı katmanında alıntılanmış olabileceğini açıkça göstermektedir.

1.2. Moğolca ve Kitancada S-Türkçesinin İzleri

Moğolca ve Kitancada S-Türkçesinin izlerini bulmak, bu çalışmanın ortaya çıkış sebebi olduğu gibi, bu lehçenin tarihî derinliğini göstermesi açısından da çok önemlidir. Böylece S-Türkçesi, Bulgar Türkçesinin bir diyalekti olmaktan çıkarak Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesinin yanında Türkçenin üçüncü ana lehçesi olma özelliğini kazanmıştır.

Aşağıda, Moğolcadaki Türkçe kökenli sözcüklere genel anlamda değindikten ve alıntı katmanlarını ele aldıktan sonra, Moğol dilindeki S-Türkçesi alıntıları detaylı olarak inceledik. Bunlara ek olarak, Moğolcada tanımlanmamış olup yalnızca Kitan dilinde görülen dört sözcüğün S-Türkçesinden alıntı olup olmadığını tartıştık.

1.2.1. Moğolcada Türkçe Alıntılar

Türkçe ve Moğolcanın söz varlığındaki ortak kelimeleri inceleyen çalışmalarda iki karşıt görüş hâkimdir. Bunlardan birincisi, Türkçe ve Moğolcanın akraba olduğunu savunan ve ortak kelimelerin Ana Altaycadan geldiğini savunan görüştür. Bu görüşü savunanlar arasında, G. J. Ramstedt, P. Aalto, N. Poppe, R. A. Miller, J. C. Street, T. Tekin, S. A. Starostin ve M. Robbeets bulunmaktadır. İkinci görüş, ortak kelimelerin büyük çoğunluğunun Moğol dilindeki Türkçe alıntılar olduğunu iddia eden görüştür. Bu görüşü savunanlar arasında Sir G. Clauson, G. Doerfer, C. Schönig, V. Rybatzki, A. Vovin ve S. Georg gibi araştırmacılar sayılabilir.³⁹ Bu gruptaki araştırmacılar, Türkçe kelimelerin Moğolcaya uzun bir zaman dilimi içerisinde alıntılandığını, bu yüzden farklı Türk lehçelerinin ve Türkçenin farklı dönemlerinin özelliklerini taşıdığını iddia etmektedirler. Moğolcadaki Türkçe kökenli sözcüklerin bir kısmı R/L dili olan Bulgar Türkçesinden, diğer kısmı ise Z/Ş dili olan Genel Türkçeden (tarih öncesi Genel Türkçe, Eski Türkçe ve Orta Türkçeden) alıntılanmıştır. Bu alıntılar sayesinde, Bulgar Türkçesinin ve Genel Türkçenin hiç yazıya geçmemiş eski dönemleri büyük bir kesinlikle yeniden tasarlanabilir. Bu tasarımlar, Proto-Türkçeyi de daha kesin ve doğru olarak kurmamıza yardımcı olmaktadır.

Moğolcadaki Türkçe alıntılarının en önemli özelliklerinden biri, GT *y*- sesini birden fazla sesle karşılamalarıdır. Bu seslere *d*-, *ǰ*-, *y*-, *n*- ünsüzleri ve *ø*- sayılabilir. Moğolcadaki R/L Türkçesine ait alıntı kelimelerin GT *y*- sesine karşılık *d*-, *n*- ve *ǰ*- sesleriyle başladığı görülmektedir:

³⁹ Altay dilleri araştırmalarının tarihi için Benzing (1953: 1-15), Poppe (1965: 125-156) ve Rachewiltz–Rybatzki’ye (2010: 348-355) bakılabilir.

- i.** Mo. **dayir* “kahverengi, kestane renkli (at)” (L 1201; Haenisch 1939: 34)⁴⁰ < **dayır* < **dagır* ← BT **dagır* | GT *yagız* “kahverengi” (EDPT 909).
- ii.** Mo. **deresü(n)* “sorguç otu” (L 253) < **dere* ← BT **dērǎ* (**dārǎ* ?) | ET *yēz* “kamuştan daha ince ve yumuşak bir bitki” (EDPT 982).
- iii.** Mo. **düri* “biçim, sima, görünüş, yüz ifadesi” (L 282)⁴¹ ← BT **dürī* | GT **yüz* “yüz, surat” (EDPT 983; VEWT 213-214; ESTYa IV 259-260).
- iv.** Mo. **dalda* “gizli, gizlenmiş, gizlice” (L 225; EDAL 462) ← BT **dalutǎ* | GT *yašut* “gizli, gizlenmiş” (EDPT 977).
- v.** Mo. **nilka* “çocuk, bebek, küçük” (N 457; L 584), **nirai* (< *nila+rai*⁴²) “yeni doğmuş” (N 457), **niljarai* “yeni doğmuş, körpe” (L 584) < **nila*⁴³ < **niala* ← BT

⁴⁰ Moğolların Gizli Tarihi’nde *dayir* sözcüğü bir kere at ismi olarak, bir kere de *etiügen* sözcüğünü niteleyen bir sıfat olarak görülmektedir. Her ikisinde de “kahverengi” anlamına geldiği açıktır.

⁴¹ Krş. Ma. *durun* “biçim, şekil, figür; model, kalıp; kural, norm; plan, taslak” (Norman 2013: 85-86), *dursun* “benzerlik, biçim, şekil, model, desen, görünüş” (Norman 2013: 85). Tunguzcadaki diğer alıntılar için Doerfer’e (1985a: 76) bakılabilir.

⁴² Mo. *+rai* eki, ET *čav* “ün, şöret, itibar” (EDPT 393) kökenli KM *čaurai* “yankı, rezonans; ün, şöret” (L 166) sözcüğünde de görülmektedir.

⁴³ Mo. **iā* > *i* değişimi için verilebilecek üç sağlam örnek daha bulunmaktadır: Mo. **sira* “sarı” (N 492) < **siara* ← BT **siārǎ* > Çuv. *šur* “beyaz, açık renkli; sarışın, kır saçlı” (ÇRS 622-623) = GT *sāz* “beyaz, gri, açık sarı” > Tkm. *sāzmik* “gri, kül rengi” (TkmTS 567), Yak. *ās* “beyaz, gri, sarı beyaz (at donu)” (Pekarskiy 1958-1959: I/166); Mo. **čilayun* “taş” (N 302) < **tilagun* < **tila* < **tiala* ← BT **tiālǎ* > Çuv. *čul* “taş” (Fedotov 1996: II/421-422) = GT *tāš* “taş” (EDPT 557); Mo. **kirmag* “ince kar” (N 414) < **kiramag* < **kira* < **kiara* ← BT **kiārǎ* > Çuv. *yur* “kar” = GT *kār* “kar” (EDPT 641). Mo. *i* : Tü. *ā* denkliliğini açıklamanın başka bir yolu ise Türkçede bir *ā* > *ı* değişimi varsaymaktır. Ancak söz konusu

*niālā | GT *yāš* “küçük, genç, çocuk” (EDPT 975-976; TMEN IV No. 1797).

vi. Mo. **nalayi-* “ağırkanlı olmak, miskin olmak” (L 561) < **nala-* ← BT **nalı-* | GT *yaşı-* “tembel olmak” (VEWT 192; ESTYa IV 20-21; EDAL 1534).

vii. Mo. **jiru-* “çizmek; yazmak” (N 388) < **jiaru-* ← BT **jiarū*⁴⁴ (> Çuv. *sır-*) | GT *yaz-* “yazmak” (EDPT 984).

viii. Mo. *jalayu “genç (kişi)” (N 381) < **jalagu*⁴⁵ ← BT *jälägu | GT *yāš* “küçük, genç, çocuk” (EDPT 975-976; TMEN IV No. 1797; Doerfer 1985a: 127), EUyg. *yaşagu* “taze, yaş” (Zieme 2020: 218-219, 221).

ix. Mo. *jer “(bronz) silahlar” (L 1045) < *jer ← BT *jär | GT *yüz* “pirinç” (EDPT 982-983).

Moğolcadaki Z/Š Türkçesine ait alıntı kelimelerin ise GT y-sesine karşılık *d-*, *n-*, *j-*, *y-* sesleriyle başladığı görülmektedir:

i. Mo. *dabasug ~ *dabusag (~ *dabasuy) “mesane, karın, kasık” (N 310), ME *dabasun* “mesane” (Poppe 1938: 137a) < Mo. *dabısa ← GT *damızā > ET *yamız* “kasık” (EDPT 940a).

---

kelimelerde böyle bir ses değişimi hiçbir tarihî veya çağdaş Türk lehçesinde görülmemektedir.

⁴⁴ Doerfer (TMEN IV No. 1788), Moğolca kelimenin kökeni olarak BT **jir-* şeklini göstermektedir.

⁴⁵ Nugteren (N 381), kelimenin **jala-* fiilinden türediğini düşünmektedir. Ancak Moğolcada fiilden isim yapan *-yU* eki gibi, isimden isim yapan *+(A)yU* eki de mevcuttur: KM *nam* “alçak” > *namayu* “alçak” (L 562).

- ii. Mo. **dusu-* “damlamak, sızmak” (N 320) ← GT **dušū-* > ET *yuš-* ~ *yüš-* “akıtmak” (EDPT 976; VEWT 213b).
- iii. Mo. **nasıgai* “yavaş, tembel” (N 452) < **nasıka* ← GT **našıkā* > GT *yašık* “tembel, zayıf, cılız” (VEWT 192; EDAL 1534; TMEN IV No. 1865).
- iv. Mo. **nasun* “yaş” (N 452, S 313) ← GT **nāšū*⁴⁶ > ET *yāš* “yaş (ömür yaşı)” (EDPT 975-976; TMEN IV No. 1797).
- v. Mo. **jese-* ~ **jise-* “nöbet tutmak” (L 1068) ← GT **jēzā-* > ET *yezā-* “devriye gezmek” (EDPT 985).
- vi. Mo. **jisün* veya **jüsün* “cilt, ten rengi; görünüş, sima”⁴⁷ (N 389-390) ← GT **j(i)ūzū* veya **diūzū* > GT **yūz* “yüz, surat” (EDPT 983; VEWT 213-214; ESTYa IV 259-260).
- vii. Mo. *jemis* ~ *jimis* ~ *jimes* “meyve, yemiş, dut, hurma” (L 1056) ← GT **jēmiş* > GT *yemiş* ~ *yēmiş* “yemiş, meyve” (EDPT 938).
- viii. Mo. *jēs* ~ *jed* ~ *jis* “bakır” (L 1047) ← GT **jēz* > GT **yēz* “pirinç, bronz, bakır” (EDPT 982-983; VEWT 199; ESTYa IV 168-169).

⁴⁶ Bu tasarımı doğruysa PT **nāl₂ū* “yaş” ve PT **nāl₂ā* “bebek, çocuk, genç” kelimeleri, Doerfer’in (TMEN IV No. 1797) iddiasının aksine, farklı kelimelerdir ve Proto-Türkçede yalnızca son ünlüleri aracılığıyla ayrılmaktadır. Bu ünlüler, tarihî Türkçeye geldiğinde düştüğünden GT *yāš* “yaş” ve GT *yāš* “genç, taze” sözcükleri sesteş olmuş ve birbirine karışmıştır.

⁴⁷ Moğolca kelime, Altay Türkçesine *jüzün* “dış görüntü, şekil” (ATS 68), Hakas Türkçesine *čüzün* “yüz, surat; kılık, dış görünüş; huy, karakter; ruh hâli” (Arıkoğlu 2005: 116) ve Yakut Türkçesine *jühün* “görünüm, dış görünüş, yüz ifadesi; bir şeyin rengi” (Monastyrjew 2006: 65) olarak girmiştir.

ix. Mo. *jošo* “aşı boyası” (L 1072) ← GT *joša > Trk. (ağ.) *yoša* ~ *yoğsa* ~ *yaša*, Bşk. *yoša*, Kırg. *jošo*, Alt. *yožo*, Yak. *soho* “aşı boyası” (VEWT 128).⁴⁸

x. Mo. *yangsi-* “gevezelik etmek” (L 427) ← ET *yanjša-* “çok konuşmak” (EDPT 953).

Özetle ifade edecek olursak, Moğolcadaki Bulgar Türkçesi ve Genel Türkçe alıntılar GT *y-* sesine karşılık *d-*, *n-*, *ǰ-* ve *y-* ünsüzleriyle başlamaktadır. Bunların haricinde, GT *y-* ünsüzünün Mo. *ø-* ile karşılandığı bir kelime grubu bulunmaktadır: Mo. *ilbi (**elbe?*) “sihir, büyü” (N 375) : ET *yelvi* “sihir, büyü” (EDPT 919-920); Mo. *ob* “hile” (L 598) : ET *yōp* “hile” (EDPT 870); Mo. *ögse-* ~ *ögsö-* “yükselmek” (L 632) : ET *yüksä-* “yükselmek, uzamak” (EDPT 916); Mo. *arısun* ~ *arasun* “deri, post” (N 272) : GT *yarig “deri, ham deri; zar”; Mo. *unğasun* “yün” (N 461) : ET *yun* “yün” (EDPT 941). Bu sözcükleri R/L Türkçesine ya da Z/Ş Türkçesine atfetmek şimdilik mümkün değildir.

Moğolcada bunlara ek olarak bir grup sözcük daha dikkat çekmektedir. Bu grubun ortak özelliği, Genel Türkçede *y-* sesiyle başlayan bazı sözcüklere ses ve anlam açısından benzemeleri, ancak *s-* ünsüzüyle başlamalarıdır. Moğolcada tespit ettiğimiz bu kelimeler, bizce S-Türkçesinden alınmıştır. Bu tarihî lehçe, ne Genel Türkçeye ne de Bulgar Türkçesine dâhil edilebilir. Genel Türkçeden ziyade Bulgar Türkçesine yakın olduğunu belirlediğimiz bu lehçenin dikkat çeken özellikleri mevcuttur. Söz konusu lehçenin ses bilgisi ve tarihsel gelişimi çalışmamız ilerledikçe daha net olarak ortaya çıkacaktır.

⁴⁸ Räsänen (VEWT 128), Türkçe kelimeyi Moğolcadan alıntı olarak göstermiştir. Ancak Türkçedeki *ş*’li şekillerin Moğolcadan alınmış olması mümkün değildir. *s*’li şekiller ise Moğolcadan geri ödünçlemedir.

1.2.1.2. Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Alıntı Katmanları

Moğolca söz varlığında en az üç farklı tarihî Türk lehçesinden alıntı sözcükler bulunmaktadır. Bunların birincisi farklı katmanlarıyla Z/Ş Türkçesi (Genel Türkçe), ikincisi farklı katmanlarıyla R/L Türkçesi (Bulgar Türkçesi), üçüncüsü ise ana hatlarını aşağıda belirtmeye çalıştığımız ve S-Türkçesi adını verdiğimiz lehçedir.

Clauson'a (1962: 217-220) göre, birinci ve en eski alıntı katmanı 8. yüzyıldan önce, muhtemelen 5. ve 6. yüzyıllarda (bir Para-Moğol dili konuşan) Kitanlar tarafından R/L Türkçesi konuştuklarını düşündüğü Tabgaçlardan alınmıştır. Bu katmanın en önemli özellikleri, GT *y-* sesine karşılık **d-* ve **ń-* seslerinin, GT *z* ve *ş* seslerine karşılık *r* ve *l* seslerinin görülmesidir. Clauson'a (1962: 220-221) göre, Moğolcadaki ikinci alıntı katmanı 8. ve 12. yüzyıllar arasında kelime başı *y-* > *ǰ-* değişiminin gerçekleştiği, ancak bilinen hiçbir metinde tanıklanmamış bir Türk lehçesinden alınmıştır. Bu katmandaki kelimelerde GT *z* ve *ş* sesleri Moğolca *s* ünsüzüyle karşılanmaktadır. Bu da bu lehçenin Z/Ş Türkçesi olduğunu göstermektedir. Moğolcadaki üçüncü alıntı katmanı, 12. ve 13. yüzyıllarda Moğolların genişlemesinden sonra alıntılanmıştır. Bu katmandaki kelimeler, Budist terimlerden ve Farsça veya Çince kökenli günlük kelimelerden oluşmaktadır. Bu katman da Genel Türkçeden alınmıştır.

Schönig (2005), Moğolcada genel olarak üç Türkçe alıntı katmanı olduğunu düşünmektedir. Birinci katman, 4. yüzyıldan önce Bulgar Türkçesinden Moğolcaya alıntılanan kelimelerden oluşmaktadır. Bu katman, GT *y-* yerine Mo. **d-* ve **n-*, GT *t-* yerine Mo. **d-*, GT *z* yerine Mo. **r*, GT *ş* yerine Mo. **l*, **lj*, **lb* ve kelime sonunda fazladan bir ünlü ile belirlenmektedir. Schönig (2005: 139), bu katmanın homojen olmadığını ve **ń-* > **ǰ-* gibi ses değişimlerinin görüldüğünü belirtmektedir. İkinci katman, 4. yüzyıldan sonra Genel Türkçeden (Z/Ş-Türkçesi), daha kesin bir ifadeyle Orhon Türklerinin ve Eski Uygurların atalarından alınmıştır. Bu katman; GT *z* ve *ş* yerine Mo. *s* ve GT *y-* yerine Mo. **ǰ-* ile belirlenmektedir (Schönig

2005: 144). Üçüncü katman ise, 12.-14. yüzyıllar arasında Genel Türkçeden, yani Eski Uygur Türkçesinden alınmıştır. Bu katmanın en önemli özelliği, GT *y-* ünsüzünün Mo. *y-* ile karşılanmasıdır (Schönig 2005: 146-147).

Rybatzki'ye (2011: 188) göre, Moğolcadaki Türkçe kökenli alıntılardan ilk grubu Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesi alıntılardan oluşmaktadır. Bulgar Türkçesi alıntılar 3-4. yüzyıldan önce alıntılanmıştır. Bulgar Türkçesi alıntılarının aksine bu katmandaki Genel Türkçe alıntıları belirlemek güçtür. Rybatzki'ye göre, bu katmandaki Genel Türkçe tek alıntı, Mo. **tüsi-* (← GT *tüš-*) sözcüğüdür. İkinci alıntı katmanı, 9-10. yüzyılda Moğolistan'a tekrar Türkçe konuşan nüfusun girmesiyle başlamıştır. Moğolistan'ın batısında yer alan bu gruplar muhtemelen Kıpçak tipi bir Türkçe konuşuyorlardı. Dolayısıyla bu katman Genel Türkçe alıntılardan oluşmaktadır. Bu katman, 13. yüzyılın başında veya ortasında Cengiz Han döneminde Moğolistan'daki farklı etnik grupların dilsel ve kültürel olarak birleşmesiyle son bulmuştur (Rybatzki 2011: 189-190). Üçüncü alıntı katmanı, Moğolların Turfan Uygurlarıyla temasları dolayısıyla Moğolcaya girmiştir. Bu alıntılar, kısmen Budist terimlerden ve günlük hayatta kullanılan kültürel terimlerden oluşmaktadır (Rybatzki 2011: 190).

Kendi çalışmamıza göre, Moğolcada Bulgar Türkçesinden iki alıntı katmanı, Genel Türkçeden üç alıntı katmanı bulunmaktadır. Bulgar Türkçesinden gelen iki alıntı katmanı, biri erken (BT₁), diğeri geç (BT₂) olmak üzere iki farklı dönemde alıntılanmıştır. Bu iki katmanı üç kelime sayesinde göstermek mümkündür:

i. PT **niāl₂ā*⁴⁹ (**našā* ?) “bebek, çocuk, genç, körpe” (> GT *yāš* “küçük, genç, çocuk”).

⁴⁹ Proto-Türkçe şekilleri, **š* yerine **l₂* ile tasarlamamızın sebebi kısaca şöyle açıklanabilir: Genel Türkçede *š* ve *z* sesleri iç seste ve son seste bulunurken, *s* sesinin aksine ön seste bulunmamaktadır. Bu durum, *š* ve *z* seslerinin **l₂*, **r₂* ve başka ünsüz çiftlerinden geliştiğine dair bir kanıt olarak gösterilebilir. Türkçede *l*

BT₁ *niälä → Mo. *niala > *nila > *nilka* “çocuk, bebek”, *nirai* “bebek”, *niļarai* “yeni doğmuş”⁵⁰ (N 457; L 584-585).

BT₂ **ĵäl+agu* → Mo. *ĵalayu “genç (kişi)” (N 381).

ii. PT **ňal2ı-* (**ňası-* ?) “tembel olmak” (> GT *yaši-* “tembel olmak”).

BT₁ **ňalı-* → Mo. **nala-* > KM *nalayi-* “ağırkanlı olmak, miskin olmak” (L 561).

BT₂ **ĵalı-* → Mo. **ĵalı-* > Mo. *ĵali-ra-* “işten kaytarmak, tembel olmak, ilgisiz olmak; sakinleşmek” (L 1032; Haenisch 1939: 85), Mo. *ĵalı-kai* “ihmalkâr, ilgisiz, tembel” (L 1032, N 381-382), Mo. *ĵalkayu* “tembel, aylak” (L 1032, N 381-382).⁵¹

iii. PT **ňiar2ŭ-* “çizmek, yazmak” (> GT *yaz-* “çizmek, yazmak”, Çuv. *šır-* “yazmak, çizmek”).

BT₁ **ňiarŭ-* → Mo. **ňiaru-* > **ňiru-* → Tg. *ňiru-* “çizmek” (Rozycki 1994: 163).

BT₂ **ĵiarŭ-* → Mo. **ĵiaru-* > *ĵiru-* “çizmek, resim yapmak; yazmak” (N 388).

---

ve *r* ünsüzleri ön seste görülmediği için, muhtemelen benzer türde sesler olan **l*₂ ve **r*₂ ünsüzlerinin de görülmemesi doğaldır. Sonraki dönemde Genel Türkçede *š* ve *z* ünsüzlerinin ön seste görülmemesinin sebebi bu olmalıdır. Benzer şekilde, fonetik değeri [l] olan Proto-Semitik *š sesi, Arapça dâhil birçok Semitik dilde *š* sesine değişmiştir (Lipiński 1997: 129-132).

⁵⁰ Mo. *nilka*, *nirai* ve *niļarai* kelimeleri *nilaka, *nilarai ve *nilaļarai şekillerinden orta hece düşmesiyle gelişmiş olmalıdır. Orta hece düşmesi Moğolcada sık görülen bir ses olayıdır: Mo. *balğasun “şehir” (N 278) < *balağasun ← Tü. *balık* “şehir” (EDPT 335-336).

⁵¹ Nugteren (N 381-382), söz konusu kelimeleri *ĵalkai ve *ĵalkau “tembel” olarak tasarlamaktadır. Bizce bu kelimeler, *ĵalıkai (< **ĵalı-ka+i*) ve *ĵalkayu (< **ĵalı-ka+yu*) olarak tasarlanmalıdır.

Yukarıdaki üç kelime haricinde, Bulgar Türkçesine ait oldukları kesin olarak gösterilemeyen, ancak Moğolcaya iki farklı dönemde tekrar alındıkları gözlemlenen dört sözcük daha mevcuttur:

iv. PT *dıpă ~ *depă “ip, iplik” (> GT *yıp* ~ *yip* ~ **yäp*⁵² “ip”, Çuv. *šip* ~ *šipě* “iplik”).

T₁ *depă → Mo. *depe > *deye*+*sün* “ip, sicim, kordon” (N 314).

T₂ **jep(ă)*+*äk* > *jepäk → Mo. *jepek > *jeveg > KM *jeveg* ~ *jeg* “sırmalı şerit; bir nesnenin çevresine sarılı ip” (L 1043).

T₃ *jep > **jep+lik* > *jeplüg → Mac. *gyeplő* “dizgin, tasma”.

v. PT **ñayĩ-* “sallamak, sarsmak, titretmek” (> ET *yay-* “sallamak”).

T₁ **ñayĩ-* → Mo. **nayĩ-* > KM *nayıgu-* “rüzgârla dalgalanmak; titreşmek; sallanmak, sarsılmak; sendelemek, dengesiz yürümek; (dal, yaprak) sarkmak, eğilmek” (L 558), KM *nayilĵa-* “(rüzgârda bir ağacın dalları) sallanmak, eğilmek; sallanmak; (yapraklar vb.) titreşmek” (L 559).

T₂ **ĵayĩ-* → Mo. **ĵayĩ-* > KM *ĵayil-* ~ *ĵayilu-* “yıkamak, çalkalamak” (L 1026), KM *ĵayimu-* “sallamak, sarsmak, çalkalamak, kımıldatmak” (L 1027).

vi. PT **dūta-* “kıtlık çekmek” (> GT *yūta-* “kıtlık çekmek”).

T₁ **dūta-* → Mo. *duta-* “yetersiz olmak, az olmak; eksikliğini çekmek” (L 277).

⁵² GT *yäp şekli, SUyg. *yep* ~ *ye^hp^h* ~ *ee^hp* ~ *že^hp^h*, Tuv. *čep* ve Tof. *če^hp* kelimelerinde korunmuştur (ESTYa IV 268; Roos 2000: 398).

T₂ **jūta-* → Mo. *juta-* “açlık veya yoksulluk çekmek; zayıflamak” (L 1081).

vii. PT **dulī-* “kurtarmak” (> GT *yul-* “fidyeyle kurtarmak”, Çuv. *śāl-* ‘kurtarmak’).

T₁ **dulī-* → Mo. *doli-* “değiştirmek, değiş tokuş etmek; fidyeyle kurtarmak” (L 259).

T₂ **jolī-* → Mo. *joli-* “fidyeyle kurtarmak, rehinden kurtarmak” (L 1070).

Bu iki katman, öncelikle BT₁ **h-* ve **d-* ünsüzleri ve onlardan gelişen BT₂ **ǰ-* ünsüzüyle kendini belli etmektedir. Schönig (2005: 139) de Bulgar Türkçesindeki bu ses değişimini belirtmiştir. Ayrıca Schönig’e (2005: 137, 139) göre, ilk Bulgar Türkçesi katmanda Türkçe *t-* ön sesi Moğolca *d-* ile karşılanırken (GT *tüš* : Mo. *düli*, GT *tōz* : Mo. *durusun*) ikinci Bulgar Türkçesi katmanda *t-* ile karşılanmaktadır (GT *tavişgan* : Mo. *taulai*, GT *tüš* : Mo. *tölge*). Bu saptama doğruysa BT₁ **h-*, **d-* > BT₂ **ǰ-* değişimi yanında BT₁ **d-* > BT₂ **t-* değişimi de sayılmalıdır.⁵³ BT₁ ve BT₂ katmanları arasındaki diğer bir ses değişimi, *iā > *ā değişimidir. Bu değişim, **ǰ-* ünsüzü yanında *iā diftongunun ilk ünlüsünün yutulmasıdır. VB *hyan* [hian] “kan” (Erdal 1993a: 164) ve Çuv. *yur* (< BT *hiār) “kar”, Çuv. *yun* (< BT *hiān) “kan”, Çuv. *yul-* (< BT **hiāl-*) “kalmak” kelimeleri sayesinde *iā diftongunun Bulgar Türkçesinde *h-* ünsüzü yanında uzun süre korunduğu bilinmektedir.

Genel Türkçe kaynaklı üç alıntı katmanı mevcuttur. GT₁ katmanı, *d-* ve *n-* ünsüzleriyle başlayıp kelime sonunda fazladan bir ünlü bulduran kelimeler içerir: Mo. *nasun, Mo. *nasıgai, Mo. **dusu-*, Mo. *dabasug ~ *dabusag (~ *dabasū). Bu sözcükler sayıca azdır. Bu katmana dâhil edilebilecek diğer kelimeler, Mo.

⁵³ Schönig’in iddiasının aksine, bu durumun bir ses değişiminden ziyade Proto-Türkçedeki kelime başı */t/ ve */d/ sesbirimlerinin karşıtlığını gösteriyor olması da mümkündür.

**koyosun*⁵⁴ (< *kogosun) “boş” (N 417), **kösige(n)* “perde; güneşlik; tente” (L 492) ve *tegsi “düz” (N 516) sözcükleridir. Bu kelimeler, sırasıyla GT *kōkozū veya *kōkuzū “boş, boşluk” (> ET *kokuz*, Osm. *koguz*, Tkm. *govuz*) (EDPT 614; ESTYa VI 35-36), GT *kōšikā (> ET *kōšik*) “örtü, perde” (EDPT 753) ve GT *tākizī “düz, düzgün” (> Çağ. *tigis*, Tkm. *tekīz*, Tat. *tigēz*)⁵⁵ (TMEN II No. 1006) şekillerinden alınmıştır.

GT₂ katmanı, *ǰ*- ünsüzüyle başlayıp kelime sonunda fazladan bir ünlü bulundurmayan kelimeler içerir: Mo. *ǰese-* ~ *ǰise-* “nöbet tutmak” (L 1063), Mo. *ǰemis* ~ *ǰimis* “yemiş, meyve” (L 1056), Mo. *ǰes* ~ *ǰis* ~ *ǰed* “bakır” (L 1047), Mo. *ǰoso* “aşı boyası” (L 1072). Mo. *ǰisün (**ǰüsün?*) “renk, görünüş” sözcüğü, kelime başındaki *ǰ*- ünsüzü dolayısıyla bu katmana ait gibi görünürken kelime sonundaki -*ü* ünlüsü sebebiyle bu katmana uymamaktadır. Ancak Mo. *ǰisiün kelimesi *disün şeklinden geliyorsa bu sözcük GT *diüzü (> GT *yüz)⁵⁶ biçiminden alıntılanmıştır. Bu durumda, GT₁ katmanına dâhil edilmelidir.

GT₃ katmanı, *y*- ünsüzüyle başlayıp kelime sonunda fazladan bir ünlü bulundurmayan kelimeler içerir: Mo. *yal-a* “yanlış, hata, suç” (L 425), Mo. *yaling* “yalnız, yalnızca böyle, bir tek” (L 426), Mo. *yangsi-* “gevezelik etmek, boş konuşmak” (L 427), Mo. *yarsig* “utanma, sıkıntı; rahatsızlık” (L 429), Mo. *yirtinçü* “yeryüzü, dünya” (L 434), Mo. *yelbi* ~ *yilbi* ~ *yilvi* “sihir, büyü” (L 433).

⁵⁴ Proto-Moğolcada beklenen şekil *kogosun’dur. Pre-Proto-Moğolcada gerçekleşen düzensiz bir -*k*- > -*g*- değişimi, PM *koyosun şekline sebep olmuştur. Benzer bir ses değişimi, Mo. *uyurga “kement” (N 536) < *ugurga ← Tü. *ukurukā > GT *ukruk* ~ *ukuruk* “kement” (EDPT 90) sözcüğünde de görülür.

⁵⁵ Krş. Çuv. *takār* “düz, düzgün, doğru, muntazam, pürüzsüz” (ÇRS 439).

⁵⁶ Mo. *düri* “şekil, biçim; görünüş, görünüm, yüz ifadesi” (L 282) sözcüğü de muhtelemen aynı kelimenin Bulgar Türkçesi karşılığı olan *dürī (< *diürü) şeklinden alınmıştır. Ancak burada açıklanması gereken en önemli husus, -*iü*- diftongunun ilk ünlüsünü nasıl yitirdiğidir. BT *d- fonemi ön damaksillaşmış [d’] olarak gerçekleşiyorsa bu ünlüyü yutmuş olabilir: **d’iürü* > **d’ürü*. Ünsüzün ön damaksıllığını kaybetmesiyle de *dürī biçimi ortaya çıkmıştır.

Bunların haricinde, yukarıda değindiğimiz gibi, GT *y-* ünsüzünün Mo. *ø-* ile karşılandığı bir kelime grubu bulunmaktadır. Bu grupta, Türkçe *-p* ünsüzüne karşılık Mo. *-b* ünsüzünün görülmesi ve (*uŋgasun* hariç) kelime sonunda fazladan bir ünlünün bulunmaması bu katmanın geç döneme ait olduğunu açıkça göstermektedir.

Çalışmamızda üzerinde durduğumuz alıntı katmanı ve bu katmanın alıntılandığı tarihî Türk lehçesi yukarıda saydığımız hiçbir katmana dâhil edilemez. Bu tarihî Türk lehçesi, GT *y-* sesine karşılık **ś-* sesine sahip olmasıyla ön plana çıkmaktadır. Bu **ś-* sesi, Moğolcada *s-* sesiyle karşılanmıştır.

1.2.2. Moğolcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Bugüne dek, GT *y-* sesine karşılık **ś-* sesine sahip tarihî lehçenin izlerinin yalnızca Macarca ile Proto-Permede bulunduğu varsayılmıştır. Aynı lehçenin izleri Moğolcada da açıkça görülmesine rağmen, bunlar şimdiye kadar gözden kaçmıştır. Yalnızca Németh (1914: 130), Tü. *yer* “toprak” : Mo. *širun* (sic) ve Tü. *yeŋi* “yeni” : Mo. *šine* karşılaştırmalarını yapmıştır. Bu karşılaştırmalara aşağıda ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Moğolcadaki alıntılar, Macarca ve Proto-Permedekilerden daha arkaik biçimler oldukları gibi sayıca da daha fazladır. En önemlisi, Proto-Samoyedcedeki alıntılar gibi, söz konusu lehçenin ortaya çıkışının şimdiye kadar kabul edilenden çok daha eskiye dayandığına tanıklık etmektedirler.

Bunların yanı sıra, Moğolcadaki S-Türkçesi alıntılar bu lehçede **ś-* sesinin yalnızca GT *y-* sesine değil, belirli durumlarda GT *k-* ve *h-* seslerine de karşılık geldiğini açıkça göstermektedir. Bu ses denkliklerini yukarıda Macarcadaki, Proto-Samoyedcedeki ve Çeremisçedeki alıntılarının bir kısmında da gözlemlemiştik.

Moğolcada S-Türkçesinden alıntı olduğunu düşündüğümüz elli üç kelime aşağıda verilmiştir. MO1-MO36 maddeleri GT *y-* sesine

karşılık *s-* ile başlayan Moğolca sözcükleri, MO37-MO47 maddeleri GT *k-* sesine karşılık *s-* ile başlayan Moğolca sözcükleri, MO48-53 maddeleri ise GT *h-* sesine karşılık *s-* ile başlayan Moğolca sözcükleri içermektedir.

1.2.2.1. Genel Türkçe *y-* Sesine Karşılık *s-* ile Başlayan Moğolca Kelimeler

MO1. PM **sıgla-* “dikmek” ← S-Tü. **śigla-* | GT **yīklä-* “dikmek”

KM *siġla-* ~ *šaġla-* “ufak ilmiklerle dikmek, iğneardı dikiş dikmek, teyellemek” (L 700, 748), Hlh. шаглах *şaglaḥ* “dikmek, ikinci kez dikmek” (Luvsandendev 1957: 640; Hangin 1986: 799), Ord. *śigla-* ~ *šaġla-* “teyellemek, nakışla süslemek, birbirine bastırmak veya bastırılmak” (Mostaert 1968: 601, 614), ŞYug. *fəġla-* “yakın ve bitişik dikişlerle dikmek” (Bolçuluu vd. 1984: 106), Dag. *šallā-* “dikmek, ikinci kez iğneardı dikmek, eğri dikiş” (Todayeva 1986: 182) < Mo. **sıgla-* “dikmek” (N 231; Sün Zhú 1990: 703) ← S-Tü. **śigla-* < **śikla-* | GT **yīklä-* “dikmek” (VEWT 202-203; Nugteren-Roos 1996: 54) > Trk. (ağ.) *yivle-* “dikerek eklemek” (DS 4283), Trk. (ağ.) *yivile-* “kıvrarak dikmek” (DS 4283), Tat. *yöylä-* “dikmek” (Bálint 1876: 87), Miş. Tat. *yülä-* “dikmek” (Kecskeméti 1965: 24), Miş. Tat. *yülät-* ~ *jöylät-* “diktirmek” (Kakuk 1996: 130, 189), Kklp. *žikle-* “dikmek; pul pul olmak, sökülme; sınıflandırılmak, gruplandırılmak” (KKRS 251), Bar. *yiklä-* “birleştirmek” (R III 508-509), Alt. *ĵiktel-* “dikiş sökülme; pul pul dökülme” (ORS 55), Hak. *čiktel-*, *čikten-* “dikiş sökülme, çatlama, yarılmak, (yırtık) oluşmak” (HRS 977), SUyg. *yəkde-* ~ *yikde-* “yamamak, yırtıkları dikmek; yırtmak, (kumaşta) delik açmak” (Léi 1992: 257, 266), Yak. *sīktā-* “dikiş dikmek; dikiş sökmek” (Pekarskiy 1958-1959: II/2212); Çuv. *śēle-* “dikmek, işlemek” (Yegorov 1964: 209; ÇRS 409), krş. ŞYug. *yikle-* “(dikişte) sürfile yapmak” (Sün Zhú 1990: 377; Nugteren-Roos 1996: 54).

Chabros (1992-1993: 40), Hlh. *şaglux* fiilini “üst dikiş dikmek (dikişler malzemenin yüzeyinde görülebilir)” olarak açıklamaktadır. Mo. **sıgla-* fiili, Hakas Türkçesine *sıgla-* “seyrek dikmek, dikiş atmak” (Arıkoğlu 2005: 421; HTS 435) olarak girmiştir.

Moğolca sözcük açıkça *+la-* ekiyle türetilmiş bir fiil olmasına rağmen, kökü Moğolcada tanıklanmamıştır.⁵⁷ Bu da kelimenin alıntı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bizce, Moğolca sözcük GT **yīklā-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīgla-* biçiminden alıntıdır. S-Tü. **sīgla-* biçimi, daha eski **sīkla-* şeklinden değişmiştir. Uzun ünlüden sonra gelen *-k-* ünsüzünün tonlulaşması, başka S-Türkçesi biçimlerde de görülmektedir (bk. MO9). Kelimenin kalın sıraya geçmesi, düzenli bir $\bar{i}/ > /i/$ değişimi veya düzensiz bir ünlü kalınlaşmasıyla açıklanabilir. $\bar{i}/ > /i/$ değişimi, aşağıda başka bir S-Türkçesi sözcükte daha gözlemlenmiştir (bk. GT4). Trk. (ağ.) *yiv dikişi* “ağız ağıza konmuş iki parçanın yan dikişi” (DD 1530) tamlamasındaki *yiv* biçimi de benzer bir ses değişiminin tanığıdır.

GT **yīklā-* fiilinin kökü olan **yīk* “dikiş” ismi, EUyg. *yik* “yarık” (Wilkens 2007: II/445), EUyg. *yiv* “dikiş” (Zieme 1975a: 115, 134, 143), EUyg. *yik* “delik” (Karaayak 2021: 835), İML *yig* “dikiş, yara izi, birleşme yeri” (Melioranskiy 1900: 120), ME *yüw* “dikiş” (Cihan 2021: 604), Kİ *yikü* “yerde ve sairede olan çizgi” (Caferoğlu 1931: 125), BM *yik* “yer üzerindeki çizgi” (Karagözlü-Salan 2022: 524), Trk. (ağ.) *yiv dikişi* “ağız ağıza konmuş iki parçanın yan dikişi” (DD 1530), Trk. (ağ.) *yiv* “çamaşır sökücü” (DS 4283), Trk. (ağ.) *yig* “iz” (DS 4276), Kmk. *yik* “dikiş, dikiş yeri; yara izi” (KmkRS 158), Tat. *yöy* “dikiş” (Bálint 1876: 87), Miş. Tat. *yü ~ žäy ~ žöy* “dikiş” (Kecskeméti 1965: 24), Tat. *jöy* “dikiş yeri, ek yeri; yara izi” (TatTS 493), Bşk. *yöy* “dikiş, dikiş yeri; yara izi” (BRS 234), Kırg. *jik* “dikiş; yarık, çatlak” (KırgRS I 254), Alt. *yik* “dikiş” (Verbitskiy 1884: 93), Alt. *jik* “dikiş izi; çatlak, yarık” (ATS 62), Hak. *čik* “dikiş yeri; yarık, aralık, çatlak” (Arıkoğlu 2005: 98; HTS

⁵⁷ Hak. *sıg* “dikiş, dikiş uzunluğu” (HTS 433) sözcüğünün tanıklanmamış bu Moğolca kökten alıntı olması mümkündür.

94), Yak. *sīk* “dikiş” (Pekarskiy 1958-1959: II/2208) ve Dolg. *hīk* “dikiş” (Stachowski 1998a: 105) kelimelerinde korunmaktadır. Kelimenin bütün tanıkları, ESTYa (IV 197-198) tarafından belgelenmiştir. Tuv. *tig* “çatlak; dikiş yeri; kaynak yeri” (TuvTS 107), GT *tik-* “dikmek” fiiliyle bulaşmaya uğramış görünmektedir. GT **yīk* ismi, DLT *yi ~ *yī* “bir giysin dikişi” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/261) kökünden *+k* küçültme ekiyle türemiştir. Çuv. *ševě* “dikiş; yara izi” (Fedotov 1996: II/105; ÇRS 408) ise Kāşğari’nin verdiği *yigi* “dikiş” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/159) sözcüğüne karşılık gelmektedir.⁵⁸ Çuv. *šēle-* “dikmek, işlemek” fiili de yapısal olarak GT **yīklä-* fiiline benzer olsa da **jīg+lä-* biçiminden gelmektedir.⁵⁹

Mac. *szűcs* [sűč] “kürkü” sözcüğü de S-Tü. **šīyčī* “dikişçi, terzi”⁶⁰ kelimesinden alınmıştır (bk. MC4). S-Tü. **šīyčī* isminin kökü olan **šīy* kelimesi, S-Tü. **šīgla-* fiilinin kökü olan **šīg* sözcüğünün daha geç şeklidir.

Macarcaya *gyűszű* (< **jűysűy*) “yüksük” olarak alıntılanan GT *yüksük* “yüksük” (TLH 423-424) ismi de muhtemelen **yīk* “dikiş” kökünden *+sOk* (OTWF 157-158) ekiyle türetilmiştir. İlk hecedeki düz ünlüsüyle TA *yiksük* “yüksük” (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 158) şekli buna tanıklık etmektedir. Ancak **yīksök* şekli, Tkm. *üvsük* (< **yügsük*) “yüksük” (TDGDS 179) ve Yak. *sūtük* “yüksük” (< **yügsük*) (Sleptsov 1972: 353) biçimlerinde görüldüğü üzere sonradan **yüg* “yüksek(lik)” köküyle bulaşmaya uğramış ve **yügsük* şekline değişmiştir. Eski Uygur Türkçesinde bir bitki adı olarak tanıklanan (*yürüñ*) *yiksäk* “beyaz kurtboğan” (Zieme 2007: 316) sözcüğü, tasarladığımız **yīksök* biçiminin bir devamı olarak görülebilir.

⁵⁸ Kāşğari’nin *yi ~ yigi* “dikiş”, *yigi* (< *yig-*) “sık, sıkışık” ve *yi* (< *yī*) “bitki, çalı, ağaç” olmak üzere üç farklı ismi birbirine karıştırarak soydaş göstermesi tamamen yanıltıcıdır.

⁵⁹ Agyagási (2019: 49, 151), Çuvaş Türkçesindeki fiilin kökenini **jīgle-* olarak göstermektedir.

⁶⁰ Krş. Çuv. *ševěš(ě)* “terzi” (ÇRS 408).

MO2. KM sarbalji “kazayağı” ← S-Tü. *šarpulji / *šarpuči | GT yarpuz ~ *yarpuč “yarpuz; (bir tür) nane, yaban nanesi; yabani kekik; kazayağı”

KM *sarbalji* “kazayağı, Chenopodium” (L 675), Hlh. сарвалж *sarvalj* “kırmızımsı sapları olan ve uzun küçük yapraklı yabani bir bitki” (Tsevel 1966: 470), Hlh. сарвалж *sarvalj* “yabani darı” (BAMR III 95a) < Mo. *sarpulji veya *sarpuji ← S-Tü. *šarpulji veya *šarpuči | GT *yarpuz* ~ *yarpuč “yarpuz; (bir tür) nane, yaban nanesi; yabani kekik; kazayağı” (EDPT 957b; TMEN IV No. 1779; Hauenschild 1989: 49, 109-110; Hauenschild 1994: 84; Boeschoten 2022: 401).

Poppe (1981: 387), Mo. +*lji* ekini isimden isim türeten bir ek olarak gösterdiği hâlde, *sarbalji* sözcüğünü bu ek için verdiği örneklere dâhil etmiş ve sözcüğü Mo. *sarbayi*- “yayılmak” fiiliyle karşılaştırmayı önermiştir.

Genel Türkçede tanımlanan bütün kelimeler, *yarpuz* şekline işaret etmektedir. Yalnızca Hlç. *yarpıç* “nane” (WCh 221) sözcüğü, GT *yarpuč şekline işaret eder. “Fercotu, Chenopodium vulvaria” anlamı ise sadece Yeni Uygur Türkçesinde tanımlanmıştır (Shaw 1880: 226; Hauenschild 1989: 49).

Moğolcada kesin bir etimolojisi bulunmayan KM *sarbalji* “kazayağı” sözcüğü, bizce, GT *yarpuz* ~ *yarpuč bitki adının S-Türkçesindeki karşılığı olan *šarpulji veya *šarpuči biçiminden alıntılanmıştır. Bu denklikte, GT -z ~ -č sesinin S-Türkçesinde *-lj- veya *-č- ile karşılandığı görülmektedir. Genel Türkçede z sesine değişen *j sesinin muhtemel varlığı için Moğolcadan bazı örnekler verilebilir:

- i. KM *taji* “alacalı” (L 789), KM *tajiyi*- “(saç) kısa olmak” (L 789), MGT *daji torqan* “altın işlemeli ipek kumaş” (Pelliot 1949: 37, 162) ← Tü. *tāji | GT *tāz* “dazlak, kel; alaca; boynuzsuz; çorak” (EDPT 570).

- ii. KM *uĵi*- “uzun süre devam etmek” (L 893) ← Tü. *uĵa- | GT *uza*- (Hlç. *uzāq*) “uzun sürmek” (EDPT 281).
- iii. Mo. *sıyaĵigai veya *sayajigai “saksağan” (N 484) ← Tü. *sagıĵikan | GT *sagızgan* “saksağan” (EDPT 818).
- iv. Mo. *semeĵin “bağırsakların etrafındaki yağ” (N 486) (→ Ma. *semeĵen* ~ *semeĉen* “bağırsakları ve iç organları kaplayan yağ”) < *semeĵe ← Tü. *sämijǎ | GT *sämiz* “semiz” (EDPT 830).
- v. KM *ġaĉuyu* “kazık, direk” (L 341) < *ġajuyug ← Tü. *ġajuguk ~ *ġajunuk > GT *kazguk* ~ *kaznuk* “kazık” (EDPT 682), krş. Mac. *karó* “kazık” (← BT *karuy).⁶¹

KM *sarbalĵi* kelimesindeki *-l-* ünsüzünün bitki adları türeten ve işlek bir ek olan Mo. +*lĵi* ekine (Poppe 1981: 386-387) benzeşme yoluyla türemiş olma ihtimali vardır. Bu durumda en eski şekli **sarpu(l)ĵi* olarak tasarlanabilecek Moğolca kelime, S-Tü. *šarpulĵi veya *šarpuĉi şekllinden alınmıştır.

Aynı kelimenin Bulgar Türkçesi karşılığı, Klasik Moğolcaya *ĵiruġba* “nane bitkisi” (L 1061) olarak girmiştir: KM *ĵiruġba* < *ĵirbuġa < Mo. *ĵirpurga ← BT *ĵirpurikǎ < *ĵirpuri = GT *yarpuz* ~ *yarpuĉi.

MO3. KM *sami* “kasık” ← S-Tü. *šamĩ | GT *yamız* “kasık”

KM *sami* “kasık” (Golstunskiy 1893-1895: II/307), KM *sami* “(insanlarda ve hayvanlarda) kasık” (B 1378a), KM *sami* “kasık”⁶²

⁶¹ Bunların haricindeki KM *boĵo* “tortu, posa” (L 123), KM *kijig* ~ *keĵig* “salgın hastalık” (L 475), KM *seĵig* ~ *sesig* “şüphede, kuşku” (L 692), KM *süĵüg* ~ *süsüg* “dinî tapınma, iman, inanç” (L 745), KM *šajin* ~ *šasin* “öğreti, doktrin” (L 753), KM *üĵüg* ~ *üsüg* “harf, yazı” (L 1013-1014) ve KM *üĵüm* “üzüm” (L 1017) sözcükleri geç alıntılardır.

(L 668), KM (BDS) *samitu* (< *sami+tu*) “uzak batıdaki Yaoshan Dağları’nda yaşayan, siyah bir maymuna benzeyen ama göğsünden aşağısı tüysüz olan efsanevi yaratık” (hrf. “böğürlü”) (Corff vd. 2013-2014: II/1103) ← S-Tü. *šamī | GT *yam > GT *yamız* “kasık” (EDPT 940a; VEWT 184b) > EUyg. (TT VII) *yam(ı)z* ~ *yomuz* “böğür” (Rachmati 1936: 78, 122, 123), DLT *yamız* “cinsel organın iki yanında, uyluğun içten en üst kısmı [kasık]” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/151), Trk. (ağ.) *yamız* “omuz başı” (AD 414), Trk. (ağ.) *yamız* “insan baldırı; yan, yan taraf, böğür; insanlarda iki kürek arası; omuz; uyluk kemiği ile kalça kemiğinin birleştiği yer” (DD 1470), Trk. (ağ.) *yamız* “kalça” (DS 4812), Blk. *zammíz* “böğür” (Pröhle 1914/1915: 268), Nog. *yamız* “kasık” (NRS 463), Tkm. *yamız* “kasık” (TkmRS 814), Tob. *yamuz* ~ *yambuz* “kasık” (R III 309, 311), SUyg. *yamiš* “(dişi köpeğin) üreme organları (kadınların cinsel organı için de kullanılır)” (Malov 1957: 36), Yak. *sımıs* “kasık (çevresi)” (Monastyrjew 2006: 153), krş. EUyg. *yemdüik* ~ *yemtüik* “kasık tüyleri” (Zieme 2018: 113, 115), DLT *yämdü* “edep yerleri ve çevresi” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/162), İML *yamdu* (oku: *yämdü* ?) “kasık kılı” (Battal 1934: 85), ME *yämdü* “kasık tüyü” (Yüce 1993: 207), Çağ. *yämdü* “kasık tüyü” (EDPT 935a), Kİ *yamdu* ~ *yamdu* (oku: *yämdi* ~ *yämdü* ?) “kasık” (Caferoğlu 1931: 118), KK *yamdu* (oku: *yämdi* ?) “kasık” (Toparlı-Çögenli-Yanık 1999: 76, 129), DM *ımdı* (oku: *emdi* ?) “kasık kılı” (Zajączkowski 1965: 103), Osm. *yämdik* “kasık tüyü” (EDPT 935a), Trk. (ağ.) *yemdik* “kasık kılı” (AD 422).

Moğolcada KM *sami* sözcüğüne benzer bir sözcük daha mevcuttur: Mo. *čabi ~ *čamı “kasık” (N 379) > KM *čabi* “kasık” (L 155), Hlh. *цавь tsav* “kasık” (Hangin 1986: 737), Kalm. *tsäw* “insanlarda ve hayvanlarda kasık, karnın altından bacaklara kadar daha açık renkli deri” (KW 425), Bur. *сами sami* “kasık” (BMRS 397), Hmg. *цами tsami* “kasık” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 336). Bu Moğolca kelime, Mançucaya da *čabi* “(bir atın) göğsündeki ve

⁶² Lessing’in verdiği Hlh. *самь samy* biçimini diğer sözlüklerle teyit etmek mümkün olmamıştır.

karnındaki tüyler” (SSTYa II 375; Rozycki 1994: 41; Norman 2013: 50) olarak girmiştir.

Ramstedt (KW 425), Mo. *čabi* sözcüğünü Kzk. *šap* ile karşılaştırmıştır. Bu sözcük, Kazak Türkçesinde *šap* “atın böğrü, kasık” (Shnitnikov 1966: 229) ve Kırgız Türkçesinde *čap* “kasık; bitki örtüsü olmayan, küçük, kayalık veya kumlu dağ yamacı” (KırgRS II 346) olarak tanıklanmıştır.⁶³ Bu karşılaştırma doğruysa Moğolca kelimenin Türkçeden geç bir alıntı olduğu kabul edilebilir.

Moğolcada *č-* ~ *s-* ve *-b-* ~ *-m-* nöbetleşmeleri bilinen nöbetleşmeler olduğu için, KM *sami* sözcüğü Mo. **čabi* ~ **čamu* kelimesinin bir varyantı olabileceği şüphesini uyandırmaktadır. Ancak Yakut Türkçesindeki Moğolca bir alıntı, **sami* biçiminin bağımsız varlığına işaret etmektedir. Mo. *s-* sesinin Yakut Türkçesinde istisnasız olarak korunduğu ve Mo. *č-* sesinin nadiren *s-* ünsüzüyle karşılandığı göz önüne alındığında (Kałuzyński 1962b: 45, 48), Yak. *samī* “kuyruksokumu kemiği, bel, boş böğür, kalçanın üst kısmı; hayvanın vücudunun arkadan kuyruğa kadar olan kısmı” (Pekarskiy 1958-1959: II/2065; Monastyrjew 2006: 133) kelimesi Mo. **sami* biçiminden alıntı olarak değerlendirilmelidir.⁶⁴ Mo. **sami* biçimi, KM *sami* sözcüğüyle bir ve aynıdır. Ma. *sabula* “kasık tüyü” (Norman 2013: 306) ismi de Mo. **sami* “kasık” kelimesinin bağımsız bir sözcük olma ihtimalini artırmaktadır.⁶⁵ Sonuç olarak, Moğolcada muhtemelen **čabi* (← GT *čap*) ve **sami* (← S-Tü. **šami*) biçimlerinin bulaşması söz konusudur.

Radloff (R III 311), Tob. *yambuz* biçiminden yola çıkarak sözcüğü *yan+buz(but)* şeklinde açıklamak istemiştir. Ancak ET

⁶³ Özb. *čāt* “kasık” (UzRS 570) ve YUyg. *čat* “kasık” (Schwarz 1992: 332) sözcükleri *čap* ile birleştirilemez. Kırgız Türkçesinde *čap* yanında *čāt* “bacakların birleştiği yer” (KırgRS II 352) isminin de görülmesi, bunların iki ayrı kelime olduğunu açıkça göstermektedir.

⁶⁴ Poppe (1962: 11), Yak. *samī* “kalça” sözcüğünü Mo. **čamī* biçiminden alıntı olarak göstermiştir.

⁶⁵ Tsintsius (SSTYa II 64), bu Mançuca sözcüğü Nan. (ağ.) *safala* “kasık tüyü” ile birleştirmiştir.

yamuz biçimi göz önüne alındığında bu etimoloji kabul edilemez. Bizce, GT *yamuz* ve GT *yämdü* (< *yämtü < *yamtu) kelimeleri ortak bir *yam köküne geri gitmektedir. GT *yamuz* sözcüğü, organ ve uzuv isimlerinde sıkça görülen +z ekini barındırmaktadır. Tekin (1975: 279) de *yamuz* sözcüğünü bir ikilik (dual) şekli olarak görmüş ve *yamdu* kelimesiyle birleştirmiştir. GT *yämdü* sözcüğü, *yam ve *tū* “tüy, kıl” (EDPT 433) kelimelerinden oluşan birleşik bir kelimedenden gelmektedir. Sözcüğün ince sıraya geçmesi *tū* “tüy, kıl” kaynaklı olup gerileyici benzeşme sonucudur.

Tuv. *čavak* “apış arası, perine” (TuvTS 21), Tof. *čabak* “kadın cinsellik organının dış kısmı; ağaç gövdesinde yarılmış ve aşırı büyümüş yer; şaka” (Rassadin 2016: 459) ve Yak. *samax* “kasık; kasık kemiği; erkek cinsel organı” (Pekarskiy 1958-1959: II/2062; Sleptsov 1972: 313; Monastyrjew 2006: 132) kelimeleri *yamak biçiminden geliyor olup *yam kökünden türemiştir.

GT *yamuz* “kasık” kelimesi, daha eski *damıză şeklinden Moğolcaya *dabasug ~ *dabusag (~ *dabasun) “mesane, karın, kasık” (N 310), Bulgar Türkçesi *jamır şeklinden Orta Moğolcaya *jamir* “göbek, karın” (Poppe 1938: 130b) olarak girmiştir. Mo. **jabila-* ~ **jamula-* (< **jamu+la-*)⁶⁶ “bacak bacak üstüne atmak” (N 378-379) fiili ise Türkçede *jamır yanında *jamı şeklinin de var olduğuna kanıt olarak getirilebilir.⁶⁷ Mgr. *dza:mi*: “çatlak; kasık” (Khasbaatar 1985: 214) sözcüğü de bu varsayımı doğrular niteliktedir.

Sonuç olarak, KM *sami* sözcüğü GT *damıză ve BT *jamı / *jamır haricindeki üçüncü bir tarihî lehçe şekli olan S-Tü. *samı biçiminden alınmıştır. Bu sözcük Orta Moğolcada ve çağdaş Moğol dillerinde doğrudan tanıklanmamış olup yine Türkçe kökenli *čabı sözcüğüyle bulaşmaya uğrayarak *čamı biçimini ortaya çıkarmıştır.

⁶⁶ Poppe (1960b: 48), bu fiili Mo. *jab* < *jap “alan, boşluk” kelimesinden türetmektedir.

⁶⁷ Nugteren (N 379), bu fiilin etimolojisini **jamır+la-* olarak vermiş ve *jamır kökünü ME *jamir* “göbek, karın” ismiyle birleştirmiştir.

MO4. PM *sebi- “sallamak, yelpazelemek” < *selpi- ← S-Tü. *sälpi- | GT yälpi- “yelpazelemek”

KM *sebi-* ~ *sebe-* “sallamak, dalgalandırmak; yelpazelemek” (L 679), KM *sebiyür* ~ *sebeyür* “yelpaze” (L 679), Hlh. сэвэх *sevex* “sallamak, yelpazelemek; (elde) sallamak, fırlatmak; göze almak, risk almak” (Luvsandendev 1957: 372), Hlh. сэвэх *sevex* “bir şeyi serinletmek için yellemek; dalgalandırmak; bir çocuğu sallayarak uyutmak” (Hangin 1986: 464), Bur. хэбихэ *hebi-* “sallamak, yelpazelenmek; (sinekleri vb. kovalamak için) silkelemek” (BMRS 673), Kalm. *sew'*- “sallamak, yelpazelemek; kovalamak, silkelemek”, *sew'ǰ-* “(saman vb.) havalandırmak” (KW 327), Ord. *sewe-* “yelpazelemek, yelpazelenmek, samanı kurutmak için çevirmek, havalandırmak” (Mostaert 1968: 577b), Oyr. севхе *sev-* “sallamak, yelpazelemek” (Todayeva 2001: 291), Hmg. сэбикү *sebi-* “sallamak; yelpazelemek” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 264) < **sebi-* < **selbi-* < Mo. **selpi-* ← S-Tü. **sälpi-* | PT **dälpi-* > GT *yälpi-* (EUyg. *yelpi-*, DLT *yelpi-*, Tkm. *yelpe-*, Yak. *sälbi* ~ *sälbīr*) “yellemek, yelpazelemek” (EDPT 920a; VEWT 196; ESTYa IV 182-183; Wilkens 2021: 886; Boeschoten 2022: 409), krş. Mo. **delbi-* (< **delpi-*) “sallamak, dalgalandırmak, yelpazelemek” (N 315).

Mo. **sebi-* fiili, Mançucaya *sebsi-* “bayılmış birini sallamak, silkelemek” (Norman 2013: 313) olarak girmiştir.

Ramstedt (KW 327), Mo. *sebi-* fiilini Alt. Osm. Tar. *säp-* “serpmek, saçmak” ile karşılaştırmıştır. Ancak bu karşılaştırma hem ses hem de anlam açısından sorunludur. Türkçede *-p(-)* ile biten sözcükler Moğolcaya alıntılандıklarında *-b(-)* veya *-yV(-)* olarak ortaya çıkarlar. Mo. *sebi-* : Tü. *säp-* karşılaştırması ise bu kurala uymaz.

Bizce, Mo. **sebi-* fiili GT *yälpi-* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan S-Tü. **selpi-* biçiminden alıntılanmıştır. Aynı Genel Türkçe sözcük, daha eski **dälpi-* şekli üzerinden Moğolcaya **delbi-* “sallamak, dalgalandırmak, yelpazelemek” (N 315), Mo. **delbi-* > **debi-* şekli ise Mançucaya *debsi-* ~ *debše-* “yelpazelemek, sallamak,

(kanat) çırpamak” (Rozycki 1994: 57) olarak alınmıştır. Aynı Moğolca kelime, diğer Tunguz dillerine de *dewi-*, *defi-*, *depse-* ve *depsi-* olarak girmiştir (Doerfer 1985a: 117).

Mo. **delbi-* fiili, Klasik Moğolca da dâhil olmak üzere merkezi dillerde *-l-* ünsüzünü yitirmiştir: KM *debi-* “dalgalanmak, (kanat vb.) çırpamak; yellemek, yelpazelemek; toz silmek, tozunu almak; (buğday vb.) savurmak; savurup tanelerini ayırmak” (L 238). Muhtemelen **delbi-* fiilinden daha önce alıntılanmış olan **selpi-* sözcüğü, henüz Proto-Moğolcada *-l-* ünsüzünü yitirmiş ve bu yüzden bütün Moğol dillerinde **sebi-* şeklinin devamı olan biçimlerde ortaya çıkmıştır.

S-Tü. **selpi-* fiilinin kökü olan **śél* ismi, Macarcaya *szél* “rüzgâr” (bk. MC1) ve Proto-Permceye **śil* “rüzgâr” (bk. PP1) olarak girmiştir.

MO5. PM **side-* “dikmek” ← S-Tü. **śidǎ-* | DLT *yēd-* “dikmek”

Mo. **side-* “dikmek, dikişle süslemek, teyellemek” (N 494; Sün Zhú 1990: 714) ← S-Tü. **śidǎ-* | DLT *yēd-* (gzç. *-ār*) “heybeyi veya keseyi dikmek” (EDPT 884; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/372), krş. EUyg. *yätgāk* “çuval” (Clauson 1971: 175-176), YUyg. *yeinji* (< **yēd-inčü* ?) “dilencilerin taşıdığı bohça veya torba” (Jarring 1964: 154), Yak. *siti* ~ *säti* (< **yēd-ig* ?) “at kılından örme ip, sicim” (Pekarskiy 1958-1959: II/2180; Monastyrjew 2006: 140).

Mo. *side-* fiili, Mançucaya *siji-* (< **sidi-*) “çok ince dikişlerle dikmek” (Norman 2013: 320) olarak girmiştir. Moğolca sözcük, çağdaş Türk lehçelerine de alıntılanmıştır: Trk. (ağ.) *çite-* “sık dokumak” (DS 1242), *çiti-* ~ *jiti-* ~ *çiti-* ~ *çintile-* ~ *çinti-* ~ *çitele-* ~ *çite-* ~ *çitile-* ~ *çit-* “kumaş ve örgülerin yırtıklarını örmek, dikmek” (DS 1244), Alt. *çide-* ~ *şide-* “dikmek” (ATS 75, 163), Tel. *şidä-* “teyellemek, (yırtık vb.) onarmak, teyelle tutturmak, büyük dikişlerle dikmek” (R IV 1080), Tuv. *şidi-* “bağlamak” (TuvTS 100). Diğer kaynaklardan teyit edemediğimiz Kar. (K) *sitme* “dikiş, dikiş dikme”

(Çulha 2006: 100)⁶⁸ sözcüğünün kökü olan **sit-* fiili de muhtemelen Moğolcadan alıntıdır. Ancak burada son ünlünün düşmüş olması dikkat çekmekte ve akla geç dönem S-Tü. **śīd-* biçiminden bir alıntılama ihtimalini getirmektedir.⁶⁹

Ramstedt (1922-1923: 23), Mo. *side-* fiilini farazi *sede-č ve **sīda-* biçimlerine götürdüğü Çuv. *šaras* “kadın gömleğindeki işlemler” ismiyle birleştirmiştir. Ramstedt’in kastettiği Çuvaş Türkçesi kelime, *šaras* “(bir kemerin ucundaki) püsküller; (elbiselerin etek ve kol kenarlarındaki) desenler, bordürler, süslemeler” (ÇRS 612) ismidir. *Sīdač biçiminden gelen sözcük, DLT *sıdıg* ~ *sidig* “kaftanın, uçlardan göğse kadar uzanan iki eteğinden biri”, İH *sıy* “elbisenin etek zincifi, büklümü” (İzbudak 1936: 41), Osm. *siyü* (< *sidig*) “etek” (TS 3492) ve Tkm. *sıy* “etek” (TkmRS 603) kelimeleriyle soydaştır. Clauson (EDPT 799-800), bu ismin kökünü *sıdır-* fiilinin de kökü olan **sīd-* “katmanlar hâlinde ayrılmak, soyulmak” fiili olarak göstermiştir. Bizce, *sıdıg* ismi TZ *sıy-* (< **sīd-*) “genişlemek” ve *sıyın-* (< **sīd-in-*) “yayılmak” (Atalay 1945: 238) fiilleriyle bağlantılıdır. Sonuç olarak, Çuv. *šaras* ismi Mo. *side-* fiiliyle ilişkili değildir.

DLT’de geçen *yēd-* fiili, başka hiçbir tarihî ve çağdaş lehçede tanıklanmamış olup tek örnektir.⁷⁰ Yalnızca ondan türemiş olan *yetgāk* “bohça” ismi, geç dönem Eski Uygur Türkçesi bir metinde *yätgāk* “çuval” olarak tanıklanmıştır. YUyg. *yeinji* sözcüğü de *yēd-inčü şekline geri götürülebilirse söz konusu fiilin bir tanığı olarak değerlendirilebilir. Yak. *sitī* ~ *sātī* sözcüğü, Kałuzyński’nin (1986: 82) iddiasının aksine, ET *işig* ~ *yışig* ile birleştirilemez, çünkü GT /š/ ünsüzünün Yakut Türkçesindeki düzenli karşılığı /s/ sesidir.

⁶⁸ Bu konuda bilgisine danıştığımız Dr. Tülay Çulha (kişisel iletişim, 12.04.2021) da söz konuyu kelimeyi alıntıladığı kaynağı belirleyememiştir.

⁶⁹ Karay Türkçesindeki sözcüğü Rus. шить *šit* ‘dikiş dikmek’ ile açıklamak da mümkün görünmemektedir.

⁷⁰ Ünal (2013: 175-176), Geç Avar dönemine tarihlenen, runik yazılı Jánoshida İğne Kutusu’nda da *y(e)d-* fiilini okuduğunu ileri sürmektedir.

Bizce, bu kelimenin *yēd-* fiilinin **yēd-ig* türevinden değişmiş olması mümkündür.

Yukarıdaki tanıkların haricinde, Kışaşü'l-Enbiyā'nın Tahran nüshasında da bir kez *yedmək* sözcüğü geçmektedir: *Bu bala-sız kim-ärsägä yedmək yok* “Bu bela olmazsa hiç kimse dikiş dikemez” (Boeschoten-O’Kane 2015: 153n.; çeviri yazara aittir). Ancak bu cümlede geçen *yedmək* sözcüğü metnin bağlamına uymadığı için güvenilirliği şüphelidir. Zaten Boeschoten (2020b: 193), bunun *ser-* “sabırlı olmak” için bir okuma hatası olduğunu kabul etmiştir.

Kāşğarī, *yēd-* fiilinin anlamını “heybeyi, keseyi, bohçayı dikmek” olarak vermiştir. Chabros (1992-1993: 40) da Halha Moğolcasındaki *šidex* fiilini “iki parça kumaşı birbirine geçici olarak teyellemek, düz bir çizgiden ziyade dağınık noktalardan birbirine tutturmak” olarak açıklar. Buna göre, Türkçe ve Moğolca fiiller anlamca örtüşmektedir.

Mo. *sijim* (< **sidim*⁷¹) “ip, sicim; olta ipi; etken, koşul” (L 722; Poppe 1938: 333) sözcüğü de S-Tü. **šidā-* fiilinden türemiş olan **šid-im* veya **šid-in* (> **šid-im*) “dikiş dikmek için kullanılan (iplik parçası)” biçiminden alıntı olabilir. Osm. (18-19. yy.) *süyüm* “iplik teli, sap” (TS 3640) ve Trk. (ağ.) *siyim* “iplik katı” (DS 3651), Trk. (ağ.) *siyim* ~ *süyüm* ~ *süğüm* ~ *süyün* “bir sap iplik, kol gerilişiyle kirmene sarılacak yün” (DS 3729-3730) sözcüğü ise muhtemelen Moğolcadan değil, doğrudan S-Tü. **šidin* ~ **šidim* (~ **šüdüm*) biçimlerinden alıntıdır.⁷² Mo. *sijim* kelimesi, Osmanlı Türkçesine zaten *sijim* “sicim, ip” olarak girmiştir (Tuna 1972: 237-238; Schönig 2000: 165-166). Anlamı kesin olarak belirlenemeyen EUyg. *sıdımlıg* ~ *sıtımlıg* (Zieme 1985: 131; Zieme 2020: 275) sözcüğü, S-Tü. **šidim* biçimiyle birleştirilerek “(sırma) iplikli” olarak

⁷¹ Bu biçim, Yakut Türkçesine *sitim* (< **sidim*) “uzun ip” (Monastyrjew 2006: 140) olarak girmiştir.

⁷² Eren (1999: 381), bu kelimeyi *süy-* “uzamak” fiilinden türetmiştir. Tuna (1972: 238) ise aynı kelimeyi GT *sıdrım* “kayış” ile birleştirmiştir. Bu etimolojiler kabul edilemez.

anlamlandırılabilir. Buna göre, *altunlug başgok tæg sıdımlıg* söz öbeği “altınlı bir dağ zirvesi gibi sırmalarla bezenmiş” olarak çevrilmelidir.

Aynı S-Türkçesi fiil, daha eski biçimiyle Proto-Samoyedceye **sâjtâ-* “dikmek” olarak girmiştir (bk. PS1).

MO6. PM **sita-* “tutuşmak, yanmak” ← S-Tü. **sità-* | BT **jat-* > Çuv. *śut-* “yakmak, tutuşturmak”

Mo. **sita-* “tutuşmak, yanmak” (N 493-494; Sün Zhú 1990: 710) ← S-Tü. **sità-* | BT **jat-* > Çuv. *śut-* ~ *śot-* “yakmak, tutuşturmak; ışımak, ışık vermek” (Fedotov 1996: II/146).

Moğolca sözcük, Mukaddimetü'l-Edeb'de Çağatay Türkçesi “yandı ot” karşılığıyla *sitaba gal* “ateş tutuştu” olarak tanıklanmıştır (Poppe 1938: 323b). TM 92; M 653 numaralı Klasik Moğolca bir belgede aynı fiil *jul-a sita-* “lambaları yakmak” olarak geçse de Ceredsonom-Taube (1993: 172n.) bunu haklı olarak *jul-a sitā-* (= KM *sitaya-*) olarak yorumlamayı tercih etmiştir. Diğer bir Klasik Moğolca metin olan *Subhāşitaratnanidhi*'nin 161. dörtlüğünde *sitayamal* “tutuşmuş” (L 720) sözcüğü *sitamal* olarak geçmektedir (Bosson 1969: 157). Bosson (1969: 328) bunu *sitāmal* olarak yorumlamakta ve *sitayamal* sözcüğüyle birleştirmektedir.

Çuvaş Türkçesinde *śut-* ~ *śot-* olarak karşımıza çıkan BT **jat-* “yakmak” fiili Genel Türkçede tanıklanmamıştır. Genel Türkçedeki karşılığı, *yak-* (*yāk-* ?) (Tkm. *yak-*, Hlç. *ya:q-*) “yakmak” (VEWT 180; ESTYa IV 81-82; Leksika 362) fiilidir.⁷³ Clauson'un (EDPT 869, 897, 918, 942) belirttiği gibi, Tü. *yak-* “yakmak”, *yan-* “yanmak”, *yal-* “alevlenmek; ışımak” ve **jat-* “yakmak” fiilleri ortak bir **ya-* (veya **yā-*) kökünden gelmektedir.

⁷³ Yak. *sax-* “taşla ateş yakmak” (Monastyrjew 2006: 136) fiili, GT **yak-* fiilinden ziyade GT **čak-* fiiline aittir.

S-Tü. *sıtā- fiilinin Bulgar Türkçesine özgü olan *jat- fiiliyle soydaş olması, S-Türkçesinin Bulgar Türkçesine olan yakınlığının bir kanıtıdır.

MO7. PM *sinal- “üzülmek, acı çekmek; feryat etmek, inlemek”
 < *sina- ← S-Tü. *śinǎ- | GT *yan-* ~ *yaŋ-* “yanmak, tutuşmak;
 çok istemek; üzülmek”, Çuv. *śun-* “yanmak, ışık vermek;
 arzulamak, istekli olmak; üzülmek, acı çekmek”

KM *sinal*- “(ölüler için) ağıt yakmak, yas tutmak” (Rachewiltz 1982: 40, 51), KM *sinala*- “ağıt yakmak, feryat etmek, hıçkırmak, inlemek, sızlanmak; pişman olmak, tövbe etmek, üzülmek; etkilenmek veya hayal kırıklığına uğramak” (L 710), Hlh. *ша̀на̀лах śanalax* “acı çekmek, sıkıntıda olmak, acı içinde olmak” (Bawden 1997: 535), Bur. *ша̀на̀лах śanal*- “üzülmek, yas tutmak, ağıt yakmak; pişman olmak, tövbe etmek” (BMRS 689), Ord. *śinalqa*- “birini inletmek, acı çektirmek, sıkmak ve sinirlendirmek” (Mostaert 1968: 618), Kalm. *śanl*- “yas tutmak, üzgün olmak” (KW 348), Oyr. *śinul*-, *śinelü*-, *śinalu*- “ağıt yakmak, feryat etmek, inlemek” (Krueger 1978-1984: II/441), Mgr. *śina:lə*- “üzgün [olmak] (悲哀); kederli [olmak] (忧愁)” (Khasbaatar 1985: 151) < *sina-l- < Mo. *sina- ← S-Tü. *śinǎ- (~ *śanǎ-) | GT *yan-* ~ *yaŋ*-⁷⁴ (Tkm. *yan-*) “yanmak, tutuşmak; çok istemek; çok üzülmek; dert yanmak, şikâyetle bulunmak” (EDPT 942; VEWT 184; ESTYa IV 112-113; Leksika 362), Çuv. *śun*- “yanmak; ışık vermek; yanmış olmak; güneşlenmek; (mec.) ışımak, parlamak; (yüz) kızarmak; arzulamak, arzuyla yanmak, bir şey için çabalamak, istekli olmak, açgözlü olmak; üzülmek, acı çekmek; kendini bir işe vermek; kuvvetli bir duygu hissetmek; endişelenmek, içi acımak” (ÇRS 424; Fedotov 1996: II/136), krş. Osm. *yan-* “dert dökmek, şikâyetle bulunmak” (TS 4291), Osm. *yanu yan-* “dert yanmak, şikâyetle bulunmak” (Dilçin 1991: 647), Trk. (ağ.) *yan*- “candan, içten üzülmek” (DS 4172).

⁷⁴ Krş. KY *yaŋ*- “güçlü duygularla yanıp tutuşmak” (Brockelmann 1917: 49), Çağ. *yaŋ*- “yanmak, tutuşmak” (R III 58).

Moğolca sözcük, Yakut Türkçesine *sınaly-* ~ *sınaly-* “inlemek, sızlanmak” olarak girmiştir (Kałuzyński 1962b: 21). İkinci biçimdeki /ŋ/ ikincildir ve Yakut Türkçesinde ortaya çıkmıştır.

Mo. **sinal-* fiili, ESMYa (III 116) tarafından **sin-a-l-* olarak incelenmiş ve **sin-* [**sin-*] kökünden türeme olduğu kabul edilmiştir. ESMYa’ya göre, Mo. *singna-* ve *sinta-* fiilleri de aynı kökten türemedir. ESMYa, bu kökü ET *sin-* “kırmak” ile karşılaştırmıştır.

Bizce, Mo. **sinal-* fiili, *-l-* ekiyle **sina-* kökünden türemiştir ve bu kök GT *yan-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sınā-* (~ **śanā-*) biçiminden alıntıdır. GT *yan-* fiili, birçok Türk lehçesinde mecazi olarak “üzülmek, acı çekmek, dert yanmak” anlamlarını taşımaktadır. Örnek olarak, Kırım Karay Türkçesinde *yanık-* fiili “üzülmek, üzüntü duymak” anlamına gelmektedir (Aqтай-Jankowski 2015: 445). Moğolca *-(V)l-* eki, Kempf (2013: 103-112) tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu ek, eklendiği fiile genellikle yineleme anlamı katmaktadır. Ancak burada fiile yoğunluk ve şiddet katmış olması daha muhtemeldir. Kempf’in verdikleri örnekler arasında **sinal-* fiiline en yakın sözcük, *möröl-* “özlemek” fiilidir.

Aynı S-Türkçesi fiil, daha geç **śan-* şekliyle Macarcaya *szán* “pişman olmak; (birine) acımak, (biri için) üzülmek” olarak girmiştir (bk. MC13). Bu alıntı, S-Türkçesi ağızları arasındaki olası bir *ı ~ a* nöbetleşmesine işaret etmektedir.

MO8. PM **siyüsün* (I) “yiyecek, erzak” < **sigü* ← S-Tü. **śīgü* | GT *yēgü* “yiyecek”

KM *siyüsün* “adak olarak sunulan yiyecek (genellikle et), seyahat eden görevliler için yiyecek, onur konukları için pişirilip sunulan bütün koyun” (L 704), PP *ši’üsü* “yiyecek, erzak” (Tumurtoogo 2010: 190), MGT *ši’üsün* “yiyecek payı, günlük yemek istihkakı, tayın, ücret” (Haenisch 1939: 142), RS *süsün* “yolculuk için erzak” (RH 81), CT *šüsün* “erzak” (Thackston 1998: 771), Kalm. *šūsñ* “prensın öğle yemeği” (KW 373), Ord. *šūsū ~ šūs* “kesilip haşlanan ve onurlandırılmak istenen kişiye ikram edilen et parçası (genellikle

koyun)” (Mostaert 1968: 638), Oyr. шүүсөн *šūsen* “yemek, öğün, (ileri gelenlere sunulan) yemek” (Todayeva 2001: 466-467), Oyr. *šüüsü ~ šüüsün* “yiyecek, erzak” (Krueger 1978-1984: II/461) < Mo. *siyüsün (N 499; TMEN I 362-364, TMEN IV 389) < Mo. *sigü ← S-Tü. *šīgü | GT *yēgü* > EUyg. *yykw* (*yegü*) “yenecek şey, yemek” (Ş. Tekin 1976: 509; Tekin 1980a: II/146), EUyg. *yegü* “yiyecek” (Wilkens 2016: III/1111), GT *yēgü* “yemek, aş, yiyecek” (EDPT 911), Osm. *yiğü ~ yigü ~ yiği* “yiyecek, taam” (TS 4619-4620), Trk. (ağ.) *yegi ~ yēgi* “düğün sırasında, erkek evinden kız evine gönderilen yiyecek; yıllık yiyecek; yem” (DS 4223), Trk. (ağ.) *yēgi* “hayvan yiyeceği” (Akar 2013: 472), Trk. (ağ.) *yeygi* “mekûlat, erzak” (AD 425), Trk. (ağ.) *yeygi ~ yeygü ~ yivgi ~ yiği* “genellikle kış için hazırlanan, biriktirilen yiyecek ve hayvan yemi; tilki kapanına konan yem” (DS 4260), krş. Hlç. *yⁱēgülik ~ yēgülik* “yemek, gıda” (WCh 224), Hlç. *yēgülik* “yemek” (Doerfer 1987: 317).

Moğolca sözcük, Mançucaya *šusu* “erzak” (Rozycki 1994: 196), Farsçaya *šūsün ~ sūsün* “erzak, yolluk” (TMEN I 362-364) ve Çağatay Türkçesine *süsün* “erzak” (Kincses-Nagy 2018: 198) olarak girmiştir. Aynı sözcük, UÇS’de 守尊 *šigüsün* (oku: *šiwün*) “erzak (下程)” (Ligeti 1966: 197-198; Yunusoğlu 2012: 92), Altın Ordu, Kırım ve Kazan Hanlığı yarlıkları ve bitiklerinde *süsün* “erzak, yiyecek” (Özyetgin 1996: 233) ve Tuva Türkçesinde *süzün* “besin değeri; nefis yiyecek” (Khabtagaeva 2009: 75, 207) olarak görülür. Schönig’e (2000: 167) göre, Batı Oğuz Türkçesinde görülen *süksün ~ sügsün ~ süysün ~ sūsün* “ense, boyun” sözcüğü de Moğolcadan alıntıdır. Ancak ESTYa (VII 341-342) ve Leksika (234-235) ise bu sözcüğü haklı olarak *sügsün* madde başı altında ele almış ve EUyg. *süskün* (oku: *süsgün*) “sirt, arka” ve Alt. *süskenek* “boyun omurları” kelimeleriyle birleştirmiştir.

Khabtagaeva (2009: 207), Moğolca sözcüğün *sigü isminden +*sUn* ekiyle türemiş olduğunu düşünürken, Kincses-Nagy (2018: 198) kelimeyi *sigü-* “süzmek” fiilinden -*sUn* ekiyle türemiş sayar.

Moğolca sözcük, birçok kaynakta sesteş bir kelime olan *siyüsün* (II) “öz su, usare” (bk. MO9) ile birleştirilmiştir, ancak burada iki farklı sözcük olduğu kesindir. Mo. *siyüsün* (I) “yiyecek, erzak” sözcüğü, GT *yēgü* “yemek, aş, yiyecek” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīgü* biçiminden alınmış ve birçok Türkçe alıntıda olduğu gibi +*sUn* ekiyle genişletilmiştir.

S-Tü. **sīgü* isminin kökü olan **sī-* fiili, Ket. (19. yy.) *sī*, Ket. *⁴s'i / ⁴s'ij* “(yemek) yemek” (Güney Ket. *ts'ij*) (Werner 2002: 164, 191) ve Yug. *si^h.j⁴* “(yemek) yemek” (Werner 2012: 256) fiillerinin de muhtemel kökenidir. Bu sözcük bağlamında, Kot. (19. yy.) *šig* “yemek, gıda” (Werner 2002: 191) ismi de dikkat çekicidir.

MO9. PM *siyüsün (II) “öz su, usare” < *sigü ← S-Tü. *sīgü < *sükü | GT *yīk (*yīk ?) ~ yūk “öz su, reçine, ağaç suyu” < GT yū ~ yū “öz su, usare”

KM *siyüsün* “öz su, usare” (L 704), Hlh. шүүс(эн) *šūs(en)* “öz su, usare” (Hangin 1986: 824), Kalm. (19. yy.) *šøysy* “meyve, üzüm vb. suyu” (Svantesson 2012: 145), Kalm. *šūsn* “öz su, usare; küllü su, tuzlu çorba” (KW 373), Bur. шүүхэ(н) *šūhe(n)* “öz su, usare” (BMRS 709), Ord. *šūsus* ~ *šūs* “etten akan su, yarıdan akan sıvı, irin, cerahat” (Mostaert 1968: 638), Oyr. шүүсөн *šūsen* “öz su (çeşitli anlamlarda), plazma” (Todayeva 2001: 466), Oyr. *fy:sn* “öz su, plazma (汁液, 浆)” (Čoyijungjab-Gereltü 1998: 175), Oyr. *šūüsü* ~ *šūūsen* “öz su, sıvı, usare; ağaç suyu, bir yaranın irini” (Krueger 1978-1984: II/461) < **siyüsün*⁷⁵ (Sün Zhú 1990: 728) < Mo. **sigü* ← S-Tü. **sīgü* < **sūgü* < **sükü* | GT **yīk* (*yīk ?) ~ *yūk* “öz su, reçine, ağaç suyu” (VEWT 119; Leksika 117) > Trk. (ağ.) *yiv* “öz su” (DS 4283), Alt. *yuk* “ağaç kükürdü; reçine” (Verbitskiy 1884: 101b), Koyb. *yuk* “reçine” (R III 537), Sag. *čuk* “reçine, katran” (R III 2165), Şor. *čuk* “reçine, katran” (R III 2165; ŞRRŞŞ 64), Kzl. *šux* “ağaç reçinesi, ağaç suyu” (Joki 1953: 30), Hak. *čuh* “reçine, sakız,

⁷⁵ Dag. *čūs* “öz su” (Todayeva 1986: 182) sözcüğü, Ev. *čūs* “bitkilerin öz suyu, dut suyu” (Benzing 1955: 155) veya benzeri bir Tunguzca kelimedenden alıntıdır.

katran” (HTS 107), Tuv. *čuk* “reçine, akındırık” (TuvTS 26), Tof. *čuk* ~ *juk* “reçine” (Rassadin 2010: 198), krş. EUyg. *yu* ~ *yu* “öz su” (Rachmati 1930: 460, 469; EDPT 869; Wilkens 2021: 917), Alt. *yüü* “öz su” (Verbitskiy 1884: 105a), Tel. *yū* “öz su, ağaç suyu” (R III 586), Tel. *yülü* “ağaç suyu” (R III 609), Alt. *yülük* “öz su” (Verbitskiy 1884: 105a), Alt. *juluk* “ağaç suyu (mesela kayın ağacının)” (ATS 65), Tel. *yüyük* “öz su, ağaç suyu” (R III 610), Hak. *čuluh* “öz su, usare” (HTS 108), Tuv. *čuluk* “öz su” (Anderson-Harrison 2003: 56), Leb. *yuluk* “ağaç suyu” (R III 555), Şor. *čuluk* “ağaç kabuğunun altındaki öz su” (R III 2176), Hak. *čučuŋ* “öz su, usare” (HTS 106), Hak. *čügün* “öz su, usare” (HTS 110), PY **d’ik* “reçine” (Werner 2002: I/193; Khabtagaeva 2019: 361-362).⁷⁶

Moğolca sözcük, Çağatay Türkçesine *süsün* “kesilmiş sütün suyu, ekşi süt” (Kincses-Nagy 2018: 198), Kırgız Türkçesine *шүүшүн* *šūšün* “pişmemiş etteki kan; başka bir sıvıyla karışmış kan; kan” (KırgRS II 416), Hakas Türkçesine *süzün* ~ *süzün* “öz su; irin, cerahat” (Arıkoğlu 2005: 462), Mançucaya *šugi* ~ *šuhi* “vücut sıvısı, bir yaradan çıkan berrak salgı; (meyvenin) öz suyu; ağaç suyu; meyve suyundan yapılan tatlılar” (Hauer 2007: 450; Norman 2013: 350; SSTYa II 428) ve Şibeceye *sugi* (sic) “öz su” (Stary 1990: 80) olarak girmiştir. Ma. *šugi* ~ *šuhi* kelimesi, Evk. *čūkin* “az pişmiş (et)” (Boldırev 2000: II/335) ve Udh. *čüönki* ~ *čönki* “ağaç suyu (huş ağacı)” (Şneyder 1936: 24; Nikolaeva-Tolskaya 2001: 925) ile birlikte ortak bir **čō(+ki)* köküne gitmektedir. PTg. **čōgse* “öz su, meyve suyu” (SSTYa II 411; Doerfer 2004: 196) sözcüğünün de kökü olan **čō* şekli, Mo. **šū* (< **siyü*) biçiminden alınmıştır. Bu şekil üzerindeki **+gsA* eki, Proto-Tunguzcada başka sıvı adlarını da türetmekte kullanılmıştır: **segse* “kan”, **jalgsa* “tükürük” (Benzing 1956: 70).

Khabtagaeva (2009: 75, 207) Moğolca sözcüğün **sigü* isminden *+sUn* ekiyle türemiş olduğunu düşünürken, Shimunek

⁷⁶ Ses ve anlam bakımından benzemesine rağmen, Yak. *simä* ~ *sümä* “öz su” sözcüğü bu gruba dâhil edilemez. Bu sözcük, Kałuzyński’nin (1962b: 82) gösterdiği gibi, Mo. *sime* “öz su” kelimesinden alıntıdır.

(2014: 111n.) ve Kincses-Nagy (2018: 198) kelimeyi *sigü-* “süzme” fiilinden *-sUn* ekiyle türemiş sayar. Ancak Mo. *šū (< *siyü) benzeri bir biçimden alıntılanan Ma. *šu+gi* ve PTg. **čō+gse* isimleri, Shimunek ve Kincses-Nagy’ın etimolojisini boşa çıkarmaktadır. Ayrıca, Moğolca ismin “etten akan su, yaradan akan sıvı, irin, cerahat” gibi anlamları “süzme” fiiliyle açıklanamaz. PM *siyüsün sözcüğü, kesinlikle daha eski bir *sigü isminden gelmektedir.

Rassadin (1971: 198), Tof. *h̄suq* “reçine” ile aynı anlamdaki Tuv. *čuk* ve Hak. *čuh* sözcüklerinin Evk. *čūkse* “reçine, ağaç suyu” kökenli olduğunu öne sürmüştür. Stachowski (1996b: 220) ise Hak. *čuh* ve diğer bağlantılı sözcükleri Kırg. *čik* “et suyu, çorba; nem, rutubet; çiy, şebnem”, Trk. *çiy* “çiy, şebnem” ve Tkm. *čīg* “nemli” < GT *čīg ile birleştirmiştir. Stachowski’ye göre, diğer etimoloji imkânı, kelimeyi Tg. *čūksə* “öz su” ile ilişkilendirmektedir; bu durumda ikinci hecenin düşmesi açıklanmalıdır. Ancak Alt. *yuk* ve Koyb. *yuk* biçimleri göz önüne alındığında, bu sözcüklerin GT *yuk* şekline gittiği açıktır. GT *yuk* ise Eski Uygur Türkçesinden beri tanıklanan GT *yū* ~ *yū* “öz su” isminden türemiştir. Aynı kökten GT *yuluk* ~ *yülük* ile Hak. *čučuṅ* ve *čügün* sözcükleri de türemiştir. “Öz su, usare, meyve suyu” ile “reçine, katran” anlamları arasındaki geçirgenlik, Baltık ve Slav dilleri arasında da görülür: Lit. *sakai* “reçine, katran” : PSlav. *sôkь “meyve suyu” : Yun. ὀρός “(bitkilerin) öz su(yu)” (Derksen 2015: 386-387).

PY **d’ik* “reçine” sözcüğü GT *yuk* ile ilişkilendirilse de iki biçim arasındaki benzerlik muhtemelen rastlantısaldır.

Yukarıda ele aldığımız Mo. *siyüsün* “yiyecek, erzak” (bk. MO8) kelimesinden ayrı tutulması gereken Mo. *siyüsün* “öz su, usare” sözcüğü, GT *yū* ~ *yū* “öz su, usare” isminden türemiş olan *yuk* “reçine, ağaç suyu” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *šūgū biçiminden alınmıştır. Bu biçimdeki *-k-* > *-g-* değişimi, uzun *ū* ünlüsü tarafından tetiklenmiştir. Moğolca sözcüğün ilk hecesinde *-ü-* yerine *-i-* görülmesi, S-Tü. **-ū-* ünlüsünün **-š-* yanında düzleşmesiyle açıklanabilir (krş. MO46). Diğer yandan, Trk. (ağ.) *yiv* biçimi *yig üzerinden *yīk şekline geri gitmektedir ki bu etimoloji düz ünlülü bir

ilk şeklin varlığına işaret eder. Türkçenin ileriki dönemlerinde de y-ünsüzü yanındaki ünlünün ikincil olarak yuvarlaklaştığı istisnai örnekler mevcuttur: GT *yık-* > Hlç. *yuq-* “yıkamak” (WCh 230), GT *yit-* > Trk. (ağ.) *yüt-* “yitmek” (DS 4334), Yak. *süt-* “yitmek, kaybolmak” (Stachowski 1993b: 106-107).

S-Tü. **sūgũ* biçiminin daha eski hâli olan **sūkũ* şekli, Toh. A *śuk* ve Toh. B *śuke* sözcüklerinin de kaynağını oluşturmaktadır (bk. TOH1). Aynı biçimin daha geç hâli olan **sōg* şekli ise muhtemelen Tat. *sük* “kenevir suyu” (bk. VK9) sözcüğünde korunmaktadır.

Bu gruba eklenebilecek son sözcük, Uralca etimolojisi olmayan PS **sā ~ *se* “reçine, katran” (SW 136; Helimski 1997: 339) ismidir. Bu kelime, S-Tü. **sī ~ *sī̄* (= GT **yī̄ ~ yū̄ ~ yū̄*) biçiminden alıntı olarak değerlendirilebilir. Genel Türkçe kelimenin **yī̄* şekli, Trk. (ağ.) *yiv* (< **yig* < **yī̄+k*) biçimi haricinde, GT **yī̄+lik ~ *yū̄+lük ~ *yū̄+luk* (Tkm. *yilik ~ yülük*, Hlç. *yilk ~ gilk ~ nīl ~ nīlk*) “ilik” (< “öz suyu barındıran”) (EDPT 927-928; VEWT 203; ESTYa IV 265-266; TMEN II No. 664; Leksika 263; Doerfer 1987: 289, 302, 318) isminde de bulunabilir. Yak. *silī̄* “ilik” ve Dolg *hilī̄* “ilik” sözcüklerinin geri gittiği GT **yilig* biçimi ise **yī̄+lig* “öz suyu olan” olarak tahlil edilmelidir.

MO10. KM *sirin* “bronz, bakır” ← S-Tü. **sī̄ri* | GT **yēz* “pirinç, bronz, bakır”

KM *sirin* “bronz, bakır” (L 718) ← S-Tü. **sī̄ri* “bronz, bakır” | GT **yēz* “pirinç, bronz, bakır” (EDPT 982-983; DTS 260; VEWT 199; ESTYa IV 168-169; Rybatzki 1994: 223-225; Boeschoten 2022: 412) ?← PToh. B **yāsa* (Reinhart 1994: 80) > Toh. B *yasa* [yəsə] “altın” (Adams 2013: 524-525), krş. Mo. *jes ~ jīs ~ jed* “bakır” (L 1047; Rybatzki 1994: 224), RS *jiz* “bakır” (RH 304), Evk. *jät* “bakır” (Castrén 1856: 93).

KM *sirin* sözcüğü, Mançucaya *sirin* “ham bakır” (Norman 2013: 326), Cürçenceye *širi* “bakır” (Kiyose 1977: 129) ve *širi* “bronz” (Kane 1989: 350) olarak girmiştir. Diğer Tunguz dillerinde

görülen biçimlerin kökeni olan PTg. *čirikte (< *čiri) “bakır; bronz; pirinç” (SSTYa II 399; Rybatzki 2002: 99-102; Doerfer 2004: 187a) sözcüğünün ise uzun /ī/ ünlüsü dolayısıyla Moğolcadan alıntılanmış olması şüphelidir. Bu sözcük, başka yollardan Tunguz dillerine girmiş olabilir (bk. TG2). Paekche (Baekje) dilindeki 實 *sir (*śir ?) “demir” (Bentley 2000: 428, 430-431) kelimesi de bu dile muhtemelen Tunguzca üzerinden ulaşmıştır.

Moğolcada *sirin* dışında, daha yaygın olarak *sirem* ~ *siremün* “bakır (cevheri); bronz; dökme demir” (Rybatzki 1994: 216, 225; Rybatzki 2002: 99-100) sözcüğü tanıklanmıştır. Moğolcada *+*m* veya *+*mün* şeklinde bir ek bilinmediği için, bu sözcüğün S-Tü. *śiri ile ilişkisi belirsizdir.

Róna-Tas (1974: 504; 1982a: 129), Türkçe sözcüğün PToh. B *yes “altın” biçiminden alıntı olduğunu iddia etmiştir. Ancak Reinhart (1994: 80), Róna-Tas tarafından tasarlanan PToh. B *yes biçimine karşı çıkmış ve Türkçe sözcüğün Toharcadan alıntı olduğu iddiasını reddetmiştir. Ne var ki Reinhart’ın Proto-Toharca B için tasarladığı *yāsa biçimi yine de dikkate değerdir.

Türkçe sözcüğün kökeni olarak ele alınabilecek diğer bir kelime de Skt. *āyas-* “demir, metal, altın, çelik” (Monier-Williams 1899: 85) kelimesidir. Ancak dolaylı yollardan Türkçeye ulaşmış olabilecek bu sözcük, aracı dilde *yās benzeri bir biçim almış olmalıdır. Aksi hâlde, Türkçe sözcükle Sankrit sözcük arasındaki benzerlik tamamen rastlantısaldır.

Mo. *sirin* sözcüğü, GT *jēz (→ Mo. *jes* ~ *jis* ~ *jed* “bakır”) ve BT *jēr (→ Mo. *jer jebseg* “silah, cephaneye”) haricindeki üçüncü bir lehçe şekli olan *śiri biçiminden alınmıştır.

S-Tü. *śiri sözcüğü, daha geç dönemde *śir şeklini alarak Proto-Permceye *śir / *śir* “kurşun” (bk. PP2) ve Mordvinceye *śere* “bakır, pirinç” (bk. MR1) olarak girmiştir.

MO11. PM *sınağa “elmacık kemiği, yanak” < *sınağa ← S-Tü. *sıñāğā | GT yañāk “yanak, elmacık kemiği”

KM *sinay-a* ~ *sina* “şakak, elmacık kemiği” (L 710), Hlh. şanaa(н) *šanā(n)* “elmacık kemiği” (Luvsandendev 1957: 644), Hlh. şanaa(н) *šanā(n)* “yanaklar” (Hangin 1986: 803), Hlh. şanaa *šanā* “şakak kemiği, elmacık kemiği; dizginin yanak kısmı” (Bawden 1997: 535), Kalm. *šana* “şakak, çene, elmacık kemiği” (Pozdnëv 1911: 161), Kalm. *šanā* “şakak” (KW 348), Kalm. şana *šana* “elmacık kemiği; taraf, yan” (KRS 664), Oyr. şanaa *šanā* “elmacık kemiği; şakak” (Todayeva 2001: 449), Oyr. *fana*: “elmacık kemiği (腮根)” (Čoyiŋgŋab-Gereltü 1998: 166), Bur. şanaa *šanā* “elmacık kemiği” (BMRS 689), Brg. *šanā* “elmacık kemiği” (Poppe 1932: 374), Ord. *šinā* “bir dağ silsilesinin eteklerindeki tepelerin çıkıntılı kısmı, dağ kolu” (Mostaert 1968: 618) < Mo. *sinaya (Sün Zhú 1990: 706) < *sınağa ← S-Tü. *sıñāğā | GT *yañāk* “yanak, elmacık kemiği, çene” (EDPT 948; VEWT 187; ESTYa IV 123; Leksika 219-220; Boeschoten 2022: 394) > DLT *yañāk* “elmacık kemiği” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/342), HTKL *yiŋgak* “elmacık kemiği” (Emmerick-Róna-Tas 1992: 220), Blk. *ziyáq* ~ *ziyáχ* ~ *ziyáy* “yanak; çene” (Pröhle 1914/1915: 272), Tkm. *yañak* “yanak” (TkmRS 815), Kzl. *šōχ* “şakak” (Joki 1953: 29), SUyg. *yinaq* ~ *yinaq* “yanak, elmacık kemiği” (Malov 1957: 41, 47), SUyg. *yañaq* ~ *yiñaq^h* ~ *yiñnaq^h* ~ *yiñaq* ~ *yinaq* ~ *yiñaq* “çene, alt çene; yanak, yanağın alt kısmı” (Roos 2000: 391), Yak. *siñāx* ~ *siñiax* ~ *siñax* ~ *sığax* “yanak, elmacık kemiği; demir yanak dizginleri; çene, alt çene kemiği” (Pekarskiy 1958-1959: II/2469-2470), Dolg. *hiñāk* “yanak; çene; ren geyiği yuları veya gemi” (Stachowski 1993a: 119).

Ramstedt (KW 348), Moğolca kelimeyi Ma. *šan* “kulak” (Norman 2013: 342) ile karşılaştırmıştır. Bu Mançuca sözcük, Tsintsius (SSTYa II 70-71) tarafından verilen diğer Tunguzca sözcüklerle birlikte PTg. *siān “kulak” (Benzing 1956: 43; Doerfer 2004: 371, 703) şeklinden gelmektedir. PTg. *siān “kulak” şeklinden türemiş bazı Tunguzca sözcüklerin de “yanak” ve “elmacık kemiği” anlamı taşıdığı görülmektedir: Tg. *siācān (< *siān+*cān*) “yanak,

elmacık kemiği” (> Ev. *hēčān*, Neg. *xēčan*, Oroç. *xiača*, Udh. *sasa*), Ma. *šakšaha* “yanak; solungaç” (Norman 2013: 341).

Clauson (EDPT 948) ve Erdal (OTWF 75), GT *yaṅāk* sözcüğünü *yān+gak* olarak tahlil etmişler ve kökünü GT *yān* olarak belirlemişlerdir. Bu etimolojideki tek sorun, *yaṅāk* sözcüğünün ilk ünlüsünün kısa, *yān* (> DLT *yān*, Tkm. *yān*) sözcüğünün ünlüsünün ise uzun olmasıdır. Stachowski (2010: 233) bu nicelik farkına dikkat çekmiş olsa da *yan+gak* türetmesini kabul etmiştir. Tekin (1959: 368) ise *yaṅak* sözcüğünün *aṅ* (~ *yaṅ*) kelimesinden küçültme eki *+ak* ile türediğini iddia etmiştir. Tekin’in kastettiği sözcük GT *äṅ* “yanak” (EDPT 166) olup bunu *yaṅak* ile birleştirmek mümkün değildir.

Räsänen (VEWT 187) ise sözcüğü **yaṅak* olarak tasarlar. Aynı biçimi Stachowski (2008: 378) de verir. **/ŋ/* fonemi Mişer Tatar ve Kumuk Türkçesi gibi Kıpçak lehçelerinde görülen *jäyäk* ve *yayak* benzeri şekiller dolayısıyla tasarlanmıştır.

Bizce, Mo. **sīnaga* sözcüğü GT *yaṅāk* “yanak, elmacık kemiği, çene” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīnāgā* biçiminden alıntıdır. Bu biçim, PT **-ŋ-* sesinin S-Türkçesinde **-ń-* ünsüzüne değiştiğini göstermektedir.

MO12. PM *sarı “zar, ince deri, tüysüz deri” ← S-Tü. *sarī | GT yar “zar, ince deri”

KM *sarisu(n)* “ham deri; zar, deri; bir tür tabaklanmamış deri; pürüzlü deri; maroken” (L 676), ME *sarisu* “sahtiyan” (Poppe 1938: 319), Hlh. сарьс(ан) *sarys(an)* “zar, membran; ham deri; zarsı, zar gibi” (Luvsandendev 1957: 352), Ord. *sarisu* “zar” (Mostaert 1968: 563), Bur. һарьһа(һ) *har’ha(n)* “yumuşak ve ince deri (süet, sahtiyan, maroken); ham deri” (BMRS 651), Kalm. *sārśŋ* ~ *sa’rsŋ* “tüysüz deri, tabaklanmış veya tabaklanmamış yumuşak deri, ince deri” (KW 314, 319), Oyr. сәрсен *särsen* “tüysüz deri; tabaklanmış ve tabaklanmamış yumuşak deri” (Todayeva 2001: 291), Hmg. сарисун *sarisun*, сарисан *sarisan*, сариху(һ) *sarihu(n)* “zar;

ayakkabı biyesi” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 249) < Mo. *sarisun “zar, ince deri”⁷⁷ (N 483); KM *sarmai* “üzerinde yün veya tüy olmayan deriden yapılmış ceket” (L 676), KM *sermei* “yıpranmış bir kürk ceket (geyik veya antilop kürkünden); aşınmış kürk” (L 1210), Hlh. *сармай sarmay* “üzerinde az tüy olan veya hiç tüy olmayan deri; çok eskimiş” (Bawden 1997: 297), Bur. *һарьмай har'may* “tüysüz koyun veya keçi derisi” (BMRS 651), Kalm. *sarmā* “yıpranmış, tüysüz deri; yıpranmış kürk” (KW 313), Hmg. *саримай sarimay* “yünsüz koyun derisi” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 249) < Mo. *sarimai “tüysüz deri” < Mo. *sarı “zar, ince deri; ham deri; tüysüz deri” ← S-Tü. *śarī | GT *yar* “zar, ince deri, tabaklanmamış deri” > GT *yarıg* “deri, ham deri; tabaklanmış deri; zar” (VEWT 190a; ESTYa IV 146; Leksika 384-385; Stachowski 1993a: 98), GT *yargak* “deri, post; koyun derisi; süet; deri giysi; zar, ince deri” (ESTYa IV 141-142; Leksika 385), GT *yarındak* > DLT *yarındak*⁷⁸ “keçi derisinden kesilen bir Türk kayışı”, İH *yarındak* “tabaklanmamış deri, yarı” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/174; EDPT 971; TMEN IV No. 1856; İzbudak 1936: 51), GT *yargaš veya *yargač > Tuv. *čargaš* “tüyü dökülmüş” (TuvTS 20); Çuv. *şurhah* (< *jarkak) “zar, membran, kızlık zarı; köpük, kaymak; plasenta; paçavra” (ÇRS 428; Fedotov 1996: II/145-146) (bk. MO13, MC7, ÇUV2, KB5), krş. Yak. *sār-* “(kuşlar) tüy dökmek” (Monastyrjew 2006: 128), Çuv. *yalhah* “film, örtü, membran; mukus” (ÇRS 646).

Mo. *sarisun ve *sarimai sözcükleri, tarih öncesi Moğolcada ortak bir *sarı “zar, ince deri, tüysüz deri” kökünün varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Bizce bu kök, GT *yar* (> GT *yarıg*, GT *yargak*,

⁷⁷ KM *sarisu(n)* sözcüğü, Tü. *sagrı* “ham deri” (EDPT 815) kelimesinden alıntı olan KM *sayarin* ~ *sarin* “at derisi, deri; kösele, bir tür tabaklanmamış deri; ayak ve eldeki nasırlar; kabuk, yara kabuğu; saçak, kumaşın kötü dokunmuş ve gevşek ucu” (L 657) < Mo. *sayarı “sağrı; farklı deri çeşitlerine verilen ad” (N 479) sözcüğünden semantik olarak etkilenmiş görünmektedir. Nugteren (N 479) de *sarisun ve *sayarı sözcükleri arasında semantik bir bulaşma olabileceğine değinmiştir.

⁷⁸ Clauson (EDPT 971), sözcüğü *yarın* “kürekemiği” kelimesinden türetmektedir. Ancak sözcük açıkça *yar köküyle ilişkilidir.

GT *yarındak*, GT *yargač / yargaš*) sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *šarī biçiminden alınmıştır. GT *yar* “zar” kökü, yalnızca Tatar Türkçesinin ağızlarında tanıklanmıştır (TTDS 166; TTZDS 234). Bu sözcük, Tatar Türkçesinden Çeremisçeye *yar* “(ette, yumurtada vb.) zar” (İsanbayev 1994: 51; TschW 171) olarak girmiştir.

Tek örnek olan DLT *yarsgāg* “dağdaki veya başka bir yerdeki kaygan yer” (EDPT 971; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/371) sözcüğü de yapısal olarak muğlak olmakla birlikte, bizce *yar “kel, çıplak, bitkisiz” isminden türemiştir. Bu anlam, yine S-Türkçesinden alıntı olan Mac. *szár* “kel, tüsüz; bitkisiz” (bk. MC7) sözcüğünde karşılığını bulmaktadır. Kāšgari’nin verdiği “kaygan yer” anlamı dolaylıdır ve “bitki örtüsü olmayan, otsuz, çıplak (yer)” anlamını gizlemektedir.

KM *sarisun bağbağai* “yarasa” (L 676) söz grubunun GT *yarıg kānat* (> *yar(i) kānat*) “yarasa” (VEWT 189; Aksu 2019: 142) tamlamasına benzerliği, Mo. *sarisun* : GT *yar* denkliliğini pekiştirmektedir. Genel Türkçede “yarasa” için kullanılan diğer bir kelime ise *yarsko*’dur: EUyg. *yarsko* (*yarsgu* ?) “yarasa” (Wilkens 2021: 871; Laut-Semet 2021: 316), DLT *yārskü* “yarasa” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/371), Bar. *yarıskı* “yarasa” (R III 127), Tuv. *časkı* “yarasa” (TuvTS 21). Yapısı belirsiz olmakla birlikte, bu sözcük GT *yar* ~ *yār “zar, ince deri” köküne işaret etmesi açısından önemlidir.

GT *yar* kelimesi, kelime başında *y-* sesinin düştüğü tarihî bir Türk lehçesinden Moğolcaya *arısun ~ *arasun “deri, post” (N 272) olarak girmiştir. T. Tekin (1994: 63), Moğolca şekle dayanarak Türkçe kelimenin ilk şeklinin *āri ~ *āra olduğunu ve *y-* sesinin türeme olduğunu iddia etmiştir. Stachowski (1999: 130) ise haklı olarak bu kelimedeki *y-* ünsüzünün birincil olduğunu belirterek bu fikre karşı çıkmıştır.

Räsänen (1959: 316) *yar-ug olarak tasarladığı Genel Türkçe sözcüğün Tü. *äd* “tabaklanmış deri” kelimesinin Çuvaş

Türkçesindeki karşılığından alıntı olabileceğini iddia etmiştir. Ancak böyle bir alıntı kronolojik sebeplerle mümkün değildir.

Palló'nun (1961: 131-132) GT *yara ve Róna-Tas-Berta'nın (TLH 776-777) GT *sāz ile birleştirdiği Mac. *szár* “kel, tüysüz; bitkisiz” (bk. MC7) kelimesi, bizce S-Tü. *śār⁷⁹ (< *śarī) sözcüğüyle bağlantılıdır. Stachowski (2001: 182, 184) de Mac. *szár* kelimesinin GT *yarig* sözcüğünün *yār± kökünden alındığını iddia etmiştir. Stachowski'nin bu kelimeyi bir isim ve fiil kökü olarak görmesinin sebebi, Yak. *sār-* fiilidir. Tü. *yār± sözcüğünü *ñarV± biçimine götüren Stachowski (1999, 2001), bu biçimi de PU *ñarV± “(yumuşak) deri” kelimesiyle birleştirmiştir.

Orta Türkçeden itibaren tanıklanan *sar* “zar, ince deri” (krş. Trk. *zar*) (bk. GT11) ve Krç.-Blk. *saz* “deri” (bk. KB5) sözcükleri de S-Tü. *śār kelimesinden ödünçlemedir. Çuv. *čara* “kabuk; meyve kabuğu; ince deri, zar” sözcüğü de S-Tü. *śarī şeklinin daha geç bir hâlden alıntılanmıştır.

MO13. PM *sırı “ham deri” ← S-Tü. *śirī < *śarī | GT *yar “zar, ince deri”

MGT *širi* “ham deri” (Haenisch 1939: 142), RS *sirin* “deri, ham deri” (RH 91), KM *siri(n)* “deri, ham deri” (L 717), KM *sirile-* (Hlh. ширлэх *širlex*) “deriyle kaplamak” (L 718), Hlh. шир *šir* “deri; ham deri” (Luvsandendev 1957: 654), Kalm. *šir* ~ *šir'* “yüzülmüş, tabaklanmamış deri; hayvan derisi, hayvan postu” (KW 359), Kalm. шир *šir* “balya” (KRS 675), Oyr. шире *šire* “deri, sığır derisi” (Todayeva 2001: 458), Oyr. *širin* “deri” (Krueger 1978-1984: II/451), Oyr. *širi* “post, deri, deri balyası” (Krueger 1978-1984: II/451) < Mo. *sırı ← S-Tü. *śirī < *śarī | GT *yar “zar, ince deri, tabaklanmamış deri”, GT *yarig* “deri, ham deri; tabaklanmamış deri;

⁷⁹ GT *yarig* kelimesi, Tkm. *yarı*, Yak. *sarī* ve Dolg. *harī* şekillerinde görüldüğü gibi kısa ünlüdür. Tü. *śār şeklindeki uzun ünlü, *ī* ünlüsünün düşmesi sonucunda oluşmuş olabilir.

zar” (VEWT 190a; ESTYa IV 146; Leksika 384-385; Stachowski 1993a: 98), krş. Çağ. *yarı* “dağarcık” (Rahimi 2018: 1201, 1684), (bk. MO12, MC7, ÇUV2, KB5).

Moğolca sözcük, farklı şekillerde Türk lehçelerine alıntılanmıştır (VEWT 448): Kzk. *şirä* “içinde çay taşınan, deri çay kutusu” (R IV 1072), Kırg. *şiri* “tütsülenmiş ham sığır derisi; cezalandırılan kişinin başına takılan ham deriden bir şapka (bir tür işkence)” (KırgRS II 409), Uyg. *şirä* “ham deri” (Schwarz 1992: 530), Alt. *şiri* “kurumuş kiriş, yay kirişi; kement dikilen tütsülenmiş deri” (Verbitskiy 1884: 448), Tel. *şiri* “deri örgüler dikilen tütsülenmiş deri” (R IV 1072), Hak. *şir* ~ *şirī* “çeşitli yağlarla işlenerek sertleştirilmiş deri” (HTS 444-445), Tuv. *şiri* “ham deri” (Khabtagaeva 2009: 34, 206), Yak. *siri* ~ *sirī* “çanta dikilen, özel olarak hazırlanmış, sugeçirmez sığır derisi” (Pekarskiy 1958-1959: III/2243-2244), Yak. *siri* (*ihit*) “özel olarak hazırlanmış sığır derisinden dikilen kap” (Monastyrjew 2006: 138).

Bizce, Mo. **sırı* sözcüğü, Mo. **sarı* (bk. MO12) ile aynı S-Türkçesi sözcükten alıntıdır. Mo. **sarı* sözcüğünün kökü S-Tü. **sarī* biçimine dayanırken, Mo. **sırı* sözcüğü S-Tü. **sarī* biçiminin daha geç hâli veya bir varyantı olan **sırī* biçiminden gelmektedir. S-Türkçesindeki **a* > **ı* değişimi diğer alıntılarda da gözlenmektedir (bk. MO6, MO7, MO11, MO27, MO29). S-Türkçesinden daha geç bir alıntı olan Mac. *szár* “kel, tüysüz; bitkisiz” (bk. MC7) sözcüğünün geniş ünlüyü koruduğu göz önüne alındığında **sırī* biçiminin **sarī* şeklinin bir değişkesi olması daha muhtemeldir.

Buna göre, S-Türkçesindeki kelimenin gelişimi şöyle özetlenebilir: S-Tü. **sarī* (→ Mo. **sarı*) ~ **sırī* (→ Mo. *siri*) > **sār* (→ Mac. *szár*, OT *sar*) ~ **šāz* (→ Krç.-Blk. *saz*) > **šār* (→ EÇuv. **čār* > **čar* > Çuv. *čara*).

MO14. KM sülje “makara, bobin” < *sürüğe ← S-Tü. *sürügä | GT yürüg “makara, çıkırık”, Çuv. šer ~ šerë “makara, bobin”

KM *sülje* “dokunmuş herhangi bir şey; örülmüş şerit; örgü, saç örgüsü; makara; merdane, silindir”⁸⁰ (L 743), KM *sülje* “ipleri vb. sarmak için kullanılan bir makara veya çıkırık” (B 1498), Hlh. сүлж *sülj* “(iplik için) makara” (Luvsandendev 1957: 369), Hlh. сүлж *sülj* “örgü, örgülü şerit, örülmüş; makara, (iplik için) bobin, tahta çubuk” (BAMR III 142) < *sülje < *sülüğe < Mo. *sürüğe ← S-Tü. *sürügä | GT yürüg > EUyg. (AKBh 35r18) yürüg *üzüm* “üzüm asması (Skt. *mṛd-vikā*, Çin. mòdùjiā 末度迦)” (Shōgaito 2014: 128, 196, 303), Trk. (ağ.) *yörü* “tekerlek çevresi, ispit” (DS 4310), Çuv. *šer* ~ *šerë* (< *jörüg) “bobin, masura, makara, küçük silindir” (Aşmarin 1994-2000: XIII/106-107; Fedotov 1996: II/112-113; ÇRS 412), krş. GT *yörgä*-⁸¹ (Yak. *sörö-* ~ *sörüö-*) “sarmak, dolamak” (EDPT 965-966; VEWT 208b; ESTYa IV 234-235; Pekarskiy 1958-1959: II/2307-2308; Stachowski 1993b: 73; Ölmez 2020: 66-73).

Moğolca sözcük için fazla etimoloji önerisi yoktur. Yalnızca ESMYa (III 135) *sülji* olarak gösterdiği sözcüğü *sül-ji olarak ayırmakla yetinmiştir.

Bizce, Mo. *sülje* isminin kökeni, GT yürüg kelimesiyle soydaş olan S-Tü. *sürügä şeklidir. GT yürüg ismi, Eski Uygur Türkçesinde yürüg *üzüm* “(sarmaşık) üzüm asması” olarak tanıklanmıştır. Üzüm ismini niteleyen yürüg sözcüğü “(bir şeye) dolanan, sarınan; sarmaşık” anlamı taşımaktadır.⁸² Trk. (ağ.) *yörü* “tekerlek çevresi,

⁸⁰ Kelimenin “dokunmuş herhangi bir şey; örülmüş şerit; örgü, saç örgüsü” anlamları muhtemelen KM *sülji*- “örmek, sarmak, dolamak; dokumak, birbirine geçirmek, karıştırmak” (L 743) fiiliyle bağlantılıdır.

⁸¹ Erdal (OTWF 631, 688), bu fiilin erken dönem bir metinde *örgän-* olarak geçtiğini belirtmekte, bu yüzden ön sesteki y- ünsüzünün ikincil olduğunu ve PT *h- sesinden geliştiğini iddia etmektedir. Erdal (2004: 81) ise iki örnekte görülen yö- ~ ö- < *hö- değişimini daha şüpheli bulmaktadır. Bizce, bir kez tanıklanmış olan *örgä-* şekli, *yörgä-* fiilindeki y- sesinin ikincil olduğunun kesin bir kanıtı olarak değerlendirilemez. Burada tam tersine ikincil bir /y/ düşmesi söz konusudur.

⁸² Wilkens (2021: 917), aynı kelimeyi “asma bıyığı, sülük” anlamıyla vermektedir.

ispit” sözcüğü, GT *yörüg* isminin çağdaş Türk lehçelerindeki en açık devamıdır.

GT *yörüg* isminin kökü olan *yör-* “sarmak, dolamak” fiili, tespit ettiğimiz kadarıyla yalnızca Türkiye Türkçesinin Muğla ağızlarında *yör-* “eğirmek” (Akar 2013: 472) ve Halaç Türkçesindeki *yir-tür-* (< **yör-tür-*) “eğirmek, dolamak” (WCh 227) türevinde yaşamaktadır. Şine Usu Yazıtı’nın doğu yüzünün 4. satırındaki *k(ä)r(ä)gün : s(a)k(i)şın : şıp b(a)şın : yörä : k(ä)lti* cümlesinde görülen *yör-* fiili de “yürümek” değil, “(çevresinden) dolanmak” olarak yorumlanmalı ve GT *yör-* “sarmak, dolamak” ile birleştirilmelidir.⁸³ Trk. (ağ.) *örül-* “sarılmak, yapışmak” (DS 3353) fiili de GT *yör-ül-* biçimine geri gitmektedir. Yak. *sörüö* “at kılından örülmüş küçük halı ya da eyer örtüsü” (Monastyrjew 2006: 144) sözcüğü, Stachowski’nin (1993b: 73, 135) gösterdiği gibi, GT *yörgü biçiminden geliyorsa *yör-* fiilinin varlığına işaret eden diğer bir biçimdir. Yak. *sörüö* isminin anlamı, KM *sülje* sözcüğünün “dokunmuş herhangi bir şey; örgülü şerit; örgü, saç örgüsü” anlamlarının da S-Türkçesi biçimden alınmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bar. *yürgö* “bebek bezi” (R III 607) sözcüğü de, Yak. *sörüö* gibi, GT *yörgü şeklinden gelmektedir. Hak. *çörgäk* (< *yörgä-k) “küçük çocuklara giydirilen deri tulum; çocuğun sarılarak beşiğe konulduğu deri” (HTS 106) kelimesi de anlam açısından Baraba Türkçesindeki sözcüğü hatırlatmaktadır.

GT *yör-* “sarmak, dolamak” fiil köküne işaret eden diğer bir sözcük, DLT’den itibaren tanıklanan ve Oğuz-Kıpçak Türkçesine özgü olan *yörä* “yöre, çevre” (EDPT 956; ESTYa IV 235; Boeschoten 2022: 424) isimdir. Bu isim, söz konusu fiilden -*gA* ekiyle türemiş ve /*g*/ düşmesi sonucunda *yörä* şeklini almıştır. GT *yörmä* (Tkm. ağ. *yörmä*, Tuv. *çöreme*, Çuv. *sürme*) “bir tür yemek” (ESTYa IV 235-236) kelimesi de aynı fiilden türemiştir. GT *yörgä-m* ve *yörgä-mäč* (ESTYa IV 235-236; Ölmez 2020: 69-70) yemek

⁸³ *Yör-* fiilinin aynı satırda geçen *yörü-* “yürümek” fiilinin bir varyantı sayılması ikna edici değildir.

adları, bu türetmeyi desteklemektedir.⁸⁴ Türkmen Türkçesi ağızlarındaki uzun ünlü ise beklenmedik ve dikkat çekicidir. Türkçe sözcük, Mo. *jürm-e* “ince et şeritleri; sucuk, sosis gibi doldurulmuş et” (L 1085) kelimesinin kökenini oluştururken Kafkas dillerine ve Rusçaya da girmiştir: Os. *dzormæ / zormæ*, Gür. *jurma*, Kab. *жэрумэ žerumä*, Ub. *jerme* (Róna-Tas 1982a: 154), Rus. *yurma* (REW IV 534).

GT *yörüg* ismi, yukarıda tanıkları gösterilen *yör-* “sarmak, dolamak, dolanmak” fiilinden *-(X)g* ekiyle türemiş olup “üzerine ip dolanan şey” > “makara, masura” anlamını vermiştir. Osm. *sarmaga* “makara, iplik çıkırığı” (R IV 342) sözcüğü de GT *saru-* ~ *sar-* “sarmak, dolamak” (EDPT 844-845) fiilinden türemiş benzer bir isimdir.

Çuv. *šer ~ šerë*⁸⁵ sözcüğü, GT *yörüg* türevinin karşılığı olan BT **jörüg* isminden değişmiş ve düzenli ses değişimleri sonucunda GT *yüzük* “yüzük” kelimesinin Çuvaş Türkçesindeki karşılığı olan *šerë* “halka, yüzük” (ÇRS 412) ile sesteş olmuştur. Etimolojik kaynakların Çuvaş Türkçesi sözcüğü istisnasız olarak GT *yüzük* “yüzük” ile ilişkilendirmesine rağmen iki sözcüğün ayrı tutulması gerektiği kesindir.

GT *yörüg* isminin Türkçedeki en yaygın türevi *yörgä-* “sarmak, dolamak” fiilidir. Hak. *čörgemış* (< **yörgämiš*) “ağaç makara” (Arıkoğlu 2005: 110), GT *yörgä-* fiilinden türemiş benzer anlamda bir isimdir.⁸⁶ Trk. (ağ.) *öre ~ örü ~ örek ~ örey ~ öroğ ~ öreği ~*

⁸⁴ Róna-Tas’ın (1982a: 154) GT *yörmä* ve *yörgäm* isimlerini birleştirip Çuv. *šürme* sözcüğünü **jörgäm* > **jögäm* biçimleri üzerinden getirmesi kabul edilemez.

⁸⁵ Çuvaş Türkçesi sözcük, Tatar ve Başkurt Türkçesine *šürë* “masura” olarak girmiştir (Fedotov 1996: II/112-113). Tatar Türkçesinden Baraba Türkçesine *šörö* “dokuma mekiği” (R IV 1036), Sibirya Tatar Türkçesine *tsür* “bobin, makara” (Tumaşeva 1992: 242) ve Çuvaş Türkçesine *šürë* “iplik sarmak için makara” (Aşmarin 1994-2000: XVII/263) olarak alıntılanmıştır.

⁸⁶ Arıkoğlu’nun verdiği sözcük, HRS’de, Baskakov’da (1953) ve HTS’de bulunmamaktadır. HRS (998), *čörgemes* I ve II olarak iki sözcük göstermektedir. Bunlardan biri yemek adı, diğeri bitki adı olup ikisi de “ağaç makara” anlamına

öregü ~ *örögö* “yün, iplik eğirme aracı, kirmen” (DS 3344) ve Trk. (ağ.) *erüğü* “yün iplik yapmak için kullanılan ağaç aygıtı” (DD 548) biçimleri de GT *yörgä-* fiilinden türemiş **yörgägü* isminden gelmektedir. Bu biçimlerde, kelime başındaki *y-* ünsüzü düşmüştür.⁸⁷ Aynı ses düşmesi, *öre* (< *yörä*) “çevre, dolay” (DS 3344) ve *örek* (< *yörgäk*) “çocuğun düşmemesi için beşiğe bağlanan enli kuşak, bağırdak” (DS 3344) kelimelerinde de gözlemlenmektedir. Bu iki kelime, Türkiye Türkçesi ağızlarında *yöre* “çevre” (DS 4308) ve *yörek* “çocuğun, beşikten düşmemesi için, yorganın üstünden beşiğe bağlanan bez bağ” (DS 4309) olarak da tanıklanmıştır.

GT *yörgä-* fiilinin **cörgä-* şeklinde erken bir varyantı olduğu görülmektedir: Gül. Terc. *cörgä-* “dolamak, sarmak; eziyet etmek” (Bodrogligeti 1969: 240), Kar. (T) Krm. *cörge-* “sarınmak, örtünmek” (R III 2042), Krç.-Blk. *cörge-* “sarmak, bürümek” (Tavkul 2000: 179), Hak. *sörge* ~ *sürge-* “sarmak, dolamak” (HRS 507-508, 531). DLT’den itibaren tanıklanmış olan GT *çöräk* “yuvarlak ekmek” (EDPT 429; VEWT 118; TMEN III 116-117) sözcüğü, muhtemelen **cörgä-* fiilinden türemiş **cörgäk* biçiminden gelmektedir. *-Vrgäk* > *-Vräk* değişiminin diğer bir örneği, DLT *käräk* (< *kärgäk*) “gerek, gerekli” (EDPT 742) sözcüğünde görülür. Çeremisçeye *sukâr* “ekmek” (TschW 642) olarak alıntılanmış olan Çuv. *šākār* ~ *šākkār* “ekmek” (ÇRS 401) kelimesi de **cörgäk* biçiminden göçüşmeyle ortaya çıkmıştır: **cörgäk* > **cöräk* > **cökär* > Çuv. *šākār* ~ *šākkār*. Ma. *šuru-* “dönmek, döndürmek; tormalamak; meyveyi çevirerek kabuğunu soymak; bir tekneyi kıçta ileri geri hareket ettirilen bir kayış vasıtasıyla hareket ettirmek; geyik etini şeritler hâlinde kesmek” (Hauer 2007: 453; SSTYa II 430) fiili ise Mo. **cörö-* (< **cöre-*) biçimine işaret etmektedir ki bu biçim

---

gelmemektedir. Bu sözcükler, semantik açıdan DLT *yörgämäč* ve *yörgänč* kelimelerine tekabül etmektedir. Arıkoğlu’nun Hakas Türkçesindeki sözcüğü nereden kaydettiği belirlenmediği sürece, bu kayda itinayla yaklaşılması gerekir.

⁸⁷ Tietze’nin (1955: 238) iddiasının aksine, bu biçimler Yun. *ρόκα* “öreke” sözcüğünden alıntı değildir. Ancak Yunanca sözcükle bulaşmaya uğramış olma ihtimalleri de dışlanamaz.

muhtemelen Tü. **çör-* (~ *yör-*) “dönmek, döndürmek, sarmak, dolamak” fiilinden alıntıdır.

Mo. *sülje* kelimesi, -*VrV-* > -*VIV-* ve -*IVge-* > -*lje-* değişimleri dolayısıyla *sürüğe ilk şeklinden oldukça uzaklaşmıştır. Bu ses değişimlerine gösterilebilecek başka örnekler de mevcuttur. Mo. *-*VrV-* > -*VIV-* ses değişimi için KM *argali* “dağ koyunu” (L 52) < Mo. *argari ← Tü. *arkarī > *arkar* “dağ koyunu” (EDPT 216) ve KM *qali-* “taşmak” (L 919) < Mo. **kari-* ← Tü. **kārī-* > Tü. *kār-* “taşmak” (EDPT 643) örnekleri verilebilir. *-*lg-* > -*lj-* ses değişimi için verilebilecek en iyi örnek ise Mo. *eljiġen “eşek” (N 328) < *elġeken ← BT *älgäkă “eşek” (krş. GT *äşgäk* “eşek”) kelimesidir. Tü. *kürgäk* “kürek” (EDPT 742-743) isminden alıntı olan Mo. *kürjeg ~ *kürje “kürek” (N 436) sözcüğü de benzer bir değişime işaret etmektedir.

S-Tü. *sürügă biçimi, son sesteki ünlüsünü yitirerek *sürüg > *sürüy şeklini almış, bu şekliyle Macarcaya *szérű* “(yuvarlak) harman yeri” (bk. MC3) olarak girmiştir. S-Tü. *sürüy şeklinin son ünsüzünü yitirmesiyle ortaya çıkan *sürü > *söri biçimi Proto-Permceye *söri “makara, masura” (bk. PP3) ve *sür biçimi ise Mansiceye *šēr* “makara” (bk. MS1) olarak alıntılanmıştır. Kelimenin değişimi ve alıntılanması şöyle özetlenebilir: S-Tü. *sürügă (→ Mo. *sülje*) > S-Tü. *sürüy (→ Mac. *szérű*) > S-Tü. *söri (→ PP *söri), *sür (→ Mans. *šēr*). Bu alıntılanma zinciri, S-Türkçesi konuşanların tamamının veya bir kısmının muhtemelen Oğur Türkleriyle birlikte batıya doğru göç ettiklerinin bir kanıtıdır.

Aynı anlamdaki Ma. *šürgeku* “makara, bobin” (Norman 2013: 354) sözcüğünün S-Türkçesinden alınmış olması mümkün değildir. Ma. *šürgeku* kelimesinin bu dildeki düzenli -*rg-* > -*ř-* ses değişimini geçirmemiş olması, yeni bir alıntı olduğuna işaret etmektedir. Kelimenin sonundaki -*ku* hecesi, Mançucada fiillerden alet isimleri türeten -*ku* eki (Gorelova 2002: 196-197) olup kelimenin kökü **šürge-* fiilidir. Muhtemelen daha eski bir **çörge-* şekline geri giden bu fiil, Tü. **çörgä-* şeklinden alınmıştır.

Çuv. *čërke-* ~ *čürke-* ~ *čārka-* ~ *tërke-* “sarmak, dolamak” fiili, Çuvaş Türkçesinin tarihî ses bilgisine aykırı olup S-Tü. **šürgä-* şeklinden alıntıdır (bk. ÇUV6).⁸⁸

MO15. PM *sili “ense, boyun siniri; dağ sırtı, tepe” ← S-Tü. *šili < *šelGi | GT yälkä ~ yelkä ~ *yelki “ense, boyun; boynun iki yanında bulunan damarlar”

КМ *sili* “ense; boyun siniri; küçük yükselti; düz zirveli tepe” (L 706-707), Нлһ. шил(эн) *šil(en)* “başın arkası, ense”, Нлһ. шил *šil* “bir sıra dağın doruğu; düz zirveli tepe; yayla” (Luvsandendev 1957: 651; Hangin 1986: 811), Kalm. *šil!* “boyun siniri, ense; yeşil dağ çayırları” (KW 356), Kalm. шил *šil* “boyun siniri; ense”, Kalm. шил *šil* “dağ zirvesi; dağ sırtı, alçak sıradağ” (KRS 672), Ord. *šili* ~ *šile* “boyun; tendon, sinir”, Ord. *šili* “tepe” (Mostaert 1968: 616a, 617a), Bur. шэлэ *šele* (I) “ense”, Bur. шэлэ *šele* (II) “yayla, tepelik, tepe; dağ sırtı” (BMRS 713a), Hmg. *šili* ~ *šil* “ense” (U.-Kóhalmi 1959: 198), Hmg. шилэ *šile* ~ сили *sili* ~ силэ *sile* (I) “ense, boyun ile sırtın birleştiği yer”, Hmg. шилэ *šile* ~ сили *sili* ~ силэ *sile* (II) “uzun dağ yükselteleri, geçit, dağın tepesindeki yamaçlar” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 349), Оуг. шил *šil* (II) “dağ çayırı, dağ merası”, Оуг. шил *šil* (III) “ense” (Todayeva 2001: 454), Оуг. *šil* “dağ sırtı, alçak dağ, dağ tepesi, zirve”, Оуг. *šili* “sırt, ense” (Krueger 1978-1984: II/446) < Мо. **sili* “ense” (N 495) ← S-Tü. **šili* < **šelGi* | GT *yälkä* ~ *yelkä* ~ **yelki*⁸⁹ “ense, boyun; boynun iki yanında bulunan

⁸⁸ Yegorov (1964: 325), Çuvaş Türkçesindeki fiili Mukaddimetü'l-Edeb'te geçen *čörgä-*, *čörgäš* ve Karaçay Türkçesindeki *čerге-* sözcükleriyle karşılaştırmaktadır. Bu sözcük, Eski Tatar Türkçesinde **čürge-* şeklinde var olduysa Çuvaş Türkçesine oradan girmiş olabilir.

⁸⁹ GT *yitkä* “ense, boyun siniri” (VEWT 203; ESTYa IV 191) > Alt. *yitke* “ense” (Verbitskiy 1884: 94), Alt. *jütke* “ense” (ATS 63), Hak. *čitke* ~ *nütke* “ense” (HTS 96, 322), Çul. *čitkä* “yele; ense (başla boynun birleştiği yer)” (Biryukoviç 1984: 74), Leb. *t'itke* “ense” (HTsch 171), Tuv. *čitke* “boyun siniri; ense (boyunla gövdenin birleştiği yer)” (TuvRS 536), Tof. *či'tke* “boyun tendonu” (Rassadin

damarlar; omuz; yele; tendon, kiriş; arka kısım; balık solungaçları” (VEWT 196; ESTY IV 181; Leksika 236; Boeschoten 2022: 409), krş. Trk. (ağ.) *yelke* “sırt, dağ tepesindeki boşluk” (AD 422), Trk. (ağ.) *yelke* “dağ tepesi” (DD 1509-1510), Trk. (ağ.) *yelke* (~ *yelek* ~ *yeli*) “dağın doruğa yakın bölümü” (DS 4234), Trk (ağ.) *yelke* “küçük tepe” (DS 4235) (bk. PP5, ERM2).

Moğolca sözcük, Evenki diline *sil* “ense” (Boldırev 2000: II/32), Kırgız Türkçesine *şili* “boyun siniri, ense” (KırgRS II 408), Yeni Uygur Türkçesine *şillä* “ense” (Menges 1955: 796; Nadjip 1968: 556), Teleüt, Lebed ve Şor Türkçesine *şili* “kalın boyun tendonu, uzun ve kalın saç teli” (R IV 1078) ve Altay Türkçesine *şili* “boyun damarı” (ATS 163) olarak girmiştir. Tel. *şiri* “boyun tendonu, tendon” (R IV 1072) sözcüğü de muhtemelen Moğolcadan alıntıdır. Ma. *silda yali* “boyun eti” (Norman 2013: 321) tamlamasındaki *silda* kelimesi de Mo. *sili ile bağlantılıdır (Rozycki 1994: 181).

Street (1974: 25, 36), Proto-Altayca için **sili “ense, (dağ) sırtı” biçimini tasarlamış ve Mo. *şil* “şekil, dış görünüş” kelimesinden ayrı tutulması gerektiğini not düşmüştür. Miller (1976: 406-407), Street’in aksine, Mo. *sili sözcüğünü OM *sil* “şekil, dış görünüş” ve Tü. *sirt* “sırt, dağ sırtı, tepe, yükselti” kelimeleriyle birleştirmeyi teklif etmiş ve muhtemel bir *-*l-t* > -*rt* değişiminden bahsetmiştir.

Bizce, Mo. *sili sözcüğü, GT *yälkä* ~ *yelkä* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şili biçiminden alınmıştır. S-Tü. *şili biçiminde, ilk hecedeki ünlü daralması haricinde Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesinde görülen -*k*- ünsüzünün düşmesi dikkat çekmektedir. Bu yüzden S-Türkçesi için *şelgi benzeri bir biçimden yola çıkmak daha doğrudur. Trk. (ağ.) *yeli* biçimi de *yelgi veya *yälgi şekline işaret etmektedir. Diğer yandan, S-Türkçesinde ET *kulkak* > *kulak* değişiminde olduğu gibi /*k*/ ünsüzünün düştüğü de

---

2016: 494) sözcüğünün GT *yälkä* ~ *yelkä* ile ilişkisi belirsizdir. Sözcük, Matorcaya da *nitkä* “ense” olarak girmiştir (Helimski 1995: 84).

varsayılabılır. Bu bağlamda, KM *silgi* “(MGT/Mo.) dağ yolu” (L 1210) sözcüğü özellikle dikkati çekmektedir. Bu sözcüğün, yukarıda değindiğimiz S-Tü. *selgi veya *silgi biçiminden alıntı olması mümkün görünse de bu ilişkiye ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır.

İkinci hecedeki daralma S-Türkçesinde gerçekleşmiş olmalıdır, çünkü PP *sili “boyun, ense” (bk. PP5) kelimesi de aynı dar ünlüyü yansıtmaktadır. Aynı daralma, Kar. (K) *jilke* ~ *jilki* “omuz, ense” (Kakuk 1991: 363) sözcüğünde de gözlemlenmektedir.

Mo. *sili kelimesinin taşıdığı “ense” ve “tepe, dağ zirvesi” anlamları, GT *yälkä* ~ *yelkä* sözcüğünde de görülmektedir.

Tabg. shì-lóu⁹⁰ 是樓 *zili-w veya *dzili-w* “yüksek (高)” (Eberhard 1949: 319; Bazin 1950: 293, No. 80; Doerfer 1985a: 162; Doerfer 1992: 46; Shimunek 2017a: 137) sözcüğü de S-Tü. *sili biçimiyle bağlantılı olabilir. Bazin (1950: 293) ve Doerfer (1992: 46) de bu sözcüğü Mo. *sili* “tepe” kelimesiyle birleştirmiştir.

MO16. PM *sinji- “araştırmak, incelemek” < *sindi- ← S-Tü. *sindī- | GT *yind(i)*- ~ *yijnd(i)*- ~ *yendä- “aramak”

KM *sinji*- “dikkatlice gözden geçirmek, incelemek, gözlemlemek, denetlemek” (L 714), Hlh. шинжих *šinjix* “araştırmak, dikkatle incelemek” (Tsevel 1966: 849; Hangin 1986: 813), Kalm. *šinji*- “incelemek, bütün işaretleri gözlemlemek, araştırmak, işaretlere ve diğer durumlara bakarak bir karar vermek” (KW 358), Bur. шэнжэхэ *šenje*- “araştırmak; gözlemlemek, incelemek; araştırma yapmak, üzerinde çalışmak” (BMRS 715), Oyr. шинжихе *šinji*- “incelemek, gözlemlemek; gözetim altında tutmak” (Todayeva 2001: 456) < *sinji- < Mo. *sindi- ← S-Tü. *sindī- (~ *šendī-) | PT **ñend(i)*- ~ **ñend(i)*- (→ Mo. *neñji- ~ *negji- “aramak”) > GT *yind(i)*- ~ *yijndi*- ~ *yendä- “aramak” > EUyg. *yint*- “aramak” (Arat 1991: 134, 400),

⁹⁰ OÇ źje-ləu (Schuessler 2009: 124, 152), EOÇ dziš’/dzi’-ləw (Pulleyblank 1991: 199, 284), EKBC dze-[x] (Coblin 1994: 210).

DLT *yind-* “(bir yeri) aramak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/182), AH *indä-* ~ *yind-* ~ *yindä-* ~ *yändä-* “aramak” (Arat 1951: XXIX, LXXIII-LXXIV), Sag. Koyb. *nendä-* “aramak, araştırmak, incelemek” (R III 678), Hak. *nĩndĩ-* “aramak, üstünü karıştırmak” (Arikoğlu 2005: 314), Hak. *nĩndĩ-* “(üstünü) aramak, yoklamak” (HTS 322), Hak. *nĩndĩ-* ~ *nĩñdĩ-* “birini veya bir şeyi aramak” (HRS 281), Tuv. *čindi-* “üstünü aramak” (TuvTS 25), Tuv. *čindi-* “aramak, ev veya üst araması yapmak; bir şeyi bulmak amacıyla dikkatlice aramak” (TuvRS 534).

Rozycki (1994: 46), Ma. *čende-* “kontrol etmek, teyit etmek, denemek, test etmek” (Norman 2013: 54) fiilini Mo. *čengde-* “değerlendirmek, tahmin etmek, değer biçmek” kelimesinden bir alıntı olarak değerlendirmiştir. Ancak Mançuca fiil ile onun soydaşı olan Cür. (千忒) *čente-* “incelemek (考)” (Kiyose 1977: 142) ve Şib. *čende-* ~ *čande-* ~ *čēnde-* ~ *činde-* “kontrol etmek, gözden geçirmek, denemek” (Kałużyński 1977: 124) sözcükleri, aslında Pre-Proto-Moğolca **šindi-* (< **sindi-* > Mo. *šinji-*) şeklinden alıntıdır. Mo. *čengde-* ile Ma. *čende-*, Cür. *čente-* ve Şib. *čende-* ~ *čande-* ~ *čēnde-* ~ *činde-* fiillerinin anlamları örtüşmediği gibi, Mançucadaki diğer Moğolca alıntılarda *-ŋ-* ünsüzü korunduğu için bu karşılaştırma ses denkliği açısından da düzensizdir.

Mo. **šinji-* fiili, Tuva Türkçesine de *šinçi-* “gözden geçirmek, yoklamak; incelemek, araştırmak” (TuvTS 101; TuvRS 574) olarak alıntılanmıştır.

Benzer bir sözcük olan Mo. *šinjile-* “araştırmak, incelemek”⁹¹ sözcüğü ise Mançucaya *čencile-* “dikkatlice incelemek” (Norman 2013: 53) olarak girmiştir. Mançuca sözcüğün ikinci hecesindeki farklı ünsüzden de anlaşılabilceği gibi, bu fiil Mo. **sindi-* ile aynı olmayıp Mo. *šinji* “işaret, özellik” isminden türemiştir.⁹² Mo. *šinji-*

⁹¹ Krş. KM *šinjile-* “araştırmak, incelemek; araştırma yapmak” (L 714), PP *šinjile-* “araştırmak, incelemek” (Tumurtogoo 2010: 190).

⁹² Poppe (1960b: 115), Mo. *šinjile-* fiilini *šinji* “özellik” isminin bir türevi saymış ve bunları Tkm. *sĩn* “gözlem, inceleme” ve *sĩna-* “sınamak, denemek”

(< **sindi-*) ve *sinjile-* (< **sinçile-*) fiilleri tarihî dönemde ses ve anlam açısından bulaşmaya uğramış olsa da etimolojik olarak ayrı tutulmalıdır.

Mo. *sinji-* kelimesinin GT *tint-* “etrafıca aramak, didik didik aramak” (VEWT 481; EDAL 1427) fiiliyle ilişkilendirilmesi mümkündür. Bu iki sözcüğün anlamları uyduğu gibi biri kesin, diğeri şüpheli iki örnekte Mo. *s-* : Tü. *t-* denkliği de tanıklanmıştır: Mo. *silta-* “sebepl olmak; numara yapmak, bahane bulmak” (L 707) : ET *tilda-* ~ *tilta-* “bahane bulmak; sebepl olmak” (EDPT 494); Mo. *sidün* (< **sil+dün?*) “diş” (N 494) : ET *tış* “diş” (EDPT 557). Bu durumda, Moğolcada **sinti-* > **sinçi-* > *sinji-* şeklinde bir dizi ses değişimi varsayılmalıdır.

Mo. *sinji-* kelimesinin kökeni olarak gösterilebilecek diğeri bir Türkçe sözcük ise ET *sīna-* “test etmek, denemek, sınamak” (EDPT 835) fiilinin de kökü olan GT *sīn* “deneme, deneyim, inceleme, gözlem” (VEWT 417; TMEN III 314-315; ESTYa VII 401-403) ismidir. Mo. *sinji-* fiilinin *sin (← Tü. *sīn*) isminden +*ji-* (< *+*di-*) ekiyle türemiş olması mümkündür. Ramstedt (KW 358) de benzer şekilde *sinji-* fiilini Tü. *sina-* kelimesiyle karşılaştırmıştır. Anlamsal açıdan sağlam olan bu etimolojideki sorun, Moğolcada böyle bir türetme ekinin var olup olmadığıdır. Kempf (2013: 194-195) bu eki tartışmış olsa da verdiği örnekler zayıftır. Godziński’nin (1985: 58) bu ek için verdiği dört örnekten ikisi sağlam olsa da bunların geçişsiz fiiller olduğu dikkati çekmektedir. Poppe’nin (1991: 65) örnek olarak verdiği üç fiil de aynı şekilde geçişsizdir. Mo. *sinji-* fiili ise geçişlidir. Bu etimolojiyi kabul etmeden önce bu uyumsuzluk açıklanmalıdır. Geçişli fiil türeten +*ji-* eki, nadir olmakla birlikte, KM *demji-* (< *dem*) “yardım etmek, desteklemek” (L 251) ve KM *kemji-* (< *kem*) “ölçmek; ölçüleri tahmin etmek” (L 452) fiillerinde tanıklanmıştır. Fakat +*ji-* ekinin *+*di-* biçimine geri gittiğini göstermek mümkün değildir.

---

sözcükleriyle kıyaslamıştır. Ancak Moğolca isim, S-Türkçesinden alıntıdır (bk. MO40).

Bizce, Cürçenceye *čente-*, Mançucaya *čende-* ve Şibeceye *čende-* ~ *čande-* ~ *čende-* ~ *činde-* olarak girmiş olan Mo. *sinĵi-* fiili **sindi-* şeklinden gelişmiş olup GT *yind(i)-* ~ **yendä-* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **sindĭ-* biçiminden alıntıdır. Kelimenin anlamı, Moğolcada *sinĵile-* fiiline benzeşme yoluyla “aramak”tan “araştırmak”a değişmiştir. Aynı sözcük, daha eski **ñend(i)-* biçimiyle PM **neñĵi-* (~ **negĵi-*)⁹³ “aramak” (N 455) ve belki MGT *nende-* “birdenbire yakalamak (掩襲)” (Haenisch 1939: 115; Kuribayashi 2009: 313) fiilinin kökenini oluşturmaktadır. Kempf (2013: 144-145), MGT *nengĵi-* fiilini *-ĵi-* ekinin altında verse de uygun bir fiil kökü gösterememiştir. KM *nengĵi-* “aramak, altını üstüne getirerek aramak; denetlemek, incelemek, araştırma yapmak” (L 575) fiilinde görüldüğü üzere, “aramak” anlamından “araştırmak, incelemek” anlamları kolayca gelişebilmektedir.

MO17. PPM **sil* “tükürük, salya; ıslaklık” ← S-Tü. **sĭl* | GT **yilpi-* “ıslatmak, nemlendirmek”

Mo. **silüsü(n)* “tükürük, salya” (N 496), Mo. **silükei* “salya; salyalı” (N 496), MGT *šilemelče-* ~ *šilemelĵe-* “salya akıtmak” (Haenisch 1939: 140), RS *silütkü* “tükürük” (RH 214), KM *silemede-* “tükürükle ıslatmak; ıslatmak, bir sıvının içine sokmak” (L 706), Kalm. *šülm^üsñ, šülmsñ* (< **silmüsün*) “tükürük” (KW 371) < Mo. **sil* ← S-Tü. **sĭl* | PT **ñil* ~ **ñil* (?) > GT **yil* “nem, ıslaklık; gözyaşı; tükürük; çisenti” > **yilpi-* > EUyg. *yü<l>p’ük* (?) “nemli (?)” (EDPT 875; Özertural 2008: 167-168), DLT <YLBT->, <YALBT-> *yilpit-* “ıslatmak, nemlendirmek” (EDPT 920; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/139), DLT <YIL·BIR-> *yilpir-* “ıslanmak, nemlenmek; (yağmur) çiselemek” (EDPT 920-921; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/194), İH *yilmir-* “ağlamak (?)” (İzbudak 1936: 53),

⁹³ Bu fiilin birincil şekli **nendi-* olup PM **neñĵi-* biçiminde görülen *-ñ-* ünsüzü ikincil olarak *-ĵ-* sesi önünde kuvvetlendirme amacıyla ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, Hak. *niñdi-* (HRS 281) şekli, /ñ/ ünsüzünün eski olabileceğini düşündürmektedir.

Trk. (ağ.) *yilpik* “tükürük” (DS 4239), Trk. (ağ.) *yılparık* “nemli yer; nem” (DS 4272), Yak. *silbik* ~ *sülbük* (< *yilpi-k) “nem, ıslaklık; kötü hava, yağmurlu hava; sulu kar; çisenti, ahmakıslatan” (Pekarskiy 1958-1959: II/2215; Kałużyński 1986: 82; Monastyrjew 2006: 137; DSYaS 160), Yak. (ağ.) *silbirān* “yavaşı yağın, nemli, hafif yağmur” (DSYaS 160), Dolg. *hil* “ıslaklık, nem” (Stachowski 1998a: 104), Çuv. *sālpāran* “kötü (hava); sulu kar; kar fırtınası” (← Tat. *silpıran) (ÇRS 349), Çuv. *sālpāram* “yağmurlu, nemli, ıslak” (← Tat. *silpıran) (Aşmarin 1994-2000: XI/243).

Mo. *sil kökü, Proto-Tunguzcaya *sile “çiy, kırağı; yağmur (damlaları), çisenti” (Alonso de la Fuente 2017: 352n.) olarak alıntılanmıştır. Doerfer (2004: 720) aynı sözcüğü **sili+* “çiy”⁹⁴ olarak tasarlamış olsa da Alonso de la Fuente (2017: 352n.) ikinci hecedeki daralmayı benzeşme olarak değerlendirmektedir. PTg. *sile ismi, Mançucada *silenggi* “çiy; ağzın kenarlarından akan tükürük, salya akması”⁹⁵ (Rozycki 1994: 181-182; Norman 2013: 321), Cürçencede *šileun* (*šileün* ?) “çiy” (Kiyose 1977: 97) ve *šilei* “çiy” (Kane 1989: 137) olarak korunmuştur. Aynı isim, Cürçence ve Mançuca haricindeki Tunguz dillerinde ise genellikle *silegse “çiy” (Benzing 1956: 70) türeviyle yaşamaktadır.

Mo. **silüsü(n)* ve *silükei kelimeleri ile bunların farklı türevleri, Orta Türkçe döneminden itibaren Türkçeye de girerek *silekey, *silemey ~ *silemegey ve *silik ~ *silk ~ **sil(l)ik* gibi ana şekillerde tanıklanmıştır (ESTYa VII 350-351; Csáki 2006: 186-187; Boeschoten 2022: 290). Bunların haricinde, Trk. (ağ.) *sil* “salya” (DS 3632), Trk. (ağ.) *sel*⁹⁶ “salya, tükürük” (DS 3573, 4680), Yak. *sil* ~ *sīl* “tükürük, salya” (Pekarskiy 1958-1959: II/2212), Dolg. *hil* “tükürük, balgam” (Li 2011: 416) ve Dolg. *hillā-* “tükürmek” (Stachowski 1998a: 104) sözcükleri özellikle dikkat çekmektedir. Bu

⁹⁴ Krş. Ev. *hīli* ~ *sīli* “(hafif) yağmur; kırağı; çiy” (SSTYa II 85-86).

⁹⁵ Rozycki (1994: 181-182), Mançuca sözcüğün *silenggi* “çiy” ile bulaşmaya uğradığını iddia etmiştir.

⁹⁶ Tietze (1955: 238), bu sözcüğü Yun. σάλιο “tükürük” kelimesinden alıntı olarak göstermişse de bu iki sözcüğü ses bakımından birleştirmek güçtür.

sözcükler, Mo. *sil “tükürük, salya” köküne işaret etmeleri açısından ayrıca önemlidir.

Tekin (2013 [1985]: 176), Mo. *silüsü(n)* sözcüğünü Osm. *salyar* “salya” kelimesindeki *sal* < *sāl ile birleştirmiştir. Ancak *salyar* kelimesinin *sal ve *yar* olarak bölünüp bölünemeyeceği şüphelidir. Osm. *salyar* “salya” (TS 3288-3289) sözcüğünün Yun. σάλιο “tükürük” isminden alıntılanmış olan *salya* şeklinin GT *yar* “tükürük” ismiyle bulaşması sonucunda ortaya çıkmış olması mümkündür.

Mo. **silüsü(n)*, *silükei, *silmüsün, MGT *šilemelče-* ~ *šilemelje-*, RS *silütkü* ve KM *silemede-* sözcüklerinin ortak kökü olan *sil biçimi, bizce GT **yilpi-* “ıslatmak; çiselemek” fiilinin kökü olan *yil isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šil biçiminden alınmıştır. DLT’deki yazım kapalı /e/ ünlüsüne işaret ediyor gibi görünse de Yak. /i/ ünlüsü daha eski bir /i/ veya /ä/ ünlüsünden gelmektedir. Bu yüzden söz konusu fiil, Genel Türkçe için **yilpi-* veya **yälpi-* olarak tasarlanmalıdır. Sözcük, DLT’de üç kere kesreyle yazıldığı için **yilpi-* biçimi daha muhtemel görünmektedir. GT **yilpi-* fiilindeki +*pI-* eki, GT *yälpi-* ~ *yelpi-* “yellemek, yelpazelemek” (EDPT 920a; VEWT 196; ESTYa IV 182-183) fiilindekiyle aynı ektir.

Clauson (EDPT 920), GT **yilpi-* fiilini Çağ. *ibin-* “ıslanmak” ve *ibit-* “ıslatmak” ile birleştirirse de bu biçimlerin GT *yıpi-* ~ *yıbi-* “nemlenmek, yaş olmak, ıslanmak” (EDPT 872; VEWT 202) ve DLT *yıpa* “yaş, ıslak, nemli” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/158) ile soydaş olduğu açıktır.

KM *siber* “çiseleyen yağmur, hafif sağanak” (L 695), Hlh. шивэр бороо *šiver borō* “çiseleyen yağmur, ahmakıslatan” (Bawden 1997: 540) sözcüğü, *silber üzerinden *silper biçimine geri götürülerek S-Tü. *šilpi-r şekliyle ilişkilendirilebilir.

Mo. **nil(ı)bu-* ~ **nil(ı)mu-*⁹⁷ “tükürmek” (N 457), Mo. **nisun* (< **nulsun*) “sümük” (N 458) ve Mo. **niyi-* (< **niyl-*) “sümkürmek” (N 459) sözcüklerinin ortak kökü olan Mo. **nil* “sümük, tükürük” ismi, GT **yil* “nem, ıslaklık; tükürük; çisenti” sözcüğünün eski şeklinden alıntıysa bu sözcük Proto-Türkçe için **ñıl* ~ **ñil* olarak tasarlanmalıdır.⁹⁸

MO18. PPM **siñi* ~ **siñe* “yeni” ← S-Tü. **siñi* < **šāñi* | GT *yañı* ~ *yäñi* “yeni”

Mo. **sini* (~ **sine*) “yeni” (N 496-497, S 313), Kit. 丩考 <š.ên> *šen* (< **sine*⁹⁹) “yeni” (Kane 2009: 38, 188; Shimunek 2014: 104, 115; Shimunek 2017a: 370), HT *šini* “yeni” (Vovin 2018: 304; Vovin 2019: 187) < PPM **siñi* ~ **siñe* ← S-Tü. **siñi* < **šāñi* | GT *yañı* ~ *yaña* ~ *yäñi* ~ *yeñi* “yeni” (ESTYa IV 124-125; TMEN IV No. 1905; Boeschoten 2022: 394) > Tef. *yäñi* “yeni” (Borovkov 1963: 151), Seng. *yeñi* “yeni, taze” (EDPT 943-944), Kİ *yiñi* “yeni” (Caferoğlu 1931: 125), Osm. *yeñi* “yeni, taze” (TS 4528-4529, 4531), Trk. (ağ.) *yengi* ~ *yiñi* “yeni, son moda” (DS 4245, 4278), Az. *yeni* “yeni” (ARL IV 868), Güney Az. *eñgi* ~ *yeñgi* ~ *yäñgi* “yeni; henüz; taze” (Doerfer-Hesche 1989: 377), YUyg. *yengi* ~ *yeñi* ~ *yeñi* “yeni, taze, yakın zamanda” (Jarring 1964: 154), Özb. *yäñi* “yeni, taze” (UZRS 621), Hlç. *yäñgi* ~ *yeñgi* “yeni, taze” (WCh 222; Doerfer 1987: 317), Çuv. *šēn* ~ *šēñě* “yeni, taze” (Fedotov 1996: II/109), krş. Mac. *gyenge* “zayıf, güçsüz” ← BT **jāñi* (TLH 378-380).

⁹⁷ Krş. Hlh. нулимах *nulimax* “tükürmek” (Bawden 1997: 242), Kalm. *nul'mu-* “tükürmek” (KW 281).

⁹⁸ Mo. **nilbusun* sözcüğü, Altayistik literatüründe genellikle GT *yāš* “gözyaşı” ile ilişkilendirilmiştir (Ramstedt 1957: 169; Poppe 1960b: 39, 77, 154).

⁹⁹ Kit. *šen* sözcüğü, ön damaksıl kırılma (palatal breaking) ve sondaki ünlünün düşmesiyle **sine* şeklinden gelişmiştir. Kit. 丩央力 <š.au.a> **šawa* “şahin” (Kane 2009: 97) (= Mo. **sibayun*) sözcüğünde de ön damaksıl kırılma olduğu görülmektedir (Jacques 2010: 159-160).

Németh (1914: 130), Moğolca sözcüğü Tü. *yäñi* ile birleştirmiştir. Ramstedt (1914/1915: 144n.), bu denklige itiraz ederek Moğolca kelimenin Çince'den alıntı olduğunu belirtmiştir. Yine Ramstedt (1957: 156), Mo. **sini* sözcüğünü Sino-Korece *sin* “yeni” sözcüğüyle karşılaştırarak Moğolca kelimenin sonundaki ünlünün türeme olduğunu iddia etmiştir. Sino-Korece *sin* kelimesi tabii ki Çin. *xīn* 新 “yeni” sözcüğünden gelmektedir. Bu sözcüğün Orta Çince telaffuzu Pulleyblank (1991: 343) tarafından *sin* ve Schuessler (2007: 538) tarafından *şjen* olarak tasarlanmaktadır. Bu yüzden, Moğolca sözcüğü Çince'den alıntı olarak göstermek mümkün görünmemektedir. Ancak Shimunek (2014: 115; 2017a: 370), iki farklı çalışmasında sırasıyla **sine* ve **sinə* olarak tasarladığı “Proto-Serbi-Moğol” biçimlerin muhtemel kökeni olarak Çin. *xīn* 新 “yeni” sözcüğünü vermektedir.

Hüis Tolgoi Yazıtı'nda okunan *şini* biçimi doğruysa Moğolca sözcüğün en eski hâli **sini* veya **sine* olarak ön damaksıl /n/ ile tasarlanmalıdır. Bu biçim ise GT *yäñi* ~ *yeñi* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **şini* şeklinden alıntıdır. Bu denklik, GT /ŋ/ ünsüzünün S-Türkçesinde ön damaksillaşarak [n] ünsüzüne değiştiğinin kanıtıdır. Birincil **n* ünsüzü ise S-Türkçesinde genizsilliğini yitirerek [y] ünsüzüne değişmiştir (bk. MO25).

GT *yañi* ~ *yäñi* ~ *yeñi* kelimesinin kalın ünlülü biçimi genellikle esas biçim sayılsa da BT **jäñi* “yeni, taze, genç” şeklinden alıntılanmış olan Mac. *gyenge* “zayıf, güçsüz” sözcüğü ön ünlülü varyantın Proto-Türkçeye kadar uzanan varlığının kanıtıdır.

MO19. PM **sayaral* “gri, boz, açık doru” < **sagara* ← S-Tü. **şagirä* | GT *yagız* “kahverengi”, Çuv. *şırä* “açık kahverengi, kestane rengi”

KM *sayaral* “kül rengi, boz (at donu)” (L 657), RS *şaral* “kül rengi, boz renkli” (RH 79), Hlh. caapaɫ *sāral* “gri, kül rengi” (Luvsandendev 1957: 339; Hangin 1986: 429), Kalm. *sārɭ* “gri-sarı (at donu)” (KW 318), Kalm. caapaɫ *sārɫ* “açık doru” (KRS 434), Bur.

hâral ~ *sâral* “kahverengi, açık kahverengi (at donu)” (Castrén 1857b: 133), Bur. *haapal hâral* “açık doru (at donu)” (BMRS 635), Brg. *hārāl* “boz at” (Poppe 1932: 372), Oyr. *caapal sâral* “gri (at donu); gri, kül rengi (renk)” (Todayeva 2001: 281), Hmg. *caapal sâral* “gri, kül rengi; gri, izabel (at donu)” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 241), Dag. *sâral (sâlal)* “gri, kül rengi (renk); gri (at donu)” (Todayeva 1986: 162) < Mo. **sayaral* “farklı at donlarına verilen ad” (N 479) < **sagara+l* < Mo. **sagara* ← S-Tü. **şagirä* / GT *yagız* “(koyu) kahverengi” (EDPT 909; VEWT 178; Leksika 606-607), Az. *sarıyağız, sarıyanız* “açık renk saçlı, sarışın, sarı saçlı” (ARL IV 52), Çuv. *śirä* (< **jārä* < **jagirä*) “açık kahverengi, kestane rengi; kahverengi (göz); koyu tenli; (ağ.) sarı, kül rengi (saç)” (ÇRS 433), Çuv. *śirä śin* “sarışın” (Aşmarin 1994-2000: XII/117), krş. KM *dayir* “kahverengi; kestane renkli (at)” (L 1201).

Mo. **sayaral* kelimesi, Mançucaya *sarla* “gri renkli bir at” (Rozycki 1994: 175; Norman 2013: 311) ve Evenki diline *sâral* “açık gri-sarı renk, izabel; kahverengi” (Khabtagaeva 2017: 126) olarak alıntılanmıştır. Sol. *sarał* [at donu] kelimesi de Moğolcadan alıntıdır (Kałużyński 1971: II/39).

Mo. **sayaral* sözcüğünün bilinen herhangi bir etimolojisi yoktur. Sözcüğün *+l* ekiyle **sagara* biçiminden türetildiği varsayılırsa bu biçim GT *yagız* “(koyu) kahverengi” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **şagirä* ile birleştirilebilir.

Mo. **sagara+l* biçiminde varsayılan *+l* eki, Moğolcadaki Türkçe kökenli sözcüklerde sıklıkla görülen bir ektir: Mo. *hargal* “tezek” (N 350) ← Tü. *hark* “dışkı” (Doerfer 1985a: 130), Mo. *öreyel(e)* “bir tür köstek” (N 475-476) ← Tü. *örk* ~ *örük* “köstek” (EDPT 221), Mo. *jomogol* “yonga, talaş” (L 1070) ← Tü. **yonka* “yonga” (VEWT 206), Mo. *komayul* “at gübresi” (N 418-419) ← Tü. *komuk* “at gübresi” (EDPT 627), Mo. *şundayul* “kurumuş dışkı” (N 418) ← Tü. *yundak* “dışkı” (EDPT 947), Mo. *qamqa’ul* “bir tür bitki” (Mostaert 1977: 87) ← Tü. *kamgak* “bir tür bitki” (EDPT 627).

Kot. *šar*, *šār* “(atlarda) izabel don” (Castrén 1858: 212) ve Kam. *sār* “grimsi, sarı; izabel” (Joki 1952: 261-262) sözcükleri, +l ekini almamış Mo. *sagara > *sār biçiminden alıntı sayılabilir. Nitekim Castrén de sözcüğü Bur. *sāral* ile birleştirmiştir. Ancak Joki (1952: 261-262) ve Khabtagaeva (2019: 160-161), bu sözcükleri GT *sarıg* “sarı” ve ondan gelişen *sarı* biçimiyle birleştirmişlerdir. Stachowski (1996a: 106) ise köken olarak Mo. *šar(a)* “sarı” sözcüğüne işaret etmiştir.

Mo. *sayaral* ve GT *yagız* sözcüklerinin belirttiği renkler tam olarak uyuşmasa da iki kelimenin de at donları için kullanılması dikkate değerdir ve bağlantılı olma ihtimallerini artırmaktadır. Moğolca sözcük genelde “gri” ve “gri-sarı” renge işaret etmesine rağmen, Evenki dilindeki Moğolca alıntının “kahverengi” anlamını taşımaması dikkate değerdir. Türkçe sözcük ise genelde “kahverengi” ve “koyu kahverengi” anlamlarına gelmesine rağmen, kelimenin Azerbaycan ve Çuvaş Türkçesinde “sarı” ve “kül rengi” gibi daha açık renklere işaret ettiği görülmektedir.

GT *yagız* sözcüğünün Bulgar Türkçesi karşılığı olan *dağır biçimi, Moğolcaya *dayir* “kahverengi; kestane renkli (at)” (L 1201) olarak alıntılanmıştır.

MO20. KM sarni “sarı” < *saran ← S-Tü. *šārā < *šagırā | GT yagız “kahverengi”, Çuv. širā “açık kahverengi, kestane rengi”

KM *sarni siroi* “(boyada renklendirici olarak kullanılan) sarı toprak boyası”¹⁰⁰ (L 676) < *sarni < **saran+ı* < **sara+n* “sarı” ← S-Tü. *šārā “koyu sarı, kırmızı sarı” < *šagırā | GT *yagız* “(koyu) kahverengi” (EDPT 909; VEWT 178; Leksika 606-607), Az. *sarıyağız*, *sarıyanız* “açık renk saçlı, sarışın, sarı saçlı” (ARL IV 52), Çuv. *širā* (< *šārā < *šagırā) “açık kahverengi, kestane rengi; kahverengi (göz); koyu tenli; (ağ.) sarı, kül rengi (saç)” (ÇRS 433).

¹⁰⁰ Mo. *siroi* sözcüğü “toprak, toz” (L 719) anlamına gelmektedir.

KM *sarni* sözcüğü, Mançucaya *sarni boihon* “sarı toprak, okra” (Norman 2013: 312) olarak girmiştir.

KM *sarni siroi* tamlamasındaki benzer bir *+i* eki, KM *ğağa+i egeçi* “hala” (L 343) ve HY *aqa+i* (= *aya+i*) *egeçi* “babanın kız kardeşi, hala” (Mostaert 1977: 36) tamlamalarında da görülmektedir.

Palló (1961: 130-131) ve Stachowski (2001: 180-184), Mac. *szár* “kırmızı sarı, safran sarısı” kelimesini GT *yagız* kelimesiyle ilişkilendirmektedir. Biz de yukarıda temel olarak bu görüşe katılarak sözcüğü S-Tü. **šār* (< **šārǎ* < **šagırǎ*) ile birleştirdik (bk. MC6). Kelimenin S-Türkçesinde tek heceli hâle gelmesi, Çuvaş Türkçesiyle paralellik göstermektedir.

Kelimenin S-Türkçesindeki gelişimi şöyle özetlenebilir: **šagırǎ* “açık doru” (→ Mo. *sayaral*) > **šārǎ* “koyu sarı, kırmızı sarı” (→ Mo. *sarni*) > **šār* “kırmızı sarı” (→ Mac. *szár*).

Buna göre, Eski Macarca biçimin **sagar* şeklinde iki heceli olarak tasarlanması yanlıştır. S-Türkçesindeki sözcük, Moğolcaya ikinci kez alıntılındığında çoktan tek heceli hâle gelmiştir. Yunan harfli *σαγαρ-* ve Latin harfli *Zahar-* yazımları (EWU 1395), muhtemelen Eski Macarcadaki uzun [ā] ünlüsünü yansıtmaktadır.

Tablo 1. GT *sāz, *sāriḡ, *yaḡız ve *sūr(t) sözcüklerinin Moğolca, Çuvaş Türkçesi ve Macarcadaki karşılıkları

Genel Türkçe	Moğolca	Çuvaş Türkçesi	Macarca
*sāz “soluk”	*sira “sarı”	šur “beyaz”	sár [šār] “sarı”
*sāriḡ “sarı”	*sirḡa “açık doru”	šurá “beyaz”	sárga [šārga] sárog [šārog] “sarı”
*yaḡız “kahverengi”	*sayaral “boz, doru” *saran “sarı” *dayir “kestane renkli”	širá “açık kahverengi”	szár [sār] “kırmızı sarı, safran sarısı”
*sūr(t) “gri, mavi gri”	*suru “kül rengi”	sārǎ “gri” (→ Çer. sur “gri”)	szür [sür] “gri, boz”

MO21. PM *seil- “oymak, işlemek” < *seli- < *sile- ← S-Tü. *šilǎ- < *širǎ- | GT yir- “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

Mo. *seil- “oymak, işlemek, hakketmek” (L 684; N 485; Sün Zhú 1990: 603) < *seli- < *sile- ← S-Tü. *šilǎ- < *širǎ- | PT *dirǎ- (~ *dirǎ-) > GT yir- “yarmak, kesmek, bölmek, ayırmak, delmek” (bk. PS3, TG5, MC10, GT30, KB1).

Ramstedt (KW 328-329), Moğolca fiili *seyi-l-* (> Kalm. *sīl-*) olarak tahlil etmiş ve *seyi-či-* (> Kalm. *sīš^t-*) fiiliyle karşılaştırmıştır. Mo. *sei-či-* fiili, bizce *sei-* “seyrek veya aralıklı olmak” (L 684) kökünden türemiş olup ilk anlamı “gevşetmek”tir: KM *seiči-* “gevşetmek; ateş, toprak veya saman vb. çapayla, dirgenle dürtmek, karıştırmak” (L 684). Bu türev sonradan Mo. *seči- “dürtmek, batırmak, delmek” (N 484-485) ile bulaşmaya uğramıştır.

Starostin-Dybo-Mudrak (EDAL 1199), Moğolca kelimeyi *seyi- olarak tasarlamış ve PT *sAy- “delmek” (krş. Kırg. YUyg. Alt. say- “batmak; batırmak, saplamak”) ile karşılaştırmıştır. Starostin-Dybo-Mudrak (EDAL 1199), Ma. seči- “kesmek, kesip koparmak; tarlada evlek açmak” fiilini de Moğolcadan alıntı olarak göstermiştir. Rozycki (1994: 176) de aynı karşılaştırmayı yapmış, ancak olası bir alıntılama ilişkisini sesçil sebeplerle reddetmiştir. Mançuca fiilin Mo. seči- “dürtmek, batırmak, delmek” (N 484-485) sözcüğüyle bağlantılı olduğu açıktır.

Moğolca sözcük, Tuva Türkçesine sili- “kesmek, kesip çıkarmak, oymak; işlemek” olarak girmiştir (Ölmez 2007: 250; Khabtagaeva 2009: 131, 206).

Bizce, Mo. *seil- sözcüğü GT yir- fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı *silä- (< *sirä-) biçiminden alınmıştır. Sözcük, Moğolcaya *sile- olarak alıntılanmasından sonra göçüşmeye uğramıştır: *sile- > *seli- > *seil-. Moğolcada görülen bu ses değişimleri için Mo. *hüile- ~ *hüile- “üfleme” (N 368) < *hüri-ye- ← Tü. hür- “üfleme” (EDPT 195-196; VEWT 522a) ve Mo. *düil- “tırış etmek” (N 320) < *düli- ← Tü. *düli- > ET yüli- “tırış etmek” (EDPT 919) sözcükleri örnek gösterilebilir.

PS *sirâ- (~ *sirâ-) “kazmak, (bıçakla) oymak” (bk. PS3), Tg. *siri- “kesmek, oymak, kesip çıkarmak” (bk. TG5), Mac. szil “yarmak; oymak, işlemek, yontmak; doğramak; eğlemek, sürtmek” (bk. MC10), Özb. šil-, YUyg. šil- ~ šül- “soymak, sıyırmak” (bk. GT30) ve Krç.-Blk. sil- ~ sil- “kesmek, yarmak” (bk. KB1) fiilleri de S-Tü. *sirä- > *silä- biçimlerinden alınmıştır.

GT yir- fiili, Moğolcaya bir kez de Bulgar Türkçesinden veya Erken Genel Türkçeden *jir(i)- “kesmek” (N 389) olarak girmiştir. Sözcüğün Monguor Moğolcasında uzun ünlüyle görülmesi dikkate değerdir: dźiri- “şeritler hâlinde kesmek” (de Smedt-Mostaert 1933: 93), dzi:rə- “(kâğıt, kumaş) kesmek; kesip koparmak” (Khasbaatar 1985: 219). Sün Zhú’ya (1990: 603) göre, Mgr. dzi:rə- fiili Mo.

**seil-* ile aynı anlamı kazanmıştır. Bu da iki fiilin muhtemel soydaşlığına işaret etmektedir.

MO22. PPM *sara “ay” ← S-Tü. *šarā | GT *yar “parlaklık, ışımaya”

Mo. *sara “ay (zaman birimi ve gök cismi)” (N 483), PP *sara* ~ *zara* “ay (zaman birimi)”, *saranu* ‘u:d ~ *zaranu* ‘u:d “aylar (zaman birimi)” (Tumurtoğoo 2010: 189, 192), KM *sara* ~ *zara* “ay (zaman birimi ve gök cismi)” (Cerensodnom-Taube 1993: 221, 227), Kit. *sair veya *sār “ay (zaman birimi ve gök cismi)” (Doerfer 1992: 48; Shimunek 2007: 90; Kane 2009: 107; Shimunek 2017a: 369) < PPM **sara*¹⁰¹ (krş. GOK *tól* “ay (gök cismi)”¹⁰²) ← S-Tü. *šarā | GT *yar “parlaklık, ışımaya” > **yar+ō-* > GT **yarō-* “parlamak, ışıldamak, aydınlanmak” (Yak. *sarā-*) (EDPT 956; VEWT 189; ESTYa IV 134-135) > GT *yarōk “güneş; ışık, aydınlık, parlaklık”¹⁰³ (EDPT 962-963); GT *yar “parlaklık, ışımaya” > **yar+či-* > GT *yarči-* “ışıldamak; mutlu olmak”; GT *yar “parlaklık, ışımaya” > **yar+taŋa* (?) > Yak. *sardaŋa* “ışın, ışık (ışık kaynağı)” (Monastyrjew 2006: 135), krş. Çuv. *šurām-puš* ~ *šurām-puš* ~ *šurān-puš* “şafak, tan; yıldız adı, Venüs; tanrı adı” (Fedotov 1996: II/142-143).

PP *zara* ve KM *zara* hariç Moğolcada tanımlanan bütün şekiller Mo. *sara biçimine işaret etmektedir. Bu biçim, Kit. *sair sözcüğüyle soydaştır. Kitanca sözcük, küçük harfli Kitanca metinlerde kesin okunuşu belirsiz <𐰽> işaretiyle, Çince kaynaklarda ise sàilǐ 賽籬, sàilǐ 賽里, sàilǐ 賽離 ve sàiyēr 賽咿兒

¹⁰¹ Shimunek (2017a: 369), bu biçimi *zayra olarak tasarlamıştır.

¹⁰² GOK *tól* sözcüğü, 15. yüzyıla ait Çince kaynaklarda 得二 *tər* karakterleriyle verilmiştir (Lee-Ramsey 2011: 154). Shimunek (2017a: 19-20), aynı Geç Orta Korece sözcüğü *tōr olarak göstermiştir.

¹⁰³ Kelimenin “güneş” anlamı, Şine Usu Yazıtı D1’de görülmektedir: *kečā yarwk batar āriklǐ sūñüšdūm* “Akşam güneş batarken çarpıştım” (Şirin 2016: 308). Sözcüğün kısa ünlülü olduğu Tkm. (ağ.) *yarık boluv* “aydınlanmak” (TDGDS 99) biçiminde de görülmektedir.

transkripsiyonuyla tanıklanmıştır. Kane (2009: 107) ve Shimunek (2007: 90; 2017a: 369; 2017b: 268) sözcüğü *sair veya *sayr okurken, Doerfer (1992: 48) **sār(ə)* olarak yorumlamıştır. Róna-Tas (2017: 176) da sözcüğün *sār* veya *säyir* okunması gerektiği görüşündedir. Sün Bójün-Niè Hóngyīn (2008: 97-98), sàilí 赛离, sàiyīér 赛咿呢, sālá 撒刺 olarak gösterdikleri Kitanca kelimeyi *seri okumuşlardır. Önceki okumalar için Shimunek’e (2007: 90n.) bakılabilir.

Moğolca sözcüğün Klasik Moğolcada *saraliğ* “alında ay şeklinde akıtma olan (at, sığır vb.)” (L 675) olarak Türkçe kökenli olan ve genellikle Türkçe kökenli kelimelerle kullanılan +*lig* / +*liğ* (Poppe 1991: 42) ekiyle görülmesi dikkate değerdir. Kelime, Moğolca +*tai* ekiyle de *saratai* olarak aynı anlamda tanıklanmıştır (L 675).

GT *yarō- “parlamak, ışıldamak, aydınlanmak” ve GT *yarči*- “ışıldamak; mutlu olmak” fiilleri ortak bir *yar “parlaklık, ışımaya” köküne işaret etmektedir. GT *yarči*- fiili, Türkçede daha ziyade mecaz anlamıyla ve *yalči*- yan biçimiyle tanıklanmıştır: Osm. (*yarı*-) *yarči*- “bahtiyar olmak, mes’ut olmak, yüzü gülmek, fayda görmek, iyi olmak, çırağ olmak, nimet ve ihsana nâil olmak” (Ergin 1963: II/322; Tezcan 2001: 82-83), EUyg. *yalči-t*- “hoşnut olmak” (Kasai 2008: 335), Çağ. *yalči*- “behre bulmak, rahat etmek, sayesinde geçinmek” (Kúnos 1902: 97), Çağ. *yalči*- “yaranlanmak, feyizlenmek” (Rahimi 2018: 1675), TZ *yalşı*- “onmak” (Atalay 1945: 277), TZ *yalşı*- “mutlu olmak, başarmak” (Halasi-Kun 1975: 180), Kar. (K) *yalči*- “mutlu olmak, sevinmek” (KRPS 223), Tkm. (ağ.) *yalči*- “zevk almak, mutlu olmak” (TDGDS 97), Özb. *yalči*- “istediğini elde etmek, ihtiyaç duyduğunu almak; tatmin olmak, yeteri kadarına sahip olmak” (UzRS 138), Afg. Özb. *yalči*- “(birine) yaranmak” (Gültekin-Yoldaş 2002: 230). Fiilin gerçek anlamı yalnızca Yak. *sarsın* (< *yarči-n) “yarın, ertesi gün” (Sleptsov 1972: 317b), Dolg. *harsın* (< *yarči-n) “sabah” (Stachowski 1993a: 97), Yak. *sarsıarda* (< *yarçıgarda) “sabah, sabahleyin” (Sleptsov 1972: 317b) ve Çuv. *śiš*- (< *jarči-) “ışıldamak, parlamak, parıldamak”

(ÇRS 419) sözcüklerinde korunuyor görünmektedir. KB *yalçık* “ay (gök cismi)”, KE *yalçık* “ay” (Ata 1997: 699) ve Çağ. *yılçık / yalçık* “yedi gezegenden biri olan Zühal yıldızı” (Rahimi 2021: 259) isimleri de GT *yarçi-* fiilinden *-(O)k* ekiyle türetilmiş olmalıdır. Tü. *+çI-* eki ve bu ekle türetilen diğer kelimeler için Gündoğdu’ya (2002) bakılabilir.

GT **yarō-* ve **yarçi-* fiillerine benzer bir türetme, GT *tōz* “kök, temel, esas, köken, kaynak” (EDPT 571; Tekin 1995a: 184) kökünden türemiş GT **tör+ō-* (> ET *törö-*, Yak. *törō-*) “ortaya çıkmak, vücut bulmak, yaratılmak” (EDPT 533) ve GT **tör+çi-* (> EUyg. *törçi-*, EOT *törçi-*) “baş göstermek, ortaya çıkmak, başlamak” (Wilkens 2021: 738; Boeschoten 2022: 349) fiillerinde de görülmektedir.

GT **yar* kökünün muhtemel varlığına Clauson (EDPT 956) da dikkat çekmiştir. Tekin (2003: 88) de ET *yarın* “sabahleyin” sözcüğünün araç durum eki *+Xn* ile **yar* isim kökünden türemiş olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁴ Bu kök, Yak. *sır gin-* “ışıldamak, ışık vermek” (Pekarskiy 1958-1959: II/2475) birleşik fiil grubundaki *sır* (< **yar*) isminde korunmuştur. Stachowski’nin (1997: 56) görüşünün aksine, Yak. *sırdā-* “parlamak, ışıldamak” fiili de *sır* isminden *+lĀ-* ekiyle türemiştir.

Bizce, Mo. **sara* “ay (zaman birimi ve gök cismi)” ve Kit. **sair* “ay (zaman birimi ve gök cismi)” sözcükleri GT **yar* “parlaklık, ışımaya” kökünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **sarā* biçiminden alıntıdır. “Ay” anlamı muhtemelen S-Türkçesinde gelişmiştir.

GT **yar* kökü daha eski bir **narā* şekline geri gidiyorsa Mo. **naran* “güneş” (N 452) ve Kit. 𐰽𐰺𐰍 **nair* “gün, şafak, tan; güneş” / niēyēr 捏咿兒, niēlī 捏離 **nair* (Doerfer 1992: 48; Shimunek 2007:

¹⁰⁴ ET *yarın* sözcüğü için verilebilecek diğer bir açıklama, *yaro-* / *yaru-* fiilinden ünlüsü baskın *-Xn* ekiyle türetilmiş olduğudur.

85-86; Shimunek 2017a: 358; Shimunek 2017b: 267) sözcükleri de bu kelimededen bir alıntı olabilir.

Kit. **sair* “ay” ve Kit. **ñair* “gün; güneş” sözcüklerinin Moğolca /a/ fonemine karşılık /ai/ diftonguna (veya yoruma göre /ä/ ünlüsüne) sahip olan yegâne Kitanca kelimeler olmaları dikkat çekicidir (Shimunek 2007: 51; Shimunek 2017a: 292). Bu sözcüklerde fonetik bir gelişme olabileceği gibi, Kit. **ai* “yıl” (Shimunek 2007: 66; Kane 2009: 128) sözcüğüne bir benzeşme de söz konusu olabilir. Cür. nièlǐ sāiyī 涅里塞一 **neri seyī*¹⁰⁵ “güneş ışığı” (Sūn Bójūn 2004: 239) söz öbeğindeki **neri* (veya **ner* ?) “güneş” dikkate alındığında, **ñār* okumasının daha muhtemel olduğu anlaşılmaktadır. Ōtake (2017: 205) de sözcüğü *ñār* olarak okumaktadır. Buradan, diğer Kitanca sözcüğün de **sār* olarak okunması gerektiği sonucuna varılabilir. Her hâlükârda, bu ünlü incelenmesi ikincildir.

MO23. PM **sula* “gevşek, serbest; boş” ← S-Tü. **şulu* / **şulo* | GT *yul-* “serbest bırakmak, fidye verip kurtarmak”

Mo. **sula* “gevşek, serbest; boş” (N 505), MGT *sulala-* “(tahta boyunduruktan) kurtarmak, serbest bırakmak (鬆)” (Rachewiltz 2004-2013: I/379; Kuribayashi 2009: 433) ← S-Tü. **şulu* (veya **şulo*) “serbest” < **şul-* “kurtarmak, serbest bırakmak” | PT **dulī-* (→ Mo. *doli-*) > **julī-* (→ Mo. *joli-*) > GT *yul-* “serbest bırakmak, salıvermek, kurtarmak, fidye verip kurtarmak” (EDPT 918; VEWT 210a; ESTYa IV 215-217; Boeschoten 2022: 425), Çuv. *śāl-* “kurtarmak, salıvermek, serbest bırakmak” (Fedotov 1996: II/92), krş. Çer. *sulem* ~ *śulem* ~ *śê-lem* “fidye verip kurtarmak; ödemek, satın almak; güvence karşılığı ödünç almak; (tanrı) kurtarmak; söz vermek” (Räsänen 1920: 202; TschW 642-643).

Moğolca sözcük, Mançucaya *sula* “gevşek, boş, serbest” (Rozycki 1994: 190; Norman 2013: 334), Şibeceye *sulaa* [sula-]

¹⁰⁵ Shimunek (2007: 86), bu sözcüğü **ña(r)sa(j)i* olarak okumuştur.

“serbest, boşta; gevşek” (Yamamoto 1969: 48), Evenkiceye *sula* “zayıf, savunmasız” (Vasileviç 1958: 368; Khabtagaeva 2017: 129), Oroğçaya *sūla-sūla bī* “zayıf, zayıf iradeli (insan)” (Ozolinya 2001: 319) ve Tuva Türkçesine *sula* “zayıf; hâlsiz; serbest” (Khabtagaeva 2009: 246) olarak alıntılanmıştır. Mançucada *sula* sıfatı yanında *sula-* “artakalmak, geride kalmak, bırakılmak; serbest olmak; tembel olmak, aylak olmak; şekerlemeden uyanmak” (Norman 2013: 335) fiili de bulunmaktadır. Bu fiil, muhtemelen Mo. *sulala-* türevinden hece düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Doerfer (1985a: 26) de Mo. *sula* ismine karşılık farklı Tunguz dillerinden *sula-*, *sulap-* “bırakmak” ve benzeri fiilleri vermiştir. Mo. *sulala-* fiili, Dolgan Türkçesinde *hololō-* “tüy dökmek” (Stachowski 1998a: 107) olarak görülür.

Bizce, Mo. *sula* kelimesi GT *yul-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śul-* biçiminin bir türevi olan *śulu (veya *śulo) sıfatından alınmıştır. Tü. *yul-* fiili, Moğolcaya **doli-* “takas etmek, değiş tokuş etmek, ticaret yapmak; fidye verip kurtarmak” (L 259) ve **joli-* “fidye verip kurtarmak” (L 1070) olarak iki farklı şekilde alıntılanmıştır.

GT *yul-* fiilinin temel anlamı, DLT *är bulunug yuldı* “adam esiri serbest bıraktı (Ar. *fakka*)” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/181) cümlesinde görülmektedir. Benzer anlamlar, Yak. *sul* “(bir şeyden) ayrılmış, arınmış; (ağaç için) kabuksuz” (Pekarskiy 1958-1959: II/2325-2326; Monastyrjew 2006: 146) ve Yak. *sul-* “(buzdan) arınmak, kurtulmak; (ağaç kabuktan) temizlenmek” (Pekarskiy 1958-1959: II/2326; Monastyrjew 2006: 146) sözcüklerinde de korunmuştur. Kałużyński (1962a: 188-189), Yak. *sul* sıfatını ve Yak. *sul-* fiilini Tü. *yul-* “yolmak” fiiliyle ilişkilendirmektedir. Ancak bizce Yakut Türkçesindeki fiil, GT *yul-* “kurtarmak” ile birleştirilmelidir.

Tü. **dulǎ-* biçimine karşılık gelen S-Tü. **śul-* “kurtarmak, serbest bırakmak” fiili, *-*U* (~ *-*O*) türetme ekini alarak S-Tü. *śulu “kurtulmuş, serbest” sıfatını türetmiştir. Bu nadir ek, en açık şekilde **tus-* “yararlı olmak” (EDPT 554) fiilinden türemiş *tusu* “fayda” (EDPT 554) ve *tōl-* “dolmak” (EDPT 491) fiilinden türemiş ET *tolo*

~ *tolu* “dolu” (EDPT 491-492) isimlerinde görülmektedir. Mo. *tusa* “yarar, kazanç” (L 845) sözcüğü sayesinde bu ekin Moğolcada -A ile karşılandığını biliyoruz.

MO24. PM *sonduyu “dikenli çalı” < *sonduyu ← S-Tü. *śāndugū | GT *yāntık ~ *yāndık “devedikeni”

KM *sonduu* ~ *sunduu*¹⁰⁶ “diken; dikenli çalı; dikenli veya iğneli meyveleri olan bir tür bitki” (L 726), KM *üker sunduu* “akasya” (L 737), Hlh. сундуу *sundū* “diken; güvem eriği” (Luvsandendev 1957: 364), Hlh. сундуу *sundū* “diken, dikenli çalı” (Hangin 1986: 456), Hlh. сондуул *sondūl* “Nitraria, Nitraria sibirica” (Bawden 1997: 302, 432), Hlh. сондуут *sondūt* “Acanthophyllum” (Bawden 1997: 302), Kalm. *sondūl* “bir tür çalı (?)” (KW 331), Ord. *sundū* “dikenli meyveleri olan bir bitkinin adı; kadın adı” (Mostaert 1968: 593a) < Mo. *sonduyu ← S-Tü. *śāndugū | GT *yāndak* ~ *yāntak* ~ *yāndık* (EDPT 947; VEWT 185a; ESTYa IV 117-118) > DLT *yandak* (*tikān*) “kitre ağacı, geven” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/170), Çağ. *yantak* “devedikeni” (PdC 536), İH *yandak* “diken” (İzbudak 1936: 51), Osm. *yandık* ~ *yanduk* “devedikeni, yabancı enginar” (TS 4280-4281), Osm. *yanduk* “kayışkiran diken, yandak, demirdelen diken (bot. Ononis spinosa)” (Turan 2001: 172), Trk. (ağ.) *yandaḥ* ~ *yandak* ~ *yandık* “dikenli bir ot” (DS 4163), Trk. (ağ.) *yandak* ~ *yandukta* “dikenli, tez üreyen bir çeşit yabancı bir bitki” (DS 4812), Trk. (ağ.) *yandak* “eskiden yakacak olarak kullanılan kurumuş ot, diken” (Gülseren 2000: 423), Tkm. *yandak* “devedikeni” (TkmRS 815), YUyg. *yánták* “deve diken, Alhagi maurorum” (Shaw 1880: 226; Le Coq 1922a: 129), YUyg. *yantak* “Alhagi camelorum” (Fedçenko 1915: 784b), Hlç. *yāndāk* “yakılacak bir bitki” (WCh 220).

¹⁰⁶ Klasik Moğolcada *duu* hecesiyle biten veya bu heceyi barındıran başka bitki adları da mevcuttur: *toğduusu* “yabancı sarımsak”, *dalduu* “ıhlamur ağacı” (L 226, 814).

Zieme (1975a: 114, 126, 142; 1975b: 466-467), EUyg. *yarındak* (*tikän*) sözcüğünü DLT *yandak* (*tikän*) ile birleştirmek istemiştir. Yakup (2002a: 96-97) ise EUyg. *yarındak* biçimini *yandak* ve benzer şekillerde tanımlanmış sözcükten ayrı tutarak *yar-* “yarmak” fiilinden *-XndI* ve *+Ak* ekleriyle türetildiğini varsaymıştır. Yakup (2002a: 96), EUyg. *yarındak* sözcüğünü Yeni Uygur Türkçesinin Turfan ve Kaşgar ağızlarında görülen *yerindak* “küçük odun parçaları” ile birleştirmiş ve “(dikensi) küçük odun parçaları” olarak anlamlandırmayı tercih etmiştir.

Bizce de *yan-* “yanmak” fiilinden türemiş olan *yänDak* ~ *yändik* ile *yar-* “yarmak” fiilinden türemiş olan *yarındak* sözcüklerini ayrı tutmak doğrudur. *YänDak* ~ *yändik* sözcüğü, Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Halaç Türkçesinde açıkça görüldüğü gibi, “yakılacak, yakılmak için” anlamını taşımaktadır. Doğu Rodop Türk ağızlarındaki *yandırık tikäni* “deve diken” (Mollova 2003: 401) biçimi, halk etimolojisi olarak kabul edilse bile kelimenin kökünün “yanmak” ve “yakmak” kavramlarıyla ilişkisini teyit etmektedir.

Hauenschild (1994: 82-83), DLT *yandak tikän* bitkisini *Alhagi pseudalhagi* (= *Alhagi maurorum*, Trk. *aguldikeni*) ile eşleştirmekte ve bu bitkinin özellikle çölde develer için değerli bir besin maddesi olduğunu, ısınmak için de kullanıldığını belirtmektedir. Hauenschild (1994: 83) bitkinin kırmızı meyveleri dolayısıyla yanıyor gibi görüldüğünü, adının da buradan geldiğini iddia etmiştir.

Mo. **sonduyu* sözcüğü, GT *yänDak* ~ *yändik* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šāndugū* biçiminden alınmıştır. Nadir görülmesine rağmen, Tü. *ā* ünlüsünün Mo. *o* ile karşılandığı başka örnekler de vardır: Mo. **doliya-* “yalamak” (N 317) : GT **yālga-* “yalamak” (Tekin 1995a: 175); KM *koli-* “katmak, karıştırmak” (L 959), Hlh. *холих xolix* “karıştırmak; kafası karışmak; kâğıtları bir araya toplamak; iskambil kartlarını karıştırmak” (Bawden 1997: 445) < Mo. **koli-* “karıştırmak” (N 418) < **kori-* : GT **kār(ı)-* “karmak, karıştırmak”, BT **kiār-* “yoğurmak; katmak, içine karıştırmak” (Çuv. *yur-*) (EDAL 699; ÇRS 641); KM *kokila-* “kurutmak” (L 956)

: GT **kākla-* (< *kak* ~ *kāk*) “kurutmak” (EDPT 608, 610). Bu örneklerdeki *a > o* değişimi muhtemelen Moğolcada gerçekleşmiştir.

MO25. KM sarkiya “dağ sırtı” ← S-Tü. **šārkiya* | GT *yār* “yar, uçurum”

KM *sarkiya* “dağ sırtı” (L 676), Hlh. *сархиа sarxia* “kötü arazi, engebeli arazi” (Luvsandendev 1957: 352; Hangin 1986: 441), Hlh. *сархиаг sarxiag* “engebeli, bozuk arazi, tümsekler ve çukurlar” (Bawden 1997: 298) ← S-Tü. **šārkiya* < **šār+kīna* < **šār* | GT *yār* “yar, uçurum” (Yak. *sīr* “tepe, yükselti”) (EDPT 953-954; VEWT 188; ESTYa IV 17-18; Sleptsov 1972: 365), Çuv *sīr* “uçurum, yar, dik kıyı” (→ Çer. *ser* ~ *sir* “kıyı”) (Fedotov 1996: II/155-156).

Bizce, KM *sarkiya* “dağ sırtı” sözcüğü S-Tü. **šārkiya* biçiminden alıntıdır. S-Tü. **šārkiya* biçiminin kökü olan **šār* ise GT *yār* “yar, uçurum” kelimesiyle soydaştır. S-Tü. **+kiya* eki ET *+kīnA* ile birleştirilebilir. Bu ek, cansız nesnelere gösteren isimlere de eklenmektedir. Yukarıdaki örneğe en yakın sözcük, DLT *yērkiyā* “küçük yer, yercik” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/236) sözcüğüdür.

GT *+kīnA* : S-Tü. **+kiya* denkliği, S-Türkçesinde PT **/ń/* sesinin **/y/* ünsüzüne değiştiğini göstermektedir. Aynı şekilde, Çuvaş Türkçesinde de PT **/ń/* sesi genellikle */y/* ile karşılanmaktadır (Ceylan 1997: 106). Bu değişimin koşutluğunda, PT **/ŋ/* (> GT */ŋ/*) sesi S-Türkçesinde **/ń/* ünsüzüne değişmiştir.

MO26. PM **sıroyai* ~ **sıruya* ~ **sırayu* “toprak” < **sirüğe* ← S-Tü. **šerügä* | GT *yer* ~ *yēr* “yer, toprak, zemin”

Mo. **sıroyai* ~ **sıruya* ~ **sırayu* ~ **sıroi* “toprak, toz toprak, kil” (N 492), İML *širū* “kum” (Gül 2016: 230) < **sıruya* < Mo. **sirüğe* ← S-Tü. **šerügä* < **šerikä* | PT **ńär(V)* ~ **ńār(V)* > GT *yer* ~ *yēr* (DLT *yer* ~ *yēr*, Tkm. *yer*, Yak. *sir*, Dolg. *hir* ~ *hīr*, Hlç. *yer* ~ *yē-r* ~ *yē-r* ~ *yī^er*, Fu-yü Kırg. *ǰır*) “yer, toprak, zemin” (EDPT 954; VEWT

198; ESTYa IV 191-192; Leksika 53, 88; TLH 793-795; Boeschoten 2022: 410-411; WCh 222-223; Stachowski 1993a: 104-105; Stachowski 1998a: 104-105); Çuv. *šér* “yeryüzü, dünya; kara; toprak; arazi, tarım arazisi; bölge, ülke; yer; zemin” (ÇRS 411-412; Fedotov 1996: II/110), krş. Koguryo **sork* ‘toprak (土)’, GOK *hark* ‘toprak (土)’ (Itabashi 2003: 151) (bk. MC8, VK11).

Moğolca sözcük, Tunguz dillerine “kum” anlamıyla girmiştir (SSTYa II 96; Doerfer 1985a: 65; Doerfer 2004: 729). Cür. 朱里黑 *širihe* “kum (沙)” (Kiyose 1977: 100) kelimesi de Moğolcadan alıntıdır. Cür. *širihe* “kum”, Evk. (18. yy.) *se’rugi* “kum” (Weston 2016: 4), Evk. *šeruk* “kum” (Castrén 1856: 84a), Sol. *sergí* “kum” (Castrén 1856: 130; Ivanovskiy 1982: 28) ve Neg. *seigi*, *sejun*, *sejün* “kum” (Schmidt 1923: 32) sözcükleri, Pre-Proto-Moğolcadaki ön ünlülü bir şekle işaret etmektedir. Ayrıca, Moğolca sözcük klasik öncesi bir eser olan *Subhāšitaratmanidhi*’de (81d) bir kez *sirüyei* (veya *sirüyüi*) “toz toprak, kir, pislik” olarak ön sıradan ünlülerle tanıklanmıştır (Bosson 1969: 15, 317; Kara 2009: 264). Bunlar dikkate alınarak Moğolca sözcüğün ikincil olarak kalın sıraya geçtiği iddia edilebilir: **sirüge* ~ **sirügei* > **sıroyai* ~ **sıruya*.

Ramstedt (KW 365; 1952: 205) ve Poppe (1927: 112; 1960b: 114), Moğolca sözcüğü GT **sāz* “bataklık” ve Çuv. *šur* (< **siār*) “bataklık” kelimeleriyle birleştirmiş ve Mac. *sár* [šār] “çamur, bataklık” (TLH 689-691) ile karşılaştırmışlardır. Doerfer (TMEN III 222) bu karşılaştırmanın sesçil ve anlamsal olarak sorunlu olduğunu belirtmiştir. Ligeti (1986: 18) ve Róna-Tas–Berta (TLH 690) ise bu karşılaştırmayı ikna edici bulmuş ve Moğolca kelimenin Türkçeden alıntı olabileceğini iddia etmiştir. Räsänen (VEWT 406) de Moğolca kelimeyi bir yandan GT **sāz* ve Çuv. *šor*, *šur*, diğer yandan Tg. *širugī*, *širgī* ile karşılaştırmıştır.

Türkçe ve Moğolca kelimeleri ses açısından olmasa bile anlam açısından birleştirmek güçtür. Türkçeden alıntı olan Kam. *sas* sözcüğü de “bataklık” anlamını taşımaktadır (Joki 1952: 262). Nitekim Németh (1914: 130) ve Fedotov (1996: II/110), önceki

çalışmaların aksine, Mo. *siroi* ~ *sroyai* ~ *sroya* sözcüğünü Çuv. *šer* ve GT *yēr* ile karşılaştırmıştır.¹⁰⁷

Mo. **sroyai* ~ **sroya* ~ **sroyu* ~ **sroi* (< **sroi*) sözcüğü, bizce BT **siār* “bataklık” (> **šār* > Çuv. *šur* ~ *šor* ~ *šurā* ~ *šorā*) biçiminden değil, S-Tü. **šerügā* biçiminden alıntılanmıştır. Bu biçim, GT *yer* ~ *yēr* sözcüğünün tanıklanmamış **yer+ik* türevinin S-Türkçesindeki karşılığıdır. Benzer bir türev, Edirne ağzındaki *yīrek* “hayvanların toplandığı meydan”¹⁰⁸ (Kalay 1998: 268) ve Halaç Türkçesindeki *yērāk* “yercik” (Doerfer 1987: 317) kelimeleridir. +*Ik* küçültme ekinin Bulgar Türkçesinde Genel Türkçeden daha işlek olduğu düşünüldüğünde (Yılmaz 2002: 118), S-Türkçesinde **šer+ikā* ilk şekli gelişmiş **šerügā* biçiminin varlığı ihtimal kazanmaktadır.¹⁰⁹ Bu biçimin ikinci hecesinde varsayılan yuvarlaklaşma, S-Türkçesinde başka sözcüklerde de gözlemlenmiştir (bk. MO24, MO38). S-Türkçesindeki türeve benzerlik göstermeleri ve muhtemelen Türkçeden dolaylı alıntılar olmaları açısından, Evk. *yerke* ~ *nerke* ~ *nerke* “yer; dünya, evren; (evin etrafındaki ezilmiş) toprak; (çadırın içinde veya çevresinde, dallardan oluşan) çer çöp” ve Ev. *nerke* ~ *nārka* “(ocağın altındaki ve ocağa yakın) yer; ocak” (SSTYa I 355) sözcükleri de burada örnek gösterilebilir.

Kalm. *širkā* (< **sirke*) “(kumlu) sert toprak, toprak yığını” (KW 360b)¹¹⁰ ve onunla bağlantılı olan Ulç. *sirge* “yükselti, tepelik, tümsek, yar” (Sunik 1985: 232) ve Nan. *sirge* “ovada küçük bir tepe”

¹⁰⁷ Bu karşılaştırma, Ramstedt (1914/1915: 144n.) tarafından örtük olarak eleştirilmiştir.

¹⁰⁸ Bu sözcük, Trk. (ağ.) *yörek* (< **yörgäk* ?) “hayvanın alışkın olduğu yer” (DS 4824) ile de birleştirilebilir.

¹⁰⁹ Bu ekin izleri, Moğolcadaki bazı Türkçe alıntılarda da açıkça görülmektedir: Mo. *kılğasun* “at kılı” (N 412) ← BT **kılıkā* > Çuv. *hělēh* “kıl” (Fedotov 1996: II/342), KM *belkeyüsü(n)* “vücudun orta kısmı, bel” (L 98) ← BT **bēlikā* > Çuv. *pilēk* “bel” (Fedotov 1996: I/432).

¹¹⁰ Kalm. *širk'næg* “kuru yer, kuru tepe veya dağ” ve *širkül* “kuru toprak?” (KW 360b) sözcükleri de muhtemelen bağlantılıdır.

(Onenko 1980: 367b) sözcükleri de S-Tü. *şerügä biçimiyle ilişkili olabilir.

GT *yer* ~ *yēr* sözcüğünün temel anlamı mekânla ilişkili olmasına rağmen, “toprak” anlamı ET *yer suv* “toprak ve su, yeryüzü” ikilemesinde ve Eski Uygur Türkçesindeki bazı örneklerde ön plana çıkmaktadır: *nomsuz törüszüzlä[r] savlar yerkü borka kirärlär* “Dharma’ya uygun olmayan sözler toprağın tozun içine girerler” (Geng-Klimkeit-Laut 1993: 196; çeviri yazara aittir), *ol anča yer etigi barča uşalıp kog bolsar ol koglarnıñ sakışın sanagalı bultukmaz* “böyle bir toprak yığını tamamen ufalanıp toz olsa o tozların sayısını saymak mümkün olmaz” (Kaya 1994: 219; Kaya 2021: 401; çeviri yazara aittir). Trk. (ağ.) *yer* “tarla” (DS 4249) kelimesi de benzer bir anlam taşımaktadır.

GT *yer* ~ *yēr* kelimesine karşılık gelen Çuv. *şēr* sözcüğünün “toprak” anlamı ise çok daha belirgindir: Çuv. *yüšek šēr* “asitli toprak”, Çuv. *pulāhlä šēr* “verimli toprak” (ÇRS 411). S-Türkçesinden alıntı olan Mo. *sıroyai ~ *sıruya ~ *sırayu ~ *sıroi ve Mac. *szér* (bk. MC8) sözcüklerinin anlamları dikkate alındığında, S-Tü. *şer ve *şerügä biçimleri hem “yer, bölge, alan” hem “toprak” anlamı taşıyor görünmektedir. Benzer şekilde, Alm. *Erde* kelimesi de hem “toprak” hem “yer, ülke, yeryüzü, dünya” anlamlarına gelmektedir.

MO27. PM *sırığ “çayır, çimenlik” ← S-Tü. *şırığ | GT yazıg “ova, otlak, çayır”

KM *sirig* “yeşil çayır” (L 717), Hlh. ширэг *šireg* “yeşil çayır, çimenlik” (Hangin 1986: 815), Kalm. *šir’g* “çimen, yeşil çayır, çimenlik” (KW 360), Oyr. ширэг *šireg* “çimen, yeşil çayır” (Todayeva 2001: 458), Oyr. *šireq* “çayır, düz arazi” (Krueger 1978-1984: II/451) < Mo. *sırığ (*sirig ?) ← S-Tü. *şırığ | GT yazı > ET yazı “ova” (EDPT 984; VEWT 194), Tkm. *yazı* “bozkır, düz alan” (TkmRS 807), Kzl. *šāzī*: “bozkır; tarla” (Joki 1953: 28), Hlç. *yezi* ~ *yi’zi* “çöl, bozkır” (WCh 224), Hlç. *yezi* “bozkır; dışarı” (Doerfer

1987: 318); GT *yazıg > Yak. *sıṣī* “düz bir yüzey, ova, alan; tarla, mısır tarlası, çayır, vadi; çayır, alan, ormanlık alanla çevrili (yer)” (Pekarskiy 1958-1959: II/2496), Yak. *sihī* “büyük çayır, açıklık” (Monastyřjew 2006: 155); GT *yazok > DLT *yazak* “otlak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/154), Kzk. *žazık* “düzlük, ova, yayla” (Shnitnikov 1966: 88).

Türkçede tanıklanan sözcükler, *yaz-ı*, *yaz-ok* (> DLT *yazak*, Kzk. *žazık*) ve *yaz-ıg* (> Yak. *sıṣī* > *sihī*) olmak üzere üç ana şekle işaret etmektedir. Kızıl Türkçesindeki biçim, ilk hecede bir uzun ünlüye işaret etse de bu uzunluk diğer lehçelerdeki şekiller tarafından desteklenmemektedir.

Mo. *sırıg “yeşil çayır, çimenlik” sözcüğü, bizce GT *yazıg biçiminin S-Türkçesindeki karşılığı olan *sırıg şeklinden alınmıştır.

MO28. PM **sonĵi-* “iftira atmak; alay etmek” < *sońdı ← S-Tü. **sońdı-* < *soń | GT *yoŋ* “suçlama, iftira”

KM *sonĵi-* “iftira atmak, suçlamak, kınamak; rezil etmek, namusuna leke sürmek; alay etmek, alaya almak” (L 728), KM *sonĵi-* “alay etmek, aşağılamak” (Kara 2009: 265), HY *sonĵi-* “alay etmek” (Mostaert 1977: 95) < Mo. **sonĵi-* (N 501) < PPM **sońdı-* ← S-Tü. **soń+dı-* < *soń | GT *yoŋ* “suçlama, iftira” (VEWT 206) > Alt. *yoŋ* “itham, suçlama” (R III 414), Hak. *čoy* “sitem, serzeniş, takaza, kınama, ayıplama; suçlama, kabahat bulma; şikayet; işkilli olma, kuruntu” (HTS 103), Yak. *soŋ* “dayatma, yüklenme” (Pekarskiy 1958-1959: II/2281), krş. GT *yoŋa-* “asılsız suçlamalar yapmak, iftira atmak; aşağılamak, hakaret etmek” (EDPT 944; Wilkens 2021: 913), GT *yoŋla-* > Alt. Tel. Koyb. Kç. *yoŋdo-* ~ *yoŋna-* “suçlamalar yapmak, homurdanmak, suçlamak, suçu başkasına atmak” (R III 415), Yak. *soŋnō-* “(birini bir şeye veya bir şey yapmaya) zorlamak” (Sleptsov 1972: 333).

Mo. *sonĵi-* fiilinin Moğolcada tanıklanmış bir kökü bulunmamaktadır. Bizce bu fiil, GT *yoŋ* ismiyle ilişkili olan S-Tü. **sońdı-* biçiminden alınmıştır. Bu biçimin kökü olan *soń ismi, GT

yoŋ sözcüğünün S-Türkçesindeki düzenli karşılığıdır. Bu kökten +*dl-* ekiyle **soñdı-* şekli türemiştir. GT +*dl-* eki, en açık şekilde GT *ūdı-* “uyumak” (EDPT 42-43; Tekin 1995a: 179) ve EUyg. *sırdı-* “cila gibi parlamak” (Wilkins 2021: 610) fiillerinde görülmektedir.

Mo. **sonĵi-* fiili için diğer bir açıklama, tanıklanmamış *son kökünden +*ĵi-* ekiyle türemiş olmasıdır. Geçişli fiil türeten +*ĵi-* eki, nadir olmakla birlikte KM *demĵi-* (< *dem*) “yardım etmek, desteklemek” (L 251) ve KM *kemĵi-* (< *kem*) “ölçmek; ölçüleri tahmin etmek” (L 452) fiillerinde tanıklanmıştır.¹¹¹

MGT *honĉid-* “azarlamak, cezalandırmak, ihtar ederek cezalandırmak” (Haenisch 1939:77) ve MGT *onĵi-* “cezalandırmak” (Haenisch 1939: 125) fiilleri, biçimsel ve anlamsal olarak Mo. **sonĵi-* sözcüğüne benzemelerine rağmen aralarında etimolojik bir ilişki yoktur.

MO29. KM *silirke-* “tembel olmak” < *silig ← S-Tü. *śılık | GT *yaşıtk* “tembel”

KM *silirke-* “tembel olmak, aylak olmak” (L 707), KM *silirke-* “tembel olmak, yorgunluktan bitkin olmak” (K II 1495), Kalm. *šilyk²-* “huzurlu ve temiz bir yer bulup sakinleşmek için bir yere gitmek (KW 357) < **sili(g)+rke-* < Mo. *silig “tembel(lik), aylak(lık)” ← S-Tü. *śılık < *śalık | GT *ñaşıká > GT *yaşıtk* “tembel, zayıf, cılız” (VEWT 192; EDAL 1534; TMEN IV No. 1865), krş. Mo. *nasıgai “yavaş, tembel” (N 452).

GT *yaşıtk* ismi ve kökü olan *yaşı-* fiili ile *yaš ismi, iki kez Bulgar Türkçesinden, bir kez de Genel Türkçeden olmak üzere üç farklı şekilde Moğol diline girmiştir. Bunlar, Mo. **nala+yi-* “ağırkanlı olmak, miskin olmak” (L 561), Mo. **ĵalı-* “tembel olmak” > Mo. *ĵalı-ra-* “işten kaytarmak, tembel olmak, ilgisiz olmak; sakinleşmek” (L 1032; Haenisch 1939: 85), Mo. *ĵalı-kai* “ihmalkâr, ilgisiz, tembel” (L 1032, N 381-382), Mo. *ĵalkayı* “tembel, aylak”

¹¹¹ Geçişsiz fiiller türeten Mo. +*ĵi-* eki yukarıda tartışılmıştır (bk. MO16).

(L 1032, N 381-382) ve Mo. *nasıgai “yavaş, tembel” (N 452) sözcükleridir.

KM *silirke*- “tembel olmak, aylak olmak” fiili, +*rkA*- ekiyle tanıklanmamış *silig “tembel(lik)” isminden türemiştir. Poppe (1991: 65) ve Kempf (2013: 176-178), +*rkA*- ekinden önce -*g* düşmesi için *omog* “gurur, kibir” isminden türemiş *omorka*- “gururlu olmak” fiilini örnek göstermişlerdir.

S-Tü. *sılık biçimi, Krç.-Blk. *sılık* “yüzsüz, küstah; boş, anlamsız, hiç” (bk. KB2) sözcüğünün de kaynağıdır.

MO30. PM *salan “dağınık, dikkatsiz, pasaklı” ← S-Tü. *şalan | GT *yaşan “tembel”

KM *salang* “kirli, dağınık, dikkatsiz, özensiz” (L 664), KM *salang* “(kadınlar için) dikkatsiz, ağırkanlı, pasaklı” (B 1379a), Hlh. *салаң* *salan* “ihmalkâr, özensiz, düzensiz, dağınık, pasaklı” (Luvsandendev 1957: 344), Hlh. *салаң(г)* *salan(g)* “kirli, dağınık; dikkatsiz, özensiz” (Hangin 1986: 434), Kalm. *salıŋ* “düzensiz, özensiz, müsrif (her şeyi kaybeden veya mahveden)” (KW 310), Oyr. *салаң* *salan* “düzensiz, özensiz; dikkatsiz, ihmalkâr” (Todayeva 2001: 284), Bur. *хала(н)* *hala(n)* “düzensiz, özensiz, dikkatsiz, ihmalkâr” (BMRS 642), Ord. *salan* “ihmalkâr, dikkatsiz” (Mostaert 1968: 554b), Hmg. *салаң* *salan* “düzensiz, özensiz, ihmalkâr” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 245) < Mo. *salan ← S-Tü. *şalan | GT *yaşan* > Küer. *yaşan* “tembel” (R III 253), Hak. *čazan* “tembel, uyuşuk, hantal” (Arıkoğlu 2005: 88), Hak. *čazan* “tembel, uyuşuk (at)” (HTS 87), krş. Hak. *čızıŋ* “yavaş, ağır” (Arıkoğlu 2005: 96), Hak. *čızıŋ* (= *čızıĝ*) “yavaş, ağır, uyuşuk; (insan) dağınık, pasaklı” (HTS 93).

Mo. *salan* kelimesi, İli Salar Türkçesine *saran* “deli” (Yakup 2002b: 156), Hakas Türkçesine *salan* ~ *salanır* ~ *saran* “güçsüz, kuvvetsiz, zayıf, çabuk yorulan” (HTS 419, 420, 424) ve Yakut Türkçesine *salan* ~ *salan* “sakar, beceriksiz, düzensiz; cehalet” (Kałuzyński 1962b: 53, 57, 94) olarak girmiştir. Hakas

Türkçesindeki alıntı, Moğolca kelimenin eskiden tanımlanan anlamlardan başka anlamlara da sahip olduğunu göstermektedir.

Ramstedt (KW 309-310), *salan* sıfatının **salayi-* fiilinden türediğini öne sürmüş ve Kzk. *salak* “tembel”, Alt. *salakta-* “sarkmak” kelimeleriyle karşılaştırmıştır. Ramstedt’in **salayi-* olarak tasarladığı fiil, Kalmukçada *salā-* “dingin, düzensiz, ihmalkâr olmak; hiçbir şey yapmamak, dingin, tembel olmak” olarak yaşamaktadır. Ramstedt, bu fiili Tü. *sal-* “koymak”, Osm. *salkı-* ve Sag. *salık-* “sarkık olmak” fiilleriyle karşılaştırmıştır.

Her ne kadar bu etimoloji ikna edici görünse de Ramstedt’in Kalmukçadan verdiği *salā-* fiili başka hiçbir kaynaktan görülmemektedir. Bu da verinin güvenilirliğine gölge düşürmektedir.

GT *yaşı-* “zayıf olmak; tembel olmak” fiiliyle ilişkili görünmesine rağmen GT *yaşan* sözcüğünün morfolojik yapısı belirsizdir. Nugteren (N 452), ŞYug. *nađa:n* “yavaş hareket eden (慢行的)” (Bolçuloo vd. 1984: 24) kelimesinin GT *yaşan* sözcüğünden alınmış olabileceğini belirtmiştir. Bu etimoloji doğruysa, GT *yaşan* kelimesinin eskicilliğini teyit eder niteliktedir. Ancak ŞYug. *nađa:n* kelimesi muhtemelen *naşayan şeklinden geliyor olup bu biçim de GT *yaşakan* ~ *yaşıkan* “tembel” > Alt. *yaşagan* “tembel” (Verbitskiy 1884: 66), Leb. *yaşagan* “tembel” (R III 253), Leb. *t’aşaan* ~ *t’ařan* “tembel” (HTsch 168), Tub. *yaşıgan* “tembel” (R III 255), Kmd. *čazan* “tembel, miskin” (Tukmaçev 1995: 109) kelimesinden alınmıştır.

Moğolcada kesin bir etimolojisi bulunmayan *salan* sözcüğü, bizce GT *yaşan* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şalan biçiminden alınmıştır. Bu alıntılamaadaki anlam değişimi, “tembel” > “özensiz, pasaklı” > “kirli, dağınık” olarak neden-sonuç ilişkisi içinde düşünülebilir. Hakas Türkçesindeki Moğolca alıntı, sözcüğün anlamının Moğolcada değiştiğini açıkça göstermektedir. Aynı değişim, Hak. *çızıñ* sözcüğünde de gözlemlenmektedir.

MO31. KM selteyi- ~ saldayi- “çok yorulmak” < *salata ← S-Tü. *śalıtā veya *śilıtā | GT yašit “yorgun”

KM *selteyi-* “bir deri bir kemik kalmak, çok yorulmak, bitkin olmak” (L 687), Hlh. сэлтийх *seltiyx* “yorgun görünmek, kayıtsız olmak, ilgisiz olmak, uyuşuk olmak” (BAMR III 155), Kalm. *seltē-* “duyusuz olmak, çok yorgun görünmek, (bedenen) çökmek” (KW 323), KM *saldayi-* “yorgunluktan eğilmek; takatini kaybetmek, güçsüz olmak; lime lime olmak; gevşemek; zayıflamak; cesareti kırılmak” (L 665), Hlh. салдайх *saldayx* “gücü azalmak, bedenen gevşemek, sarkmak” (Hangin 1986: 435), Kalm. *saldā-* “yorgun düşmek, çok yorgun olmak, başını dik tutamamak” (KW 309), Oyr. салдааха *saldā-* “güçten düşmek, bitkin olmak; çok yorgun olmak” (Todayeva 2001: 284), Ord. *salbā-* “lime lime sarkmak, lime lime olmak, gevşemek, rahatlamak; bitkin olmak, çok zayıf olmak, ilerleyemeyecek kadar yorgun olmak, cesareti kırılmak” (Mostaert 1968: 555) < **selteyi-* ~ **saldayi-* < *selte ~ *salda “yorgun, bitkin, zayıf” < Mo. *salata ← S-Tü. *śalıtā veya *śilıtā | GT *yašit* > Alt. *jažit* “yorgun, hâlsiz” (ATS 49; ORS 41), GT **yal(i)t+a-* > Tkm. *yaltan-* “tembellik etmek, üşenmek” (TkmTS 674), Tkm. *yalta* (< *yaltag) “çalışmayı sevmeyen, tembel” (TkmTS 673), Fu-yü Kırg. *jalıtı* “tembel” (Hu-Imart 1987: 54), GT **yal(i)t+ık-* > Tkm. (ağ.) *yaltıg-* “yorulmak” (TDGDS 97).

KM *selteyi-* ve *saldayi-* fiilleri, *selte ve *salda isimlerinden +*yi-* ekiyle türemiştir. Bu ek, genellikle sıfatlardan, sıfatın gösterdiği özelliğe sahip olmayı gösteren eylemler türetmektedir (Khabtagaeva 2001: 127). Kempf (2013: 181-183), Moğolların Gizli Tarihi’nde görülen +*yi-* eki için de örnekler vermektedir. Mo. *selte ve *salda biçimleri ise *salata şekline geri gitmektedir. Klasik Moğolcada *a* > *e* değişimi ve *a* ~ *e* nöbetleşmesi özellikle *l* sesini içeren kelimelerde sıkça görülür: KM *dalbayi-* ~ *delbeyi-* “(düz nesnelere için) geniş veya enli olmak” (L 225, 247), KM *nalayi-* ~ *neleyi-* “geniş olmak, uçsuz bucaksız olmak” (L 561, 573), KM *arslan* ~ *arsalan* “aslan” ~ KM *erseleng* “beş renkli, efsanevi aslan veya kaplan yiyen hayvan” (L 54, 331).

Mo. *salata sözcüğü, bizce GT *yaşıt* ve **yal(i)t+* kelimelerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šalitā biçiminden alıntıdır. GT *yaşıt* ve **yal(i)t+* sözcüklerinin yalnızca çağdaş dönemde ve birer dilde tanıklanmış olması, eskiliklerine gölge düşürmektedir. Ancak ikisinin de kökü olan GT *yaşı-* “zayıf olmak; tembel olmak” (VEWT 192; ESTYa IV 20-21; EDAL 1534) fiilinin Yakut Türkçesine varana kadar yaygın şekilde tanıklanmış olması eskiliklerine delildir.

Aşağıda ele aldığımız Krç.-Blk. *silit* “bitkin, yorgun” (bk. KB3) kelimesi de aynı S-Türkçesi sözcüğün daha geç *šilit biçiminden alıntıdır.

MO32. PM *söŋ “nehirde yüzen küçük buz parçaları” < *seŋ ← S-Tü. *šäŋ | GT *yäŋ* “kar kabuğu, nehirde yüzen buz parçası”

KM *söŋg* “nehirdeki küçük buz parçaları, yüzen buz parçası” (L 731), Hlh. cөH(ɣ) *sön(g)* “nehirdeki küçük buz parçaları, yüzen buz parçası” (Hangin 1986: 451), Kalm. *söŋ* “akıntı yönünde yüzen bahar buzu, serbest buz parçaları” (KW 333), Oyr. *söŋg* “buz üzerindeki kar, bahar buzu; hafif buz, sonbahar buzu” (Krueger 1978-1984: II/415), Bur. hүH(ɣ) *hün(g)* “buzların sürüklenmesi sırasında nehirdeki yağ” (BMRS 668), Ord. *söŋ* “nehir tarafından taşınan buz parçaları” (Mostaert 1968: 587) < Mo. *söŋ < PPM *seŋ ← S-Tü. *šäŋ | GT *yäŋ* “buz parçası” (VEWT 197) > Tuv. *teŋ* “kar kabuğu, kar zarı” (Castrén 1857a: 114), Tuv. *čeŋ* “nehirde yüzen buz parçası” (TuvRS 527), Hak. *niŋ* “ince ve yumuşak buz parçası; buzların çözülerek gitmesi” (HTS 324), Sag. Koyb. *neŋ* “zemin buzu, taban buzu; kar kabuğu, kar zarı” (R III 677), Koyb. *neŋ*, Salbin ağzı *neŋ* “kar kabuğu, kar zarı” (Castrén 1857a: 104), krş. Kot. *šāk* ~ *šāx* ~ *šāg* “kar üzerindeki buz tabakası” (Castrén 1858: 212).

Halha Moğolcasında, *čöŋg biçimine işaret eden цөH(ɣ) *tsön(g)* “buz parçası, buz kütleleri; buzun suda yüzmesi” (Hangin 1986: 758) sözcüğü de mevcuttur. Ancak esas şeklin *söŋ olduğu açıktır.

CC *sāḡ* “buz parçası” (Grønbech 1942: 217), Çağ. *sank* (oku: *sāḡ*) “suların yüzünde incimad eden buz parçaları” (Kúnos 1902: 166), Trk. (ağ.) *san* “ırmaklarda büyük buz akıntısı”, Trk. (ağ.) *sen* “ırmak üstündeki buzlar” (DS 3534, 3580), Kzk. *seḡ* “buz parçası” (R IV 448), Kzk. *seḡ* “buz parçası, buz kütlesi” (Shnitnikov 1966: 174), Sal. *saḡ* “buz parçası (büyük buz kütleleri)” (Hán-Mă 2010: 247) ve Çuv. *san* (< *sāḡ) “buz parçası, kürtün” (ÇRS 343) sözcükleri, Mo. *sōḡ sözcüğünün beklendiği gibi daha eski bir *seḡ biçimine gittiğini ortaya koymaktadır.

Bizce Mo. *seḡ şekli, GT *yāḡ* “kar kabuğu, nehirde yüzen buz parçası” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *sāḡ biçiminden alıntıdır. GT *yāḡ* biçiminin PU *jāḡi “buz” (Aikio 2012: 235) ile benzerliği çok dikkat çekicidir.

MO33. PM *siḡen “sıklığı veya yoğunluğu az; (saç, bitki örtüsü) seyrek; (sıvılar için) sulu” < *singen ← S-Tü. *šinigä | GT *yenig* “hafif”

KM *singgen* “sıklığı veya yoğunluğu az; (saç, bitki örtüsü) seyrek; (sıvılar için) sulu” (L 712) < Mo. *siḡen “seyrek, sulu” (N 497) < Mo. *singen ← S-Tü. *šinigä | GT *yenig* (< *yeni-* < *yen*) “hafif” (EDPT 950; VEWT 197; ESTYa IV 184; Boeschoten 2022: 410) > EUyg. *yenig* “hafif; önemsiz; dikkatsiz, düşüncesiz; dayanılır; ince” (EDPT 950; DTS 256; Wilkens 2016: III/1111), DLT *yenig* “hafif” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/155), KB *yenig* “hafif” (Arat 1979: 546), BV *yini* “hafif” (Ağar 1986: 348), Osm. *yeyni* “hafif, ağır olmayan; itibarsız, ehemmiyetsiz; kolay” (TS 4457-4560), Tar. *yānik* “hafif” (R III 330), YUyg. *yinik* ~ *yinig* ~ *yinek* ~ *yinnik* “hafif (ağır olmayan)” (Jarring 1964: 157), Hlç. *yini* “hafif” (Doerfer 1987: 318).

Moğolca sözcük, Kırımçak ve Kırım Tatar Türkçesine (шинген) *šingen* “sulu, yoğun olmayan” (Rebi 2004: 212; Useinov 2007: 603) olarak girmiştir. Bu alıntılar, Moğolca sözcüğün *singen biçiminden değiştiğini göstermektedir.

Nugteren (N 497), sözcüğün *siŋge-* “sinmek, sindirilmek; güneş batmak” (← Tü. *siŋ-* “batmak, çökmek, dalmak; sindirilmek”) fiilinden türemiş olabileceğini belirtmiştir. Ancak iki sözcük arasındaki anlamsal bağ zayıftır.

Bizce, Mo. **siŋgen* sözcüğünün GT *yeniŋ* “hafif” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **siniŋä* biçiminden alıntı olması mümkündür. Moğolca sözcüğün anlamlarıyla Türkçe kelimenin “hafif” anlamı tam olarak örtüşmese de “hafif” > “zayıf, cılız” > “seyrek, az” şeklinde bir anlam değişimi varsayılabilir.

GT *yeniŋ* ismi, GT *yeni-* “hafiflemek, hafif olmak” (EDPT 944; Wilkens 2021: 888) fiilinden türemiştir. Bu fiil ise GT **yen ~ *yän* “hafif, hafif bir şey” (Menges 1978: 51) > Trk. (ağ.) *yen* “hafif” (DS 4225) isminin bir türevidir. Kalm. *šini-* (-kü) “azalmak, incelmek, zayıflamak” (Pozdněyev 1911: 168), Kalm. *šin²-* “zayıflamak, sıksalaşmak” (KW 358) ve Oyr. *šine-* “azalmak, küçülmek” (Krueger 1978-1984: II/441) fiili, GT *yeni-* fiilinin karşılığı olan S-Tü. **sini-* biçiminden alıntı olabilir. Ancak Moğolca sözcüğün nadir ve geç tanıklanmış olması, bu ihtimali zayıflatmaktadır.

MO34. PM saŋi- “sallamak, sarsmak, çalkalamak, karıştırmak” < *sayı-ŋi- ← S-Tü. *šāyı- | GT yāy- “sallamak, sarsmak, titretmek”

KM *saŋi-* “sallamak, sarsmak, çalkalamak, karıştırmak; seğirmek; boşa harcamak, israf etmek” (L 678), Hlh. сажих *saŋix* “sallanmak, bir yandan öbür yana hareket etmek; uyuklamak” (Hangin 1986: 432), Hlh. сажих *saŋix* “sallamak (ör. el sallamak)” (Bawden 1997: 290), Kalm. (19. yy.) *sazi-* “sallamak” (Svantesson 2012: 134), Kalm. *sadžı-* “sallamak, sarsmak; kafa sallamak” (KW 307), Ord. *savži-* “sallamak, sarsmak, (bir çocuğu) kolunda sallamak; (mal varlığını) dağıtmak; sallanmak” (Mostaert 1968: 551), Bur. һажаха *haŋa-* “uyuklamak, kestirmek” (BMRS 638), Oyr. сажиха *saŋi-* “sarsmak, sallamak; (toz) silmek, silkelemek” (Todayeva 2001:

283), Hmg. саджиху *saĵi-* “uyuklamak, kestirmek” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 243) < **saĵi-* < *saĵi-* < **sayı-ĵi-* < Mo. **sayı-* ← S-Tü. **šāyi-* | PT **nāyi-* > GT *yāy-* (~ **čāy-*) “sallamak, sarsmak, titretmek; çalkalamak, çitilemek; meylettirmek” (EDPT 980; VEWT 179) > EUyg. *yay-* “(suyu) dalgalandırmak” (Kaya 1994: 324; Kaya 2021: 597; Gulcalı 2013: 158-159), DLT *yay-* “(bir şeyi suda) çalkalamak, çitilemek; (rüzgâr için, ağacı) sallamak; (birinin gönlünü) meylettirmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/278), Tkm. *yāy-* “yayık yaumak” (TkmTS 684), Tuv. *čay-* “sallamak” (TuvTS 22), Hlç. *yā^a* “yağ yapmak” (WCh 218), Çuv. *šuy¹¹²* (< *ĵayıg¹¹³) “şamata, karmaşa, velvele; dert, sorun” (ÇRS 421), krş. KM *nayıĵu-* “rüzgârla dalgalanmak; titreşmek; sallanmak, sarsılmak; sendelemek, dengesiz yürümek; (dal, yaprak) sarkmak, eğilmek” (L 558), KM *nayilĵa-* “(rüzgârda bir ağacın dalları) sallanmak, eğilmek; sallanmak; (yapraklar vb.) titreşmek” (L 559), KM *ĵayil-* ~ *ĵayilu-* “yıkamak, çalkalamak” (L 1026), KM *ĵayimu-* “sallamak, sarsmak, çalkalamak, kımıldatmak” (L 1027).

Mo. *saĵi-* fiili, Teleüt Türkçesine *čači-* “(at) başını sallamak” (R III 1907) olarak girmiştir. Aynı fiil, GT *sars-* ~ *sarsı-* “sallamak, sarsmak; titretmek, sallanmak, sarsılmak” > Osm. *sarsala-* “beri öte sarsmak” (TS 3323), Trk. *sars-* “birdenbire ve güçle kımıldatmak, sallamak, oynatmak, titretmek; zarar verecek yolda etkilemek, aksatmak” (TrkS 1916), Az. *sarsı-* “sarsılmak, sallanmak; yoğun heyecan, şok yaşamak” (ARL IV 54-55), Tkm. *sars-* “sarsılmak, titretmek; titretmek, ürkütmek” (TkmTS 563) fiiliyle karşılaştırılabilirse de bundan bir alıntı olarak açıklanması güçtür.

Maue (2015: 10), Brāhmī yazılı bir metinde (U 6802) geçen <yā yi ti> *yayı-di* şeklinin *yay-* “sallamak” fiilinin bir varyantı

¹¹² Çuvaş Türkçesi sözcük, Çeremisçeye *söy* ~ *söy* “savaş” olarak girmiştir (Räsänen 1920: 194). Krş. Çer. *söy* ~ *söi* ~ *söy* ~ *söi* ~ *soi* “savaş; kavga; kargaşa, gürültü; ordu” (TschW 636-637).

¹¹³ BT *ĵayıg biçimi, EUyg. *yayıg* “(nehir) deli, şiddetli; huzursuz” (Wilkins 2021: 879) ve DLT, KB *yayıg* “dönek, kararsız” (EDPT 981) sözcüklerine karşılık gelmektedir.

olabileceğini dile getirirse de sözcüğün anlamı belirsiz olduğu için kesin bir şey söylemek güçtür.

Bizce Mo. *sajı-* fiili, daha eski bir **sayı-ji-* şeklinden geliyor olup kökü **sayı-* fiilidir. Fiilden fiil yapan *-ji-* ekine Kempf (2013: 144-145) ayrıntılı olarak değinmiştir. Mo. **sayı-* kökü ise PT **nāyī-* fiilinden gelişen ve GT *yāy-* fiilinin soydaşı olan S-Tü. **sāyī-* fiilinden alıntılanmıştır. PT **nāyī-* kökü, bunun haricinde Moğolcaya bir kez **nayı-* (> KM *nayıgu-*, *nayılja-*), bir kez de **jayı-* (> KM *jayıl-* ~ *jayılu-*, KM *jayımu-*) biçiminde girmiştir. GT *yāy-* fiili GT *çay-* (**čāy-* ?) biçimiyle nöbetleşmektedir.

MO35. PM **sab* “iplik” ← S-Tü. **śap* | GT *yıp* ~ *yip* ~ *yäp* ~ *yap* “ip, iplik”

Bur. *hab* *hab* “iplik” (BMRS 636), Bur. *habaḡša* *habaḡša* “iplik” (BMRS 636), Bur. *habıḡa* *habıḡa* “(gelin başında) ince saç örgüleri” (BMRS 637) < Mo. **sab* “iplik” (→ GT *sap* “ip, iplik”) ← S-Tü. **śap* | PT **dāpā* ~ **dīpā* > GT *yip* ~ *yıp* ~ *yäp* ~ *yap* “ip, iplik; halat; kement; (deri) kayış; kemer” (Tkm. *yüp*, Tuv. *čep* ~ *čē^hp*, Tof. *čē^hp*, SUyg. *yī^hp* ~ *ye^hp^h* ~ *εē^hp* ~ *žē^hp^h* ~ *yep* ~ *yap*, Hlç. *yīp* ~ *yip* ~ *yip* ~ *yi-p*) (EDPT 870; VEWT 204; ESTYa IV 268-269; Wilkens 2021: 905; WCh 226; Roos 2000: 398; TLH 380), Çuv. *šip* (< **jep*) “ip, iplik” (Fedotov 1996: II/120), krş. Mo. **deyesün* (< **depe*) “ip, sicim, kordon” (N 314), Mac. *gyeplő* “dizgin” (TLH 380-381), Çer. *sap* ~ *šap* ~ *säp* ~ *šäp* “dizgin” (Räsänen 1920: 188; TschW 619) (bk. ÇR1).

Kałużyński (1962a: 188; 1962b: 124), Yak. *sap* sözcüğünü Moğolcadan alıntı saymış ve bunu Bur. *hab* ile karşılaştırmıştır. Yak. *sap* “dikiş ipliği” (Sleptsov 1972: 315) ve Dolg. *hap* “iplik” (Stachowski 1993a: 96) ile Bur. *hab* isminin kökenini oluşturan Mo. **sab* biçimi, Çağ. *sap* “iplik, dikiş” (PdC 333), Az. *sap* “ip, iplik: dikiş veya örgü için ince bükülmüş iplik; bir dizi boncuk, inci vb.” (ARL IV 45-46) ve Hlç. *sap* ~ *sāp* ~ *sa-p* “ip, iplik; iğneye geçirilmiş, dikmeye hazır bir iplik” (KhM 197; WCh 184; Doerfer

1987: 308) sözcüklerinin de kökenidir. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen *sapak* ~ *sabak* ~ *savaḥ* (Çuv. *sapaka*) “ip, iplik” (ESTYa VII 196-197) biçimleri de aynı ismin türevidir. Burada, Moğolcaya alıntılanmış GT **sap* sözcüğünden bahsetmek mümkün değildir. Öyle olsaydı Yakut ve Dolgan Türkçesinde bulacağımız şekil, ön sesteki *s-* düşmesi dolayısıyla **ap* olurdu. Kelimenin Orta Türkçeden itibaren tanıklanmış olması da alıntı olma ihtimalini artırmaktadır. Bunlar göz önüne alınarak Moğolca için sadece Buryat Moğolcasında korunmuş olmasına rağmen Genel Türkçeye yaygın olarak alıntılanmış bir **sab* ismi tasarlanmalıdır. Kempf (2015: 217), Bur. *habaḡša* “iplik” ismini Tü. **sap-Gči* (sic) biçiminden alıntı olarak göstermiş, bu biçimi de ET *sap-* “iğneye iplik geçirmek” fiiliyle karşılaştırmıştır. Ancak bu alıntılama, sesçil ve anlamsal olarak tatmin edici değildir. Tü. **sap-ıgči* biçiminin kılıcı bir ad (ism-i fail) olması beklenir ki bu da “iplik” anlamını vermeyecektir.

Bizce, Mo. **sab* sözcüğü GT *yip* ~ *yıp* ~ *yäp* ~ *yap* “ip, iplik” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śap* biçiminden alıntıdır. Genel Türkçedeki **/ä/*’li biçimler Tuva, Tofa ve Sarı Uygur Türkçesi dışında bazı eski alıntılarda da görülür: Mo. **deyesün* sözcüğü **depe* biçiminden değişmiş olup GT *yip* ~ *yäp* isminin daha eski **däpǎ* şeklinden alınmıştır. Mac. *gyeplő* “dizgin” sözcüğü de BT **jäplig* veya benzeri bir biçimden alıntıdır. Genel Türkçede **śap* şekline karşılık gelen *yap* biçimi ise Sarı Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır (Hermanns 1951: 212). Ayrıca, Sarı Uygur Türkçesinde aynı kelimenin *ε-* ve *ž-* ile başlayan şekilleri de tanıklanmıştır: *εe^hp*, *že^hp^h*, *žip* vs. (Roos 2000: 398).

Aynı S-Türkçesi biçim, PÇer. **śap* kelimesinin de kökenini oluşturmaktadır (bk. ÇR1).

MO36. PM *sur “deri şerit, deri kayış” < PPM *suran ← S-Tü. *şurun | GT yurun “paçavra”, Çuv. şurām “deste, demet”

Mo. *sur (~ *sūr¹¹⁴) “deri şerit, deri kayış” (N 506; Sūn Zhú 1990: 613; Apatóczy 2009: 159) < *suran ← S-Tü. *şurun | GT yurun “paçavra, çaput; yama; yarı işlenmiş deri; deri önlük, deri eldiven; (giyside veya şapkada) deri süsleme; örgü şal” (EDPT 970; VEWT 211; ESTYa IV 255-256; Boeschoten 2022: 428; Karagözlü-Salan 2022: 525), Çuv. şurām “(eğirmek için hazırlanmış keten, kenevir veya yün lifinden) demet, (keten, kenevir) deste(si)” (ÇRS 427).

Proto-Moğolca için *sur olarak tasarlanan sözcük, Tatar ve Çuvaş Türkçesindeki Moğolca alıntılar göz önüne alındığında *suran biçimine geri götürülebilir: Tat. soran “işlenmemiş ham deri” (Ostroumov 1876: 114), Tat. soran “beyaz tabaklama yapılacak deri” (Bálint 1876: 140), Tat. sorom (sic) “işlenmemiş deri” (Voskresenskiy 1894: 105), Tat. сөрөм “işlenmemiş, tabaklanmış deri” (R IV 590-591), Çuv. sâran (Sp. sêran) “tabaklanmamış deri” (Paasonen 1974: 120), Çuv. sâran “tabaklanmış sığır derisi” (ÇRS 353; Fedotov 1996: II/30), krş. Çer. suran ~ sêran (← Tat.) “deri, beyaz tabaklanmış deri” (Räsänen 1923: 61), Udm. suron ~ sêron ~ sîron ~ sîron ~ sîrân ~ şuron (← Tat.) “hazırlanmış deri, beyaz tabaklama yapılacak deri; deriden” (Csúcs 1990: 265).¹¹⁵

GT yurun sözcüğü, tanıklanmamış *yur- fiilinden türemiştir. Bu fiil, GT *yurok ~ *çurok > Özb. çuruk “eskimiş paçavra” (Magrufov 1981: II/383), Hak. çuruh “paçavra, çaput; kundak bezi, çocuk bezi” (HTS 109), Tuv. çuruk “parça” (TuvTS 26), Tof. çuruk “deri veya kumaş parçası, paçavra; süet” (Rassadin 2005: 120)

¹¹⁴ Hammigan ve Dagur Moğolcası, kelime kökünde uzun bir ünlüye işaret etmektedir.

¹¹⁵ Csúcs (1990: 265), Tatar ve Çuvaş Türkçesindeki sözcüklerin ikna edici bir etimolojisi olmadığına dikkat çekerek Türkçedeki kelimelerin Fin-Ugorcadan alıntı olabileceğine değinse de Çer. s- sesinin bu varsayımı desteklemediğini belirtmiştir. Leksika (388-389) Moğolca sözcüğün Kıpçak lehçeleri aracılığıyla Çuvaş Türkçesine girdiğini iddia ederken, ESTYa (VII 144n.) Tatar Türkçesi, Fin-Ugor dilleri ve Moğolcadaki kelimenin kaynağını Çuvaş Türkçesi olarak göstermiştir.

dışında Bşk. *yorkak* (< *yurkak) “parça, kırık; soyundan gelen” (BRS 232) ve Kklp. *žurındı* (< *yurundi) “paçavra” (KKRS 263) isimlerinin de kökünü oluşturmaktadır.

Bizce, PPM *suran sözcüğü GT *yurun* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šurun biçiminden alıntıdır. Mo. *suran biçiminin *sur şekline değişmesi dikkat çekici ve açıklanmaya muhtaçtır. Burada, Kitancanın aracılığı söz konusu olabileceği gibi bir benzeşme de mümkündür. Kitancada kelime sonu -*Vn* ses grubunun düşmesiyle ilgili bir örnek aşağıda verilmiştir (bk. KT3).

1.2.2.2. Genel Türkçe *k-* Sesine Karşılık *s-* ile Başlayan Moğolca Kelimeler

MO37. PM **sinu-* “çok istemek, arzulamak, tutkuyla yanmak” ← S-Tü. **šmǎ-* | GT *kın-* (~ *kīn-* ?) “istemek, arzulamak, arzu etmek; çalışıp çabalamak; âşık olmak”

KM *sinu-* “çok istemek, arzulamak; bel bağlamak” (Kara 2009: 263), KM *sinu-* “güçlü bir arzu veya açlık hissetmek, çok istemek; şehvetle kendini bir şeye vermek; tutkuyla yanmak” (L 713), Hlh. *шунах šunax* “çok istemek, arzulamak” (Bawden 1997: 550), Kalm. (19. yy.) *šunul* “açgözlülük, açgözlü arzular” (Svantesson 2012: 145), Kalm. *šun-* “istekli olmak, bir şey için çabalamak, çaba harcamak, kendisi için dilemek” (KW 368), Oyg. *шунаха šuna-* “gayretli olmak, çabalamak; arzulamak, ulaşmaya çalışmak” (Todayeva 2001: 462), Bur. *шунаха šuna-* “bir şeye istekli olmak, heyecanlanmak; açgözlü olmak” (BMRS 703), Ord. *šono-* “şiddetle arzulamak, öne atılmak, önce davranmak, inisiyatif almak” (Mostaert 1968: 627) < Mo. **sinu-* “çok istemek, arzulamak, tutkuyla yanmak” ← S-Tü. **šmǎ-* (**šīnǎ-* ?) | GT *kın-*¹¹⁶ (~ *kīn-* ?) (üzç. *kına*) (EUyg. *kın-* ~ *kun-*)

¹¹⁶ Räsänen’in (VEWT 264) soydaş olarak gösterdiği Yak. *kın-* “bir kadınla cinsel ilişkiye girmek” fiili, buraya ait değildir. Bu fiil, Dolg. *gin-* “yapmak, etmek” (Stachowski 1993a: 88) fiiliyle ilişkilidir.

“istemek, istek göstermek, arzulamak, arzu etmek; çalışıp çabalamak; bencillik etmek, açgözlülük etmek, kıskanmak; düşkün olmak, tutkun olmak, âşık olmak” (EDPT 632; VEWT 264; ESTYa VI 216-217; Wilkens 2021: 372; Kasai 2017: 162; Boeschoten 2022: 249).¹¹⁷

Mukaddimetü'l-Edeb'de Çağ. *sıgın-* “sığınmak” fiiliyle karşılanan Mo. *şinu-* (Poppe 1938: 335) sözcüğünün Mo. **sinu-* ile aynı olduğu şüphelidir. Burada Moğolca fiilin “bel bağlamak, kendini bir şeye vermek” anlamıyla kullanılmış olması mümkündür.

Moğolca sözcük, Türkiye Türkçesinin ağızlarına *sin-* “beğenmek, imrenmek” (DS 3612) ve *sınık* “istekli” (DS 3612) olarak girmiştir. Muhtemelen *sin-* “güvenmek” (DS 4690) fiili de Moğolcadan alıntıdır.

Eski Uygur Türkçesinde *un- sin-* (Oda 2015: 247-248) ve *un-sin- katıglan-* (Molnár-Zieme 1989: 142, 147) fiil gruplarında görülen *sin-* fiili, kaynaklarda *si-n-* “kırılmak” ile birleştirilerek “çabalamak” olarak anlamlandırılmıştır. Wilkens (2021: 609) de *sin-* fiilinin anlamını “çok çaba sarf etmek, çok gayret etmek, eşek gibi çalışmak” olarak vermektedir. Burada geçen *sin-* fiilinin anlamının “gayret etmek” olduğu muhtemelen doğrudur, ancak fiili *si-n-* “kırılmak” ile özdeşleştirmek ikna edici değildir. EUyg. *sin-* fiilinin Moğol dönemine ait Geç Uygur Türkçesi metinlerinde (13-14. yy.) geçtiği göz önüne alındığında, Mo. **sinu-* fiilinden alıntı olması mümkündür. Moğolca fiilin “çabalamak” anlamı, Kalmuk ve Oyrat Moğolcasında tanıklanmıştır.

Moğolca fiil için önerilen fazla etimoloji yoktur. Németh (1913: 84), Mo. *şinu-* fiilini ve *şinul* ismini GT *san-* (= *sān-*) “düşünmek, inanmak, varsaymak” ve Çuv. *sun-* “dilemek, istemek”

¹¹⁷ Çuv. *hānāh-* “alışmak, alışkanlık kazanmak, beceri kazanmak; uymak, uyum sağlamak; bağlanmak” (ÇRS 545) fiili, **kın-ık-* şeklinden geliyor olup GT *kān-* “doymak, kanmak” (EDPT 632) fiiliyle bağlantılıdır. Krş. Trk. (ağ.) *gımk-* “alışmak” (DS 1913), *kımk-* “alışmak” (DS 2811).

ile karşılaştırmıştır. Ancak bu karşılaştırma sesçil ve anlamsal açıdan ikna edici değildir.

Söz konusu Moğolca sözcük, bizce, GT *kın-* (~ *kīn-* ?) fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīnū-* şeklinden alınmıştır. Genel Türkçe fiilin ünlü zarf-fiil çekimi /A/ ünlüsüyle yapılırken Moğolca biçimin /U/ ünlüsüne işaret etmesi dikkat çekicidir. Muhtemelen burada Moğolca tarafında ikincil bir değişim söz konusudur. Moğolcada bağlama ünlüsünün genellikle /U/ olması, bu değişimin sebebi olarak gösterilebilir.

MO38. PM *sadun ~ *sadum “(evlilik yoluyla) akraba” ← S-Tü. *šādun | GT *kādın “kayın”

KM *sadun* “arkadaş; akraba, hısım” (L 656), TA *sadan* “akraba” (Poppe 1927-1928: 1259), TA *sadun* “akrabalar” (Saitō 2006: 3), İML *sadum* “akraba” (Melioranskiy 1904: 138; Gül 2016: 217), RS *sadun* “akraba” (RH 233), Hlh. *садан sadan* “akraba” (Luvsandendev 1957: 342; Hangin 1986: 432), Kalm. (19. yy.) *sadun* “akraba” (Svantesson 2012: 131), Kalm. *sadū* “akraba, yakın kişi, çocukların veya torunların evliliği yoluyla aile üyesi” (KW 307), Ord. *sadun* “parenté, ami” (Mostaert 1968: 550-551), Bur. *ураг садан urag sadan* “(yakın) akrabalar” (BMRS 482), Oyr. *садан sadan* “akrabalık; akraba(lar)” (Todayeva 2001: 283) < Mo. **sadun* (~ **sadum*) ← S-Tü. **šādun* | PT **kiādın* (KhM 300) > GT *kādın* “kayın, evlilik yoluyla akraba” (EDPT 602; VEWT 218; Boeschoten 2022: 232; ESTYa V 215-216; Leksika 309) > DLT *kadın* “kayın, evlilik sonucu edinilen akrabalar” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/307), Tkm. *gāyın* “kayın” (TkmRS 144), Hlç. *gā^adin ~ gā^adun ~ gādın* “kayınbirader, görünce” (WCh 113), Çuv. *hun’ ~ hon’ ~ hun’ă ~ hun’ě* “kayınpeder, kayın” (Fedotov 1996: II/358), krş. Mo. **kadum* “kayın” (N 399; Sün Zhú 1990: 314).

Mo. **sadun* sözcüğü, Cürçenceye **sadun* “evlilik yoluyla akraba” (Sün Bójün 2004: 249) ve *sadugai* “ailevi bağ” (Kiyose 1977: 135), Mançucaya *sadun* “evlilik yoluyla akraba” (Rozycki

1994: 172; Norman 2013: 306), Orokcaya *sadu(n)* “akraba, dünür (evlilik yoluyla akraba)” (SSTYa II 54) ve Nanaycaya *sadon* [sadō] “dünür” (Onenko 1980: 351) olarak girmiştir.

Németh (1913/1914: 248), Ma. *sadun* sözcüğünü Tat. *kadın* ~ *katın* “kadın” ve *kadın* ~ *kazın* ~ *kayın* “kadının akrabaları” ile birleştirmiştir. Bu karşılaştırmayı yaparken Mançuca sözcüğün kökeni olan Mo. *sadun* kelimesini gözden kaçırdığı gibi, GT *kātun* “kadın” ve GT *kādın* “kayın” isimlerini karıştırmıştır. Starostin-Dybo-Mudrak (EDAL 1520) ise Mo. *sadun* sözcüğünü Tü. *yāt* “yabancı” sözcüğüyle soydaş göstermektedir.

Bizce, Mo. *sadun* sözcüğü GT **kādın* biçiminin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śādun* şeklinden alıntıdır. Bu kelime denklığı, Türkçe **ki-* ses çiftinin S-Türkçesinde **ś-* sesine dönüştüğünün en açık kanıtıdır. Tü. **kādın* sözcüğü, Bulgar Türkçesi üzerinden Moğolcaya **kadum* “kayın” (N 399; Sün Zhú 1990: 314) olarak girmiştir.

S-Tü. **śādun* biçiminin Genel Türkçedeki karşılığı olarak değerlendirilebilecek diğer bir kelime ise Mainz 713 numaralı Eski Uygur Türkçesi yazmada geçen *yadun* “eş, zevce” (Laut-Zieme 1990: 21, 25) kelimesidir. Ancak bu kelimenin okunuşu kesin olmadığı gibi tek örnek oluşu dolayısıyla yaygınlığı da şüphelidir (Kasai 2017: 185).

MO39. PM **suu* “talih, baht” ← S-Tü. **śıv* / **śıv* | GT kıv “talih, baht”

MGT *su* “(ataların ruhlarının) koruma(sı) ve kutsama(sı), mutluluk” (Haenisch 1939: 136), HY *su* “talih, baht, kismet” (Mostaert 1977: 96), PP *su* “ihtişam, görkem, haşmet, kudret” (Poppe 1957: 130; Tumurtogoo 2010: 190), Tyr Yazıtı *suu* “talih, baht, kismet” (Rykin 2012-2013: 198), CT *sutan* (*adun*) “asil (atlar)” (Thackston 1998: 771), KM *suu* “heybet, görkem, haşmet” (Kara 2009: 268), KM *suu* “üstünlük; deha, marifet, ustalık” (L 740), Hlh. *cyy sū* “dâhi” (Bawden 1997: 311), Kalm. *sū* “(başkalarından) avantaj, üstünlük”

(KW 339) < Mo. *suu ← S-Tü. *śiv veya *śuv | GT *kiv* “ilahi lütuf, talih, baht, kısmet” (EDPT 579; VEWT 268-269; ESTYa VI 99-101; Wilkens 2021: 375), Trk. (ağ.) *kiv* “yazgı, baht; bir iş ya da ürünün olgunlaşma zamanı; fırsat” (DS 2849), Tuv. *huu-salim* “kader, mukadderat, tecelli, alın yazısı, yazgı” (TuvTS 54), krş. GT *kivan-* > Tkm. *guvan-* “gurur duymak, iftihar etmek” (TkmTS 314), Hlç. *kī⁵vän-* “övünmek, böbürlenmek” (WCh 154).

Moğolca sözcüğün okunuşuna ve anlamlandırılmasına dair en önemli tartışmalardan birini kuşkusuz Poppe (1957: 72-76, 90-91) sunmaktadır. Poppe, kelimenin *su* olarak kalın ünlülü okunması ve “ihtişam, görkem, azamet, heybet” olarak anlamlandırılması gerektiği sonucuna varmıştır. Poppe’ye göre, bu kelimenin Mo. *sür* “ihtişam, güç”, *sülde* “ruh; ihtişam; talih, baht” ve *sünesün* “ruh” sözcükleriyle etimolojik bağı da yoktur. Ramstedt (KW 339), Moğolca sözcüğün Çince den alıntı olabileceğini belirtse de kesin kökenini belirtmemiştir.

Moğolca *suu* ~ *su* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesine *süü* “ihtişam, haşmet, yücelik, şeref, onur” (Zieme 1985: 230) olarak girmiştir. Kelimenin ince sıradan *süü* olarak okunması gerektiği *süü-lüg* (Ligeti 1973: 5) yazımında ortaya çıkmaktadır. Ancak kelimenin iki kez de *suu-ka* (Ligeti 1973: 2-3) şeklinde görülmesi, Eski Uygur Türkçesinde kalın ünlülü *suu* biçiminin de varlığına işaret etmektedir. EUyg. *süü* sözcüğü, Çağatay Türkçesinde de سو *sü* “parlaklık; haysiyet, onur” (PdC 350) olarak yaşamaya devam etmiştir. Buna ek olarak, Erdal-Kubarev (2019: 231-234) Sarı-Kobi Yazıtı’nda geçen <*s₂w*> harf grubunu *su* okuyarak “talih” olarak anlamlandırmayı önermiş ve Moğolcadan alıntı olarak değerlendirmişlerdir. Poppe (1957: 75), Radloff’un Teleüt Türkçesinden *sus* “ruh; insan ve hayvanların yaşam gücü” (R IV 781) olarak gösterdiği kelimenin yanlış ayırmaya uğradığını belirterek sözcüğün kökünü *su* olarak belirlemiş ve bu ismin Moğolcadan alıntı olduğunu iddia etmiştir.

Shimunek (2017a: 208), Liao Shi’da kayıtlı olan Kit. 蘇可汗 *sūkēhán* *sv **q^hakan* isminde geçen *sv ögesini Orta Moğolca *su*

“görkem, ihtişam” ile birleştirmiştir. Shimunek’e göre, isim Liao Shi’da kayıtlı olmasına rağmen, Eski Kitanca ismin Tang dönemine ait bir transkripsiyonudur.

Bizce, Mo. *suu* “talih, baht, kısmet” sözcüğü aynı anlamdaki GT *kiv* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı S-Tü. **siv* veya **suv* biçiminden alıntıdır. S-Türkçesindeki **/iv/* veya **/uv/* ses grubunun uzun ünlüye dönüşmesi Moğolcada gerçekleşmiştir.

MO40. Mo. **sil*, Mo. **sinji* ~ **siŋsi* “şekil, görünüş” < **sın* (**sınča*) ← S-Tü. **sīn* | GT *kīn* “görünüş, dış görünüş”

MGT *šil* “dış görünüş, görünüm, biçim (模樣, 状貌)” (Haenisch 1939: 140; Kuribayashi 2009: 437), KM *sil* “şekil, biçim, görünüş; insanların güzel görünümü; (MGT/Mo.) dış, dış görünüş” (L 705, 1210), Ord. *šil* “şekil, görünüş, dış görünüş, (insanların) güzel görünüm(ü)” (Mostaert 1968: 615b); KM *sinji* ~ *singsi* “görünüş, biçim, şekil; iz, işaret, belirti” (L 713), KM (AT) *sinji* ~ *sinsi* “belirti, ipucu, emare” (L 1210), Hlh. шинж *šinj* “şekil, görünüm; işaret; özellik” (Luvsandendev 1957: 653; Hangin 1986: 813), Kalm. *šinj* “alamet, işaret” (KW 358), Kalm. шинж *šinj* “işaret, alamet, belirti; üzeninin kayış delikleri; on avuçluk ölçü birimi” (KRS 674), Bur. шэнжэ *šenje* “şekil, görünüş; işaret, alamet; (nesnelerde) özellik” (BMRS 715), Ord. *šindži* “işaret, ayırt edici özellik, ipucu, belirti, alamet, öngörü, hayırlı” (Mostaert 1968: 618-619), Oyr. шинжи *šinji* “bir şeyin türü, cinsi; işaret, alamet” (Todayeva 2001: 456), Hmg. шинджи *šinji* “şekil, görünüş; işaret, alamet” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 350) < **šin* (**šinče*) < Mo. **sın* (**sınča*) ← S-Tü. **sīn* < **kīn*¹¹⁸ | GT **kīn* “görünüş, dış görünüş; renk; süs, işleme” > EUyg. *kın* (*kın kartıŋ* ikilemesinde) “çehre; görünüş, dış görünüş”

¹¹⁸ Tü. **kīn* biçiminin sesçil olabilirliği için Çuv. *yěň* (< **hīn*) “kılıf, kın, kap, kutu” (ÇRS 127) sözcüğü örnek gösterilebilir.

(Röhrborn 1991: 116¹¹⁹; Dietz-Ölmez-Röhrborn 2015: 116; Kasai 2017: 211, 352; UWb Nb II.2: 308, 344; Karaayak 2021: 134, 547-548, 724; Wilkens 2021: 371), Trk. (ağ.) *kınjalı* “çok renkli” (DS 2806), Trk. (ağ.) *kınjıfilli* “çok süslü” (AD II 91), Trk. (ağ.) *kınjik* “süs, işleme” (DS 2807), Trk. (ağ.) *kındırak* “çok süslü, temiz ve güzel giyinen” (DS 2796), Trk. (ağ.) *kıntış* “süslü, gösterişli; oynak, havalı” (DS 4553).

Moğolca sözcük, Baburname’ye *sinçisiz* “şekilsiz” (Thackston 1993: 854), Baytaratü’l-Vāzih’a *sinji* “dış görünüş”¹²⁰ (Ağar 1986: 16, 276), Osmanlı Türkçesine *sin* ~ *sinji* “şekil, kıyafet, biçim” (TS 3475), Türkiye Türkiye ağızlarına *sinçi* “biçim, kılık kıyafet, yakışık” (AD 343), *sinç* “çehre, beniz; kılık, kıyafet, biçim” (DD 1230), *sinçe* “yüz, surat, beniz” (DD 1230), *sinçi* “kıyafet, kılık, biçim; çehre” (DD 1230), *sinçi* “giyim, kuşam” (DS 3638), *sinç* ~ *sinçe* “yüz, surat, çehre; asık yüz” (DS 3638), *sinçe* ~ *sinçi* ~ *sine* “yüz, surat” (DS 4697) ve Tuva Türkçesine *šinçi* “görünüş; tavır, eda” (TuvTS 101) olarak alıntılanmıştır.

Krç.-Blk. *şin* “görünüm, dış görünüş” (KBRS 751), *şin* “beniz, yüz rengi” (Tavkul 2000: 366) kelimesi, tanıklanmamış Mo. *şin (< *şin) biçiminden alıntıdır. Trk. (ağ.) *silik* “yüz, çehre” (DS 3634) sözcüğü de Mo. *sil ile bağlantılı görünmektedir.

Schönig (2000: 167), Osm. *sinlü* “kıyafetli, görünüşlü” sözcüğünün Moğolcayla değil, ET *şinlig* “boylu boslu, iri yarı, yapılı, yakışıklı” (EDPT 839) sözcüğüyle bağlantılı olduğunu belirtse de bu iddia kabul edilemez, çünkü GT *şin* “vücut, beden” (EDPT 832) sözcüğü ve türevleri Anadolu coğrafyasında tanıklanmamıştır. Osm. *sinlü* sözcüğünün kökünü oluşturan *sin “kıyafet, görünüş” ismi, Mo.

¹¹⁹ Röhrborn’un (1991: 116, 234) *kır kırdış* “vakur duruş (神威)” ikilemesinde okuduğu ve şimdiye kadar tek örnek (hapax legomenon) olarak kalan *kır* sözcüğü *kın* için bir yazım yanlışlığı olmalıdır.

¹²⁰ Ağar (1986: 16, 276), *sinji* sözcüğünü dizinde “boy, bos, endam” olarak anlamlandırmış olsa da kelimeyi bağlam içinde genel olarak “dış görünüş” ile aktarmak daha yerindedir.

sil ve *sinji* ~ *singsi* kelimelerinin daha eski bir *sin şekline geri gittiğini kanıtlamaktadır.

Ramstedt (KW 358), Mo. *sinji* sözcüğünü Çince kökenli gördüğü Tü. *sin* “dış görünüş, şekil” kelimesiyle karşılaştırmıştır. Ramstedt (1952: 228) ise aynı sözcüğü Tü. *sin* “vücut, beden” ve Mac. *szin* kelimeleriyle karşılaştırarak ikinci hecenin isimden isim yapan +*ji* olduğunu savunmuştur. Tuna (1972: 238-239), Osm. *sinlü* sözcüğünün kökünün Moğolcadan alıntı olduğunu kabul etmiş, ancak Mo. **sin(g)* ismini Çin. *hsing*² (*xíng*) “alamet, işaret” kökenli olarak göstermiştir. Tuna’nın Moğolca kelimenin kökeni olarak gösterdiği Çin. *xíng* 形 “şekil, biçim” kelimesi Yuan dönemi Erken Mandarin Çincesi için bile *xiŋ’* olarak tasarlanmaktadır (Pulleyblank 1991: 344). Schuessler (2007: 540) aynı karakterin Erken Ming dönemi için telaffuzunu *çiŋ* olarak vermektedir. Bu telaffuzlar, Tuna’nın etimolojisinin doğru olamayacağını kanıtlamaktadır.

Khabtagaeva (2009: 172, 257), Mo. *sinji* kelimesini Çin. *xíngshì* 形式 “şekil, biçim” ile karşılaştırmıştır. Bu karakterlerin telaffuzu, Yuan dönemi Erken Mandarin Çincesi için *xiŋ’-ši* olarak tasarlanmaktadır (Pulleyblank 1991: 285, 344). Kelimenin MGT’de (1240) tanıklandığı düşünüldüğünde Çin. *xiŋ’-ši* sesletiminin Moğolcaya *sinji* olarak girmesi mümkün değildir.

Bizce, KM *sil* ve KM *sinji* ~ *singsi* sözcükleri, GT *kīn sözcüğüyle soydaş olan S-Tü. *šīn ve S-Tü. *šīnča biçimlerinden alıntıdır. GT *kīn sözcüğü, EUyg. *kın kırtış* “dış görünüş” ikilemesinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *kınjalı*, *kınjıfullı*, *kınjik*, *kındırak* ve *kıntış* sözcüklerinde korunmuştur. Ağırlıklı olarak Eski Uygur Türkçesinin geç dönem metinlerinde görülmesine rağmen, *kın kırtış* ikilemesinin Maitrisimit’in Hami nüshasında da (II 5b 1) geçmesi, *kın* sözcüğünün eskiciliğine kanıttır (UWb Nb II.2: 308, 344).¹²¹

¹²¹ Geng-Klimkeit’in (1988: I/130) *ätäy* okuduğu kelime, Röhrborn (UWb Nb II.2: 308, 344) tarafından *kını* olarak düzeltilmiştir.

İlk olarak Rachmati (1930: 458₉₃₋₉₅) tarafından ele alınan ve Zieme (2015b: 75) tarafından *kayu tiši kındakı körük bolsar karlıgač ätin yezün yana kürküm konak mini yıpar bor birlä içziün yaraşur* olarak okunan cümledeki *kın* kelimesi de “yüz, çehre” olarak anlamlandırılabilir. Bu anlamlandırma doğruysa *kın* sözcüğünün *kın kırtıš* ikilemesi dışında kullanıldığı tek örnektir. Ancak *kwrüK* kelimesinin anlamı belirsiz olduğu için bu anlamlandırma şüphelidir. Zieme ise bu kelimeyi soru işaretiyle “dişilik organı” olarak çevirmiştir.

Mo. *sil ← S-Tü. *šīn alıntısında görülen Tü. *-n* : Mo. *-l* denklığı, Mo. *köGöl* (< *köGel) “güvem eriği” (L 481) ← Tü. *kökän* “güvem eriği” (VEWT 287b) alıntısında da görülmektedir. Muhtemelen burada bir ses değişimi değil, bir türetme eki söz konusudur.

Mo. *sinji ~ *sijsi kelimesi ise *sinči < *sinče değişimleri üzerinden daha eski bir *sinča biçimine geri götürülerek S-Tü. *šīnča şekliyle birleştirilmelidir. Bu şeklin Genel Türkçedeki karşılığı olan *kīnča ismi, Trk. (ağ.) *knjāl* ve belki Trk. (ağ.) *knjıfullı*, Trk. (ağ.) *knjık* sözcüklerinde yaşamaktadır.

S-Tü. *šīn biçimi, Mac. *szín* “renk, yüz, dış görünüş, bir şeyin en iyi kısmı, bir şeyin üst kısmı” (bk. MC16) sözcüğünün de kökenidir.

MO41. PM *sirig “bulaşıcı hastalık” ← S-Tü. *širig | GT *kāzig* “salgın hastalık”

Kalm. (19. yy.) *širig* “hastalık” (Svantesson 2012: 144), Kalm. *šir’G* “salgın, bulaşıcı hastalık” (KW 360), Kalm. ширг *širg* [šireg] “salgın, veba” (KRS 675), Oyr. ширег *šireg* “salgın, veba” (Todayeva 2001: 458), Oyr. *šireq* “veba, hastalık” (Krueger 1978-1984: II/451), Oyr. *širiq* “hastalık, salgın, veba” (Krueger 1978-1984: II/451) < Mo. *sirig ← S-Tü. *širig | GT *kāzig* (**kāzig*¹²² ?) >

¹²² Krş. Hlç. *kāzīt*- “aratmak” (Doerfer 1987: 297).

EUyg. *käzig* (-k) “ateş, humma” (Gabain 1950: 314; Wilkens 2021: 361), DLT ‹KAZIK› *käzig* “ateş ve titreme” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/299), KB *käzig* “nöbet, sıtma” (Arat 1979: 243), CC *keziv* “salgın” (Grønbech 1942: 142), Tat. *kizü* “salgın (hastalık), bulaşıcı hastalık” (TatTS 148), Bşk. *kizěw* “salgın hastalık, epidemi” (BRS 270), YUyg. *kezik* “tifo” (Nadjip 1968: 667), YUyg. *kezik* “tifo ateşi, tifo” (Schwarz 1992: 722), krş. KM *kijig* ~ *kejig* “salgın, veba, bulaşıcı hastalık, enfeksiyon” (L 475).

Moğolca sözcük, tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca Kalmukça ve Oyrotçada tanıklanmıştır. Daha eski bir *siliye biçimine işaret eden Ord. *šilē* (*šilēn*) “bulaşıcı hastalık” (Mostaert 1968: 616a) sözcüğü ise ses ve anlamca benzer olduğu hâlde, *sirig ile doğrudan ilişkilendirilemez.

Erdal (OTWF 192), Eski Türkçe sözcüğü haklı olarak *käz-ig* okumakta ve *käz-* fiilinden türediğini belirtmektedir. Alt. *kezim* “salgın hastalık” (ATS 107) ve Hak. *kizim* “salgın, epidemi; tifo” (Arikoğlu 2005: 253) de aynı kökten türemiş olan ve aynı anlamda sözcüklerdir.

Bizce, Mo. *sirig* sözcüğü GT *käzig* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *širig biçiminden alınmıştır.

MO42. PM *sırgöljin “karınca” < *sırguyaljin ← S-Tü. *šır(ı)ku < *kıdiku “böcek” | DLT kıtkuč “akrep gibi sokan bir şey”

Mo. *sırgöljin < **sırguyaljin*¹²³ “karınca” (N 67, 493; Sün Zhú 1990: 722) < **sırku+ga(n)+ljin* < *sırku ← S-Tü. **šır(ı)ku* | Tü. *kıdiku “böcek” > DLT (Argu) ‹QTQJ› *kıtkuč* “akrep gibi sokan bir şey” (EDPT 599; DTS 436; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/341; Doerfer 1993b: 43; Hauenschield 2003: 129).

Moğolca sözcük, *čergolji* “karınca” olarak Evenki diline girmiştir (Poppe 1972: 101). Khabtagaeva (2017: 137-138), aynı

¹²³ Krş. HY *široqaljin* “karınca” (Mostaert 1977: 98).

sözcüğü *t'ergöld'i* “karınca” olarak gösterir. Aynı kelime, Şıra Yugurca üzerinden Sarı Uygur Türkçesine de ulaşmıştır (Nugteren-Roos 1996: 73).

Poppe (1972: 101; 1981: 387; 1987: 43), Mo. **sırgöljin* “karınca” sözcüğünü daha eski bir **sırguyljin* biçimine götürmüş ve sözcüğün Mo. **sırgu-* “içine girmek; içinden geçmek; (içine) sokmak” (L 717; N 493) fiilinden fiilden isim yapan *-ya* ve hayvan, böcek ve bitki adları türeten *+lji* ekleriyle türediğini iddia etmiştir. Nugteren-Roos (1996: 73) da Halha ve Buryat Moğolcasındaki uzun ünlülü biçimlerle Sarı Uygur Türkçesindeki Moğolca alıntıları göz önüne alarak kelimenin esasen dört heceli olması gerektiğini belirtmiştir. Bizce, Pre-Proto-Moğolca için üç heceli **sırgu+ljin* (> **sırguljin*) ve dört heceli **sırgu+ya+ljin* (> **sırgöljin*) olmak üzere iki ayrı biçim tasarlamak en doğrusudur.

Moğolca sözcük, bizce, DLT *kıtkuč* sözcüğünün kökenini oluşturan GT **kıdkuč* biçimiyle bağlantılıdır. GT **kıdkuč* sözcüğünün kökü olan **kid(ı)* ismi, muhtemelen Toh. B *kidi* “böcek, solucan” (?← Pkt. **kīdiyā-* “solucan, böcek, karınca”, Skt. *kītā-* “böcek, solucan”¹²⁴) (Peyrot-Pinault-Wilkens 2019: 77) kelimesinden alıntıdır.¹²⁵ **Kıdı* kökü, böcek ve bitki adları türeten *+ku* ekiyle genişletilmiş ve **kıdiku* biçimini almıştır. Böcek ve bitki isimleri türeten *+ku* eki, DLT *sakırku* “kene” (EDPT 816), DLT *avılku* “kızıl meyveleri olan bir ağaç” (EDPT 11) ve DLT *tavılku*¹²⁶ “hünnap” (EDPT 440-441) sözcüklerinde de görülmektedir. Tü. **kıdiku* biçimi, *+č* küçültme ekini alarak DLT’deki Arguca *kıtkuč* sözcüğüne gelişmiştir. Benzer bir türetme, DLT *tavılku* “hünnap” ile

¹²⁴ Bk. Turner (1973: 163, No. 3193).

¹²⁵ Sözcük, Türkçeye PS **kecz-* (? ~ *kicz-*) “karınca” (< PU **kučz* “karınca”) (SW 65; UEW 192-193) kökenli, Selkup dilindeki *kīta* “karınca; tatarcık; böcek” (SW 65) veya *kīttu* “karınca” (Alatalo 2004: 283) şekline yakın, çok eski bir varyanttan da alınmış olabilir. Ancak Selkup dilindeki *-č-* > *-t-* değişiminin 20. yüzyılda gerçekleştiği bilindiği için, bu alıntı aynı değişimi çok erken dönemde geçiren başka bir Samoyed dilinden alıntılanmış olmalıdır.

¹²⁶ Krş. KM *tabilgu* “keçisakalı, Spiraea (bitki)” (L 761).

tavilgūč “hünnap” (EDPT 441) arasında da görülür. GT **-dk-* > DLT *-tk-* değişimine örnek olarak ise GT **ödkün-* > DLT *ötkün-* fiili verilebilir.

Tü. **kıdıku* biçimine çok benzeyen Çuv. *kätkä* “karınca” (Fedotov 1996: I/264) sözcüğü ise Fin-Permce **kutke* “karınca” (UEW 678-679) sözcüğünün Çeremisçedeki karşılığı olan *kıtkı / kutko* “karınca” şeklinden alınmıştır. Agyagási (1997: 3), bu alıntılamaı Proto-Çer. **kutkâ* “karınca” → Erken Orta Çuv. *kötkö* > Viryal *këtkë* olarak göstermiştir.

Mo. **sırguyaljin* kelimesi, *+ya(n)* ve *+ljin* ekleriyle **sırgu* (< **sırku*) biçiminden türemiştir. *+ljin* eki, böcek isimlerinde sıkça görülen bir ektir: Mo. **temeyeljigene* “yusuıçuk” < **temeyen* “deve” veya **tebene* “çuvaldız” (N 60), Mo. **hayaljin* “örümcek” < **haya* “ağ” (krş. Tü. **āg* “ağ”) > **hayakai* “örümcek” (N 347).

Mo. **sırku* biçimi ise, Tü. **kıdıku* (> DLT *kıtkuč*) sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **sır(i)ku* şeklinden alınmıştır. Tü. **kıdıku* > S-Tü. **sır(i)ku* örneğinde görülen erken *-d-* > *-r-* değişikliğine Mo. **küregen* “damat; kayınbirader; koca” (N 436) : GT *küdagü* (**küdükü* ?) “damat” (EDPT 703) ve PS **ker-* ~ *kerâ-* / *kârâ-* “(bir şey) giymek” (SW 68; Aikio 2002: 18-20; Aikio 2006: 29) : GT *käd-* “giymek” (EDPT 700) sözcüklerinde de rastlanmaktadır.¹²⁷ Aynı ses değişiminin Türkçedeki ilk doğrudan örnekleri ise Schechter Mektubu’ndaki (MS 950 civarı) סוגראי *Sugrai* (< *Sugdai* = Yun. Σουγδαία) (Kokovtsov 1932: 31 [19. satır], 102, 107; Brook 2018: 36) şehir isminde ve Troick Vakayinamesi’ndeki (MS 1230) трунове **turun* “Volga Bulgarlarında bir asilzade” (Róna-Tas 1982a: 158) unvanında görülmektedir. Bazı araştırmacılar, סוגראי *Sugrai* biçiminin סוגדאי *Sugdai* için bir yazım yanlışı olduğunu ileri sürmüştür (Fedorchuk 2007: 122). Ancak, Dobrodomov’un (1975) gösterdiği gibi, aynı şehrin Eski Rusça

¹²⁷ Aikio (2002: 18-20; 2006: 29), Proto-Samoyedce sözcüğün kökenini PU **käri-* “sarmak, bağlamak, ipe dizmek” olarak göstermektedir.

kaynaklarda Сурожь *Surož'* olarak anılması, *Surag (< *Sugdak) biçimini doğrulamaktadır.

MO43. PM *silja ~ *salja “kene” ← S-Tü. *śirčak | GT *karčik* ~ *kırčak “kene”

Mo. *silja ~ *salja “koyun kenesi” (N 490; Sün Zhú 1990: 704) < *silija < *siričak ← S-Tü. *śirčak | GT *karčik* ~ *kırčak “kene” > Trk. (ağ.) *kıršak* “kenenin (sakırganın) ufağı” (AD 233), Trk. (ağ.) *kıršak* “atların, davarların derisine yapışan kene cinsinden bir böcek” (DS 2836), Sag. Kç. Koyb. *karčik* “koyun kenesi” (R II 204), Hak. *harčih* “kene” (Baskakov 1953: 278; HRS 816; HTS 152) → Mo. *kačig > KM *kačig* “kasık biti, Phthirus, kene” (L 901), Hlh. хачиг *xačig* “kasık biti, Phthirus, kene” (Hangin 1986: 628), Kalm. *χatšiq* “devenin burnundaki herhangi bir kurtçuk” (KW 173), Bur. хашаг *xašag* “akar, mayt, kene” (BMRS 564), Ord. *qa'tš'ik* “kırlangıç yuvalarında bulunan bir böcek türü” (Mostaert 1968: 299-300), Oyr. хачиг *xačig* “kene” (Todayeva 2001: 392).

Moğolca sözcük, Çağatay Türkçesine *salja* “hayvanlara yapışan kene” (PdC 349) ve Altay Türkçesine *salya* (sic) “kene, sakırğa, süne” (R IV 366) olarak alıntılanmıştır. Clauson (1960: 99) da Senglah'ta geçen *salja* “koyun kenesi” sözcüğünü Moğolcadan alıntı olarak değerlendirmiştir.

Bizce, Mo. *silja* “kene” sözcüğü GT *karčik* ~ *kırčak “kene” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śirčak biçiminden alınmıştır. Moğolcada, -r- > -l- ve -č- > -j- değişimleri ile son sesteki -k sesinin düştüğü görülmektedir. GT *karčik* ~ *kırčak sözcüğü, Mo. *kačig “kasık biti, kene” ile MGT *qarča* “haşere (?), çekirge” (Haenisch 1939: 61; Rachewiltz 2004-2013: I/406) kelimelerinin de kökenidir. Ramstedt (KW 173) de Mo. *qačig* sözcüğünü Sag. Koyb. *karčik* ile birleştirmiştir.

Mo. *silja ve MGT *qarča* biçimlerinde görülen -k düşmesi, Türkçeden alıntılanmış başka Moğolca hayvan adlarında da

gözlemlenmektedir: KM *ili* “genç geyik, geyik yavrusu” (L 372) ← Tü. *älik* “geyik” (EDPT 142); KM *kirsa* “bozkır tilkisi” (L 472) ← Tü. *karsak* “çöl tilkisi” (EDPT 663).

MO44. PM *sedere- “artmak, güçlenmek” < *sede ← S-Tü. *šädä | ET käd “çok, iyi, kuvvetli”

KM *sedere-* “artmak, güçlenmek; (hastalık) tekrarlamak, şiddetlenmek; bozulmak” (L 680), Hlh. сэдрэх *sedrex* “genişlemek, büyümek, kötüleştirmek; artmak, güçlenmek; bozulmak, kötüleşmek; komplikasyonlar geliştirmek” (Hangin 1986: 465), Kalm. *sedr-* “yeniden başlamak, yenilenmek” (KW 321), Bur. хэдэрхэ *heder-* “(hastalık) nüks etmek, tekrar hasta olmak; (hastalık) şiddetlenmek” (BMRS 674), Hmg. сэдэркү *seder-* “(hastalık) nüks etmek, şiddetlenmek” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 265) < Mo. **sedere-* < Mo. *sede ← S-Tü. *šädä < *kädä | ET *käd* “çok, pek; iyi, yetenekli, becerikli; bilge; mümtaz, mükemmel; hızlı; bol; özenli, dikkatli; yetenek, kabiliyet, şiddet” (EDPT 700; VEWT 246; Wilkens 2021: 352), EOT *käd* ~ *käy* “çok; iyi, iyice; mükemmel” (Boeschoten 2022: 157), Kİ *käy* “iyi” (Caferoğlu 1931: 47), TA *käy* “iyi” (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 117), Osm. *käy* ~ *gäy* “çok, pek, gayet, pek çok; iyi, iyice, hakkıyla; uygun, muvafık, munasip, layık, doğru, yerinde; büyük, muhteşem” (TS 2458-2464) ← Soğd. *k’dy käd/y/e/ī* “pek, çok” (Gharib 2004: 185), krş. EUyg. *kädi-* (< *käd+i-*) “büyümek, gelişmek, kuvvetlenmek” (Müller 1908: 27; OTWF 479-480), İH *käysi-* (< *käd+si-*) “hastalıktan iyiliğe dönmek, nekahat kesbetmek” (İzbudak 1936: 29), Hot. Sak. *käde* “çok, çokça” (Bailey 1979: 60).

Klasik öncesi metinlerden biri olan *Hsiao-Ching*’de (20b1) Ligeti ve Luvsanbaldan *sede-* diye bir fiil okumuş olmasına rağmen, Rachewiltz (1982: 34, 46, 76) bunu *sata-* okuyarak “karar vermek, kastetmek” olarak anlamlandırmıştır.

Mo. *sedere-* fiili, Yakut Türkçesine *sätär-* “(yara) iltihaplanmak; güçlenmek, şiddetlenmek (ör. rüzgâr); şevke gelmek,

heveslenmek” (Sleptsov 1972: 370) ve *sätäriy-* “iltihaba sebep olmak, iltihaplanmak” (Monastyrjew 2006: 158) olarak girmiştir. Yakut Türkçesinde dikkati çeken bir sözcük de *sätälāx* “(güç, his, ses vb.) giderek artan; kaslı” (Monastyrjew 2006: 158) sıfatıdır. Bu sıfat, açıkça +*lāx* ekiyle **sätä* isminden türetilmiştir. Yak. **sätä* ismi, bizce Moğolcada kaybolmuş **sede* (> **sede+re-*) köküne işaret etmektedir. Mo. *sedere-* fiili, geçişsiz fiiller türeten +*rA-* ekiyle (Poppe 1991: 65) bu isim kökünden türemiştir. Bu kök ise Soğdcaadan alıntı olan GT *kād* sıfatının S-Türkçesindeki karşılığı olan **šādä* biçiminden alınmıştır. S-Türkçesi ve Genel Türkçenin bu sözcüğü birbirinden bağımsız olarak alıntılanmış olması mümkündür. Yukarıda görüldüğü üzere, Mo. **sedere-* fiilinin anlam alanı EUyg. *kädi-* fiilinkiyle kısmen örtüşmektedir.

MO45. PM **saba* “kap, kap kacak” ← S-Tü. **šābā* < **šāpā* | GT *kāp* “kap”

Mo. **saba* “kap, kap kacak; rahim; *deri tulum” (L 653; N 479; Kara 2009: 244-245) ← S-Tü. **šābā* < **šāpā* | PT **kiāpā* > GT *kāp* “tulum, çuval, torba, kese, kap; cenin zarı” (EDPT 578; ESTYa V 266-267; TMEN III 366-368; Boeschoten 2022: 229-230; Tekin 1995a: 173; Veli 2022: 186-187).

Moğolca sözcük, geç dönem Eski Uygur Türkçesine *saba* “deri tulum, deri torba (皮袋); sıvılar için bir hacim ölçüsü (液量单位)” (Zieme 1997: 443n.; Matsui 1998: 56), Kazak Türkçesine *saba* “kımız hazırlamakta kullanılan deri tulum” (R IV 411), Tatar Türkçesine *saba* “deri tulum” (R IV 411), Şor Türkçesine *saba* “bahar zamanı kurban bayramında bir at kurban edilirken içecekler için kullanılan, huş ağacından yapılmış kap” (R IV 411) ve Tuva Türkçesine *sava* “vazo, çanak çömlek, kap” (Khabtagaeva 2009: 73, 201) olarak girmiştir. Koyb. (K) *saban* “fiçi” ve Mat. *šaban* “fiçi” sözcükleri de aynı şekilde Moğolcadan alıntıdır (Joki 1952: 258). Sag. *sapčak* “kova”, Şor. *šapčak* “kova; fiçi”, Tel. *čapčak* “kova”, Alt. *čapčak* “fiçi” ve Tat. *čapčak* “küvet, tekne” sözcükleri de

Stachowski'nin (1996b: 222) iddiasına rağmen *sap “sap, tutacak” isminden değil, Mo. *saba* kelimesinden türemiştir. EUyg. *sabdič* (oku: *sab(a)dič* ?) “toprak taşımak için bambudan ya da söğüt ağacının dallarından yapılmış bir kap” (Wilkens 2021: 571) da Mo. *saba isminden +*dlč*¹²⁸ ekiyle türemiş olmalıdır. Türkçedeki diğer alıntılar için Róna-Tas–Berta'ya (TLH 774) bakılabilir.

Matsui (2004: 197), Eski Uygur Türkçesinde bir *kap*'ın otuz *tämbin*'e, bir *saba*'nın ise üç *tämbin*'e karşılık geldiğini göstermiştir.

Barat (2000: 331, 403), EUyg. *kap* kelimesinin Çin. *kē* 榼 “eski içki tası” EOÇ *k^hâp*, SHÇ *k^hap*, EÇ *khâp (Schuessler 2009: 342) sözcüğünden alıntı olduğunu iddia etmiştir. Wilkens (2007: I/271n.) de Türkçe sözcüğün Çince alıntı olduğunu düşünmüş ancak köken olarak Çin. *xiá* 柙 “kutu, mahfaza; kafes” GOÇ *xhja:p*, EOÇ *yaip/ye:p* (Pulleyblank 1991: 333), OÇ *ya:p*, SHÇ *ya:p* (Schuessler 2009: 342) kelimesini göstermiştir. Diğer yandan, Wilkens GOÇ *xhja:p* biçiminin başındaki ünsüzlerin Türkçeye uyumsuz olduğunu da kabul etmektedir. Çince alıntılanma tezi kabul edilecekse Barat'ın önerisi sesçe ve anlamca daha uygundur. Ancak bu sefer de Türkçe sözcükteki uzun ünlünün kökeni açıklanmalıdır.

Sinor (1995, 1996), tam tersine, Çince sözcüğün Türkçe kökenli olduğu iddiasındadır. Stachowski (1993a: 141-142) ise *kâp* sözcüğünü **kâ+b* olarak tahlil etmiş ve GT *kâ “kap” (> DLT *ka*, Yak. *xā*, Dolg. *kā* ~ *xā*) kökünden türediğini varsaymıştır. Ancak Türkçede işlek bir +*b* veya +*p* ekinin varlığı bilinmediği için bu türetmeyi kabul etmek mümkün değildir. Stachowski (1998b: 109), *kâp* sözcüğünü *kâ-p olarak tahlil etmiş ve DLT *ka-* “yığmak, koymak” ile birleştirmiştir. Ancak Türkçede -*p* şeklinde bir türetme eki olup olmadığı ayrıca tartışılmalıdır.

GT *kâp* sözcüğünün Çuvaş Türkçesi karşılığı tanıklanmamıştır. Çuv. *hup* ~ *hupă* “ağaç kabuğu” sözcüğü ise Doerfer'in (TMEN III

¹²⁸ Krş. GT *sagdič* “yoldaş, arkadaşı” (EDPT 806; Wilkens 2021: 573) < GT *sāg* “temiz, arı; sağlam, sağlıklı” (EDPT 803).

366-368) iddiasının aksine GT *kāp* ile değil, Yegorov'un (1964: 305) belirttiği gibi **kāpuk* “kabuk” (Tekin 1995a: 173) ile birleştirilmelidir.

Kelime sonundaki Türkçe *-p* sesi, Moğolcadaki erken alıntılarda *-yV* (< **-pV*), geç alıntılarda ise *-b* olarak ortaya çıkmaktadır: KM *keye(n)* ~ *ke* (< **kepe*) “desen, model, süsleme” (L 442) ve KM *keb* “kalıp, model, şekil” (L 438) : Tü. *kēp* “kalıp, örnek, model, desen; şekil, görüntü” (EDPT 686). Bu açıdan Moğolca sözcüğün *-bV* ile bitmesi dikkat çekicidir. Bu sözcüğü S-Türkçesinden bir alıntı olarak kabul etmek için ya Moğolcada düzensiz bir *-p-* > *-b-* değişimi ya da S-Türkçesinde Oğuz Türkçesinde görüldüğü gibi uzun ünlüden sonra bir tonlulaşma (*-p-* > *-b-*) varsaymak gerekmektedir. Klasik öncesi Moğolcada bir kez geçen *sab* biçimi de (Poppe 1967: 43, 94) bu durumu açıklayamaz.

Bizce, Mo. *saba* sözcüğü GT *k(i)āp* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śābā* biçiminden alıntıdır. MS 3. yüzyılda yazılmış bir Çince kaynakta geçen ve Pulleybank (1962: 251) ile Sinor'un (1995: 459; 1996: 351-352) Türkçeden alıntı saydığı Çin. *jiādōu* 夾兜 SHÇ *kep-to* EKBC *kāp-[x]* (Schuessler 2007: 300; Schuessler 2009: 148, 342) sözcüğü, dolaylı olarak GT **kiāp* biçimine işaret etmektedir. Çince sözcüğün ilk ünlüsü, Tü. **/iā/* ünlü çiftini karşıladığı için */a/* değil, */ä/*'dir. S-Türkçesindeki **-p-* > **-b-* değişimi, ilk hecedeki uzun ünlüyle açıklanabilir. Aynı ses değişimi Oğuz lehçelerinden bilinmektedir: Osm. (13/14. yy.) *kab* “kap” (Doğuer 2013: 176), Osm. (14. yy.) *kab* “kap” (Önler 1999: 166), Trk. (ağ.) *gab* “kap” (DS 1881), *kab* “bulaşık” (DS 2577). S-Türkçesinde benzer bir tonlulaşma, S-Tü. **śūgū* “öz su, usare” sözcüğünde de görülmektedir (bk. MO9).

S-Tü. **śābā* sözcüğünün geç bir türevi olan **śābay* biçimi, Macarcaya *szapu* (< *szapó*) “bir tahıl ölçegi; sepet, küçük kutu; çamaşır yıkama teknesi” olarak girmiştir (bk. MC18).

MO46. PM *sabsalga “mengene, kerpeten; ufuk” < *sabsa- “sıkıştırmak; birleşmek, kavuşmak” ← S-Tü. *śabV- | GT *kav- “birleştirmek; sıkmak, sıkıştırmak”

KM *sabsalg-a* “ellerini sıkıştırarak suçlulara işkence etmek için kullanılan kelepçe; mengene; Çin kilidinin yayı; valf, körük” (L 654), Hlh. *сабсалга* *sabsalga* “mengene; işkence için elleri ve ayakları sıkın bir alet; bir hayvanı iğdiş etmek için kullanılan kerpeten; gökyüzünün ve yeryüzünün birleştiği yer” (Bawden 1997: 289), Kalm. *sawslypn* “kerpeten; ufuk” (KW 316), Ord. *sabsalga* “mengene; Çin kilidinin yayı, supap” (Mostaert 1968: 550), Oyr. *sabsalya* “kısaç, mengene”, *sabsalyan* “ufuk” (Krueger 1978-1984: II/387), Oyr. *sabsalgan* “(çiftlik hayvanlarını iğdiş etmek için kullanılan) mengene; iki şeyin birleştiği yer” (Çoyijungjab-Gereltü 1998: 154) < *sabsa-lga “mengene, kerpeten; ufuk” < **sab-sa-* “sıkıştırmak; birleşmek, kavuşmak” < Mo. **sab(V)-* ← S-Tü. **śabV-* | PT **kiabV-* > GT **kav-* “birleştirmek; sıkmak, sıkıştırmak” > GT *kavır-* “bir araya getirmek; sıkmak, sıkıştırmak” (EDPT 585; OTWF 715), GT *kav-iş-* “bir araya gelmek, toplanmak, buluşmak” (EDPT 588; OTWF 560), GT **kavıl-* > DLT <QABUL·ΓA’N> *kavulgān* “sürekli sıkışan” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/382), EUyg. *kavla-* “sıkıştırmak” (Zieme 1985: 56n., 225; Zieme 1996: 74-75); Çuv. *yav-* “(ip, örgü vb.) örmek; örtmek, kaplamak, sarmak” (ÇRS 644), Çuv. *yavāš-* “yerleşmek, bir yere alışmak; bağımlı olmak; katılmak, dâhil olmak, yer almak; karışmak, müdahil olmak; arkadaş olmak, arkadaş edinmek; (biriyle) sürekli birlikte olmak, etrafında dolaşmak; birlikte yaşamak; bir şeyle karışmak, bir araya gelmek” (ÇRS 644-645).

Moğolca sözcük, Kırgız Türkçesine *sapsalga* “iğdiş edildikten sonra aygırın testis torbasına takılan tahta kelepçe; bir çocuğu sünet ederken kullanılan, bitki saplarından yapılmış pens” (KırgRS II 136) olarak girmiştir.

Mo. *sabsalga* sözcüğü, **sabsa-* “sıkmak, sıkıştırmak; birleşmek” fiilinden *-lga* ekiyle (Poppe 1991: 47) türemiştir. Bu fiil ise fiilden fiil yapan *-sa-* ekiyle **sab(V)-* kökünden türemiştir.

Benzer bir türeme, Tü. *täp-* “tekme atmak, basmak, ezmek” (EDPT 435) kökenli MGT *deb-se-* “dans etmek” (Haenisch 1939: 34) ve KM *deb-se-* “ayağını yere vurmak, ayağının altında çiğnemek” (L 239) fiillerinde de görülür.

Mo. **sab(V)-* fiil kökü, GT **kav-* (> *kavır-*, *kaviş-*, *kavıl-*, *kavla-*) fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šabV-* biçiminden alıntıdır. Tü. **kav-* kökü, Moğolcaya başka yollardan *kabči-* olarak da girmiştir: MGT *qabči-* “sıkıştırmak” (Haenisch 1939: 54), KM *kabči-* “sıkıkmak, sıkıştırmak; kısırmak, sıkıştırmak; baskı uygulamak, baskı yapmak; zorlamak” (L 896), ME *kabči-* “sıkıştırmak; zorlamak” (Poppe 1938: 180, 284). GT **kav-* kökünün bir türevi olan *kavči-* fiili ise, Klasik Moğolcaya *kabsi-* “bir araya getirmek, birleştirmek; birbirine çarpmak, vurmak; basmak, sıkıkmak; kınamak, tenkit etmek; (balık) ısırmak” (L 898), *kabsu-* “birleştirmek, kavuşturmak, bir araya getirmek; vurmak” (L 898) ve *kabsa-* “zilleri birbirine vurmak” (Poppe 1967: 108), Moğolların Gizli Tarihi’ne *qamsa-* “özetlemek; birleştirmek; düşmana iki taraftan saldırmak” (Haenisch 1939: 58) olarak alıntılanmıştır.¹²⁹ Bu türev, DLT’de yan anlamlarıyla *kavči-* “(eşek arısı) saldırmak; birine çok öfkelenmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/292) olarak korunmuştur. Fiilden fiilden yapan *-či-* eki, EUyg. *sok-* “sokmak; gagalamak; yıkmak, mahvetmek; parçalamak” fiilinden türemiş olan *sokči-* “gagalamak” (Wilkens 2016: III/1050) kelimesinde de görülür.

Bu birleştirmedeki tek sorun, GT **kav-* fiil kökünün ve türevlerinin kısa ünlülü oluşudur: DLT *kavurgān* “sıkan, sıkıştıran” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/381), Hlç. *qavur-* “meyve toplamak” (WCh 176; Doerfer 1987: 306), Tkm. *govur-* “bir şeyin ağzını ip veya iplikle büzmek, daraltmak” (TkmRS 182), DLT *kavuş-* “bir araya gelmek, kavuşmak; cinsel ilişkiye girmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/16), Tkm. *govuş-* “ulaşmak; (uzun zaman sonra) buluşmak” (TkmRS 183), DLT *kavulgān* “sürekli sıkışan” (Dankoff-

¹²⁹ Kempf’e (2013: 190-191) göre, MGT *qamsa-* fiili *qam* isminden *+sa-* ekiyle türemiştir. Kuşkusuz bu da dikkate alınması gereken bir tahlildir.

Kelly 1982-1985: I/382). Ama Bulgar Türkçesinde uzun ünlülü */iā/ yanında kısa ünlülü */ia/ diftongunun da varlığı için Moğolcaya *ji-ru-* (< **jiaru-*) “çizmek, resim yapmak; yazmak” (N 388) şeklinde girmiş olan BT₂ **jiarū-* “yazmak; çizmek” (> Çuv. *śir-* = GT *yaz-*) sözcüğü örnek gösterilebilir.

Bu diftongun varlığının Türkçedeki diğer bir kanıtı ise Çuv. *yur var ~ yor var* “et yemekleri, yağlı yiyecekler; et ve süt ürünleri; sıcak yemek ödeneği; (ekmek hariç) her türlü erzak” ikilemesinde görülen ve GT *kazı* “atların karın yağı, insanların göbeğindeki yağ katmanları” (EDPT 681; VEWT 243; ESTYa V 189-190) kelimesine karşılık gelen *yur ~ yor* (→ Çer. (D) *yor ~ yör* “et, sığır eti, yemek, yiyecek”) sözcüğüdür (Räsänen 1920: 136; Ramstedt 1922-1923: 20; Fedotov 1996: II/490-491; TschW 189). Bu sözcüğün BT *kiarı biçiminden geliştiği açıktır.¹³⁰ Kumandı-Kiji Türkçesindeki *kāzı* (Baskakov 1972: 216) biçiminde görülen ünlü uzunluğu ise aksi yöndeki kanıtların daha ağır basması dolayısıyla ikincil olarak değerlendirilmelidir.

S-Tü. **śab-* fiilinin türevleri, Macarcaya **szor-* “sıkmak, sıkıştırmak” (bk. MC17) ve Mançucaya *sabsi-* “(çizme ve eyer örtülerini) sıkıca dikmek; suçluların yüzüne ve kollarına işaretler damgalamak; atın yelesini kısaltmak” (bk. MA3) olarak girmiştir.

MO47. Mo. *sırı- “karmak, katmak, karıştırmak” ← S-Tü. *śiri- < *śāri- | GT kār- ~ *kāri- ~ *kāra- “katmak, karıştırmak, (hamur) yoğurmak”, Çuv. yur- “(hamur vb.) yoğurmak, katıp karıştırmak”

KM *sirilde-* ~ *sirildü-* “(saç) keçeleşmek, karışmak; iç içe geçmek, birbirine yapışmak, kapanmak; otlarla kaplanmak” (K 1525), KM *sirildü-* “(saç) karmakarışık, taranmamış, dağınık olmak; uzun otlarla

¹³⁰ Çuv. *yur var ~ yor var* ikilemesindeki *var* sözcüğü ise GT *ūz* “yağ” (EDPT 278-279) kelimesine karşılık gelmektedir. Bu ikileme, Çeremisçeye *yar-βār* “yolluk, azık” (TschW 171) ve *yör-βa-r* “çorbaya garnitür (ör. et)” (TschW 189) olarak girmiştir.

kaplanmak” (L 718), KM *sirilçegde-* “aralarına katılmak, aralarına dâhil edilmek (?)” (Poppe 1967: 73), TA *sirilçi-* (< **sirilçe-*) “tutkuyla sevmek” (Poppe 1927-1928: 58; Saitô 2006: 23) < Mo. **sırı-* “karmak, katmak, karıştırmak, dâhil etmek” ← S-Tü. **širi-* ~ **šāri-* | PT **kiārā-* ~ *kiāri-* (EDAL 699) > GT *kār-* ~ **kāri-* ~ **kāra-* (Kklp. *karı-*, Sal. *karı-* ~ *kāri-*, Trk. ağ. *kara-*) “karmak, katmak, karıştırmak, (hamur) yoğurmak” (EDPT 642-643; ESTYa V 285-286; Boeschoten 2022: 237; Tekin 1995a: 173), Çuv. *yur-* (< BT **hiār-*) “kaynayan bir tencerede yulaf lapasını karıştırmak” (Paasonen 1974: 31), Çuv. *yur-* (< BT **hiār-*) “(hamur vb.) yoğurmak; (yem hazırlamak için) bir sıvının içine bir şey katıp karıştırmak; yiyeceğe baharat, sos vb. koymak; ağır ağır anlatmak” (ÇRS 641), krş. KM *koli-* (< **kori-*) “katmak, karıştırmak” (L 959).

KM *sirilde-* ~ *sirildü-* fiili, Mo. **siri-* kökünün *-ldU-* karşılıklı işteşlik ekini almış türevidir. Klasik öncesi Moğolca *Lalitavistara* tercümesinde geçen *sirilçegde-* biçimi, **siri-* fiilinden *-lčA-* işteşlik eki ve *-gdA-* edilgenlik ekiyle türetilmiştir. Poppe (1967: 73), bu fiilin geçtiği *kinari-yin ökin-e iregdejü eldebçilen sirilçegdegsendür* ifadesini “kiñnara kızları tarafından ziyaret edilip onlar tarafından çeşitli şekillerde geçit törenlerine katlanmaya zorlandığında” olarak tercüme etmiştir. Bizce, buradaki doğru tercüme “kiñnara kızları tarafından ziyaret edilip seni çeşitli şekillerde aralarına kattıklarında” şeklinde olmalıdır. Cümlelerin öncesinde arzu ve şehvetten bahsedildiği için “aralarına katılmak” anlamı buraya daha uygun düşmektedir. Poppe’nin buradaki fiili KM *çir-* ~ *sire-* “çekmek, sürüklemek; ertelemek” (L 191) fiilinden türemiş Ord. *širilde-* “birbirini çekiştirmek” (Mostaert 1973: 623) ile birleştirmesi de kabul edilemez. TA *sirilçi-* (< **sirilçe-*) “tutkuyla sevmek” fiili ise muhtemelen “cinsel ilişkiye girmek” için bir örtmece olup gerçek anlamı “bir araya gelmek”tir. ET *katıl-* “karıştırılmak, katılmak” ve *kaviš-* “buluşmak, bir araya gelmek” fiilleri de aynı anlamda kullanılmıştır (EDPT 588, 601).

Bizce, Mo. **sırı-* fiil kökü Tü. **kiārā-* ~ *kiāri-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šāri-* > **širi-* biçiminden alıntıdır.

KM *sirilde-* ~ *sirildü-* fiilinin “(saç) karışmak; iç içe geçmek” anlamı, Türkçedeki en yakın karşılığını Urum Türkçesindeki *harşıl-* sözcüğünde bulmaktadır: Urm. йип харшылды *yip harşıldı* “iplik karıştı, dolandı” (Garkavets 2000: 532).

Doğu Kafkas dillerinin Lezgi dilleri alt grubuna dâhil olan Udicedeki *šarpesun* “ezmek, buruşturmak, sürtmek; (hamur) yoğurmak” (Gukasyan 1974: 250) ve *šarpi* “ezilmiş” (Schulze 2001: 319) sözcüklerinin ortak kökü olan **šar* [šar] kelimesinin etimolojisi belirsizdir. Bu kelime, S-Tü. **šār-* (< **šāri-*) biçimiyle bağlantılı görünmektedir. Özellikle Ud. *šarpesun* fiilinin “(hamur) yoğurmak” anlamı, S-Tü. **šār-* (< **šāri-*) ile ilişkisini daha muhtemel kılmaktadır.

1.2.2.3. Genel Türkçe *h-* Sesine Karşılık *s-* ile Başlayan Moğolca Kelimeler

MO48. PM **seli-* ~ **sele-* “kürek çekmek” ← S-Tü. **šālā-* < **hālā-* | GT *hāš-* “eşmek, eşelemek; kürek çekmek”, Çuv. *al-* (< **hāl-*) “toprağı sabanla sürmek”

KM *seli-* ~ *sele-* “kürek çekmek” (L 686), Нlh. сэлэх *selex* “yüzmek; kürek çekmek” (Hangin 1986: 467), Вur. хэлихэ *heli-* “karıştırmak, çevirmek; kürek çekmek” (BMRS 676), Оур. селүүр *selūr* “sandal küreği” (Todayeva 2001: 293), Hmg. сэликү *seli-* “karıştırmak, döndürmek, ters çevirmek; sonuna kadar aşmak” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 266), Hmg. сэлибэкү *selibe-* “kürek çekmek” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 266), Hmg. сэлюур *selyūr* “kürek” (Damdinov-Sunduyeva 2015: 266) < Мо. **seli-* ~ **sele-* ← S-Tü. **šālā-* < **hālā-* | GT **hāš-* ~ **hāšü-* “kürek çekmek; kazmak” (EDPT 255-256; ESTYa I 315-316) > СС *āš-* “kürek çekmek” (Grønbech 1942: 94), Tkm. (ağ.) *ĩš-* “kürek çekmek” (TDGDS 95), Tkm. (ağ.) *ĩšgek* “geminin küreği” (TDGDS 94), Tat. *iš-* “kürek çekmek” (TatTS 116), Miş. Tat. *iš-* “kürek çekmek” (Kakuk 1996: 144), Bşk. *iš-* “kürek çekmek” (BRS 225), Nog. *es-* “kürek çekmek” (NRS 442), Kzk. *iäs-* (= *es-*) (R I 1413), Kzk. *es-* “bükme, eğirme;

kürek çekmek; (rüzgâr) şiddetle esmek; yarmak, yırtmak” (Shnitnikov 1966: 84), Tel. Alt. Krm. Tuv. Küer. Osm. Az. Çağ. *äš-* “kürek çekmek; kazmak, eşmek, eşelemek (tavuklar için)” (R I 904-905), Sag. Koyb. Kzk. *es-* “kürek çekmek, kayığı yürütmek” (R I 871-872), Alt. *eš-* “(kürek) çekmek” (ATS 85), Hak. *is-* “kürek çekmek” (HTS 231), Tuv. *eš-* (*ežer*) “kürek çekmek” (Anderson-Harrison 2003: 65), Cung. Tuv. *eš-* “kürek çekmek” (Mawkanuli 1999: 254), Tof. *эъш-* *e”š-* “kürek çekmek; küremek” (Rassadin 2010: 228), Hlç. *häšü-* “kazmak” (WCh 130); Çuv. *al-* “bakir toprağı sabanla sürmek” (ÇRS 29), Çuv. *alt-* “kazmak; oymak” (ÇRS 31).

Moğolca sözcüğün ekli hâli, klasik öncesi bir metin olan *Lalitavistara*’da (4r) *selbi-* “kürek çekmek” (Poppe 1967: 22, 112) olarak geçmektedir.

Tekin (1975: 280), “Sigmatism” başlığı altında GT *äš-* “kazmak; kürek çekmek” ve Çuv. *al-* “sabanla sürmek” fiilleriyle Mo. *selbi-* “kürek çekmek” fiilini karşılaştırmıştır. Tekin (1986: 146), aynı Türkçe fiilleri Mo. *seli-*, *sele-* “kürek çekmek” fiiliyle karşılaştırmış ve ön sesteki farkı **s-* ünsüzünün Türkçede düştüğünü iddia ederek açıklamıştır. Tekin (1995b: 174) ise bu karşılaştırmayı fazla ayrıntı vermeden “MK *äš-är* ‘rows’ : Mo. *sele-* ‘to row’” olarak tekrarlamıştır. Ne var ki bu fiilin “kürek çekmek” anlamı DLT’de görülmez.

Poppe (1960b: 78, 126) ise Osm. Çağ. Tel. Alt. *äš-* “kazımak; kürek çekmek” fiilinin karşılığında, Ön Moğolca **eli-* biçimine geri götürdüğü Mo. *ele-* “aşınmak” fiilini gösterir. Bu karşılaştırma, Tekin (1975: 280n.) tarafından eleştirilmiş ve Moğolca fiil için başka bir karşılaştırma önerilmiştir.

Bizce de Mo. *ele-* “aşınmak” fiilinin GT *äš-* ile bağlantısı yoktur. Ancak GT *äš-* fiilinin bir türevi olan *äšin* ismi Moğolcaya Bulgar Türkçesi üzerinden girmiştir: Mo. *elü* “çukur, oyuk, mağara, in, sığınak” (L 310) < *elün ← BT *äl-ün = GT *äš-in* > Osm. *äšin* (16. yy.) “çukur, hendek, mezar” (TS 1555).

Bizce, Mo. *seli-* ~ *sele-* sözcüğü GT **hāš-* ~ **hāšü-* “eşmek, kazımak; kürek çekmek” biçiminin karşılığı olan S-Tü. **šālǎ-* şeklinden alınmıştır. Bu karşılaştırma doğruysa Proto-Türkçe **p-* ünsüzünden gelişen **h-* sesinin S-Türkçesinde ince ünlüler önünde **š-* ünsüzüne değiştiğini kanıtlar niteliktedir.

MO49. PM **sileyü(l)sün* “vaşak” < **silegü* ← S-Tü. **šülägü* < **hülägü* | GT **hūšāk* “vaşak”

PM **sileyü(l)sün* “vaşak” (N 495), Kit. *shīlāsün* 失刺孙 **šilēsün* “leopar (豹)” (Sün Bójün-Niè Hóngyīn 2008: 102) < **silegü* ← S-Tü. **šülägü* (**šīlägü* ?) < **hülägü* | GT **hūš* ~ **hūšāk* “vaşak” (VEWT 523) > İML *üšāk* “vaşak” (Battal 1934: 82), Osm. *üšāk* “vaşak, kır kedisi” (TS 4110-4111), Trk. (ağ.) *höšāk* ~ *höššāk* “yaban kedisine benzer sivri kulaklı, diş ve tırnakları keskin, yırtıcı bir hayvan, vaşak” (DS 2438), Alt. *üs* ~ *ūs* “vaşak” (ATS 198-199), Yak. *ūs* ~ *is* “samur; sansar; vaşak, Felix lynx L.” (Pekarskiy 1958-1959: III/3184-3185), Yak. *ūs* “vaşak” (Sleptsov 1972: 460).

Moğolca sözcük, birçok Türk lehçesine farklı şekillerde girmiştir. Bu biçimler, Csáki (2006: 172-173) tarafından derlenmiştir. Aynı kelime, Mançucaya da *silun* ~ *šulun* “vaşak” (Rozycki 1994: 182; Norman 2013: 322) olarak alıntılanmıştır. Ma. *silun* ~ *šulun* ve Bşk. *sěläü* biçimleri, Moğolca kelimenin eksiz bir **sileü* şeklinden geldiğini açıkça göstermektedir. Bu da daha eski bir **silegü* biçimine geri gitmektedir.

Shimunek (2017a: 177-180), Tibetçe bir kaynaktan geçen ve Tuyuhun bölgesinde kalan *Silgučın* / *Silgučín* yer adından yola çıkarak Tuyuhun dili için **silgu* (veya **silyu*) “vaşak” sözcüğünü tasarlamış ve bunu Mo. **sileyü(l)sün* “vaşak” biçimiyle birleştirmiştir. Bu farazi anlamlandırma doğruysa **silegü* biçimini destekler niteliktedir.

Ramstedt (1957: 70), Mo. *šilegüsün* “vaşak” sözcüğünü Tuv. Sag. Şor. *üs*, Osm. *üšāk* ve Yak. *ūs*, *is* “vaşak” kelimeleriyle

karşılaştırarak Türkçede kelime başındaki *s- sesinin -š- önünde düştüğünü iddia etmiştir. Poppe (1960b: 31, 78, 117, 139) ise Mo. *šilügüsün* “vaşak” sözcüğünü *sš biçimine geri götürdüğü Yak. *is* “vaşak” kelimesiyle karşılaştırmıştır.

Stachowski (1991: 104), Tof. *üs* sözcüğünden hareketle Türkçe kelime ailesini incelemiş ve ilk şeklin *üš olduğuna karar vermiştir. Ancak Stachowski Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *höšäk* ~ *höššäk* biçimlerini tamamen görmezden gelmiştir.

Hauenschild (2003: 235) ise Tü. *üs* ~ *üşäk* sözcüğünü DLT *üs* “akbaba” ile birleştirmiş ve iki hayvanın da çıkardığı tıslama sesleri dolayısıyla bir aktarımın mümkün olduğunu belirtmiştir.

Bize, Mo. **sileyü(l)sün* “vaşak” kelimesi daha eski *silegü biçiminden gelmektedir ve bu biçim GT *hüşäk sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *šülägü şeklinden alıntıdır. Moğolca sözcüğün ilk hecesinde -ü- yerine -i- görülmesi ise S-Tü. *-ü- ünlüsünün *š- yanında düzleşmesiyle açıklanabilir. Benzer bir düzleşme, Mo. *siyüsün “öz su, usare” sözcüğünde de gözlemlenmektedir (bk. MO9). Bu bağlamda, Yak. *is* şekli de dikkate değerdir.

MO50. PM *sıgui “çalılık, koru, orman” < *sıku ← S-Tü. *šıkü | GT *hıgı > *yıgı* ~ *yigi* “sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş”

MGT *šikui* “yoğun, sık; sık orman, çalılık (密, 密林)” (Haenisch 1939: 140; Kuribayashi 2009: 437), KM *sigui* “çalılık, koru, orman” (L 700), PM *sıgui “çalılık, koru, orman” (Dag. *sigē*) (Sün Zhú 1990: 726), krş. Kalm. (19. yy.) *šogoi* “çok sıkı, kalabalık” (Svantesson 2012: 144) < Mo. *sıku ← S-Tü. *šıkü | GT *hıgı > *yıgı* ~ *yigi* “sık, sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş”, krş. Trk. (ağ.) *yiv* “küçük dikenlik” (DS 4283) (bk. PP8).

Moğolca sözcük, farklı şekillerde Tunguz dillerine girmiştir (SSTYa II 77; Doerfer 1985a: 47; Rozycki 1994: 197). Rozycki (1994: 197) Ma. *šuwa* ~ *ša* “dağın kuzey yamacındaki sık orman”

sözcüğünü Moğolca kelimeyle soydaş sayarken, Doerfer (1985a: 47) aynı sözcüğü Moğolcadan alıntı saymak konusunda çekinceli davranmaktadır. Tunguz dilleri arasında, özellikle Evk. *sigī* “(sık) çalılık, orman; çalı; (tayga, orman için) sık, yoğun” kelimesi hem anlamsal hem biçimsel olarak ön plana çıkmaktadır. Cornelius Rahmn’ın Kalmukça sözlüğünde *şugu*, *şugui*, *şugui* “çalı” (Svantesson 2012: 145) ismi yanında geçen *şogoi* “çok sıkı, kalabalık” sıfatı dikkat çekicidir.

Bizce, Moğolca sözcük GT **hıgı* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **şikü* biçiminden alınmıştır. Aynı şekilde, PP **şik* (bk. PP8) ve GT *sık* (bk. GT6) sözcükleri de S-Türkçesinden alıntıdır.

“Çalılık” ve “sık, gür” arasındaki anlamsal yakınlığa ET *bük* “çalılık” (EDPT 324) ve YUyg. *bük* “sık, gür, yoğun” (Schwarz 1992: 90) sözcükleri tanıklık etmektedir.

MO51. Mo. *söyi- ~ *süyi- “tembih etmek, azarlamak” < *sögi- ← S-Tü. *şögi- | GT *högi- > GT *högüt ~ *hügüt “öğüt, nasihat”

MGT *süyi-* “öğretmek, eğitmek” (Haenisch 1939: 138), MGT *soyü-* “öğretmek, ders vermek” (Haenisch 1939: 136), MGT *suyi-* “hizaya getirmek” (Haenisch 1939: 138), KM *soyü-* (= *söyü-*) “ihtar etmek, uyarmak, tembihlemek” (Cleaves 1950: 89, 97), KM *soyü-* = *söyü-* “ihtar etmek, uyarmak, tembihlemek; öğretmek” (Cleaves 1949: 87, 115; Rachewiltz 1982: 40, 51) < Mo. **söyi-* ~ **süyi-* “tembih etmek, azarlamak” < Mo. **sögi-* ← S-Tü. **şögi-* “öğütlemek” | GT **högi-* > GT **högüt* ~ **hügüt* (Tkm. ağ. *höwüt*) “öğüt, nasihat” (EDPT 102; ESTYa I 500-501; Wilkens 2021: 529; Eren 1999: 314), Çağ. *ögüz* “nasihat” (Kúnos 1902: 154), Çağ. *ögüz-* “nasihat vermek” (Kúnos 1902: 154), Trk. (ağ.) *üğüüt-* “öğütlemek” (DS 4792), Krmç. *üğüüt-* “nasihat etmek, öğüt vermek” (Ianbay 2016: 212).

GT *ögüt* isminin etimolojisi tartışmalıdır. Ramstedt (1952: 19, 89, 122, 199), *ögüt* ismini *ögür-* “öğüt vermek” fiilinden türetmiştir. Sevortyan (ESTYa I 501), söz konusu ismin çağdaş Türk lehçelerinden örnekler verdiği *ög-* ~ *ök-* fiilinden *-(a)t* ekiyle

türediğini iddia etmiştir. Räsänen (VEWT 368-369) kelimeyi *ög-üt* olarak tahlil etmiş ve **ō(y)-* “düşünmek” köküne geri götürmüştür. Clauson (EDPT 102) sözcüğün *ō-* “düşünmek” fiilinden bir türetme olduğunu belirtmiştir. Tekin (1997b: 175), benzer şekilde kelimeyi *ö-* “düşünmek” fiilinden *-güt* ekiyle türetmiştir. Şahin’e (2018: 259) göre, *ögüt* sözcüğü ET *ög* “akıl; fikir, düşünce” ve ET *üt* “öğüt, nasihat” kelimelerinin **ög üt* biçiminde ikileme olarak söylenip “öğüt, nasihat” kavramını karşılamak üzere birleşip kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Stachowski (KEWT 272), kelimeyi **ög-* “düşünmek” fiilinin türevi olarak değerlendirmiştir.

Bizce, GT **högüt ~ *hügit* isminin kökü **högi-* olup bu fiilin S-Türkçesindeki karşılığı **sögi-* biçimidir. Bu fiil, Moğolcaya girmiş ve düzenli ses değişimleri çerçevesinde **söyi-* şeklini almıştır. GT **högi-* fiili, yukarıda verilen diğer isim ve fiillerin de kökünü oluşturmaktadır: Çağ. *ögü-z*, Çağ. *ögü-z-*, Trk. (ağ.) *üğü-t-*.

MO52. Mo. sirte- “gözle takip etmek, dikkatle izlemek, gözlelemek” ← S-Tü. *ši/irtä- | GT (h)i/irtä- “takip etmek, incelemek, araştırmak”

KM *sirte-* “gözle takip etmek, içine bakmak, bakmak, dikkatle izlemek, gözlelemek” (L 718), Hlh. ширтэх *širtex* “gözünü dikmek, dik dik bakmak, bakakalmak” (Bawden 1997: 544), Bur. шэртэхэ *šerte-* “bakışlarını odaklamak, dik dik bakmak, dikkatle bakmak, gözünü üzerinden ayırmamak” (BMRS 717), Kalm. *širta-* “izlemek, gerçekleşirken bir şeye bakmak” (Svantesson 2012: 144), Kalm. *širt²-* “şaşkın şaşkın bakmak, açılmış gözlerle bakmak, aptal aptal bakmak” (KW 361), Oyr. ширтөхө *širte-* “dikkatle bakmak, dik dik bakmak, gözünü dikmek” (Todayeva 2001: 458), Oyr. *širte-* “dikkatle bakmak, gözlelemek” (Krueger 1978-1984: II/452), Moğ. *f’irda-* “bakmak” (Weiers 1972: 180) < Mo. **sirte-* ← S-Tü. **ši/irtä-* | GT **(h)i/irtä-* > EUyg. *irt(ä)-* “ricada bulunmak” (Wilkens 2021: 310), DLT *irtä-* “peşinden koşmak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/231), AH *irtä-* “incelemek, araştırmak” (Arat 1951: XXX), RKT

irtä- “araştırmak, haberdar olmak” (Ata 2004: 411), TİEM 73 *irtä-* “araştırmak” (Kök 2004: 403; Ünlü 2004: 472), İH *irdä-* “araştırmak, didikleme, yoklamak” (İzbudak 1936: 25), Osm. *irdä-* ~ *irtä-* “araştırmak, teftiş etmek, tetkik etmek, teccüss etmek” (TS 2087-2088), Osm. (14. yy.) *irdämä-* “araştırmamak, fazla üstüne düşmemek” (Akkuş 1995: 631), Trk. (ağ.) *irde-* “araştırmak” (DS 2547), Yak. *irdä-* “birinin peşinden gitmek, birinin peşine takılmak; borcunun iadesini talep etmek; bir şey istemek, talep etmek” (Monastyrjew 2006: 74), Yak. (ağ.) *irdä-* “edinmek, bulmak” (DSYaYa 108), Yak. (ağ.) *irdä-* ~ *irdiä-* “(yemiş) toplamak” (DSYaS 80), Dolg. *irdä-* “yürümek, takip etmek, bir izi takip etmek, yürümek ve etrafa bakmak” (Stachowski 1993a: 128).

ESMYa (III 120), Moğolca fiili **sir-te-* olarak tahlil etmiş ama başka açıklama getirmemiştir. Räsänen (VEWT 173), Türkçe fiili *iz* “iz” ve *izdä-*, *istä-* “aramak” kelimeleriyle karşılaştırmıştır. Károly (2001: 80), Tü. *irdä-* fiilinin etimolojisinin belirsiz olduğunu belirterek bunun Moğolcadan veya Geç Bulgar Türkçesinden alıntı olamayacağını vurgulamıştır. Károly’a göre, *irdä-* fiili muhtemelen *ızda-* / *izdä-* fiiliyle bağlantılı olmakla beraber bağlantının niteliği belirsizdir.

Bizce, Mo. *sirte-* fiili GT **(h)i/irtä-* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **sí/irtä-* biçiminden alıntıdır.

MO53. PM **serke* “iğdiş edilmiş teke” ← S-Tü. **šerkä* | GT **hirk* ~ **herk* “iğdiş edilmiş koç”

Mo. **serke* “iğdiş edilmiş teke, teke, dişi keçi” (N 487) ← S-Tü. **šerkä* | GT **hirk* ~ **herk* > EUyg. *irk* “genç erkek keçi, koç” (Wilkens 2021: 309), GT *irk* “iğdiş edilmiş koç, enenmiş koyun, dört yaşındaki koyun, dört beş yaşındaki keçi” (EDPT 220-221; VEWT 173; ESTYa I 377-378; Hauenschild 2003: 95-96; Li 2013: 557-558; TLH 983), YUyg. *ērík* “koç” (Le Coq 1911: 83), YUyg. *eriq* “iğdiş edilmiş koç” (Menges 1955: 696), YUyg. *eyik* ~ *iyik* “iğdiş edilmiş koç” (Jarring 1964: 99), Hlç. *hirkäk* (< **hirk+äk*) “erkek” (WCh

133), krş. Mac. *ürü* (< *iriy) “iğdiş edilmiş koç, koyun” (TLH 983-984), Mo. *irge “iğdiş edilmiş koç” (N 376).

Mo. *serke sözcüğü, Genel Türkçeye *särkä* ~ *serkä* “iğdiş edilmiş teke, iki yaşındaki teke, iğdiş edilmiş keçi” (VEWT 412; Şçerbak 1961: 118; Li 2013: 584) olarak girmiş, oradan da Macarcaya *zerge* “çengel boynuzlu dağ keçisi, Rupicapra rupicapra” olarak geçmiştir (TLH 1006-1008). Şçerbak (1961: 118), *särkä* ~ *serkä* sözcüğünü Türkçe kökenli kabul etmiş ve *ärkäč* “erkek keçi” ile aynı kökten geldiğini savunmuştur. Benzer bir değişim olarak *äš-* (aslında *yäš-*) “çözmek” ve *säš-* “çözmek” fiillerini göstermiştir. Tenişev (Leksika 429) ise kelimeyi Moğolca kökenli olarak değerlendirmiş ve muhtemel kökü olarak Hlh. *seriy-* “yükselmek, uzun olmak, çıkıntı yapmak”, Kalm. *serke-* “(saç) dik durmak”, Bur. *herte-* ve Hlh. *sertiy-* “(kulaklar) çıkıntı yapmak” fiillerini vermiştir. Li (2013: 584) ise Türkçe kelimenin Moğolca kökenli olduğunu açıkça belirtmiştir.

Bizce, Mo. *serke sözcüğü, GT *hirk ~ *herk kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šerkä biçiminden alıntıdır. Genel Türkçe kelimenin başındaki **h-* ünsüzü, Hlç. *hirkäk* (< **hirk+äk*) “erkek” biçimi sayesinde tespit edilmektedir. Erdal (OTWF 41), haklı olarak ET *irkäk* “erkek” kelimesini *irk* “koç” isminden türetmiştir.

Bazı kaynaklarda GT *hirk ~ *herk ile ilişkilendirilen Trk. (ağ.) *herek* “kıvırcık koyun” (DS 2343), *herik* “uzun kuyruklu koyun” (DS 2345) ve Tkm. *erek* “koyun cinsi; iki hörgüçlü deve” (TkmRS 792) sözcüklerinin kesin kökeni belli değildir. Tietze (2016: 458), Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kelimenin kökenini Far. *ħarak* “küçük bir eşek” olarak göstermiştir. Bu etimoloji, sesçil ve anlamsal açıdan ikna edici değildir.

Moğolcadaki bu S-Türkçesi alıntıda /rk/ ünsüz çiftinin korunmuş olması, geç bir alıntıya işaret etmektedir. Bu da S-Türkçesi konuşanların, Bulgar Türkçesi konuşanların Moğolca konuşanlarla

teması kesildikten sonra bile, kısmen bölgede kaldığının delili sayılabilir.

Mac. *zerge* (< *serge) sözcüğüne gelirse, onun da alıntılı olduğu dil belli değildir. Sözcük, Moğolcadan Kuman Türkçesine, oradan da Macarcaya girmiş olabilir. Diğer ihtimal ise kelimenin doğrudan S-Türkçesinden Macarcaya geçmiş olmasıdır. Kesin olarak kaynağı belirlemek hâlihazırdaki verilerle mümkün değildir.

1.2.3. Kitan Dilinde S-Türkçesinden Alıntı Dört Kelime

Kitanca, bir Eski Moğol dili olup Liao Hanedanı'nın (907-1125) ve Karahıtayların (1124-1218) resmî dilidir. Kitan dilini yazıya geçirmek için iki Sinitik yazı türü icat edilmiştir. Bunlar, “Büyük Yazı” (Çin. dàzì 大字, İng. Large / Linear Script) ve “Küçük Yazı” (Çin. xiǎozì 小字, İng. Small / Assembled Script) olarak adlandırılmaktadır. Bunların yanı sıra, bir hanedanlık tarihi olan ve yazımı Yuán 元 Hanedanı zamanında Toqto'a (Tuōtuō 脫脫, 1314-1356) tarafından tamamlanan Liáo Shǐ 遼史 adlı Çince eserde de birçok Kitanca kelime yer almaktadır.

Moğolcada olduğu gibi, Kitancada da birçok Türkçe alıntı bulunmaktadır. Bu alıntıların bir kısmı, Menges (1953; 1968), Vovin (2013), Erdal (2013) ve Róna-Tas (2019) tarafından ele alınmıştır. Menges'in çalışmaları, yazıldıkları dönemin bilgisine uygun olarak yalnızca Çince transkripsiyonlara dayanmaktadır. Küçük yazıyla yazılmış metinler daha iyi anlaşıldıkça Kitancadaki Türkçe alıntılarının sayısı da şüphesiz artacaktır.

Yukarıda, Moğolcadaki S-Türkçesi alıntılarla birlikte Kitan dilindeki muhtemel iki alıntıya da değinmiştik. Bunlar, Kit. *šen “yeni” ve Kit. *sair veya *sār “ay (zaman birimi ve gök cismi)” sözcükleriydi (bk. MO18, MO22). Aşağıda, Moğolcada karşılığı olmayan dört Kitanca sözcüğe daha yer verdik.

KT1. Kit. *šar “mahkeme görevlisi” < *siran ← S-Tü. śiran < *śirgan | EUyg. yargan “mahkeme görevlisi”

Kit. 爻为夫 <š.a.ri> *šar “mahkeme görevlisi (郎君)”, Kit. (Liao Shi) shālī 沙里 (shèlì 舍利, shèlì 赦例) *šar “mahkeme görevlisi (郎君)” (Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn 2008: 101-102; Kane 2009: 42-43, 90; Shimunek 2014: 98-99, 115; Shimunek 2017a: 275) < *siran ← S-Tü. *śiran < *śirgan | EUyg. yargan ~ y(a)rgan “mahkemede veya bir idam sırasında yardım eden kişi; yüksek mahkeme üyeliği” (EDPT 903; DTS 240; OTWF 385-386; User 2006: 229-230) < GT *yar- > EUyg. yar- “karar vermek” (Wilkens 2021: 866), CC yar- “karar vermek” (Grønbech 1942: 114).

Kitanca sözcük, Kitanca küçük harfli yazıtlarda 爻为夫 <š.a.ri> olarak görülürken Liao Shi’da 遼史 sha-li 沙里 olarak tanıklanmış ve Çin. lángjūn 郎君 “mahkeme görevlisi” ile karşılanmıştır.

Wittfogel-Fêng (1949: 646n.), sha-li 沙里 unvanını Kitanca bir kelime saysa da kökenine dair bir yorum yapmaz. Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn (2008: 101-102), sözcüğü *šari / *šeri okumuştur. Kane (2009: 42-43) ve Shimunek (2014: 98-99; 2017a: 275), sözcüğü šari olarak okumakta ancak etimolojik bir açıklama getirmemektedir. Atwood (2012/2013: 57-58) ise sözcüğü šar okuyarak Doğu Göktürk Kağanlığı’nın on iki kabilesinden biri olan Šar’larla ilişkilendirir. Atwood’a göre, bu kabile adı Kitanlarda bir unvana dönüşmüştür.

Atwood’un yaptığı gibi, sözcüğü *šar okumak daha doğrudur. Bu biçim, bizce, *i*-kırılmasıyla Erken Kitanca *siran şekline gelişmiştir. Bu şekil de EUyg. yargan unvanıyla bağlantılı olan S-Tü. *śiran (< *śirgan) biçiminden alıntılanmıştır. Kitancada *i*-kırılmasının yanı sıra kelime sonundaki *-an* ses grubu da düşmüştür. Bu ses grubunun düşmesiyle ilgili bir örnek aşağıda verilmiştir (bk. KT3). S-Tü. *śiran şeklinde varsayılan /g/ düşmesi,

S-Tü. *šili* “ense, boyun” (bk. MO15) biçiminde de görülmekte olup S-Türkçesini Oğuz ve Oğur-Bulgar grubuna yaklaştırmaktadır.¹³¹

Müller (1908: 9), EUyg. *yargan* sözcüğünü “cellat yardımcısı” anlamına gelen Almanca “Schergen” ile tercüme etmiştir. Aynı tercüme, Zieme’de (2015a: 256) de görülür. Geng (1991: 214, 220, 223), sözcüğü “patrolman” yani “devriye polisi” olarak yorumlarken Moriyasu (2004: 119) sözcüğün “polis” veya “güvenlik görevlisi” olarak anlamlandırılması taraftarıdır. Wilkens (2021: 868), *yargan* ~ *y(a)rgan* unvanını “yargıç, hâkim; yardımcı” olarak çevirir.

Zuyev (2002: 286) ve Tişin (2019: 140-141), Tōng Diǎn 通典 ve diğer kaynaklarda rè-hàn 熱汗 olarak kayda geçen unvanı *yargan* unvanıyla özdeşleştirmişlerdir. Orta Çince telaffuzları *narhan* olarak tasarlanan karakterlerin *yargan* unvanını karşıladığı iddiası ikna edicidir.

Yargan sözcüğünün bir tür mahkeme yardımcılığına veya üyeliğine işaret ettiği açıktır. Bu yüzden, Kit. *šar sözcüğü anlamca çok uygundur. Ayrıca söz konusu unvanın Kül Tegin ve Suci Yazıtlarında geçmesi eskiliğinin kanıtıdır. Kitanca unvanların çoğunun Türkçe kökenli olduğu göz önüne alındığında, Kit. *šar kelimesinin de S-Türkçesinden alıntı olma ihtimali oldukça yüksektir.

KT2. Kit. *sem “hasta, hastalık” ← S-Tü. šām | GT kām “hastalık”

Kit. 𐰽𐰺𐰍𐰏 <s.em.ii> “ölümcül bir hastalıktan ölmek” < 𐰽𐰺𐰍 <s.em> *sem “hasta, bulaşıcı hastalık” (Kane 2009: 92, 116; Wu-Janhunen 2010: 82, 101, 114, 145) ← S-Tü. *šām | GT *kām* “hastalık, sakatlık” (EDPT 720; Wilkens 2021: 355), krş. Mo. *gem “kusur, hasar;

¹³¹ Kit. 𐰽𐰺𐰍 <qa> *qa “kağan” (Shimunek 2017a: 364; Wu-Róna-Tas 2020b: 679) sözcüğü *kan* değil, *kagan* unvanıyla bağlantılıysa -*gAn* ses grubunun düşmesine bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bu durumda, S-Türkçesinde bir /g/ düşmesi varsaymak gereksizdir.

hastalık; hata; sorun” (N 340) > KM *gem* “kusur; hastalık, rahatsızlık; hata, yanlış, zarar; suç; günah, ahlaksızlık” (L 375), PP *gem* “günah, hata” (Tumurtoogo 2010: 184).

Kitanca küçük harfli yazıtlarda tanıklanan 𐰽𐰺𐰸 (s.em.ii) fiilinin farazi kökü olan *sem, GT *kām* isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šām şeklinden alıntıdır. Bu sözcük, Kitan dilindeki en net S-Türkçesi alıntıdır. GT *kām* sözcüğünün kısa ünlülü olması, S-Türkçesinde *k- ünsüzünün kısa ince ünlüler önünde de *š- sesine değiştiğini açıkça göstermektedir. Clark (1977: 138), GT *kām* ismini EUyg. *kegän* ~ *kägän* “hastalık” (EDPT 712; Wilkens 2021: 362) ile birleştirmiş ve iki ismi *kä- / *ke- fiiline götürmüştür. Bu iddia mümkün olsa da araştırılmaya muhtaçtır.

KT3. Kit. *sor “kalp ve karın” < *sorun ← S-Tü. *šārūn | GT *karın* ~ *kārīn* “karın”

Kit. (Liao Shi) suàn 算 *sor “kalp ve karın (心腹)” (Wittfogel-Fêng 1949: 541) < *sorun ← S-Tü. *šārūn < *šārīn | PT *kiārīn > GT *karīn* ~ *kārīn* “karın, mide” (Hlç. *qārīn* ~ *qa-run* ~ *qaron* ~ *qārūn*, Tuv. *hurīn*, Tof. *hurīn*) (VEWT 238a; EDPT 660-661; ESTYa V 321-323; Leksika 277; KhM 42; WCh 175; Doerfer 1987: 306; Doerfer 1993b: 63, No. 051), Çuv. *hurām* “mide, karın, göbek” (Fedotov 1996: II/382), krş. EUyg. *x(a)run* “karın” (Zieme 2015a: 272).

Liao Shi’da 遼史 xīnfū 心腹 “kalp ve karın” (Wittfogel-Fêng 1949: 509n.) anlamıyla verilen Kitanca sözcüğün fonetik karşılığı olan Çin. suàn 算 sözcüğünün erken dönemler için telaffuzu şu şekillerde tasarlanmaktadır: GOÇ suan, EM sōn (Pulleyblank 1991: 296), OÇ swān, MGZY (Yuan dönemi) son [sōn] (Schuessler 2009: 274). Sözcük, Hung-i Sarayı’ni tanımlamak için kullanılan *suan ordo* teriminde geçer (Wittfogel-Fêng 1949: 541).

Shiratori (1900: 40-41), Kitanca sözcüğü Mo. *sanakhu* “düşünmek, hatırlamak” fiiliyle açıklamak istemiştir. Shiratori, *khu*’nun bir ek olduğunu belirtmiş, sözcüğün kökünü *san* olarak

göstermiştir. Shiratori, Dag. *sana* sözcüğünün “düşünce” anlamına geldiğini de eklemiştir.

Wittfogel-Fêng (1949: 509n., 541) ise Kitanca kelimeyi Mo. *saba* “kap” ile karşılaştırmıştır. Doerfer (1992: 48) de aynı karşılaştırmayı soru işaretiyle verir.

Shimunek (2007: 91-92) ise *son olarak okuduğu Kitanca sözcüğü Halha Moğolcası *son* “kısırak sütü için ahşap kap; kısırak sütünden kıymız yapmak için kullanılan boğa derisinden torba” ve Kangjia Moğolcası *sun* “kalp” (Seçençogt 1999: 293) ile karşılaştırmıştır. Halha Moğolcasında görülen sözcük anlamca uymazken, Kangjia Moğolcası *sun* kelimesi açıkça Çin. xīn 心 “kalp” sözcüğünden alıntıdır.

Bizce, Çin. suàn 算 karakteriyle karşılanan Kitanca sözcüğün telaffuzu *sor olarak tasarlanmalıdır. Çince [n] sesinin yabancı [r] sesini karşılamak için kullanıldığı birçok örnek vardır. Yine Liao Shi’da 遼史 geçen ālūdūn 阿魯敦 “soylu, şanlı” (Shiratori 1900: 47; Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn 2008: 47-48) transkripsiyonu, Mo. *aldar* “şöhret, ün, itibar, popülerlik; isim” (L 30) sözcüğünün karşılığı olan *aldor biçimine işaret etmektedir. Bu transkripsiyonda, Çin. dūn 敦 hecesi Kitanca *-dor* hecesini karşılar. Aynı kelimenin transkripsiyon varyantı olan ālúduǒlǐ 阿廬朶里 (Shiratori 1900: 47; Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn 2008: 47-48) da *aldor biçimini teyit etmektedir (Marsone 2011: 239).¹³²

Bizce, Kit. *sor biçimi daha eski bir *sorun şeklinden gelmektedir ve GT *karın* ~ *kārın* ile soydaş olan S-Tü. *šārūn veya *šōrun biçiminden alıntıdır. Kelime sonundaki *-Vn* ses grubunun düşmesi için Kitancadan verilebilecek en güzel örnek, ET *tümān* “on bin; sayısız” (EDPT 507-508) ve Mo. *tümen “on bin; çokluk”

¹³² Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn (2008: 47-48), bu kelimeyi *aldun okumuş ve “altın” olarak anlamlandırmıştır.

(N 527) kelimesiyle bağlantılı olan Kit. 𐰽𐰺𐰸 <tum> “on bin, sayısız” (Wu–Róna-Tas 2020a: 81) sözcüğüdür.¹³³

Bulgar kökenli Slavca metinlerde geçen корѣмъ “karın, göbek, mide” (Granberg 2009: 25) ile Bulgarca корѣм (кyрѣм, гyрѣм, корѣмъ) “bir insanın veya hayvanın göğsü ve bacakları arasında yer alan kısım; karın, kalp” (Georgiev 1971-1986: II/633) sözcükleri de BT *korım veya *kârim “karın” şeklinden alınmış olmalıdır. Çuvaş Türkçesinde *hurām yerine *hırām* biçiminin karşımıza çıkması bu açıdan beklenmediktir ve Bulgar Türkçesinin lehçelerinde ilk hecedeki /a/ sesinin farklı gelişmiş olabileceğini göstermektedir.

KT4. Kit. *šur “tabut” < *sirö ← S-Tü. *širö | GT *kiz* “kutu, sandık, dolap”

Kit. 𐰽𐰺𐰸 <š.ur> *šur “tabut” (Shimunek 2017b: 264, 268) < *šörö < *sirö ← S-Tü. *širö* | DLT *kiz* “misk kutusu, sandık, heybe; kutu, dolap” (EDPT 756; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/261, II/312), krş. Mo. *kires-* “gizlenmek, saklanmak; hareketsiz durmak; (ürkmüş kuş veya hayvan) sinmek” (L 471).

Shimunek (2017b: 264), Kit. *šur sözcüğünün muhtemelen “tabut” anlamına geldiğini belirttikten sonra bu kelimeyi KM *sür* “ihtişam” ve KM *sörü* “destek, stant, sehpa (ör. kuru ot veya üzüm için)” ile karşılaştırmış ancak aralarında bir bağlantı varsa belirlenmesi gerektiği sonucuna varmıştır.

Bizce, Kit. *šur sözcüğü *šörö üzerinden *sirö ilk şekliinden değişmiştir. Bu şekil ise GT *kiz* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *širö* biçiminden alıntıdır. Aynı sözcüğün Bulgar Türkçesindeki biçimi olan *kirö Moğolcaya *kire olarak girmiş ve +s- ekini alarak *kires-* fiilini türetmiştir. Bu fiil, Genel Türkçedeki *kizlä-* “gizlemek, saklamak” (EDPT 760) türevine denk gelmektedir. İsimden fiilden

¹³³ Aynı sözcük, Dagur Moğolcasında da *tum* “on bin” (Enkhbat 1984: 263) olarak görülmektedir.

yapan Mo. +s- eki için Godziński (1985: 62-63) ve Kempf'e (2013: 178-180) bakılabilir. Mo. *emüs-* “(giysi) giymek” (N 330) fiili de *emü > *emüdiin “pantolon” (N 329) isminden aynı ekle türemiştir.

“Kutu, sandık” ve “tabut” anlamları arasındaki geçirgenlik, EUyg. *kapız* “küçük sandık, ziyet kutusu; lahit, tabut” (Wilkens 2021: 332) sözcüğünde belirginleşmektedir.

1.3. Xiongnu ve Tabgaç Dillerinde S-Türkçesinden Alıntı İki Kelime

Xiongnu dili, MÖ. 3. yüzyılda Çin'in kuzey sınırında, Moğolistan merkezli olarak kurulan Büyük (Asya) Hun İmparatorluğu'nda yönetici sınıf tarafından konuşulan dil veya dillerdir. Bu dilden şimdiye kadar hiçbir yazılı metin bulunamamıştır. Bu dil hakkında bildiklerimiz, Çince kaynaklarda transkripsiyonla kaydedilen sözcüklerle sınırlıdır. Bu sözcükler, Çince karakterlerin tarihî telaffuzlarına göre farklı şekillerde yorumlanmaya müsaittir. Tabgaç dili, Xianbei (鮮卑) boy birliği içinden çıkıp 386-584 yılları arasında Kuzey Çin'de Kuzey Wei Hanedanı'nı kuran Tuoba 拓跋 (Tabgaç) boyunun dilidir ve Xiongnu dili gibi sadece Çince kaynaklarda kayıt altına alınmıştır.

Tabgaç dilinin Moğol dil ailesine dâhil olduğu yakın zamanda kesin bir şekilde gösterilmiş olmasına rağmen Xiongnu (Hun) dilinin kesin aidiyeti henüz belirlenememiştir. Bu sebeple genetik açıdan Xiongnu ve Tabgaç dillerini tek bir çatı altında toplamak şimdiki bilgilerimizle mümkün değildir. Ancak bu iki dilin yüzyıllar boyu etkileşimde olduğu açıktır. Ayrıca her iki dil de Türkçeden etkilenmiştir. Bunu her iki dilin Türkçeyle ortak söz varlığından anlamak mümkündür.

Çince kaynaklarda kayıt altına alınmış Xiongnu kelimelerinin Shiratori'yle (1900: 1-13) başlayan uzun bir araştırma geçmişi vardır. Başta Ligeti (1950), sonrasında Pulleyblank (1962), Vovin (2000, 2003) ve Georg (2001) Xiongnu dilinin Yenisey dil ailesine dâhil

olduğunu iddia etmiş ve bunu Çin kaynaklarında kaydedilen Xiongnu kelimelerini Yeniseyceyle karşılaştırarak kanıtlamaya çalışmışlardır. Gabain (1950-1955: 19-25) Xiongnu dilindeki kelimeleri Türkçe sözcüklerle karşılaştırmış olmasına rağmen, Xiongnuları Türklerle özdeşleştirmekten kaçınmıştır. Bailey (1985: 25-41) ise oldukça zorlama etimolojilerle Xiongnu dilinin bir İran dili olduğunu göstermeye çalışmıştır. Tekin (1993b: 9-19) Xiongnu dilinden sekiz sözcük ile ünlü Hunca beyti tekrar ele alarak yorumlamış ve Hun dilinin Türkçe olduğu sonucuna varmıştır. Dıbo (2007: 82-115), Xiongnu dilindeki sözcükleri bir araya getirip yorumlaması açısından değerli bir kaynaktır.

Tabgaç dili üzerine en önemli çalışmalar ise Shiratori (1900: 14-37), Pelliot (1925: 254-255n.), Boodberg (1936), Eberhard (1949), Kotwicz (1953: 329-341), Bazin (1950), Ligeti (1970), Ligeti (1986: 429-430), Doerfer (1992, 1993a), Vovin (2007a) ve Shimunek'in (2017a) çalışmalarıdır. Tekin (1993b: 23-32) de on bir Tabgaçça sözcüğü ele almış ve bunlardan dokuzunun Türkçeye açıklanabildiğini göstermiştir. Diğer iki sözcük ise yalnızca Moğolca etimolojilere izin vermektedir.

Aşağıda, Çince kaynaklarda Xiongnu ve Tabgaç dilinden verilen iki sözcüğün S-Türkçesinden alıntı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

XT1. Xiongnu *sa(γ) “tereyağı, arıtılmış yağ” ← S-Tü. *śāg(ǎ) | PT *diāgǎ > GT yāg “yağ”, Çuv. śu “yağ”

Çin. sū 酥 “tereyağı” sözcüğü, ilk defa Sonraki Han dönemi tıp eserlerinden biri olan Jīnguì Yàolüè'de 金匱要略 yòng sū zhì 用酥炙 “tereyağı ile kızartmak” söz öbeğinde geçmektedir.¹³⁴ Zhāng Jī'nin 張機 bu eseri, MS 3. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Aynı sözcük, sırasıyla 4. yüzyılın başına ve sonuna tarihlenen

¹³⁴ Pulleyblank'in (1962: 254) iddiasına rağmen, sū 酥 karakteri Shuowen Jiezi'de 說文解字 geçmemektedir.

Huáyáng guó zhì 華陽國志 ve Liángjì 涼記 (Liángzhōujì 涼州記) adlı eserlerde de “tereyağı” anlamıyla görülür. Bu karakter, Han dönemi ve sonrasında sū 蘇 karakteriyle ikame edilmiştir. Tang döneminde kaleme alınan Fànyǔ zámíng’de 梵語雜名 sū 蘇 karakteri Skt. *ghṛta* “arıtılmış yağ” ile karşılanmıştır (Kotyk 2021: 2).

Pulleyblank (1962: 254), Çin kültürüne yabancı olan tereyağı için kullanılan bu ismin Xiongnu dilinden alıntı olduğunu iddia etmiştir.

Çin. sū 酥 ve sū 蘇 karakterlerinin farklı dönemler için telaffuzları şöyle tasarlanmaktadır: SHÇ sa (Schuessler 2007: 482), EKBCÇ *so (Coblin 1994: 153). Pulleyblank (1962: 254) ise kelimenin Orta Çince öncesi telaffuzunu *saḥ olarak verir.

Xiongnu dilini Yenisey dilleriyle özdeşleştiren Pulleyblank (1962: 254), *saḥ kelimesinin arkasında yatan Xiongnu dilindeki sözcükle Ket. *so* : ṣʰò “balık bağırsaklarından kaynatılarak elde edilen yağ” (Donner 1955: 83) kelimesini birleştirmiştir. Xiongnu dilini İrancayla ilişkilendiren Bailey (1985: 31), aynı kelimenin İr. *fšau* : *fšu* “şişmanlatmak, semirtmek, yağlandırmak” ile bağlantılı olduğunu savunmuş ve diğer İran dillerinden örnekler vermiştir. Dıbo (2007: 92), Pulleyblank’in Yeniseyce etimolojisinden bahsetmiş ve Ketçe sözcüğü Proto-Yeniseyce *so(wV) “yağ” biçimine götürmüştür. Dıbo’ya göre, Yeniseyce biçim Çin. 臊 *shāw “köpek veya domuz yağı” ile soydaştır, ancak Yeniseyce ve Çince sözcüklerin anlamı Xiongnu dilindeki kelimeyle örtüşmemektedir. Dıbo, Xiongnu dilindeki sözcüğün arkasında, Hintçe *sarah- “süt köpüğü, kaymak, ekşi krema” sözcüğünün Orta İran dillerindeki tanıklanmamış karşılığının *sara-ka türevinin yattığını iddia etmiştir. Ünal (2017: 32), *so olarak tasarladığı Hunca sözcüğü Mo. *tosun* “yağ” sözcüğünün kökü olduğunu iddia ettiği *to ile birleştirmiş ve bu denklik üzerinden Pre-Proto-Moğolcada bir *s > t değişimi olduğunu iddia etmiştir.

Bizce, Xiongnu dili için **sa(y)* olarak tasarlanması gereken sözcük, GT *yāg* ve Çuv. *śu* kelimelerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śāg(ǎ)* biçiminden alıntıdır. Aynı kelimenin Proto-Türkçe biçimi **diāgǎ* olarak tasarlanmalıdır. Bir Xiongnu kelimesi sayılan tǎhú 醍醐, tǎhú 醍醐 de-ya “arıtılmış yağ” (Pulleyblank 1962: 255; Schuessler 2014: 277) transkripsiyonu, **diāgǎ* biçimine işaret etmektedir. Ortak Çerkezce **dağa* “domuz yağı, yağ” (Kuipers 1975: 69) sözcüğü de **diāgǎ* biçiminin Bulgar Türkçesindeki devamı olan **đāgǎ* şeklinden alıntıdır.

S-Tü. **śāg(ǎ)* biçimi bağlamında gözden kaçırılmaması gereken bir kelime, GT *sāg yāg ~ sāg yāgi* “tereyağı, sade yağ” (EDPT 803; ESTYa VII 134-137; Wilkens 2021: 573; Veli 2022: 215) söz öbeğindeki *sāg* sözcüğüdür. Genellikle bu sözcüğün “temiz, saf” anlamına geldiği varsayılmıştır (EDPT 803). Ancak bizce bu sözcük, S-Tü. **śāg* “tereyağı” şeklinden alıntı olup daha sonra GT *sāg* “temiz, saf” ile bulaşmaya uğramıştır.

XT2. Xiongnu **sagdok* “çizme”, Tabgaç **sagdo(y)*çin “çizmeci” ← S-Tü. **śāgdok < *śāgtök < *hāgtök | GT **hātök* “çizme”*

Çince kaynaklarda, Xiongnu diline ait birçok kelime kayıt altına alınmıştır. Bunlardan, Doğu Han dönemine ait Shì Míng 釋名 (MS 2. yy.) adlı eserde bahsi geçen suǒ-duó 鞞鞞 “çizme (鞞)” sözcüğü bizim için ayrı bir önem taşımaktadır.

Sözcük, söz konusu eserde şöyle verilmiştir: 鞞鞞鞞之缺前壅者胡中所名也鞞鞞猶速獨足宜前之言也 (*Shiming* 5.3b) “Suǒ-duó: Önde kapak (?) kısmı olmayan çizme, bozkır halklarındaki ismi böyledir. Suǒ-duó: Ayağın ritmik olarak öne doğru tepmesine de böyle denir.” Pulleyblank (1962: 243), suǒ-duó 鞞鞞 karakterlerinin telaffuzunu Orta Çince için sak-dak (< **sak-ðak*) olarak tasarlamaktadır. Xiongnu dilindeki sözcük, Shì Míng’de Çin. sùdú 速獨 “tepmek, üzerine basmak” SHÇ sok-dok (Schuessler 2009: 217, 483) kelimesine benzetilmek istenmiştir. Aynı Çince sözcük, Yi

Zhōu Shū'da 逸周書 ise shùzhú 束躅 “ayakla yeri tepmek” SHÇ sók-dok (Schuessler 2009: 473, 625) olarak geçmektedir. Bu benzetme, köken açısından olmasa da ses ve anlam açısından önemlidir.

Ligeti (1950: 141) ve Vovin (2003: 390) sözcüğün ilk defa Shi Míng'de kaydedilmiş olduğunu belirtse de, sözcük ondan daha eski olan Jí Jiù Piān 急就篇 (MÖ 48-33) adlı eserde de geçmektedir: 旃裘鞞鞞蠻夷民 “Mán ve Yí halkları [tarafından kullanılan] kırmızı keçe ve kürk[ten yapılan] suǒ-duó [çizmeleri]” (*Jijiupian* 0.36b). Aynı kelime, Jí Jiù Piān'ın Huáng Xiàng 皇象 kaligrafisinde ise suǒ-zé 索擇 olarak yazılmıştır.¹³⁵ Bu yazım, benzer şekilde SHÇ sak-đak (Schuessler 2009: 486-487, 602) telaffuzuna işaret etmektedir.

Kelimenin Jí Jiù Piān gibi daha erken döneme ait bir eserde tanıklanmış olması, duó 鞞 karakteri için verilen *dak* okunuşunu şüpheli kılmaktadır. Sagart (1999: 30-31), Eski Çince */- > d- değişiminin Shǐjì'nin 史記 (MÖ 109-91) yazıldığı dönemde başladığını ve MS 1. yüzyılın ikinci yarısında çoktan tamamlandığını belirtmektedir. Buna göre, duó 鞞 karakteri Jí Jiù Piān 急就篇 ve Batı Han Dönemi için de *dak* olarak okunabilir. Suǒ-zé 索擇 yazımı da açıkça bunu desteklemektedir. Öyleyse Çince transkripsiyon, Vovin'in (2003: 389-390) de belirttiği gibi, Xiongnu *sak-dak veya benzeri bir biçime işaret ediyor olmalıdır.

Xiongnu *sakdak sözcüğü, Ligeti (1950: 143-146), Pulleyblank (1962: 243-244) ve Vovin (2003: 389-390) tarafından Ket dilindeki *sāgdi* ~ *śāgdi* ~ *sagde* “çizme” ile karşılaştırılmıştır. Werner (2003: 75) de bu karşılaştırmayı ikna edici bulmaktadır.

Yenisey dilleri arasında yalnızca Ketçede tanıklanan sözcüğü Starostin (1995: 270) Proto-Yeniseyce için *sagdV, Werner (2002: II/178) ise *sagdə olarak tasarlar. Werner'e (2002: II/178; 2003: 75;

¹³⁵ Bu bilgiyi benimle paylaştan Dr. Ulrich Theobald'e (Tübingen) teşekkür ederim.

2006: 111) göre, Ketçe sözcük Ket. *saq, Yug. *saχ “topuk, ayak” ve Ket. Yug. ²*di?* “örtü” kelimelerinden oluşan bir birleşik kelimedir. Ket. *saq, Yug. *saχ “topuk, ayak” sözcüğü doğrudan tanıklanmamış olup Ket. *sáqtet*, Yug. *sáxtet* “adım atmak, üzerine basmak” ve Ket. *sáqpul*, Yug. *sáxpil* “topuk” gibi sözcüklerin ilk ögesi olarak belirlemektedir. Werner’e (2002: II/160; 2006: 111) göre, Ket. ³*s’l:t*, Yug. ³*sə:t* kelimeleri de **s’ak* “topuk” isminden türemiştir. Werner, bu farazi kökü Kot. *šikŋ fōkit* “adım, üzerine basma” ve Kot. *šuga’iči* “topuk” ile birleştirerek PY **sək-* “topuk” (ç. *səkŋ) şeklini tasarlamaktadır. “Topuk” anlamındaki bu sözcüğün Proto-Yeniseyce için tasarlanabilmesi, Ket. *s’ágde / s’ágdi* birleşik isminin de onun kadar eski olduğunun kanıtı olarak gösterilemez. Ayrıca, Yenisey dillerinde “topuk, ayak” anlamı taşıyan kelimelerin Mo. *sıgai ~ *sıya “aşık kemiği” (N 489) sözcüğüne benzerlikleri de dikkat çekicidir. Bunlara ek olarak, Werner’in (2002: II/254; 2006: 111) belirttiği gibi, Yeniseyliler tarafından “çizme” için daha yaygın olarak kullanılan bir sözcük vardır. Bu sözcük, Proto-Yeniseyce için **t’egəsə* “keçe çizme” şeklinde tasarlanmaktadır.¹³⁶

Bailey (1985: 27), Xiongnu dilindeki sözcüğü İr. *saxtaka-* > OFar. *saxtak* “hazırlanmış deri” ile birleştirmiş ve Ket. *sāgdi* ~ *šāgdi* kelimesinin de İr. *saydē (< *saxtaka-*) biçiminden alıntı olduğunu iddia etmiştir.

Dıbo (2007: 93-94) ise kelimenin *sāk-lāk* okunması gerektiğini iddia etmiş ve bu biçimi Doğu İranca **skel-* “bacanın bir kısmı” (> Os. *sk’ıl / sk’elə* “topuk, baldır”, İsk. Σκίλ-, Sak. *sālye* “bacak” = Far. *šal* “uyluk”) ile karşılaştırmışsa da ikinci hece için bir açıklama getirmemiştir.

Xiongnu *sakdak sözcüğüne benzer bir kelime, bir Tabgaç komutanı ve Yüzhōu’nun 豫州 (Yu Eyaleti’nin) valisi olan Mù Chóng’un 穆崇 unvanında da karşımıza çıkmaktadır: suō-dù-zhēn 索度真 (Boodberg 1936: 173-174; Bazin 1950: 312-313). Bu unvan, 5.

¹³⁶ Aynı sözcüğü Starostin-Ruhlen (1994: 85) ve Starostin (1995: 213) *cēse [t^sēse], Werner (2010: 27) ise **t’ē²əsə* olarak tasarlamaktadır.

yüzyılın son çeyreğinde yazılmış olan Sòng Shū'da 宋書 (290-8b) geçmektedir. Çince karakterlerin telaffuzu farklı dönemler için şöyle tasarlanmıştır: SHÇ sak-da-tśin, OÇ sâk-duo-tśjen (Schuessler 2007: 218, 482, 610), EOÇ sak-də-tein (Pulleyblank 1991: 83, 298, 401), EKBCÇ *sak-do-tśin (Coblin 1994: 149-150, 359-360, 383). Bu tasarılar bizi Tabg. *sakdo(y)çin biçimine yaklaştırmaktadır.

Boodberg (1936: 173-174), Bazin (1950: 312-313), Ligeti (1970: 306n.) ve Doerfer (1985a: 162; 1992: 46; 1993a: 83), Tabgaçça unvanı Mo. *sayadağ* “sadak, okluk” (L 656) ve Tü. *sagadak* ~ *sagdak* ~ *sādak* ~ *sadak* ~ *satak* ~ *sātak* “sadak, ok, yay” (VEWT 393a; ESTY VII 140-142; Csáki 2006: 168-169; Kincses-Nagy 2018: 189-191) kelimeleriyle ilişkilendirmiştir. Ancak Moğolca ve Türkçe sözcüklerin başındaki /aga/ ses grubu ve Tabgaçça sözcüğün ikinci hecesindeki /o/ ünlüsü bu birleştirmeyi güçleştirmektedir. Ayrıca Mo. *sayadağ* kelimesinin GT *sagit* “silah, alet edavat, zırh” (EDPT 806) sözcüğünün daha eski bir şekilden alıntılanmış olması da oldukça muhtemeldir: Mo. *sayadağ*¹³⁷ < *sagata ← Tü. *sagitā > GT *sagit*.¹³⁸ Tü. *sagadak* ~ *sagdak* ~ *sādak* ~ *sadak* ~ *satak* ~ *sātak* biçimleri ise her hâlükârda Moğolcadan alıntıdır.

Söz konusu Tabgaçça kelime, **sakdo(y)çin* okunarak “çizmecî” olarak anlamlandırılmalıdır. Kelimenin transkripsiyonunda suǒ 索 “ip” karakterinin kullanılmış olması bu anlamlandırmayı desteklemektedir. Bu unvanın kökü olan **sakdo(y)* kelimesi, Xiongnu *sakdak “çizme” sözcüğüyle bir ve aynıdır. Tabgaçça sözcük yardımıyla, kelimenin değişimi daha yakından belirlenebilir: (Xiongnu, MÖ 1. yy.) *sagdok > (Tabgaçça, MS 4. yy.) *sagdog. Belki Ket. *ságde* ~ *śagd* ~ *śágde* ~ *śágdi* kelimesi de Werner'in

¹³⁷ Ramstedt (KW 316-317) ise Mo. *sagadag* ismini *saga-* “kısaltmak, kısmak, azaltmak” fiilinden türemiş saymıştır. Kincses-Nagy (2018: 190-191) bu etimolojiyi kabul ederek ayrıntılandırmış ve KM *sağali* “arbalet, yaylı tüfek” kelimesinin de aynı kökten türediğini belirtmiştir.

¹³⁸ Clauson (EDPT 806), GT *sagit* sözcüğünü Far. *sāht* kökenli DLT (Oğuz) *sāht* ile birleştirmiştir.

Yeniseyce etimolojisine rağmen bu zincirin son halkasını oluşturmaktadır: (Xiongnu, MÖ 1. yy.) *sagdok > (Tabgaçça, MS 4. yy.) *sagdog > (Ketçe, MS 8. yy.+) **sagdo(y)*. Bu zincire eklenebilecek diğer bir halka ise Çin'in Yúnnán 云南 eyaletinde Kitan soyundan gelenlerin dilinde korunmuş olan *sādí* “ayakkabı (鞋)” (Mèng Zhídōng 1995: 215) sözcüğüdür. Kitancada ünsüz önündeki ve kelime sonundaki *g* sesinin düştüğü göz önüne alındığında, bu kelimenin *sagdæg veya benzeri bir biçimden değişmiş olması mümkündür.¹³⁹

Bizce, Xiongnu ve Tabgaç dilindeki kelimeler GT *hātök “çizme” biçimiyle soydaş olan S-Tü. *šāgdok “çizme” şekliinden alınmıştır. S-Türkçesi sözcüğün değişimi şöyle gösterilebilir:

S-Tü. *šāgdok < *šāgtök < *hāgtök > GT *hātök “çizme, ayakkabı” > EUyg. *ätük*, DLT *ätük*, Osm. *ädük*, Tkm. *ädik*, Trk. (ağ.) *hedik* ~ *hetik* (UWb Nb II.2: 334-335; EDPT 50; VEWT 52; ESTYa I 319-321; Leksika 479; Tekin 1995a: 180; Eren 1999: 176; Boeschoten 2022: 63; Veli 2022: 302-303).

Halaç Türkçesinde tanımlanmadığı hâlde, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *hedik* ~ *hetik*¹⁴⁰ ~ *gedik* ~ *kedik* “kar ayakkabısı; çocuk

¹³⁹ Kit. hēbázhī 贺跋支 *hābāč (*hoboč ?) “kâhya” (Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn 2008: 67-68) < *kabagčī ← GT *kapıgčī* “kapı bekçisi” (EDPT 584) ve Kit. húdū 胡篤, húdū 胡覩, hūtū 鶻突 *hutu “başkalarıyla birlikte kutsanmış olma” (Sūn Bójūn-Niè Hóngyīn 2008: 68-69) < Kit. kütōng 苦統 *kutug “takdis, kutsama (福佑)” (Shimunek 2007: 80) (krş. MGT *qutuq* “kutsama, kutsal”) sözcükleri Kitancada /g/ ünsüzünün başka bir ünsüz önünde ve kelime sonunda düştüğünün kanıtıdır.

¹⁴⁰ Bläsing (1992: 52) ve Dankoff (1995: 91-92), bu sözcüğün Erm. *hetik* (< *het* “ayak izi”) kökenli olduğunu iddia etmiştir. Ancak Türkçe kelimenin tarihi derinliği buna engeldir. Özellikle “çocuk ayakkabısı, patik; örme terlik” anlamını taşıyan *h-*’li biçimlerin GT *hātök ile bağlantılı olduğu açıktır. Aynı anlamlara *edik* ~ *edük* ~ *etik* (DS 1664-1665) ve *čedik* ~ *čeduk* (< *ič edük*) (DS 1106) biçimlerinde de rastlanır. Sevortyan (1975: 548), Kastamonu ve Erzincan ağızlarında kullanıldığını söylediği *kedik* biçiminin ikincil olduğunu ve bu biçimdeki *k-* sesinin

ayakkabısı, patik; örme terlik” (DS 1978, 2327, 2718) ve Özb. (Buhara) *yetik* “çizme” (Olufsen 1905: 25) biçimleri sayesinde *hātök şekline geri götürebilen sözcük, PT **pāg-(i)t-ök* biçimine dayanmaktadır. Bu biçimin kökünü **pāgũ-* “(üzerine) basmak, adım atmak” fiili oluşturmaktadır. Bu kök, en eski şekliyle PTg. **pekü-* (~ **pēkü-*)¹⁴¹ “(bir şeye ayakla) basmak, çığnemek, ezmek; adım atmak” (SSTYa II 361-362; Doerfer 2004: 367, 636) sözcüğünde muhafaza edilmiştir.

PT **pāgũ-* ilk şeklinin Genel Türkçedeki devamı *(*h*)*ēg-* fiilidir. Bu fiil, tespit ettiğimiz kadarıyla yalnızca iki veya üç sözcükte korunmuştur. Bunların birincisi, DLT *egāš- ~ egāš-* “(at) tepişmek” fiilidir. Bu fiil, *ekki bugra egāšūr otra kökägün yançılūr* atasözünde geçmektedir. Bu atasözü, Türkiye Türkçesinde “atlar tepişir, arada eşekler ezilir”, Karaçay-Balkar Türkçesinde “eki at tabanlaşsala, arada eşek ölür”, Kumuk Türkçesinde “eşek de, at da tebinse, eki arada buzav yazıq bolur”, Türkmen Türkçesinde ise “iki at depişer, arasynda eşek öler” şeklindedir. Bu denklikler, DLT *egāš- ~ egāš-* fiilinin esas anlamının “birbirini tepmek, tepişmek” olduğunu ama Kāşğari’nin yakın anlamlı Ar. *taşādama* “çarpişmak” ile çevirdiğini göstermektedir. Clauson (EDPT 119) ve Erdal (OTWF 557) bu fiili *iGä-* (< **ēGä-*¹⁴²) “inatçı ve kaba olmak” kökünün,

türeme kökenli olduğunu iddia etmiştir. Bizce, *gedik* ve *kedik* biçimlerindeki *g-* ve *k-* ünsüzleri, *h-* sesinin güçlenmesiyle ortaya çıkmıştır.

¹⁴¹ Doerfer (2004), Proto-Tunguzca sözcüğü **pekü-* olarak kısa ünlülü tasarlamakla beraber Evenkice uzun ünlülü biçimler **pēkü-* şekline işaret etmektedir: Sahalin Evk. *hēki-* “ayakla ezmek, çığnemek; tekmelemek” (Bulatova 1999: 112). Ancak Ev. *hek-* “adım atmak, ayağını sertçe yere vurmak, yeri tepmek” (Doerfer-Hesche-Scheinhardt 1980: 366) şekli, Evenkicedeki ünlü uzunluğunun birincilliğine şüphe düşürmektedir.

¹⁴² Bu fiilin işteşlik çatısı, EUyg. *eGiš-* “reddetmek, geri çevirmek” (UWb Nb I.2: 4), KE *eGāš-* “kıskançlık yüzünden yarışmak” (Ata 1997: 179), KE *iGāš-* “tartışmak, kavga etmek” (Boeschoten-O’Kane 2015: 609), İH *iGāš-* “hayvan harınlamak, ekeleşmek, hamlaşmak, şıarmak” (İzbudak 1936: 24), Kırg. *egesš-* “kavga etmek, tartışmak” (KırgRS II 443-444), Kzk. *eges-* “tartışmak, kavga etmek” (Shnitnikov 1966: 80) ve Trk. (ağ.) *eğeš-* “herhangi bir işin yapılmasını birbirinden bekleyerek iki kişi iddialaşmak; yarışmak; şakalaşmak, sataşmak; bir

Dankoff-Kelly (1982-1985: III/20) ise *ekä-* “eğelemek” kökünün işteşlik çatısı saymaktadır. Anlamsal açıdan bu türetmelerden yalnızca birincisi kısmen ikna edicidir. Ancak söz konusu fiil, bizce bu kökle de bağlantılı değildir. Yalnızca sonradan **ēGä-* ile şeklen bulaşmaya uğramıştır. **Egiš-* olarak beklenen şeklin *egäs-* ~ *egäs-* olarak karşımıza çıkmasının sebebi de budur. PT **pāgū-* > GT *(*h*)*ēg-* fiilinin korunduğu ikinci sözcük ise **eg-ä*¹⁴³ > Tof. *ê* “topuk” (Castrén 1857a: 80), Tof. *ē* (᠑᠑) “topuk; ökçe” (Rassadin 2010: 228), krş. GT **egä+čäk* (**egö+čäk* ?) > HTKL <ehau’:cakä> *eγöčäk* “topuk” (Emmerick–Róna-Tas 1992: 230; Nugteren 2022), Kç. *eäđäk* “topuk” (Castrén 1857a: 80), Koyb. (Salbin ağzı) *ätäk* ~ *êđäk* “topuk” (Castrén 1857a: 80), Tuv. *êtäk* “topuk” (Castrén 1857a: 80), Koyb. *êtäk*, *ätäk*, (Kandakov ağzı) *êđäk* “topuk; ökçe” (Castrén 1857a: 81), Kzl. *āžq·kx* “topuk” (Joki 1953: 7), Şor. *eček* “topuk” (ŞRRŞS 74), Hak. *ejek* “taban; (ayak giyiminde) arka” (HTS 117), Kmd. *eeček* “topuk” (Tukmaçev 1995: 148), Tuv. *eežek* “taban; ökçe” (TuvTS 39) ismidir.¹⁴⁴ Doerfer’in (1987: 292) kökenini soru

işin yapılmasını emretmek; söz etmek” (DS 1677), *eğiš-* “kışkanmak, inatlaşmak” (DS 1680), *ekeš-* “birinin yaptığı işi aynen yapmak, rakip çıkmak” (DS 1694), *eyeš-* “bir işin yapılmasını başka birine bırakmak, havale etmek; bir iş üzerinde tartışmak; birbirine engel olmak” (DS 1821), *igaš-* ~ *iğeš-* ~ *ieyē-* “yarışmak; tartışmak; yapılması istenilen bir işi duymamazlığa, anlamamazlığa gelmek; geçimsizlik etmek; bir işi başkasının üzerine atmaya, bırakmaya çalışmak” (DS 2574), *üyeš-* “bir işi başkasına yükleyip kurtulmak” (DS 4083) kelimelerinde korunmuştur. Fiilin dönüşlülük çatısı ise DLT *eGän-* “(at) huysuzlanmak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/196), Trk. (ağ.) *eyen-* “ayak diremek, bekinmek, ısrar etmek” (DS 1820) ve Tkm. *īgen-* “homurdanmak, mırıldanmak; söylenmek, sızlanmak” (TkmTS 372) sözcüklerinde görülür.

¹⁴³ GT *-A eki için GT *tura* “kalkan; tahkimat, kale, hisar” (EDPT 531; Wilkens 2021: 758) < *tur-* “durmak”; GT *yāra* “yara” (WCh 218) < *yār-* “yarmak” ve GT *yula* “meşale, lamba” (EDPT 919) < **yul-* “aydınlamak”, krş. Mac. *gyúl-* “tutuşmak, alev almak, yanmak” (TLH 409-411), Çer. *jülem* ~ *julem* ~ *jê-lem* “yanmak; bronzlaşmak” (TschW 199) kelimeleri örnek verilebilir.

¹⁴⁴ ESTYa (I 520), bu sözcükleri *ökğe* (= *ökjü*) madde başı altında ele almış ve *ögjäk > *öjäk* değişimi üzerinden açıklamak istemiştir. Doerfer (1988b: 224), aynı sözcüğün *äjäk* “çene” kelimesinin küçültme eki almış hâli olabileceğini

işaretli bıraktığı Hlç. *higrin-* (< **hēg-ir-in-* ?) “birine saldırmak, birinin üstüne çullanmak (*istiyä*)” fiili de muhtemelen **hēg-* kökünden türemiştir.¹⁴⁵ “Tepmek” ile “saldırmak” anlamları arasındaki ilişki, Osm. *däpin-* ~ *däpün-* “şiddetle hareket etmek, saldırmak, çırpınmak, tepinmek” (TS 1091-1092) ile örneklendirilebilir. Üçüncü sözcük ise Kzl. *āgägä-* (*āgä-*) “oymak, kazmak” (Joki 1953: 7) fiilidir. Ancak bu biçimdeki son ünlüyü açıklamak güçtür.

PT **pāgǔ-* fiilinden türemiş **pāg-it̃-* > **hāgt(ĩ)-* biçimi ise Çuv. *avät-* “(mezar, çukur vb.) kazmak, eşmek; oymak, yontmak”¹⁴⁶ (Aşmarin 1994-2000: I/56-57) ve mecazi anlamıyla EUyg. *yät-* “(töre, düzen vb.) çiğnemek, ihlal etmek” (Wilkens 2016: I/344-345, III/1110) fiilinde yaşamaktadır. Çuvaş Türkçesindeki -v- ünsüzü *-g- sesinin, Eski Uygur Türkçesindeki y- sesi ise *h- sesinin devamıdır. Ön seste *h- > y- (~ ø-) değişimi, Eski Uygur Türkçesinde /e/ önünde başka sözcüklerde de görülür: EUyg. *er-* ~ *yer-* “hoşlanmamak, tiksirmek, iğrenmek” (UWb Nb I.2: 23-26), DLT *ēr-* “üzgün olmak, canı sıkılmak” (EDPT 194; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/180) < **hēr-*, krş. MGT *herü-* “üzgün olmak” (Haenisch 1939: 75), HY *herü-* “endişeli olmak, huzursuz olmak” (Mostaert 1977: 60), HY *hörü-* “üzülmek, sıkılmak” (Mostaert 1977: 61). Clauson (EDPT 933-934), Doerfer (1981: 127) ve Röhrborn (UWb Nb II.2: 181) aksini iddia etmelerine rağmen, EUyg. *ot äm* ~ *ot yäm*¹⁴⁷ “ilaç” ikilemesinde görülen *yäm* varyantı daha eski bir *häm biçiminin

---

belirtmiştir. Nugteren (2022) ise kelimenin kökü olarak **äg-* ~ **äj-* “eğmek, bükme” fiilini göstermiş ve **äg-gü+čäk* ile **äg-güč+äk* türetmelerini önermiştir.

¹⁴⁵ Hlç. *higrin-* fiilinin diğer muhtemel kökeni, GT **hig-* > **yig-* “sıkmak, sıkıştırmak” > DLT *yigtür-* “(ayakkabı ayağı) sıkmak, sıkıştırmak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/196), EUyg. *yigil-* “sıkıştırılmak, yığılmak” (Wilkens 2021: 901) sözcüğüdür.

¹⁴⁶ Çuvaş Türkçesinde *avät* “ahşaptan *altär* [büyük kepeç] oymaya yarayan alet” (Aşmarin 1994-2000: I/57) ve *avdä* “tekne oymak için kullanılan bir tür oyma keski” (Paasonen 1974: 10) isimleri de bulunmaktadır.

¹⁴⁷ Krş. Kar. *otyam* “merhem; baharat; tütsü” (KRPS 434).

yansıması olabilir.¹⁴⁸ Çuvaş Türkçesindeki anlam değişimi, GT *täp*- “tekmelemek, tekme atmak; (üzerine) basmak” (EDPT 435) > Trk. (ağ.) *tep*- “bel ya da kürekle kazmak” (DS 3885), Az. (ağ.) *täp*- “toprağı bel ile yumuşatmak, kazmak” (ADL II 560, 561), Kmk. *tep*- “toprağı kürekle gevşetmek; kazmak” (KmkRS 311) ile örneklendirilebilir.

Ma. *ekte*- “ön toynakları yere vurmak, yeri eşelemek” (Zaharov 1875: 67; Norman 2013: 92) fiili de Tü. **hāgt(i)*- biçiminden geç ve dolaylı bir alıntı olmalıdır. Mançuca fiilin Tunguz dillerinde soydaşı olmayışı (SSTYa II 444), bu ihtimali güçlendirmektedir.¹⁴⁹

GT *hātök* ile aynı kökten türemiş başka bir sözcük, Yakut ve Dolgan Türkçesinde görülür: GT **hāt*- > **āt-ür-mäč* veya **āt-ir-mäč* > Yak. (18. yy.) *eterbëss* “kışlık çizme” (Mueller 2003: 223), Yak. *ätärbäs* “yumuşak tabanlı yüksek ayakkabı” (Sleptsov 1972: 549), Dolg. *ätärbäs* ~ *ätörbös* “kürk astarlı ayakkabı” (Stachowski 1993a: 48; Stachowski 1998a: 46).¹⁵⁰ Özb. (Buhara) *etak* “adım, ayak iskemlesi” (Olufsen 1905: 17) sözcüğü de *ätäk* < **hāt-gäk* biçiminden geliyor olup aynı fiil kökünden türemiştir.

Kalmuk Moğolcasına *atū* “terlik, yumuşak Tatar çizmesi” (KW 19) olarak giren Bar. (18. yy.) *ātu* “çizme; deri çorap” (Winkler

¹⁴⁸ Gabain (1950: 52), *yäm* biçimindeki y- sesini türeme olarak açıklamıştır. Tekin (1994: 56), aynı şekilde türeme kaynaklı olduğunu düşündüğü y- sesinin kökenini farazi **ām* biçimindeki uzun ünlüye dayandırmaktadır. Erdal (2004: 49n.), *yäm* yazımının *iäm* şeklinde ikiz ünlülü bir sesletime işaret ediyor olabileceğini not düşmüştür. Wilkens (2016: II/627n.) ise DKPAM’de geçen *ot yäm* ikilemesini Toharca ve Sanskrit paralellere dayanarak “ot₂” olarak anlamlandırmanın daha doğru olduğunu düşünmektedir.

¹⁴⁹ Tsintsius’un (SSTYa II 331-332) bu fiili *hokçi*- “tekmelemek” altında da vermiş olması ilginçtir. PTg. **p*- ünsüzünün Mançucadaki karşılığı *f*- olduğu için bu birleştirme kabul edilemez.

¹⁵⁰ Ramstedt (1949: 265; 1957: 162) ve Kałuzyński (1968: 113), GT **ätök* ve **ätürmäch* sözcüklerini Ma. *etu*- “giymek, giyinmek” (Norman 2013: 101) fiiliyle karşılaştırmaktadır. Tsintsius (SSTYa II 469) ise Mançuca fiili Ev. *etik* “giyim (kadın)” ve Cür. *etuhun* “giyim” (Kiyose 1977: 145) sözcükleriyle karşılaştırmaktadır.

1997: 319), Tat. (ağ.) *atu* “topuksuz çizme” (TTDS 54), Sib. Tat. *atu* “yumuşak çizme; deri ayakkabı” (Ahatov 1963: 114; Tumaşeva 1992: 31), Kzk. *atū* “yumuşak tabanlı Tatar çizmesi” (R I 463) ve Kzk. (ağ.) *atuw* “yumuşak çizme” (Shnitnikov 1966: 30) sözcükleri ise Räsänen’in (1959: 316; VEWT 32) iddia ettiği gibi BT **atig* (? < **ātök*) şeklinden bir alıntı olmaktan ziyade, Radloff’un belirttiği gibi GT **(h)āt-* “adım atmak” (> ME *āt-*, Osm. *ad-*, Tkm. *āt-*, Çuv. *ut-*) fiilinden *-Xg* ekiyle türemiş olan **(h)ātig*¹⁵¹ şeklinden gelişmiştir. GT **hātök* sözcüğünün karşılığı olarak gösterilen Çuv. *atā* “çizme” (ÇRS 46) kelimesi de Tat. *atu* biçiminden alıntıdır.¹⁵²

Xiongnu ve Tabgaç dillerindeki sözcüklerin kökeni olan S-Tü. **śāgdok* biçimi, **hāgtök* şeklinden gelişmiştir. Burada, ince uzun ünlü önündeki **h-* > **ś-* değişiminden sonra ikincil bir ünlü kalınlaşması gerçekleşmiştir. S-Türkçesindeki ince ünlüler önünde **h-* > **ś-* değişimi için Mo. *sele-* ~ *seli-* “kürek çekmek” ← S-Tü. **śālā* (= GT **hāš(ü)-* “kürek çekmek”) ve Mo. **sileyü(l)sün* “vaşak” < **silegü* ← S-Tü. **śülägü* (= GT **hūšāk* “vaşak”) örnek gösterilebilir (bk. MO48-49). Çince transkripsiyonlar S-Türkçesi kelimenin gerçek telaffuzunu değil, Xiongnu ve Tabgaç dilindeki S-Türkçesi alıntının telaffuzunu yansıtmaktadır. Buna göre, her iki dilde de S-Tü. **ś-* sesi **s-* sesiyle ikame edilmiştir.

Tekin (1977: 36-39), **pāg-(i)t-ök* > **hāgtök* > **hātök* ve **pāg-itī-* > **hāgt(ī)-* > EUyg. *yāt-* değişimlerinde varsaydığımız PT **-gt-* (Tekin’e göre **-kt-*) > GT *-t-* değişimi için dört sağlam örnek sunmaktadır. Bu örnekler aşağıda daha ayrıntılı olarak tekrar verilmiştir.

i. Mo. **hogta-* “kesmek, biçmek; ağaç kesmek” (N 358; Kempf 2013: 108, 114, 129), krş. Ma. *oktala-* “(ceza olarak) burun kesmek” (Rozycki 1994: 167; Norman 2013: 296), Mo. **hoyalı* “keser”

¹⁵¹ Sözcüğün Çuvaş Türkçesindeki karşılığı *utā* “adım” (ÇRS 519) ismidir.

¹⁵² Tat. /a/ ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde /a/ ile karşılandığı örnekler için Ceylan’a (1997: 155) bakılabilir.

(N 465)¹⁵³ < PPM **poga-* “kesmek”; PTg. **pōgi-* “kesmek, parçalamak”¹⁵⁴ (SSTYa II 329; Doerfer 2004: 362-363, 378) ← Tü. **pōg(V)-* > **hōg-tur-* > CT *(*h*)*ōtur-* > DLT *otur-* (gzç. *otrur*) “(saç, giysi vb.) kesmek” (EDPT 67; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/183), Tuv. *odur-* “(ağaç, odun vb.) kesmek, kırmak, yarmak” (TuvTS 82; Ölmez 2007: 224), Cung. Tuv. *odur-* “kesmek, kırmak, yarmak, baltayla kesmek” (Mawkanuli 1999: 273).

DLT *ogur-* (< **hōg-ur-* ?) “(kemiği) ayırmak” (EDPT 91; Dankoff-Kelly 1982-1985: III/39) fiili de aynı kökten türemiş olma ihtimali dolayısıyla burada anılmaya değerdir.

ii. Mo. **ugtu-* “(gelen konuğu) karşılamak, karşılaşmak” (Sün Zhú 1990: 669; EDAL 1488), krş. Ma. *okdo-* “karşılamaya gitmek, yarı yolda karşılamak, selamlamak, hoş karşılamak; (düşmanla) çarpışmak” (Rozycki 1994: 166; Norman 2013: 295), Evk. *uktu-* “(biriyle) karşılaşmak, (birine) rastlamak” (Vasilevič 1958: 434)¹⁵⁵ ← Tü. **ugtū-* > **utū-*¹⁵⁶ > **utū-r-*¹⁵⁷ > GT *utur-* > ME *utur-* “karşılaşmak” (Yüce 1993: 196), krş. ET *utru* “-e karşı, -e doğru” (EDPT 64), ET *utrun-* “karşı gelmek, karşı koymak” (EDPT 69), ET

¹⁵³ Kempf (2013: 108, 114), Mo. *hokar “kısa” (N 358-359) → Ma. *foholon* “kısa” (Norman 2013: 118) sözcüğünü de bu gruba dâhil etmektedir. Bu doğrusya fiil kökünü **pok(a)-* olarak tasarlamak gerekmektedir. Mümkün olan diğer bir açıklama ise Mo. *hokar sözcüğünün *pog-kar biçiminden geliyor olmasıdır.

¹⁵⁴ Krş. Evk. *hōg-* / *hūg-* / *ōk-* / *hōkčā-* “kesmek” (Vasilevič 1958: 316, 482, 484, 489). Bu sözcüğün Tunguz dillerindeki soydaşları için Tsintsius’a (SSTYa II 329) bakılabilir.

¹⁵⁵ Tunguz dillerindeki diğer alıntılar için Doerfer’e (1985a: 111) ve Tsintsius’a (SSTYa II 254) bakılabilir.

¹⁵⁶ Elegest I (E-10) yazıtında geçen *utuš-ıŋa* “için, yararına” (Tekin 1995c: 27) sözcüğü, *ut-* “yenmek” fiili yerine **utū-* “karşılaşmak” fiilinden bir türetme sayılabilir.

¹⁵⁷ Burada varsaydığımız *-r-* eki, *-(I)r-* (OTWF 535-538) veya *-Ur-* (OTWF 710-726) eki olmalıdır.

utruš- “karşı çıkmak; karşı karşıya gelmek, karşılaşmak” (EDPT 69).¹⁵⁸

iii. Ma. *okto* “ilaç; barut; boya; zehir” (Norman 2013: 296) < *okta ← Tü. *ogtä > GT *ot* (Hlç. *o^ot*) “ot, bitki; ilaç; zehir” (EDPT 34-35; ESTYa I 481-483; Leksika 119-120; WCh 168), Çuv. *ută* ~ *ăvăt* ~ *ăvtă* “ot, saman” (Aşmarin 1994-2000: IV/37; Fedotov 1996: II/294-295), GT *otači* “hekim” (EDPT 44), ET *otla-* ~ *otala-* “tedavi etmek” (EDPT 57).

iv. Mo. **bagta-* “hacmine sahip olmak, içine sığmak, uymak; batmak” (N 277) ← Tü. **bagtä-* > GT *bat-* > Kırg. *bat-* “(suda) batmak; içine girmek, sığmak; (güneş) batmak; cesaret etmek, cüret etmek; geçinmek, anlaşmak, uyuşmak” (KırgRS I 116), Alt. *bat-* “bir şeye yerleşmek, girmek; uğramak; (güneş, ay, yıldızlar için) batmak” (ATS 36), Yak. *bat-* “içine girmek, sığmak” (Pekarskiy 1958-1959: I/400-401), Dolg. *bat-* “içine sığmak, içine girmek” (Stachowski 1993a: 54), Çuv. *put-* ~ *pot-* “batmak; dalmak; saplanıp kalmak” (Fedotov 1996: I/454-455), krş. PS **pät-* “dalmak” (SW 114-115).

PT **pāg-itī-* > **hāgt(i)-* > Çuv. *avăt-* değişiminde varsayıldığı gibi, PT **-gt-* ünsüz çifti Genel Türkçenin aksine Çuvaş Türkçesinde düzenli *-g-* > *-v-* değişimi ve araya giren zayıf ünlüyle *-vĀt-* olarak korunmuştur. Bu ses değişimi için üç örnek verilebilir:

i. Çuv. *avăt-* ~ *avärt-*¹⁵⁹ “(kuş) ötmek; (böcek) ses çıkarmak; (kurbağa) vıraklamak; (gök) gürlmek” (ÇRS 21; Fedotov 1996: I/27), krş. Çuv. *avtan* ~ *atan* “horoz” (ÇRS 22; Fedotov 1996:

¹⁵⁸ GT *utur-* fiili, genellikle Mo. **učira-* “karşılaşmak” (N 529) ile karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırma ancak Tü. **utruš-* şekli varsayılırsa mümkün olabilir.

¹⁵⁹ Ceylan (1997: 180), Çuv. *avăt-* fiilini **ōt-* (Yak. *üöt-*) fiilinden getirmektedir. Benzer bir örnek olarak da Çuv. *avās-* fiilini vermektedir. Ancak *avās-* kelimesi, Starostin-Dybo-Mudrak’ın (EDAL 489) gösterdiği gibi, ET *ävüs-* (~ *äs-*) (EDPT 15) sözcüğünden gelmektedir. Tü. **ōt-* fiilinin, Ceylan’ın (1997: 180-181) bizzat gösterdiği gibi, Çuv. **vāt-* biçimini vermesi gerekirdi.

I/28)¹⁶⁰ → Çer. *ayâtan* ~ *aytan* ~ *ayâtan* ~ *ayutan* ~ *autan* “horoz” (Räsänen 1920: 110; TschW 4) < BT **ägît-* | ET *ât-* “çalmak, çınlamak, tınlamak (müzik âleti); gürlmek, gümbürdemek; ötmek, cıvıldamak, bağırarak (kuşlar, hayvanlar)” (UWb Nb I.1: 200), Tuv. *et-* (*eder*) “ses çıkarmak; bağırarak; (kuş) ötmek, konuşmak” (TuvTS 39), Tof. *эѣт-* *e"t-* “bağırarak, böğürmek; ses çıkarmak, (kuş) ötmek” (Rassadin 2010: 227), Yak. *ât-* “bir şey söylemek, konuşmak; şarkı söylemek; (kuş) ötmek” (Monastyrjew 2006: 214), Dolg. *ât-* “konuşmak, ses çıkarmak” (Stachowski 1993a: 48).¹⁶¹

ii. Çuv. *šavât-* ~ *šavärt-* ~ *šat-*¹⁶² “sürmek, (dizgini tutup) götürmek, (elinden tutup) götürmek” (ÇRS 393; Fedotov 1996: II/81) < **jägît-* < BT **jägtä-* (→ Mo. **jigtü-*¹⁶³, PP **çektî-*) | GT *yēt-* ~ **yētä-* (DLT *yēt-*, Trk. ağ. *yede-*, Tat. *yätä-*, Tkm. *it-*, Yak. *siät-*, Hlç. *yēt-* ~ *yet-*) “atı yedekte götürmek, bir kişiyi elinden tutup bir yere götürmek, (uzağa) götürmek, yönetmek” (EDPT 884; VEWT 199; ESTYa I 387-388; WCh 223; Doerfer 1987: 318).

iii. Çuv. *ivät-* “atmak” (ÇRS 627; Fedotov 1996: II/469) < **agît-* < BT **hagtä-* | GT **hat-* (Hlç. *hat-*, Yak. *it-*) “atmak” (EDPT 36; VEWT 31; ESTYa I 199-200; WCh 127).

PT **pāgiti-* fiilinin en eski anlamı “üzerine basmak, adım atmak” olup PT **pāg(i)t-ök* “çizme” sözcüğü bundan gelişmiştir.

¹⁶⁰ Başka Türk lehçelerinde de “horoz” için kullanılan isim, *ât-* fiilinden türemiştir: Tat. *ätäč* “horoz” (TatTS 462), Bşk. *ätäs* “horoz” (BRS 822), Kzk. *äteš* “horoz” (Shnitnikov 1966: 299), Cung. Tuv. *eteš* “horoz” (Mawkanuli 1999: 254), Çul. *ätük* “horoz” (Biryukoviç 1984: 32).

¹⁶¹ Räsänen (VEWT 52), ESTYa (I 556) ve Starostin-Dybo-Mudrak (EDAL 1068), *öt-* ve *ât-* fiillerini tek bir kök olarak göstermektedir. Erdal (OTWF 757) ise benzer anlamdaki *ât-* ve *öt-* fiillerinin iki farklı kök olduğunu vurgulamaktadır.

¹⁶² Ligeti (1986: 37), bu fiilin gelişimini “ET *yēt-* ~ EÇuv. *jēt-* > *jēt-* > *jīyet-* > Çuv. *šavât-*” olarak göstermektedir. Ancak bu gelişimde dudaksız -v- ünsüzünün nasıl ortaya çıktığını açıklamak mümkün değildir.

¹⁶³ KM *jīdkü-* ~ *jīdke-* “(araba vb.) çekmek” (L 1049), MGT *jīdkü-* ~ *jīktü-* ~ *jūtü'ül-* “(araba) çekmek” (Haensch 1939: 89, 91) ve ME *jīdkü-* “niyet etmek, ihtimam etmek, gayret etmek” (Poppe 1938: 205) fiilleri, bizce Türkçeden alıntıdır. Moğolca fiilin ilk şekli **jigtü-* olup BT **jēgtä-* şeklinden alınmış olmalıdır.

Eski Türkçede “çizme” anlamına gelen iki sözcük daha *-Ok* ekiyle türetilmiştir: *uyok* < *uy-* “bastırmak, sıkıştırmak” (OTWF 241), *çarok* < *çar-* “sarmak, dolamak” (Eren 1999: 80-81).¹⁶⁴ Bunların dışında, *-mA* ekiyle türetilmiş *oyma* (OTWF 318) ve *çizmä* (Eren 1999: 95-96) sözcükleri vardır. *Başmak* ise kuvvetle muhtemel *+mAk* ekiyle türetilmiştir (OTWF 110; Eren 1999: 43-44). Semantik açıdan **pāg(i)t-ök* kelimesine en çok benzeyen türetme ise şüphesiz Trk. (ağ.) *basık* (< *bas-* “basmak, ezmek”) “arkası basılarak giyilen ayakkabı, yemeni, terlik, patik; altı tahta pabuç” (DS 539) sözcüğüdür. Xiongnu dilindeki kelimenin Shì Míng’de ayağın tepmesiyle ilişkilendirilmesi ve Çin. sùdú 速獨 “tepmek, üzerine basmak” kelimesine benzetilmesi, PT **pāgiti-* fiilinin anlamıyla da uyumludur.

Yukarıda belirtildiği gibi, S-Türkçesi sözcüğün beklenen aksine kalın ünlülü olması dikkat çekicidir. Bunun alıntı sırasında ortaya çıkan bir ikame değil, S-Türkçesinde gerçekleşen bir ünlü değişimi olduğu kanaatindeyiz. Benzer bir *ä* (*ā*) > *a* değişimi, Xiongnu (MÖ 210) chénglí 撐梨 **daŋ-li* < **drāŋ-ri*¹⁶⁵ “gökyüzü” (krş. Tü. *tāŋri* ~ *taŋri*) (Schuessler 2009: 81; Schuessler 2014: 277) sözcüğünde ve Moğolcadaki bazı Türkçe alıntılarda da gözlemlenmektedir.

i. Kit. 𐰽𐰺𐰍 < *p.ar* > **par* “insanlar”, Mo. *haran* (ç. *harad*) “insan, insanlar” (Janhunen 2012a: 124) : GT *här* veya **hār* (Tkm. *ār*, Hlç. *här*) “er, erkek” (EDPT 192; TkmRS 798-799; WCh 129), GT *hārān* veya **hārān* (Hlç. *hārān*) “erkek(ler)” (EDPT 232; Doerfer 1987: 292).

ii. Mo. **aska-* “dökmek, serpmek, saçmak, savurmak” (N 274) : GT *äskä-* “savurmak, saçmak” > RKT *äskä-* “ufalamak, ufalayıp savurmak” (Ata 2004: 346), Tef. *äskäl-* “savrulmak” (Borovkov 1963: 84-85).

¹⁶⁴ Stachowski (KEWT 108), Trk. *čarık* sözcüğünü **čarı* “kaba deri” isminden bir türeme olarak değerlendirmiştir.

¹⁶⁵ Vovin (2000: 92) aynı sözcüğü **t(r)engri* olarak ince ünlülü okumaktadır.

iii. KM *alm-a* “topraktaki bir delik, yarık veya çatlak” (L 32), Hllh. алам *alam* “yerdeki büyük bir delik veya yarık” (Hangin 1986: 14) : GT *äšmä* (= BT **älmä*) > Osm. *äšmä* “azıcık eşilmekle su çıkan kuyu” (TS 1558-1559), Trk. (ağ.) *ešme* “kaynak, göze, pınar” (DS 1794-1795), Trk. (ağ.) *ešme* “toprağı kazarak açılmış küçük çukurlar; yağmur sularını toplamak için toprağa kazılan çukur” (DS 1795), Trk. (ağ.) *ešme* “pınardan çıkan suyu biriktirmek için açılan çukur” (DS 4499).

iv. KM *bakim* “sıkıca, sertçe” (L 78), *bakimağ* “sağlam, güçlü” (L 78) < Mo. **bakı* : GT *bäk*¹⁶⁶ “sağlam, sert, sıkı” (EDPT 323).

v. KM *ğamsiğ* “salgın hastalık, veba” (L 347) : ET *käm* “hastalık” (EDPT 720).

vi. KM *aη* “hayvan(lar), yabani hayvan avı; avlanma” (L 43) : IB *äη* “büyükbaş av hayvanı”, IB *äηlä-* “avlamak”, EUyg. *äηçi* “avcı” (EDPT 166; UWb 384; UWb Nb II.2: 209).

Diğer yandan S-Türkçesinde varsaydığımız **ā* > **a* kalınlaşması, seyrekliği dolayısıyla **/ā/* ünlüsünün arka sıraya geçmesi ve çok daha yaygın olan */ā/* ünlüsüyle birleşmesiyle de açıklanabilir. Benzer bir durum, Udihecede de görülmektedir (Benzing 1956: 20).

Son olarak, **šāğtök* biçiminin **šāğdok* şekline değişiminde varsaydığımız **-t-* > **-d-* tonlulaşmasını açıklamak gerekmektedir. Bu tonlulaşmayı ilk hecedeki uzun ünlüye bağlamak mümkündür. Aynı değişim, S-Tü. **šūğū* ve **šābā* (bk. MO9, MO45) sözcüklerinde de gözlemlenmektedir. Bu değişimin Oğuz Türkçesinin ayırıcı sesçil özelliklerinden biri olması dikkat çekicidir.

İskenderiyeli Hesychius’un (MS 5-6. yy.) sözlüğünde yer alan σακυνδακη **sakundak* “İskitlerin bir giysisi (ἔνδυμα Σκυθικόν)” (Hansen 2005: 259) sözcüğü de S-Tü. **šāğdok* biçimiyle benzeşmektedir. Abayev (1949: 180; 1979: 301), bu kelimeyi farazi

¹⁶⁶ Ayrıca krş. Tü. **bäkī* (> GT *bäk*) “sert, sağlam, sıkı” → Mo. *beki* “güçlü, sıkı, sağlam” (L 96).

Os. *sag-ğun-dag “geyik derisinden yapılmış giysi” biçimiyle açıklamak istemiştir. Abayev’e göre, kelime *sag* (← *sāka*) “geyik”, *ğun* (← *gauna*) “yün” ve *tag, dag* “iplik, kumaş” sözcüklerinden oluşmaktadır. Bizce, Hesychius’un verdiği σακυνδακη *sakundak biçimi, S-Tü. *sāgdok veya Xiongnu *sagdak şeklinin bozulmuş bir hâlidir. Ancak verilen anlam muğlak olduğu için kesin bir özdeşleştirme yapmak mümkün değildir.

Doğuda izini Xiongnu dilinde, Tabgaççada ve Ketçede sürebildiğimiz bu S-Türkçesi kelime, batıda Rus. сапór “çizme” sözcüğünde tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu sözcük, Rusça ağızlarda сопór ~ сабór ~ забór, Eski Rusçada сапогъ ve Eski Kilise Slavcasında сапогъ “sandalet” olarak görülür (REW III 559-560). Kelime, Eski Rusçadan Baltık-Fin dillerine **saappaga-* şeklinde ve “(uzun konçlu) çizme” anlamıyla girmiştir: Fin. *saapas*, Est. *saabas*, Krl. *šoappoa*, Vot. *sāppaga* (Plöger 1973: 171-172; REW III 559-560). Plöger (1973: 171), ilk hecedeki *ā* ünlüsünün Rusçadaki eski uzunluğu yansıttığını ve her hâlükârda vurgusuz olduğunu belirtmektedir. Plöger’e göre, *saapas* kelimesi Fincedeki en eski Rusça alıntı katmanına aittir.

Menges (1951b: 46-47), kelimenin Doğu Slavcasına özgü olduğunu ve etimolojisinin Slavca veya Hint-Avrupa dilleri üzerinden yapılamadığını belirtmiştir. Menges, Slavca kelimeyi Cür. *sa-ḥu* ve Ma. *sabu* “ayakkabı, terlik”¹⁶⁷ ile karşılaştırdıktan sonra Proto-Bulgar Türkçesindeki veya Eski Türkçedeki (Peçenek, Kuman) farazi bir *sap-a-g, *sap-ıg, *sap-ug biçimiyle ilişkilendirmiştir. Menges’e göre, bu farazi isim **sap+a-* > *saba-* “bir aletle çalışmak”

¹⁶⁷ Bu sözcük, Cürçence ve Mançucanın yanı sıra diğer Tunguz dillerinde de tanıklanmıştır: Nan. *sabu*, Ulç. *sabu*, Sol. *sávi* (SSTYa II 51). Tg. *sabu kelimesi, Rus. сапор ile bağlantılı olmayıp Çin. 鞞 “terlik, ayakkabı” (Mathews 1972: 746, No. 5409) EOÇ sәp/sap, GOÇ sap (Pulleyblank 1991: 271) sözcüğünden alıntıdır. Nitekim Petrova (1936: 145) da Ulç. *sabu* sözcüğünün anlamını “Çin tipi bez ayakkabı” olarak vermektedir. Tunguzca sözcüğün sonundaki *-u* ünlüsü türemedir. Kelime, Tunguzcadan Dagurcaya da girmiştir: *sab* “ayakkabı (鞋)” (Enkhbat 1984: 212).

(R IV 412) veya *sap-* “eklemek, içine veya üzerine koymak, tamir etmek, aşı yapmak, aşılama” (R IV 401) fiilinden türemiştir. Vasmer (REW III 559-560), en eski şeklini **sapogъ* olarak tasarladığı kelimeyi Proto-Bulgar Türkçesi **sabag-*, **sabug-* ve ET (Peçenek, Kıpçak) **sapay-*, **sapuy-* ile birleştirmiştir. Räsänen (VEWT 401), Rusça ismi tereddütle Tat. *baş sapkan itək* “kapaklı bot” ile ilişkilendirmiştir. Granberg (2009: 24) ise EKS *сапогъ* kelimesinin kökeninin Moğolcadan alınmış Hunca-Bulgar Türkçesi bir biçimde yattığını belirtmesine rağmen ayrıntı vermez.

Bizce, bu sözcük S-Tü. **šāgdok* kelimesinin daha geç hâli olan **šāwdog* veya benzeri bir biçimden alınmıştır. /g/ sesinin dudaksillaşması, erken dönemde Tuna Bulgar Türkçesinde de gözlemlenmektedir: *tvir+* “dokuz” < **togır* < **tokur* (Tekin 1987: 23). Çuvaş Türkçesinde de GT /g/ ünsüzünün düzenli karşılığı /v/’dir. Bu alıntılama, ya S-Tü. **/wd/* ses grubunun Eski Rusçada dudaksıl bir ünsüzle ikame edildiği ya da *-w-* ile *-o-* arasında kalan *-d-* ünsüzünün S-Türkçesinde *-b-*’ye değiştiği varsayılmalıdır: **šāwdog* > **šā(w)bog*. Benzer şekilde, Latince de *u* ünlüsünden sonra gelen **dh* ünsüzü *b* sesine değişmiştir (LLFL 167). Rusçada görülen *s-* ~ *z-* ve *-b-* ~ *-p-* nöbetleşmeleri de ilk şekle ışık tutmaları açısından önemlidir.

Sonuç olarak, GT **hātök* sözcüğünün soydaşı olan S-Tü. **šāgdok* “çizme” kelimesinin yüzyıllar içindeki değişimi ve alıntılanma geçmişi şöyle gösterilebilir:

- i. S-Tü. (doğu) **šāgdok* → Xiongnu (MÖ 1. yy.) **sagdak* “çizme”
- ii. S-Tü. (doğu) **šāgdog* → Tabgaçça (MS 4. yy.) **sagdog* “çizme”
- iii. S-Tü. (doğu) **šāgdoy* → Ketçe (MS 8. yy.+) **sagdā* “çizme”, Kitanca **sagdæg* > (Yúnnán) *sàdī* “ayakkabı”

- iv. S-Tü. (batı) *śāwdog > **śā(w)bog* → Eski Rusça (MS 5. yy.) *sapogъ (*sabogъ ?) “çizme”

1.4. Mançu-Tunguz Dillerinde S-Türkçesinin İzleri

Yaklaşık on iki dilden oluşan Mançu-Tunguz dil ailesi, günümüzde batıda Şincan’a, doğuda Sahalin adasına ve kuzeyde Kutup Dairesine kadar varan bir alanda konuşulmaktadır. Tunguzca dillerin yoğun olarak konuşulduğu bölge, Amur Nehri havzasıdır. Bu aileden 20. yüzyıldan önce yazıya geçen yalnızca iki dil vardır. Bunlar, 12. yüzyılda Jin Hanedanı’nı kuran Cürçenlerin dili Cürçence ve 17. yüzyılda Qing Hanedanı’nı kuran Mançuların dili Mançucadır.

Tarih boyunca Moğolcayla yakın ilişki ve etkileşim hâlinde bulunan Mançu-Tunguz dilleri, dolaylı olarak Türkçeden ve S-Türkçesinden de etkilenmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bütün Tunguz dillerinde görülen ve Proto-Tunguzcaya geri götürülebilecek yalnızca dört S-Türkçesi alıntı sözcük bulunmaktadır. Diğer üç sözcüğün yayılım alanı ise yalnızca Evenkice, Evence ve Negidalca gibi Kuzey Tunguz dilleriyle sınırlıdır. Bunların haricinde, altı Mançuca sözcük S-Türkçesinden ödünç olarak değerlendirilmiştir.

1.4.1. Proto-Tunguzcada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Proto-Tunguzca, bütün Tunguz dillerinin türediği, yazılı tanıkları olmayan bir dildir. Janhunen (2005: 38), Proto-Tunguzcanın tarihî derinliğinin en az 2000 yıl olduğu görüşündedir. Pevnov’a (2012: 22, 32) göre, Proto-Tunguzcanın tarihî derinliği yaklaşık 2000 yıl, ana yurdu ise Orta Amur Havzasıdır. Janhunen (2012b: 8) ise Proto-Tunguzca için MÖ 500 ile MS 500 arasına işaret etmektedir. Janhunen (2013: 27) çerçeveyi biraz daraltarak Proto-Tunguzcanın Han Hanedanıyla (MÖ 206-MS 220) eş zamanlı olabileceğini dile getirirken, ana yurdu olarak da kabaca Liaodong bölgesine, özellikle Liaodong Yarımadası’nın (Liáodōng bāndǎo 遼東半島) doğusuna

işaret eder. Robbeets (2015: 18), Proto-Tunguzca'yı MS 220 yılına tarihlendirir. Blažek-Schwarz (2018: 143-144) ise Alexander Vovin'in leksikoistatistiksel analizlerine dayanarak MÖ 800 ve Sergey Starostin'in glottokronolojisine dayanarak MÖ 320 tarihlerini vermektedir. Whaley-Oskolskaya (2020: 91), daha geç bir tarihe işaret ederek Tunguzcadaki ilk ayrılmanın MS 5. yüzyılda gerçekleştiğini belirtmiştir. Wang-Robbeets (2020: 9-10) ise dilbilimsel ve genetik verileri birleştirdikleri çalışmalarında Proto-Tunguzca konuşanların ana yurdunun Hanka Gölü'nün çevresindeki bölge olduğu sonucuna varmışlardır.

Tunguzcadaki Türkçe kökenli ödünçlemelerde alıntılama yönü, Türkçe → Moğolca → Tunguzca şeklindedir. Diğer deyişle, her zaman Moğolcanın aracılığı söz konusudur (Doerfer 1968: 47). Doerfer (1980-1981: 15-16), Türkçeden Tunguzcaya doğrudan girmiş eski ödünçlemeler olmadığını ve Türkçe kökenli sözcüklerin yalnızca Moğolca aracılığıyla Tunguzcaya ulaştığını ifade etmiştir.

Doerfer (1985a: 238-242), Moğolcada karşılığı olmayan Türkçe-Tunguzca on yedi kelime çiftini incelemiş, bunlardan dokuzunun değerlendirilmeye değer olduğuna karar vermiştir. Doerfer'in vardığı sonuç, bu sözcüklerden bazılarının Tabgaç ya da Ruan-ruan gibi ortak bir kökten hem Türkçeye hem Tunguzcaya geçmiş olabileceğidir.

Janhunen (2013: 32) de Proto-Tunguzcayla Türkçenin ilişkisinde Moğolcanın her zaman bir köprü görevi gördüğünü ve Moğolcada benzer bir ögenin bulunmadığı durumlarda Türkçe-Tunguzca karşılaştırmalı etimolojilerin yanlış olduğunu belirtmiştir. Tunguzca ve Türkçenin doğrudan teması geç dönemde ve yalnızca Evenki-Even ile Yakut-Dolgan Türkçesi gibi belirli diller arasında görülür.

Mançu-Tunguzcanın S-Türkçesiyle doğrudan ilişki içinde olması mümkün olmadığı için Moğolcanın aracılığını varsaymak kaçınılmazdır.

TG1. PTg. *sörö- “gitmek” ← S-Tü. *sörä- | GT yöri- ~ yörä- ~ yori- “yürümek, gitmek”, Çuv. süre- “yürümek, gitmek”

Evk. *suru-* “uzaklaşmak, ayrılmak, terk etmek; gitmek, yola çıkmak; varmak, tırmanmak, dalmak” (Boldırev 2000: II/73-74), Ev. *hur-* “uzaklaşmak; ölmek” (Benzing 1955: 194), Ev. *hur-* “gitmek, uzaklaşmak, yola çıkmak, ortadan kaybolmak, bir yere gitmek, varmak, ziyaret etmek, takip etmek, hareket etmek, kımıldamak” (Doerfer-Hesche-Scheinhardt 1980: 469-470) < PTg. *sörö- “gitmek, bir yeri terk etmek, uzaklaşmak; ölmek; (alıp) götürmek” (SSTYa II 130; Doerfer 1978: 80; Doerfer 2004: 752) ← S-Tü. *sörä- | GT yöri- ~ yörä- (*yürä- ?) ~ yori- “yürümek, gitmek” (Yak. *sırit-*, Dolg. *hurit-*, Hlç. *yōri-*) (VEWT 207a, 213b; EDPT 957; ESTYa IV 229-231; TMEN IV 217-220; TLH 1201-1204; Boeschoten 2022: 422-423), Çuv. *süre-* “yürümek, gitmek” (Fedotov 1996: II/149) → Mo. **jori-* “işaret etmek, yönelmek” (N 391-392).

Ramstedt (1953-1954: 8-9; 1957: 71), Tg. *suru-* “gitmek” olarak gösterdiği sözcüğü Tü. *sür-* “sürmek” ile karşılaştırmıştır. Aynı şekilde, Menges (1984: 554), Tg. *sörö- “gitmek” olarak verdiği fiili Tü. *sür-* “sürmek” ile birleştirmiş ve **sür-* “ovmak, törpülemek, cilalamak” biçimine geri götürmüştür. Ancak bu iki fiilin arasındaki anlam farkı açıktır.

PTg. *sörö- “gitmek” fiili, bizce GT yöri- ~ yori- “yürümek, gitmek” fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *sörä- biçiminden alıntıdır. ET *yori-* fiili, bazı çağdaş lehçelerde de benzer biçimler almıştır: Tkm. *yöre-* “yürümek, gitmek; yürümek, işlemek, hareket etmek; hareket etmek, yapmak; bulunmak, var olmak, geçerli olmak” (TkmTS 708), YUyg. (ağ.) *yörü-* “gitmek” (Yakup 2005: 475), Hak. *çör-* “yürümek, hareket etmek, gitmek” (HTS 105), Şor. *çör-* “gitmek” (ŞRRŞS 64), Kzl. *şöre-* “gitmek, gezmek, dolaşmak” (Joki 1953: 30), Hlç. *yöt-* (< *yört- < *yörü-t-) “götürmek” (Doerfer 1987: 319). Çuv. *süre-* “yürümek, gitmek” sözcüğü de benzer şekilde BT **jörä-* biçimine geri gitmektedir.

GT *ywrV-* fiilinin GT *yori-* fiilinden bağımsız bir sözcük olduğunu varsaymak da mümkündür. GT *yüräk* “kalp” (EDPT 965; VEWT 213; ESTYa IV 270-271) ismi **yürä-* kökünden *-(O)k* ekiyle türemişse bu fiilin ilk şekli ve eskicilliği kesinleşmiş olur.¹⁶⁸ Bu durumda, **yürä-* ve **yori-* fiillerinin erken dönemde bulaşmaya uğradığı varsayılmalıdır. GT **yürä-* (> **yüri-*) fiili, ilk olarak AH’da *ywri-* (*-gil*) “yürümek” (Arat 1951: LXXVI), TIEM 73’te *ywri-* ~ *ywri-* (*-gli*, *-mäk*) “yürümek” (Kök 2004: 686; Ünlü 2004: 769) ve CC’de *yür-* ~ *yüri-* “gitmek, yürümek, seyahat etmek” (Grønbech 1942: 131) olarak tanıklanmıştır.

S-Tü. **sörä-* biçiminin ikinci ünlüsünün yuvarlaklaşması, muhtemelen S-Türkçesi ile Tunguzca arasında aracı olan Moğolcada gerçekleşmiştir: S-Tü. **sörä-* → Mo. **söre-* > **sörö-* → PTg. **sörö-*.

TG2. PTg. **čirikte* “bakır” < **čiri* ← S-Tü. **širi* | GT **yēz* “pirinç, bronz, bakır”

PTg. **čirikte* “bakır” (SSTYa II 399; Rybatzki 2002: 99-102; Doerfer 2004: 187a) < **čiri+kte* < **čiri* ← S-Tü. **širi* “pirinç, bakır” | GT **yēz* “pirinç, bronz, bakır” (EDPT 982-983; DTS 260; VEWT 199; ESTYa IV 168-169) ?← Toh. B *yasa* [yəsə] “altın” (Adams 2013: 524-525).

Türkçede *si-* ile başlayan sözcüklerin Proto-Tunguzcada **či-* ile başladığı görülür. Bu ses denkliğinin en iyi kanıtı, Tü. *šigä-* (*šikä-* ?) “işemek” (krş. Yak. *ik* “idrar”) (OTWF 423) → Mo. *siye-* “işemek” (N 495) → Tg. *čikēn* “idrar” (SSTYa II 392-393) sözcük dizisidir. Poppe’nin (1972: 101) de belirttiği gibi, Moğolca /i/ ünlüsü önündeki /s/ ünsüzü Tunguzcada genellikle /č/ ile karşılanmaktadır. Pre-Proto-Moğolca **š-* sesi, muhtemelen Tunguzcada **č-* ile ikame edilmiştir.

¹⁶⁸ Ligeti (1975: 113), *yüräk* ismini benzer şekilde *yür-* “hareket etmek” fiilinden türemiş saymıştır.

S-Türkçesi *širī sözcüğü de Mo. *širin* “bronz, bakır” (bk. MO10) benzeri bir biçim üzerinden Tunguzcaya *čiri olarak girmiş ve Tunguzcada sıkça görülen +*ktA* (Benzing 1956: 72) ekini almıştır. S-Türkçesindeki ünlü uzunluğunun Tunguzcaya nasıl ulaştığı ise cevapsız kalmaktadır. Tarih öncesi dönemde Moğolcanın yabancı kökenli uzun ünlüleri karşılayabildiği varsayılabilir.

TG3. PTg. **čip-* “ıslanmak” ← S-Tü. **šıpı-* | GT *yıpı-* ~ *yıbı-* “nemlenmek, ıslanmak”

PTg. **čip-* (Neg. *čip-*) “ıslanmak” (SSTYa II 398), PTg. *čipka ~ *čıkpa “ıslak” (SSTYa II 398) ← S-Tü. **šıpı-* | PT **dıpı-* (~ **dıbı-*) > GT *yıpı-* ~ *yıbı-* “nemlenmek, yaş olmak, ıslanmak; yumuşamak” (EDPT 872; VEWT 202; ESTYa IV 196-197; Boeschoten 2022: 412), krş. Özb. *ivi-* (-*māk*) “ıslanmak; kabarmak; (süt) ekşimek, yoğurda dönmek” (UzRS 175), SUyg. *šivət-* “ıslatmak” (Léi 1992: 306), DLT *yıpa* “yaş, ıslak, nemli” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/158), Tuv. *čivīn* (< *yibi-gin ?) “iğrenç, sevimsiz” (TuvTS 25), Yak. *sibīn* ~ *simīn*¹⁶⁹ (< *yibi-gin ?) “taze” (Pekarskiy 1957-1958: II/2202), Çuv. *yěpe* “ıslak, nemli; yağmurlu hava” (Fedotov 1996: I/196-197) → KM *debtē-* ~ *debtü-* “ıslanmak, sırlıklam olmak, sıvıyla dolmak; şişmek, genişlemek” (L 239), Kalm. *dži-* (< **jıyī-* < **jıpi-*) “(ıslaklık, ter) nüfuz etmek, sırlıklam olmak, (terleyen insan) ısınmak” (KW 114).

Tsintsius (SSTYa II 398) ve Starostin-Dybo-Mudrak (EDAL 425-426), Tunguzca kelimeyi Mo. *čiyig “nem” ve Tü. *čik* “nem; çiy” ile birleştirmiştir. Bu karşılaştırma, PTg. *čıkpa şeklinin birincil ve Neg. *čip-* fiilinin ikincil olduğu varsayılırsa geçerlik kazanır. Ancak Tunguzca art ünlülü kelimeyi ön ünlülü Mo. *čiyig ile birleştirmenin zorluğu düşünüldüğünde kelimenin kökünün **čip-* fiili olması ihtimal kazanmaktadır.

¹⁶⁹ Kałużyński (1986: 81), Yakut Türkçesindeki sözcüğü ET *čivgin* “yararlı, besleyici, şişmanlatan” ile ilişkilendirmiştir. Ancak “taze” sıfatının “yaş olmak, nemli olmak” fiiliyle anlamsal yakınlığı açıktır.

Bizce, PTg. *čip- fiili S-Tü. *šıpı- biçiminden alınmıştır. Bu S-Türkçesi biçim, Klasik Moğolcaya *debte-* ~ *debtü-* ve Kalmukçaya *dži-* olarak giren GT *yıpı-* ~ *yıbı-* “nemlenmek, ıslanmak” fiiliyle soydaştır. S-Tü. *ši- ön sesinin Tunguzcada *či- ile karşılaşma sebebi yukarıda açıklanmıştır (bk. TG2). Sarı Uygur Türkçesinde görülen SUyg. *šivə-t-* /šıwıt-/ “ıslatmak” şekli, S-Tü. *šıpı- biçimine benzerliğiyle dikkat çekmektedir.

Krç.-Blk. *sıbdır-* “emdirmek, içirmek, sindirmek; sokmak, geçirmek, tıktırmak” sözcüğünün kökü olan *sıb- fiili de aynı S-Türkçesi biçimden alıntıdır (bk. KB4).

TG4. Tg. *sulama* “yılan” ← S-Tü. *šılamă (*šulamă ?) | GT *yılān* “yılan”

Evk. *salama* “yılan” (SSTYa II 57), Evk. *sulama* “yılan” (Vasileviç 1958: 368), Evk. *salama* “yılan” (Boldırev 2000: II/15), Sahalin Evk. *sulama* “yılan” (Bulatova 1999: 105), Neg. *sulama* “yılan” (SSTYa II 57) ← S-Tü. *šılamă (*šulamă ?) | GT *yılān* “yılan” (Tkm. *yılān*, Tof. *čulan*, Hlç. *yulān* ~ *yülān*) (VEWT 200; ESTYa IV 277; Leksika 180; Doerfer 1987: 319), BHL *диломъ dilām* “yılan” (Pritsak 1955: 43-44, 71, 79), BHL *šulam [dʰılām] “yılan” (Bazin 1991: 472), Çuv. *šēlen* “yılan” (Fedotov 1996: II/106-107).

Aydemir (2015: 48), Tg. *sulama* ~ *salama* sözcüklerinin Rusça ağızlardaki *саломея* “mitolojik bir yılan” ile aynı olduğunu iddia etmiştir. Ancak danıştığımız kaynaklarda böyle bir kelimeye rastlamadık.

Bizce, Evenki ve Negidal dillerinde görülen *salama* ~ *sulama* sözcüğü, GT *yılān* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šılamă veya *šulamă biçiminden alıntıdır. Çuv. *šēlen* şekli kelime sonundaki *-m* sesini desteklemese de Bulgar Hanları Listesi’ndeki *диломъ* sözcüğü Bulgar Türkçesinde *-m*’li bir biçimin varlığına delil teşkil eder. Tof. *čulan* “yılan” (Rassadin 2005: 120) ve Hlç. *yulān* ~ *yülān* (Doerfer 1987: 319) biçimleri ise ilk hecede düzensiz

bir *-t-* > *-u-* değişiminin mümkün olduğunun kanıtıdır. Bu sebeple, Tg. *sulama* biçiminin birincil olması daha muhtemeldir.

TG5. Tg. *siri- “kesmek, oymak, kesip çıkarmak” ← S-Tü. *širī- | GT yir- “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

Evk. *sirim*, *sirom* “kesmek” (Titov 1926: 131), Evk. *sir-* “kesmek; oymak, (eti kemikten) sıyırmak; şerit hâlinde kesmek; boylu boyunca kesmek” (SSTYa II 93-94), Evk. *sir-* “kesmek; (etten damarları) kesmek, ayırmak; (deriyi) şeritler hâlinde kesmek; boylu boyunca kesmek; reddetmek” (Boldırev 2000: II/42), Ev. *hir-* “düzgün bir çizgide kesmek, bir şerit kesmek; (deri kayışlar) kesmek” (SSTYa II 93-94), Ev. *hir-* “deriyi kayışlar hâlinde kesmek; kazımak, kazıyarak temizlemek” (Benzing 1955: 188), Neg. *siy-* “kesmek, kesip ayırmak” (SSTYa II 93-94; Tsintsius 1982: 265) < Tg. *siri- “kesmek, oymak, kesip çıkarmak” ← S-Tü. *širī- < *širā- | GT yir- “bir şeyi keskin bir şeyle yarmak, ikiye ayırmak” (bk. PS3, MO21, MC10, GT30, KB1).

PTg. *čirikte sözcüğünün aksine, burada S-Tü. *š- : Tg. č- yerine S-Tü. *ś- : Tg. s- denkliği gözlemlenmektedir. Bunun sebebi, sözcüğün Proto-Tunguzca düzeyinde değil, yalnızca Kuzey Tunguz dillerinde tanıklanmış olması ve bu dillere muhtemelen başka yollardan ulaşılmış olmasıdır.

TG6. PTg. *samān “şaman” < *samā- ← S-Tü. šāmā- | GT kām “şaman”

PTg. *samān “şaman” (SSTYa I 59; Doerfer 2004: 699-700) < *samā- “şamanlık yapmak” ← S-Tü. *šāmā- < *šām(ā)+ā- < *šām(ā) | PT *kiām(ā) “kam, şaman” (VEWT 228; EDPT 625; TMEN III No. 1409; ESTYa V 240-242) > GT kām > DLT kām “kâhin” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/229); Çuv. yumās ~ yumāšš ~ yumāššē (< BT *kiām+či ?) “büyücü, halk hekimi, falcı” (Fedotov 1996: II/486), krş. Osm. *kamlan-* “kalkmak istermiş gibi bir hareket

yapmak; (kuşlar) uçmaya hazırlanmak” (R II 491), Yak. *xamnā-* “kımıldamak, hareket etmek; hizmetçi olarak çalışmak” (Böhtlingk 1851: 79), Yak. (ağ.) *xamnā-* “şamanlık yapmak” (DSYaYa 278), Yak. *xāmp-* “yürümek, yürüyerek gitmek; (araba) tam güç çalıştırılmak; bir şeyi oynamaya başlamak” (Monastyrjew 2006: 188), Dolg. *kamnā-* (< **kām+lā-*) “yola koyulmak, yola çıkmak; hareket etmek, (kızak vb.) sürmek, (buz) nehirde yüzmek” (Stachowski 1993a: 136), Dolg. *kāmnā-* (< **kām+lā-*) “yola koyulmak, yola çıkmak” (Stachowski 1993a: 142), Dolg. *kām-* (< **kāmp-*) “gitmek; adım atmak, yürümek” (Stachowski 1993a: 142; SDRRD 30).

Tunguzca kelime, ilk olarak 12. yüzyılın ilk yarısına ait *Sāncháo běiméng huìbiān* 三朝北盟會編 adlı Çince kaynakta Cürçence için s(h)ān-mán 珊蠻 olarak ve Çin. wūyù 巫媼 karşılığıyla geçmektedir (Pelliot 1913: 466-469; Laufer 1917: 369; Sün Bójūn 2004: 252; Kósa 2007; Schneider 2011: 366n.). Pulleyblank (1991: 207, 274), bu karakterlerin telaffuzunu Yuan devri için *san-man* olarak tasarlarken, Schuessler (2009: 260, 272) Orta Çince için *sān-man* okunuşunu vermektedir. Çince transkripsiyon, açıkça *saman telaffuzuna işaret etmektedir.

Tunguzca kelime için şimdiye kadar birçok farklı etimoloji önerilmiştir. *Samān* sözcüğünün Hint kökenli olduğu tezi 18. yüzyılda ortaya atılmış olmasına rağmen ilk olarak Abel-Rémusat (1820: 133) tarafından Sanskrit kökenli olarak gösterilmiş ve Schott (1844: 462) tarafından açık bir şekilde Sanskrit *śramaṇa* ve Pāli *śamaṇa* ile birleştirilmiştir. Schott (1844: 462), buna ek olarak, sözcüğün Ma. *sa-* “bilmek” fiil kökünden türemiş olabileceğini belirtmiş olsa da *-man* şeklinde bir ekin bu dilde bulunmadığını kabul etmiştir. Németh (1913/1914), yedi örnek üzerinden Türkçe *k-* : Moğolca *č-* : Tunguzca *s-* denkliliğini ortaya atarak Tg. *samān* kelimesini Tü. *kām* ile birleştirmiştir. Laufer (1917) de Németh’e katılmış ve onun Tü. *kām* ile Tg. *samān* arasında eksik bıraktığı köprüyü Moğolca *čam* “Lamaistlere özgü maskeli dans” kelimesinde bulmuştur. Laufer’e göre, Tibetçe *č’am* veya *ts’am* da Moğolcadan

alıntıdır. Ancak Ramstedt (1922-1923: 20-21), Németh'in kurduğu ses denklğini sertçe eleştirmiş ve GT *kam* : Çuv. *yum* karşılaştırmasını da kabul etmemiştir. Mironov-Shirokogoroff (1924) uzunca bir tartışmadan sonra Tunguzca kelimeyi 19. yüzyıl yazarları gibi Sanskrit *śramaṇa*, Pāli *śamaṇa*, Toh. B *śamāne* ve Soğdca *šaman* ile birleştirmeyi tercih etmiştir. Shirokogoroff (1935: 269-271) da sözcüğün kökenini ele almış ancak bütün önceki etimolojilere mesafeli yaklaşmıştır. Shirokogoroff (1935: 269b) birçok türevi olmasına rağmen başka bir Tunguzca kelimeyle ilişkilendirilemeyen *sama(n)* sözcüğünün izole kalmış teknik bir terim olduğu sonucuna varmıştır. Bu yüzden, kelimenin kökeni için alıntılama ihtimali de göz önüne alınmalıdır. Diószegi (1947), Tunguzca sözcüğün *sa-* “bilmek” kökünden türediği tezini tekrar gündeme getirmiştir. Lot-Falck (1977: 9) ise Tunguzca sözcüğün “iki farklı yöne hareket etmek” anlamına gelen *sam-* fiil kökünden türediğini iddia etmiştir. Lot-Falck, bu kökten türediğini düşündüğü Tunguzca ve Moğolca sözcükleri de sıralamıştır. Janhunen (1986: 98) ise sözcüğü **samā-* fiil köküne ve **-n* ekine ayırmış, **samā-* kökünün Evk. *samāl-* / *samān-* / **xamān-* “şamanlık yapmak” ve *samāsik* / *samāxik* / *xamāxik* “şaman cübbesi” türevlerinde tanıklandığını belirtmiştir. Yakın zamanda, Janhunen (2013: 30; 2016: 18) Tunguzca **saman* : Nivhçe **čam* denklğini tekrar ele almış, kesin bir hüküm vermemekle birlikte kelimenin Nivh dilinde “kartal” anlamındaki sözcükle sesteş olması dolayısıyla alıntılama yönünün Nivh dilinden Tunguzcaya olabileceğini iddia etmiştir. Tunguzca *s-* : Nivhçe *č-* ses denklği konusunda da, ya Nivh dilinde bir **s-* > *č-* değişiminin gerçekleşmiş olduğunu ya da Tunguzca *s-* sesinin doğrudan *č-* ile ikame edildiğini belirtmiştir. Tunguzca kelimenin etimolojisinin tarihiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için Knüppel'e (2020) bakılabilir.

Zieme (2008), Eski Uygur Türkçesi iki metinde *šaman* “bir tür şaman, keşiş” sözcüğünü bulduğunu iddia etmiş ve bunların Tunguzca **samān* ile bağlantılı olmayıp Sanskrit kökenli Soğdca *šaman* “rahip, keşiş” kelimesinden alıntı olduğunu savunmuştur.

Ancak Zieme'nin bu okumaları, Knüppel (2010) ve Nugteren (2020: 141) tarafından eleştirilmiş ve söz konusu bölümler ya farklı şekilde anlamlandırılmış ya da ilgili okumalar düzeltilmiştir. KM *šaman* “kam, şaman” (L 751) sözcüğü de eski olmayıp Rusçadan yeni bir alıntıdır.

Laufer'e (1917: 369) göre, Tü. *kām* sözcüğü ilk olarak Tang Hanedanlığı dönemine ait Çince yıllıklarda *gān* 甘 olarak geçmektedir. Bu karakterin Erken Orta Çince ve Geç Orta Çince okunuşu Pulleyblank (1991: 102) tarafından *kam* olarak verilmiştir. Tü. **kiām* isminin etimolojisiyle ilgili fazla öneri yoktur. Ramstedt (1951: 71), Türkçe sözcüğü Çin. *jiān* 監 “gözetmen” EOÇ *kaim/ke:m* (Pulleyblank 1991: 146) SHÇ *kam* (Schuessler 2009: 347) EÇ **[k]ʰram* (Baxter-Sagart 2014: 51) kelimesiyle birleştirmiştir. Bu etimoloji, ses ve anlam açısından sorunludur.

Çuv. *yumās* ~ *yumāsā* ~ *yumāsě* sözcüğü de yakından bir incelemeyi hak etmektedir. Ramstedt (1922-1923: 20-21), Çuvaş Türkçesi sözcüğün GT *kām* ile ilişkili olmadığını ve Tatar Türkçesinden alıntı olan Çuv. *yum* “büyülü söz” kelimesinden türediğini savunmuştur. Szalontai-Dmitrieva (1982), Çuv. *yumāsā* sözcüğünü ele aldığı çalışmasında kelimenin kökeninin nadir tanıklanan *yum* “büyü, sihir” olduğunu ve bu sözcüğün de Mişer-Tatar tipi bir lehçedeki *yom* biçiminden alıntılandığını iddia etmiştir. Szalontai-Dmitrieva'ya göre, Mişer-Tatar tipi lehçedeki bu biçim, Moğolcaya da *dom* olarak girmiş olan GT *yom* sözcüğüne dayanmaktadır. Adamović (1985a: 94-95) ise Çuvaş Türkçesi sözcüğü GT *āmci* “hekim” ile birleştirmekten yanadır. Agyagási (1991: 446-447), Adamović'in etimoloji önerisini eleştirerek reddetmiştir.

Bize, Çuv. *yumās* ~ *yumāsā* ~ *yumāsě* sözcüğü –ihtiyatlı olmak kaydıyla– ses bilgisi açısından sorunsuzca GT **kāmci* biçiminin soydaşı sayılabilir. ESTYa'nın (V 241) da belirttiği gibi, **kām* ismi, muhtemelen hem “şaman” hem de “şamanın yaptığı hareketler, şamanlık” anlamına gelmektedir. Türkçede benzer bir

örnek, GT *bügü* “bilge, büyücü; büyü, büyü gücü” sözcüğünde görülür: DLT *bügü* “bilge kişi” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/269), CC *bügü* “bilge” (Grønbech 1942: 70) : TIEM 73 *bügüçi* “büyücü” (Kök 2004: 339), TZ *bügi* “büyü, sihir” (Atalay 1945: 159). Ayrıca *kamji* ~ *kamçi* şekli, Karay Türkçesinde de tanıklanmıştır: Kar. (K) *къамджы kamji* “şaman” (KRPS 361), Kar. (K) *къамчы kamçi* “şaman, büyücü, kâhin, vantrilok” (KRPS 361).

Bize, PTg. **samān* ismi, Janhunen’in de belirttiği gibi, **samā-* “şamanlık yapmak” fiilinden türemiştir. Knüppel (2020: 64) de uzun incelemesinin sonunda kelimenin Tunguzca kökenli olmasının en muhtemel varsayım olduğu sonucuna varmıştır. Aynı türetme, Tunguz dillerinde yine “şaman” anlamında kullanılan ve *yaya-* “şamanlık yapmak” fiilinden türemiş olan *yayan* sözcüğünde de görülür (Vasileviç 1968: 339-340). Tg. **samā-* fiili ise GT **kām* “kam, şaman” isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sām(ā)* biçiminden +*Ā-* ekiyle türemiş olan S-Tü. *sāmā-* fiilinden alıntıdır. Bu fiilin Genel Türkçedeki tek karşılığı, Bar. *kamay-* “kehanette bulunmak” (R II 479) fiilidir. Buna karşılık, GT *kamla-* “şamanlık yapmak, büyü yapmak” (EDPT 628) fiili ise çok daha yaygındır.

Proto-Tunguzcaya giren ama Moğolcada doğrudan tanıklanmamış olan S-Türkçesi sözcüğün izleri, KM *samgarda-* (< **samayi-ğar+da-*¹⁷⁰) “yerinde duramamak, kıpır kıpır etmek, telaşlı bir şekilde acele etmek, koşturmak” (L 667), Hlh. *самгардах samgardax* “kontrolünü kaybetmek; telaşlanmak, panik olmak” (Luvsandendev 1957: 347; Hangin 1986: 437), Hlh. *самгардуу samgardū* “kolayca kafası karışan, telaşlı” (Tsevel 1966: 465), Hlh. *самгардангуй samgardangui* “telaşlı, paniğe kapılmış” (Bawden 1997: 293) ve Hlh. *самгардуулах samgardūlax* “korkutmak, sinirini bozmak” (Bawden 1997: 293) kelimelerinde bulunabilir. Bu kelimelerin nihai kökü olan **samayi-* fiili, **sama-yi-* olarak incelenerek S-Tü. **sāmā-* biçiminden bir alıntı olarak

¹⁷⁰ KM *-gAr* ve KM *+da-* ekleri için Poppe’ye (1991: 46, 64) bakılabilir. KM *-gAr* eki, *-ayi-* / *-eyi-* ile biten fiillere eklendiğinde sondaki *-yi-* sesi düşmektedir.

değerlendirilebilir. Türkçe kökenli fiillere de sıkça eklenen Mo. *-yi-* eki, Ramstedt (1912a: 56-57) tarafından etraflıca ele alınmıştır. Moğolcadaki fiillerin “ani ve kontrolsüz hareket etmek” olarak özetlenebilecek anlamsal çekirdeği, yukarıda verdiğimiz Osmanlı ve Yakut Türkçesi fiillerin “hareket etmek” ve benzeri anlamlarına oldukça yakındır. Hlh. *samgardūlax* ve Yak. (ağ.) *xamnat-* (< **kam+la-t-*) “korkutmak” (DSYaYa 278) fiillerinin anlamsal benzerliği de ayrıca dikkat çekicidir. Bütün bunlar, Lot-Falck’in Tunguzca kelimeyle ilgili düşüncelerini hatırlatmakta ve Tü. *kiām sözcüğünün temel anlamlarından birinin “(ani) hareket eden kişi; (ani) hareket” olduğunu düşündürmektedir. Bu noktada, IB *kamša-* “(hayvanlar için) hareket etmek” (Tekin 1993a: 55) ve EUyg. *kamša-* (genellikle *titrā-* *kamša-* ve *täprä-* *kamša-* olarak) “sarsılmak, titremek; hareket etmek” (Geng-Klimkeit 1988: I/110, 244, 256, 264; Kasai 2011: 193; Wilkens 2016: III/979) fiilinin de **kām+Xš+A-* biçiminden geldiği ve *kiām ismiyle bağlantılı olduğu varsayılabilir.¹⁷¹ Yapısal açıdan benzer bir türetme olarak *kur* “kemer, kuşak” > *kur+Xš+A-* > *kurša-* “sarmak, kuşatmak” (OTWF 422) fiili örnek gösterilebilir. Eski Uygur Türkçesi fiilin devamı olan Yak. *xamsā-* “kıvıldamak, hareket etmek” (Böhtlingk 1851: 79) şeklinin Yak. *xamnā-* “şamanlık yapmak” gibi kısa ünlülü olması bağlantı ihtimalini güçlendirmektedir.

S-Tü. **šām(ā)* sözcüğünden türemiş olan **šāmpā-* fiili, PS **sāmpā-* “büyü yapmak” (SW 135) fiilinin de kökenini oluşturur (bk. PS7).

Son olarak, PY *sen (?< *siam) “şaman” (Starostin-Ruhlen 1994: 85; Starostin 1995: 271; Werner 2002: II/184; Werner 2006: 53) sözcüğü de incelenmeye değerdir.¹⁷² Werner (2006: 53; 2010: 39) bu sözcüğün milattan önce beş yüzyıl önce Proto-Yeniseycede bulunduğunu belirtmiş ve Asya’da Ren geyiği kültürünün çok eski olduğunu ön plana çıkararak PY *sen “Ren geyikleri” (Ket. *seŋ*,

¹⁷¹ Clauson’un (EDPT 629) *kamiš+a-* fiilini *kamiš* “kamış, saz” isminden türetmesi ikna edici değildir.

¹⁷² Starostin (1995: 271) aynı sözcüğü PY *senVŋ “şaman” olarak tasarlamıştır.

Kuzey Ket. *se:li*, Yug. *se^h:r* “Ren geyiği” sözcüğünün çokluk şekli kökenli olabileceğini savunmuştur. Sözcüğün geçmişi gerçekten Werner’in savunduğu kadar eskiye dayanıyorsa kökenini S-Türkçesine dayandırmak mümkün değildir. Ancak nasıl Çuv. *mul* “mal, mülk, eşya” ve Yak. *mal* “eşya, nesne” sözcüklerine bakılarak Proto-Türkçe için **mal* biçimini tasarlamak yanı sıra burada da Ketçe, Yugça ve Kotça sözcüklerin mutlaka Proto-Yeniseyce derinliğinde olduğunu söylemek de yanlıştır. Bu kelime, daha geç dönemde üç Yenisey diline de eş zamanlı olarak girmişse kökeni rahatlıkla S-Türkçesine dayandırılabilir. Ancak Yeniseyce **sen* ile S-Tü. **sām(ǎ)* arasındaki sesçil farklılıkları da açıklamak gerekmektedir. Kelimenin önce **siam* olarak alıntılanıp sonradan **sem* şekline değiştiği varsayılsa bile, son sesteki *-m > -n* değişimi dikkat çekicidir. Bu değişime bir benzeşmenin sebep olduğu kabul edilirse Yeniseyce sözcüğün kesin olarak S-Türkçesi kökenli olduğu söylenebilir.

TG7. Tg. **sīrV*- “sinirlenmek, öfkelenmek” ← S-Tü. **sīrǎ*- | GT **hēr*- “üzgün olmak, canı sıkılmak”

Ev. *hīr*- “kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek” (SSTYa II 326; Sotavalta 1978: 121; Doerfer-Hesche-Scheinhardt 1980: 410) < Tg. **sīrV*- ← S-Tü. **sīrǎ*- | GT **hēr*- > EUyg. *er*- ~ *yer*- “tiksinmek, bıkmak, hoşlanmamak” (UWb Nb I.2: 23-26), DLT *ēr*- “üzgün olmak, canı sıkılmak” (EDPT 194; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/180), EOT *ir*- “üzülmek, usanmak” (Boeschoten 2022: 150), Trk. (ağ.) *ir*- “üzmek, eziyet vermek” (DS 2488), krş. MGT *herü*- “üzgün olmak” (Haenisch 1939: 75), HY *herü*- “endişeli olmak, huzursuz olmak” (Mostaert 1977: 60), HY *hörü*- “üzülmek, sıkılmak” (Mostaert 1977: 61), Mans. *jēr*- ~ *jēr*- (? < **yīr*-) “küfretmek, lanet okumak” (Steinitz 1955: 218).

Tunguz dilleri içinde yalnızca Evencede görülen sözcük, daha eski bir **sīrV*- biçiminden gelmektedir. Bu biçim, bizce, GT **hēr*- fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīrǎ*- şeklinden alıntıdır. Aynı

şeklin daha geç hâli olan **šīr-* ise Proto-Çeremisçeye **šīre-* “sinirlenmek” olarak girmiştir (bk. ÇR4).

1.4.2. Mançucada S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Türkçeyle hiçbir zaman doğrudan bağlantısı olmadığı hâlde Mançucada önemli sayıda Türkçe kökenli dolaylı alıntı bulunmaktadır. Bunlar, Mançucaya Moğolca ve Kitancanın aracılığıyla girmiştir. Tespit ettiğimiz kadarıyla, Mançucada S-Türkçesinden alınmış altı kelime mevcuttur.

MA1. Ma. *suju-* “koşmak, acele etmek” < **sürgü-* ← S-Tü. **šügürǎ-* | GT *yügür-* “koşmak, acele etmek”

Ma. *suju-* “koşmak, acele etmek” (Norman 2013: 333), Şib. *suji-* ~ *suju-* “acele etmek, koşmak” (Kałuzyński 1977: 251-252) < **sürgü-* < **šügürǎ-* ← S-Tü. **šügürǎ-* | GT *yügür-* (gzç. *-ür*) “koşmak, acele etmek” (EDPT 914; VEW 212; ESTYa IV 258), Sal. *šügür-* “koşmak” (Hán-Mă 2010: 276).

Tsintsius (SSTYa II 132), Ma. *suju-* fiilinin Tg. *suča-* “kaçmak” ile soydaş olduğunu düşünmektedir. Norman (1977: 232) ise kelimeyi Evk. Ulç. Nan. *turgən* “hızlı, çabuk” ve benzer sözcüklerle ilişkilendirerek PTg. **turgə-* ~ **turgu-* fiilini tasarlamakta ve bunu Mançuca fiilin kökeni olarak göstermektedir. Ancak Tunguzca sözcükler, Doerfer’in (1985a: 82) de gösterdiği gibi, Mo. *türgen “hızlı” (N 528) sözcüğünden alıntıdır ve bir fiil köküne geri götürülemez. Schmidt (1983: 143) ise Mançuca kelimeyi Çin. sù zǒu 速走 (Yuan *su-tsəw*) “hızlı yürümek” birleşiminden getirmiştir.

Düzenli ses değişimleri gereği daha eski bir **sürgü-* biçiminden gelmesi gereken Mançuca sözcük, bizce GT *yügür-* “koşmak, acele etmek” fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šügürǎ-* biçiminden alınmış ve göçüşmeye uğramıştır. Göçüşmenin S-Türkçesinde gerçekleşmiş olması da mümkündür.

GT *yügür-* fiilinin hem Salar Türkçesinde hem Sarı Uygur Türkçesinde *ś- ile başlayan düzensiz biçimlerinin olması şaşırtıcı bir koşutluk arz etmektedir: Sal. (İli) *fykyr-* /šükür-/ “koşmak” (Yakup 2002b: 165), Sal. *šügür-* “koşmak” (Hán-Mă 2010: 276), SUyg. *şuqur-* ~ *şoqur-* ~ *şukır-* ~ *šökür-* ~ *şüıyr-* “(hızla) koşmak; kaçmak” (Nugteren-Roos 1996: 49).

MA2. Ma. sidara- “açmak, sermek, yaymak” < *sida- ← S-Tü. *śīdā- | GT yād- “yaymak; açmak, genişletmek; sermek”

Ma. *sidara-* “açmak, sermek, yaymak; (mesafe olarak) arayı açmak, uzak olmak; sakinleşmek, rahatlamak, kaygıyı aşmak, neşelenmek; uzamak” (Hauer 2007: 412; Norman 2013: 319), Şib. *sidara-* “rahatlamak, sakinleşmek” (Kałużyński 1977: 247) < *sida-ra-* < **sida-* ← S-Tü. **śīdā-* | GT *yād-* (gzç. *-ar*) “yaymak; açmak, genişletmek; sermek” (EDPT 883-884; VEWT 177; ESTYa IV 76-77; Boeschoten 2022: 386).

Rozycki (1994: 180), Mançuca fiili Mo. *sidarla-* “yaklaşmak; kendine doğru çekmek, yanına koymak” ile karşılaştırmış ancak bu karşılaştırmanın anlamsal açıdan sorunlu olduğunu kabul etmiştir.

Bizce, bu fiil GT *yād-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śīdā-* biçiminden alıntıdır. GT *yād-* (gzç. *-ar*) fiili, GT **jadā-* veya BT **jadā-* biçiminden Moğolcaya **jada-* “çözmek, açmak, sermek” olarak girmiştir. Mo. **jada-* fiili, Klasik Moğolcada *jada-či-* “çözmek, açmak” (L 1021), *jada-l-* ~ *jada-la-* “açmak, sermek” (L 1021) ve *jada-ra-* “açılmak, serilmek, yayılmak, çözülmek; gevşemek; parçalanmak, dağılmak; ifşa olmak, bilinmek; (haber, söylenti) yayılmak” (L 1021) olarak farklı eklerle ortaya çıkmaktadır.

Fiilden fiil yapan Mançuca *-ra-* / *-re-* / *-ro-* eki için Gorelova (2002: 235) *sači-* “doğramak” > *sačire-* “doğramak, parçalara ayırmak” örneğini vermiştir. Buna göre, bu ek geçişli fiillerinden geçişli fiiller türetilir.

MA3. Ma. sabsi- “(çizme ve eyer örtülerini) sıkıca dikmek; suçluların yüzüne ve kollarına işaretler damgalamak; atın yelesini kısaltmak” ← S-Tü. *şabçı- | GT kavçı- > DLT kavçı- “(eşek arısı) saldırmak; birine çok öfkelenmek”

Ma. *sabsi-* “(çizme ve eyer örtülerini) sıkıca dikmek; suçluların yüzüne ve kollarına işaretler damgalamak; atın yelesini kısaltmak” (Hauer 2007: 394; Norman 2013: 306) ← S-Tü. *şabçı- | PT *kiab-çı- > GT *kavçı- > DLT kavçı- “(eşek arısı) saldırmak; birine çok öfkelenmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/292).

Ma. *sabsi-* fiili, GT *kavçı- (> DLT kavçı-) sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *şab-çı- biçiminden alınmıştır. GT *kavçı- şekli, Klasik Moğolcaya *ķabsi-* “bir araya getirmek, birleştirmek; birbirine çarpmak, vurmak; basmak, sıkmak; kınamak, tenkit etmek; (balık) ısırma” (L 898), *ķabsu-* “birleştirmek, kavuşturmak, bir araya getirmek; vurmak” (L 898) ve *ķabsa-* “zilleri birbirine vurmak” (Poppe 1967: 108) olarak, Moğolların Gizli Tarihi’ne *qamsa-* “özetlemek; birleştirmek; düşmana iki taraftan saldırmak” (Haenisch 1939: 58) olarak girmiştir.

Tü. *dēlpi- (> GT yēlpi-) “yelpazelemek” → Mo. *delbi- > *debi- “sallamak, yelpazelemek” → Ma. *debsi-* ~ *debşe-* “yelpazelemek, (kanat) çırpma” alıntılama zinciri göz önüne alındığında, Ma. *sabsi-* fiilindeki *-si-* ekinin Mançucada ortaya çıkmış olması ve Moğolcadaki kaynak biçimin *sab(ı)- şekline sahip olması da mümkündür. Bu da Mo. *sabsalga* “mengene; ufuk” (bk. MO46) isminin yukarıda tasarladığımız *sab(V)- köküyle örtüşmektedir.

Mançuca fiilin ilk anlamı olan “sıkıca dikmek”, GT *kavır-* fiilinin “bir araya getirmek, birleştirmek, sıkmak, sıkıştırmak” anlamlarına denk gelmektedir. Tkm. *govur-* “(kalpak veya çarık gibi şeylerin) ağzını ip veya iplikle büzmek, daraltma” fiili, anlam açısından Mançucaya daha yakındır. Mançucada tanımlanan “suçluların yüzüne ve kollarına işaretler damgalamak” anlamı, GT *kavır-* fiilinin Eski Uygur Türkçesindeki “cezalandırma (𐰉𐰺)” (Çetin

2017: 373, 452) anlamına koştuttur.¹⁷³ Mançucadaki “atın yelesini kısaltmak” anlamı ise Eski Uygur Türkçesinde *kavır-* “özetlemek, kısaltmak” (Zieme-Kara 1979: 240; Shōgaito 2014: 265; Yakup 2021: 426) olarak karşımıza çıkar.

S-Tü. **śab-* fiili ve türevleri, Mo. **sabsa-* “sıkıştırmak; birleşmek” (bk. MO46) ve Mac. **szor-* “sıkmak, sıkıştırmak” (bk. MC17) sözcüklerinin de kökenini oluşturmaktadır.

MA4. Ma. sada ~ sata “çam iğnesi” ← S-Tü. *śādı ← PS *kāât-âjê veya *kaätïä “ladin”

Ma. *sada* ~ *sata* “çam iğnesi, bir bitkinin iğne yaprağı” (Hauer 2007: 404; Norman 2013: 306, 312; SSTYa II 67) ← S-Tü. *śādı “çam, çam iğnesi” < *kiādi < *kādi ← PS *kāât-âjê “ladin” (SW 61) veya PS *kaätïä [kādī] “ladin” (Helimski 1995: 75) → Tü. *kadı (*kādi* ?) “çam” > Tuv. *hadı* “çam”, Tof. *hadı* “çam”, Nijne İyus Tü. *hayı* “çam”, Hak. (*kara*)*yazı* “çam”, Çuv. *hur(ă)* “çam” (Róna-Tas 1982a: 161; Róna-Tas 1988: 745-746; Helimski 1995: 75; Fedotov 1996: II/381).

Tü. *kadı kelimesinin kökeni olan PS *kāât-âjê / *kaätïä sözcüğü, PS *kāât “ladin” (SW 61) kökünden türemiştir. Aynı kelimeyi Helimski (1995: 75) *kaät “ladin”, Aikio (2012: 228) ise *kāt “ladin” olarak tasarlamaktadır.

Bizce, Ma. *sada* ~ *sata* sözcüğü S-Tü. *śādı (< *kiādi) şeklinden alınmıştır. Bu şekil ise Samoyedce kökenlidir. S-Türkçesi sözcüğün alındığı biçim, sesletim açısından Nen. *kaady* ~ *kaadi* “ladin”, Selk. *kādē* ~ *kaadē* ~ *kāadē* “ladin” (Lehtisalo 1960: 39, 276) ve Selk. (*kātā*) *kādē* “köknar” (Alatalo 2004: 273) şekillerine benzer olmalıdır. Yukarıda Proto-Samoyedcedeki S-Türkçesi kökenli

¹⁷³ Çetin (2017: 452), Çin. 治 zhì karşılığına dayanarak Türkçe fiili “çevirmek, yönetmek” olarak çevirmiştir. Çince sözcüğün ilk anlamı bu olmasına rağmen ikinci anlamı da “cezalandırmak”tır (Mathews 1972: 141, No. 1021). Burada kastedilen, kötüleri (*yavızlık*) “yönetmek” değil, onları “cezalandırmak” olmalıdır.

sözcüklere değinmiştik. Bu karşılaştırma doğruysa S-Türkçesi ile Proto-Samoyedce arasındaki etkileşimin tek yönlü değil, karşılıklı olduğunun bir kanıtı olarak kabul edilebilir.

MA5. Ma. suru “beyaz (at donu)” < *sürü (← Mo. *sürü) ← S-Tü. *şürün / *sörün < *hürüj | GT hürüj “beyaz”

Ma. *suru* “beyaz (at donu)” (Hauer 2007: 434; Norman 2013: 337), Şib. *sur morin* “siyah at” (Stary 1990: 80) < *sürü (← Mo. *sürü) ← S-Tü. *şürün veya *sörün < *hürüj | GT *hürüj > GT ürüj ~ yürüj “beyaz”¹⁷⁴ (EDPT 233-234), HTKL yürüm “beyaz, ak” (Emmerick-Róna-Tas 1992: 218), Hlç. *hirin* ~ *hürün* ~ *hirün* “beyaz” (WCh 133a).

Tsintsius (SSTYa II 131), Mançuca kelimeyi tek başına vermekte ve Tunguzca hiçbir sözcükle ilişkilendirmemektedir. Bu, Mançuca kelimenin Tunguzca içinde izole olduğunu göstermekte ve muhtemel alıntı kökenine işaret etmektedir.

Mançuca kelime, şimdiye kadar GT *sür* ~ *sürü* ~ *sürü* “gri, kül rengi, kırmızı, mavi gri, boz, toprak rengi” (VEWT 433; TMEN III No. 1282; Laude-Cirtautas 1961: 111) ve Çuv. *sār* ~ *sārā* “gri; erkek arı” (Fedotov 1996: II/29) sözcükleriyle ilişkilendirilmiştir.

U.-Köhalmi (1966: 54), Mançuca sözcüğü GT *sur* ~ *suru* “gri, mavi gri” ile karşılaştırmış ancak Moğolcada karşılığı olmadan Türkçede karşılığı olan Mançu-Tunguzca sözcüklerin belirli sorunları beraberinde getirdiğini ifade etmiştir. Doerfer (1968: 48; 1985a: 241) de Mançuca kelimeyi uzun uzun tartışarak Tü. *sür* ile karşılaştırmış ve bu kelimenin sonradan kaybolmuş Mo. *sur biçimi üzerinden Mançucaya girdiğini iddia etmiştir. Moğolcada bu biçimin bir zamanlar var olduğunun kanıtı olarak da Yak. *sur* sözcüğünü göstermiştir. Doerfer’in iddia ettiği gibi, bu sözcük Moğolcada

¹⁷⁴ *Ürüj* kelimesi, Irk Bitig’de dört kere inek, buzağı, doğan ve devenin renklerini nitelemek için kullanılmıştır.

gerçekten var olmuştur: BY *soro* “kül rengi, kül grisi” (Apatóczy 2009: 158), ZY *suru* “kül rengi at” (Kara 1990: 325-326).

Ma. *suru* ile Moğolca ve Türkçe sözcüklerin şekil benzerlikleri bariz olmakla birlikte anlamları farklıdır. Bu farklılık da karşılaştırmaya şüphe düşürmektedir.

Bizce, Mançuca kelime GT **hürüŋ* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **sürüŋ* veya **sörüŋ* biçiminden Moğolca aracılığıyla alıntılanmıştır. Mo. **sürü* biçimi tanımlanmamış olmakla birlikte, Türkçeye Mançuca arasında bir köprü oluşturması amacıyla böyle bir şekil varsayılmalıdır. Türkçe *-n* ünsüzünün Moğolcada düşmesi için KM *kalğa* “kalkan” (L 922) ← Tü. *kalkan* (~ *kalkan*) “kalkan” (EDPT 621), KM *jali* “alev” (L 1031) ← Tü. *yalin* (~ *yalin*) “alev” (EDPT 929) ve Mo. **jeje* “kuzen” (N 385) ← Tü. *yägän* (~ *yegän*) “kız kardeşin veya kız evladın oğlu” (EDPT 912-913) kelimeleri örnek gösterilebilir.

Ma. *suru* sözcüğüne benzer bir sözcük, Yukagircede karşımıza çıkar: **sorunə-* “beyaz” (Nikolaeva 2006: 415). Yuk. **sorunə-* sözcüğünün dolaylı olarak S-Tü. **sürüŋ* / **sörüŋ* ile bağlantılı olması mümkündür. Yukagirce sözcük, *šoruneje loce* “şarap veya kanyak kadehi”, *šorunelbon* “kanyak kadehi” ve *šoruneme* (= *šoyunme*) “ liken (Cladonia lichen), beyaz liken” (Angere 1957: 231) sözcüklerinde tanımlanmıştır. Yuk. **suyurə-* / **suŋkurə-* “yapışmak, bulaşmak” (Nikolaeva 2006: 418) sözcüğü de GT *yuk-* “yapışmak, bulaşmak” (EDPT 897-898; VEWT 209) ve onunla soydaş olan S-Tü. **suk-* fiiliyle ilişkili görünmektedir. Bu karşılaştırma bağlamında, düzensiz *y- > š-* değişimi gösteren SUyg. *šuq-* ~ *šuq^h-* ~ *šuq-* ~ *šuk^h-* “yapışmak, tutunmak” (< GT *yuk-*) (Roos 2000: 367) kelimesi de dikkat çekmektedir. S-Türkçesi ile Yukagircenin ilişkisi belirsiz olduğu için bu çalışmada Yukagircedeki S-Türkçesi sözcükler ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır.

MA6. Ma. sirge- ~ sirke- “endişeli olmak, endişelenmek”
 < *sirike- ← S-Tü. *šīrikā- | GT hērik- “canı sıkılmak, sinirli olmak”

Ma. *sirge-* ~ *sirke-* “endişeli olmak, endişelenmek, telaşlanmak, üzülme” (Melles 1975: 367; Hauer 2007: 420; Norman 2013: 326) < **sirike-* ← S-Tü. **šīrikā-* | GT **hērik-* “canı sıkılmak, sinirli olmak, hoşnutsuz olmak, usanmak; kayıpta olmak; iğrenmek, tiksinti duymak” (EDPT 226; OTWF 646; UWb Nb I.2: 27; Boeschoten 2022: 150), Trk. (ağ.) *erik-* “azmak, taşkın hareketler yapmak; üzülme” (DS 1769).

Ma. *sirge-* ve klasik öncesi *sirke-* sözcükleri, GT **hērik-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šīrikā-* biçiminden alıntılanmıştır. GT **hērik-* türevinin kökü olan GT **hēr-* fiilinin başındaki **h-* sesi, Eski Uygur Türkçesindeki *er-* ~ *yer-* “tiksinmek, bıkmak, hoşlanmamak” (UWb Nb I.2: 23-26) nöbetleşmesi ve MGT *herü-* “üzgün olmak” (Haenisch 1939: 75) ile HY *herü-* “endişeli olmak, huzursuz olmak” (Mostaert 1977: 60) kelimeleriyle sabittir.

1.5. Toharcada S-Türkçesinin İzleri

Hint-Avrupa dil ailesine dâhil olan Toharca A (Doğu Toharcası) ve Toharca B (Batı Toharcası) dilleri, Tarım Havzası’nda muhtemelen milattan önceki yüzyıllardan itibaren konuşulmuş ancak yazıya geçirilmesi 4-9. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Toharca, doğuda konuşulan diğer Hint-Avrupa dillerinin aksine *satem* grubuna değil, *centum* grubuna dâhil olmasıyla dikkat çeker. Toharca konuşan halklar, Tarım Havzası’na yerleşmeden önce Sibiry’a da bulunmuş ve Samoyedlerle temas içinde yaşamışlardır (Peyrot 2019). Toharcanın Samoyedceyle teması, bu dilin ses ve biçim bilgisinde önemli izler bırakmıştır. Çin’in bugünkü Gansu bölgesinin batısında yerleşik olan ve MÖ 176 yılında Xiongnulara yenilerek iki gruba ayrılan ve bir kısmı batıya göç eden Yuezhilerin (月氏) konuştuğu dil de muhtemelen Toharcadır.

Özellikle Budizm bağlamında Toharcadan etkilenmiş olan Eski Uygur Türkçesinde birçok Toharca alıntı bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı, esas olarak Sanskrit kökenlidir. Bunların haricinde, bazı Hint-Avrupa kökenli Toharca sözcüklerin de Eski Uygur Türkçesine alıntılı olduğu görülmektedir (Wilkens 2015).

Genel Türkçede daha eski Toharca alıntılar da mevcuttur. Bunlar uzun zamandır araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Pedersen (1941: 64), Toh. A *āti* “ot” kelimesinin Tü. *ot* “ot” sözcüğünü hatırlattığını yazmıştır. Yine Pedersen (1944: 10-11), başka bir çalışmada Toh. A *āti* ve Toh. B **atiyo* (veya **atiya*) “ot” ile Toh. A *ko*ⁿ ve Toh. B *kau*ⁿ sözcüklerinin Tü. *ot* “ot” ve *kün* “gün, güneş” kelimelerinden alıntı olabileceğini belirtmiştir.¹⁷⁵ Pedersen, ayrıca ET *tümän* “10000” ile Toh. A *tmā*ⁿ, B *tumane* “10000” ve GT *çok* “çok” ile Toh. A *šokyo* “çok” kelimelerinin benzerliğine dikkat çekmiştir. Van Windekens (1964: 595-596), bir Toharca kelimeyi Türkçeye, üç kelimeyi ise Moğolcayla karşılaştırmıştır. Bunlardan, Toh. A *tor*, Toh. B *taur* “toz” : Mo. *toro* “toz” karşılaştırması dikkate değerdir. Naert (1965: 534, 542-543), Toharca ile Hint-Avrupa kökenli olmayan komşu diller arasındaki etkileşimi ele aldığı makalelerinde, dört Toharca kelimeyi Türkçe sözcüklerle birleştirmiştir. Bu birleştirmelerden biri, Pedersen’in daha önce zikrettiği Toh. A *āti* : Tü. *ot* denkliğidir. Naert’in karşılaştırmalarının ikna edici olduğunu söylemek mümkün değildir. Menges (1965), Naert’in 1964 tarihli çalışmasına cevaben yazdığı makalesinde, Naert’in Toharca kelimeler için verdiği Ural-Altayca etimolojilerini eleştirel bir gözle ele almış ve bazı önemli düzeltmelerde bulunmuştur.

Róna-Tas (1974), Türkçe ve Toharca arasındaki kelime alışverişi üzerinde durmuş ve Proto-Türkçede Toharcadan alıntı olduğunu iddia ettiği otuz altı sözcüğü listelemiştir. Ne var ki Róna-Tas’ın köken olarak gösterdiği Toharca sözcüklerin çoğu yıldızlı

¹⁷⁵ Bu etimolojilerden ilki, Van Windekens (1976: 624) tarafından da desteklenmiştir.

biçimlerdir ve Toharca metinlerde tanıklanmamıştır. Róna-Tas'ın alıntı listesi, İvanov (1988) tarafından tekrar ele alınarak tartışılırken, Reinhart (1994) tarafından da eleştirilmiştir.

Ş. Tekin (1994), “Eski Türkçede Toharca Unsurlar” başlıklı çalışmada beş Eski Türkçe kelimeyi ele almış ve bunların Toharca kökenli olduğunu iddia etmiştir. Adamović (1996), Kül Tegin Yazıtı'nda geçen *otča bwrča* ikilemesinin ikinci kelimesini *bor* okuyarak Toh. *pōr “ateş” (Toh. A *por*, Toh. B *puwar*, *pwār*) şeklinden alıntı saymıştır.

Tohar dilleri de sınırlı ölçüde Türkçeden etkilenmiş ve sözcük almıştır. Lubotsky-Starostin (2003: 257-262), Toharcadaki muhtemel on Türkçe alıntı sözcüğü incelemiştir. Bunlardan özellikle Toh. A *koṃ*, Toh. B *kaum* “güneş, gün”¹⁷⁶, Toh. A *tor*, Toh. B *taur* “toz” ve Toh. B *ām* “sessizlik” sözcüklerinin Türkçeden alıntılanmış olma ihtimalleri yüksektir. Dybo [Dıbo] (2003: 91-94), bunlara ek olarak Türkçedeki bazı Toharca alıntılara ve Toharcadaki bazı Türkçe alıntılara değinmiştir. Dıbo (2007: 125-134) da konuyla ilgili genişçe bir özet sunmuştur. Carling (2005: 54), milat dolaylarına tarihlendirdiği Ortak Toharca kavramından yola çıkarak Toharcada az sayıda Türkçe alıntı bulunduğunu fikrine olumlu yaklaşmıştır.

Bu konudaki son çalışma, Hakan Aydemir'e aittir. Aydemir (2014), bir dizinin ilk makalesi olduğunu vaat ettiği çalışmada, ET *kärt*- “kertmek”, *kärki* “keser”, Az. *kärt* “çentik”, Çuv. *kart* “çentik” ve Krç.-Blk. *kärk*- “yontmak, çentik açmak” sözcüklerinin kökeni olduğunu iddia ettiği PT *kär- “kertmek” (krş. Yak. *kir*- “ısırmak, kemirmek”) fiiliyle Toh. B *kärk*- “parçalamak, doğramak” fiilini karşılaştırmış ve Toharca fiili Türkçeden alıntı saymıştır.

Aşağıda, S-Türkçesi kökenli olması muhtemel üç Toharca sözcük ele alınmış ve etimolojileri önceki önerilerle birlikte ayrıntılı şekilde tartışılmıştır.

¹⁷⁶ Winter (1963) ve Róna-Tas (1974), Tü. *kün* sözcüğünün Toharcadan alıntı olduğunu ileri sürmüştür.

TOH1. Toh. A *śuk* [çøk] “aroma, tat, çeşni”, Toh. B *śuke* [çøkε] “tat; öz su; sıvı, meyve suyu” ← S-Tü. *śūkū | GT *yūk* “reçine, ağaç suyu” < GT *yū* ~ *yū* “öz su, usare”

Toh. A *śuk* [çøk] “aroma, tat, çeşni; yolculuk için erzak (= Skt. *pātheya-*)” (Van Windekens 1941: 133; Thomas 1964: 146; Van Windekens 1976: 537), Toh. B *śuke* [çøkε] “tat; öz su; sıvı, meyve suyu” (Adams 2013: 692-693) ← S-Tü. *śūkū | GT *yūk* (VEWT 119; Leksika 117) > Alt. *yuk* “ağaç kükürdü; reçine” (Verbitskiy 1884: 101b), Koyb. *yuk* “reçine” (R III 537), Sag. *čuk* “reçine, katran” (R III 2165), Şor. *čuk* “reçine, katran” (R III 2165; ŞRRŞS 64), Kzl. *šuχ* “ağaç reçinesi, ağaç suyu” (Joki 1953: 30), Hak. *čuh* “reçine, sakız, katran” (HTS 107), Tuv. *čuk* “reçine, akındırık” (TuvTS 26), Tof. *čuk* ~ *juk* “reçine” (Rassadin 2010: 198) (bk. MO9).

Sieg-Siegling-Schulze (1931: 460-461), Toh. A *śuk* sözcüğünü Toh. A *tsuk*, Toh. B *tsauk* (*tsok*) “içmek” ile ilişkilendirmiştir. Van Windekens (1976: 537-538) de benzer şekilde Toh. A *śuk* ve Toh. B *śuke* sözcüklerini Toh. A *tsuk-* ve B *tsuk-* fiilleriyle birleştirerek Toh. AB *śuk-* sözcüğünün **dū-seuq/g-* biçiminden geldiğini ve *ts-* ünsüzünün *eu önünde ön damaksıllaştığını iddia etmiştir.

Lidén (1916: 24) ise Toh. B *śuke* sözcüğünün *śū-* “yemek” fiilinden *-ke* ile türediğini öne sürmüştür. Pedersen (1944: 31) de sözcüğün “içmek” anlamındaki fiille ilişkisini reddedip Lidén’e katılmış ve kelimenin *śwā-* “yemek” kökünden türemiş olduğunu savunmuştur.

Ringe (1996: 148), Proto-Tocharca için *śukē olarak tasarladığı kelimenin *dʷawkē veya *dʷawkʰē biçimine geri gittiğini iddia ederek bu biçimleri sırasıyla PHA **dewk-* “çekmek” ve PHA **dʰewgʰ-* “(süt) üretmek” kökleriyle ilişkilendirmiştir.

Adams (2013: 692-693) ise kelimenin etimolojisinin belirsiz olduğunu not düşüktükten sonra önceki görüşleri özetlemekle yetinmiştir.

Toh. A *śuk* ve Toh. B *śuke* sözcükleri, bizce GT *yuk* “ağaç suyu, reçine” ile soydaş olan S-Tü. *śūkū biçiminden alıntılanmıştır.

Aynı sözcük, daha geç **śūgū* biçimi üzerinden Moğolcaya **sigü* (> **siyüsün*) olarak girmiştir (bk. MO9).

Toh. A *śuk* sözcüğünün “yolculuk için erzak” anlamı ayrıca dikkat çekicidir. Yukarıda, aynı anlamdaki Mo. **sigü* (> *siyüsün*) kelimesinin GT *yēgü* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **śīgü* biçiminden alıntı olduğunu göstermiştik (bk. MO8). Toharcada olduğu gibi, Moğolcada da *siyüsün* sözcüğü hem “öz su, usare” hem de “erzak” anlamlarını taşımaktadır. Bu şaşırtıcı koşutluk, Toharca ve Moğolca sözcüklerin aynı kaynaktan alıntı olduğunu açıkça göstermektedir. Bu kaynak, S-Türkçesidir.

TOH2. Toh. B *śāmp-* [camp-] “kibirli olmak, kendini beğenmiş olmak” ← S-Tü. **śāmp(ā)-* “şamanlık yapmak” | GT *kām* “şaman, kam; kâhin”

Toh. B *śāmp-* [camp-] “kibirli olmak, kendini beğenmiş olmak” (Toh. A *śāmpām* “gurur, kibir”) (Van Windekens 1976: 473-474; Adams 2013: 682-683) ← S-Tü. **śāmp(ā)-* < **śām(ā)+pā-* < **śām(ā)* | PT **kiām(ā)* > GT *kām* “şaman, kam; kâhin”, GT **kāmp-* “yürümek, adım atmak, yürüyerek gitmek; oynamak” (> Yak. *xāmp-*, Dolg. *kām-*) (bk. PS7, TG6).

Van Windekens (1976: 473-474), Toharca fiili Skt. *stabh-*, *stambh-* “durdurmak, sabitlemek”, *stambha-* “sütun, destek, sağlamaştırma, gösteriş, kibir” ve benzeri şekillerin kökenini oluşturan PHA **ste(m)bh-* veya **ste(m)b-* ile birleştirmektedir.

Adams (1999: 626; 2013: 682-683), Toh. A *śāmpām* ve Toh. B *śāmp-* sözcüklerinin PToh. **cāmp(ā)-* biçimini garantilediğini ancak bunun haricindeki bağlantıların belirsiz olduğunu yazmıştır. Adams, van Windekens’in etimoloji önerisinden bahsetmiş, bunun anlamca uygun olduğunu ancak **-mb^h-* ve **-mb-* ünsüz gruplarının Toharcada *-m-* ünsüzüne değişmesi gerektiğini belirterek bu etimolojiye temkinli yaklaşmıştır.

Malzahn (2011: 103-104), Toh. A *sāmpām* sözcüğünün düzensizliğine değinmiş, konuyla ilgili uzun açıklamalardan sonra sözcüğü PHA **stemb^hH* “sabitlemek” köküyle ilişkilendirmiş ancak araştırmacıların PHA **mb^h* ünsüz grubunun Toharca B’de *-m-* ünsüzüne değişmesi gerektiğiyle ilgili iddiasını tekrar vurgulamıştır.

Bizce Toh. B *sāmp-* fiili, S-Tü. **sāmp(ǎ)*- “şamanlık yapmak, büyü yapmak” sözcüğünden alıntıdır. Aynı sözcük, yukarıda ele aldığımız PS **sāmpā-* “şamanlık yapmak” fiilinin de kaynağıdır (bk. PS7).

Toh. B *sāmp-* fiiliyle S-Tü. **sāmp(ǎ)*- biçimi arasında önemli bir anlam farkı olduğu açıktır. Ancak bu açıklanamayacak bir fark değildir. Şamanlık kültüründen uzak Toharlar arasında bu fiil öncelikle “deli gibi davranmak”, sonra “olmayan bir şeyi hayal etmek, düşlemek” ve sonunda “kibirli olmak, kendini beğenmiş olmak” anlamına değişmiş olmalıdır. Alm. *sich einbilden* fiili de hem “hayal etmek, düşlemek” hem de “gurura kapılmak” anlamlarını taşımaktadır.

TOH3. Toh. B *şarka* [eærkə] “şarkı, şarkı söyleme” ← S-Tü. **šār* | GT **hīrī* ~ **hīrī* “şarkı”, Çuv. *yurǎ* “şarkı”

Toh. B *şarka* [eærkə] “şarkı, şarkı söyleme” (Adams 2013: 679) ← S-Tü. **šār* < **hiār* | GT **hīr* ~ **hīrī* > GT *ır* ~ *ırı* ~ *yır* ~ *yīr* “şarkı, melodi” (EDPT 192; VEWT 166a, 201b; ESTYa IV 285-286; TMEN IV No. 1937; Leksika 610-611), BT **hiār(ı)* > Çuv. *yur* ~ *yor* ~ *yurǎ* ~ *yorǎ* “şarkı, türkü” (Fedotov 1996: II/490), krş. Mo. **ırayu* “melodi, melodili; şarkı söyleme” (N 373), Tg. *jar* “şamanların söylediği şarkılar” (Doerfer 2004: 260-261), PY **iʔλ* / **iʔλ* “şarkı; şarkı söylemek” (Werner 2002: I/389), POBUg. **īrγз* ~ **ārγз* “şarkı” (Korenchy 1972: 52).

Van Windekens (1976: 529-530), sözcüğü Toh. A *tsärk-rape* “utla yapılan müzik” birleşiminde tanıklanmış olan *tsärk* “ut, bir tür çalgı” ile birleştirmiştir. Adams (1999: 622-623; 2013: 679) ise van Windekens’in etimolojisinin inandırıcı olmadığını belirterek Toh. A

ts- ile Toh. B *ś-* seslerini birleştirmenin zorluğuna değinmiştir. Malzahn (2011: 102-103) ise aksine Toh. A *tsärk* ve Toh. B *śarka* sözcüklerinin hem sesçe hem anlamca birleştirilebileceğini göstermeye çalışmıştır.

GT *ır* ~ *yır* kelimesinde Eski Uygur Türkçesinden beri görülen ve **h-* ön sesine işaret eden *ø-* ~ *y-* nöbetleşmesi, çağdaş lehçelerde de devam etmektedir. Krç.-Blk. *ĵır*, Tat. *ĵir*, Tkm. (ağ.) *yır*, Kırg. *ĵır*, Kzk. *žır*, Özb. *ĵır* ve benzeri biçimler *yır şeklinden, Hak. *ır*, Alt. *ır*, Tuv. *ır* ~ *ırı*, Yak. *ıria* ile Dolg. *ıria* biçimleri ise **ır(i)* şeklinden gelmektedir. Sözcük, Moğolcaya *ırayu “melodi, melodili; şarkı söyleme” (N 373) ve başka bir yoldan Tunguzcaya *ĵar* “şamanların söylediği şarkılar” (Doerfer 2004: 260-261) olarak girmiştir. PTg. **ĵarı-* “şarkı söylemek” (Doerfer 2004: 260-261) fiili, Tg. *ĵar* isminden türemiş ve daha yaygın olarak tanıklanan bir sözcüktür.

Kısa ünlülü Tkm. (ağ.) *yır* “şarkı” (TDGDS 106), Tuv. *ır* ~ *ırı* “şarkı, türkü” (TuvTS 57), Yak. *ıria* (< *ıragu) “şarkı; şarkı söyleme” (Sleptsov 1972: 529), Trk. (ağ.) *gır* “türkü” (DS 2051) ve Sal. *ĵür*, *ĵürüç* “şarkı” (Kakuk 1962: 196) biçimleri dikkate alındığında Genel Türkçe biçimin *hır veya *hırı olarak tasarlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ünlü uzunluğuna işaret eden tek biçim, DLT (var. 270, 335, 500, 506) *yır* “aşk şiiri, şarkı” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/220) sözcüğüdür. Bu biçim de göz önüne alınca Genel Türkçe şekil *hır veya *hırı olarak tasarlanabilir.

Çuv. *yurǎ* şekli ise beklenmediktir ve BT **hiār(i)* biçiminden gelmektedir. Benzer ses denklikleri için Çuv. *yuh-* “akmak” (Fedotov 1996: II/495-496) : GT *ak-* (Hlç. *aqar* ~ *aqqar*) “akmak” (EDPT 77; Doerfer 1987: 277), Çuv. *yus* “ermin, kakım” (Fedotov 1996: II/493) : GT *ās* ~ *ars* “kakım” (EDPT 240) ve Çuv. *yüş-* “ekşimek” (Fedotov 1996: I/206-207) : GT **hāčī-* (Hlç. *hāčuy*, *hāčuq*) “acı olmak” (EDPT 20-21; WCh 122) kelime çiftleri örnek gösterilebilir. Tg. *ĵar* biçimi de /a/ ünlüsüyle Tü. *ĵār şekline işaret etmektedir.

Adams tarafından etimolojisi belirsiz olarak sınıflandırılan Toh. B *śarka* [eærkə] “şarkı, şarkı söyleme” sözcüğü, ilginç bir

şekilde, BT **hiār(i)* biçiminin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sār* “şarkı” biçimine benzemektedir. Ancak S-Türkçesindeki uzun ünlüye karşılık Toharcada karşımıza zayıf ⟨a⟩ ünlüsünün çıkması beklenmemiştir. Toharcanın morfofonoloji kurallarına uygun olarak, beklenen ⟨ā⟩ ünlüsü vurguyu taşınamaması sebebiyle zayıflamış olmalıdır (Adams 2017: 458-459). *-ka* hecesinin kökeni ise belirsizdir.

Aynı S-Türkçesi biçim, Erm. շեր *šēr* “türkü, şarkı” (bk. ERM7) ve GT *sarin* (< **sār*) “şarkı; kederli şarkı; melodi; ses; efsane” (bk. GT9) sözcüklerinin de kökenini oluşturmaktadır.

1.6. Ermenicede S-Türkçesinin İzleri

İlk yazılı kaynakları MS 5. yüzyıla kadar geri giden Ermenice, Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesidir ve bu dil ailesi içinde kendi başına bir alt kolu temsil eder. Ermenicenin tarihsel ana yurdu, Doğu Anadolu ile Ermenistan ve Azerbaycan’ı içine alan ve Ermeni Platosu olarak da adlandırılan bölgedir.

Ermenice üzerinde Hurri-Urartuca ve Kartvel (Güney Kafkas) dillerinden alt katman etkileri olmakla birlikte, özellikle bir Orta İran dili olan Partçanın etkisi büyüktür. Bunların yanı sıra, Ermenicede Yunanca ve Aramice-Süryanice alıntılar da önemli bir yer tutmaktadır.

En geç 5. yüzyıldan itibaren, önce Oğur-Bulgar Türkçesi, sonra Oğuz ve Kıpçak Türkçesi olmak üzere Türk lehçeleriyle temas hâlinde olan Ermenicede eskicil Türkçe alıntılar yok denecek kadar azdır; olanlar ise tartışmalıdır. Bu karşılaştırmalar, Dankoff (1995: 160-161) tarafından kısaca verilmiştir. Ancak Ermenicede S-Türkçesi alıntılar bulmak mümkündür.

Ermenicedeki S-Türkçesi alıntılar, Moğolca ve Macarcadaki alıntılardan sonra bu lehçenin en önemli ve en sağlam kanıtları niteliğindedir. Bu alıntılar, S-Türkçesini konuşan halk veya halkların Kafkasya’daki etkili varlığını açıkça gözler önüne sermektedir.

Aşağıda toplam on iki Ermenice kelimenin etimolojisi tartışılmış ve bu kelimelerin kökeni S-Türkçesi biçimlere bağlanmıştır. Ermenicedeki S-Türkçesi alıntılarda dikkati çeken unsur, S-Tü. *ś- sesinin š- olarak alıntılanmış olmasıdır. Bazı kelimelerde de, korunması beklenen son ünlülerin düştüğü gözlemlenmektedir.

ERM1. Erm. šal “çiy, şebnem” ← S-Tü. *śāl | GT yāš “gözyaşı”, Çuv. kuśsul’ (< kuś sul+ě) “gözyaşı”

Erm. շաղ *śal*¹⁷⁷ “çiy, şebnem”, Erm. (ağ.) շաղլի *śalēl*, շաղիլի *śālil* “(yağmur) çiselemek, serpiştirmek” (Kouyoumdjian 1970: 592; Ačaryan 1971-1979: III/487) ← S-Tü. *śāl | GT yāš “gözyaşı” (EDPT 975-976; VEWT 192; ESTYa IV 161-164), Çuv. *kuśsul’* (< *kuś sul+ě*) “gözyaşı” (Fedotov 1996: II/132).

Ačaryan (1971-1979: III/487), Erm. *śal* kelimesinin շոկի *šolik’* “tükürük, salya” sözcüğünün kökü olduğunu varsaydığı *շո **šol* “nem, ıslaklık” isminin bir varyantı olduğunu düşünmektedir. Ačaryan’a göre, bu farazi kök, bazı Kafkas dillerinde ve Hemşin ağzında շո *šol* olarak korunmuştur. Ačaryan, kelimeyle ilgili önceki görüşleri de özetlemiştir.

Olsen (1999: 944) ise Klasik Ermenice için *śalits’ gišeroy* “gecenin damlaları” olarak verdiği sözcüğü, kökeni belirsiz alıntılar arasında değerlendirmiştir. Hübschmann (1897) ve Martirosyan (2010), kelimenin etimolojisine değinmemiştir.

Bizce, bu Ermenice kelime GT *yāš* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *śāl biçiminden alınmış ve çiyin gözyaşına benzerliği dolayısıyla Ermenicede anlam değişikliğine uğramıştır. Kelimenin Klasik Ermenicedeki kullanılış şekli de bu ilk

¹⁷⁷ Erm. ⟨η⟩ *l* harfinin modern Ermenicede telaffuzu tonlu bir art damak [ɣ] ünsüzü iken Klasik Ermenicede muhtemelen retrofleks bir lateraldir [l] (Schmitt 2007: 29, 31). Djahukian (2003: 193), Gürcücedeki Ermenice alıntılara dayanarak Erm. *l > ɣ* değişimini MS 9. yüzyıla tarihlendirmektedir.

anlamı teyit eder niteliktedir. Bu bağlamda, GT *yāš* kelimesinin Gülistan Tercümesi'nde (182v 11) “yağmur” (Bodrogligeti 1969: 434) anlamında kullanılmış olması da dikkat çekicidir.

ERM2. Erm. *šlni* “ense” < *šili ← S-Tü. *šili < *šelGi | GT *yälkä* ~ *yelkä* “ense, boyun; boynun iki yanında bulunan damarlar”

Erm. շլնի *šlni* “ense”, Erm. (ağ.) շլիի *šlli*, շլոլոք *šlək* “ense, sırt” (Ačařyan 1971-1979: III/522b; Martirosyan 2010: 520) < *šili ← S-Tü. *šili < *šelGi | GT *yälkä* ~ *yelkä* ~ *yelki “ense, boyun; boynun iki yanında bulunan damarlar; omuz; yele; tendon, kiriş; arka kısım; balık solungaçları” (VEWT 196; ESTY a IV 181; Leksika 236; Boeschoten 2022: 409), krş. Trk. (ağ.) *yelke* “sırt, dağ tepesindeki boşluk” (AD 422), Trk. (ağ.) *yelke* “dağ tepesi” (DD 1509-1510), Trk. (ağ.) *yelke* (~ *yelek* ~ *yeli*) “dağın doruğa yakın bölümü” (DS 4234), Trk (ağ.) *yelke* “küçük tepe” (DS 4235) (bk. PP5, MO15).

Ermenice sözcük, Orta Ermeniceden itibaren tanıklanmıştır. Kouyoumdjian (1970: 601), sözcüğü շլոլոք *šlnik* “ense” olarak verir.

NBHL (II 480a), Ermenice sözcüğü Lat. *collum*, *collus* “ense” ile ilişkilendirmiştir. Ačařyan (1971-1979: III/522b) da bu etimolojiye değinmiş ancak kabul etmemiş, kendisi de farklı bir öneride bulunmamıştır. Martirosyan (2010: 520) ise sözcüğü Proto-Ermenice için *šil- “eğri, dönen (vücut uzvu)” olarak tasarlayarak *šil* “şaşı” ve *šel* “eğik, eğri, çarpık” sözcükleriyle ilişkilendirmiştir.

Bizce, Ermenice sözcük S-Tü. *šili “ense, boyun” biçiminden bir alıntıdır. Aynı S-Türkçesi sözcük Moğolcaya *sili “ense; boyun siniri; küçük yükselti; düz zirveli tepe” (bk. MO15) ve Proto-Permceye *šili “boyun, ense” (bk. PP5) olarak alıntılanmıştır.

ERM3. Erm. *šant'* ~ *šant'i* ~ *šand* ~ *šandi* “kıvılcım, şimşek, yıldırım, kızgın demir” ← S-Tü. *šanti ~ *šandi “yakıcı, kızgın; ışıldayan, ışık veren” | GT yan- “yanmak, tutuşmak”, Çuv. *šun-* “yanmak”

Erm. շանթ *šant'* ~ շանթի *šant'i* ~ շանդ *šand* ~ շանդի *šandi* “kıvılcım, şimşek, yıldırım, kızgın demir” (→ Gür. ՅճԾԾՕ *šant'i* “kızgın demir, dağlama demiri”) (Hübschmann 1897: 479; Açařyan 1971-1979: III/494; Martirosyan 2010: 513-515) < **šant'i* ~ *šandi ← S-Tü. *šanti ~ *šandi “yakıcı, kızgın; ışıldayan, ışık veren; ışık, aydınlık” < **šanü-* | GT yan- (Tkm. yan-) “yanmak, tutuşmak” (EDPT 942; VEWT 184; ESTYa IV 112-113; Leksika 362), Çuv. *šun-* “yanmak; (ocak) yanmak; üzölmek; çok istemek” (Fedotov 1996: II/136).

Ermenice sözcük, Klasik Ermeniceden beri tanıklanmış olup Şiraklı Ananias ve Horenli Musa gibi yazarlar tarafından da kullanılmıştır. Aynı kelime, Eski Gürcücede ՅճԾԾՕ *šant'i* “kıvılcım” (Sardshweladse-Fährnich 2005: 1317) ve Gürcücede ՅճԾԾՕ *šant'i* “kızgın demir, dağlama demiri” (Tschenkéli 1960: 1754) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Birbirinden farklı birçok anlam taşıyan sözcüğün ilk anlamını tespit etmek güçtür. Martirosyan (2010: 513), sözcüğün ilk anlamının “çarpma” olduğunu ve buradan “yıldırım çarpması, yıldırım, kızgın demir, yanık” gibi anlamların geliştiği sonucuna varmıştır. Ermenicede *šant'* ismi dışında bir de *šant'em* fiili vardır. Klasik Ermenicede bir metinde tanıklanan ve Ermenice ağızlarda yaşayan bu fiil, “(yılan) sokmak, saldırmak; (iblis) çarpmak; sokmak, yakıcı bir acıya sebep olmak; yakmak” gibi anlamlar taşımaktadır. Gürcücede de bu fiile karşılık ՅճԾ՝ *šant'* “(yarayı) dağlamak; kızgın demirle yakmak; damgalamak” (Tschenkéli 1960: 1754) fiili bulunmaktadır ki bu sözcük Ermenice ismin ve fiilin ilk anlamının “yakmak” olduğunu açıkça göstermektedir.

Hübschmann (1897: 479), Erm. *š* sesinin *sk ünsüz çiftinden geldiđi kabul edilirse sözcüğün Lat. *ac-cendo*, *in-cendo* (*cando)

“tutuşturmak” veya Lat. *scintilla* “kıvılcım” ile birleştirilebileceğini belirtse de kökenini belirsiz olarak sınıflandırmıştır. Ermenice sözcüğün çoğunlukla PHA **k̄uṅti*- biçiminden geldiği kabul edilmiştir (Walde-Pokorny 1927-1932: I/368). Olsen (1999: 944) sözcüğü kökeni belirsiz kelimeler listesine dâhil etmekte ve **k̄uṅti*-biçiminden getirmenin ses bilgisel olarak imkânsız olduğunu belirtmektedir. Martirosyan (2010: 515) ise sözcüğü bir yandan Eski Hint-Avrupa Anadolu dillerinden farazi bir *śant- “öfkeli olmak” köküne dayandırırken diğer yandan eski bir etimolojiyi tekrar ele alarak sözcüğün Yun. κάρδαρος ἄνθραξ “kömür”, Skt. *cand*- “parlamak, ışıldamak”, *candrá*- “ışıltili, aydınlık” ve Lat. *candor*, *-ōris* “göz alıcı beyazlık, parlaklık; güzellik, samimiyet, görkem”, *candeō* “göz alıcı beyazlıkta olmak, parlamak; sıcak olmak, ısınmak” kelimeleriyle bağlantılı olabileceğini dile getirmektedir. Ancak nihai bir sonuç hiçbir kaynaktan almamaktadır.

Bizce, Ermenice sözcük, GT *yan*- fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śanū- (> *śinū-) biçiminden türemiş olan *śantu ~ *śandı sözcüğünden alınmıştır. Yapısal açıdan benzer bir türetme örneği olarak DLT *yundı* “bulaşıkları yıkamak için kullanılan su” (EDPT 947) ismi gösterilebilir. GT *tam*- “damlamak” (EDPT 503) fiilinden türemiş olan Tuv. *damdı* “damla” (TuvTS 29) sözcüğü de benzer bir türetmedir. Her iki sözcük de *-dl* ekiyle (OTWF 339-340) türetilmiştir. Anlam açısından ise GT *yan-ık* (ESTYa IV 113) ismi benzerlik göstermektedir: Özb. *yānik* “yanan, alevli” (UzRS 140), YUyg *yenik* “yanan, ışıldayan” (Schwarz 1992: 816). Krç.-Blk. *ǰandıw* “öfkeli, asabi” (KBRS 224), *ǰanduv* “öfkeli, barut gibi adam” (Tavkul 2000: 138) sözcüğü de GT *yandıg biçiminden geliyor olup GT *śantu ~ *śandı biçimini hatırlatmaktadır.

S-Tü. *śanū- fiilinin bir varyantı olan *śinū- biçimi, mecazi anlamıyla Moğolcaya *sina-l- “üzülmek, acı çekmek; feryat etmek, inlemek” olarak girmiştir (bk. MO7). S-Tü. *śanū- fiilinin daha geç şekli olan *śan- ise yine mecazi anlamıyla Macarcaya *szán* “pişman

olmak; (birine) acımak, (biri için) üzölmek” (bk. MC13) olarak alıntılanmıştır.

Çuv. *şundalāk* ~ *şantalāk* ~ *şavāntalāk* ~ *şavāntavlāk* “hava (durumu); iklim, sıcak iklim; gökyüzü; ışık; güneş; evren; göksel alan; görünür dünya; Dünya, yerküre” (Yegorov 1964: 202-203; Paasonen 1974: 129; Róna-Tas 1978: 164; ÇRS 396; Fedotov 1996: II/84-85; Ahlqvist 2008: 31, 49, 108) sözcüğü bu bağlamda dikkate değerdir.¹⁷⁸ Bu kelime için önerilen iki etimoloji vardır. Birincisi, sözcüğün *şan* ve *tavlāk* (krş. Tat. Bşk. *yıl täwłëğē*) ögelerinden oluştuğunu iddia etmektedir. *Şan ögesi, Far. *jihān* “dünya, evren” veya Permce *jen* [yen] “gökyüzü” ile birleştirilmektedir. İkincisi ise, sözcüğü *şavā+*n*+*ta*+*lık* olarak tahlil etmekte ve “orada, uzakta olan” > “gökyüzü” şeklinde bir anlam değişimi varsaymaktadır. Kökü ise *şav* ~ *şavā* “bu, şu, burada” zamiridir.

Bizce, Çuvaş Türkçesindeki sözcük, BT *jan-tı+*lık* biçiminin düzensiz bir gelişimidir. Beklenen şekil, *şuntālāh’tır. Kelimenin ilk kısmı, muhtemelen *şav* ~ *şavā* zamirine, ikinci kısmı ise *talāk* “gün (yirmi dört saatlik zaman dilimi)” (ÇRS 440) sözcüğüne benzeşmeyle değişmiştir. Kelimenin ilk anlamının “ışık, aydınlık” olması ve “güneş, gökyüzü, dünya” anlamlarının bundan ortaya çıkmış olması mümkündür. Benzer bir anlam değişimini PSlav. *svĕtĕ “ışık, dünya” (Derksen 2008: 476) ve Kolıma Yuk. *poŋqə* “beyaz; dünya, ışık” (Nikolaeva 2006: 358) sözcükleri de göstermektedir. Çuvaş Türkçesi sözcüğün *şundalāk* şekli сондалык yazımıyla Vologov’un kelime listesinde (Róna-Tas 1978: 164) yer alırken, “ışık” anlamı İsveççe *ljuset* olarak Ahlqvist (2008: 108) tarafından verilmiştir. Sözcüğün ilk anlamının “ışık” ile ilişkili olduğunu gösteren diğere bir husus, ilk kısmı *şut* “ışık, parlama” olan *şutşantalāk* “doğa; dünya, evren” (ÇRS 429) birleşik ismidir.

¹⁷⁸ Çuvaş Türkçesi sözcük, Çeremisçeye *şandalāk* “dünya, yeryüzü, vatan, yurt” (TschW 619) olarak girmiştir.

S-Tü. *śanti ~ *śandı sözcüğü, Balkar Türkçesine *sant* “acı, acı dolu” olarak girmiştir (bk. KB6). Utigurların prensine (550-560) ait Σανδίλ / Σάνδιλχος ismi de muhtemelen aynı unsur üzerine kurulmuştur (bk. § 5.1.2).

ERM4. Erm. šert “yarma odun, tahta parçası, kıymık” ← S-Tü. *śart | GT yart “tahta levha; talaş”

Erm. շերտ *šert* [šert] “yarma odun, tahta parçası, kıymık” (Hübschmann 1897: 480; Ačaryan 1971-1979: III/511-512; Martirosyan 2010: 518, 629) ← S-Tü. *śart (*śärt ?) | GT *yart* “tahta levha; kıymık, talaş” > Trk. (ağ.) *yartlak* “ağaç gövdesinden çıkarılan büyük ve kalın yonga, kavlak” (DS 4190), Alt. *yart* “tahta levha” (Verbitskiy 1884: 81), Kmd. Tel. *yart* “tahta levha” (R III 145), Kmd. *d’art* “tahta levha” (Baskakov 1972: 211), Yak. *sart* “ince tahta levha veya kıymık” (Sleptsov 1972: 317), Yak. *sart* “(bir şey üretmek için) özel ahşap cipsi, kutu üretmek için kullanılan talaş” (Monastyrjew 2006: 135).

Hübschmann (1897: 480), önceki etimolojileri eleştirdikten sonra Ermenice sözcüğün Lit. *skėdrà* “yonga, talaş” ile birleştirilebileceğini, ancak bunun Ermenicede *šert biçimini vermesi gerektiğini belirtmiştir. Hübschmann, Ermenice sözcüğün Yun. σχάζω, Av. *sčind* ve Far. *šikastan* ile sesçe ve anlamca uyumlu olmadığını ifade etmiştir.

Olsen (1999: 91, 813, 855), sözcüğü Lit. *skedervà* “kıymık” ve Let. *škedērnš* “küçük tahta parçası” ile karşılaştırarak iki yerde **sked-ri-*, bir yerde ise **skedr-* biçimine geri götürmüştür. Martirosyan (2010: 629) da *šert* sözcüğünün kökenini tartışmış ve etimolojisinin belirsiz olduğunu belirtmiştir.

Bizce, bu sözcük GT *yart* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *śart (> *śärt ?) biçiminden alıntıdır. Sözcükteki ünlü incilmesi beklenmedik bir değişimdir ve hangi dilde gerçekleştiği belli değildir.

Zıry. *sartas* “çıra; kıymık” (bk. KM1) sözcüğü de S-Tü. *šart veya *šartu biçiminden alınmıştır.

ERM5. Erm. šer ~ šēr ~ šert’ ~ šerd ~ šert “tespih ağacı” < *šerk’ ~ *šert’ ← S-Tü. *šerk ~ *šert “dişbudak ağacı” | GT yerik ~ yirik ~ yizik “kızılağaç”, Çuv. širək ~ širāk “kızılağaç”

Erm. շեր *šer* [šer] ~ շեր *šēr* [šer] ~ շերթ *šert’* [šert^h] ~ շերդ *šerd* [šerd] ~ շերտ *šert* [šert] “tespih ağacı, tespih çalısı (Styrax officinalis)” (veya “çiçekli dişbudak”) (NBHL II 476a; Ačaryan 1971-1979: III/510; Martirosyan 2010: 518) < **šerk’* ~ **šert’* ← S-Tü. *šerk ~ *šert “dişbudak ağacı” (→ Mord. *širāk* ~ *širt’* “dişbudak ağacı; karaağaç”) | GT *yerik* ~ *yerik* ~ *yirik* ~ *yürük* ~ *yizik* “kızılağaç” (VEWT 204b; Leksika 130-131), Çuv. *širək* ~ *širāk* (< *šerik) “kızılağaç” (ÇRS 418; Fedotov 1996: II/121) (bk. MR2).

Ermenice sözcük, ilk olarak 5. yüzyıla tarihlenen Klasik Ermenice İncil’de (Yaratılış 30:37) tanıklanmıştır ve burada Yun. στύραξ “tespih ağacı (Styrax officinalis)” kelimesine karşılık gelmektedir.

Ačaryan (1971-1979: III/510b), sözcüğü Far. *šira* “öz su, usare, özüt, zamk” ve Gür. Թորոս *šira* “ağaç suyu, reçine” ile karşılaştırmıştır. Martirosyan (2010: 518), bu etimolojileri kabul edilebilir bulmamış ve sözcüğü Horasan Farsçası *kšīru* “dişbudak ağacı” ile ilişkilendirmiştir. Olsen (1999: 937) ise kelimeyi kökeni belirsiz alıntılar arasında göstermektedir.

Bize, Mordvinceye *širāk* ~ *širt’* “dişbudak ağacı” (bk. MR2) ve Proto-Permceye *šir-pu “karaağaç” (bk. PP6) olarak giren S-Tü. *širk ~ *širt biçimi, daha eski *šerk ~ *šert hâliyle Ermeniceye **šerk’* veya **šēr’* olarak girmiştir. Bu farazi biçimin sonundaki ünsüz, Klasik Ermenice çokluk eki -p [-k’ / -ək’] (Godel 1975: 18-19; Schmitt 2007: 89-90) olarak algılanarak yanlış ayırmaya uğramış olmalıdır. S-Türkçesindeki *šert varyantı ise Ermeniceye *šert’* ~ *šerd* ~ *šert* olarak girmiştir. S-Türkçesinde varsaydığımız -rVk > -rk > -rt

değişimi Tuva, Tofa ve Yakut Türkçesinde de görülmektedir: GT *börk* > Tuv. Tof. *bört* “şapka, börk” (Ölmez 2007: 100), GT *irk* > Tuv. *irt* “iğdiş koç” (Ölmez 2007: 184), GT *kork-* > Tuv. *kort-* “korkmak” (Ölmez 2007: 205), GT *körük* > Yak. *küört* ~ *küöt* “körük” (Stachowski 1993b: 111), GT *örk* > Yak. *ört* “otlayan atların bağlandığı kazık” (Stachowski 1993b: 111). Bu ses değişimleri doğrudan değil, sadece tipolojik olarak bağlantılıdır.

ERM6. Erm. şalim “yanılmak, hata yapmak, kafası karışmak”
← S-Tü. *šālī- < *šārī- | GT yāz- “hata yapmak, ıskalamak, (atışı) kaçırmak”

Erm. (12. yy.) շաղիւմ *şalim* “yanılmak, hata yapmak, kafası karışmak”, Erm (ağ.) *šal- “yanılmak, hata yapmak, kafası karışmak; bulanık görmek, (süt) bozulmak” (Ačařyan 1971-1979: III/490, 508; Martirosyan 2010: 512-513, 516-517) ← S-Tü. *šālī- < *šārī- | GT *yāz-* (Yak. *sīs-*) “hata yapmak, ıskalamak, (atışı) kaçırmak” (EDPT 983-984; VEWT 193; KhM 203), Çuv. *şılāh* (< *jal-ok) “günah; yanlış, hata; günahkâr” (Fedotov 1996: II/152-153) → Udm. *şelĭk* ~ *şelĭk* ~ *şolĭk* ~ *şölĭk* ~ *şolyk* “günah” (Wichmann 1903: 99), Çer. *şulāk* ~ *su-lāk* “günah” (Räsänen 1920: 202).

Ermenice sözcük, 12. yüzyıl yazarı Lambronlu Nerses’te շաղիւմ *şalim* ve bazı Ermenice diyalektlerde շաղիլ *şalil*, շաղաղիլ *şalalel* olarak tanımlanmıştır. Ačařyan (1971-1979: III/508), sözcüğü PHA *şqel- köküne geri götürmektedir. Martirosyan (2010: 516-517) da sözcüğü PHA *şkh₁el- köküne götürdüğü Erm. *şel* “eğik, eğri, çarpık” ile birleştirmektedir.

Bizce, Ermenice sözcük GT *yāz-* “hata yapmak, ıskalamak, (atışı) kaçırmak” fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šālī- biçiminden alıntıdır. S-Türkçesi biçimde görülen *-r-* > *-l-* değişimi,

GT *yāzok* “günah” ile soydaş olan Çuv. *śilāh* sözcüğünde de görülmektedir.¹⁷⁹

ERM7. Erm. šēr “şarkı” ← S-Tü. *śār | GT *hīr ~ *hīri “şarkı”, Çuv. yurǎ “şarkı”

Erm. շեր *šēr* [šer] “türkü, şarkı” (Kouyoumdjian 1970: 599; Açaryan 1971-1979: III/515) < *šer ← S-Tü. *śār < *hiār | GT *hīr ~ *hīri > GT *ir* ~ *ırı* ~ *yır* ~ *yīr* “şarkı, melodi” (EDPT 192; VEWT 166a, 201b; ESTYa IV 285-286; TMEN IV No. 1937; Leksika 610-611), BT *hiār(ı) > Çuv. *yur* ~ *yor* ~ *yurǎ* ~ *yorǎ* “şarkı, türkü” (Fedotov 1996: II/490), krş. Mo. *ırayu “melodi, melodili; şarkı söyleme” (N 373), Tg. *jar* “şamanların söylediği şarkılar” (Doerfer 2004: 260-261), PY *iʔλ / *iʔλ “şarkı; şarkı söylemek” (Werner 2002: I/389), POBUg. *ıryz ~ *āryz “şarkı” (Korenchy 1972: 52).

Hübschmann (1897) ve Martirosyan (2010) kelimeyi ele almamıştır. Açaryan (1971-1979: III/515) ise Ermenice sözcüğü Ar. شعر *šīʿr* ve İbr. שִׁיר *šīr* ile birleştirmiş ve Semitik kökenli olarak göstermiştir. Aynı sözcüğün Kırımçak Türkçesinde *šir* “şiir, ilahi, şarkı” (İanbay 2016: 194) ve Kırım Karay Türkçesinde *šir* “şarkı” (Aqtay-Jankowski 2015: 376) olarak görülmesi dikkat çekicidir. Ermenice sözcüğün doğrudan İbraniceden alıntı olması pek muhtemel değildir. Ermenicedeki İbranice alıntılar sayıca sınırlıdır. La Porta (2013), Erm. *šēr* kelimesini bunlardan biri olarak değerlendirmemiştir.

Ermenicede doğrudan Arapça alıntılar da sayıca azdır. Ancak Kürtçe üzerinden dolaylı bir alıntılama mümkündür. Ermenice 11-12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Kürtçeyle temas içinde olmuştur (Asatrian 2009: 37). Ar. شعر *šīʿr* kelimesi Kürtçede *šēr* “şiir” (Tsabolov 2001-2010: II/312) olarak karşımıza çıkmaktadır. Erm. *šēr* sözcüğünün Kürt. *šēr* kelimesinden alıntı olduğu kabul edilebilir.

¹⁷⁹ Levitskaya (1974: 80), Çuv. *śilāh* kelimesini ET *yanluk* ~ *yanluk* “hata, yanlış” (EDPT 950-951) ile birleştirmektedir.

Genellikle Hint-Avrupa kökenli kabul edilen Erm. *erg* “şarkı; şiir; müzik çalmak”, Erm. (ağ.) *yē`r ~ yērg` ~ yerk` ~ yērk`* (Açaryan 1971-1979: II/42-43; Martirosyan 2010: 259) sözcüğü, Dankoff (1995: 160) tarafından herhangi bir etimolojik bağlantı iddia edilmeden ET *ır ~ yır* ile yan yana koyulmuştur. Klasik Ermeniceden beri tanıklanmış bu sözcüğün biçimsel olarak Türkçe kökenli olma ihtimali zayıftır.

Bize, Erm. *šēr* sözcüğü S-Tü. **sār* biçiminden alıntıdır. Erm. շերտ *šert* [šert] “yarma odun, tahta parçası, kıymık” (bk. ERM4) kelimesinde görüldüğü gibi, bu sözcükte de ünlü incelmesi söz konusudur. Ancak շեր *šēr* ve շերտ *šert* sözcüklerindeki ünlüler niteliksel olarak farklıdır. Bu farklılık, Erm. **šer* biçiminin benzeşme sonucunda *šēr* şekline değişmesiyle açıklanabilir. Benzeşmenin kaynağının ise Kürt. *šēr* “şiir” olması mümkündür.

Bu S-Türkçesi biçim, Erm. շեր *šēr* “türkü, şarkı” yanında Toh. B *sarka* [ərkə] “şarkı, şarkı söyleme” (bk. TOH3) ve GT *sarin* (< **sār*) “şarkı; kederli şarkı; melodi; ses; efsane” (bk. GT9) sözcüklerinin de kökenini oluşturur.

ERM8. Erm. šer “sidik, idrar, hayvan sidiği” ← S-Tü. *širri | GT sīd- “işemek”, Çuv. šār- “işemek”

Erm. շեր *šer* “sidik, idrar, hayvan sidiği” (Riggs 1847: 100; Kouyoumdjian 1970: 598), Erm. (ağ.) շեր *šēr* ~ շերն *šēr`n* ~ շերտ *šēr`t* ~ շիր *šir* ~ շիր *šir* “sidik, idrar” (Açaryan 1971-1979: III/510a), շրել *šrel* “işemek” (Kouyoumdjian 1970: 608) ← S-Tü. **širri* < **širig* < **šir-* | GT *sīd-* “işemek” (EDPT 799; OTWF 642-643; Tekin 1995a: 183), Çuv. *šār-* “işemek” (Fedotov 1996: II/448; Ceylan 1997: 36, 71), krş. CC *siy* (< **siyi* < **sīd-ig*) “idrar” (Grønbech 1942: 219).

Açaryan (1971-1979: III/510a), ölçünlü շեր *šer* sözcüğüne Ermenice ağızlardan շերն *šēr`n*, շերն *šēr`n*, շերտ *šēr`t*, շիր *šir* ve շիր *šir* biçimlerini de eklemektedir.

Hübschmann (1897) ve Martirosyan (2010) bu sözcüğü eserlerine dâhil etmemiştir. Riggs (1847: 100) ise sözcüğü Klasik Ermenicede tanıklanmamış çağdaş Ermenice sözcükler arasında göstermektedir. Açaryan (1971-1979: III/510a) ise sözcüğü Sümerce *sura* “işemek” ile ilişkilendirmiştir.

Bizce, Ermenice sözcük GT *sīd-* “işemek” ve Çuv. *šār-* “işemek” sözcüklerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šīr-* fiilinden türemiş *širi veya *širri isminden alıntıdır. S-Tü. *-*rr-* çift ünsüzü, *ī ünlüsünün kısalması sonucu dengeleyici uzatma olarak ortaya çıkmış olabilir.

ERM9. Erm. anid “bir tür (otlak) kuş(u)” ← S-Tü. *(h)anid < *(h)anıt | GT (h)anī(r)t “bir tür su kuşu, angut (kuşu)”

Erm. (7. yy.) *anid* “bir tür (otlak) kuş(u)” (Açaryan 1971-1979: III/510; Martirosyan 2010: 85-86) ← S-Tü. *(*h*)*anid* | GT (*h*)*anī(r)t* “bir tür su kuşu, angut (kuşu)” (EDPT 176; VEWT 21; TMEN II 129-130; Leksika 172; Doerfer 1981: 131-132; Hauenschild 2003: 18; Nugteren-Roos 2012: 125-126) → Far. انقود *ankūd* “angut kuşu” (TMEN II 129-130).

Ermenice sözcük, yalnızca 7. yüzyıl yazarı Anania Şirakac‘i’nin (Şiraklı Ananias) *Ašxarhac‘oyc‘* adlı coğrafya eserinin uzun metninde, Barjr Hayk‘ (Yukarı Ermenistan) bölgesinin otlak kuşları arasında geçmektedir. Soukry (1881: 40), sözcüğü *asid* olarak bırakmış, herhangi bir çeviri önermemiştir. Hewsen (1992: 59, 153) bu sözcüğü *zasid* okumuş ve “leylek” olarak anlamlandırmıştır. Bu kelime için Martirosyan’dan (2010) önce hiçbir etimoloji önerilmemiştir. Martirosyan (2010: 86) ise sözcüğü PHA **h₂(e)nHti-* “ördek” (> Skt. *āti* “bir su kuşu”, Lat. *anas* “ördek”, Lit. *ántis* “ördek”) sözcüğüyle birleştirmek istemektedir. Martirosyan, sunduğu etimolojinin özelde ikna edici olduğunu düşünse de genelde kesin olmadığını kabul etmektedir.

Bizce, Ermenice sözcük GT *(h)arı(r)t*¹⁸⁰ “bir tür su kuşu, angut (kuşu)” sözcüğüyle ilişkili S-Tü. **(h)arūd* biçiminden gelmektedir. S-Türkçesinin en önemli ses bilgisel özelliklerinden biri olan ve Moğolca alıntılarda da gözlemlediğimiz *-ŋ- > -ń-* değişiminin izini bu sözcükte de sürebiliyoruz.

Bu kuş adının yaklaşık olarak bugünkü Erzurum’a tekabül eden Yukarı Ermenistan coğrafyasına ait olması da ayrıca ilginçtir. Moses Khorenac’i (Horenli Musa) *Ermenilerin Tarihi*’nde I. Arşak döneminde Bulgarların Kafkasya’daki ülkesinde büyük bir karışıklık olduğunu ve bunların büyük bir kısmının göç ederek Koł bölgesinin güneyindeki verimli topraklara (bugünkü Kars) yerleştiğini belirtmektedir (Thomson 1978: 145). Bu açıdan Yukarı Ermenistan’da Türkçe kökenli bir kuş adının geçmesi dikkate değerdir.

ERM10. Erm. arēj ~ arēč ‘arış’ ← S-Tü. *arıč | GT arış ‘arış’

Erm. *untz arēj ~ untz arēč* “dokumalarda tezgâha uzunlamasına gerilen iplik, arış”, Erm. (ağ.) *h’arēč’ ~ h’arēč* “pencere” (Martirosyan 2010: 110-111) ← S-Tü. **arıč* | GT *arış ~ ärüş* “dokumalarda tezgâha uzunlamasına gerilen iplik, arış” (EDPT 239).

Açaryan (1971-1979: I/257-258), Ermenice sözcük ile Türkçe “eriş” arasındaki benzerliği görmüş ancak Türkçe kelimenin Farsça kökenli olduğunu savunarak herhangi bir ilişkiyi reddetmiştir. Açaryan, Türkçe sözcüğün Ermenice kökenli olduğu iddiasını ise *-č’ > -š* değişimini açıklamanın mümkün olmadığını öne sürerek reddetmiştir.

Dankoff (1995: 160) da Türkçe ve Ermenice sözcüklerin benzerliğine değinmiş ve ikisinin Orta Farsça gibi ortak bir kaynaktan alıntı olabileceğini belirtmiştir.

¹⁸⁰ Bazin (1971), bu sözcüğü **(h)arı+kar-t* olarak tahlil etmiş ve **(h)arı* kökünü yansıma kökenli olarak değerlendirmiştir. Doerfer (1981: 130) ise aynı sözcüğün Proto-Türkçe şeklini **paŋkɜrt* (> *aŋqrt*) olarak tasarlamıştır.

Olsen (1999: 17), Ermenice kelimeyi *ēj*- “aşağı inmek” fiiliyle birleştirmiştir. Martirosyan (2010: 110-111) da benzer şekilde bu sözcüğün *ar*- ön ekiyle *ēj*- “aşağı inmek” fiilinden oluştuğunu düşünmektedir.

Bizce, bu Ermenice kelime GT *arış* “arış” (EUyg. *ärüş*) sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan **arīč* biçiminden alınıdır. GT *arış* sözcüğü, *argač* “dokumacılıkta bezilen enine atılan iplik, argaç” ve *arkag* “argaç” kelimelerinin de kökü olan **ar*- “dokumak, örmek” fiilinden türemiştir (ESTYa I 170; TLH 75). Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanıklanmış ve yapısı şeffaf olan bu kelimenin Türkçe olduğu su götürmez bir gerçektir.

Bu karşılaştırmada açıklanmaya muhtaç tek husus, Ermenice kelimenin ikinci hecesindeki /ē/ ünlüsüdür.

ERM11. Erm. *arū* “sulama kanalı” ← S-Tü. **(h)āru* < **(h)āruy* | GT *(h)ārk* ~ *(h)ārik* “ırmak, ark, su kanalı”

Erm. unnu *arū* “su yolu, ark; dere” (Açarıyan 1971-1979: I/265a; Martirosyan 2010: 114-115) ← S-Tü. **(h)āru* < **(h)āruy* | GT *(h)ārk* ~ *(h)ārik* “ırmak, ark, su kanalı” (Trk. ağ. *harḫ* ~ *hariḫ* ~ *harik* ~ *hark*) (EDPT 214; VEWT 28a; ESTYa I 187-189; Ligeti 1986: 255-256), krş. KM *aruğ* “sulama kanalı” (L 55), Mac. *árok* “su yolu, ark, hendek” (TLH 76-77), Os. (İr.) *aryq*, (Dig.) *aræq* “kenarları yamaçlı çukur yer, vadi; engebeli arazi” (Abayev 1958-1989: I/75), (İr.) *ærx*, (Dig.) *ærxæ* “çukur yer, vadi, kurumuş dere yatağı, nehir veya yağışla çukurlaşmış yerler” (Abayev 1958-1989: I/185).

Hübschmann (1897: 420-421), Ermenice kelimeyi birçok Hint-Avrupa dilinde farklı biçimlerde bulunan *sru* “akmak” fiilinden türemiş **srúyos* veya **srutís* biçiminden geldiğini belirtmiş, diğer yandan *arū* kelimesinin esas anlamı “su yolu, kanal, oluk” olduğu için bu köken bilgisinin kesin olmadığını belirtmeyi de ihmal etmemiştir.

Solta (1960: 77-78), kelimenin etimolojisinin tartışmalı olduğunu belirttikten önceki görüşleri özetlemiş, ancak kendisi bir etimoloji sunmaktan geri durmuştur.

Açařyan (1971-1979: I/264-265), kelimenin ilk anlamının “ark, su kanalı” olmasından dolayı “akmak”tan ziyade “kazmak” veya “geçmek” fiilleriyle ilişkilendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak kelime “akmak” eylemiyle birleştirilebilirse Hint-Avrupa *sru “akmak” kökünden türemiş *sruyós, *sruyá veya *srutis biçimlerinden getirilmesi de mümkündür. Açařyan’a göre, Far. *argā*, *argāv*, *argāb* “akarsu” ile bağlantılı olan Tü. *arık* sözcüğünün Ermenice kelimeyle benzerliği ise tamamen rastlantısalıdır.

Godel (1975: 71, 86) Ermenice sözcüğü *sru-ti şeklinden getirir. Schmitt (2007: 50, 72) de benzer şekilde Ermenice kelimeyi Proto-Ermenice *aruy üzerinden Hint-Avrupa *srutís biçimine bağlar ve Ermenice *oşoganem* “sulamak, su vermek” fiilinin de aynı kökten geldiğini belirtir. Martirosyan (2010: 114-115) da sözcüğü aynı Hint-Avrupa kökle birleştirmiş ve Ermenice şeklin **sr(o)u-i-o/eh₂*, *sru-ti, *sru-to veya *sru-tos biçimlerinden birinden geldiğini ifade etmiştir.

Menges (1970: 320-321), çalışmasının Tü. *arık* üzerinde durduğu kısmında, Erm. *arú* sözcüğünü de ele almış ve o zamana kadarki etimoloji önerilerini özetlemiştir. Menges, özellikle PHA *sru “akmak” köküne dayanan etimolojiyi, ilk Ermenilerin sulamaya dayalı bir tarım yapmadıklarını öne sürerek reddetmiştir.

Dankoff (1995: 160) ise Türkçe ve Ermenice sözcükleri karşılaştırmış ancak herhangi bir yorum getirmemiştir.

Bizce, Ermenice sözcüğün Türkçe kökenli olması mümkündür. Türkçe kelimenin başındaki **h-* sesine Trk. (ağ.) *harış* ~ *harış* ~ *harık* “su yolu, ark” (DS 2288) ve Trk. (ağ.) *hark* “hendek” (DS 2291) biçimi işaret etmektedir. Ayrıca, sözcüğün GT *hāra* “ara, aralık” (WCh 122) kelimesinin kökü olan **hār-* “arada olmak, araya girmek” fiilinden türemiş olma ihtimali de **hār(t)k* tasarısını kuvvetlendirmektedir.

Ermenice sözcüğün GT *(h)ārk* ~ *(h)ārik* ve onun S-Türkçesindeki muhtemel karşılığı olan **(h)āru* ile benzerliği aşikâr olsa da bütün kaynakların bu kelime için önerdiği Hint-Avrupa kökenli etimoloji olası bir ilişkiye gölge düşürmektedir.

ERM12. Erm. *əncay* ~ *ənjay* “armağan, sunu” ← S-Tü. **inja* | ET *ančo* “ödül, mükâfat, karşılık, bedel”

Erm. ընծայ *əncay* [əntsɑ] ~ ընձայ *ənjay* [əndzɑ] “armağan, sunu” (Hübschmann 1897: 448; Frisk 1944: 25-28; Ačarıyan 1971-1979: II/127-128) ← S-Tü. **inja* | ET *ančo* (*anjo* ?) “ödül, mükâfat, karşılık, bedel” (UWb 135; UWb Nb II.1: 156), ET *ančola-* (*anjola-* ?) “sunmak, takdim etmek, teslim etmek” (UWb 135-136; UWb Nb I.1: 60-61) ?→ Mo. *anjū* “para cezası, ceza” (L 47).

Hübschman (1897: 448), eski biçimini **injay* olarak tasarladığı Ermenice sözcüğün kökenini PHA **eng¹həti-* olarak gösterir. Bu biçim, Skt. *qhāti-*, *qhiti-* “sunu, hediye” kelimesinin de kökenini oluşturmaktadır. Frisk (1944: 25-28) ise Ermenice sözcüğün kayıp bir **əncam* fiilinden geldiğini, bu biçimin de *ənd-* ön ekini içerdiğini öne sürer. Buradan ulaşılan **ənd-cam* “hediye etmek, vermek, sunmak” fiiliyse **ənd-tisam* şekline geri gitmektedir. Bu şekilde saklı olan Proto-Ermenice **-tis-* fiilinin kökeni ise PHA **-dik̄-* veya **-dēk̄-* fiilidir. Ačarıyan (1971-1979: II/127-128) ise temel olarak Hübschmann’ın etimolojisine katılmaktadır.

Modern Ermenicede çok heceli kelimelerin sonunda [a] olarak telaffuz edilen ⟨այ⟩ *ay* harf grubunun Klasik Ermenicedeki telaffuzu bilinmemektedir. Schmitt (2007: 32) [a] okumasının klasik sonrası döneme ait olduğunu düşünmektedir.

Röhrborn (UWb 135; UWb Nb II.1: 156) ve Ölmez’e (1995: 228-229) göre, ET *ančo* (*anjo* ?) “ödül, mükâfat, karşılık, bedel” sözcüğü, Çin. àncháng 暗償 (Kan-on *an shō*) birleşiminden alınmıştır. Bu etimoloji önerisi doğruysa, Kül Tegin Yazıtı’nda geçen sözcük Çince’den çok erken dönemde alıntılanmış olmalıdır.

Ancak Çin. àn 暗 karakterinin Orta Çince telaffuzu için ?əm / ?am (Pulleyblank 1991: 25) biçimleri verilmektedir. Aynı karakterin 9-10. yüzyıldaki telaffuzunun da hâlâ *?am (Coblin 1994: 283) olduğu görülmektedir. Ayrıca cháng 償 karakterinin telaffuzunun Orta Çince dziaŋ'dan (Pulleyblank 1991: 50) *tšō'ya değişmesi ancak 9-10. yüzyılda gerçekleşmiştir (Coblin 1992: 292; Coblin 1994: 82). Bu durum, ET *ančo* kelimesinin Çin. àncháng 暗償 kökenli olduğu iddiasına ciddi biçimde gölge düşürmektedir.

Bizce, Erm. *əncay* [əntsə] ~ *ənjay* [əndza] sözcüğü ET *ančo* kelimesinin S-Türkçesinde aldığı *ınja biçiminden alıntıdır. Yapısal olarak bakıldığında, ET *ančo* ismi **anč-* “sunmak” fiilinden *-*O* ekiyle türetilmiş olabilir (bk. MO23). Ancak **anč-* fiili henüz tanımlanmadığı için bu iddia şimdilik bir varsayım olarak kalmaktadır.

1.7. Ortak Çerkezcede S-Türkçesinin İzleri

Batı Çerkez (Adıgece) ve Doğu Çerkez (Kabardeyce) dillerinin ortak atası olan Ortak Çerkezcenin (İng. Common Circassian) yazılı kaynağı yoktur. MS 8-9. yüzyıla tarihlendirilen bu dil (Chirikba 2003: 266), dil bilimsel yöntemlerle yeniden kurulmaktadır. Chirikba (1996: 110), Ortak Çerkezceyi Proto-Çerkez dilinin iki kola ayrılmadan önceki en son dönemi olarak değerlendirmektedir. Chirikba'ya göre, Proto-Çerkezce ise daha önceki bir döneme işaret etmektedir. Ortak Çerkezceyle ilgili en önemli çalışmalara Kuipers (1975), Kumahov (1981) ve Chirikba (1996) sayılabilir.

Ortak Çerkezcede öncelikle Kıpçak Türkçesinden olmak üzere birçok Türkçe alıntı görülmektedir (Chirikba 1996: 172). Bu alıntıların önemli bir kısmı, birçok Kıpçak lehçesinde olduğu gibi, GT *y-* sesine karşılık **j'-* sesiyle başlamaktadır: OÇrk. **j'ələ* “on iki yıllık hayvan takvimi” (krş. GT *yıl* “yıl”), OÇrk. **j'a(r)zə* “bronz, pirinç” (krş. GT *yüz* “bronz, pirinç, bakır”), OÇrk. **j'ala* “(atın) yele(si)” (krş. GT *yāl* “yele”), OÇrk. **j'ağʷ(a)* “iğrenç, nahoş” (krş. GT *yavgan* “tatsız”) (Kuipers 1975: 35).

Bu alıntılar dışında, Ortak Çerkezcede gırtlaksılaşmış (glotalize) *č'- ile başlayan ve muhtemelen S-Türkçesinden alınmış olan iki sözcük daha vardır. Bu sözcüklerden birini Tavkul (2007: 109-111) ele almış ve Bulgar Türkçesinden bir alıntı olarak değerlendirmiştir. Muhtemelen Türkçeden alıntılanmış üçüncü sözcük de kesin olmamakla birlikte S-Türkçesine işaret etmektedir.

S-Tü. */s/ sesinin OÇrk. *č'- ile karşılanması, bu lehçenin Kafkasya'da geçirdiği ses değişimleriyle ilgili önemli ipuçları barındırmaktadır. Muhtemelen Sibiry'a'da [ε] olarak telaffuz edilen */s/ fonemi güçlenmiş ve belki Kafkas dillerinin etkisiyle gırtlaksılaşmıştır.

ÇRK1. OÇrk. *č'ala “erkek çocuk, genç adam” ← S-Tü. *šālā | GT yāš “bebek, çocuk, genç; gençlik”

OÇrk. *č'ala “erkek çocuk, genç adam” (Kuipers 1975: 36; Chirikba 1996: 125, 389) ← S-Tü. *šālā | PT *dālā (?) > GT yāš “bebek, çocuk, genç; gençlik” (ESTYa IV 161-162) > İML *yāš oğlan* “küçük çocuk” (Battal 1934: 87), KE *yāš* “genç, yaşça küçük; taze; bitki, nebat” (Ata 1997: 714), HŞ *yāš* “genç, genç adam; taze; genç yaşta” (Zajaczkowski 1958-1961: III/73-74), CC *yāš* “genç” (Grønbech 1942: 117), Trk. (ağ.) *yāš* “genç” (Mollova 2003: 405), Krm. *yāš* “genç; genç adam; delikanlı” (Useinov 2007: 637), Krmç. *yāš* “genç adam; taze, yeni” (Ianbay 2016: 223-224), Krç.-Blk. *jaš* “genç, delikanlı; oğul” (Tavkul 2000: 143), Kmk. *yāš* “çocuk, oğul, oğlan; genç” (Gürsoy-Naskali-Halén 1991: 84), Nog. *yāš* “genç” (Gürsoy-Naskali-Halén 1991: 151), Tkm. *yāš* “çocuk; genç” (TkmRS 822), Kar. *yāš* “genç; taze, sulu, yeşil” (KRPS 241-242), Tat. *yāš* “genç; taze, sulu, yeşil, ham” (Bálint 1876: 79), Çat Tat. (18. yy.) *yāš* “genç” (Adamović 2000: 85), Özb. (өш) *yāš* “genç, küçük” (UzRS 143), Özb. (Buhara) *yāš* “genç” (Olufsen 1905: 25), Kzk. *žas* “genç” (Shnitnikov 1966: 95), Kırg. *jaš* “genç” (KırgRS I 240), Fu-yü Kırg. *jaš* “genç adam” (Hu-İmart 1987: 54), Şor. *čas* “gençlik; genç” (ŞRRŞŞ 61), Hak. *čas* “küçük, yeni doğmuş” (Arıkoğlu 2005: 83),

Tuv. *čaš* “bebek; fidan” (TuvTS 21), Cung. Tuv. *žaš* “genç, çocuk, bebek” (Mawkanuli 2005: 247), Tof. *čaš* ~ *jaš* “yeni doğmuş (bebek, hayvan yavrusu)” (Rassadin 2010: 189), SUyg. *ya^hs* ~ *yas* “genç, körpe” (Roos 2000: 393), krş. Mo. *jalayu “genç (insan)” (N 381), PY **d’alə* / *lalə*, *dələ “çocuk” (Werner 2004: 148).

Kuipers (1960: 91, 109), Kabardeyce sözcüğün *ša* “yeni, genç” ve *lə* “et” kelimelerinden oluştuğunu öne sürmüştür. Şagirov (1977: II/151, No. 1523) da benzer bir görüşü savunarak Çerkezce kelimenin *č’a* / *ša* “yeni, genç” sözcüğüyle *la* ögesinden oluştuğunu iddia etmiştir.

Chirikba’nın (1996: 389) OÇrk. **č’ala* sözcüğüne karşılık verdiği Ubiçha ve Abhazca biçimlerin benzerlik taşımaması ve Ortak Batı Kafkasçası şeklin tasarlanmamış olması, Çerkezce sözcüğün izole olduğunu açıkça göstermektedir.

OÇrk. **č’ala* “erkek çocuk, genç adam” kelimesi, bizce GT *yāš* “bebek, çocuk, genç; gençlik” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *šālā şeklinden alınmıştır.

ÇRK2. OÇrk. **č’ak^wa* “keçe palto” ← S-Tü. *šaku | GT *yak(k)u* “yağmurluk, kürk, gocuk”

OÇrk. **č’ak^wa* “keçe palto” (Kuipers 1975: 36) ← S-Tü. *šaku | GT *yak(k)u* “yağmurluk, kürk, gocuk” (EDPT 898; VEWT 180; Leksika 476; ESTYa IV 60-61; Boeschoten 2022: 397), krş. KM *daku* “dış tarafı kürklü manto” (L 237), Mac. (ağ.) *daku* “kürk ceket, kısa kış paltosu” (TLH 283-287).

Şagirov (1977: II/150-151, No. 1521), sözcüğün iki parçadan oluştuğunu kabul etmiş, ilk kısmın *č’a* / *ša* “alt, aşağı”, ikinci kısmın ise *k^wa* “giden” (*k^wan* “gitmek” fiilinden) olduğunu iddia etmiştir. Şagirov’a göre, iki kelimedenden oluşan bu birleşik kelime harfiyen “yere kadar uzanan” anlamında olup “palto” anlamını kazanmıştır.

Tavkul (2007: 109-111) ise Çerkezce sözcüğü BT *jaku “yağmurluk” kelimesinden alıntı olarak kabul etmiştir.

OÇrk. *č'ak'wa “keçe palto” kelimesi, bizce GT *yaku* “yağmurluk, kürk, gocuk” sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *saku veya *sako şeklinden alınmıştır.

ÇRK3. OÇrk. *ğwəčə “demir” ← S-Tü. *gu(r)či | GT kurč “sert, güçlü; çelik”, Çuv. hurās ~ huršā “çelik”

OÇrk. *ğwəčə “demir” (Kuipers 1975: 41) ← S-Tü. *gu(r)či | GT *kurč* “sert, güçlü; çelik” (EDPT 647; TMEN III 441), Çuv. *hurās ~ huršā* “çelik” (Fedotov 1996: II/367).

Chirikba (1996: 400), “demir” anlamındaki kelimeyi Ortak Batı Kafkasçası (İng. Common West Caucasian) için *ɣwə-č'wa olarak tasarlamış ve bu biçimin *ɣwə “metal” ve *č'wa “siyah” sözcüklerinden oluştuğunu ima etmiştir. Bu tasarı doğruysa, tarihsel derinliği dolayısıyla sözcüğün Türkçeden alıntı olması mümkün değildir. Ne var ki Ubihça kelimenin Adıgeceden alıntı olarak açıklanabilecek olması (Klimov-Halilov 2003: 140), bu tasarıya gölge düşürmektedir.

OÇrk. *ğwəčə kelimesi, bizce GT *kurč* “çelik” sözcüğünün S-Türkçesindeki muhtemel karşılığı olan *gurči veya *guči şeklinden alınmıştır. Bu alıntılama /r/ sesinin hangi dilde düştüğü belirsizdir. Ön seste varsayılan ünsüz tonlulaşması ise Oğuz dillerine işaret etmektedir. Türkçe kelimenin ayrıntılı bir tartışması için Rybatzki'ye (1999: 57-59) bakılabilir.

1.8. Diğer Dillerde S-Türkçesinin Muhtemel İzleri

Yeniseycedeki muhtemel S-Türkçesi alıntılara PP4, MO8 ve TG6 madde başları altında, Kotçadaki muhtemel alıntılara MO8, MO19, MO32 ve GT27 madde başları altında, Yukagircedeki muhtemel alıntılara ise MA5 madde başı altında değinilmiştir. Albanca ve Udicedeki iki muhtemel alıntı ise MO46 ve ÇUV14 (aşağıda) madde başları altında tartışılmıştır. Bunları burada tekrar ele alma gereği görmüyoruz.

Yukarıda tartıştığımız alıntılara yalnızca Osetçeden bir kelime eklenebilir: Os. (İr.) зæғ “karla karışık dolu, ince dolu” (Miller 1927-1934: I/551), зæғ “yağmur” (Abayev 1958-1989: IV/292).

Abayev (1958-1989: IV/292), Osetçe sözcüğün Tü. *yag* (sic) “yağış” kelimesiyle ilişkili olduğunu belirtmiş, *yag* ve *ǰau* biçimlerinin bulaşması sonucu ortaya çıkan *ǰag varyantından alıntılandığını iddia etmiştir. Ancak Abayev’in iddiasını kabul etmek güçtür.

Osetçe зæғ “yağmur” sözcüğü, GT *yag*- “yağmak” (EDPT 896) ve Çuv. *śu-* / *śāv-* “yağmak” (Fedotov 1996: II/127-128) fiillerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śag- “yağmak” biçiminin eksiz olarak isimleşmiş *śag “yağmur” şeklinden alınmış olabilir. Türkçede hem isim hem fiil kökü olarak kullanılan kelimelerin varlığı bilinmektedir. Bunlar, Doerfer (1982) tarafından etraflıca ele alınmıştır. Burada böyle bir ortak kök söz konusu olabilir. Diğer yandan, Türkçede *yag*- fiilinin isimleşmiş şekilleri olarak yalnızca *yagmur*, *yagın* ~ *yagım* ve *yagiş* (ESTYa IV 57-58) sözcüklerinin tanıklanmış olması, *śag “yağmur” şeklinin varlığına ciddi derecede şüphe düşürmektedir. Elimizde başka destekleyici bir kanıt olmadan Osetçe sözcüğün S-Türkçesinden alıntı olduğunu söylemek mümkün değildir.

İkinci Bölüm

TÜRKÇEDE S-TÜRKÇESİNİN İZLERİ

S-Türkçesinin izleri, yalnızca yukarıda ele aldığımız Avrasya dilleriyle sınırlı değildir. Aynı lehçe, Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesiyle de etkileşime geçmiş ve sözcük ödünç vermiştir. Ortak bir kökenden gelen ve genetik olarak akraba dillerin birbirleriyle etkileşime girmesi sıkça görülen bir olaydır. Birçok Türk lehçesi, birbiriyle sözcük alışverişinde bulunmuştur. Bir yandan Çuvaş Türkçesi ile Tatar Türkçesinin, diğer yandan Azerbaycan Türkçesi ile Halaç Türkçesinin etkileşimi, farklı gruplara dâhil olan Türk dillerinin ilişkilerine güzel birer örnek teşkil eder.

Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesinde tespit edebildiğimiz bütün S-Türkçesi alıntılar, aşağıda Genel Türkçe, Tuna Bulgar Türkçesi, Volga Türkçesi ve Karaçay-Balkar Türkçesi olmak üzere dört başlık altında toplanmış ve ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Genel Türkçe başlığı altında Eski Türkçeden başlayarak, özellikle Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi gibi Doğu Türklük sahasında görülen muhtemel S-Türkçesi alıntılar ele alınarak tartışılmıştır. Sözcükler genelden özele ve eskiden yeniye olarak sıralanmıştır. Bu başlık altında ele alınan sözcükler, sistematik alıntılar olmayıp tekil vakalar görünümündedir. Tatar-Başkurt, Çuvaş ve Karaçay-Balkar Türkçesinden ele alınan sözcükler ise S-Türkçesinden daha düzenli alıntıları teşkil ederler.

Genel Türkçedeki S-Türkçesi alıntılarda karşımıza çıkan *ş-sesi, Türkçe dışındaki alıntılarda olduğu gibi GT *y*-, *h- ve *k*-seslerine karşılık gelmektedir. Yalnızca üç sözcükte, S-Tü. *ş-sesi, Genel Türkçede kısa ünlüyle başlayan şekillere tekabül etmektedir ki

bu durumda salt bir türemeden bahsetmek mümkündür (bk. GT19, GT21, GT31).

Genel Türkçedeki erken dönem S-Türkçesi alıntılar *s-* ile, daha geç alıntılar ise *š-* ile başlamaktadır. Bu kuralın istisnaları da vardır (bk. GT25-26, GT32-35). Bu durum, S-Tü. **ś-* sesinin sesletim varyantları ve bunların alıcı diller tarafından farklı şekillerde duyulması gibi karışık süreçlerle bağlantılı olabilir.

Aşağıda ele alınan bazı sözcükler, ikileme (reduplikasyon) türetmek için *s-* ön sesiyle oluşturulmuş biçimler olarak açıklanmak istenebilir. Benzer ikilemeler farklı dillerde tanıklanmıştır: Trk. *kaba saba* “görgüsüz; özensiz”, Mo. *mal sal* “sığır”, *morin sorin* “at ve sığır”, Kalm. *baga saga* “ıvır zıvır”, Kamrupi *ghara-sara* “at ve benzeri”, *khori-sori* “yakıt ve benzeri” (Müller 2004: 63, 233, 278), Tuv. *aar-saar* “ağır”, *uuruk-suuruk* “eş zamanlı”, *pelek-selek* “hediye”, *porbak-sarbak* “yuvarlak” (Harrison 2001: 157-158), YUyg. *anda-sanda* “ara sıra, bazen” (Kaydarov 1958: 136), Bşk. *ırım-sırım* “boş inançlar, batıl inançlar” (BRS 786). Ancak ele aldığımız kelimelerin hepsi bağımsız sözcükbirimlerdir. Buna uymayan tek sözcük, *yaš* ile ikileme içinde kullanılan *sıš* kelimesidir (bk. GT17). Bu iki kelimenin ünlülerinin farklı olması, ikileme ihtimaliyle uyuşmamaktadır.

2.1. Genel Türkçede S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

GT1. GT söl “nemlilik; et suyu” < *siölǎ ← S-Tü. *śölǎ | GT *höl “nem, ıslaklık; et suyu”

GT *söl* “(ağaçtaki, etteki) nemlilik; ıslak; et suyu; irin, akıntı; kan” (EDPT 824; VEWT 430; ESTYa VII 321-322; Wilkens 2021: 623), krş. Bşk. (ağ.) *hül* “ıslak” (DSBYa 382) < *siölǎ ← S-Tü. *śölǎ | GT *höl* (Yak. *üöl*) “nem, ıslaklık, rutubet, tav; ıslak, yaş, nemli; et suyu; su, küçük göl, gölet, deniz” (EDPT 124; VEWT 371; ESTYa I 524-525), Hlç. *hřl* ~ *hěl* “ıslak” (WCh 131), Hlç. *höl* “ıslak, nemli” (Doerfer 1987: 293); Çuv. (ağ.) *vil šiv* “çiy, şebnem” (Sergeyev 1968: 92).

Türkçe sözcük, Moğolcaya *silön “et suyu; çorba” (N 495-496) ve Moğolcadan Tunguzcaya *sile “et suyu, çorba” (Doerfer 1985a: 26; Rozycki 1994: 181) olarak girmiştir. Mo. *silön şekli, Türkçe kelimenin *siölǎ biçimine gittiğini göstermektedir. Proto-Moğolca kelime, *siöle > *siölö > **silö.n* olarak değişmiştir. Doerfer (2004: 360, 720) ise, aksine, kelimenin Tunguzcadan Moğolcaya girmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak Tg. *sile “çiy, kırağı; yağmur (damlaları), çisenti” (Alonso de la Fuente 2017: 352n.) sözcüğünün Mo. *silön “et suyu; çorba” kelimesini anlamsal olarak karşılamadığı açıktır.

Yegorov (1964: 54), Çuv. (ağ.) *vil šiv* ~ *vil šivě* “çiy, şebnem” tamlamasındaki *vil* sözcüğünün GT *höl* ile soydaş olduğunu iddia etmiştir. EUyg. *öl suv* “rutubet₂, nemli bir şey₂” (Wilkens 2021: 530) ikilemesi göz önüne alındığında, bu iddia ihtimal kazanmaktadır. Yak. *öl* “birinci derece doyunluk; doyma” (Pekarskiy 1958-1959: II/1926) kelimesi ise Starostin-Dybo-Mudrak’ın (EDAL 1337) iddiasının aksine GT *söl* sözcüğünün devamı olmaktan ziyade, Mo. *öl* “yiyecek, erzak; besleyicilik; besin; açlık” (L 633) isminden alıntıdır.

Bizce, GT *siölǎ biçimi GT *höl sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *sölǎ şeklinden alıntıdır. S-Tü. **sö-* ses öbeği, erken Genel Türkçede **siö-* ile karşılanmıştır. Bu alıntı, Genel Türkçedeki S-Türkçesi alıntılarının tarih öncesi döneme kadar gittiğini göstermektedir.

GT2. GT *sıgıt* “ağıt, ağlama, feryat” ← S-Tü. *šıgıt | GT *hıgıt “ağıt, ağlama”

GT *sıgıt* “ağıt, ağlama, feryat; yas, matem” (EDPT 806; VEWT 415; Şirin 2016: 739; Wilkens 2021: 606) ← S-Tü. *šıgıt | GT *hıgıt > EUyg. *yıgıt* “ağıt, feryat” (Kaya 1994: 62; Kaya 2021: 85; Zieme 1996: 82, 229; Wilkens 2021: 898), KY *agıtlu* “üzgün” (Yaman 2012: 300), Trk. (ağ.) *ağıt* ~ *ağat* ~ *avut* “ölen bir kimsenin iyi hallerini ve ölmesinden duyulan acıları sayıp dökmek üzere söylenen

ezgi, ezgi ile mersiye söyliyerek ağlama” (DS 93), Trk. (ağ.) *avut* “bağırarak ağlama, sesli ağlama” (DS 396), krş. GT **hīgı ~ *hāgı* “ağlama” (EDPT 75; Boeschoten 2022: 145), GT **hīg(i)la- ~ *hāg(i)la-* “ağlamak” (EDPT 85; Boeschoten 2022: 145).

Genel Türkçedeki S-Türkçesi alıntılar içinde en erken tanıklanmış olanı, hiç kuşkusuz Kül Tegin Yazıtı’nda geçen *sıgıt* “ağıt, feryat” sözcüğüdür. Bu kelimenin *sıgıtçı* “ağıtçı” ve *sıgta-* “ağıt yakmak” türevleri de yine Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda tanıklanmıştır. Kelime, Eski Uygur Türkçesinde (AYS 5/1) *yıgıt sıgıt* (Kaya 1994: 62; Kaya 2021: 85; Zieme 1996: 82, 229) ikilemesinde görülür. Kāşgārī de sözcüğü *sıgıt* “ağlama” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/276) olarak vermiştir. Çağdaş lehçelerde ise Koyb. Tel. *sıyıt* “ağıt, feryat” (R IV 619-620), Sag. Koyb. *sīt* “haykırış, ağıt” (R IV 655), Hak. *sut* “ağlama, hıçkırık” (HTS 436) ve Leb. *sıyıt* “ağlama” (HTsch 160) olarak korunmuştur.

GT *sıgıt* kelimesinin etimolojisine dair pek fazla öneri yoktur. Gabain (1950: 75, 333), *sıgıtçı* ismini farazi **sıg-* “ağlamak” fiilinden türemiş olarak göstermiş ve aynı fiili gramerin sözlük kısmında **sıg-* (*sıgı-?*) “ağlamak” şeklinde vermiştir. Räsänen (VEWT 415) de *sıgıt* sözcüğünü farazi **sıg-* ve **sıgı-* “ağlamak” fiillerinden türemiş saymaktadır. Tekin (2003: 85) ise sözcüğün **sıgı* isim kökünden eski çokluk eki *+t* ile türediğini varsaymış ve Trk. *ağıt*, Az. *agı* ve Tkm. *āgı* kelimeleriyle karşılaştırmıştır. Osm. *sıkla-* “ağlamak, gözyaşı dökmek, sızlamak” (TS 3412-3413) ve Trk. (ağ.) *sıkla-* “çok ağlamak” (DS 3606) sözcükleri göz önüne alındığında Tekin’in etimolojisi ihtimal kazanmaktadır. Matuz (1972: 23-24) ise bunlardan farklı olarak *sıgıt* kelimesini *sı-* “kırmak” fiilinden *-gıt*, *-gut* ekiyle türemiş saymıştır.

Bizce, GT *sıgıt* sözcüğü GT **hīgıt* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sīgıt* biçiminden alıntıdır. GT **hīgıt* sözcüğü, **hīgı* kökünden *+t* ekiyle türetilmiştir. Bu kök, Clauson’un (EDPT 75) verdiği sözcükler haricinde, Trk. (ağ.) *ağısını al-* “acısını gidermek, sızısını dindirmek” (DS 92), Az. *agı* “ağlama, ağıt” (ARL I 53) ve Tkm. *āgı* “ağlama; ağıt, kederli şarkı” (TkmRS 24)

kelimeleriyle de birleştirilmelidir. Aynı kökten türemiş GT **hīg(i)la-* fiilinin soydaşları olan Tkm. *āgla-* “ağlamak, gözyaşı dökmek, hıçkıra hıçkıra ağlamak” (TkmRS 22), Tuv. *ula-* “ağlamaklı olmak, ağlayası gelmek, ağlayacak olmak” (Ölmez 2007: 177) ve Hıç. *hıyla- ~ hiyla- ~ hiylä- ~ hayla- ~ huyla-* “ağlamak” (WCh 131; Doerfer 1987: 291-293) sözcükleri, bu tasarımı açıkça desteklemektedir.

GT3. GT *sagı ~ sagu ~ sagun* “ağıt, mersiye, feryat figan”
← S-Tü. **śāgi ~ *śāgin* | GT **hīgi ~ *hāgi* “ağlama”

GT *sagı ~ sagu ~ savu ~ sagun* “ağıt, mersiye, feryat figan” (VEWT 394; ESTYa VII 144; TS 3245; Boeschoten-O’Kane 2015: 669; Kúnos 1902: 164; Dankoff 1991: 79; Akkuş 1995: 817) ← S-Tü. **śāgi ~ *śāgin* < **hiāgi* | GT **hīgi ~ *hāgi* “ağlama, ağlayış” (EDPT 75; Boeschoten 2022: 145) > EUyg. *yığı* “inilti” (Wilkens 2021: 897), KE *yığı* “göz yaşı, ağlama, girye” (Ata 1997: 733), ME *ıgı* “ağıt, feryâd” (Yüce 1993: 127), HŞ *yığı* “ağlama, ağıt, hıçkırarak ağlama” (Zajączkowski 1958-1961: III/90-91), Çağ. *yığı* “ağlama, ağlayış” (Rahimi 2021: 251), Trk. (ağ.) *ağısını al-* “acısını gidermek, sızısını dindirmek” (DS 92), Az. *agı* “ağlama, ağıt” (ARL I 53), Tkm. *āgi* “ağlama; ağıt, kederli şarkı” (TkmRS 24), Kırg. *ıy* “ağlama” (KırgRS II 425), Özb. *yiği* “ağlama, hıçkırarak ağlama” (UzRS 198), YUyg. *yiği ~ žiği ~ žiğa* “ağlama, hıçkırarak ağlama” (Nadjip 1968: 489-490, 802), Alt. *ıy* “ağlama, inleme” (ATS 88), Hak. *ī* “ağlama, zırlama; ağlayıp sızlanma” (HTS 201), krş. GT **hīg(i)la- ~ *hāg(i)la-* “ağlamak” > *ıgla- ~ agla- ~ yıgla- ~ yagla-* (EDPT 85; Boeschoten 2022: 145).

Şimdiye kadar en eski tanığına Kışaşı’l-Enbiyā’da rastlanan GT *sagı ~ sagu ~ sagun* sözcüğü, Çağatay, Kıpçak¹⁸¹ ve Osmanlı Türkçesinde varlığını sürdürmüştür. Etimolojisi hakkında ciddi öneriler yoktur. Budagov (1869-1871: I/688), Osm. *sagı* ismiyle kullanılan *sag-* yardımcı fiiline dikkat çekmiş ve bunun Osm. *sagin-*

¹⁸¹ Sözcük, Kıpçak Türkçesinde sadece tek bir eserde tanıklanmıştır: KFT *sagu* “ağıt” (Ağar 1989: 1054).

(< GT **sākin-*) fiilinin kökü olduğunu varsaymıştır. Bu fiil, Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat ve Paris nüshalarında *sak-* “ölünün iyiliklerini sayıp anlatmak, ölüye ağlamak” (Özçamkan Ayaz 2020: 812) olarak geçmektedir. Ancak söz konusu ismin Harezmi Türkçesinde de /g/ ile *sagi* (Boeschoten-O’Kane 2015: 669) şeklinde görülmesi, bu etimolojiyle çelişmektedir. Clauson (EDPT 805), kelimeyi *sagu* “tahıl ölççeği” sözcüğünden ayırmış ve kökeninin belirsiz olduğuna dikkat çekmiştir. Bulut (1997: 273n.), kelimenin DLT *savrul-* “(göz yaşı) damla damla akmak” ile bağlantılı olabileceğini belirtmiştir.

Bizce, GT *sagi* ~ *sagu* ~ *sagun* kelimesi GT **hīgi* ~ **hāgi* isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śāgi* biçiminden alıntıdır.

GT4. GT *sīm* ~ *sān* “vücut, boy bos, endam, dış görünüş”
 ← S-Tü. **śīm* | GT *yīn* ~ **yēn* “insan bedeni, vücut; uzuv; cilt, deri”, Çuv. *śan* “insan bedeni, vücut”

EUyg. *sin* “beden, vücut; uzuv; kadavra, ölü, ceset; boy, vücut boyu, vücut yüksekliği” (Wilkens 2021: 609), GT *sīn*¹⁸² “vücut, boy bos, endam, dış görünüş, figür, vücut yapısı; idol, put” (EDPT 832; VEWT 418, 422; Leksika 266; ESTYa VII 400-401; Boeschoten 2022: 290), GT *sān* “vücut, beden; uzuv, organ, vücudun bir parçası” (ESTYa VII 188-189) < GT *sīn* ~ *sān* ← S-Tü. **śīm* | GT *yīn* ~ **yēn*¹⁸³ “insan bedeni, vücut, gövde; uzuv; cilt, deri” (EDPT 941; VEWT 203; Leksika 266-267; Boeschoten 2022: 416) > EUyg. *yīn* “cilt, deri, uzuv” (Wilkens 2016: III/1115), EOT *yīn* “vücut; vücut uzvu” (Boeschoten 2022: 416), HTKL *yān* “vücut” (Emmerick-Róna-Tas 1992: 233, 240), RS *yīn* “vücut, beden” (Güner 2017: 139), Trk. (ağ.) *yīn* “beden” (DD 1532), Tkm. *īn* “beden, gövde,

¹⁸² İlk bakışta GT *sīn* kelimesiyle birleştirilebilecek olan Tkm. *sīna* “beden, vücut” (TkmTS 575) sözcüğü esasında Farsçadan alıntıdır.

¹⁸³ Dankoff-Kelly (1982-1985: II/222), DLT’deki sözcüğü *yēn* okumuştur. Aynı sözcük, Tibet yazılı Budist kateşizm metninde de *en* “vücut, beden” (Maue-Röhrborn 1985: 81) olarak geçmektedir.

vücut” (TkmTS 377), Yak. *ät-sīn* (< *ät yīn*) “vücut” (Pekarskiy 1958-1959: II/2230); Çuv. *śan* (< **jān*) “vücut, gövde” (Paasonen 1974: 129; ÇRS 396).

Choi (1988: 166), Tekin (1997a: 170) ve Ölmez’e (2002: 180) göre, ET *sīn* kelimesi Çin. *shēn* 身 “vücut; öz, kendi” kelimesinden alınmıştır. Çin. *shēn* 身 kelimesinin telaffuzu, Erken Orta Çince için *ein* (Pulleyblank 1991: 279) ve Orta Çince için *śjen* (Schuessler 2007: 457) olarak, Eski Kuzeybatı Çincesi için **sin* (Coblin 1994: 361) olarak tasarlanmaktadır. Róna-Tas–Berta (TLH 800) ise kelimenin Çince kökenli olduğunu kabul etmez.

GT *sīn* sözcüğüyle ilgili en dikkat çekici etimoloji, Şçerbak’a (1989: 136-137) aittir. Şçerbak, *sīn* isminin kökü olarak Sultan Veled’in Rebāb-nāme’sinde geçtiğini iddia ettiği *sı-* “benzemek” fiilini göstermiş ve bu fiili bir yandan Kırg. *sıyak* “yüz”, Kzk. *sıyaktı*, Kklp. *sıyakhı*, Kırg. *sıyaktū* “benzer” ve Kzk. Kklp. *sımak*, Kırg. *sımak*, Tat. *sımak*, *sıman* “benzer, gibi” isimleriyle, diğer yandan ET +*sIg* ekiyle karşılaştırmıştır.

Bizce, GT **sīn* ~ **sān* sözcüğü GT *yīn* ~ **yēn* ve Çuv. *śan* (< **jān*) kelimelerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śīn* biçiminden alınmıştır. Yegorov (1964: 202) ve Fedotov’un (1996: II/84) iddiasının aksine, Çuv. *śan* kelimesi Far. *tan* “vücut, beden” (Steingass 1963: 326) sözcüğünden alıntı olan ve Türk lehçelerinde *tan* ~ *tān* ~ *dān* ~ *dānā* olarak tanıklanan biçimlerle ilişkilendirilemez.

Róna-Tas–Berta’ya (TLH 799-802) göre, Mac. *szín* “renk, yüz, dış görünüş, bir şeyin en iyi kısmı, bir şeyin üst kısmı” sözcüğü Batı Eski Türkçesi **sin* (= ET *sin* “insan vücudu, dış görünüş”) kelimesinden alınmıştır. Ancak Macarcadaki diğer Bulgar Türkçesi alıntılarda olduğu gibi, bu sözcükte de **s-* sesinin /ı/ ve /i/ ünlüleri önünde **š-* sesine değişip Macarcada *s-* [š] olarak ortaya çıkması gerekirdi. Bu kural göz önüne alındığında, Mac. *szín* sözcüğü, GT *sīn* ~ *sīn* veya S-Tü. **śīn* (< **kīn*) biçiminden alıntılanmış olmalıdır.

Macarca kelimenin etimolojisi ve S-Tü. *śīn biçiminin ayrıntılı bir tartışması yukarıda verilmiştir (bk. MC16).

Çuv. *sān* “yüz, çehre, görünüş; görüntü, manzara; resim, portre, fotoğraf; renk; (ağ.) maske” (ÇRS 351) kelimesi de GT *sīn* (← S-Tü. *śīn) biçiminden gelen Tat. *sīn* “endam, boy bos, görünüş; put, heykel” (TatTS 283) sözcüğünden alıntılanmıştır. Aksi hâlde, BT *śīn > *śīn şeklinin Çuvaş Türkçesinde *sān* değil, *śān biçimini vermesi beklenirdi.

GT5. GT sırt “bayır, yokuş, dağ sırtı; art, sırt” ← S-Tü. *śirt | GT yız “omurga; dağ, dağ sırtı; bir şeyin arkası”

GT *sirt* “art, sırt, omuz, kürek kemiği; bayır, yokuş, dağ sırtı, tepe” (EDPT 846; VEWT 419-420; ESTYa VII 418-420; Leksika 268; Eren 1999: 366) ← S-Tü. *śirt < *śir+*It* < *śir | PT **ńur*₂ > GT *yız* “omurga; dağ, dağ sırtı; bir şeyin arkası” > EUyg. *yız* (oku: *yız*) “omurga” (Kara-Zieme 1976: 32, 102), Yak. (18. yy.) *sis* “sırt” (Mueller 2003: 226), Yak. *sis* “dağ sırtı, sıradağ, sık ormanlı dağ; omurga, sırt, bel, boş böğür, (bir şeyin) arka(sı); destek, payanda; zengin kimse” (Pekarskiy 1958-1959: II/2248; Monastyrjew 2006: 139; Li 2009: 241-243), Yak. (ağ.) *sis* “dağ” (DSYaYa 209), Dolg. *his* “sık orman, tepe; sırt, omurga, sırtın bel kısmı” (Stachowski 1993a: 105; Stachowski 1998a: 105; Li 2009: 241-243; Li 2011: 419), krş. Mo. *niruyun (< *niriyun) “sırt, omurga; dağ sırtı” (N 457-458), PTg. **ńur*₁+ “omurga”¹⁸⁴ (Doerfer 2004: 602).

Türkçede ilk olarak DLT’de Oğuzca kaydıyla geçen GT *sirt* sözcüğü, Ramstedt (1952: 227) tarafından *sir*+*t* olarak tahlil edilmiş ve Mo. *sirke* “domuzların boyun kılları” ile karşılaştırılmıştır. Clauson (EDPT 846) ve Eren (1999: 366), Türkçe kelimenin ilk anlamının “sırt, ense ile kuyruk sokumu arasındaki bölüm” olduğu görüşünde birleşmektedir.

¹⁸⁴ Bu sözcük, Tunguzcadan Yakut Türkçesine *nīrā* “nehirler arasında su bölümü çizgisi oluşturan yayla” olarak girmiştir (Kałużyński 1982: 266).

GT *sirt* sözcüğüne karşılık gelen Çuv. *šart* “tepe, yükselti, yüksek yer; sırt, hayvanların sırtı; bataklık, ıslak ova” (ÇRS 354) sözcüğü Tatar Türkçesinden alıntıdır. Çuv. (ağ.) *šart* “horoz ibiği, at yelesi” (*tu šarčë* “dağ tepesi”) (ÇRS 613) ise GT *sirt* “sert kıl, at kılı, domuz kılı” (TLH 723) sözcüğüyle ilişkilidir.

GT *sirt* sözcüğü, bizce, GT *yız* isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan *sır biçiminin *sirt türevinden alınmıştır. Aynı türev, Mac. *szirt* [sirt] “kaya, sarp kayalık; dağın tepesi; dik nehir kıyısı; ense, kafanın arkası” (bk. MC15) kelimesinin de kökenini oluşturmaktadır.

GT6. GT sık “sık, yoğun, seyrek karşıtı” ← S-Tü. *sık | GT *hıgı “sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş”

ME *sık* “sık” (Yüce 1993: 175), CC *sık* “birbirine yakın, yoğun” (Grønbech 1942: 229), BV *sık* “sık” (Ağar 1986: 275), DM *sık* “sıkıştırılmış, (sıkıca) örülmüş” (Zajaczkowski 1969: 45), İH *sık* “birbirine çitilmiş, çitişmiş, bitişmiş” (İzbudak 1936: 41), İMS *sık* “sık, yoğun” (Toparlı 1992: 591), Osm. (14. yy.) *sık* “birbirine yakın ve bitişik, sık, seyreğin zıddı” (Akkuş 1995: 829), Osm. (14 yy.) *sık* “sıkı, sık dokunmuş” (Önler 1999: 260), Trk. *sık* “benzerleri veya parçaları arasında çok az aralık bulunan, seyrek karşıtı; çok bulunan, çok rastlanan; kısa zaman aralıklarıyla, az aralıklarla; aralıksız olarak, aralarında az aralık bırakarak” (TrkS 1963), Gag. *sık* “yoğun; sıkı dokunmuş; sık” (GRMS 448), Az. *sık* “sık, birbirine yakın, yoğun, sıkı” (ARL IV 136), Kmk. *sık* “sıkı (dokunmuş); masif” (KmkRS 293), Nog. *sık* “sıkı” (NRS 319), Krm. *sık* “sık, yoğun, sıkı, birbirine yakın” (Useinov 2007: 519), Kar. (K) *sık* “sık, sıklıkla; sık, yoğun” (KRPS 491), Kar. (T) *sık* “sık, yoğun” (KRPS 495), Tkm. *sık* “sık, gü” (TkmTS 574), Sal. *sık* “yoğun” (Hán-Mă 2010: 257), Sal. *sık* “sık, yoğun” (Lín 1992: 57), Kmd. *sık* “sık, yoğun” (Tukmaçev 1995: 70) < GT *sık* “sık, yoğun, seyrek karşıtı” (EDPT 804; ESTYa VII 396-398) ← S-Tü. *sık */*śig*/ | GT *hıgı > *yıgı* ~ *yigi* “sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş” (bk. PP8).

Orta Türkçeden itibaren karşımıza çıkan ve ağırlıklı olarak Batı Türk lehçelerinde tanıklanan *sık* sözcüğünün kökeni belirsizdir. Doerfer (1982: 108), *sık* ismini *sık-* fiiliyle karşılaştırmış ve *sık* isminin *sıkık* biçiminden gelme ihtimalini zayıf olarak değerlendirmiştir. Dıbo (ESTYa VII 396-398), bu sözcüğü *sık-* “sıkmak, sıkıştırmak” ve *sıt-* “sıkmak, sıkıştırmak” fiillerinin ortak kökü olarak kabul ettiği **sı-* ile birleştirmek istemektedir. Aydemir (2014: 58) de bu etimolojiyi tekrarlayarak desteklemektedir. Ancak bu etimoloji yapısal ve anlamsal açıdan pek muhtemel değildir.

Bizce, bu sözcük GT **hıgı* (> *yıgı* ~ *yigi*) kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sık* biçiminden alıntıdır. S-Türkçesinde beklenen şekil **şığı* olmasına rağmen, burada kelime sonundaki ünlünün düştüğü ve damaksız ünsüzün tonsuzlaştığı görülmektedir. GT *yıgı* ~ *yigi* ve GT *sık* kelimelerini birleştiren anlamsal özelliklerden biri, ikisinin de sıkı dokunmuş kumaşlar için sıfat olarak kullanılmasıdır.

GT7. GT *sikän* “kuru ot, saman” ← S-Tü. **şikän* < **šäkän* | GT *yäkän* ~ *yekän* ~ *yikän* “hasır, hasır otu, saz, kamış”

EUyg. (Abitaki) *sikän ot* “kuru ot” (Ölmez 2007: 250), Kang. (18. yy.) *sigén* “ot” (Borgoyakov 1973: 117), Alt. (Abakan) *sigen* “ot” (Verbitskiy 1884: 298a), Hak. *šigen* “kuru ot; (ot) sapı; şiş, örme şişi; kibrit” (Arikoğlu 2005: 432; HTS 443), Tuv. Sag. *sigän* “kuru ot” (R IV 684), Tuv. *sigen* “ot” (TuvTS 93), Tuv. *sigen* “saman; ot, çimen” (TuvRS 375), Tuv. *kıyar-sigen* “Carex (Ayakotu)” (TuvRS 281), Tof. *šigen* ~ *šigän* “ot, ot sapı, saman” (Rassadin 2010: 155), Tof. *šigen* “uzun ve kaba bir ot türü” (Rassadin 2016: 355), Cung. Tuv. *čigen* (sic) “saman, kuru ot” (Mawkanuli 1999: 248) < GT *sikän* “(kuru) ot sapı” ← S-Tü. **şikän* < **šäkän* | EUyg. *ekän* “(bir tür) bozkır otu” (Wilkens 2016: III/973), GT *yäkän* ~ *yekän* ~ *yikän* “hasır, hasır otu, saz (Typha angustifolia), kamış” (EDPT 913; VEWT 195a; ESTYa IV 172-173; Hauenschield 1994: 87; Hauenschield 2016: 36-37; Boeschoten 2022: 408), krş. Mac. *gyékény*

[d'ëkëñ] “hasır otu, karnış, saz” (TLH 377-378), Mo. *jegešün* ~ *jegešün* “karnış, saz” (L 1043) (bk. UD1, ÇUV1).

Eski Uygur Türkçesinden beri görülen GT *sikän* “kuru ot, ot sapı” sözcüğü, bizce, GT *yäkän* ~ *yekän* ~ *yikän* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *sikän biçiminden alıntıdır. Kelimenin anlamı, S-Türkçesinde değişmiş görünmektedir. Genel Türkçede benzer anlamlar, Trk. (ağ.) *jeğen* ~ *jeğan* ~ *jeğen* ~ *jejen* “dövende ezilmeyen çavdar, buğday sapı” (DS 874), Trk. (ağ.) *jeğan* “karışık atılmış veya yığılmış ot, arpa, buğday sapı” (DS 875) ve Trk. (ağ.) *jeğen* “hayvanlara yedirilmek üzere doğranmış mısır sapı” (DD 251) sözcüklerinde görülür. Tietze (2002: 424), bu kelimeyi Kürt. *jeğen* “kofa sazi” (Jaba 1879 :116) kökenli göstermek istese de esasında Kürtçe sözcük Türkçeden alıntılanmıştır. Türkiye Türkçesi ağzlarında GT /k/ ünsüzünün tonlulaşması, GT *yäkän ilk şekline işaret etmektedir.

YUyg. (Turfan) *yäkä* “bataklık otu” (Malov 1961: 116), Trk. (ağ.) *yeğen* “büyük dallardan çıkan ince dallar, filizler” (DS 4223) ve Trk. (ağ.) *jeğan* “bir cins asalak ot” (DS 874) sözcükleri kesin olarak bu gruba dâhilken, Leb. *t'igen* “ladin ağacı” (Baskakov 1985: 214) ve Yak. *sigä* “erguvani söğütten yapılmış sicim” (Monastyrjew 2006: 137) sözcüklerinin aidiyeti şüphelidir.

Aynı S-Türkçesi kelime, Udm. *šakan* “hasır örtü; at örtüsü” sözcüğünün de kökenini oluşturmaktadır (bk. UD1).

GT8. GT sükän “semer; sepet, küfe; çöten, kirtil” ← S-Tü. *sükän < *sükgän | GT yük “yük”, Çuv. šäk ~ šäk “ağırılık, yük, külfet”

EUyg. *sükän* “palan” (Wilkens 2021: 636), DLT *sükän*¹⁸⁵ “semer” (EDPT 821; DTS 517; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/307), Tef. *sükän* “kutu, sepet” (?) (Borovkov 1963: 278), Tat. *sökö* “balık tutmak için bir alet” (R IV 594), Tat. *sükä* “çöten” (R IV 798), Tob. *sükä*

¹⁸⁵ Sözcük, birçok kaynakta *sögän* okunagelmiştir.

“çöten” (R IV 796), Tob. Şor. *sügän* “çöten” (R IV 799-800), YUyg. *sükän* “küfe, yük hayvanına takılan küfe” (Schwarz 1992: 495), YUyg. *sügän* ~ *sögän* “sepet” (Yakup 2005: 467), Tuv. *sügen* “dallardan veya telden yapılan huni şeklinde balık kapanı” (TuvRS 393), Tof. *sügen* “balık kapanı” (Rassadin 1971: 229), Alt. *sügen* “(balık avlamak için) çöten, kirtil” (ATS 160), Hak. *sügen* “deniz hayvanlarını avlamakta kullanılan, ince dallardan örülmüş sepet, çöten, kirtil” (HTS 472), Kmd. *sügen* “çuval; (balık avlamak için) çöten, kirtil” (Tukmaçev 1995: 68), Şor. *sügen* “balık ağı” (ŞRRŞS 50), Çul. *sügän* “çöten, kirtil” (Biryukoviç 1984: 59)¹⁸⁶ < GT *sükän “semer; sepet, küfe; çöten, kirtil” ← S-Tü. *sükän “semer, (yük taşımamak) küfe” < *sük+*gän* < *sük “yük” | GT *yük* “yük”, Çuv. *šäk* ~ *šék* “ağırlık, yük, külfet” (EDPT 910-911; VEWT 212; Fedotov 1996: II/90) (bk. PP4).

Hamilton (1986: I/135-136) Or. 8212 (180) numaralı yazmada S(=Š)WKYN olarak yazılmış kelimeyi Kāşgārī'nin verdiği *sükän* ile birleştirmiş ve bu sözcüğün Toh. B *suk-* “iletmek; sarkmak”¹⁸⁷ fiiliyle ilişkili olabileceğini belirtmiştir. Moriyasu (2020: 80-82, 229) ise söz konusu yazmada S- ve Š- harflerinin açıkça ayırt edildiğini not ederek aynı kelimeyi *šükin* okumuş ve *šük* isminin muhtemelen Çin. shù 束 “demet, bohça” kökenli olduğunu yazmıştır.

Bizce, GT *sükän* sözcüğü S-Tü. *sükän (< *sükgän) biçiminden alıntıdır. Bu biçim, S-Tü. *sük “yük” kökünden +*gAn* ekiyle türetilmiştir. GT +*gAn* eki, Erdal’ın (OTWF 85-89) işaret ettiği hayvan, bitki ve meyve adları haricinde, *başgan* “önder, başkan”, *temürgän* “ok temreni” ve *yetigän* “Yedikardeş yıldızı, Büyükhay” isimlerinde de görülmektedir. Söz konusu ek, S-Türkçesinde alet isimleri türetme görevini üstlenmiş olmalıdır.

¹⁸⁶ Çuv. *šeke* “balık kapanı, çöten” (ÇRS 359) sözcüğü, Tat. *sükä* biçiminden alıntıdır.

¹⁸⁷ Adams (2013: 759-760), Toh. B ¹*suk-* “iletmek, teslim etmek” ve ²*suk-* “sarkmak, oyalanmak” fiillerini ayrı ele almakla birlikte, ikisinin etimolojik olarak bağlantılı olduğunu belirtmektedir.

Trk. (ağ.) *ard-* “yükletmek” (DS 307) fiilinden türemiş olan *ardak* “küfe” (DS 303) sözcüğü, S-Tü. *sük “yük” > S-Tü. *sükgän “semer, küfe” türevine anlamsal açıdan koşutluk arz etmektedir.

S-Tü. *sük “yük” ismi, PP *šekit / *šekid “ağır, zor; hamile” (bk. PP4) sözcüğünün de kökenini oluşturmaktadır.

GT9. GT sarın “şarkı, melodi” < *sār ← S-Tü. *sār | GT *hīr ~ *hīri “şarkı”, Çuv. yură “şarkı”

GT *sarın* “şarkı; kederli şarkı; melodi; ses; efsane; keder, hüzn, melankoli” (VEWT 404; ESTYa VII 211-212), Kmd. *sārın* “şarkı, halk şarkısı” (Baskakov 1972: 244), Leb. *sırınaš*’ (< *sirin+*ač*) “şarkıcık” (HTsch 160), Kzk. *sar* “şarkı” (R IV 312; Shnitnikov 1966: 168) < *sār ← S-Tü. *sār < *hiār | GT *hīr ~ *hīri > GT *ır* ~ *ırı* ~ *yır* ~ *yūr* “şarkı, melodi” (EDPT 192; VEWT 166a, 201b; ESTYa IV 285-286; TMEN IV No. 1937; Leksika 610-611), BT *hiār(*ı*) > Çuv. *yur* ~ *yor* ~ *yură* ~ *yoră* “şarkı, türkü” (Fedotov 1996: II/490), krş. Mo. *ırayu “melodi, melodili; şarkı söyleme” (N 373), Tg. *jar* “şamanların söylediği şarkılar” (Doerfer 2004: 260-261), PY *iʔλ / *iʔλ “şarkı; şarkı söylemek” (Werner 2002: I/389), POBUg. *ırʔz ~ *ārʔz “şarkı” (Korenchy 1972: 52).

GT *sarın* sözcüğü, yalnızca çağdaş Türk lehçelerinde tanıklanmıştır. Kelime, bu şekliyle Kumuk, Tatar, Kazak, Altay, Kumandı-Kiji, Lebed, Hakas, Teleüt, Şor, Sagay, Koybal ve Tuva Türkçesinde yaşamaktadır. Orta Türkçe ve bazı çağdaş lehçelerde bu isimden *sarna-* “şarkı söylemek” fiili ve *sarınçı* “şarkıcı” ismi türemiştir (Boeschoten 2022: 281).

GT *sarın* sözcüğü, Kzk. *sar* kelimesi ile Kmd. *sārın* biçimindeki ünlü uzunluğu dolayısıyla *sār biçimine geri götürülebilir. Lebed Türkçesindeki /ı/ ünlüsü ise ikincil olmalıdır.

Bang (KOsm II 35), *sar* ve *sarın* arasındaki ilişkiyi farazi bir **sar-* “şarkı söylemek” fiili varsayarak açıklamaya çalışmıştır. Buna göre, *sarın* ismi **sar-* fiilinden -*Xn* ekiyle türemiştir.

Bang'ın iddiasının aksine, burada **sar-* değil, **sār+a-* fiilinden bir türetme söz konusudur: **sār > *sār+a- > *sāra-Xn > *sārın*. Bu türetmede varsayılan **sāra-* biçiminin GT *sayra-* (EUyg. *sarya-*) “(kuş) ötmek, cıvıldamak” (EDPT 859-860; VEWT 395; ESTYa VII 155; Tekin 1980b: 212, 288) fiiliyle ilişkisi ayrı bir sorudur. Kökeni belirsiz bu fiilin **sāra-* biçiminden ünlü ikizleşmesiyle değişmiş olması mümkündür.

Bizce, GT **sār* sözcüğü BT **hiār(ı)* biçiminin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śār* şeklinden alıntıdır. S-Türkçesi biçimin burada da Bulgar Türkçesi sözcüğe daha yakın oluşu dikkat çekmektedir.

Aynı S-Türkçesi sözcük, Toh. B *śarka* [eərkə] “şarkı, şarkı söyleme” (bk. TOH3) ve Erm. շրթ *šēr* “türkü, şarkı” (bk. ERM7) kelimelerinin de kökenini oluşturmaktadır.

GT10. GT *saran* “cimri” ← S-Tü. **śiran* | EUyg. kız “cimri, hasis”

GT *saran* ~ *saraŋ* ~ *saram* “cimri” (EDPT 853-854; VEWT 403a; ESTYa VII 202-203; Boeschoten 2022: 280) ← S-Tü. **śiran* < **śir+an* | EUyg. kız “cimri, hasis; paragöz, tamahkâr” (Kasai 2011: 174, 195; Oda 2015: 264), DLT (Argu) kız “pinti” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/260-261), KK *kazgıš* (sic) “cimri” (Toparlı-Çögenli-Yanık 1999: 75, 112), Trk. (ağ.) *kızan* “cimri” (DS 2861), Trk. (ağ.) *hızan* ~ *hızam* ~ *hızan* ~ *hizen* “açgözlü; miskin, tembel; görgüsüz, sonradan görmüş (kimse); cimri; yoksul” (DS 2381), Çuv. *hārħān* (< BT **kırkan*) “cimri” (ÇRS 549), krş. KM *kire-* ~ *keri-* “pinti olmak, cimri olmak” (L 471) (← BT **kır+ı-* “cimri olmak”).

Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanımlanmış olan GT *saran* “cimri” sözcüğünün bilinen hiçbir etimolojisi yoktur. Sözcük, birçok çağdaş lehçede *saraŋ*, Altay Türkçesinde ise *saram* biçimini almıştır. Bunlar, ikincil şekillerdir. Sözcüğün DLT *sār-* “sertçe azarlamak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/244) ve GT *saru-* ~ *sar-* “sarmak, dolamak” (EDPT 844-845) fiil köküyle bağlantısı hem anlamsal hem de morfolojik açıdan şüphelidir. Çuv. *saran* “cimri, hasis, eli sıkı”

sözcüğü ise Tatar Türkçesinden alıntıdır (Fedotov 1996: II/16-17). Mans. *sarà-n* “cimri, hasis” (Kannisto 1925: 175-176) ve Çer. *saran* “cimri, hasis” (Räsänen 1923: 59) kelimeleri de Türkçeden alıntılanmıştır.

Bizce, GT *saran* sözcüğü EUyg. *kız* “cimri, hasis” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śır(ǃ)* biçiminin *+*An* ekiyle genişletilmiş *śıran şeklinden alıntıdır. Türkiye Türkçesi ağızlarında *kızan* ~ *hızan* ~ *hızam* ~ *hızan* ~ *hizen* “cimri, açgözlü” kelimesinin tanıklanmış olması ve Eski Uygur Türkçesinde *saran* sözcüğünün *kız* sıfatıyla beraber *kız saran* “cimri” (Kasai 2011: 174, 195) ikilemesinde ve *kız kıvrıgak saran* “açgözlü ve cimri” (Oda 2015: 116-117) söz öbeğinde kullanılmış olması dikkate değerdir.

GT11. GT *sar* “zar, ince deri” ← S-Tü. *śar < *śarǃ | GT *yar* “zar, ince tüysüz deri”

MM *sar* “zar” (Toparlı-Argunşah 2008: 252), İH *sar* “zar, yumurtanın iç ince kabuğu” (İzbudak 1936: 39), Osm. (13/14. yy.) *sar* “ince deri tabakası, zar” (Doğuer 2013: 208), Osm. (15. yy.) *sar* “zar, yufka deri” (TS 3313), Trk. *zar* “ince perde veya örtü; kadınların örtündükleri çarşaf, car; ince ve yumuşak yaprak durumundaki organlara ve organ bölümlerine verilen ad; birbirine sımsıkı yapışık hücre ve moleküllerden oluşan ve bitkilerin çeşitli bölümlerini bir kın gibi saran ince tabaka” (TrkS 2498) < GT *sar* “zar, ince deri” ← S-Tü. *śar < *śarǃ | GT *yar* “zar, ince tüysüz deri” > Tat. (ağ.) *yar* “zar, ince deri” (TTDS 166; TTZDS 234) → Çer. *yar* “(ette, yumurtada vb.) zar” (TschW 171), krş. GT *yarıg* “deri, ham deri; zar” (VEWT 190a; ESTYa IV 146; Leksika 384-385; Stachowski 1993a: 98) (bk. MO12-13, MC7).

Orta Türkçeden itibaren tanıklanmış olan *sar* sözcüğü, GT *yar* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śar biçiminden alıntıdır. Aynı sözcük, Mo. *sarı (bk. MO12), Mo. *sırı “ham deri” (bk. MO13) ve Mac. *szár* (bk. MC7) kelimelerinin de kökenini oluşturur.

GT12. GT sırt- “dişlerini göstererek gülmek, sırtmak” < *sır- ← S-Tü. *śir- | GT *hur- ~ *yır- “gülümsemek”, Çuv. yër- “dişlerini göstermek; sırtmak”

İH *sırt-* “dişlerini göstererek tebessüm etmek” (İzbudak 1936: 41), Osm. *sırt-* “dişlerini göstererek gülmek, sırtmak; (acıdan) dişlerini sıkmak; dişleri takırdamak; dişleri arasından konuşmak, mırıldanmak” (R IV 642), Osm. *sirt-* “sırtmak” (R IV 647), Osm. *sıridak* ~ *sıridık* ~ *sıritik* “dişlek, sırtmış” (TS 3460), Trk. *sırt-* “dişlerini göstererek aptallık, şaşkınlık, kurnazlık veya alay belirtir biçimde gülmek; bütün çirkinliği ve kusuru ortaya çıkmak” (TrkS 1972), Trk. (ağ.) *sırtar-* “karşı durmak; göze çarpmak, tezat teşkil etmek; dişlerini göstererek gülümsemek” (AD 340) < **sır-it-* < GT **sır-* ← S-Tü. **śir-* | Tü. **hur-* > DLT *yiriş-* (oku: *yiriş-*) “gülümsemek, tebessüm etmek” (EDPT 972-973; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/185), KB *yiriş-* (oku: *yiriş-*) “gülümsemek” (Arat 1979: 547), İH *yılış-* (< *yiriş-*) “tebessüm etmek” (İzbudak 1936: 52), Trk. (ağ.) *yılış-* “sırtmak, gülümsemek, alaylı alaylı bakarak gülümsemek (Tor 2004: 393), Trk. (ağ.) *yığrıh* [yırırh] “sırtkan” (Yıldırım 2006: 495), Az. *iriş-* “sırtmak (gülmek, gülümsemek)” (ARL II 583), Az. (ağ.) *iriş-* (-*mağ*), *iriş-* (-*məx*) “yersiz, kıs kıs gülmek” (ADL I 260), Tat. *avız yır-* “manasız yere gülmek” (TatTS 18), Bşk. *awız yır-* “sırtmak, dişlerini göstererek gülmek” (BRS 56), Tkm. *yırşar-* “kıs kıs gülmek” (TkmTS 700), Tof. *çırı-* ~ *şırı-* (< **yırı-*) “gülümsemek” (Rassadin 2010: 203), Hlç. *hurçaqla-* “gürültülü ve kaba saba gülmek; eşek gibi gülmek” (WCh 132), Hlç. *hirçga-* “sesli gülmek” (Doerfer 1987: 293), Çuv. *ir-* “sırtmak” (Aşmarin 1994-2000: III/131), Çuv. *yër-* ~ *yer-* “sırtmak, gülmek” (Fedotov 1996: I/198-199) → Çer. *jə-rəm* ~ *jə-rem* “gülümsemek, gülmek, alay etmek” (TschW 201).

Tü. **hur-* fiili, Moğolcaya **ir(V)-* olarak girerek Klasik Moğolcada *irjayi-* “(bir dizi veya grup küçük nesne) hareket etmek veya görünmek; dişlerini göstermek; sırtmak, alayla gülümsemek” (L 416) ve *irtayi-* “alaycı gülümsemek; aşağılayıcı bir ifade takınmak” (L 415) olarak tanıklanmıştır.

Çer. *şârem* “sırtmak” (TschW 767) sözcüğü ise Tatar Türkçesinde tanıklanmamış bir **şır-* biçiminin varlığına işaret etmektedir. Bu biçim, Tatar Türkçesine doğrudan S-Türkçesinden girmiş olmalıdır.

GT *sırit-* fiili için önerilen fazla etimoloji yoktur. Boeschoten (2022: 294), İH *sırit-* fiilini Orta Türkçe *sıyır-* (< ET *sıdır-*) “sıyırmak” fiilinin türevleri arasında vermiş, ancak iki fiilin ilişkisi konusunda tereddüdünü de belirtmiştir.

Batı Türkçesi merkezli olan *sırit-* fiili, bizce, Tü. **hır-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **şır-* biçiminden alıntılanarak *-It-* ekiyle genişletilmiştir.

GT13. GT satan “bacak, uyluk, kalça”, Çuv. sutana “kalça, kıç” ← S-Tü. *şatan < *şota | GT yota “bacak, uyluk”

Çağ. (ŞS) *satan* “ayak ucuna kadar bir bacak” (PdC 333), Osm. *satan* “uyluk” (TS 3324-3325), Tkm. *satan* “ayak ucundan, bacakların bitiştiği yere kadar olan uzunluk (insan ve hayvan için)” (TkmTS 563-564), Trk. (ağ). *satan* “kalça; bacak” (DS 3550), Çuv. *sutana* “kuyruk kemiği bölgesi” (Aşmarin 1994-2000: XI/211), Çuv. *sutana* “kalça; (kuşlarda) kıç” (ÇRS 385) < Tü. **satan(a)* “bacak, uyluk, kalça” (VEWT 405; Leksika 281; ESTYa VII 215) ← S-Tü. *şatan < *şota+*n* < *şota | GT *yota* “bacak; uyluk, kalça; baldır; diz” (Hor. *yōta*, Yak. *soto*, Dolg. *hoto*) (EDPT 886; VEWT 207; ESTYa IV 29-30; Boeschoten 2022: 423; Wilkens 2021: 915; Doerfer-Hesche 1993: 655).

Orta Türkçeden beri tanıklanan *satan* sözcüğü, GT *yota* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şatan biçiminden alınmıştır. Bu biçimdeki +*n* ekine diğer S-Türkçesi şekillerde de sıkça rastlanmaktadır. Beklenen *şotan biçimi yerine *şatan görülmesi ise, ilk hecedeki düzensiz bir ünlü düzleşmesiyle açıklanabilir.

GT14. GT *sıs* ~ *sis* ~ *sas* “sis, pus, koku, duman, buhar” ← S-Tü. *śīs | GT *hīs “koku; buhar; kokulu duman”

GT *sıs* ~ *sis* “sis, pus, koku, kötü koku, yanık kokusu, kokulu kesif duman”¹⁸⁸ (TLH 797-798; Leksika 35), CC *sas* “buhar, buğu” (Lat. *brodim*) (Grønbech 1942: 215), TA *čas* “duman” (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 99) ← S-Tü. *śīs < *hīs | GT *hīs > *īs ~ *yīs “koku; buhar; kokulu duman” (VEWT 167, 170; ESTYa I 380-382) (bk. MC19).

Róna-Tas ve Berta’nın (TLH 797-798) bu kelime ailesine dâhil ettiği Yak. *īs* sözcüğü muhtemelen GT *hīs ile bağlantılıdır. Yalnızca Dolg. *ıs tuman* “yoğun sis” (Stachowski 1993a: 261) ikilemesindeki *ıs* kelimesi, Hak. *sıs tuban* ile koşutluğu dolayısıyla *sıs olarak tasarlanarak bu kelime ailesine dâhil edilebilir.

Çağatay Türkçesinden itibaren tanıklanmış olan *sıs* ~ *sis* ~ *sas* ~ *čas* sözcüğü, bizce GT *hīs kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śīs biçiminden alınmıştır. Mac. *szesz* [ses] “koku, kokulu buhar, buğu” sözcüğü de aynı S-Türkçesi biçimden alıntıdır (bk. MC19).

GT15. GT *sırım* ~ *sarım* ~ *sırum “üzengi kayışı” ← S-Tü. *śırım | GT *yirim* ~ *yırım* “şerit, kayış”

Çağ. سیریم *sirim* “üzengi kayışı” (PdC 366; R IV 704), Çağ. *sirim* “çerm, dilim dilim deri” (Kúnos 1902: 171), Çağ. *sırım* “sırım, çerm, kön, dilim dilim deri, tasme” (Durgut 1995: 396), Kİ *sirim* (*sıyırım*’dan ayrı olarak) “üzengi kayışı” (Caferoğlu 1931: 90), Osm. *sırım* “deri kayış” (R IV 642), Trk. (ağ.) *sırım* “deriden yapılmış sicim benzeri şerit; deri ip” (Gemalmaz 1995: 279; Aydın 2002: 152), Hak. *sarım* “ziftli iplik, sicim; sırım; deri şerit” (HTS 426), Hak. *sarım* “sırım, ip, deriden ip” (Arıkoğlu 2005: 413), Hak. *sarım* “ziftli iplik, sicim; sırım; deri şerit” (HTS 426) < GT *sırım* ~ *sarım* ~

¹⁸⁸ Róna-Tas–Berta’nın (TLH 797-798) verilerine Kzl. *şış* “kokulu buhar, koku, kötü koku” (Joki 1953: 25) sözcüğü de eklenmelidir.

*sırum ← S-Tü. *şırım | GT *yirim* ~ *yırım* > DLT *yerim* (*yirim* yerine) “şerit, kayış” (EDPT 969; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/156), Krç.-Blk. *şırımı* “eyerin kolan bağlanan delikli kayışı” (Tavkul 2000: 152), Nog. *şırım* “kayış” (Gürsoy-Naskali-Halén 1991: 153), Kzk. *şırım* “eyer kolanı ucundaki kayış” (Shnitnikov 1966: 108), Kırg. *şırım* “kısa ve düz kemer kayışı, arka kolanın tutturulduğu eyer kayışı” (KırgRS I 284), krş. Mo. *şırım (Dag. *julum* ~ *jilim* ~ *julim*, Dgx. *şırəη* ~ *şırıη* ~ *şırın*) “deri şerit, kayış; eyerin deri kayışları” (N 389; Ünal 2019: 560), Far. (17. yy.) *سیرم* *sīrum* “deri kayış” (TMEN III 309).

Clauson (EDPT 802), Orta Türkçeden itibaren tanıklanan GT *sırum* ~ *sirim* sözcüğünü DLT *sıdrım* “kayış” kelimesinin devamı saymıştır. Ancak bunun aksine işaret eden üç husus vardır: Birincisi, Kİ’de *sirim* “üzengi kayışı” ve *sıyırım* “beyaz kayış” (Caferoğlu 1931: 90-91) olmak üzere iki sözcük verilmiştir. Kİ *sıyırım* sözcüğü DLT *sıdrım* kelimesinin devamıyken, *sirim* bundan bağımsız bir sözcüktür. İkincisi, *sırım* kelimesinde eridiği varsayılan /y/ ünsüzü Osm. *sıyrıncak* “elde durmayıp kayan, kaygan” (TS 3465-3466), Osm. *sıyrık* “utanma perdesini kaldırmış, terbiye ve hayâsı kıt” (TS 3464) ve Trk. (ağ.) *sıyrıntı* “kumaş kıyılarından kesilen ensiz, uzun parça” (DS 3627) gibi birçok sözcükte korunmuştur. Üçüncüsü ve en önemlisi, GT *sırım* ~ *sirim* sözcüğünün düzenli olarak -d- > -z- değişimi gösteren Hakas Türkçesinde *sarım* olarak yaşıyor olmasıdır.

Bizce, GT *sırım* sözcüğü GT *yirim* ~ *yırım* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şırım biçiminden alıntıdır. Mac. *szirony* [siron] “ince deri şerit, kayış” sözcüğü de yine S-Türkçesindeki benzer bir biçimden alınmıştır (bk. MC11).

GT16. GT sır “çizgi, yiv, çentik; desen, süs; soy, nesil” ← S-Tü. *şır | GT hız “iz, çizgi”

CC ‹sırla› *sırla-* “oymak, işlemek” (Grønbech 1942: 229), Krm. *sırla-* “oymak, desen işlemek; süslemek” (Useinov 2007: 521), Krm. *sırlı* “oyulmuş, oluklu; çizgili, yivli” (Useinov 2007: 521), Krmç.

sırla- “süslemek” (Rebi 2004: 178; Ianbay 2016: 185), Ur. *sırlı* “rengârenk, alaca, benekli, gri” (Garkavets 2000: 410), Krç.-Blk. *sır* “soy, nesil” (Tavkul 2000: 344), Tat. *sır* “oyularak işlenmiş desen” (Bálint 1876: 138), Tat. *sır* “çizgi, şerit; süs, süsleme; desen” (TDW 222), Tat. *sâla-* “budamak (?)” (Kecskeméti 1965: 37), Tat. *sârla-* “kertmek, çentik açmak” (Kecskeméti 1965: 37), Tat. *sırla-* “oymak, hakketmek” (Kakuk 1999: 93), Tat. *sârlaw* “süsleme” (Kecskeméti 1965: 37), Tat. (ağ.) *sır* “giysideki katlar; örgü desenleri; kadınların elbiselerinin altına dikilen dar şerit” (TTZDS 594), Bşk. *hur* “oyulmuş desen; kenar; yüzdeki çizgi, kırışık” (BRS 752), Bşk. *sır* “bir şeyler oyularak yapılan süslü çentik, çizik, sırma” (Özşahin 2017: 522), Bşk. (ağ.) *sırla-* “süslemek” (DSBYa 290), Bşk. (ağ.) *sırlı* “oyulmuş” (DSBYa 290), Bar. *sır* “desen” (Dmitriyeva 1981: 184) < GT *sır* “çizgi, yiv, çentik; desen, süs; soy, nesil” ← S-Tü. *šr | GT *hřz* “iz; çizgi; saban izi, karık; yüz çizgisi; patika, yolak, yol, yaya yolu; kanal, su yolu; hat, ray; yöntem; soy, sülale; yaşam tarzı; döl, zürriyet” (EDPT 277; ESTYa I 646-647) > EUyg, *iz* ~ *yiz* “iz” (Kasai 2011: 156, 216), EUyg. (Br.) *iz* “yol” (Maue 1996: 151-152), KB *iz* “iz” (Arat 1979: 184), Tkm. *řz* “iz; kalıntı; geri, arka; bir kişinin yakınları; soy, zürriyet” (TkmRS 767), Kmk. *hiz* (*hiz*, *hizz*) “iz, çizgi, hat” (Németh 1911/1912: 117); Çuv. *yěr* “iz; çizgi, hat; kesik” (Fedotov 1996: I/198), krş. Krç.-Blk. *ızgil* “soy, döl, nesil, kuşak, boy” (Tavkul 2000: 227), Krç.-Blk. *ızlık* “çizgi, hat, çentme, kertme” (Tavkul 2000: 227), KM *ar* “çizgi; el ayasındaki ve ayak tabanındaki çizgiler; su yüzeyindeki daire şeklindeki dalgacıklar; kumaştaki şeritler veya desenler; kesik, çentik” (L 47), Ma. *irun* “toprak dolgu, yükselti; dışbükey kiremit; (derideki) uzunlamasına şişlik; tarlada iki sulama kanalı arasındaki yükseltilmiş toprak; oluktaki yiv; *kang*’daki (ısıtmalı yatak) ısıtma; araba izi, araba yolu” (Hauer 2007: 265).

GT *sır* sözcüğünün Orta Türkçe döneminde yalnızca Codex Cumanicus’ta, çağdaş dönemde ise Kafkas ve Volga Kıpçak Türkçesinde görülmesi dikkat alındığında, kelimenin kaynağının Kırım Yarımadası çevresinde aranması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan, EUyg. *sırtıg* “(saç) çizgi(si)” (Rachmati 1936: 53), EUyg. *sırtıgçı* “kâhin (?)” (Zieme 1985: 229) ve DLT *sırtıg* “(bir hikâyenin) iz(i) (Ar. eşer)” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/347) sözcükleri S-Tü. *śīr biçimiyle bağlantılıysa kelimenin daha eski zamanlarda Doğu Türkistan’da da görüldüğü iddia edilebilir.

GT17. EUyg. *sıš* “yaş” ← S-Tü. *śīš < *śālū | GT *yāš* “yaş”

EUyg. (AYS 586/20) *sıš* “yaş” (Kaya 1994: 312; Kaya 2021: 570), EUyg. (Maitr. 1691) *sıš* “yaş” (Geng-Klimkeit 1988: I/134), EUyg. (Maitr. 1663, 2057) *sıšlag* “yaşlı, yaşında” (Geng-Klimkeit 1988: I/132, 158) ← S-Tü. *śīš < *śīlū < *śālū | GT *nāšū > GT *yāš* “yaş, ömür yaşı” (EDPT 975-976; TMEN IV No. 1797), VB *jāl* “yıl” (Erdal 1993a: 163), Çuv. *śul* “yaş” (Fedotov 1996: II/130-131), krş. Mo. *nasun “yaş” (N 452).

EUyg. *sıš* sözcüğü, Maitrisimit’te ve Altun Yaruk’ta *yaš sıš* ve *yašlag sıšlag* ikilemelerinde geçer. Uçar (2013: 195-196), bu sözcüğü ET *sıš* “şişlik, çiban” (EDPT 857) ile birleştirmiş ve o dönemde “şişliğin” muhtemelen bir yaşlılık alameti olduğunu ileri sürmüştür. Ancak kelimenin ikileme oluşturduğu *yaš* ile anlamdaş veya yakın anlamlı olması gerektiği açıktır.

Bu sözcük, bizce GT *yāš* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *śālū biçiminin geç dönem Genel Türkçeleşmiş *śīš şeklinden alınmıştır.

GT *yāš* sözcüğü daha eski bir *nāšū biçimi üzerinden Moğolcaya *nasun “yaş” (N 452) olarak girmiştir.

GT18. EUyg. *sugun-* “yıkamak” ← S-Tü. **śug-un-* < **śug-* | GT *yū(v)-* “yıkamak”

EUyg. *sugun-* “yıkamak” (Rachmati 1936: 43, 116; Kudara-Zieme 1990: 132; Wilkens 2021: 627), EUyg. (AYS 25/19) *suguntur-* (*yuntur-* ile) “yıkamak” (Kaya 1994: 70, 666; Kaya 2021: 101, 847),

DLT *sogun-* (oku: *sugun-*) “(işedikten sonra) temizlenmek, abdest almak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/39), DLT (Uç) *sukun-* “(başını) yıkamak” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/40) ← S-Tü. **śug-un-* < **śug-* | GT *yū(v)-* “yıkamak” (EDPT 870; VEWT 209; ESTYa IV 238; Boeschoten 2022: 424) > EUyg. *yuyul-* (*yuvul-* ?) “yıkamak” (Raschmann 1998: 300), CC *yuvun-* “yıkamak” (Grønbech 1942: 130), Osm. *yu-* ~ *yug-* ~ *yuy-* “yıkamak” (TS 4708-4712), Osm. *yuvin-* ~ *yuvun-* ~ *yuyun-* “yıkamak” (TS 4740-4741), Hor. *yū’-* ~ *yō’-* “yıkamak” (Bozkurt 1975: 73, 313), Lob. (Oyman) *yüg-* “yıkamak” (Tenişev 1990: 86), Hak. *čug-* “yıkamak” (HTS 107), Tuv. *čug-* “yıkamak” (Ölmez 2007: 127), Yak. *sūy-* “yıkamak” (Sleptsov 1972: 346b), Dolg. *hūy-* “yıkamak” (Stachowski 1993a: 114), Çuv. *śu-* / *śāv-* “yıkamak”; Çuv. *śāvān-* “yıkamak” (Fedotov 1996: II/128).

Erdal (OTWF 615, 721), *sugun-* fiilini *sugul-* ve *sugur-* olarak okuduğu *sog-ul-* “(su) çekilmek, kurumak” (ESTYa VII 278-279) ve *sog-ur-* “(suyu) emmek, soğurmak, (bir şeyi) kurutmak” (ESTYa VII 281-282) fiilleriyle soydaş saymakta ve DLT’de tek örnek olan *sog-* “koyun sütünden çökelek yapmak” fiilinin bir türevi olarak görmektedir. Güner (2012) de aynı görüştedir. Bu fiil kökü, Türkmen Türkçesinde *sōg-* “süzülüp akmak, damlamak” (TkmTS 581) olarak korunmuştur. Osm. *soguş-* “suyu çekilmek” (TS 3499) ve Tkm. *sogdar-* ~ *sovdar-* “kuyuyu temizlemeden önce eski suyu boşaltmak” (TDGDS 157) fiilleri de aynı kökten türemiştir. Bu yüzden, ET *sugun-* “yıkamak” fiilinin GT **sōg-* “suyu çekilmek, kurumak” köküyle birleştirilmesi sesçe ve anlamca güçtür. Şen (2005) ise söz konusu fiili *sukın-* okumak taraftarıdır.

Bizce, ET *sugun-* fiili GT *yuvun-* “yıkamak” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śug-un-* biçiminden alıntıdır. Bu biçimde Genel Türkçedeki -v- ve -y- yerine *-g- görülmesi S-Türkçesini Hak. *čug-* ve Tuv. *čug-* şekilleri dolayısıyla Sibirya Türkçesine yaklaştırmaktadır. Diğer yandan, Osmanlı Türkçesinde, Horasan Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarında da benzer biçimler tanıklanmıştır.

GT19. EUyg. särit- “(yağ) eritmek” ← S-Tü. *särit- | GT ärüt- ~ ärit- “eritmek”

EUyg. (TT VII) *särit-* “(yağ) eritmek” (Rachmati 1936: 33, 116; Wilkens 2021: 599) ← S-Tü. **särit-* | GT *ärüt-* ~ *ärit-* “eritmek” (Hlç. *ärüt-*, Tkm. *eret-*, Yak. *ir-*) (EDPT 207; ESTYa I 289-290), Çuv. *irël-* “erimek, sızmak; gevşemek, yumuşamak; kaynatılarak yumuşamak” (Fedotov 1996: I/171).

U 9245 (T III M 66) numaralı yazmada geçen ve tek örnek olan *särit-* fiili, *ingäk yagı* ile kullanılmıştır. Bu sözcüğün okunuşu doğruysa GT *ärüt-* ~ *ärit-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **särit-* biçiminden alıntı olabilir. Ancak Genel Türkçe biçiminin hem ilk hecede kısa ünlülü oluşu hem de **h-* sesine işaret etmemesi, S-Tü. **ś-* sesinin nereden geliştiğine dair soru işaretleri ortaya atmaktadır. Yalnızca Krm. *iri-* ~ *yiri-* “çözülme, erimek” (Kakuk 2012: 79), Urm. *yerit-* ~ *yirit-* “eritmek” (Garkavets 2000: 237, 242), Krmç. *yirit-* (йырытмек) “eritmek, sıvı hâle getirmek” (Rebi 2004: 113-114) ve Kzk. *ye:rt-* “eritmek” (Kirchner 1992: 367) biçimlerinde ön seste *y-* görülür. Burada **ś-* ünsüzünün bir ses türemesi olarak ortaya çıktığı kabul edilmelidir.

GT20. EUyg. sü- “artırmak, çoğaltmak” ← S-Tü. *sü- | GT *hū- “çıkarmak, yükseltmek, artırmak”

EUyg. *sü-* “artırmak, çoğaltmak” (Zieme 1975a: 115, 131, 141) ← S-Tü. **sü-* | GT **hū-* > Hlç. *hī-* “dışarı çıkarmak”, *īzī hī-* “(büyüyle) dönüşmek” (WCh 130), krş. GT **hūn-* “yükselmek, çıkmak; belirme; büyüme, artmak” (EDPT 169).

EUyg. *sü-* fiili tek örnektir ve U 5337 numaralı yazmanın arka yüzünün ikinci satırında geçmektedir: *aşamak täginmäk tıltagında siz-lär-niñ bo ämgänip tarımıš ašlıkıñız-lar-ka bir tagar-ka miñ tagar tüš sü-zün* (Zieme 1975a: 115). Söz konusu cümle, Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarılabilir: “Yemek ve tadını çıkarmak amacıyla sıkıntılar çekerek ektiğiniz bu buğdayınızın bir çuvalından bin çuval ürün çıkısın.”

Zieme (1975a: 131), bu fiili *sü-* okumuş ve Semih Tezcan'ın önerisi üzerine Tkm. *süyş-* (?< **sū-š-*) “artmak, geriye kalmak” (TkmTS 595) ile birleştirmiştir. Zieme (1975a: 141) sözcüğü dizin kısmında soru işaretiyle “artırmak, artakalmak” olarak tercüme etmiştir. Ayazlı (2016: 213-214), aynı fiili “yükseltmek, arttırmak; geride kalmak” tercümesiyle vermiş, çağdaş Türk lehçelerinde bir karşılık gösterememiştir.

Erdal (OTWF 302) ise burada *süsün* yerine *suvsun* okumayı ve *tüš suvsun* ikilemesini “ürün” olarak anlamlandırmayı önermiştir. Erdal'a göre, *suvsun* ismi *suv+sı-* fiilinden *-Xn* ekiyle türetilmiştir.

Bizce, EUyg. *sü-* fiili, GT **hū-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śū-* biçiminden alıntıdır. Eski Uygur Türkçesindeki fiilin tam anlamını belirlemek mümkün değilse de **hū-* biçiminin “çıkarmak, dönüştürmek, artırmak” gibi anlamları bağlama uygundur.

GT21. EUyg. *sudlan-* “arka arkaya gelmek” ← S-Tü. **śud(u)lan-* | GT *udula-* “takip etmek”

EUyg. (Maitr.) *sudlan-* “arka arkaya gelmek” (Geng-Klimkeit 1988: I/120; Geng-Laut-Pinault 2004: 73n.; Wilkens 2021: 627) ← S-Tü. **śud(u)lan-* < **śudula-* | GT *ud-* “takip etmek” (EDPT 38) > DLT *udūlā-* “takip etmek, peşinden gitmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/250), DLT *udlaš-* “birbirinin arkasından yürümek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/214), DLT *udlat-* “takip ettirmek” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/227), RKT *udula-* “takip etmek” (Eckmann 1976: 302), TİEM 73 *udula-* “birbiri ardınca yürümek, takip etmek” (Ünlü 2004: 701), TİEM 73 *udalın(i)š-* “birbiri ardınca yürümek” (Kök 2004: 628), Trk. (ağ.) *uyula-* “üstelemek, üzer, sıkır biçimde sürekli üstüne düşmek; dokunmak; takılmak, alay etmek” (DS 4050), Trk. *uyulaš-* “birbiriyle uyuşmak, uzlaşmak” (TS 4042).

Eski Uygur Türkçesinde yalnızca *Maitrisimit*'te geçen *sudlan-* fiili, GT *udula-* fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śud(u)lan-* biçiminden alıntıdır. Bu biçimdeki **ś-* ön sesini açıklamak güçtür.

GT *ud-* fiili kısa ünlülü olduğu gibi, bu sözcükte **h-* ön sesine işaret eden herhangi bir kaynak da bulunmamaktadır. GT *uduz-* fiiline karşılık gelen Mgr. *huduri-* “öncülük etmek, yolu göstermek; önderlik etmek” (Todayeva 1973: 332) şekli **h-* sesine işaret etmekle birlikte, bunun ikincil olması muhtemeldir. Bu durumda, bu S-Türkçesi biçimdeki **ş-* ünsüzü tamamen türeme kaynaklıdır.

GT22. DLT *sūn* “iyi huylu, şefkatli (kimse)” ← S-Tü. **sūn* < **śuv-un* | GT *yov-* ~ *yöv-* “iyilik ve şefkat göstermek, yardım etmek”

DLT *sūn* “iyi huylu, şefkatli (kimse)” (EDPT 832; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/218) ← S-Tü. **sūn* < **śuv-un* < **śuv-* | DLT *yov-* ~ *yöv-* “iyilik ve şefkat göstermek, yardım etmek” (EDPT 871; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/181, 238), ME *yövūt* “yardım”, ME *yövütkä-* “yardım etmek” (Yüce 1993: 211-212; Boeschoten 2022: 424), CC *yüvūt* (*yuvut*) “teselli, avuntu” (Grønbech 1942: 131).

DLT *sūn* sıfatı tek örnek olup, bizce, S-Tü. **sūn* biçiminden alıntıdır. Bu biçim ise **śuv-un* şeklinden gelişmiştir ve kökü GT *yuv-* ~ *yüv-* fiilinin soydaşı olan S-Tü. **śuv-* fiilidir. S-Türkçesinde varsaydığımız *-uvu-* > *-ū-* büzüşmesi, Oğuz Türkçesinde de gerçekleşmiştir: ET *uvut* “tevazu; utanma” (EDPT 6-7) > **ūt* > Osm. *ud* (13-17. yy.) “hayâ, ar, hicap, edep, utanç; kaygı; şeref” (TS 4001-4003).

GT23. KB *semiş* “kuru üzüm (?)” ← S-Tü. **šemiš* | GT *yemiš* “meyve, yemiş”

KB (A 132/30) <S'MYŠ> *sämiš*, (B 336/1) *سيمش semiš*, (C 276/1) *سيميش semiš* “kuru üzüm (?)” ← S-Tü. **šemiš* | GT *yemiš* “meyve, kurumeyve; kuruyemiş, çerez, leblebi; kuru üzüm; incir; kavun” (EDPT 938; VEWT 197a; Leksika 114; Veli 2022: 173), Çuv. *šiměš* (< **jemi(l)č*) “yemek, yiyecek; sebze; meyve” (ÇRS 417), krş. Mo.

jemis ~ jimis ~ jimes “meyve, yemiş, dut, hurma” (L 1056), Mac. *gyümölcs* “meyve” (TLH 417-419).

Sözcük, Kutadgu Bilig’in 4660. beytinde geçmektedir. Söz konusu beyit şöyledir: *aş içgü yesälär nukul ur yemiş / kuruğ öl yemiş ur bir anča semiš* (Arat 1947: 467).

Tezcan (1981: 59), Kutadgu Bilig’de geçen sözcüğü Tkm. *sımıšla-* “atıştırmak, tıkıştırmak, açgözlülükle sürekli yemek” ile karşılaştırmış ve *sımıš* olarak okunabileceğini belirtmiştir. Dankoff (1983: 192), Kutadgu Bilig çevirisinde sözcüğü *sımıš* olarak bırakmış, yanında parantez içinde “(nuts?)” yazmıştır. Güner (2011) ise bu kelimeyi konu alan makalesinde Tezcan’ın görüşünü reddederek sözcüğün *sımıš* okunup “kabuklu çerez” olarak anlamlandırılması gerektiğini belirtmiştir. Güner’e (2011: 469) göre, *sımıš* sözcüğü *sı-* “kırmak” fiilinden sıfat-fiil eki *-mš* ile türemiştir.

Bizce, Kutadgu Bilig’de *yemiş* ile kafiyeli olarak geçen sözcük, *šemiš okunmalı ve “kuru üzüm” olarak anlamlandırılmalıdır. Türkçede şimdiye kadar tek örnek olan kelime, GT *yemiş* sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan *šemiš biçiminden alıntıdır. Aynı kelime, S-Tü. *šēmülč biçimi üzerinden Macarcaya *szemölcs* “siğil, kabarcık” (bk. MC9) olarak girmiştir. Macarcadaki anlam ikincildir.

GT24. Çağ. sılığ “rüzgârlı, fırtınalı” ← S-Tü. *šillig | GT yëllig “rüzgârlı”

Çağ. (ŞS) سلیغ *salıg* “rüzgârlı, fırtınalı” (PdC 349), Çağ. (ŞS) *seliy* “rüzgârlı, fırtınalı” (Kúnos 1902: 168), Çağ. (ŞS) *sılığ* “ruzgarlı, fırtınalı” (Durgut 1995: 376) ← S-Tü. *šillig “rüzgârlı” | GT *yëllig* > EUyg. *yeellig* “rüzgârlı” (DTS 254; Kaya 1994: 193; Kaya 2021: 354; Wilkens 2007: II/442), BV *yilli* “yelli” (Ağar 1986: 347), İMS *yilli* “rüzgârlı” (Toparlı 1992: 621), MG *yilli* “rüzgârlı” (Uğurlu 1987: 325), Çul. *čëllig* “rüzgârlı” (Biryukoviç 1984: 72), Hak. *čëllig* “rüzgârlı, yelli (hava)” (HTS 98), Yak. *silliä* “fırtına, hortum” (Pekarskiy 1958-1959: II/2221; Kałużyński 1986: 82).

Sözcük, şimdiye kadar yalnızca Şeyh Süleyman Lügati’nde tanıklanmıştır. Kúnos (1902: 168), sözcüğü, sebebini belirtmeden “*seliy*” olarak ince ünlülerle okumuştur.

Çağ. *salığ* / *sılığ* sözcüğü, ilk bakışta Mo. *salkın “rüzgâr” (N 481-481) ile ilişkili görünmektedir. Ancak Mo. *salkın “rüzgâr” sözcüğü, Çağatay Türkçesine *salkın* “sıcak bir günde esen taze rüzgâr” (PdC 339) ve *salkın* “ısıcak günlerde hubub eyleyen serin rüzgârlı yer” (Kúnos 1902: 165) olarak girmiştir. Mo. *salkın sözcüğü, Evk. *saldı*- “(meltem) esmek” (Vasileviç 1958: 342), Sol. *salgî*- “kokulu olmak, tatlı kokmak” (Poppe 1931: 66) ve Yak. *salgyi*- “(rüzgâr için) esmek” (Sleptsov 1972: 311b) fiillerinde de korunmuş olan daha eski bir *sal köküne geri gidiyorsa, Çağatay Türkçesi sözcük bu kökün tanıklanmamış başka bir türevinden alınmış olabilir. Trk. (ağ.) *sal* “yel, rüzgâr” (DS 3521) ismi de muhtemelen bu kökle ilişkilidir.

Diğer yandan, Durgut’un (1995: 376) *sılığ* okuması temel alınrsa, sözcük GT *yëllig* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şillig biçiminden alıntı olarak değerlendirilebilir. Kelimenin kalın sıradan ünlülerle karşımıza çıkması şaşırtıcı olsa da PP *şil biçiminin işaret ettiği S-Tü. *şil şekli de aynı değişimi sergilemektedir (bk. PP1).

GT25. EUyg. şıpar ~ şupar “misk” ← S-Tü. *şıpar | GT yıpar ~ yupar “güzel koku; mis, misk”

EUyg. *şıpar* ~ *şupar* “misk” (Zieme 2015b: 75-76), SUyg. *şıwar* ~ *şuwar* “güzel kokulu madde, misk geyiği” (Nugteren-Roos 1996: 49) ← S-Tü. *şıpar (~ *şupar*) | GT *yıpar* ~ *yupar* “güzel koku; mis, misk” (EDPT 878-879; VEWT 201; ESTY a IV 284).

Rachmati’de (1930: 67) *şıpar*¹⁸⁹ ve Ch/U 6155 numaralı Eski Uygur Türkçesi yazmada *şuparlıg* olarak geçen sözcük, açıkça GT

¹⁸⁹ Rachmati (1930: 456), bu sözcüğü *sıpar* okumuş ve *yıpar* ile bağlantısını çözmeye rağmen neden *s-* ile yazıldığına dair bir açıklama getirememiştir.

yıpar ~ *yupar* kelimesinin bir varyantıdır. Zieme'nin (2015b: 75) "ilginç ve sıra dışı bir gelişme" olarak nitelendirdiği bu kelime, Sarı Uygur Türkçesinde de varlığını sürdürmektedir. Ramstedt (1957: 81), *yıpar* > *şıpar* değişimini gerileyici benzeşme olarak açıklamıştır. Ramstedt'e göre, ilk hecedeki ünlünün kısıllığı, bu "kolay anlaşılır" düzenliğe yol açmıştır. Räsänen (VEWT 418), bu sözcükleri Mo. *şıpar biçiminden alıntı olarak göstermiştir. Clark (1977: 150-151) ise bu karşılaştırmayı reddetmiş ve *şıpar* ile *şıyar* şekillerinin karşılaştırılmayacağını belirtmiştir. Clark'a (1977: 151) göre, *şıpar* kelimesi metinde Çince karakterin (Çince sayılar, alıntılar) ön plana çıktığı bir bölümde geçmektedir ve *ş-* sesi bu Çince bağlamla alakalıdır.

Bizce, EUyg. *şıpar* ~ *şıpar* sözcüğü GT *yıpar* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *şıpar (~ *şıpar*) biçiminden alıntıdır. EUyg. *şıpar* ~ *şıpar* kelimesi, Genel Türkçede *ş-* ile başlayan, tanıklığı en eski S-Türkçesi alıntıdır. Daha eski alıntılar, Genel Türkçeye *s-* ile girmiştir.

GT26. Çağ. Kklp. Kzk. Özb. YUyg. şilim ~ şılım "tutkal"
 ← S-Tü. *şilim (*şılım ?) | GT *yälim* ~ *yelim* "tutkal, yapıştırıcı",
 Çuv. *şilëm* "tutkal, yapıştırıcı"

Çağ. شيليم *şilim* "ayakkabı tutkalı, reçine" (Vámbéry 1867: 305; R IV 1078), Çağ. شيليم *şilim* "kâğıt ve benzer şeyleri yapıştırmak için tutkal" (PdC 381), Çağ. *şilim* "samağ, kendir, ağaçdan çıkan tutkal" (Kúnos 1902: 177), Çağ. *şilim* "samğ, zamğ, şire, kendir, samğ-ı dirahıt, ağacdan çıkan tutkal, şilim" (Durgut 1995: 414), Kklp. (ağ.) *şilim* "balıkta ve yenidoğanın dışında bulunan, tutkal gibi yapışkan bir madde" (KTTS IV 558), Kzk. (ağ.) *şilim* "balık pulunda bulunan, tutkal benzeri yapışkan bir madde" (KTAS 773), Özb. *şilimşik* (< *şilimşik) "tutkal gibi yumuşak ve yapışkan" (Magrufov 1981: II/411), Özb. (ağ.) *şiləm* ~ *şirəm* ~ *şilimşuğ^h* "(toprak hakkında) yapışkan" (Jürayev 1969: 157), Afg. Özb. *şilim* "ağaç balı, reçine" (Gültekin-Yoldaş 2002: 197), YUyg. (BDS) *şilim* "un lapası, un ve

sudan yapılan tutkal” (Corff vd. 2013-2014: II/785), YUyg. شيليم *šilim* “un veya pirinçten yapılan tutkal” (Shaw 1880: 136), YUyg. *šilim* “undan yapılan tutkal” (Nadjip 1968: 556; Kibirov-Tsunvazo 1961: 224; Schwarz 1992: 533), YUyg. *šilim* “tutkal” (Jarring 1964: 287), YUyg. (Lob.) *šilim* ~ *šilim* “tutkal, yapıştırıcı” (Fù Màoji vd. 2000: 585), YUyg. (Turfan) *šilim* “undan yapılan tutkal” (Malov 1961: 176) ← S-Tü. *šilim (*šilim ?) | EUyg. *yelim* “tutkal” (Zieme 1981: 224, 226, 230; Ayazlı 2016: 282; Kara-Zieme-Tugusheva 2022: 358), GT *yelim* ~ *yelim* “tutkal, yapıştırıcı” (CC *yelim*, Yak. *silim*), Çuv. *šilēm* “tutkal” (EDPT 929; VEWT 196; ESTYa IV 179-180; TMEN IV No. 1889).

Çağatay, Kazak, Karakalpak, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde tanıklanan *šilim* ~ *šilim* sözcüğü, Clauson’un (1960: 99) iddiasının aksine, sesçil ve anlamsal sebepler dolayısıyla KM *sileme+de-* “tükürük ile ıslatmak; ıslatmak, bir sıvıya daldırmak” (L 706) ve MGT *šileme+lje-* “tükürük salgılamak, salya akıtmak” (Haenisch 1939: 140) fiillerinin farazi kökü olan Mo. **sileme(i)* “tükürük, salya” ismiyle birleştirilemez. Moğolca sözcük, Yeni Uygur Türkçesinde bir alıntı olarak zaten tanıklanmıştır: YUyg. *šilim* “sümük” (Nadjip 1968: 556).

Şeyh Süleyman Lüğati’nde *šilim* ile *yelim* (Kúnos 1902: 104, 177) ve BDS’de *šilim* ile *šilim* (Corff vd. 2013-2014: II/784-785) isimlerinin yan yana görülmesi, bu iki kelimenin yalnızca deyişmeler olmadığını göstermektedir.

Rahmatullayev (2000: 453), Özbek Türkçesinin etimolojik sözlüğünde *šilimšik* kelimesini *šilik* ve *šilkim* ile karşılaştırmış ve ortak *šil-* fiil köküne işaret etmiştir. Rahmatullayev’e göre, bu kelime *šil-* fiilinden *-im*, *+šil-* ve *-k* ekleriyle türetilmiştir.

Far. شلم *šilim* ~ *šilm* “ağaç reçinesi” (Steingass 1963: 757) ve Tac. *šilim* “reçine; tutkal” (TRS 457) sözcükleri de biçimsel ve anlamsal benzerlikleri dolayısıyla Türkçe kelimeyle ilişkili olmalıdır. Nitekim Jarring (1964: 287) de Yeni Uygur Türkçesindeki kelimeyi Farsça sözcükle karşılaştırmıştır. Horn (1893) ve Hübschmann

(1895), Farsça kelimenin etimolojisine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Morgenstierne (1938: 413) ise Sangleçi dilindeki *šelmək* “reçine, sakız” ile karşılaştırdığı Farsça sözcüğü Prakrit dilindeki **šilimha-* biçiminden alıntı olarak göstermiştir. Turner (1973: 738, No. 12744), söz konusu Pkt. *silemha-*, *silimha-* “balgam” sözcüğünü Skt. *ślēšmán-* “mukus, balgam” madde başı altında vermiştir.¹⁹⁰ Farsçanın en yeni etimolojik sözlüğünde ise Hasandüst (2014/2015: III/1898, No. 3387) kelimenin anlamını verdikten sonra Morgenstierne’ye atıf yapmakla yetinmiştir. Ancak Farsça ve Tacikçe kelimelerin Prakritten alıntı olduğu varsayımı ikna edici değildir. Aksi kanıtlanmadıkça, Farsça ve Tacikçe kelimelerin Türkçe kökenli olduğu kabul edilmelidir.

Bizce, Çağatay Türkçesinden itibaren görülen *šilim* ~ *šılım* “tutkal” sözcüğü, GT *yälim* ~ *yelim*¹⁹¹ kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šilim veya *šılım biçiminden alınmıştır. Farsça ve Tacikçe sözcükler ise Özbek Türkçesinden alıntıdır. GT *yälim* ~ *yelim* sözcüğünün “reçine” anlamı, EUyg. (AYS 444) *ıgač yelimi* “reçine (木膠)” (Ayazlı 2012: 141, 312, 362) tamlamasında ve Sal. (İli) *jilim* /yilim/ “(bir ağacın) reçine(si)” (Yakup 2002b: 128) kelimesinde ortaya çıkmaktadır.

GT27. UÇS *šipkin* “mor” ← S-Tü. *šipkin | GT *yepgin* “mor”

UÇS *šipkin* “mor” (Ligeti 1966: 198), *xipkin* 矢斤 (= *šipkin*) “mor (紫)” (Hu-Huang 1984: 51, 90), *šipkin* / *šipgin* 矢斤 “tzu (紫)” (Yunusoğlu 2012: 96, 136), krş. Çağ. *sibki* “yarı sarı” (PdC 365)

¹⁹⁰ Skt. *s*, *ś*, *ṣ* sesleri, Prakrit dilinde *s* (doğuda *f*) sesinde birleşmiştir (Masica 1991: 168).

¹⁹¹ Erdal (OTWF 296), *yälim* şeklini ikincil, *yilim* (sic) şeklini birincil olarak değerlendirmiş ve kelimeyi (*y*)*il-* “ilişmek; iliştiirmek” fiilinin bir türevi olarak görmüştür. GT *yälim* ~ *yelim* kelimesi Yakut Türkçesinde *silim*, EUyg. *il-* ~ *yil-* fiili ise *il-* olarak görülür. Bu uyumsuzluk, ilkinin ikincisinden türemediğini kanıtlamaktadır.

← S-Tü. *šipkin | GT *yepgin* “mor” (EDPT 875-876; Dankoff-Kelly 1982-1985: II/172), krş. Kot. *šapkan* “yeşil” (Werner 2002: II/437).

Bang-Gabain (1931: 333-334n.), *šipkin* sözcüğünün bir diyalekt biçimi olduğunu kabul etmiş ve bu seste GT *y-* sesinin Yakut ve Çuvaş Türkçesinde *s-* ünsüzüne değişimindeki ara basamağı görmek istemişlerdir (*y- > š- > s-*). Ramstedt (1957: 81), *yipkin > šipkin* değişimini gerileyici benzeşme olarak açıklamıştır. Ramstedt’e göre, ilk hecedeki ünlünün kısılalığı, bu “kolay anlaşılır” düzenliğe yol açmıştır. Clark (1977: 151), haklı olarak bu değişimin *š-* değil, **ǰ-* ve **č-* üzerinden gerçekleştiğini vurgulamıştır.

Clauson (EDPT 876), *šipkin* kelimesini Çince transkripsiyonda bir hata olduğunu iddia ederek açıklamak istemektedir. Clauson’a göre, *shǐ* 矢 karakteri *yǐ* 佚 için bir yazım yanlışdır. Ancak Clauson bu açıklamasını öne sürerken UÇS’deki *šoldurga* sözcüğünü hesaba katmamıştır. Nitekim *yuldurga* (EDPT 924) maddesi altında da bu biçime yer vermez. Clauson’un bu biçimi gözden kaçırdığını söylemek mümkündür.

Yunusoğlu (2012: 136) ise bu kelimelerdeki söz başı *š-* sesini “o dönemdeki Kamul, Turfan ağız özelliği” olarak görmektedir. Ancak UÇS’de *y-* ile başlayan diğer sözcükler olduğu gibi korunurken sadece bu iki sözcüğün *y- > š-* değişimini geçirmesi bir ağız özelliği olarak kabul edilemez.

15. yüzyılda Turfan’da konuşulan Uygur Türkçesini yansıtan Ming Dönemi Uygur Türkçesi-Çince Sözlük’te geçen ve *š-* ile başlayan *šipkin* ve *šoldurga* kelimeleri, açık şekilde S-Türkçesinden geç alıntılardır. Bu durum, S-Türkçesini konuşanların bir kısmının bu bölgede kaldığına işaret etmektedir.

Kot. *šapkan* “yeşil” (Werner 2002: II/437) sözcüğü, S-Tü. *šipkin ile muhtemel bağı bağlamında incelenmeye değerdir.

GT28. UÇS *şoldurga* “bir tür bitki” ← S-Tü. *şoldurga | GT *yuldurga* (~ *yuldruga*) “deve dikenini”

UÇS *şoldurga* “bir tür bitki” (Ligeti 1966: 198), *xoldurka* 顺都儿哈 (= *şoldurka*) “Streptocaulon (马莲)” (Hu-Huang 1984: 37, 90), *şoldury-a* 顺都兒哈 “ma-lien (馬蓮)” (Yunusoğlu 2012: 71, 129) ← S-Tü. *şoldurga | EUyg. *yoldurgan* (*yoldurga* ?) “deve dikenini” (Rachmati 1930: 558, 567), DLT *yuldurga* ~ *yuldruga* “deve dikenini” (EDPT 924; Hauenschield 1994: 90-91).

Bu kelimeyle ilgili açıklamalar, önceki madde altında verilmiştir (bk. GT27).

GT29. Kklp. *sım*, Kzk. *sım*, Kırg. *şım*, Özb. *şim*, YUyg. *sim* ~ *şim* “(geniş) pantolon” ← S-Tü. *şim | GT *ēm* “pantolon”

Kklp. *sım* “pantolon” (KKRS 603), Kzk. *sım* “geniş pantolon” (Shnitnikov 1966: 181), Kırg. *şım* “pantolon” (KırgRS II 421), Özb. *şim* “pantolon” (UzRS 587; UTİL IV 572), YUyg. شیم *şim* “geniş pantolon” (Shaw 1880: 136; R IV 1091), YUyg. *sim* “pantolon” (Kibirov-Tsunvazo 1961: 163), YUyg. *sim* ~ *şim* “pantolon” (Nadjip 1968: 538, 556), YUyg. *şim* “pantolon” (Schwarz 1992: 533), YUyg. (Hotan) *şim* “astarlı ama pamuklu olmayan pantolon” (Malov 1961: 176), YUyg. (Lob.) *icim*, *icim* “deri pantolon” (Fù Màoji vd. 2000: 582) ← S-Tü. *şim (~ *şım ?) < *yemũ | PT *āmũ “pantolon” (EDPT 155b; VEWT 520-521; Leksika 478) > ET (8. yy.?) yōng 雍 GOÇ ʔywn ʔ *üm* “şalvar, pantolon (袴)” (Matsui 2017: 684-685), EUyg. *üm* “pantolon” (Yamada 1993: 298; Wilkens 2021: 824; Veli 2022: 308-309), DLT *üm* “pantolon” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/90), Osm. *im* (oku: *em*) “iç donu, don” (TS 2065), SUyg. *yüm* ~ *yim* ~ *yum* ~ *yöm* ~ *yom* ~ *yem* ~ *üm* ~ *öm* ~ *yüyüm* “pantolon” (Roos 2000: 403), Hlç. *ĩm* ~ *ēm* “pantolon, süvari pantolonu, kısa pantolon” (WCh 137; Doerfer 1987: 286), Çuv. *yēm* “pantolon” (Fedotov 1996: I/195), krş. Mo. *emü “pantolon” > Mo. *emüdin* “pantolon” (N 329), Mo. *emüs-* “giymek” (N 330).

Le Coq (1922b: 117), Doğu Türkistan'da doğancılar tarafından kullanılan ve deriden yapılan geniş binicilik pantolonu için *šim* yanında *išim* biçimini de vermektedir. Bang (KOsm IV 5n.), Le Coq'un verdiği *šim* ~ *išim* sözcüğünü GT *išim* ~ *yışim* "konç; tozluk" ile birleştirmiş ve bunu çok ilginç bir ön ses düşmesi olarak değerlendirmiştir. Doerfer (TMEN II 184-185) ise Le Coq'un verdiği biçimleri GT *yışim* ile karşılaştırmış ancak kesin bir özdeşlik iddiasında bulunmamıştır.

Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde tanıklanan *sim*, *sim*, *šim* ve *šim* sözcükleri, ilk bakışta ön seste ünlü düşmesiyle Kİ *išim* "baldıra çekilen potur" (Caferoğlu 1931: 40), TA *išim* "baldıra çekilen potur" (Ar. *el-rānāt*) (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 110), CC *išim* "koruyucu kılıf" (Grønbech 1942: 274), İH *yışim* "iç donu, işim" (İzbudak 1936: 54), RS *išim* "tozluk" (RH 159), Krç. *išim* "çizme koncu" (Pröhle 1909: 106), Blk. *išim* "çizme koncu, deriden veya keçeden tozluk" (Pröhle 1914/1915: 226), Krç.-Blk. *išim* ~ *šim* "keçe tozluk" (Tavkul 2000: 226, 365), Tat. (ağ.) *yışim* "çorap" (TTZDS 264), Tara Tat. *yışim* "çorap" (R III 529), Tara Tat. *išim* "örgü" (R I 1555) ve Sib. Tat. *yışim* "çorap" (Ahatov 1963: 114) kelimeleriyle bağlantılı gibi görünse de anlamca onlarla örtüşmemektedir.¹⁹² Türkçe sözcük, Farsçaya *išim* "güreşçilerin deri dizliği" (TMEN II 184-185) ve Rusçaya *ишим* *išim* "avcı çizmesi; tamamıyla köpek veya geyik derisinden yapılmış çizme" (Anikin 2000: 228-229) olarak girmiştir. Räsänen (VEWT 520-521) ve Boeschoten (2020b: 178), Kİ *išim* sözcüğünü *ič* "iç" ve *im* "pantolon" sözcüklerinden oluşan bir birleşik kelime olarak açıklamıştır. Ancak DLT *yışim* "tozluk" ve İML *yışim* "tozluk" (EDPT 978) kelimeleri göz önüne alındığında bu etimolojinin doğru olamayacağı açıktır. GT *išim* ~ *yışim* sözcüğü, GT *(h)ış- "örmek" fiilinden türemiştir. EUyg. *išig* ~ *yışig* "ip, sicim, organ" (Wilkens 2021: 291) ve *išin* "saç örgüsü" (Wilkens 2021: 291) isimleri de bu

¹⁹² Hak. *ızım* "beyaz at kıllarından yapılmış ilmik kapan; kendiliğinden atan yay ipi; (tatlı su gelinciği yakalamak için) kazıklara gerilmiş çengelli ağ" (HTS 206) sözcüğü aynı kelime grubuna dâhil görünmektedir.

fiilin türevleridir. Boeschoten (2022: 417), bu fiili *yış-* “ip bağlamak” olarak vermektedir.

Bizce, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde görülen *sım*, *sim*, *šım* ve *šim* sözcükleri, GT *ēm* ve Çuv. *yēm* kelimelerinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šim* veya **šim* biçiminden alınmıştır. GT *ēm* sözcüğü, Proto-Türkçe için **āmā* (WCh 137) ve **iēmā* (KhM 292) gibi farklı biçimlerde tasarlanmıştır. Mo. *emüdüin* “pantolon” kelimesi göz önüne alındığında doğru tasarının **āmū* olduğu açıklık kazanmaktadır. S-Tü. **šim* biçimi, PT **āmū* şeklinden **yemū* üzerinden gelişmiştir. S-Türkçesinde *e > i* değişimi ve kelime sonundaki ünlünün geç dönemde düşmesi kurallıdır. Uygur Türkçesine en geç 15. yüzyılda girmiş olduğu anlaşılan S-Türkçesi alıntılardan biri olan *šim* sözcüğü, muhtemelen Uygur Türkçesinden Kırgız ve Özbek Türkçesine geçmiştir. Le Coq’un verdiği *išim* ve Lobnor ağızlarındaki *ieim*, *ieim* biçimlerinde görülen söz başı *i-* ve *i-* ünlüleri, GT *išim* ~ *yışim* ile bulaşmanın bir sonucudur. Kazak ve Kırgız Türkçesindeki /i/ ünlüleri ise Kzk. *žıyırma* “20” (Shnitnikov 1966: 106) ve Kırg. *žıyırma* (< GT *yegirmi* ~ *yegirmä*) “20” (KırgRS I 278) sayı adlarında olduğu gibi ikincildir.

GT30. Özb. *šil-*, YUyg. *šil-* ~ *šül-* “soymak, sıyırmak” ← S-Tü. **šil-* | GT *yir-* “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

Özb. *šil-* “soymak, sıyırmak” (UzRS 587), Özb. *šil-* “derisini yüzmek, soymak; (yara kabuğu vb.) koparmak, kazımak; (deri vb.) içten içe yemek; çalmak, soyup soğana çevirmek” (Magrufov 1981: II/411; Dirks 2005: 280), YUyg. *šül-* “eti kemikten sıyırmak” (Kibirov-Tsunvazo 1961: 226), YUyg. *šil-* “soymak, sıyırmak” (Nadjip 1968: 556), YUyg. *šil-* ~ *šül-* “oymak, kesmek” (Schwarz 1992: 526, 532) ← S-Tü. **šil-* < **šilä-* < **širä-* | GT *yir-* “yarmak, kesmek, bölmek, ayırmak, delmek” (bk. PS3, MO21, TG5, MC10, KB1).

Schwarz (1992: 532), Yeni Uygur Türkçesindeki kelimeyi Mo. *şulu-* “kesmek, (deri) yüzmek, eti kemikten sıyırmak” (L 757) ile ilişkilendirmiştir. Bu fiilin *şulu-* < **şilu-* < **silu-* şekilleri üzerinden değiştiği düşünülürse bu etimolojinin doğru olması mümkündür. Aynı Moğolca sözcük, Kklp. (ağ.) *sılı-* “ayırarak, soymak, sıyırmak” (KTTS IV 244), Kzk. *sılı-* “eti kemiğinden ayırarak, sıyırmak, soymak; ortadan kaldırmak, yok etmek” (KTTTS 503), Kırg. *şılı-* “yüzmek, soymak, eti kemiklerden ayırarak; kesmek, çaprazlamasına kesmek; soyup soğana çevirmek” (KırgRS II 420-421), Tel. *şılı-*, Şor. *şıldı-* “öldürülmüş bir hayvanın yumuşak etini kesmek” (R IV 1055, 1057), Sag. *sıldı-* “(eti) koparmak, parçalamak” (R IV 655) ve Alt. *şılı-*, *şıldı-* “öldürülmüş hayvanlardan et kesmek” (Verbitskiy 1884: 454) fiillerinin de kökenini oluşturmaktadır. Ramstedt (KW 367) de Tel. *şılı-* ve Şor. *şıldı-* fiillerinin kökenini Mo. *silu-* olarak vermiştir.¹⁹³ Diğer yandan, Yeni Uygur ve Özbek Türkçesindeki fiillerin tek heceli olması, onları S-Tü. **şil-* biçimine yaklaştırmaktadır, çünkü Moğolca sözcük neredeyse bütün Moğol dillerinde iki heceli yapısını korumuştur (Sün Zhú 1990: 727). Ayrıca, söz konusu fiillerin “(eti kemikten) sıyırmak” anlamı, yine S-Türkçesinden alıntı olan ve yukarıda ele aldığımız Tg. **siri-* “kesmek, oymak” sözcüğünde de görülür (bk. TG5).

GT31. Tob. *şirük* “erik” < *şärük ← S-Tü. *şärük | GT *ärük* “erik, kayısı, şeftali”

Tob. (Fischer 1746) <schirúk> *şirük* “erik” (Winkler 1997: 322), Tob. *şürük* “erik” (R IV 1110; Tumaşeva 1992: 252) < *şärük ← S-Tü. *şärük | GT *ärük* ~ *örük* ~ *ürük* “erik, kayısı, şeftali” (EDPT 222; VEWT 34; ESTYa I 291-292; TMEN IV No. N7; Leksika 137; Hauenschild 2006: 63; Veli 2022: 223-224), EUyg. *tülüğ yirük* (?) “şeftali” (Gabain 1954: 74), Urm. эрик *erik* ~ йерик *yerik* “erik” (Garkavets 2000: 237, 624).

¹⁹³ Buna karşılık, ESMYa (III 114), Mo. *silu-* fiilini Türkçeden alıntı olarak vermiş ve Kırg. *şılı-* fiilini örnek göstermiştir.

Tobol Türkçesine ait en eski kayıtlarda *şirük* “erik” olarak geçen sözcük, daha eski **šärük* biçimine gitmektedir. Tobol Türkçesinde *ä > i* değişimi düzenlidir (Alkaya 2009: 283-284). Tob. **šärük* şekli, GT *ärük* “erik” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šärük* biçiminden alınmıştır. Brāhmī yazılı Eski Uygur Türkçesi bir metinde geçen *yirük* biçimi bu açıdan dikkat çekicidir. Ancak Maue (2002: 82), Gabain’ın *yirük* okuduğu sözcüğü, *yā r[ ]-k* yani *är[ü]k* olarak düzeltmiştir.

Tobol-İrtiş Tatar Türkçesi GT *y-* sesini olduğu gibi koruduğu için, bu sözcükte bir *y- > š-* değişiminden bahsetmek mümkün değildir ve sözcüğün alıntı kaynaklı olduğu açıktır.

Aynı S-Türkçesi biçim, Çuv. *šarāk* “turp” kelimesinin de kökenini oluşturmaktadır (bk. ÇUV16).

GT32. Kang. *siltüs*, Tuv. *sıldıs*, Tof. *sıltıs* “yıldız” ← S-Tü. **siltuz* | GT *yultuz ~ yulduz ~ yıldız ~ yıldız* “yıldız”

Kang. (18. yy.) *siltüs* “yıldız” (Borgoyakov 1971: 126-127; Borgoyakov 1973: 113), Tuv. *sıldıs* “yıldız” (TuvTS 93), Tof. *sıldıs* “yıldız” (Rassadin 1971: 229), Tof. *sıltıs* “yıldız” (Rassadin 2005: 91; Rassadin 2010: 159) < **siltuz* ← S-Tü. **siltuz* < **siltur* | GT *yultuz ~ yulduz ~ yıldız ~ yıldız* “yıldız” (EDPT 922-923; VEWT 210; Boeschoten 2022: 425-426), BH *yıldız ~ yulduz* “yıldız” (Canpolat 2018: 659), Osm. (14-15. yy.) *yulduz* “yıldız” (TS 4581-4582); Çuv. *šältär* “yıldız” (Fedotov 1996: II/93), krş. Kzl. *šliti-n* “yıldız” (Joki 1953: 29).

Räsänen (VEWT 210), Tuva ve Tofa Türkçesindeki kelimelerin Yak. *sulus* “yıldız” sözcüğünden geldiğini iddia etmiştir. Ölmez (2007: 248) de Räsänen’e katılarak sözcüğün Yakut Türkçesinin ağızlarından geçmiş olabileceğini belirtir. Yakut Türkçesindeki kelimenin daha eski şekli **suldus* olsa da bu şekilden yola çıkarak Tuva, Tofa ve Kangat Türkçesindeki kelimelerin düz ünlülerini açıklamak güçtür. Gerhard Friedrich Müller’in 18. yüzyılın başında konuşulan Kangat Türkçesi için verdiği örneklerde, bu ağzın

GT *y-* sesine karşılık *ǰ-* sesine sahip olduğu açıkça görülmektedir: Kang. *ǰil* “yıl”, *ǰil* “yel, rüzgâr”, *ǰir* “yer”, *ǰol* “yol”, *ǰilgi* “at, yılkı” (Borgoyakov 1971: 126-129). Buna rağmen, “yıldız” anlamındaki kelime beklendiği gibi *ǰ-* ile değil, *s-* ile başlamaktadır. Müller’in aynı anlamda Yakut Türkçesi için verdiği *ssuluss* [sulus] biçimi ise daha o dönemde bile *-ld-* > *-l-* değişimini geçirdiği gibi ilk hecedeki yuvarlak ünlüyü de korumaktadır. Bu da Yakut Türkçesinden alıntılanma varsayımını zayıflatmaktadır.

Bizce bu sözcükler, GT *yultuz* ~ *yulduz* ~ *yilduz* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığının geç dönem *z*’leşmiş hâli **ǰiltuz* biçiminden alınmıştır.

GT33. Kang. *siltis*, Tof. *siltis* “kök” ← S-Tü. **ǰiltuz* | GT *yiltuz* “kök”

Kang. (18. yy.) *siltis* “kök” (Borgoyakov 1973: 117), Tof. *sıldıs* “bitki kökleri, kökler” (Rassadin 1971: 230), Tof. *siltis* “bitkilerdeki küçük kökler” (Rassadin 2010: 159) ← S-Tü. **ǰiltuz* < **ǰiltur* | GT *yiltuz* ~ *yiltiz* “kök” (EDPT 922; VEWT 201; Boeschoten 2022: 416; ESTYa I 350; Leksika 109).

Kangat ve Tofa Türkçesinde görülen *siltis* “kök” sözcüğü, GT *yiltuz* ~ *yiltiz* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **ǰiltur* biçiminin *z*’leşmiş **ǰiltuz* hâlinden alıntılanmıştır.

GT34. Tuv. *sırtık* ~ *sıttık*, Tof. *sıstık* “yastık” ← S-Tü. **ǰıstok* | GT *yastok* “yastık”

Tuv. *sırtık* “yastık” (TuvTS 93; Anderson-Harrison 2003: 88), Tuv. *sıttık* “yastık” (Ölmez 2007: 249), Cung. Tuv. *sısdık* “yastık” (Mawkanuli 1999: 277), Tof. *sıstık* “minder, yastık” (Rassadin 2005: 91; Rassadin 2016: 378) < **sıstuk* ← S-Tü. **ǰıstok* | GT *yastok* “yastık” (EDPT 974; VEWT 191; ESTYa IV 154-155; Veli 2022: 155-156) < GT *yasta-* “yaslanmak” (EDPT 974).

GT *yastok* ismi, muhtemelen GT *yasta-* fiilinden türemiştir (OTWF 255). İkinci hecedeki /o/ ünlüsü, *-Ok* ekinden gelmektedir. Normalde ünlüsü baskın olmayan bu ek, bu sözcükte fiilin son ünlüsünü bastırmıştır. Bu istisnanın sebebi belirsizdir.

Tuv. *sırtık* kelimesi, Eren'in (1999: 443) iddia ettiği gibi, Tuv. *sırta-* “başının altına almak” (TuvTS 93) fiilinden türemiş olabileceği gibi, Ölmez'in (2007: 249) ifade ettiği gibi, *sıttık* sözcüğünün aykırılaşmış biçimi de olabilir. Ölmez, Tuv. *sıttık* sözcüğü içinse “Yakutça biçime çok benziyor” notunu düşmektedir. Tuva ve Tofa Türkçesi kelimelerin *sıstık* ve daha eski **sıstuk* biçimlerinden geliştiği açıktır. **Sıstuk* biçimi ise, GT *yastok* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **sıstok* şeklinden bir alıntı olarak değerlendirilebilir.

GT35. Hlç. *zumrux* ~ *zumruq* ~ *zumrux* ~ *đumrux* “bilek, yumruk” ← S-Tü. **şumruk* | GT *yumruk* “yumruk”

Hlç. *zumrux* ~ *zumruq* ~ *zumrux* “bilek, avuç, yumruk” (Doerfer 1987: 172, 320), Hlç. *đumrux* “bilek, yumruk” (Doerfer 1987: 54, 285) ← S-Tü. **şumruk* (**zumruk* ?) | GT *yumruk* (~ *yıdruk* ~ *yudruk*) “yumruk” (EDPT 892; Leksika 253; Boeschoten 2022: 424-425).

Doerfer (1987: 172), *zumrux* ve *zumruq* biçimlerinin Oğuz Türkçesinden alıntı olduğunu dile getirmiş ve Az. *đumrux* kelimesini örnek göstermiştir. Yine Doerfer (1988a: 46), Hlç. *zumrux* ~ *đumrux* şekillerinin beklenmedik olduğunu ve kelimenin Oğuz Türkçesinden bir alıntı olabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda, Trk. (ağ.) *zumzuk* ~ *zumbuk* “yumruk” (DS 4400-4401) ve Trk. (ağ.) *zimzık* ~ *zimbık* ~ *zimzirık* ~ *zimzirik* “yumruk” (DS 4370) biçimleri dikkat çekmektedir.

Ses bilgisi açısından S-Türkçesinden alıntı olabilecek bu sözcüğün alıntılanma yolu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Halaçların 8. yüzyıl başında hâlâ Kuzey Afganistan'da yaşadığı düşünüldüğünde bu kelimeyi orada

alıntılanmış olmaları gerektiği açıktır (Sims-Williams 2000: 98-105; Erdal 2004: 73n.).

2.2. Tuna Bulgar Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Tekin (1987: 61-62), Tuna Bulgar Türkçesinde GT *y-* sesine karşılık **ś-* ile başlayan iki kelime olduğunu ifade etmektedir. Bunlar, Hambarlı Yazıtı'nda geçen *σαρακτος / σαρακτον* **śaraktō(n)* “devlet, ordu (?)” (Beševliev 1963: 225; Moravcsik 1983: 268) ve Bulgar Hanları Listesi'nde geçen *сѡморъ* *śomor (GT *yumur > *yumran*) (Pritsak 1955: 69-71) sözcükleridir. Aşağıda bu sözcüklerin kökeni ve S-Türkçesinden alıntı olup olmadıkları ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

TB1. TB *σαράκτου saraktu* “ordu” ← S-Tü. *śaraktu < *śarag sü | ET *yadag sü* “yaya ordusu”

Bugünkü Malamirovo'da (güneydoğu Bulgaristan) bulunan ve 813/814 yıllarına tarihlendirilen Hambarlı Yazıtı'nın 22. satırında, çok tartışılan *σαράκτου* sözcüğü geçmektedir. Beševliev (1963: 225), kelimeyi Proto-Bulgar Türkçesi için *σαρακτος / σαρακτον* olarak vermekte ve anlamının “devlet” veya “ordu” olduğunu belirtmektedir.

Bulgar dil bilimci Stefan Mladenov, söz konusu kelimeyi GT *sar-* “sarmak” fiilinden *-ak* ekiyle türemiş bir isim saymıştır (Škorpil-Nikov 1931: 372-373n.). Bugünkü bilgimizle, Mladenov'un öne sürdüğü biçimin GT *sar-gak* > EUyg. *sargak* “örtü, örtünme, peçelenme” (Wilkens 2021: 586) şekline tekabül ettiği açıktır. Ancak bu biçim, bağlam içinde beklenen anlamı karşılamamaktadır. Grégoire (1934: 771), sözcüğü *χαράκτου* okuyarak Yun. *χάραξ* “hendek, siper, kamp” kelimesinin “génitif métaphrastique” hâli olarak değerlendirmiştir. Menges (1951a: 117-118), Tekin (1987: 61-62) ve Beševliev (1992: 189-190), kelimenin *σαράκ* *śarak kısmını GT *arak* “silah” ile karşılaştırmaktadır. Menges (1951a: 118),

kelimenin -τ(ου) *-t(u) kısmını Tü. +lXg ekiyle özdeşleştirirken, Beşevliev (1992: 189-190) bu kısmın Yun. φοσσάτων “ordugâh; ordu” kelimesinin son hecesine benzeşmesi sonucu eklenmiş olabileceğine işaret etmektedir. Beşevliev (1963: 225), kendi fikrini belirtmeden önceki görüşleri özetlemekle yetinmiştir. Moravcsik (1983: 268) ise söz konusu sözcüğü bir soru işaretiyle Bulgar Türkçesi *sar* “yönetim, devlet, ülke” ile karşılaştırmıştır. Petkov (2008: 7), Bulgar Türkçesi kelimeyi *sarakt* olarak izole etmekte ve “ordu” olarak anlamlandırmaktadır.

Sözcüğü makale boyutunda ele alan Golden (1981), önceki görüşleri özetledikten sonra bunların ikna edici olmadığını belirtmiş ve sözcüğün GT *yadag* “yaya” veya GT *čäriġ* = Çuv. *šar(ă)* “ordu” kelimeleriyle ilişkili olabileceğini öne sürmüştür. Çalışmanın sonunda Golden, *čäriġ* etimolojisini yeğlemiş ve -του kısmının gizemli olduğunu belirterek bunu bir Yunanlaştırma çabası olarak görmüştür.

Menges tarafından dillendirilen ve Tekin tarafından desteklenen etimoloji, kelimenin ilk kısmı olan **šarak* için ikna edici olmakla birlikte +tu kısmını açıklamasız bırakmaktadır. Benzer şekilde, Golden da kelimenin **šarak* kısmı için nispeten ikna edici bir açıklama getirirken +tu kısmı için bir çözüm sunamamaktadır.

Bizce, sözcüğün σαράκ **šarak* kısmı, GT *yadag* ~ *yadak* “yaya; piyade” (EDPT 887) ve Çuv. *šuran* “yayan” (Fedotov 1996: II/141) sözcüğüyle ilişkili olup S-Tü. **šarak* biçiminden alıntıdır. **Šarak* şeklinde varsayılan -d- > -r- değişimi, Yunan harfli Nagyszentmiklós Yazıtı’nda ve Volga Bulgar Yazıtları’nda tanıklanmış olduğu gibi, Moğolcadaki bir S-Türkçesi alıntıda da görülmektedir (bk. MO42). Bu, -d- > -r- değişiminin 4. yüzyıldan önce başladığını göstermektedir.

Σαράκτου kelimesinin arkasında ise S-Tü. **šaraktu* < **šarak tü* < **šarag sü* = ET *yadag sü* tamlaması yatıyor olmalıdır. ET *yadag sü* “yaya ordusu” (Berta 2004: 173) ifadesi, Bilge Kağan Yazıtı G1’de

geçer. Aynı tamlama, Eski Uygur Türkçesinde de *yadag süü* olarak görülür (Wilkens 2017: 269).

Ön seste *s-* > *t-* değişimi, Moğolcadaki Türkçe alıntılarının birinde de görülmektedir: KM *türi-* ~ *türe-* “sürümek, sürüklemek, çekmek; ileri itmek; zorbalık etmek, kabadayılık etmek” (L 855) ← GT **süri-* ~ **sürä-*¹⁹⁴ > TİEM 73 *süri-* “sürümek, -e doğru çekmek” (Kök 2004: 572), NF *sürä-* ~ *süri-* ~ *sürü-* “sürümek, sürüklemek” (Ata 1998: 385), MG *sürä-* “sürümek” (Uğurlu 1987: 284), Osm. *sürü-* “sürüklemek” (TS 3635-3636). Burada da benzer bir *s-* > *t-* değişimi gerçekleşmiş olabileceği gibi, *-gs-* ünsüzlerinin benzeşme sonucu *-kt-* ünsüzlerine dönüşmesi de söz konusu olabilir. Trk. *köstebek* ismiyle de etimolojik açıdan bağlantılı olan BM *kösüz tāmāk* ve Kİ *közsüz sāk* (Eren 1999: 261) biçimlerinde de aynı değişim gözlenmektedir. Bunların haricinde, *s-* > *t-* değişiminin Pre-Proto-Samoyedcede gerçekleşen değişimlerden biri olduğunu eklemekte fayda vardır (Sammallahti 1979: 39-40).

TB2. BHL somor “fare (yılı)” ← S-Tü. *šomor | GT yumran “tarla sincabı”

Bulgar Hanları Listesi’nde **Телецъ**’in tahta çıktığı yıl, on iki hayvanlı takvimin **соморъ** yılının altıncı ayı olarak gösterilmektedir (Mikkola 1915: 9; Bazin 1991: 460). Pritsak (1955: 69) ve Bazin (1991: 482), **Телецъ**’in tahta çıkışını bir fare yılı olan 760 yılına tarihlendirir. Buna göre, **соморъ** kelimesi, on iki hayvanlı takvimin fare yılına denk gelmektedir. Eski Türkçede bu yıl *sıçgan* ve *küskü* sözcükleriyse adlandırılmıştır.

Mikkola (1915: 12-13), bu sözcüğün kendisini uzun süre uğraştırdığını belirtmiş ve birçok açıklama önerisi sunmuştur. Birinci önerisi, sözcüğün *so-* hecesini ayırıp kalan *mor*’u **moren*’e

¹⁹⁴ Boeschoten (2020b: 186), GT *südrü-* ~ *südrä-* ve GT **süri-* ~ **sürä-* sözcüklerini aynı fiilin değişikleri saymıştır. Ancak NF’de *südrä-* ve *süri-* ~ *sürü-* ~ *sürä-* biçimlerinin yan yana yer alışı, bu özdeşleştirmeye gölge düşürmektedir.

tamamlayıp bunu Mo. *morin* “at” kelimesiyle birleştirmektedir. Bunun haricinde, sözcüğü Miş. Tat. *səmoran* “tarla sincabı”, Trk. *samur* “samur” ve GT *soŋkor* “şahin, doğan” kelimeleriyle karşılaştırmıştır. Ne yazık ki Mikkola bu önerilerden hangisini daha ikna edici bulunduğunu açıkça belirtmemiştir.

Fehér (1926: 260), *соморъ* yazımının arkasında Yunanca *σομορ* olduğunu ve bunun da Tuna Bulgar Türkçesi **śomor* biçimini karşıladığını iddia etmiştir. Fehér, **śomor* biçimini GT *yumran* sözcüğüyle birleştirmiş ve y- sesinin Macarcadaki Türkçe alıntılarda ikili temsiline değinmiştir.

Pritsak (1955: 69-71), *соморъ* kelimesini GT *sogur* “marmot, dağ sıçanı” ve Çuv. *sāvār* “marmot, dağ sıçanı” sözcüklerinin tanıklanmamış varyantı **suŋur* ile ilişkilendirmektedir.

Tekin (1987: 19, 62), çalışmasının bir yerinde Pritsak’ın **suŋur* görüşünü desteklerken başka yerde Fehér’in **yumur* etimolojisini savunur görünmektedir.

Bazin (1991: 482-483, 488) ise *соморъ* sözcüğünü *somār* okumuş ve BT **sotur* biçimine geri gittiğini iddia etmiştir. Bazin, bu biçimleri daha önce Mikkola’nın da yaptığı gibi Osm. *samur* “samur” ve Tkm. *samur* “samur” ile ilişkilendirmiştir. Bazin’e göre, bu hayvan adı **sam-/som-* “kemirmek, dişlemek” fiilinin *-ur* geniş zaman ekini almış hâlden ibarettir.

Ünal (2020: 403-404), önceki görüşleri özetledikten sonra kelimeyi *соморъ* olarak tamir etmiş ve **so[s]mār* okuyarak TZ *susmar* “sansar” (Atalay 1945: 243) sözcüğüyle ilişkilendirmiştir. Ünal’a göre, TZ *susmar* biçimi GT *savsar* ~ *sagsar* ~ *sansar* ~ *saŋsar* ~ *sarsal* “sansar” (ESTYa VII 192-193) sözcüğünün bir varyantıdır.

Bizce, Tuna Bulgar Türkçesi *соморъ* sözcüğü, Mikkola’nın ortaya attığı ve Fehér’in savunduğu gibi, GT *yumran* (veya

*yumrān*¹⁹⁵) kelimesiyle ilişkili olan S-Tü. *šomor şeklinden alınmıştır (krş. VK1). GT *yumran* sözcüğü, Moğolcada *jumuran “tarla sincabı” (N 394) olarak görülmektedir. Sözcük, diğer Moğol dillerinden farklı olarak Klasik Moğolcada *jurama* ~ *jurum* (L 1080) ve Halha Moğolcasında *зypам zuram* (Hangin 1986: 254) şeklindedir. Metatezli *jurum* (< *jumur) biçimi, GT *jumur (> *yumur) şekline işaret etmektedir ki bu da S-Tü. *šomor tasarısını destekler niteliktedir.

2.3. Volga Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Volga bölgesi Türk lehçelerinden olan Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türkçesi diğer lehçelerden farklı olarak uzun süreli ve düzenli şekilde S-Türkçesiyle temasta bulunmuşlardır. Bu temasın izlerini Tatar ve Başkurt Türkçesinde *š-* ile, Çuvaş Türkçesinde *č-* ve *ś-* ile başlayan sözcüklerde bulmak mümkündür.

Volga Kıpçak lehçelerindeki bu tür alıntılara en kapsamlı olarak Róna-Tas (1976a) değinmiştir. Benzer alıntılara değinen diğer çalışmalar olarak Benzing (1944) ve Berta (1982) zikredilebilir. Róna-Tas (1976a), bu alıntıları Volga Bulgar Türkçesi kökenli olarak değerlendirmiş olmasına rağmen, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *š-* ile başlayan sözcüklerin S-Türkçesinden alıntı olduğu ve Volga Bulgar Türkçesinin *ś-*’li diyalektinin aslında S-Türkçesinden başka bir şey olmadığı açıktır. Aşağıda Róna-Tas’ın (1976a) çalışmasındaki sözcükler tekrar ele alınmış, bunlara yenileri de eklenmiştir.

2.3.1. Tatar ve Başkurt Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Aşağıda verilen kelimeler haricinde, Róna-Tas (1976a: 171) Tat. *šura* “tavsiye, danışma” (TDW 311) sözcüğünü de Tü. “*yara-q*” (= *yarag*) ile açıklamak istemektedir. Ancak sözcüğün Ar. شوری *šūrā*

¹⁹⁵ Krş. Tkm. (ağ.) *yumrān* “tarla sincabı” (TDGDS 105).

“danışma, tavsiye” (Wehr 1985: 682) kelimesinden alınmış olduğu açıktır. Róna-Tas (1976a: 171) ve Agyagási (2019: 182), Tat. (ağ.) *šomarčuk* “bir tür mantar” (TTDS 517; TTZDS 789) sözcüğünü de GT *yagmur* “yağmur” (EDPT 903-904) kelimesinin karşılığı olan Çuv. *šumār* “yağmur” (ÇRS 424) ile açıklamaktadır. Ne var ki Tatar Türkçesindeki sözcüğün Slavca kökenli Rus. *сморчок smorčok* “kuzumantarı” (REW III 692) kelimesinden alıntı olduğu kesindir.

VK1. Tat. (ağ.) šimran ~ šomran “sincap” ← S-Tü. *šumran | GT yumran “köstebek; tarla sincabı”

Tat. (ağ.) *šimran* ~ *šomran* “sincap”¹⁹⁶ (TTDS 517-518; TTZDS 792, 789), Miş. Tat. *səmərān* “tarla sincabı” (Paasonen 1974: 27), Miş. Tat. *səmərān* ~ *šəmərān* “tarla sincabı” (Kecskeméti 1965: 37, 40) < *šum(u)ran ← S-Tü. *šumran | GT *yumran* “köstebek; tarla sincabı” (VEWT 210; ESTYa IV 247-248), krş. Mo. *jumuran “tarla sincabı” (N 394).

VK2. Tat. šomort ~ šomirt “kuş kirazı”, Bşk. (ağ.) šomort “kuş kirazı”, Bar. šomirt “kuş kirazı” ← S-Tü. *šumurt | GT yumurt “kuş kirazı”

Tat. *šomort* “kuş kirazı” (Ostroumov 1876: 137), Tat. *šomort* ~ *šomor* “kuş kirazı (Prunus padus)” (Bálint 1876: 103), Tat. *šomirt* “kuş kirazı; kuş üzümü” (TatTS 414), Tat. (ağ.) *šomrot* “kuş kirazı” (TTZDS 789), Miş. Tat. *šomert*, *šomertayač* “dut ağacı” (Kecskeméti 1965: 40), Miş. Tat. *šumurd* “barut ağacının meyvesi” (Kakuk 1996: 172), Bşk. (ağ.) *šomort* “kuş kirazı” (BRS 771), Bar. *šomirt* “kuş kirazı” (Dmitriyeva 1981: 198) < *šumurt ← S-Tü. *šumurt | GT *yumurt* “kuş kirazı”, Çuv. *šéměrt* “kuş kirazı” (ESTYa IV 283; Leksika 135-136; Fedotov 1996: II/109).

¹⁹⁶ Krş. Tat. *yomran* (< *yumran*) “tarla sincabı” (TatTS 120).

Tatar, Başkurt ve Sibiryâ Tatar Türkçesinde karşımıza çıkan *şumurt şeklinin Özbek Türkçesinde de tanıklanması ilginçtir: Özb. *şumurt* “kuş kirazı” (UzRS 596; UTİL V 6). Ähmät’yanov (2001: 250), Özbek Türkçesindeki kelimeyi Tatar Türkçesinden bir alıntı olarak değerlendirirken, Tatar Türkçesindeki kelimenin ise Eski Bulgar ve Çuvaş dilinden girmiş olduğunu belirtmiştir.

VK3. Tat. şort “ev” ← S-Tü. *şürt | GT yürt “yurt, ev”

Tat. *şort* “ev” (Bálint 1875: 77, 86) < *şurt ← S-Tü. *şürt | GT *yürt* “yurt, ev” (EDPT 958; VEWT 211; ESTYa IV 254-255), Çuv. *şurt* ~ *şort* “(kulübe, ahşap ev, ahır vb.) yapı; avlu ve tüm ilgili binalar” (Fedotov 1996: II/144-145).¹⁹⁷

VK4. Tat. şürë “masura”, Bşk. sürë ~ şürë “masura” ← S-Tü. *şöri | GT yörüg “makara, çıkırık”, Çuv. šër ~ šërë “makara, bobin”

Tat. *şürï* “makara, kamış düdüğü” (R IV 1110), Tat. *şürë* “makara, masura, kamış düdüğü” (Bálint 1876: 103), Tat. *şürë* “masura” (TatTS 420), Tat. (ağ.) *şürë* “masura” (TTZDS 791), Bşk. *sürë* ~ *şürë* “masura” (BRS 559, 774), Bşk. (ağ.) *sürë* ~ *şürë* “masura, bobin” (DSBYa 286, 396) (→ Çuv. (ağ.) *šurã* ~ *šürë* “bobin”, Sib. Tat. *tsür* “bobin, makara”, Bar. *šörö* “dokuma mekiği”) < *şöri ← S-Tü. *şöri | GT *yörüg* “makara, çıkırık”, Çuv. *šër* ~ *šërë* “makara, bobin” (bk. MO14).

¹⁹⁷ Nauta (1985: 131), Çuv. *şurt* sözcüğünü *yurt biçiminden getirmiş ve Tatar Türkçesinden bir alıntı olarak değerlendirmiştir. Bunun sebebi olarak *r* ünsüzünün *t* önünde korunmasını göstermiştir.

VK5. Tat. šěl- ~ šil- “kaçmak”, Bşk. šil- “hareket etmek, kaçmak” ← S-Tü. *šil- | GT yil- “kaymak, sürünmek”

Tat. šěl- “kaçmak, sıvışmak” (Bálint 1875: 31), Tat. šil- “delik üstünden geçmek; gizlice kaçmak, sıvışmak” (TatTS 417), Bşk. šil- “hareket etmek, gitmek; kaçmak, sıvışmak, kaybolmak” (BRS 776), Bşk. šil “git!” (DSBYa 398), Bşk. šilgak “kaygan” (BRS 776) < *šil- ← S-Tü. *šil- | GT yil- “kaymak, sürünmek” (VEWT 200; ESTYa IV 40-41, 277; Leksika 180; Boeschoten 2022: 415) → KM jilu- ~ julu- “kaçmak, koşarak kaçmak; kaçınmak, uzak durmak” (L 1055).

Ähmät’yanov (2001: 252), Tatar Türkçesindeki sözcüğü Çuv. šäl- fiilinden alıntı olarak değerlendirmiştir. Ancak Çuvaş Türkçesindeki fiil, GT yul- “yolmak; serbest bırakmak” sözcüğünün soydaşı olup Tat. šěl- ile anlamsal açıdan birleştirilemez.

VK6. Tat. šoklan- “çalmak” ← S-Tü. *šuklan- | GT *yökla- “kaybetmek”

Tat. šoklan- “zimmetine geçirmek, çalmak, aşırmaq” (Ostroumov 1876: 137; Bálint 1876: 103) < *šuklan- ← S-Tü. *šuklan- | GT yökla- < yökla- < yök “yok, değil” (EDPT 895-896).

GT *yökla- ve *yökla- fiilleri, EUyg. yokla- “kaybetmek” (Tekin 1980b: 142; OTWF 453), KE yokla- “yokluğunu fark etmek” (Boeschoten-O’Kane 2015: 703), CC yoçla- “(bir şeyin) yokluğunu fark etmek” (Grønbech 1942: 125), Kzk. žokta- “yokluğunu fark etmek; üzülme; ölen biri için ağıt yakmak, yas tutmak” (Shnitnikov 1966: 105), Alt. jokto- “yok etmek” (ATS 63), Hak. čohtan- “bulunmamak, yokluğunu çekmek” (Arıkoğlu 2005: 106), Tuv. čokta- “yokluğunu hissetmek” (TuvTS 25) ve Yak. suoxtā- “yokluğunu hissetmek, özlemek” (Pekarskiy 1958-1959: II/2355-2356) fiillerinde yaşamaktadır.

Berta (1982: 14-16), Tatar Türkçesi ağızlarında görülen sözcüğü Volga Bulgar Türkçesi *šuklan- biçiminden bir alıntı olarak

değerlendirmiştir. Sözcük, bizce de alıntı olmakla beraber kökeni S-Tü. **śūklan-* biçimidir.

Diğer yandan, Tat. *şoklan-* fiili, Far. *šōh* “soyguncu, hırsız, eşkıya, yol kesici” (Steingass 1963: 764-765) sözcüğünden alıntılanmış *şok isminden de türetilmiş olabilir.

VK7. Tat. *şökəri* “kuru ekmek”, Bşk. *şökärä* “kuru ekmek” ← S-Tü. *śükärä ~ *śükörä | GT *čöräk* “yuvarlak ekmek”

Tat. *şökəri* “kuru ekmek” (Paasonen 1902a: 53), Bşk. *şökärä* “kuru ekmek, bisküvi” (BRS 771), Bşk. (ağ.) *şökörläk* “kuru ekmek, bisküvi” (DSBYa 395) < *śüköre ~ *śükärä ~ *śükörV ← S-Tü. *śükärä ~ *śükörä | GT *čöräk* “yuvarlak ekmek” (EDPT 429; VEWT 118; Boeschoten 2022: 119; TMEN III 116-117), Çuv. *šākār* ~ *šākkār* “ekmek” (ÇRS 401), krş. Çer. *sukâr* “ekmek” (TschW 642), Erz. сүкоро *şukoro* “bir tür ekmek” (ERS 635-636), Mok. цукор *ćukor* “darı unundan yapılan, dolgunsuz, kremalı turta” (MRS 828), Udm. *sukijï* ~ *sukri* ~ *šikïri* “somun ekmek” (Wichmann 1987: 226) (bk. MR5).

Tat. *şökəri*, Bşk. *şökärä* ve Bşk. (ağ.) *şökörläk* sözcükleri, *śüköre ~ *śükärä şekillerinden gelmektedir. Bu şekiller ise GT *čöräk* (< *čör-gäk) kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śükärä ~ *śükörä biçiminden alıntıdır. Aynı kelimenin bir değişkisi olan *śükörö biçimi, Erza Mordvincesine *şukoro* olarak girmiştir (bk. MR5). Bu alıntılar, Tatar ve Başkurt Türkçesindeki kelimelerin Çuvaş Türkçesinden değil, S-Türkçesinden girdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Seşil açıdan benzer olan Rus. сухарь *suhar*’ “kraker” kelimesi ise yukarıda zikredilen sözcüklerle bağlantılı olmayıp сухой *suhoy* “kuru” sıfatından türemiştir (REW III 813).

VK8. Tat. šireb “güçlü, sıkı, sert” ← S-Tü. *šärip | GT yarp “sıkı, sağlam”

Tat. *šireb* “güçlü, sıkı, sert” (Ostroumov 1876: 137; Bálint 1876: 102), Tat. *širĭp* “güçlü, sert” (R IV 1074), Tat. (ağ.) *širĕp* “yeni; eritilmeyen donmuş yağ” (TTZDS 788) < *šärip ← S-Tü. *šärip < *šarp | GT yarp “sıkı, sağlam” (EDPT 957), Çuv. *širĕp* “güçlü, sıkı, sağlam, sağlıklı” (Fedotov 1996: II/123), krş. Çer. *serâp* “ağır (aynı zamanda küçük, sert ve yoğun, ör. kurşun)” (TschW 626).

Räsänen (1920: 31n.), Tatar Türkçesindeki sözcüğü Çuvaş Türkçesinden alıntı olarak değerlendirmiştir. Róna-Tas (1976a: 171n.), bu alıntıya değinmekle yetinmiş ve kelimenin kökenini bilmediğini belirtmiştir.

Bizce, Tat. *širĕp* sözcüğü GT yarp kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *šärip biçiminden alıntıdır. Yukarıda ele alınmamış olmasına rağmen GT *sarp* “güç, zor, çetin; keskin (sirke); kuvvetli (zehir, büyü); dik, geçilmesi zor (yer)” (EDPT 845; VEWT 404) kelimesi de S-Tü. *šarp (> *šärip) biçiminden alıntı olabilir. GT yarp sözcüğünün “zor, güç” anlamı Eski Uygur Türkçesinde de tanıklanmıştır (Wilkins 2021: 870).

VK9. Tat. sük “kenevir tohumu suyu” ← S-Tü. šög | GT yūk “reçine, sakız, katran”

Tat. сүк *sük* “kenevir suyu” (Ostroumov 1876: 117), Tat. (ağ.) *sük* “kenevir tohumu suyu; kenevir tohumundan yapılan yiyecek; yulaf ezmesi lapası” (TTDS 389; TTZDS 587), Miş. Tat. *šük* /sük/ “kenevir suyu” (Kecskeméti 1965: 38) < *šök ← S-Tü. šög (?) < *šügü | GT yū ~ yū “öz su, usare”, GT yūk “reçine, sakız, katran” (bk. MO9).

Tatar Türkçesindeki sözcükte karşımıza çıkan *s-* ünsüzü ve *ü* ünlüsü beklenmediktir. Sözcüğün beklenen şekli *šök’tür. Burada Rus. çok *sok* “meyve suyu” kelimesine bir benzeşme söz konusudur.

Berta (1983: 33), Rus. /o/ ünlüsünün Tatar Türkçesinde /ü/ ile karşılandığı üç örnek vermiş ve bu denkliğin [g] ve [x] komşuluğunda görüldüğünü belirtmiştir. Bunlardan Tat. Bşk. *mük* “yosun” < *mök ← Rus. *mox moh* “yosun” sözcüğü, Tat. *sük* kelimesine en yakın örnektir. Bu açıdan, Tat. *sük* sözcüğünün S-Türkçesiyle bağlantılı olmayıp doğrudan Rusçadan alıntı olması da mümkündür. Diğer yandan S-Tü. *şöri kelimesinin Başkurt Türkçesine *sürë* olarak *s-* ön sesiyle girdiği göz önüne alındığında (bk. VK4), farklı bir alıntılama yolunun Tatar Türkçesindeki *s-* ünsüzünü açıklaması mümkündür.

VK10. Bşk. (18. yy.) *şjöl* “rüzgâr” ← S-Tü. *şël | GT *yël* “rüzgâr, yel”, Çuv. *şil* “rüzgâr, yel”

Bşk. (18. yy.) *şjöl* [şıl] “rüzgâr” (Borgoyakov 1971: 126-127) ← S-Tü. *şël (~ *şil ?) | GT *yël* “rüzgâr, yel” (EUyg. *yeel*, DLT *yël*, Tkm. *yel*, Hlç. *yē-l*, Yak. *säl*) (EDPT 916-917; VEWT 195a; ESTYa IV 174-176; Leksika 40-41; Boeschoten 2022: 408; KhM 203), Çuv. *şil* “rüzgâr, yel” (Fedotov 1996: II/116-117) (bk. MC1, PP1, MO4).

Çağdaş Başkurt Türkçesinde görülmeyen ve G. F. Müller’in 18. yüzyıl başında topladığı dil malzemesinde karşımıza çıkan bu kelime, açıkça S-Türkçesiyle bağlantılıdır. Listedeki diğer kelimelerle karşılaştırıldığında, Borgoyakov’un verdiği *şjöl* yazımının [şıl] benzeri bir sesletime işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu sözcüğü Başkurt Türkçesindeki bir S-Türkçesi alıntı olarak görebileceğimiz gibi, 18. yüzyılın başında hâlâ S-Türkçesi konuşan bir nüfusun varlığı da söz konusu edilebilir. Aşağıdaki Bşk. *ser* “yer” kelimesi de aynı şekilde değerlendirilmelidir (bk. VK11).

VK11. Bşk. (18. yy.) *ser* “yer” ← S-Tü. *şër | GT *yer* ~ *yër* “yer, toprak, zemin”, Çuv. *şër* “yer, dünya, yeryüzü”

Bşk. (18. yy.) *ser* “yer” (Borgoyakov 1971: 126-127) ← S-Tü. *şër | GT *yer* ~ *yër* “yer, toprak, zemin” (Yak. *sir*) (EDPT 954; VEWT

198a; ESTYa IV 191-192; Boeschoten 2022: 410-411), Çuv. *šer* “yer, dünya, yeryüzü” (Fedotov 1996: II/110) (bk. MC8, MO26).

2.3.2. Çuvaş Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

GT y- sesinin Çuvaş Türkçesindeki düzenli karşılığı *ś-* sesidir. Ancak sayılı sözcükte bu ünsüzün Çuv. *č-* sesiyle karşılandığı görülmektedir. Ceylan (1993; 1997: 48-49), GT y- sesine karşılık *č-* sesiyle başlayan dört Çuvaş Türkçesi sözcüğü ele almıştır. Ceylan’a (1993: 71; 1997: 48) göre, bu sözcükler Eski Çuvaş Türkçesinin *ǰ-* diyalektinden gelmektedir ve *ǰ-* sesi *ś-* diyalektine *č-* olarak alıntılanarak günümüze kadar korunmuştur.

Far. *šeker* sözcüğünün Volga Bulgar Türkçesi yazıtlarında *ǰeker* veya *čeker* olarak tanımlanmış olması (Erdal 1993a: 129), *š-* ve benzeri seslerin Volga Bulgar Türkçesine /*ǰ*/ veya /*č*/ olarak alıntılanmış olduğunu açıkça göstermektedir. Bu iki ses de çağdaş Çuvaş Türkçesinde *ś-* sesine değişmiştir. S-Türkçesi söz başı **ś-* sesi de Eski Çuvaş Türkçesine **č-*, **ǰ-* > *ś-* değişimi öncesinde **č-* ya da **ǰ-* olarak alınmış olsaydı çağdaş Çuvaş Türkçesinde karşımıza *ś-* olarak çıkması beklenirdi. Ancak görüldüğü üzere *č-* olarak çıkmaktadır. Buna göre, S-Tü. **ś-* sesi Eski Çuvaş Türkçesine ya 13. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen **č-* > *ś-* değişimi (Schnerer 1977: 14) sonrasında **č-* olarak ya da aynı değişimden önce ön damaksıllaşmış **t’-* olarak alıntılanmıştır. /*t*/ ses biriminin /*i*/ ünlüleri önündeki alt ses birimi olan **t’-* sesi, Schnerer’e (1977: 14) göre en geç 12. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, 14. yüzyılın ikinci yarısında ise **č-* ünsüzüne değişmiştir. S-Tü. **ś-* sesinin Eski Çuvaş Türkçesinde **ś-* (< **č-*, **ǰ-*) sesiyle karşılanmamış olması, bu iki sesin fonetik olarak denk olmadığını, muhtemelen daha güçlü olan S-Türkçesi sesin EÇuv. **č-* ya da **t’-* sesine daha yakın olduğunu göstermektedir. EÇuv. **t’-* alt ses biriminin /*i*/ ünlülerinden başka ünlülerin de önünde telaffuz edilebildiğinin kanıtı, Far. *tēz* sözcüğünden alıntı olan Çuv. *čas* “çabuk, hızlı” kelimesidir.

Scherner (1977: 49) sözcüğün alıntılanma biçimini şöyle göstermektedir: Far. *tēz* → EÇuv. **t'ās* > Çuv. *čas*. S-Türkçesinde **ś-* ile başlayan biçimler de Eski Çuvaş Türkçesinde aynı şekilde **t'-* ile karşılanmış ve sonra *č-*'li şekillere değişmiş olmalıdır.¹⁹⁸ S-Tü. **śürgä-* biçiminden alıntı olan Çuv. *tērke-* fiili, bu ikamenin en iyi delilidir (bk. ÇUV6). Bu sözcükte EÇuv. **t'-* sesi, *č-* ve *t-* olmak üzere iki farklı şekilde gelişmiştir.

Çuvaş Türkçesinde, GT *y-* sesine karşılık *č-* sesiyle başlayan düzensiz kelimeler olduğu gibi, GT *k-* sesine de karşılık *č-* sesiyle başlayan tek bir sözcük bulunmaktadır (bk. ÇUV9).

Bunların yanı sıra, Çuvaş Türkçesinde *ś-* ile başladıkları hâlde düzensiz ses değişimleriyle S-Türkçesinin özelliklerini yansıtan yedi önemli kelime daha vardır. Bu yedi kelime, S-Türkçesindeki **k-* > **ś-* ve **h-* > **ś-* ses değişimleri ile **ś-* protezine tanıklık etmektedir. Bu sözcükler, *č-* ile alıntılananlardan daha geç bir döneme ait olmalıdır. Bu alıntı katmanında artık *ś-* sesine sahip olan Çuvaş Türkçesi, S-Tü. **ś-* sesini ikame etmeden almıştır. Çuvaş Türkçesinin S-Tü. **ś-* sesini alıntılama geçmişi şöyle özetlenebilir:

- i. S-Tü. **ś-* → EÇuv. **t'-* > Çuv. *č-*
- ii. S-Tü. **ś-* → EÇuv. **ś-* > Çuv. *ś-*

Çuvaş Türkçesinde S-Türkçesinden alıntı olduğunu gösterdiğimiz on altı sözcük aşağıda verilmiştir.

¹⁹⁸ Róna-Tas (1982a: 160), Çuvaş Türkçesi sözcüğün Rusça kökenli olduğunu iddia ederek Scherner'in verdiği örneğin *ti-* > *či-* değişimiyle hiçbir alakası olmadığını söylemektedir. Ne yazık ki Róna-Tas, Çuvaş Türkçesi sözcüğün Rusça kökenini belirtmemiştir. Ceylan (1997: 19, 198), Çuvaş Türkçesi sözcüğü Farsça kökenli olarak göstermeye devam etmektedir.

ÇUV1. Çuv. çakan “hasır otu, su kamışı” < *čäkän ← S-Tü. *šäkän | GT yäkän “hasır, kamış, saz”

Çuv. *çakan* “hasır otu, su kamışı” (ÇRS 577; Yegorov 1964: 316; Fedotov 1996: II/387) < EÇuv. *čäkän ← S-Tü. *šäkän | GT yäkän ~ yekän ~ yikän “hasır, hasır otu, kamış, saz” (EDPT 913; ESTYa IV 172-173; VEWT 195a).

S-Tü. *šäkän (~ *šakan) biçimi, Udmurtçaya da *šakan* “hasır örtü; at örtüsü” olarak alıntılanmıştır (bk. UD1).

ÇUV2. Çuv. čara “kabuk; meyve kabuğu; ince deri, zar” < *čär ← S-Tü. *šär < *šarī | GT *yar “ham deri; zar”

Çuv. *čara* “kabuk; meyve kabuğu; ince deri, zar” (ÇRS 579; Aşmarin 1994-2000: XV/153) < *čar (→ Çer. čar) < EÇuv. *čär ← S-Tü. *šär < *šar < *šarī | GT yar > GT yarig “deri, ham deri; zar” (bk. MC7, MO12-13).

Çuvaş Türkçesinde “kabuk, deri, zar” anlamındaki *čara* haricinde, “tüysüz, çıplak” anlamında da bir *čara* sözcüğü mevcuttur: Çuv. *ışara* “hayvanlarda karnın tüysüz yerleri” (Paasonen 1974: 179), Çuv. *čara* “çıplak, yalın” (Aşmarin 1994-2000: XV/154). Birinci *čara* sözcüğü Çeremisçeye *čar* “zar, pul, deri, kütikül, tabaka” (TschW 89) olarak, ikincisi ise *čara* “çıplak, daz, kel, tüysüz” (TschW 89-90) ve *tsär* “koyunun postunda tüy bitmeyen yer” (Ramstedt 1902: 150) olarak girmiştir. Çuvaş Türkçesinde *čara* “tüysüz, çıplak” sözcüğünün yanı sıra *šara* “tüysüz, çıplak” (Paasonen 1974: 130) kelimesi de bulunmaktadır. Bu kelime de Mişer Tatar Türkçesine *šärä* “çıplak, tüysüz” (Kecskeméti 1965: 39) ve Çeremisçeye *särä* “daz, kel, tüysüz” (Räsänen 1920: 188-189) olarak alıntılanmıştır.

Literatürdeki değiniler genellikle “kel, tüysüz, çıplak” anlamını taşıyan Çuv. *šara* ve *čara* kelimelerine dairdir. Räsänen (1920: 31n., 188-189), Çer. *ışara* “tüysüz” sözcüğünü “Tü. *čere” biçiminden alıntı olarak göstermiş ve Çuvaş Türkçesiyle ilişkilendirmemiştir.

Ceylan (1993) ise aynı kelimeyi Çuv. *šara* “daz, tüysüz, çıplak” sözcüğünün Eski Çuvaş Türkçesinin *ǰ*- diyalektindeki biçiminden alıntı olarak değerlendirmiştir. Fedotov (1965: 116), Çuv. *šara* sözcüğünü Çer. *čara* ~ *tsära* (sic) ve Udm. *šara* “yasal olarak, açıkça” kelimelerinin kaynağı olarak göstermiş ve Mac. *szár* “kel”, Tü. *tar* “çıplak”, Tü. *taz* “çıplak, tüysüz” ve Tat. *šere* “çıplak” ile karşılaştırmıştır. Róna-Tas (1976a: 171), Çuv. *šara* sözcüğünü *čärä biçimine geri götürmüş ve bu sözcüğü Miş. Tat. *šärä* kelimesinin kökeni olarak gösterirken Mac. *szár* ile ilişkilendirilemeyeceğini iddia etmiştir.

Bizce, daha eski bir *čär şekline geri giden Çuv. *čara* sözcüğü S-Tü. *šär biçiminden alıntılanmıştır. Bu biçim, yukarıda ayrıntılı olarak tartışılan S-Tü. *šari şeklinin devamıdır (bk. MO12). Son sesteki ünlünün düşmesi düzenlidir. Ünlü incilmesi ise beklenmedik bir değişimdir. Çer. *čar* kelimesi, Çuv. *čara* sözcüğündeki son ünlünün ikincil olduğunu açıkça göstermektedir.

ÇUV3. Çuv. čämär “top, küre, yuvarlak” < *čumur ← S-Tü. *šumur | GT yumur ~ yumru “yuvarlak (bir şey); küre”

Çuv. *čämär* “top, küre, yuvarlak” (ÇRS 583; Yegorov 1964: 319-320; Fedotov 1996: II/401-402) < EÇuv. *čumur ← S-Tü. *šumur | GT *yumur* ~ *yumrı* ~ *yumru* “yuvarlak (bir şey); küre, bir hayvanın bağırsakları veya körbağırsağı, hayvanın midesi” (EDPT 937; ESTYa IV 249-250; Boeschoten 2022: 426), krş. Mac. *gyomor* “mide, karın” ← BT *jumur.

Ramstedt (1914/1915: 146), Çuvaş Türkçesindeki kelimeyi Tat. (ağ.) *jəmər* biçiminden alıntı olarak değerlendirmiştir. S-Tü. *šumur biçimi, yukarıda da değindiğimiz gibi, Udm. *šumori* “öreke, örekenin üst kısmı” (bk. UD2) sözcüğünün de muhtemel kökenidir.

ÇUV4. Çuv. čěr- “yırtmak, parçalamak” < *čir- ← S-Tü. *šir- | GT yir- “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

Çuv. *čěr-* “yırtmak, parçalamak” (ÇRS 591; Yegorov 1964: 324; Fedotov 1996: II/413-414), Çuv. *íšər-* “tırmalamak, tırmıklamak; yırtmak” (Paasonen 1974: 182) < EÇuv. *čir- ← S-Tü. *šir- | GT *yir-* “bir şeyi keskin bir şeyle yarmak, ikiye ayırmak; yırtmak, delmek” (bk. PS3, MO21, TG5, MC10, GT30, KB1) veya S-Tü. *šir- (?) | GT *yir-* “yarmak, yırtmak” (Zieme 2015a: 260; VEWT 201b; TS 4608; Boeschoten 2022: 417; WCh 227a) > *yirt-* “yırtmak, parçalamak” (EDPT 958-959; VEWT 202a; WCh 227a).

Çuv. *čěr-* “yırtmak, parçalamak” sözcüğü, BT *tir- > *čir- (= GT *tirma-* ~ *tarma-* ~ *tırna-* “tırmalamak”) köküyle bulaşmaya uğramış görünmektedir.

ÇUV5. Çuv. čěre “kalp” < *čüräy ← S-Tü. *šüräy | GT yüräk “kalp, yürek”

Çuv. *čěre* “kalp” (ÇRS 591; Yegorov 1964: 324; Fedotov 1996: II/414-415), Çuv. *íšəre* “kalp, yürek” (Paasonen 1974: 182) < EÇuv. *čüräy ← S-Tü. *šüräy | GT *yüräk* “kalp, yürek” (EDPT 965; VEWT 213; Boeschoten 2022: 430).

ÇUV6. Çuv. čěrke- ~ čürke- ~ čärka- ~ těrke- “sarmak, dolamak” < *čürkä- (~ *t'ürkä-) ← S-Tü. *šürgä- | GT yörgä- “sarmak, dolamak”

Çuv. *čěrke-* ~ *čürke-* ~ *čärka-* ~ *těrke-* “sarmak, dolamak” (Aşmarin 1994-2000: XV/85; ÇRS 476; Yegorov 1964: 325; Fedotov 1996: II/416), Çuv. *těrken-* “sarınmak” (Aşmarin 1994-2000: XV/85), Çuv. *íšərgə-* “dolamak, sarmak” (Paasonen 1974: 185), Çuv. *íšərgə-* “sarmak” (Paasonen 1974: 183) < EÇuv. *čürkä- (~ *t'ürkä-) ← S-Tü. *šürgä- | GT *yörgä-* “sarmak, dolamak” (bk. MO14).

ÇUV7. Çuv. čühe- ~ čüke- “çalkalamak, durulamak” < *čayka- ← S-Tü. *šayka- | GT yayka- “sallamak; yıkamak, çalkalamak, durulamak”

Çuv. *čühe-* ~ *čüke-* “çalkalamak, durulamak” (ÇRS 598; Yegorov 1964: 328-329; Fedotov 1996: II/428), Çuv. *íšüxe-* ~ *íšüre-* “çalkalamak” (Paasonen 1974: 189) < EÇuv. *čayka- ← S-Tü. *šayka- | GT yayka- (~ čayka-¹⁹⁹) “sallamak; yıkamak, çalkalamak, durulamak” (Röhrborn 1991: 38; EDPT 981; VEWT 179a; TS 4443-4444) (bk. MO34).

ÇUV8. Çuv. čak “sık, az aralıklı, yoğun, dolu” < *čik ← S-Tü. *šik | GT *hıgı > yıgı ~ yigi “sık, sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş”

Çuv. *čak* “sık, az aralıklı, yoğun, dolu” (ÇRS 581), Çuv. (ağ.) *čak* “(orman için) sık, yoğun” (ÇRS 576) < EÇuv. *čik (~ *čäk ?) ← S-Tü. *šik < *šikũ | GT *hıgı > yıgı ~ yigi “sıkı, yoğun; meskûn, iskân edilmiş” (bk. PP8, MO50, GT6).

Çuvaş Türkçesindeki sözcük, /k/ ünsüzü dolayısıyla ön ünlülü bir biçimden gelmektedir. Bu biçim ise Proto-Permceye *šik “(ev veya ağaçlardan oluşan) grup, küme” olarak giren S-Tü. *šik şeklinden alınmıştır.

¹⁹⁹ Osm. *čalka-* “sarsmak” (TS 812), CC *čayhal-* “sallanmak, gürültüyle akmak” (Grønbech 1942: 72), TZ *šalka-* ~ *šalga-* “çalkamak” (Atalay 1945: 245), Trk. *čalkala-* “karıştırmak, sarsmak sallamak, durulamak” (TrkS 430), Tat. *čayka-* “durulamak” (Bálint 1876: 90), Bşk. *sayka-* “çalkalamak, durulamak” (BRS 525), Krç.-Blk. *čayka-* “çalkalamak, sallamak” (Tavkul 2000: 171), Kmk. *čayka-* “sallamak, sarsmak” (KmkRS 352), Nog. *šayka-* “sallamak; çalkalamak” (NRS 401), Kzk. *šayka-* “tereyağı yapmak, kıymız karıştırmak; sallamak, sarsmak, hareket ettirmek; (çamaşır) çalkalamak” (Shnitnikov 1966: 228).

ÇUV9. Çuv. čērēp “kirpi” < *čirpi ← S-Tü. *širpi | GT kirpi “kirpi”

Çuv. čērēp “kirpi” (ÇRS 592; Yegorov 1964: 325; Fedotov 1996: II/415-416), Çuv. íšərəp “kirpi” (Paasonen 1974: 182) < EÇuv. *čirpi ← S-Tü. *širpi | GT kirpi “kirpi” (EDPT 737; VEWT 272; Leksika 166), krş. Kaşk. jirbi “kirpi” (Dolatkhah 2019: 278).

Agyagási (2019: 90), Çuvaş Türkçesi biçimin değişimini *kirip > *tirip > čērēp olarak göstermiş ama düzensiz *k- > *t- değişimine değinmemiştir.

Bu sözcük, Çuvaş Türkçesindeki diğer muhtemel S-Türkçesi alıntılardan daha önemlidir, çünkü yukarıda Moğolcadaki bazı S-Türkçesi alıntılarda (bk. MO37-47) varsaydığımız k- > *ś ses değişimini onaylar niteliktedir. Beklenmedik söz başı t- sesiyle Bşk. tērpě “kirpi” (BRS 605b) sözcüğü Çuv. čērēp “kirpi” kelimesine en yakın biçimdir. Başkurt Türkçesinde görülen biçim, S-Türkçesindeki şeklin Çuvaş Türkçesine *t’irpi olarak girdiğinin de kanıtıdır.

ÇUV10. Çuv. śunat ~ śonāt “kanat” < *śanat ← S-Tü. *śānat | GT kānat “kanat”

Çuv. śunat ~ śonāt “kanat” (Fedotov 1996: II/137) < *śanat ← S-Tü. *śānat < *kiānat | GT kānat ~ *kānat (DLT kanat, Tkm. gānat, Yak. kīnat ~ kīyat ~ kīyat) “kanat” (EDPT 635; VEWT 230; ESTYa V 252-253; Leksika 149-150).

Yegorov (1964: 218) ve Fedotov (1996: II/137), Çuvaş Türkçesindeki sözcüğü GT kānat ile birleştirmiş ancak kelimenin değişimine dair ayrıntılı yorum yapmamışlardır. Räsänen (1949: 208), Çuvaş Türkçesi sözcüğün değişimini śonāt, śunāt < *yonāt < *k^lānat < *kānat olarak göstermiştir. Doerfer (TMEN III 518), aynı değişimi śunāt < *yonāt < *χ^lānat < *qiānat olarak vermeyi tercih etmiştir. Benzer bir açıklama, Ceylan’da (1997: 27) da görülür. Nauta (1985: 132) da Çuv. śunāt sözcüğünü GT kānat ile karşılaştırdığı *yunāt biçimine geri götürmüş ve bunu Çuv. ś- sesinin

bazı durumlarda ikincil ve geç olarak y- sesinden değiştiğine örnek olarak göstermiştir.

Ancak bu açıklamaların kronolojik olarak doğru olamayacağı açıktır. Tarihsel olarak **kiā-* ile başlayan biçimler Çuvaş Türkçesinde **śu-* ile değil, *yu-* ile başlar: Çuv. *yur* “kar” < *kiār, Çuv. *yul-* “kalmak” < **kiāl-*, Çuv. *yun* “kan” < VB *hyan* < *kiān. Volga Bulgar Türkçesinde *hia-* ile *jā-* ses grupları yan yana yer almaktadır: *hyan* “kan”, *jāl* “yıl” (Erdal 1993a: 163-164). Bunlar, Çuvaş Türkçesinde sırasıyla *yu-* ve *śu-* ses gruplarına değişmiştir. Räsänen ve Doerfer’in yaptığı açıklamaya katılmak için *hiā-* ses grubunun bir şekilde *jā-* ses grubuna değiştiği varsayılmalıdır ki bu pek olası değildir.

Bizce, Çuv. *śunat* ~ *śonāt* sözcüğü **k-* > **ś-* değişiminin düzenli veya en azından yaygın olduğu S-Türkçesindeki *śānat biçiminden alıntıdır.

ÇUV11. Çuv. śāhan “kuzgun” < *śikun ← S-Tü. *śikun < *śirkun < *kirkun | GT kuzgun ~ kuzkun “kuzgun”

Çuv. *śāhan* “kuzgun” (ÇRS 406), Çuv. *śugán*, *śugányn* “kuzgun” (Ahlqvist 2008: 10), Çuv. *śākan* “kuzgun” (Aşmarin 1994-2000: XIII/10), Çuv. *śhon* “kuzgun” (Aşmarin 1994-2000: XIII/120) < *śikun ← S-Tü. *śikun < *śirkun < *kirkun | GT *kuzgun* ~ *kuzkun* ~ *kızkun “kuzgun” (ESTYa VI 107-108), Trk. (ağ.) *gızgun* “kuzgun, yırtıcı bir kuş” (DS 2205).

Fedotov (1963: 119), Çuv. *śāhan* kelimesinin Far. زغان *zağan* “kuzgun; çaylak (kuşu)” isminden alıntı olduğunu ileri sürmüştür. Fedotov, Çağ. زغنوس *zağnus* “çaylak (kuşu)” sözcüğünü de Farsça kelimeyle birleştirmiştir.

Yegorov (1964: 208-209), sözcüğün *śāthan (< **śāt-* “yutmak”) biçiminden değişmiş olabileceğini dile getirmiş, diğer yandan Far. *zağan* “çaylak kuşu” kelimesini de karşılaştırma olarak vermiştir.

Scherner (1977: 173), önceki görüşleri özetleyip eleştirdikten sonra kendi görüşüne yer vermiştir. Scherner, Far. *z-* sesinin Çuvaş Türkçesinde her zaman *s-* ile karşılandığını belirterek Fedotov'un etimolojisini, kelime içindeki *-t-* sesinin hiçbir zaman düşmediğini ifade ederek Yegorov'un etimolojisini reddetmiştir. Scherner'e göre, Çuv. *śāhan* ismi GT **çokki-gan* "gagalayan" biçimine karşılık gelmektedir.

Róna-Tas (1978: 163), Yegorov'u kaynak göstermeden sözcüğün **śōthan* (< **yūtkan*) "obur, pisboğaz" biçiminden değiştiğini ve kökünün **śōt-* "yutmak" olduğunu iddia etmiştir. Róna-Tas'a göre, erken dönem kaynaklarda bu kelime için gösterilen *-h-* sesi, önündeki **-t-* sesinin varlığının kanıtıdır. Fedotov (1996) ise etimolojik sözlüğünde sözcüğe yer vermemiştir.

Bize, Çuv. *śāhan* sözcüğü **śikun* biçiminden gelişmiş olup GT *kuzgun* ~ *kuzkun* ~ **kızkun* kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **śırkun* > **śikun* şeklinden alınmıştır. Ünsüz önünde /r/ düşmesi, S-Tü. **gurčī* > **gučī* biçiminde de görülmektedir (bk. ÇRK3).

Sözcüğün Volegov'un kelime listesinde **сюгань* değil, *сюхань śuhan* olarak *-h-* ile görülmesi (Róna-Tas 1978: 163), alıntı olduğunun bir göstergesidir. Buna göre, S-Türkçesi sözcük Çuvaş Türkçesine **-VkV-* > *-VhV-* > *-VγV-* değişiminden sonra *-h-* ile girmiştir.

ÇUV12. Çuv. *śon* "kan" < **śan* ← S-Tü. **śān* | GT **kān* "kan", Çuv. *yun* ~ *yon* "kan"

Çuv. (18. yy.) *śon* "kan" (Müller 1759: 384; Hovdhaugen 1975: 285) < **śan* ← S-Tü. **śān* | PT **kiān* > GT *kān* "kan" (EDPT 629-630; VEWT 230; ESTYa V 251), BT **hiān* "kan" > VB *hyan* "kan" (Erdal 1993a: 164), Çuv. *yun* ~ *yon* "kan" (Fedotov 1996: II/486).

Çuv. *śon* kelimesi, G. F. Müller'in *Vocabularium Harmonicum* adlı sözcük listesinde "Çarşamba" karşılığında verilen *Són-kon* gün

adında geçmektedir. Bu gün adı, Hovdhaugen'in (1975: 285) dikkat çektiği gibi, Çuv. *yunkun* “(hrf.) kan günü (= Çarşamba)” adına karşılık gelmektedir. Munkácsi'nin (1926-1932: 44) gösterdiği gibi, Volga-Ural bölgesinde konuşulan Türk lehçelerinde ve Fin-Ugor dillerinde çarşamba günü yaygın şekilde “kan günü” olarak adlandırılmaktadır.

Hovdhaugen (1975: 285), Çuv. *son* biçimini ikincil *y-* (< **xia-* < **kā-*) sesinin bazı durumlarda *ś* sesine dönüştüğünü iddia ederek açıklamak istemiş ve örnek olarak Çuv. *sunat* “kanat” < PT *kānat sözcüğünü göstermiştir.

Bizce, G. F. Müller tarafından verilen *son* biçimi, PT *kiān şeklinin S-Türkçesindeki düzenli karşılığı olan *śān biçiminden alınmıştır.

ÇUV13. Çuv. *śola* ~ *śulu* “kamçı, kırbaç” < *śovla < *śagla ← S-Tü. *śagla | GT *kāgal* ~ *kāgıl* “kamçı, kırbaç”

Çuv. *śolà* “kırbaç” (Zolotnitskiy 1875: 71), Çuv. *śulu* (sic) “kırbaç” (Yegorov 1964: 217) < *śovla < *śagla ← S-Tü. *śagla < *śagal | PT *kiāgal > GT *kāgal* ~ *kāgıl* “kamçı, kırbaç; yaş söğüt dalı” (EDPT 610; VEWT 220; Wilkens 2021: 319).

Çuvaş Türkçesi sözcük, Çeremisçeye *śola* ~ *sola* ~ *sa-la* “kırbaç” (Räsänen 1920: 194) ve Udmurtçaya *śulo* ~ *śuuo* “kırbaç” (Wichmann 1903: 100) olarak girmiştir.

Zolotnitskiy (1875: 71), Çuvaş Türkçesi sözcüğü Yak. *talax* ile, Yegorov (1964: 217) ise SUyg. *çalıg* “kırbaç” ve Az. *şallag* “kırbaç” ile karşılaştırmıştır. Räsänen (1920: 194) de Çuvaş Türkçesindeki ismin Tü. *çal-* “salınarak vurmak” fiiliyle bağlantılı olması gerektiğini iddia etmiştir.

Bizce, Çuv. *śolà* sözcüğü GT *kāgal* ~ *kāgıl* isminin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śagla biçiminden alıntılanmıştır. Bu biçim, *śagal şeklinin göçüşmeye uğramış hâlidir. GT *kāgal* ~ *kāgıl* ismi, muhtemelen PT *kiāgal biçiminden gelmektedir. Genel Türkçe

sözcük, Eski Uygur Türkçesinde *kagıl*, DLT’de *kāgıl* ve KB’de *kagıl* olarak geçerken, U 9092 (T II Y 55) ile Ch/U 7073 numaralı yazmalarda, AYS’de (3744, 3754) ve İnsadi-Sütra’da (216) *kagal* olarak tanıklanmıştır (Bang-Gabain 1930: 440-441; Kasai 2017: 290; Kaya 2021: 206; Tezcan 1974: 37, 95). Kaya (2021: 206), Eski Türkçe kelimenin Skt. *khṛgala* “asa, koltuk değneği” sözcüğünden geldiğini belirtse de bu etimoloji ikna edici değildir.

Çuvaş Türkçesinde /l/ ve /r/ önünde /g/ düşmesi, başka sözcüklerde de tanıklanmıştır: Çuv. *silě+m* “kız kardeşim” < *sigli < EÇuv. *siñil “kız kardeş” ← ETat. *siñil > Tat. *sēñēl* “küçük kız kardeş”; Çuv. *turǎ* “tanrı, ilah” < *tagrı < *tañrı “tanrı”.

ÇUV14. Çuv. *śānāh* “un” < *śunık ← S-Tü. **śūn(ık)* | GT **h(i)ūn* “un”

Çuv. *śānāh* “un” (Fedotov 1996: II/95-96) < *śunık ← S-Tü. **śūn+ık* < *śūn < *hiūn | GT *hūn (EDPT 166; VEWT 514; ESTYa I 597; Eren 1999: 423; KEWT 337; Veli 2022: 219) > Çağ. *yun* “un” (Thúry 1903: 65-66; Rahimi 2018: 1712), Hlç. *hūn* “un” (WCh 135), Kab. Afş. *Huni* “un” (Doerfer 1985b: 171), Kab. Afş. *Hun* “un” (Doerfer-Hesche 1989: 406).

Ramstedt (1932: 246), Tü. *un* sözcüğünü *hun biçimine geri götürmüş ve köken olarak Çin. *fān* ve Kor. *pun* “un” kelimelerini göstermiştir. Ligeti (1938: 192), *ūn* kelimesini soru işaretiyle *hun (sic) şekline götürmüş ve Sino-Korece *pun* ile karşılaştırmıştır. Räsänen (1949: 189), Çuv. *śān-āh* sözcüğünü *yunuk biçimine geri götürmüş, bunu da GT *un* ve Kor. *pun* ile karşılaştırmıştır. Joki (1952: 366-367) ve Räsänen (VEWT 514) ise *ūn olarak tasarladıkları sözcüğün *ug-* “ovmak” fiilinden türediğini iddia etmiştir. Vásáry (1973: 91), Çince etimolojiyi olası bulmamış, Türkçe ismin etimolojisinin *oγ-*, *ov-*, *uγ-*, *uv-* “ufalamak” fiili üzerinden yapılması gerektiğini belirtmiştir. Nauta (1985: 132) da Çuv. *śānāh* sözcüğünü GT *ūn* ile karşılaştırdığı *yun-uχ biçimine

geri götürmüş ve bunu Çuv. *ś-* sesinin bazı durumlarda ikincil ve geç olarak *y-* sesinden değiştiğine örnek olarak göstermiştir.

Tü. **hūn* sözcüğü, Çin. fən 粉 “un” kelimesinin Sonraki Han dönemindeki telaffuzu olan **pun* (Schuessler 2007: 237) şeklinden alınmış olabilir. Diğer yandan, **hūn* biçimi **huv-* (Hlç. *huv-* ~ *huw-*) “ovmak, sürtmek” (WCh 136) fiilinden **-Xn* ekiyle türemiş **huvun* şeklinden değişmiş olabilir. Her hâlükârda, BT **hūn* şeklinin Çuvaş Türkçesinde alması beklenen biçim **vān*’dır. Ramstedt’ten (1915/1916: 71) Ceylan’a (1997: 47, 184) kadar birçok araştırmacının varsaydığı **ūn* > **yun* > *śānāh* değişiminin başka örneği yoktur ve kabul edilemez. Bu değişime örnek gösterilen Çuv. *śāvar* “ağız” < **yagir* (= GT *agız* “ağız”) sözcüğünün etimolojisi yanlıştır. Çuv. *śāvar* kelimesi, GT *yūz* “yüz, çehre” ile soydaştır.

Bizce, Çuv. *śānāh* sözcüğü **hiūn* biçiminden değişmiş olan S-Tü. **śūnik* şeklinden alınmıştır. Sözcük, Bulgar Türkçesinde işlek olan *+Ik* ekiyle genişletilmiştir.

Albanca (6. yy.) *śowm* [şum] “ekmek” (Gippert vd. 2008: I/IV-40) ve Udice илым *śum* [şum]²⁰⁰ “ekmek” (Gukasyan 1974: 250) kelimeleri de S-Tü. **śūm* (< **śūn* < **hiūn*) biçiminden alınmış olmalıdır. Nikolayev-Starostin (1994: 967-968), bu sözcüğü Proto-Lezgice **s:wem* “saman” şekliyle birleştirse de Schulze (2001: 319) bunun anlamsal sebeplerle şüpheli olduğunu dile getirmiştir. Schulze, Udice kelimeyi Lezgice *fu*, Rutulca *ġəw*, Krızca *fu* ve Buduhça *fu* “ekmek” ile ilişkilendirmenin de güç olduğunu, bu durumda Udicede ***fu(m)* < **lʷə-* biçiminin beklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Schulze, bu kelime için son olarak Az. *śum* “ekili alan” sözcüğüyle olası bir ilişkiyi sorgulamıştır. S-Tü. **śūm* biçiminde varsayılan *-n* > *-m* değişimi, BHL *диломъ dilām* “yılan” (Pritsak 1955: 43-44; Tekin 1987: 14) ve Mac. *szām* “sayı” (← BT **sām* < **sān*) (TLH 762-766) sözcüklerinde de görülmektedir. Bu durumda, *-n* > *-m* değişiminin yalnızca kelime sonunda gerçekleştiği

²⁰⁰ Gippert (2018), Ud. *ś* sesi üzerinde etraflıca durmuş ve bu sesin art damaksillaşmış (velarize) veya üstdamaksıl (retrofleks) olduğuna hükmetmiştir.

ve kelime içinde etkisiz kaldığı kabul edilmelidir. “Un” > “ekmek” şeklindeki anlam değişimi ise ET *talkan* “kavrulmuş tahıl; (arpa) un(u), (iğde) toz(u)” (Rachmati 1932: 410-413; EDPT 496) sözcüğünden alıntı olan KM *talḡ-a(n)* “toz; un, kaba un; ekmek” (L 773), Hlh. талх(ан) *talx(an)* “ekmek; toz” (Hangin 1986: 480) kelimesi üzerinden örneklendirilebilir.

ÇUV15. Çuv. *śam* “ilaç” < *śām ← S-Tü. *śām | GT *hām “ilaç”

Çuv. *śam* “ilaç, em, deva” (ÇRS 396) < *śām ← S-Tü. *śām | GT *hām > GT *ām* ~ *yām* (Tkm. *em*, Yak. *ām* ~ *ämp*, Dolg. *ām*) “ilaç” (EDPT 155; VEWT 41; ESTYa I 270-271; TMEN II No. 665; Eren 1999: 134; Stachowski 1993a: 44), krş. Mo. *em “ilaç, çare” (N 328).

T. Tekin (1994: 54), Çuv. *śam* “ilaç, em, deva” kelimesini GT *ām* ~ *yām* ile birleştirmiş ve Çuvaş Türkçesindeki çok eski bir y-türemesiyle açıklamıştır: Çuv. *śam* < *yām < *ām. Ancak Çuvaş Türkçesinde uzun ünlünün ikizleşmesi yalnızca y-türemesine sebep olmaktadır: BT *ēl > VB *yel* “boy, yerleşme yeri” (Erdal 1993a: 123, 152) > Çuv. *yal* “toplum; halk” (Fedotov 1996: II/497-498). Ayrıca, GT *ām* kelimesi Türkmen, Yakut ve Dolgan Türkçesinde kısa ünlülüdür. Yegorov (1964) ve Fedotov (1996) ise bu Çuvaş Türkçesi kelimeyi ele almamıştır.

Çuv. *im* “ilaç, em” (ÇRS 112), Räsänen’in (VEWT 41) de belirttiği gibi, Tat. *im* “em, ilaç” (TatTS 106) sözcüğünden alıntıdır. Çuv. *śam* sözcüğü ise GT *hām kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan *śām biçiminden alıntıdır. Aynı biçim, *ām* *sām* ikilemesinde görülen GT *sām* “ilaç” (EDPT 828; Wilkens 2021: 597) kelimesinin de kökenini oluşturuyor gibi görünmektedir. Ancak bu sözcüğün sadece bu ikileme içinde tanıklanmış olması, bağımsız varlığına gölge düşürmekte ve uydurma olabileceğini düşündürmektedir. Doerfer (TMEN II 216), bu ikilemeyi, *ām* sözcüğü /m/ ile bittiği için *ām *mām* yerine oluşturulmuş bir ikileme olarak görmektedir. Ne var ki Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde

bu şekilde kurulmuş ikileme sayısı yalnızca birdir. Bu ikileme, bir çocuk oyununun adı olan DLT *çaylı maylı*'dır. DLT'deki ikilemeler incelendiğinde, ikinci kelimesi anlamsız olan ikilemelerde kök ünlüsünün değiştirildiği gözlemlenmektedir: *çöp çöp* “değersiz”, *çäk çük* “çöp”, *şal şul* “beceriksiz”. Bunun ötesinde, GT *äm* ile kurulan diğer ikilemeler EUyg. *äm ot, ot äm, äm yöründäk* ve KB *äm ot*'tur. Bu ikilemelerde diğer ögenin her zaman anlamlı olduğu görülmektedir. Bu olgular göz önüne alındığında, *äm säm* ikilemesindeki *säm* kelimesinin anlamlı olma ihtimali artmaktadır.

ÇUV16. Çuv. şarāk “turp” < *šärük ← S-Tü. *šärük | GT ärük “erik, kayısı, şeftali”

Çuv. *šarāk* “turp” (Aşmarin 1994-2000: XII/63; ÇRS 399) < *šärük ← S-Tü. *šärük | GT ärük ~ örük ~ ürük “erik, kayısı, şeftali” (EDPT 222; VEWT 34; ESTYa I 291-292; TMEN IV No. N7; Leksika 137; Veli 2022: 223-224).

Çuv. *šarāk* “turp” kelimesinin bilinen hiçbir etimolojisi yoktur. Paasonen (1974: 242), kelimeyi Tob. (Giganov) *žartak*, Tob. (Radloff) *zartak* ve Sartça (Radloff) *zardak* “havuç” ile karşılaştırmışsa da bu birleştirme ikna edici değildir. Diğer Türk lehçelerinde bu kök sebze, *şalkan, çalkan* ve *turp, turup* vb. isimlerle karşılanmaktadır.

Çuvaş Türkçesi sözcük, Proto-Permceye *šariĭk “turp” olarak girmiştir (Wichmann 1903: 97; Uotila 1933: 358; Litkin 1964: 96; Fedotov 1968: 130; Csúcs 2005: 378).²⁰¹ Rédei–Róna-Tas (1982: 174-175) ise Çuvaş Türkçesindeki kelimenin diğer Türk lehçelerinde karşılığı olmadığını öne sürerek Udmurtçadan alıntı olduğunu iddia etmişlerdir.

²⁰¹ Zıryanca sözcük, Mansiceye *šörnə, šörtñə, surtnə, šortña, šortñə, šürtñi* olarak girmiştir (Rédei 1970: 163-164).

Bizce, Çuv. *šarāk* sözcüğü GT *ärük* “erik” kelimesinin S-Türkçesindeki karşılığı olan **šärük* biçiminden alınmıştır. Bu biçim, Tob. *širük* (< **šärük*) “erik” kelimesinin de kaynağıdır (bk. GT31). Sözcüğün anlamı, S-Türkçesinde “erik”ten “turp”a değişmiş olmalıdır. Bu değişim, erik ile turpun biçimsel ve renksel benzerliğiyle açıklanabilir.

2.4. Karaçay-Balkar Türkçesinde S-Türkçesinden Alıntı Kelimeler

Kuzey Kafkasya’da konuşulan Türk lehçelerinden olan Karaçay-Balkar Türkçesi, Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türkçesi gibi uzun süre S-Türkçesiyle temas içinde olmuş ve ondan etkilenmiştir. S-Türkçesi konuşan grupların Kuzey Kafkasya’daki varlığı Ermenicedeki alıntılar sayesinde sabittir. Karaçay-Balkar Türkçesi üzerindeki S-Türkçesi etkisi, kendini bu dildeki alıntılarla belli eder. Aşağıda bu alıntılar ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

KB1. Krç.-Blk. sil- ~ sıl- “kesmek” ← S-Tü. *šil- | GT yir- “yarmak, ikiye ayırmak, kesmek, ayırmak, delmek”

Blk. *sil-* (*silír*) (sic) “kesmek” (Pröhle 1914/1915: 252), Krç. *sıl-* “birini bıçakla kesmek; (tuzlamak veya kurutmak için) ete kesikler atmak” (KBRS 583), Krç.-Blk. *sılsıl-* (sic) “yarmak” (Tavkul 1994: 242), Krç.-Blk. *sıl-* “yarmak, kesmek” (Tavkul 2000: 341), Krç.-Blk. *sil-* “aşındırmak, kesmek” (Tavkul 1994: 243; Tavkul 2000: 347) ← S-Tü. **šil-* < **šilä-* < **širä-* | GT *yir-* “bir şeyi keskin bir şeyle yarmak, ikiye ayırmak; yırtmak, delmek” (bk. PS3, MO21, TG5, MC10, GT30).

Krç.-Blk. *sil-* ~ *sıl-* fiili, S-Tü. **šir-* (> **šil-*) biçiminden alıntı olan sözcükler dizisinin sonucusudur. Bu dizi kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: PS **širâ-* “kazmak, (bıçakla) oymak” (bk. PS3), Mo. **seil-* “oymak, işlemek, hakketmek” (bk. MO21), Tg. **siri-* “kesmek, oymak, kesip çıkarmak” (bk. TG5), Mac. *szil* “yarmak;

oymak, işlemek, yontmak; doğramak; eğelemek, sürtmek” (bk. MC10), YUyg. *šil-* ~ *šül-*, Özb. *šil-* “soymak, sıyırmak” (bk. GT30).

KB2. Krç.-Blk. sılık “acınacak durumda, zavallı (insan)”
← S-Tü. *šılık | GT *yašık* “tembel, zayıf, cılız”

Krç.-Blk. *sılık* “acınacak durumda, zavallı (insan)” (KBRS 583), Krç.-Blk. *sılık* “kirli, pis, adi, bayağı” (Tavkul 1994: 243), Krç.-Blk. *sılık* “yüzsüz, küstah; boş, anlamsız, hiç” (Tavkul 2000: 341) ← S-Tü. *šılık | GT *yašık* “tembel, zayıf, cılız” (VEWT 192; EDAL 1534; Boeschoten 2022: 404; TMEN IV No. 1865).

Krç.-Blk. *sılık* sözcüğü, Mo. *silirke-* “tembel olmak, aylak olmak” sözcüğünün de kökenini oluşturan S-Tü. *šılık biçiminden alınıdır (bk. MO29). Bu biçim, GT *yašık* “tembel, zayıf, cılız” ile soydaştır.

KB3. Krç.-Blk. silit “bitkin, yorgun” ← S-Tü. *šilit | GT *yašit “yorgun, hâlsiz”

Krç.-Blk. *silit* “bitkin” (Tavkul 1994: 243), Krç.-Blk. *silit* “bitkin, yorgun” (Tavkul 2000: 341) ← S-Tü. *šilit < *šalitā | GT *yašit > Alt. *jažit* “yorgun, hâlsiz” (ATS 49; ORS 41), GT **yal(i)t+a-* > Tkm. *yaltan-* “tembellik etmek, üşenmek” (TkmTS 674), Tkm. *yalta* (< *yaltag) “çalışmayı sevmeyen, tembel” (TkmTS 673), GT **yal(i)t+ık-* > Tkm. (ağ.) *yaltıg-* “yorulmak” (TDGDS 97) (bk. MO31).

Krç.-Blk. *silit* sözcüğü, GT *yašit sözcüğünün S-Türkçesindeki karşılığı olan ve Mo. *selteyi-* “bir deri bir kemik kalmak, çok yorulmak, bitkin olmak” (bk. MO31) fiilinin de kökenini oluşturan *šalitā biçiminin daha geç hâli olan *šilit şeklinden alınmıştır.

KB4. Krç.-Blk. sıbdır- “emdirmek, içirmek” ← S-Tü. *şıpı- | GT yıpı- “nemlenmek, yaş olmak, ıslanmak”

Krç.-Blk. *sıbdır*- “emdirmek, sindirmek, içirmek” (Tavkul 1994: 242), Krç.-Blk. *sıbdır*- “emdirmek, içirmek, sindirmek; sokmak, geçirmek, tıktırmak” (Tavkul 2000: 340) < **sıb(i)*- ← S-Tü. *şıpı- | PT *dıpı- (~ *dıbı-) > GT *yıpı*- ~ *yıbı*- “nemlenmek, yaş olmak, ıslanmak; yumuşamak” (EDPT 872; VEWT 202; ESTYa IV 196-197; Boeschoten 2022: 412), krş. Özb. *ivi*- (-*mâk*) “ıslanmak; kabarmak; (süt) ekşimek, yoğurda dönmek” (UzRS 175), SUyg. *sivət*- “ıslatmak” (Léi 1992: 306), DLT *yıpa* “yaş, ıslak, nemli” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/158), Tuv. *čivīn* (< *yibi-gin ?) “iğrenç, sevimsiz” (TuvTS 25), Yak. *sibīn* ~ *simīn*²⁰² (< *yibi-gin ?) “taze” (Pekarskiy 1957-1958: II/2202), Çuv. *yěpe* “ıslak, nemli; yağmurlu hava” (Fedotov 1996: I/196-197) → KM *debte*- ~ *debtü*- “ıslanmak, sırlıklanmak, sıvıyla dolmak; şişmek, genişlemek” (L 239), Kalm. *dži*- (< *jıyi- < *jıpi-) “(ıslaklık, ter) nüfuz etmek, sırlıklanmak, (terleyen insan) ısınmak” (KW 114) (bk. TG3).

Krç.-Blk. *sıbdır*- fiilinin **sıb(i)*- kökü, GT *yıpı*- ~ *yıbı*- fiilinin S-Türkçesindeki karşılığı olan ve PTg. *čip- “ıslanmak” (bk. TG3) sözcüğünün de kökenini oluşturan *şıpı- biçiminden alıntıdır. Krç.-Blk. *sıbdır*- “emdirmek, sindirmek, içirmek” ve TZ *yıpdır*- “ıslatmak” (Atalay 1945: 285) fiillerine yan yana bakılınca, ilkinin S-Türkçesi kökeni belirginleşmektedir.

KB5. Krç.-Blk. saz “deri” ← S-Tü. *şaz < *şarı | GT yar “zar, ince deri”

Krç.-Blk. *saz* “deri” (Tavkul 2000: 336) ← S-Tü. *şaz < *şar < *şarı | GT *yar* “zar, ince deri” (bk. MO12-13, GT11).

²⁰² Kałużyński (1986: 81), Yakut Türkçesindeki sözcüğü ET *čivgin* “yararlı, besleyici, şişmanlatan” ile ilişkilendirmiştir. Ancak “taze” sıfatının “yaş olmak, nemli olmak” fiiliyle anlamsal yakınlığı açıktır.

Yalnızca Tavkul (2000: 336) tarafından verilen Krç.-Blk. *saz* “deri” sözcüğü, S-Tü. *sar biçiminden alıntı olmalıdır. Mo. *sarısun “zar, ince deri” (bk. MO12) ve Mo. *sırı “ham deri” (bk. MO13) sözcükleri de S-Tü. *sarī şeklinden alınmıştır. Ufuk Tavkul (kişisel iletişim, 13 Temmuz 2020) bu sözcüğü 1990’lı yıllarda Kafkasya’da yaptığı bir araştırma gezisi sırasında derlediğini belirtmiş ve sözcüğe yalnızca ağızlarda rastlandığını vurgulamıştır.

Bu sözcükte görülen z’leşme (zetasizm), sözcüğün Genel Türkçedeki şekli r’li olduğu için ikincildir. Bu ses değişimi muhtemelen belirli bir dönemde Kafkasya’da konuşulan S-Türkçesinde gerçekleşmiştir.

KB6. Blk. sant “acı, acı dolu” ← S-Tü. *santı ~ *sandı | GT yan- “yanmak, alev almak; çok üzülme”

Blk. *sant* “acı, acı dolu” (Németh 1911/1912: 142) ← S-Tü. *santı ~ *sandı | GT yan- “yanmak, alev almak; çok üzülme” (bk. ERM3).

Németh (1911/1912: 142), *sant* sözcüğünün anlamını “keserves; bitter, schmerzhaft” olarak göstermiş ve *sant ayları günleri* “acı ayların günleri” örneğini vermiştir. Bugün bu sözcük, Karaçay-Balkar Türkçesinde de Kumuk Türkçesinde de bu anlamla yaşamamaktadır. Ancak Németh’in verdiği anlam doğruysa S-Tü. *santı ~ *sandı şekliyle birleştirilip “yakıcı” > “acı, acı dolu” şeklinde bir anlam değişimi varsayılabilir. Nitekim GT yan- ve Çuv. *sun-* fiillerinin de “acı çekmek, üzülme, üzgün olmak, yas tutmak” gibi mecazi anlamları mevcuttur (krş. MO7). Kar. (K) *yanık* “üzüntü, sorun, sıkıntı” (KRPS 229), Krımc. *yanıh* “üzüntü, keder, yas” (İanbay 2016: 220) ve Trk. (ağ.) *yangı* “etkin keder” (DS 4165), *yangı* “acı, üzüntü” (DS 4813) türevleri de aynı anlamı taşımaktadır.

KB7. Krç.-Blk. *sız* ~ *saz “çizgi, hat” ← S-Tü. *šiz ~ *šāz < *šir ~ *šār | GT *hīz* “iz; çizgi”

Krç. *sız* “(uzun olmayan) çizgi” (Pröhle 1909: 132), Krç. *sızlık* “çizgi” (Pröhle 1909: 132), Krç. *sız* “çizgi” (KBRS 579), Krç. *sız* “çizgi” (Tavkul 1994: 243), Krç.-Blk. *sız* “çizgi, hat” (Tavkul 2000: 346), Krç.-Blk. *sazla-* (< *saz) “evlek açmak, iz bırakmak” (KBRS 533), Krç.-Blk. *sazla-* (< *saz) “karasabanın iz açması” (Tavkul 2000: 336) ← S-Tü. *šiz ~ *šāz < *šir ~ *šār | GT *hīz* “iz; çizgi; saban izi, karık; yüz çizgisi; patika, yolak, yol, yaya yolu; kanal, su yolu; hat, ray; yöntem; soy, sülale; yaşam tarzı; döl, zürriyet” (EDPT 277; ESTYa I 646-647) > EUyg. *iz* ~ *yiz* “iz” (Kasai 2011: 156, 216), EUyg. (Br.) *iz* “yol” (Maue 1996: 151-152), KB *iz* “iz” (Arat 1979: 184), Tkm. *īz* “iz; kalıntı; arka; bir kişinin yakınları; soy, zürriyet” (TkmRS 767), Kmk. *hiz* (*hiz*, *hizz*) “iz, çizgi, hat” (Németh 1911/1912: 117); Çuv. *yēr* “iz; çizgi, hat; kesik” (Fedotov 1996: I/198), krş. KM *ar* “çizgi; el ayasındaki ve ayak tabanındaki çizgiler; su yüzeyindeki daire şeklindeki dalgacıklar; kumaştaki şeritler veya desenler; kesik, çentik” (L 47).

Bu ismin GT *čiz-* ~ *čiz-* “çizmek; yazmak” (EDPT 432) fiilinin Çağatay Türkçesinden itibaren ortaya çıkan ve bugün birçok çağdaş Türk lehçesinde yaşayan *sız-* “(çizgi) çizmek” (ESTYa VII 392-393) varyantıyla sesteş olduğu açıktır. Ancak bu lehçelerde *sız* ismi görülmez. Bu isim, Karaçay-Balkar Türkçesi dışında yalnızca Tatar Türkçesinde tanıklanmıştır: *sız* “çizgi” (R IV 662). Karaçay-Balkar Türkçesine yakın Kumuk Türkçesinde ise yalnızca *sız-* fiilinin *sızak* “çizgi” ve *sızık* “çizgi” (KmkRS 292) türevlerine rastlanır.

Bizce, Krç.-Blk. *sız* ve *saz isimleri, GT *hīz* sözcüğünün S-Türkçesindeki düzenli karşılığı olan *šir ~ *šār biçimlerinin sonradan z’leşmiş *šiz ~ *šāz hâllerinden alınmıştır. S-Tü. *šir biçimi ise Codex Cumanicus’tan beri Kıpçak lehçelerinde *sır* olarak görülmektedir (bk. GT16).

Üçüncü Bölüm

YAZILI BELGELERDE S-TÜRKÇESİ

Önceki bölümlerde farklı dillerdeki alıntılar üzerinden izini sürdüğümüz S-Türkçesinin hiç yazıya geçmemiş olması zayıf bir olasılıktır. Ulaştıkları medeniyet seviyesi düşünüldüğünde, bu dili konuşanların yazıyı kullanmış olmaları ihtimali artmaktadır. Ermenice ve Proto-Permedeki S-Türkçesi alıntılar göz önüne alındığında, Kafkasya ve Volga bölgesindeki runik yazıtlar ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk Runik Yazısı'nın Avrasya grubuna odaklanılmıştır. Değerlendirdiğimiz yazıtlardan yalnızca birkaçı, sağlam bir okuma ve anlamlandırmaya izin vermektedir. Bunların arasında da sadece Kiev Mektubu'nun sonundaki runik yazının S-Türkçesiyle yazılmış olduğu kesindir. Aşağıda, bu yazıyı ele alarak yeni bir okuma ve anlamlandırma önerdik ve yazının dilinin S-Türkçesi olduğunu göstermeye çalıştık.

3.1. Kiev Mektubu

Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde T-S (Glass) 12.122 numarasıyla saklanan "Kiev Mektubu", on bir kişi tarafından Kiev'deki Yahudi cemaatine, kardeşi için kefil olup hapse giren Yakup adındaki bir adam için yardım istemek amacıyla yazılmıştır. Mektubun İngilizce çevirisi için Golb-Pritsak'a (1982: 10-15) bakılabilir.

Şekil 1. Kiev Mektubu üzerindeki runik yazı

Golb-Pritsak (1982: 42-43), mektubun Kiev’de İbranice yazıldığını ve sonundaki runik notun mektubu okuyarak onaylamakla yetkili bir memur tarafından düşüldüğünü iddia etmiştir. Golb-Pritsak’a (1982: 60-71) göre, Kiev’in Ruslar tarafından işgali ve şehirdeki Hazar egemenliğinin son bulması 930’lu yıllarda gerçekleşmiştir. Mektubun işgalden kısa bir süre önce yazılmış olması gerektiği düşünüldüğünde, yazılış tarihi yaklaşık olarak 930 olarak belirlenebilir. Erdal’a (2007: 95-99) göre, mektup Kiev’den değil, Kiev’e gönderilmiştir ve dolayısıyla Hazarlar tarafından yazılmamıştır. Erdal, mektubun Tuna Bulgar Devleti’nden gönderilmiş olabileceğini iddia etmektedir. Bu durumda runik yazının dili Hazar Türkçesi değil, Bulgar Türkçesi veya ona yakın başka bir lehçedir. Şapira (2010: 61-62), Erdal’ın hipotezini benimsemiş ve geliştirmiştir. Şapira’ya göre, mektup Tuna Bulgar Devletindeki Preslavets-Kiev Yahudileri tarafından Kiev’deki Yahudi cemaatinden yardım istemek amacıyla 968-971 yılları arasında yazılıp gönderilmiştir. Şapira, bu tezini desteklemek için 10. yüzyılın ikinci yarısında Yahudilerin Kiev’deki varlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Zuckerman (2011: 8-12), Pritsak, Şapira ve Erdal’ın görüşlerini eleştirdikten sonra, Kızlasov ve Napol’skih’in runik yazıyla ilgili analizlerine dayanarak mektubun Hazar Devletinden gönderilmiş olması gerektiğini ima etmiştir.

Ligeti (1981: 14-15), Golb-Pritsak (1982: 41-43) ve Erdal (1993a: 133), mektubun sonunda yer alan ve Türk runik harfleriyle yazılmış kısa yazıyı, sırasıyla, *okurım*, *hokurım* ve *hakurım*

okuyarak “okudum” diye anlamlandırmışlardır. Vékony (2004: 276-284), bu araştırmacıardan farklı bir yol izlemiş ve yazıyı *oyudiq ilik* okuyarak “okuduk, İlik” olarak anlamlandırmıştır. Yakın zamanda, Erdal (2007: 97-99) mektubun üzerindeki yazıyı tekrar ele almış ve yazının *h(a)kurüm* olarak okunması gerektiğini belirtmiştir. Bu okumalara, Golden (1984: 477) ve yakın zamanda Szalontai-Károly (2013: 385) şüpheyle yaklaşmıştır. Kızlasov (1990: 65-67; 1994: 34), Pritsak’ın okumasını kabul etmemiş ve bu kaydın Orhon tipi runik yazıyla yazılmadığını ileri sürmüştür. Napol’skih (2003), Pritsak’ın **hoqurüm* okumasını birçok açıdan eleştirerek reddettikten sonra Kızlasov’a yakın bir görüş belirtmiş ve mektuptaki yazının Orhon-Yenisey tipi runik yazıyla okunamayacağını savunmuştur. Harmatta (1997: 138) ise yazının runik değil, İbranice bir kayıt olması gerektiğini iddia etmiş ve *ŠHDNWLH[W]* şeklinde okuyarak “beraatine karar verdik” olarak tercüme etmiştir. Bizce, söz konusu runik yazı aşağıdaki gibi okunmalıdır.

ᠶᠨᠬᠤᠨᠠ

š₁ w k₁ w r₁ w k₂

Burada en önemli husus, birinci harfin doğru teşhis edilmesidir. Bu harf, ilk bakışta runik *p* harfine benzese de bu ses değeri kelime başında pek olası değildir. Bizce bu harf, Yenisey Yazıtları’nda ve İhe Ashete Yazıtı’nda *š₁/š₂* (Ünal 2015: 281), Talas Yazıtları’nda ise *š₂* ses değerine sahip olan “ters v” şeklindeki runik harfin alt kısmının biraz sola dönmesiyle meydana gelmiştir.²⁰³ Harfin sol ucu, *w* harfine bitmiştir. İbn Fađlān’a göre Suvarların bir bölümünü oluşturan Eskillerle bağlantılı olması muhtemel Sekellerin (Mac. Székely) (Karatay 2010: 113) kendilerine özgü runik alfabesinde de *Λ* harfi [*š*] ses değerini taşır (Németh 1971: 38; Sándor 1992).

²⁰³ Diğer bir ihtimal ise bu harfin Talas Yazıtlarında görülen *š₁* harfinin basitleşmiş bir varyantı olmasıdır.

Tablo 2. Talas, Yenisey ve Orhon Yazıtları'nda $\mathfrak{s}_1$ ve $\mathfrak{s}_2$ harfleri (Kononov 1980: 59)

$\mathfrak{s}_1$	$\mathfrak{s}_2$	$\mathfrak{s}_3$	$\mathfrak{s}_4$
$\wedge$	$\mathfrak{s}_2'$		

İlginç bir şekilde, sağdan üçüncü harf olan k_1 ve beşinci harf olan r_1 'in mektuptaki şekilleri Talas Yazıtları'nda da görülmektedir (bk. Kononov 1980: 58-59 [q, r]).

Son harf genellikle m olarak okunsa da Erdal (2007: 97) bu harfin k_2 olarak okunabileceğini belirtmiştir. Bu harfin aynısı, Talas Açıktaş Yazıtları'nın birinci çubuğunda görülmektedir ve Malov (1936: 33-35) tarafından m olarak okunmuştur. Ancak çubukların fotoğraflarına (Saltaoğlu 2014: 4, 7) yakından bakıldığında ortadaki çizginin harfe ait olmadığı açıkça görülmektedir. Diğer benzer bir harf, Karı Çor Yazıtı'nın ikinci satırının sonunda yer alan ve aynı şekilde k_2 olarak okunan harftir (Rybatzki-Wu 2014: 118-119).

Kafkasya ve Doğu Avrupa'da genellikle farklı tipte bir runik yazı görülse de Jánoshida İğne Kutusu örneğinde olduğu gibi (Ünal 2013: 180-181), Doğu (Orhon-Yenisey) tipi runik yazının da tanıklandığı örnekler mevcuttur. Kiev Mektubu da bu örneklerden biridir.

Bu durumda, mektuptaki runik yazı $\mathfrak{s}wkw\mathfrak{r}\mathfrak{w}k$ okunmalıdır. Bu ifade, iki kelimededen oluşmaktadır: $\mathfrak{s}wkw\mathfrak{r}$ ve $\mathfrak{w}k$. Bu da S-Tü. **sokurök* kelimelerini yansıtmaktadır. Aşağıda, iki sözcük de ayrı ayrı incelenmiştir. Bu okumaya göre ikinci ünlünün açık yazılmış olması, runik yazının kurallarına aykırı olsa da bu kısa notta böyle bir ekonomiden bilerek kaçınıldığı düşünülebilir.

3.1.1. S-Türkçesi *sokur Sözcüğü

Kiev Mektubu'ndaki *sokur* sözcüğü, bizce, S-Tü. **soku-* fiilinden ve *-*r* ekinden oluşmaktadır. S-Tü. **soku-* fiilinin tarihsel gelişimi ve Genel Türkçeyle ilişkisi aşağıda özetlenmiştir.

S-Tü. **soku-* < **sokı-* | GT **yokı-* “faydalı olmak, yararlı olmak, işe yaramak” < **yok+i-* < *yok* ~ *yuk* “fayda, yarar” > EUyg. *yok* “fayda, yarar”²⁰⁴ (Zieme 1977: 158, 165), EUyg. *yoklug* ~ *yooklug* “faydalı, yararlı” (Hazai 1975: 96, 100; Kara-Zieme 1977: 35, 147; Kasai 2008: 338), EUyg. *yoksuz* (Br. *yoksoz*) “faydasız, yararsız, nafîle, boşuna” (Gabain 1950: 356; Gabain 1954: 9, 104; EDPT 907-908; Barutçu Özönder 1998: 116; Kasai 2008: 338), Kırg. *juksuz* “verimsiz, işe yaramaz, faydasız” (KırgRS I 267b), krş. Tkm. *yok-* “yaramak, faydalı olmak (yemek)” (TkmTS 703), Bşk. *yok-* “iyi gelmek, yaramak, faydalı olmak” (BRS 226).

S-Tü. **soku-* sözcüğü, daha eski **sokı-* biçiminden gelmektedir. Bu biçim de GT **yokı-* “faydalı olmak, yararlı olmak, işe yaramak” şekline tekabül eder. GT **yokı-* fiili doğrudan tanıklanmamış olmasına rağmen, kökü olan *yok* ismi ve ondan türemiş olan *yoklug* ve *yoksuz* sıfatları Eski Uygur ve Kırgız Türkçesinde görülmektedir.

Kara-Zieme (1977: 35n.) *yoklug* ve *yoksuz* sıfatlarının ortak bir *yok* “yarar, fayda” köküne gittiğini belirtmiş ve Kırg. *juksuz* biçimi dolayısıyla doğru okumanın *yuk* olup olmadığını sorgulamıştır. Kırg. *juksuz* sözcüğü GT *yuk* biçimine işaret ederken, Brāhmī yazılı Eski Uygur Türkçesi metinlerde geçen *yoksoz* (Gabain 1954: 104) sözcüğü GT *yok* biçimini gösterir.

²⁰⁴ Söz konusu kelime, *t(ä)ğrim kutı y(a)rılıkasar on uygur elintä t(ä)ğrim kutunta adın yokum yok* “Tâğrim hazretleri buyurursa On Uygur ülkesinde Tâğrim hazretlerinden başka çıkarım (hrf. bana yararlı olan bir şey) yoktur” cümlesinde geçmektedir. Erdal'ın (OTWF 187-188) Malov'u (1932: 132) kaynak göstererek †*yok etig (kıl-)* “yararlı işler (yapmak)” okuduğu tamlama, *yok itök (kıl-)* “zayı ve kayıp (etmek)” (Wilkens 2021: 910) olarak düzeltilmelidir.

GT **yokı-* “faydalı olmak, yararlı olmak, işe yaramak” fiilinin izlerini Tkm. *yok-* “yaramak, faydalı olmak (yemek)” ve Bşk. *yok-* “iyi gelmek, yaramak, faydalı olmak” fiillerinde bulmak mümkündür. Ancak iki sözcükte de GT *yuk-* “yapışmak, bulaşmak” (EDPT 897-898) fiiliyle bulaşma söz konusudur. CC ‹jogoidir›²⁰⁵ *yogo-* “(yasaya) uymak, itaat etmek” (Lat. *obediens*) (Grønbech 1942: 125; Drimba 2000: 128, 268) fiili, GT **yokı-* fiilinin iki heceli yapısını koruduğu tek tanıklıktır.²⁰⁶ Bizce, CC *yogo-* sözcüğü **yogu-* üzerinden GT **yokı-* biçiminden değişmiştir.

Mo. **joki-*²⁰⁷ “uymak, uygun olmak” (N 391) sözcüğü, GT **yokı-* fiilinin daha eski hâli olan **joki-* biçiminden alıntıdır. Alıntılanma yolları belirsiz olsa da Ma. *yokto* “uygun; ilgi, anlamlılık” (Norman 2013: 416) ve Şib. *yokto* “anlam” (Sary 2017: 707) sözcükleri de GT *yok* “yarar, fayda” ismiyle bağlantılı görünmektedir.²⁰⁸

S-Tü. **sokı-* kelimesi, Macarcaya *szok-ik* [sok] “bir şeye alışmak, alışkın olmak” (krş. EMac. *zokathlan ~ zokandyk ~ f3oc*) olarak girmiştir. Zaicz (1982: 65), Benkö (EWU 1445) ve Zaicz’a

²⁰⁵ *Yogoydır* okunması gereken sözcük, *yogo-* fiilinin *-ydlr* (< **-yU turur*) şimdiki zaman ekiyle (Gabain 1959: 69; Berta 1998: 163) çekimlenmiş şeklidir.

²⁰⁶ Kuun (1880: 182), bu kelimeyi *jogerdir* okumuş ve dipnotta Çağ. *yükün-* ile karşılaştırmıştır. Bu sözcük konusunda görüşlerine danıştığım değerli meslektaşlarım Galip Güner ve Mustafa Argunşah (kişisel iletişim, 31 Ekim-8 Kasım 2015), *yogo-* okudukları kelimenin etimolojisi üzerine “*yagu-* < **yak-u-* (krş. Kzk. *žaq-* “yaranmak, beğenilmek”)” notunu aldıklarını bildirdiler. Boeschoten (2022: 428) ise bu fiili *yuk-* “yapışmak” madde başı altında göstermiştir.

²⁰⁷ MGT *joki-* “uymak, uygun olmak, doğru olmak; (her şey) yolunda olmak” (Haenisch 1939: 92), ME *joki-* “yaraşmak, yakışmak, uymak” (Poppe 1938: 208a), KM *joki-* “uymak, uyuşmak, uygun olmak, yakışmak; (AT) adapte olmak veya çoğunluğa uymak” (L 1068, 1216) →? Ma. *johi-* “(çıban veya yara) iyileşmek” (Norman 2013: 215). Diğer Tunguzca sözcükler için Doerfer’e (1985a: 24) bakılabilir.

²⁰⁸ Tsintsius (SSTYa I 347), Mançuca kelimeyi tek başına gösterir. Bu, sözcüğün alıntı olma ihtimalini güçlendirmektedir.

(2006: 802) göre, bu Macarca sözcük ilk olarak 14. yüzyılda tanıklanmıştır ve kökeni belirsizdir. Macarcadaki Fin-Ugor kökenli unsurları ele alan MSzFgE ve Róna-Tas–Berta'nın “(Fin-)Ugorca Kökenli Macarca Sözcükler Listesi” (TLH 1272-1293) de *szokik* fiiline yer vermez. Bu yüzden sözcüğün alıntı olması oldukça muhtemeldir. Macarcadaki “bir şeye alışmak” anlamı ikincil olup “uyum sağlamak” < “uymak” < “yaramak, iyi gelmek” üzerinden değişmiştir. Benzer bir anlam değişimi, GT *ädik-* “gelişmek, ilerlemek, muvaffak olmak, başarılı olmak; çok iyi olmak” (EDPT 52) > Tuv. *edik-* (*ediger*) “alışmak, öğrenmek” (TuvTS 39) fiilinde de görülür. KM *ĵoki-* fiili de *Altan Tobçi*'de benzer bir anlam kazanmıştır: “adapte olmak veya çoğunluğa uymak” (L 1216).

Mac. *szokik* fiiline biçimsel olarak benzer bir alıntılama örneği, Mac. *szökik* [sökik] “sıçramak, atlamak, kaçmak, firar etmek” (< *sök-ik-* < *sök-* < **sek-* ← BT **sek-*) fiilinde görülmektedir (TLH 815-818). Mac. *szokik* fiili de aynı şekilde *-ik* fiilleri grubuna dâhil olmuştur.

S-Tü. **sokl-* fiili üzerindeki *-r* eki, GT *-(X)z* türetme eki (OTWF 323-327) veya ET *-r* (~ *yUr*) olumlu geniş zaman ekiyle (Erdal 2004: 240-242) birleştirilebilir. GT *-(X)z* ekinin Bulgar-Oğur Türkçesi karşılığının **-(V)r* olduğu, GT *bog-uz “boğaz” (OTWF 326) : BT *bogur “boğaz” (→ ME *bo'orla-* “boğazlamak”) > Çuv. *pır ~ pur* “boğaz” (Fedotov 1996: I/465) denkliğinde açıkça görülmektedir. Ayrıca, GT *-(X)z* eki ET *küváz* “gururlu” (< **küvä-*) ve *yavız* “kötü” (< **yav-*) türevlerinde (OTWF 324) görüldüğü üzere, geçişsiz fiillerden sıfat türetmektedir. Ancak burada beklenen şekil, çekimli bir fiil yani bir yüklemidir. Bu yüzden daha muhtemel aday, geniş zaman ekidir. Johanson (1976) geniş zaman *-(V)r* ekinin Çuvaş Türkçesinde belirsiz gelecek zaman eki görevindeki *-Ā* ekinde korunduğunu iddia etmiş olmasına rağmen, Adamović (1985b: 277) bu ekin GT *-gAy* ekiyle bağlantılı olduğunu ikna edici şekilde göstermiştir. Geniş zaman ekinin Çuvaş Türkçesinde kaybolmuş olması, S-Türkçesinde de yaşamadığına dair bir kanıt olarak

gösterilemez. Nitekim Volga Bulgar Türkçesinde geniş zaman eki en azından bir yazıtta kesin olarak tanıklanmıştır (Erdal 1993a: 68-70).

3.1.2. S-Türkçesi *ök Sözcüğü

S-Tü. *ök* ögesi, ET *ok* ~ *ök* (EDPT 76; Erdal 2004: 343) kuvvetlendirme edatıyla bir ve aynıdır. Eski Türkçede ünlü uyumuna girdiği görülen bu edatın *şokur sözcüğünden sonra neden ince ünlülü geldiği açıklanmalıdır. Muhtemel bir açıklama, bu edatın S-Türkçesinde ikincil olarak ünlü uyumundan çıktığı ya da daha eski *ök şeklini koruduğudur.

Eski Türkçede *ok* ~ *ök* edatının yüklemelerden sonra gelerek onları pekiştirdiği birçok örnek mevcuttur (Tekin 2003: 160; Erdal 2004: 343). Geniş zaman çekimli yüklemelerin *ok* / *ök* edatıyla pekiştirildiği örnekler ise Eski Uygur Türkçesinden ziyade Kutadgu Bilig’de sıkça görülür: KB 4358 *tirig bolsa yalñok yimä iglär ök / iğın ämçi körsä otun ämlär ök* “insan canlı olsa da (mutlaka) hastalanır, hekim (bunu) görünce (mutlaka) hastalığı ilaçla tedavi eder” (Arat 1947: 438), KB 6290 *toguglı ölür ök* “doğan (mutlaka) ölür” (Arat 1947: 623). *Ök* edatı, burada da *şokur yükleminden sonra gelerek yargıyı kuvvetlendirmiş ve ifadeye kesinlik kazandırmıştır.

3.1.3. S-Türkçesi *şokur ök

Sonuç olarak, Kiev Mektubu üzerindeki runik metin, S-Tü. *şokur ök “(kesinlikle) yararlıdır, uygundur” olarak okunmalı ve anlamlandırılmalıdır. Erdal’ın (2007: 99) da belirttiği gibi, bu kısa runik yazı “mektuba verilen bir onay” niteliğindedir.

Kiev Mektubu’yla ilgili en muhtemel varsayım, Hazar Devleti’nden Kiev’e gönderilmiş olmasıdır. Sabirlerin Hazar Devleti içindeki etkin rolü (Brook 2018: 14) ve runik yazının Hazar sahasındaki yaygın kullanımını dikkate alındığında, bu senaryo ihtimal kazanmaktadır.

3.1.4. SWRṬH = S-Tü. *sört-ä / *sürt-ä ?

Kiev Mektubu'nda yer alan on bir isimden biri, סורטה המכונה יהודה YHWDH HMKWNH SWRṬH Yehuda ha-mexune SWRṬH'dir. Yehuda'nın takma adı olan SWRṬH, mektuptaki İbranice olmayan altı isimden biridir.

Mektubu ilk olarak yayımlayan Golb-Pritsak (1982: 38), bu adı *Säwärtä* okumuş ve “Säwär boyuna mensup” olarak yorumlamıştır. Golb-Pritsak'a göre, bu kelime *Säwär* adı ve +*tä* ekinden oluşmaktadır. Golb-Pritsak, *Säwär* adını Hazar Kağanı Yusuf'un mektubundaki S'WYR (= *sawir*) boyuyla özdeşleştirmiştir. Oryol (1997: 336-337), SWRṬH yazımını *SRWṬH olarak düzelterek Slavca *sirota “yetim, öksüz” kelimesiyle birleştirmiştir. Bu takma ad, Yehuda'nın bir aile adının olmayışını da açıklamaktadır. Oryol'a göre, *sirota lakabı İbr. *gēr* “proselit” sözcüğünün çevirisi olup Yehuda'nın bir proselit olduğunu da göstermektedir. Róna-Tas (1999 [1996]: 289), SWRṬH adını Konstantinos Porphyrogenitus tarafından Macarlar için kullanılan *Savarti Asfali* (Σάβαρτοι ἄσφαλοι) etnonimindeki *Savarti* ile birleştirmiştir. Torpusman (1999: 175), aynı adın *Sur'ata* veya *Sever'ata* okunabileceğini belirtmiştir. Torpusman, iki okumada da küçültme eki -'at ve -a ekinin bulunduğunu iddia eder. Doğru okuma *Sever'ata* ise kökü olan *sever-* Çernigov bölgesinde yerleşik ve aynı adı taşıyan Doğu Slav boyuyla birleştirilebilir. Ancak doğru okuma *sur'ata* ise kökü *sur-* “dağ sıçanı” olmalıdır.

Yahudi ad bilimi uzmanı olan Beider (2001: 191), סורטה SWRṬH isminin Avrupa ve Doğu kaynaklarında karşılığı olmadığını ve bu ismi taşıyan kişinin mektupta ismi geçen diğer Yahudilerden kökence farklı olduğunu belirtmiştir. Beider'a göre, bu kişi muhtemelen bir Hazardır. Erdal (2007: 100-101), bu isimde Gotça *swartä* “siyah olan, koyu renkte olan” kelimesini görmüştür. Erdal, Gotçanın Doğu Avrupa'nın bu kısmında 16. yüzyıla kadar konuşulduğunu iddia ederek bu önerisini desteklemek istemiştir. Erdal'ın yaptığı önemli yorumlardan biri, SWRṬH adı altında etnik bir bağlantı değil, bir takma ad veya bir lakap (İbr. *kinuy*) aramamız

gerektiğidir. Zuckerman (2011: 13), Oryol'un önerisini kabul ederek basitleştirmiştir. Zuckerman'a göre, SWRṬH yazımı, müstensihin İbranice W ve Y harflerini karıştırması sonucunda ortaya çıkmıştır ve altında yatan esas yazım SYRṬH'dir. Bu da yine Oryol'un Slavca *sirota*'sına karşılık gelmektedir.

Bütün bu öneriler içinde, Oryol ve Zuckerman'ın okuma önerileri şüphesiz en ikna edici olanlardır. Diğer yandan, bu takma adın Türkçe olma ihtimali de yadsınmamalıdır.

Yehuda'nın S-Türkçesi konuştuğu kabul edilirse SWRṬH = *śört-ä / *śürt-ä adı, Tü. *kört "güzel" (OTWF 406n.) sıfatıyla birleştirilebilir. Söz konusu biçim, EUyg. *körtlä* "güzel" ve *körträk* "daha güzel" sözcüklerinin köküdür. Golb-Pritsak (1982: 38), SWRṬH kelimesinin *ṭeth* ve *hē* harfleriyle yazılmış olmasını ön ünlülü olduğunun bir göstergesi saymaktadır. S-Türkçesi biçimin sonundaki +A, Eski Türkçede kişi adları türeten +A ekiyle (OTWF 56-57) bir ve aynıdır. Aynı eke, Tuna Bulgar Türkçesindeki *čepa* (Тџεπα) ve *barsa* (βαρσα) kişi adlarında ve *kana* (κανα) ~ *kanna* (καννα) ~ *kanne* (καννε) unvanında da rastlanır (Beševliev 1963: 297; Tekin 1987: 42-43, 51-52; Beševliev 1992: 198-199). Sonuç olarak Yehuda'nın takma adı, bizce "güzel, yakışıklı" anlamını taşımaktadır. Burada, *körtlä* sözcüğünün hem Eski Uygur Türkçesinde hem de Elegest I (E 10) ve Elegest II (E-52) yazıtlarında kişi adı olarak geçtiğini hatırlatmak gerekmektedir (Kormuşin 2008: 100-102, 144; Wilkens 2021: 411).

Dördüncü Bölüm

S-TÜRKÇESİNİN SES VE BİÇİM BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Avrasya dilleri ile Türkçenin kendi söz varlığında bulduğumuz ve önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ele aldığımız alıntılardan S-Türkçesinin ses bilgisine dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Aşağıdaki tablolarda, S-Türkçesinin ünlü ve ünsüzleri Genel Türkçeyle karşılaştırılmış ve bunların geçirdiği değişimler ortaya konmaya çalışılmıştır.

4.1. S-Türkçesinin Ses Bilgisi

4.1.1. Ünlü Değişimleri

4.1.1.1. İlk hecede

S-Türkçesinde, özellikle geç dönemde, $a > ı$, $ä > i$, $e > i$ ve $ö > ü$ değişimleriyle tanıklanan genel bir ünlü daralmasının izleri açıkça görülmektedir. Bu daralma, ilk bakışta bize Volga Kıpçak Türk lehçelerinde görülen ünlü daralmasını hatırlatmaktadır. Belki de bu değişim S-Türkçesiyle tetiklenmiştir. S-Türkçesinde takip edebildiğimiz ünlü değişimleri aşağıdaki iki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3. Genel Türkçe ve S-Türkçesinde ilk hecedeki ünlülerin karşılaştırması

Genel Türkçe	S-Türkçesi	Örnekler
<i>a</i>	* <i>a</i>	MO2, MO3, MO12, MO19-20, MO22, MO30, MO34, MO46, MC5, MC13, UD3, KM1, MR4, MS2, MA3, ERM3-4, ERM9-10
<i>a</i>	* <i>ı</i>	MO6-7, MO11, MO13, MO27, MO29, MO31(?), PS4, KT1, MC14, ERM12, KB2-3
<i>ā</i>	* <i>ā</i>	MO24-25, MO38, MO45, PS7, MC18, XT1, TG6, MA4, TOH2, ERM1, ERM6, ERM11
<i>ā</i>	* <i>ā̄</i> / * <i>ō</i>	MO24, PP9, KT3
<i>ā</i>	* <i>ī</i>	MO47, PS6, MA2
<i>ä</i>	* <i>a</i>	UD1
<i>ä</i>	* <i>ä</i>	MO4, MO32, MO44, MC2, KT2
<i>ä</i>	* <i>i</i>	MO15, MO18, MO41, MR1
<i>ā̄</i>	* <i>ā</i>	XT2
<i>ā̄</i>	* <i>ā̄</i>	MO48
<i>e</i>	* <i>e</i>	MO26, MO33
<i>e</i>	* <i>i</i>	MO33
<i>ē</i>	* <i>ā̄</i> (> * <i>ā</i> ?)	PS1
<i>ē</i>	* <i>ül</i>	PS2
<i>ē</i>	* <i>ē</i>	MC1
<i>ē</i>	* <i>ī</i>	MO5, MO10, PP1-2, ÇR4, MR1, TG2, TG7, MA6
<i>ı</i>	* <i>a</i>	MO35, ÇR1-2

<i>ɪ</i>	* <i>ɪ</i>	MO37, MO42, MO50, PP7, KM3, TG3-4, MC15
<i>ɪ</i>	* <i>i</i>	PP8
<i>ɪ</i>	* <i>u</i>	MO39
<i>ī</i>	* <i>ā</i>	TOH3, ERM7
<i>ī</i>	* <i>ī</i>	MO40, MO43, MC16, MC19
<i>i</i>	* <i>e</i>	MO53
<i>i</i>	* <i>i</i>	MO16, MO17, MO21, MO52 (?), PS3, PP6, MR2, KT4, TG5, ERM5
<i>ī</i>	* <i>ī</i>	MO1, MC4, GT4
<i>ī</i>	* <i>ī</i>	MO52 (?), ERM8 (?)
<i>o</i>	* <i>o</i>	MO28, PS5, MC12
<i>ö</i>	* <i>ö</i>	MO51, PP3, TG1
<i>ö</i>	* <i>ü</i>	MO14, MC3, MR5, MS1
<i>u</i>	* <i>o</i>	UD2
<i>u</i>	* <i>u</i>	MO23, MO36
<i>ū</i>	* <i>ū</i>	MO9, TOH1
<i>ü</i>	* <i>ü</i>	PP4, MR3, ÇR3, MA1, MA5
<i>ū</i>	* <i>ū</i>	MO49

4.1.1.2. İkinci ve sonraki hecelerde

İkinci ve sonraki hecelerdeki ünlü değişimlerini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Yalnızca bazı örneklerde düz-dar ünlülerin yuvarlaklaşması temayülü kendini belli etmektedir. Bu temayül, Erken Oğuz ve Halaç Türkçesini hatırlatmaktadır. Bu örnekler haricinde, ikinci ve sonraki hecelerdeki ünlüler Genel Türkçedeki karşılıklarıyla aynıdır.

Tablo 4. Genel Türkçe ve S-Türkçesinde ikinci ve sonraki hecelerdeki ünlülerin karşılaştırması

Genel Türkçe	S-Türkçesi	Örnekler
<i>ı</i> ₂	* <i>u</i> ₂	MO24, MO38, MC11
<i>i</i> ₂	* <i>ü</i> ₂	MO26, MC9

4.1.2. Ünsüz Değişimleri

GT *y*- sesine karşılık gelen ve S-Türkçesinin ayırıcı sesçil özelliği olan *ş- ünsüzü, çalışmamızın neredeyse tamamına yayıldığı ve alıntı sözcüklerde rastladığımız temel ses denkliği olduğu için aşağıdaki tabloda gösterilmemiştir.

Tablo 5. S-Türkçesindeki ünsüzlerin Genel Türkçeye göre değişimleri

Genel Türkçe	S-Türkçesi	Örnekler
<i>k</i> -	* <i>ş</i> -	PS7, MO37-47, KT2-4, TG6, MA3-4, MC16-18, KM2, TOH2, GT10, ÇUV9-13
<i>h</i> - (> <i>ø</i> - ~ <i>y</i> -)	* <i>ş</i> -	MO48-53, XT2, TG7, MA5-6, MC19-20, ÇR3-4, KM3, TOH3, ERM7, GT1-3, GT6, GT9, GT12, GT14, GT16, GT20, ÇUV14-15, KB7
<i>ç</i> -	* <i>ş</i> -	UD3, MR5, VK7
<i>V</i> - / <i>Ṽ</i> -	* <i>şV</i> -	GT29, GT31
<i>-d</i> -	* <i>-r</i> -	MO42, ERM8 (?)
<i>-n</i>	* <i>-m</i>	TG4
<i>-ñ</i> -	* <i>-y</i> -	MO25
<i>-ŋ</i> -	* <i>-ñ</i> -	MO11, MO18, MO28, ERM9
<i>-ŋ</i>	* <i>-ñ</i>	MA5

-ŋ (tek ve iki heceli kelimelerde)	*-ŋ	MO30, MO32
-r-	*-l-	MC10, PP7, MO21, ERM6, KB1
-š-	*-l-	KM3, MO29-31, MO48- 49, ERM1, ÇRK1, KB2- 3
-š	*-(l)čṼ	MC9, ÇR3, ERM10
-t	*-d	ERM9
-Cg- / -Ck-	*-C-	PP5, MR5, MO15, KT1, ERM2, GT8
-Vg	*-VgṼ	MO33
-Vg	*-Vg	MO27, MO41
-Vg	*-V	PP3
-k	*-gṼ	MO11, MO24, MO26
-Ṽk	*ṼgṼ	MO9
-Ṽp	*ṼbṼ	MO45, MC18
-z-	*-r-	MO27, MO41
-z (tek heceli kelimelerde)	*-r	PP2, MO10, MR1, KT4, TG2
-z (iki heceli kelimelerde)	*-r	MO19-20, MC6
-z (tek heceli kelimelerde)	*-z	KB5, KB7 (geç dönem)
-z (iki heceli kelimelerde)	*-z	GT32-33 (geç dönem)
-z ~ -č (iki heceli kelimelerde)	*-(l)jṼ / *-(l)čṼ	MO2

4.1.2.1. Islıksılaşma

S-Türkçesinin ayırıcı sesçil özelliklerinden en başta geleni, hiç kuşkusuz GT *y-* sesine karşılık **ś-* (IPA: [ɛ]) sesine sahip olmasıdır. Bu sesin gelişimi ve sesbirimsel konumu, üzerinde durulması gereken bir konudur. S-Tü. **ś-* sesinin ikincil olduğu ve PT **ń-* ve **d-* seslerinden geliştiği, PS3, MC15, MO3-4, MO16-17, MO19-23, MO26, MO29-30, MO34-35 ve TG3'te verilen S-Türkçesi kelimelerin Genel Türkçe veya Bulgar Türkçesi karşılıklarının Moğolcada *n-* ve *d-* ünsüzleriyle tanıklanmış olmasıyla kanıtlanabilir. Buna göre, PT **ń-* ve **d-* sesleri S-Türkçesinde **ś-* sesinde birleşmiştir. Bu ses değişimi, Proto-Samoyedcedeki S-Türkçesi alıntılar göz önüne alındığında en geç MÖ 1. yüzyılda tamamlanmış olmalıdır.

GT *y-* sesine karşılık gelen benzer ön sesler, Çuvaş Türkçesinde *ś-*, Kızıl Türkçesinde *ř-*, Yakut Türkçesinde *s-* ve Karaçay-Balkar Türkçesinin Çerek ağzında *z-* olarak görülür. Bu deđişimler düzenlidir ve GT *y-* sesi bu lehçelerde bazı istisnalar haricinde söz konusu ıslıklı ünsüzlere deđişmiştir. Salar Türkçesinde ise GT *y-* sesinin düzensiz olarak *ś-* [ɛ] sesine deđiştiđi görülmektedir (Dwyer 2007: 260). Bu deđişime uğrayan yaklaşık yarım düzine kadar sözcük vardır: Sal. *řabax* “yassı” (Hán-Mă 2010: 270) < GT *yalpak*, Sal. *řibex* “ipek, ipek iplik” (Hán-Mă 2010: 273) < GT *yipäk*, Sal. *řit-* “yırtmak” (Hán-Mă 2010: 274) < GT *yirt-*, Sal. *řügür-* “koşmak” (Hán-Mă 2010: 276) < GT *yügür-*, Sal. *řili* (~ *yili*) “sıcak; sıcak hava” (Lín 1992: 76, 79) < GT *yılıg*, Sal. *řülin-* “kaymak” (Hán-Mă 2010: 276) < GT *yıl-*. Bunların haricinde, *ś-* sesinin muhtemelen türeme olduğu iki örnek vardır: Sal. *řit-* (~ *yit-*) “itmek, ittirmek” (Lín 1992: 76, 78; Hán-Mă 2010: 274) < GT *it-*, EUyg. (Br.) *yit-* (Maue 1996: XXV-XXVI), Hal. *it-* “cinsel ilişkiye girmek” (Doerfer 1987: 294), Sal. *řuruxma* “uykuyu seven kiři” (Hán-Mă 2010: 274) < GT *üdi-*, Hlç. *ü, ü* “uyku” (WCh 209-210), Hlç. *üdi-* “uyumak, uyumaya gitmek” (Doerfer 1987: 315).

Salar Türkçesine coğrafî olarak komşu olmasına rağmen sınıflandırma açısından uzak olan Sarı Uygur Türkçesinde de benzer

bir $y- > \epsilon-$, $\delta-$ değişimi gözlenmektedir. Nugteren-Roos (1996: 31), GT $*y-$ sesinin Sarı Uygur Türkçesinde korunduğunu, ancak birkaç kelimedede düzensiz bir $y- > \epsilon-$ değişiminin gerçekleştiğini belirtmiştir. Çalışmalarındaki kelime listesinde bu değişimi gösteren iki sözcüğe yer verilmiştir: SUyg. *şıwar* ~ *şıwar* ~ *şıwar* ~ *şuwar* “güzel kokulu madde; misk geyiği” < GT *yıpar* “mis, misk” (Nugteren-Roos 1996: 49), SUyg. *şuqur-* ~ *şoqur-* ~ *şukır-* ~ *şökür-* ~ *şüyır-* “(hızla) koşmak; kaçmak” < GT *yügür-* “koşmak” (Nugteren-Roos 1996: 49). Roos (2000: 51) ise $y- > \delta-$ değişimine iki, $y- > \epsilon-$ değişimine bir örnek verir: SUyg. *şukti-* ~ *şuk^hte-* ~ *şukte-* ~ *şukti-* ~ *şukt(e)-* ~ *şükte-* ~ *şükti-* ~ *şukutı-* ~ *şu^hk^hte-* “yüklemek, taşımak” < GT *yüklä-* (Roos 2000: 366), SUyg. *şuq-* ~ *şuq^h-* ~ *şuq-* ~ *şuk^h-* “yapışmak, tutunmak” < GT *yuk-* (Roos 2000: 367), SUyg. *şüyır-* “koşmak” < GT *yügür-* (Roos 2000: 51n.). Açıkça belirtmediği hâlde, Roos’un (2000: 366) sözlük kısmında yer verdiği bir sözcük daha aynı değişimi göstermektedir: SUyg. *şuktıy* ~ *şuk^htıy* “hamile” < GT *yüklüg* “yükli”. Nugteren-Roos (2006: 107-108), yukarıda saydığımız örneklere bir de SUyg. *şıwıt-* “ıslatmak” fiilini eklemiştir. Buna göre, Sarı Uygur Türkçesinde GT *yıpar* “misk”, *yıpit-* ~ *yıbit-* “ıslatmak”, *yuk-* “yapışmak”, *yügür-* “koşmak”, *yüklä-* “yüklemek” ve *yüklüg* “hamile” sözcükleri düzensiz bir $y- > \delta-$ değişimi geçirmiştir.

S-Türkçesindeki benzer bir değişim, Toharcada da görülmektedir. PHA $*d-$ sesi, birçok araştırmacı tarafından MÖ 500 civarına tarihlendirilen Proto-Toharcada (Mallory 2015: 7-9) muhtemelen $*d^y-$ ve $*d^{y-}$ üzerinden $*ś-$ (> Toh. A $ś-$, Toh. B $ś-$) sesine değişmiştir (Ringe 1996: 146-148). Adams (2013: 675) ise bu değişimi PHA $*d-$ > PToh. $*ć$ > Toh. A $ś-$, Toh. B $ś-$ olarak göstermektedir. Ancak bu değişim düzenli değildir ve çok az sözcükte gözlemlenmektedir. Bu sebeple, S-Türkçesindeki değişimin Proto-Toharca tarafından tetiklendiğini söylemek mümkün değildir.

S-Türkçesinin ikinci önemli sesçil özelliği, $*k-$ > $*ś-$ değişimidir. Proto-Samoyedce (PS5) ve Toharca B’deki (TOH2) alıntılar, bu değişimin de en az $*d-$, $*ñ-$ > $*ś-$ değişimleri kadar eski

olduğunu ortaya koymaktadır. Ön seste $k- > ś-$ değişimi için Hint-Avrupa dil ailesinden Veda dili ve Moğol dillerinden Bargu Buryatçası örnek verilebilir. Proto-Hint-Avrupa ön damaksillaşmış $*k̑$ sesi, Veda dilinde $ś$ sesine (Meier-Brügger 2003: 130-131), $*i$ ($< *i$ ve $*i$) ünlüsü önündeki Orta Moğolca $*k$ ünsüzü de Bargu Buryatçasında $š \sim ś$ ve benzeri seslere değişmiştir (Poppe 1932: 357). Dagur Moğolcasında da $ki-$ ses grubu $xi-$ üzerinden $ši-$ 'ye değişmiştir: Mo. $*ki-$ “yapmak, etmek” (N 415) $> xi-$ $> ši-$ “yapmak, gerçekleştirmek; yazmak” (Todayeva 1986: 183). Dravid dillerinde de benzer bir $*k- > č- > s-$ değişimi görülür (Andronov 2003: 71-72).

Türkçeye yakın diğer bir dil ailesinde de /k/ sesinin /s š/ ve benzer seslere dönüştüğü (ışlıksılaştığı) bilinmektedir. Bu aile, Samoyed dilleridir. Sammallahti'ye (1988: 497) göre, Proto-Kuzey Samoyedce $*k-$ sesi Proto-Yenisey-Yurakçasında ince ünlüler önünde $*ś-$ sesine ve Tavgicede $*i$ ve $*e$ önünde $*š-$ sesine, Proto-Güney Samoyedce $*k-$ sesi Ostyak-Samoyedcesinde ince ünlüler önünde $*š-$ sesine, Proto-Sayan Samoyedcesi $*k-$ sesi Proto-Kamas-Koybalcasında ince ünlüler önünde $*š-$ sesine değişmiştir.

Janhunen (1998: 466-467), bu durumu Proto-Samoyedce $*k$ sesinin $*i$ ve $*e$ ünlüleri önünde Matorca hariç bütün Samoyed dillerinde /s sy ç/ seslerine değiştiğini belirterek özetlemiştir. S-Türkçesinde belli ünlüler önünde görülen $k- > ś-$ değişimi, Proto-Samoyedceye koşut olarak ortaya çıkmış görünmektedir.

Proto-Samoyedce gibi, Toharcada da PHA $*k̑$ ve $*k^w$ sesleri $*k^y$ sesinde birleşmiş ve $*č^y$ üzerinden Proto-Toharca $*ś$ sesine değişmiştir (Ringe 1996: 148-151). Buna ek olarak, Toharcanın iki diyalektinde de ince sıradan ünlüler önündeki PHA $*k$ sesi Proto-Toharca $*č$ üzerinden $ś$ sesine değişmiştir (Adams 2017: 454): PHA $*kei(h_x)- > Toh. B śā-$ “harekete geçirmek” (Adams 2013: 686).

S-Türkçesindeki $*k- > *ś-$ değişiminin iki şekilde gerçekleşmiş olması mümkündür. Bunlardan birincisi, Toharcada olduğu gibi $*k̑- > *č- > *ś-$, ikincisi Dagur Moğolcasında görüldüğü gibi $*k- > *x- > *č > *ś-$ şeklinde gösterilebilir. Söz başı $*k-$ sesinin Bulgar

Türkçesinde erken dönemde sürtünmeli *x- ünsüzüne değiştiği kabul edilirse ikinci varsayım daha muhtemeldir. Ayrıca, bu tip bir değişim, aşağıda değindiğimiz *p- > *h- > *ś- değişimine de koşutluk gösterdiği için ihtimal kazanmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde bu değişim iki kelimele gözlemlenmektedir: Çuv. *śunat* ~ *śonāt* “kanat” (Fedotov 1996: II/137) : GT *kānat* (DLT *kanat*, Tkm. *gānat*, Yak. *kīnat* ~ *kīyat* ~ *kīyat*) “kanat” (EDPT 635); Çuv. *śāhan* “kuzgun” (ÇRS 406) : GT *kuzgun* ~ *kuzkun* ~ *kızkun “kuzgun” (ESTYa VI 107-108). Düzenli ses değişimlerine göre *yunat ve *hārḥān / *hārḥām şeklinde görülmesi beklenen bu sözcüklerin Çuvaş Türkçesinde bir S-Türkçesi kalıntısı olduğu açıktır.

Benzer bir değişim de *p- > *h- > *ś- değişimidir. S-Türkçesinde *h- sesi, GT /ā ē ı ī ü ū/ ünlülerine karşılık gelen ünlülerin önünde *ś- sesine değişmiştir. Bu değişim öncesinde */ā ī ī ū/ ünlülerinin diftonglaşarak [iä iı iı iü] olarak gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Bu ses değişiminin en yakın örnekleri Tunguzcada görülür: Nanay, Oroç, Udihe ve Evenki dillerinde Proto-Tunguzca *p- sesi /i/ ünlüsü önünde *h- üzerinden s- ~ ś- ünsüzüne değişmiştir (Benzing 1956: 33, 41-42). Bu değişimin en düzenli temsil edildiği dil Udihecedir. Bu dilde *p- sesi /ü/ önünde bile s- sesine dönüşmüştür: PTg. *pügü- “derisini yüzmek” > Udh. *sī*- (Benzing 1956: 33).

Dagur Moğolcasında da /i/ ünlüsü önünde düzensiz bir *h- > *ś- değişimi görülür: Mo. *hinie- “gülmek” (N 357) > Dag. *šinēde*- “gülmek” (Todayeva 1986: 184), Mo. *hiče- “utanmak” (N 356) > Dag. *šiči*- “tereddüt etmek, utanmak” (Todayeva 1986: 184). Dongxiang Moğolcasında ise Mo. *h- sesi /i/ ünlüsü önünde düzenli olarak ś- ünsüzüne değişmiştir (N 251).

Aynı ses değişiminin Çuvaş Türkçesinde yalnızca bir örneği vardır: Çuv. *śān+āk* “un” (Fedotov 1996: II/95-96) : GT *hūn “un” (WCh 135). Burada da bir S-Türkçesi etkisi görmek mümkündür.

Örneklerdeki **h-* sesleri Proto-Türkçe **p-* sesinden geliştiği için, Türkçe **p-* > **h-* geçişinin tarihi bize **h-* > **ś-* değişiminin de kronolojisini verecektir. Doerfer'e (1985a: 154n., 193) göre, Türkçe **p-* > **h-* değişimi milat dolaylarında gerçekleşmiştir. Ancak S-Türkçesindeki **h-* > **ś-* değişiminin Jí Jiù Piān'ın 急就篇 (MÖ 48-33) yazıldığı dönemden önce tamamlanmış olması gerektiği için **p-* > **h-* değişiminin en geç MÖ 2. yüzyılın sonunda tamamlanmış olması gerekmektedir.

S-Türkçesinde **ś-* ünsüzüyle ilgili ses değişimlerinin kronolojik sırası aşağıdaki gibi gösterilebilir.

- i. PT **d-*, **ń-* > S-Tü. **ś-*.
En geç MÖ 1. yüzyılda tamamlanmıştır (bk. PS1-PS6).
- ii. PT **k-* (> **x-*) > S-Tü. **ś-*.
En geç MÖ 1. yüzyılda tamamlanmıştır (bk. PS7, TOH2).
- iii. PT **p-* > **h-* > S-Tü. **ś-*.
En geç MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştır (bk. XT2).

Udmurtçadaki ve Erza Mordvincesindeki birer alıntı (bk. UD3, MR5), S-Türkçesinin Volga-Kama bölgesinde **č-* > **ś-* değişimine de uğradığını ve böylece GT *y-* ve *č-* seslerine karşılık gelen ünsüzlerin en geç 12. yüzyılda S-Tü. **ś-* ön sesinde birleştiğini göstermektedir. Bu sesleri en azından erken dönemde ayırarak *ǰ-* ve *č-* olarak koruyan Volga Bulgar Türkçesinin S-Türkçesinin etkisiyle *ǰ-*, *č-* > *č-* > *ś-* değişimini geçirdiği açıktır.

4.1.2.2. Ön damaksıllaşma

S-Türkçesinde yukarıda ele alınan ses değişimleri dışında görülen en dikkat çekici ses değişimi *-ŋ-* > *-ń-* değişimidir. Aynı değişim, GT **buŋuz* ~ **büŋüz* ~ **buńuz* ~ **büńüz* “boynuz” (EDPT 352; VEWT 347; ESTYa II 243; Leksika 148) sözcüğünde de görülür. Oğuz

Türkçesindeki kelimeler **buñuz* (> **buynuz*) şeklinden, Çuvaş Türkçesindeki *măyraka* kelimesi ise **buñur* şeklinden gelmektedir. Diğer bir benzer sözcük, **bāñi* ~ **bāñi* “beyin” (Stachowski 2008: 377) ismidir.

Düzenli $\eta > y$ değişimine ise Urfa ağızları ile Irak ve Batı İran’da konuşulan Türk lehçelerinde rastlanır (Bulut 2014: 36-37). Ancak bu değişimin $\eta > *ñ > y$ şeklinde gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Halaç Türkçesinde de η ünsüzü belirli durumlarda y ünsüzüne değişmektedir. Doerfer (1988a: 54-55), *seyrā* (< *sojra*) “sonra”, *äysä* (< *äñsä*) “ense”, *sīli* (< *siñil*) “baldız” ve *siyār* (< *siñar*) “yarım” gibi sözcüklerde bu değişimin **ñ* üzerinden gerçekleştiğini düşünmektedir.

Beklenmedik diğer bir ses değişimi *-ñ- > -y-* değişimidir. Tü. *-ñ* sesi, GT **kōñ* “koyun” ve **sōgan+kūna* “soğan” kelimeleriyle ilişkili olan Mo. **konin* “koyun” ve **soñgina* (< **soyonkına*) “soğan” (N 419, 501) sözcüklerinde *-n-* olarak görülmektedir. Yalnızca Mo. **ayaga* “çanak, tas” (N 275), Mo. *kuyika* “kafa derisi” (L 983) ve Mo. **kuyag* “zırh” (N 434) sözcüklerinde Tü. **-ñ-* sesi *-y-* ile karşılanmaktadır. Mo. **ayaga* sözcüğü, PT **añakä* (> ET *ayak*, Yak. *añax*, Dolg. *añak*)²⁰⁹ ile ilişkilidir ve son sesteki *-a* ünlüsü dolayısıyla eski bir alıntı olarak sınıflandırılmalıdır. Mo. **kuyika* ve **kuyag* kelimeleri ise PT **kuñka* “kafa derisi” (VEWT 301b) ve PT **kuñak* “zırh” (VEWT 301b) ile ilişkilidir. Bunlar, muhtemelen *-ñ- > -y-* değişimi sonrası alıntılanmış sözcüklerdir. Bu durumda, Mo. **ayaga* kelimesinin kaynağını oluşturan **ayakä* biçimi, *-ñ- > -y-* değişimi dolayısıyla S-Türkçesine ait sayılabilir.

²⁰⁹ Hant. *ānz*, *ānəy* “kap, tabak” (Paasonen 1926: 11; Steinitz 1966-1993: 114-115) ve Mans. *āne*, *ānä*, *ani* (< **āñi*) “kâse” (Ahlqvist 1891: 2; Steinitz 1955: 176) kelimeleri de, Doerfer’in (TMEN II No. 629) iddiasının aksine, Tü. **añak* sözcüğüyle bağlantılı görünmektedir. Doerfer, PT **ayaqä* (sic) şeklini tasarlarlarken Yakut Türkçesi, Dolgan Türkçesi, Hantıca ve Mansice verileri kenara iterek sadece Mo. **ayaga* şekline güvenmektedir.

4.1.2.3. Tonlulaşma ve Sızıcılaşma

S-Türkçesinde iki durumda tonsuz patlayıcı ünsüzlerin tonlulaştığı görölmektedir. Birinci konum, uzun ünlülerden sonra; ikinci konum, üçüncü hecenin başında ve ünlüler arasındadır. Birinci konum için MO9, MO45 ve MC18; ikinci konum için ise MO11, MO24 ve MO26 kelimeleri örnek gösterilebilir. Uzun ünlülerden sonra patlayıcı ünsüzlerin tonlulaşması, Oğuz Türkçesine özgü bir ses olayıdır. Üçüncü hecenin başında ve ünlüler arasında gerçekteşen tonlulaşma ise, Harezmi Türkçesinde baş göstermiş (Hacıeminoğlu 1997: 37) ve Eski Anadolu Türkçesi ile Kıpçak Türkçesinde düzenli hâle gelmiştir. Örnek olarak, 'Alî'nin 1233 tarihli *Kıssa-ı Yûsuf* adlı eserinde iki ve daha çok heceli kelimelerin sonundaki /k/ ünsüzü, ünlüyle başlayan bir ek aldığında tonlulaşmaktadır: 951, 2246 *ayağından*, 2389 *qıldığın*, 2833 *qulağına*, 3304 *artuğından*, 4773 *qawuşmağı*, 4778 *uçmağa* vs. (Yaman 2012).

Moğolca, Macarca ve Proto-Permedeki alıntılar sayesinde S-Türkçesindeki *-VgV̆ ses grubunun akıbeti de rahatça takip edilebilmektedir. Kelime sonu ses grubu *-VgV̆ önce zayıf ünlüsünü düşürmüş, geriye kalan -Vg grubunun ünsüzü muhtemelen önce sızıcılaşarak sonunda tamamen düşmüş ve -V ünlüsünü tek bırakmıştır: S-Tü. *řürügä (→ Mo. *sülje*) > S-Tü. *şürüy (→ Mac. *szérü*) > S-Tü. *şöri (→ PP *şöri). Kelime sonu -g ünsüzünün zayıflayıp tamamen kaybolması bir yandan Çuvaş Türkçesine diğer yandan Oğuz Türkçesine koşutluk göstermektedir.

4.2. S-Türkçesinin Biçim Bilgisi

4.2.1. Türetme Ekleri

S-Türkçesi için tasarladığımız farazi biçimlerde tanıklanan bazı ekler, Genel Türkçede nadir olmaları ya da tanıklanmamış olmaları dolayısıyla dikkat çekmektedir. Bu ekler aşağıda verilmiştir.

+(A)n: *sāgin “ağlama, ağlayış” < **sāgı+n* (bk. GT3), *sıran “cimri” < **sır+an* (bk. GT10), *satan “kalça, bacak, uyluk” < **sota+n* (bk. GT13).

+gAn: **sük(g)än* “semer, (yük taşınacak) küfe” < **sük+gän* (bk. GT8).

+It: *sükit “ağır” < **sük+it* < *sük “yük” (bk. PP4), *sırt “sırt; dağ sırtı” < **sır+ıt* (bk. MC15).

+kIyA: *sārkıya “dağ sırtı” < **sār+kıya* (bk. MO25).

+p-: **sāmp(ā)*- “şamanlık yapmak, büyü yapmak” < *sām “kam, şaman” (bk. PS7).

+pI-: *selpi- “yellemek, yelpazelemek” < *sel “rüzgâr” (bk. MO4).

4.2.2. Çekim Ekleri

S-Türkçesindeki çekim eklerine dair bilgimiz, üçüncü bölümde ele aldığımız ve yeni okumalarını sunduğumuz yazıtlarla sınırlıdır. Bilinen tek ek aşağıda verilmiştir.

Geniş zaman eki *-r*

Geniş zaman eki, Kiev Mektubu’nda ünlüyle biten bir fiilden sonra *-r* olarak tanıklanmıştır. Bu da Eski Türkçe *-yUr* altbiçimbiriminin S-Türkçesinde var olmadığını göstermektedir. Erdal (2004: 240-242) da *-yUr* altbiçimbiriminin yenicele olduğu görüşündedir.

Beşinci Bölüm

S-TÜRKÇESİNİ KİMLER KONUŞTU?

Bu çalışmanın hiç kuşkusuz en önemli amaçlarından biri de, yukarıda alıntı sözcükler ve yazıtlar aracılığıyla varlığını kanıtlamaya çalıştığımız S-Türkçesini kimin konuştuğunu tespit etmeye çalışmaktır. Bunu yaparken kullanılabilen en iyi yöntem, yazılı kaynaklarda kaydedilmiş Türkçe adları S-Türkçesi özellikleri arayarak taramaktır.

Aşağıda Yunanca, Gürcüce, Arapça, Rusça ve Ermenice kaynaklarda geçen ve S-Türkçesinin ses özellikleriyle açıklanabilecek yedi kişi adı, bir boy adı ve bir tanrı adı ayrıntılı şekilde incelenmiş, ardından bu isimlerin aidiyeti etrafında S-Türkçesini konuşanların kimliği belirlenmeye çalışılmıştır.

5.1. On Özel İsim

5.1.1. Ζαβεργάβ

Söz konusu birinci isim, Kutrigurların prensine (MS 550-560) ait olan Ζαβεργάβ ~ Ζαβέργα (Moravcsik 1983: 128) ismidir.

Tomaschek (1881: 13) bu ismi Tü. *tsäbär* “iyi, hoş” ile karşılaştırmıştır.²¹⁰ Vámbéry (1882: 50), Kutrigurlar üzerindeki Farsça etkisini Sasanilere dayandırarak bu ismi *Šah-bergen* (= regi datus) şeklinde yarı Farsça yarı Türkçe olarak yorumlamıştır. Howorth (1892: 627) ise aynı ismi *Sabir Khan* ile denk tutmuştur.

---

²¹⁰ Tomaschek’in kastettiği Tü. *čäbär* ~ *čebär* sözcüğü Moğolcadan alıntıdır (Kincses-Nagy 2018: 78).

Maenchen-Helfen (1957: 282; 1970: 274; 1973: 392), Ζαβεργάων ismini I. Şâpûr'un (MS 240-272) üç dilli büyük yazıtında geçen OFar. *zplk'n*, Part. *zbrkn* ve Yun. Ζαβρικαων adıyla birleştirmektedir. Doerfer (1973: 41) ve Schramm (1997: 105) da bu yorumu onaylar. Ancak bu İranca ismin etimolojisi belirsizdir. Gershevitch (1969: 199) bu adı soru işaretiyle birlikte Beluçça (ve Brohice) *zabr* “iyi, mükemmel” sözcüğüyle karşılaştırmıştır. Huyse (1999: 148) ise ismin ikincil kaynaklardaki görünümünü saydıktan sonra Far. *zabr* “kaba, sert” ve Kürt. *zibr* “kaba, pürüzlü, sert” ile olası bağlantısına değinmiştir. Schmitt (2016: 250) de bu ismin Eski İranca **Zabra-* biçiminden geldiğini ve Beluçça *zabr* ya da Far. *zabr* ile bağlantılı olabileceğini belirtmiştir. Schmitt, bu ismin Ζαβεργάων ile benzerliğini de vurgulamıştır.

Her ne kadar Ζαβεργάων ismi OFar. *zplk'n*, Part. *zbrkn* ve Yun. Ζαβρικαων adına benzese de hem bu İranca ismin yaygın olmayışı hem de etimolojisinin belirsiz oluşu ikisinin aynı isim olduğu görüşünü zayıflatmaktadır.

Bize, bu isim GT *kavır-gan “bir araya getiren, birleştiren” sözcüğüne karşılık gelen S-Tü. *şavırgan veya *zavırgan biçimini yansıtmaktadır. Aynı sözcük biraz farklı bir biçim ve anlamla DLT’de *kavurgān* “sıkan, sıkıştıran” (Dankoff-Kelly 1982-1985: I/381) olarak tanımlanmıştır. Ancak GT *kavır-* fiilinin Eski Uygur Türkçesindeki anlamı “toplamak, bir araya getirmek, birleştirmek”tir (EDPT 585). “Bir araya getiren, birleştiren” anlamı, Türk dünyasında *Kubrat* (krş. GT *kuvrat-* “toplamak, biriktirmek”) ve *Elteriş* (krş. GT *tēr-* “toplamak”) gibi önderlerde sıkça tanımlanmıştır (Németh 1926-1932: 440-445). -*gan* ekinin kişi adları da türettiği *Kapgan* örneğinde açıkça görülmektedir (OTWF 384-385).²¹¹

S-Tü. **şav-* fiilinin varlığının önemli bir kanıtı, Mo. **sabsa-* “sıkıştırmak; birleşmek” (bk. MO46) ve Ma. *sabsi-* “(çizme ve eyer

²¹¹ Adamović (2020: 170-171), *Kubrat* adını İranca *Qubād* ismine geri götürmektedir.

örtülerini) sıkıca dikmek; suçluların yüzüne ve kollarına işaretler damgalamak; atın yelesini kısaltmak” (bk. MA3) sözcükleridir.

Mac. *szorít* “sıkıkmak, sıkıştırmak”, *szorul* “daralmak; sıkışmak” ve *szorong* “sıkışmak, sıkışık durmak veya oturmak” sözcükleri de MSzFgE (594-596), Rédei (UEW 487), Benkő (EWU 1451-1452) ve Róna-Tas-Berta’nın (TLH 1289) iddialarına rağmen **szor-* [sor-] kökünden türemiş olup GT *kavır-* fiiline karşılık gelen S-Tü. *śōr-* (< **śavur-*) şeklinden alınmıştır (bk. MC17).

Sonuç olarak, Ζαβεργάν adının arkasında GT *kavır-gan biçimine karşılık gelen S-Tü. *śavırgan veya *zavırgan “bir araya getiren, birleştiren” biçimi saklıdır. Kelimenin zeta (ζ) ile yazılmış olması, muhtemelen ikincil bir **ś-* > **z-* değişimine işaret etmektedir.

5.1.2. Σανδίλ / Σάνδιλος

İkinci isim, Utigurların prensine (550-560) ait olan Σανδίλ / Σάνδιλος (Moravcsik 1983: 266) ismidir. Maenchen-Helfen (1973: 404, 442), Türkçe olduğunu düşündüğü bu isim için herhangi bir etimoloji önermemektedir. Vámbéry (1882: 47) ise *Sandilik* “hayalperest, aylak, hayal gücü zengin” olarak yorumladığı ismin *sangi* ya da *sandi* “sanrı, hayal gücü” sözcüğünden +*lik* ekiyle türemiş olduğunu iddia etmiştir. Blochet (1929/1930: 43-44) ise, bir etimoloji önermemekle beraber, Σανδίλ / Σάνδιλος / Σάνδιλος yazımlarındaki χ harfinin *l* ünsüzünün art damaksıllığını yansıtmak için kullanıldığını ve *Sandil telaffuzuna işaret ettiğini savunmuştur.

Bizce, bu isim S-Tü. *śandily (< *śandilg) şeklini yansıtmaktadır ve GT **yandı+lig* farazi şekliyle ilişkilendirilmelidir. Bu şekil, morfolojik olarak EUyg. *isi-ndi+lig* “sıcak” (OTWF 339) sözcüğüne bire bir koştuttur. Yukarıda S-Tü. *śandi sözcüğünün Ermeniceye *շանթ śant’* ~ *շանթի śant’i* ~ *շանթ śand* ~ *շանթի śandi* “kıvılcım, şimşek, yıldırım, kızgın demir” olarak girdiğini göstermiştik (bk. ERM3). Bu durumda, S-Tü. *śandily ismi “kızgın, alev alev, kıvılcımlı” anlamlarına gelmektedir ve ET *tam-gan*

(< *tam*- “yanmak, tutuşmak”²¹²) “tutuşmuş, alev almış” (Ünal 2015: 278) ismine anlam olarak çok yakındır.

Yukarıda, etimolojisini ayrıntılı olarak tartıştığımız Çuv. *śantalāk* “gökyüzü; hava; dünya” (bk. ERM3) sözcüğünün BT **jan-tı+lık* “ışık, aydınlık” biçiminden değiştiğini iddia etmiştik. Bu biçim, bizce S-Tü. **śandily* şekliyle aynı gövdeden türemiştir ve bu gövdenin Oğur-Bulgar Türkçesindeki varlığını daha muhtemel kılmaktadır.

Tanıkları nispeten geç ve sınırlı olsa da Osmanlı Türkçesinde Σανδίλ / Σάνδιλος ismine bire bir denk gelen bir kişi ve yer adı vardır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*’sinde Aksaray’ın otuz iki mahallesi arasında “mahalle-i Yandılı”dan bahseder (Kahraman vd. 2011: 3/116). *Yandılı* ismi, 19. yüzyılın ilk yarısında bir kişi ismi olarak tanıklanmıştır: *Silleli Yandılı Mesfor* (Sarıköse 2008: 76). Aynı isim, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve Cumhuriyet sonrasında *Yandıl* olarak görülür (Kúnos 1890: 119; Rásonyi-Baski 2007: 331a; Durna 2014: 109). *Yandıl* isminin yanlış ayırmayla *Yandılı* biçiminden, bu biçimin de düzenli -g düşmesiyle **yandılıg* biçiminden geliyor olması mümkündür. Bu Türkçe kişi ve yer adının Yunanca olma ihtimali de yok gibidir. Türkçe *Yandılı* ismine en yakın Yunanca kişi adları Ιανδηδης (LGPN V.B 204) ve Ιανθιδης (LGPN I 229) isimleridir.

Yunanca kaynaklarda görülen Σανδίλ ~ Σάνδιλος nöbetleşmesi de dikkate değerdir ve muhtemelen S-Türkçesindeki **śandılı* ~ **śandily* nöbetleşmesinin bir yansımasıdır.

5.1.3. Χινιαλών

Üçüncü isim, Kutrigurların bir beyine (550) ait olan Χινιαλών (Moravcsik 1983: 344) ismidir.

²¹² GT *tam*- fiilinin Çin. tán 憊 OÇ dâm “tutuşmuş, yanan” (Schuessler 2007: 490) sözcüğünden alınmış olması mümkündür.

Vámbéry (1882: 45) bu isimde *Kini-alik / Kini-alak* “öcünü alan” (*kin* “öç, intikam”, *al-* “almak”) gibi bir tamlama görmek istemiştir.

Telaffuzu **hıñalu(-n)* olarak tasarlanabilecek bu isim, bizce, *Kaŋlı* kişi ve kavim adının S-Türkçesinde aldığı biçimdir. Kāşğarī de bu ismi “Kıfçāklardan önemli bir adamın adı” olarak vermiştir. Aynı isim, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda karşımıza bir boy adı olarak *kaŋalug* biçimiyle çıkar (Ağca 2019: 127).

Varsaydığımız *kaŋlı* > **hıñalu(-n)* değişimindeki bütün ses değişimleri S-Türkçesine uymaktadır: *k-* > *h-*, *-a-* > *-ı-*, *-ı2* > *-u2*. Orta hecede bir ünlü türemesi olabileceği gibi, bu ünlü daha eski bir **kaŋalı* şeklinin kalıntısı da olabilir. Bu bağlamda *Ṭabaḳāt-ı Nāşırī*’de geçen *Ḳanḳulī* (Raverty 1970: II/1169) biçimi dikkate değerdir.

5.1.4. Σίμμας ~ σημᾶ

Dördüncü isim, bir Hun kumandanına (530) ait olan Σίμμας ~ σημᾶ (Moravcsik 1983: 276) ismidir. Maenchen-Helfen (1973: 442), bu ismi *kökeni belirsiz* olarak göstermektedir.

Bu yazım S-Tü. **śıma* şeklini yansıtıyorsa, söz konusu isim Ongi Yazıtı’nda geçen *Y(a)ma* (Erdal 2011: 364, 366; Ünal 2014: 236-237) ismiyle ilişkilendirilebilir. Aynı kişi, 8. yüzyılda kaleme alınmış Tibetçe bir metinde de *Zha-ma kha-gan* olarak anılmaktadır (Venturi 2008: 20-21). Benzer isimler olan *Yam(-čor tu)* (Tuguşeva 2013: 48, 206), *Yam (Inal)* (Kasai 2008: 270, 346), *Yamačuk* (?) (Raschmann 2008: 125) ve *Yamaran* (Hamilton 1986: II/259) da Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde *Simačuk* (Kasai 2008: 251, 344) ismi tanıklanmış olmasına rağmen, bu isim kadın adı olarak kullanıldığı

ve muhtemelen Çince kökenli olduğu için Σίμμας ~ σημᾶ ile ilişkilendirilemez.²¹³

ET *Yama* adının EFar. *Yama* veya Av. *Yima* (Justi 1895: 144-145) isimleriyle ilişkili olup olmadığı ayrıca araştırılması gereken bir sorudur. Bu isim, Semitik kaynaklarda da *Ia-am-ma-^o* ve *Ia-a-am-ma-^o* olarak aktarılmıştır (Zadok 2009: 229-230).

5.1.5. Zılgıβı(ç)

Beşinci isim, Kafkas çevresindeki Hunların prensine (520) ait olan Zılgıβı(ç) (Golden 1980: 260; Moravcsik 1983: 131) ismidir. Howorth (1892: 616), Togan (1981: 171), Karatay (2010: 107) ve diğer birçok araştırmacı, Zılgıβı(ç) adlı kişiyi bir Sabir (Suvar) önderi olarak görmektedir.

Maenchen-Helfen (1973: 442) Zılgıβı(ç) ismini *kökene belirsiz* olarak gösterirken, Golden (1980: 260) bu isim için tatmin edici bir açıklama olmadığını bildirmektedir.

Tomaschek (1881: 13) bu ismi **jilh-bī* olarak vermiş ancak kökeni veya muhtemel anlamıyla ilgili bir açıklama getirmemiştir. Vámbéry (1882: 50) ise bu ismi *silig* “arı, temiz” ve *bi* “önder, komutan” sözcüklerinden müteşekkil olarak değerlendirmektedir.²¹⁴ Togan (1981: 171) “bunun doğrusu Çigil-biy, yahut Cılkı-biy olabilir” açıklamasını getirmektedir. Moravcsik (1983: 131) ise Yunanca transkripsiyonların arkasında, Tomaschek gibi, Tü. **jilh-bī* şeklinin saklı olabileceğini düşünmektedir.

Birinci ihtimal, bu ismin GT **yılki bāgi* “seyis” (EDPT 322-323, 925-926) tamlamasına tekabül eden S-Tü. **şılgı biyi* ~ **şılgı bī* şeklini yansıtıyor olmasıdır. GT **yılki* (Yak. *silgi*) sözcüğü, Çuvaş Türkçesinde yaşamamaktadır. Ancak bir Volga Bulgar yazıtında

²¹³ Zieme (1987: 271), bu ismin köken ve anlamının belirsiz olduğunu yazmıştır. Wilkens (kişisel iletişim, 17 Şubat 2021) ise ismin etimolojisinin belirsiz olduğunu, ancak üç heceli yapının Çinceye işaret ettiğini belirtmektedir.

²¹⁴ *Silig bāg* adı, Kül Tegin Yazıtı’nda (D 33) tanıklanmıştır (Berta 2004: 159).

ilğici “yılıkcı, seyis, ahır bakıcısı” (Tekin 1988: 64, 199; Erdal 1993a: 86-87) olarak geçmektedir. Erdal (1993a: 86-87), haklı olarak kelimenin Eski Azeri Türkçesinden alıntı olduğunu belirtmektedir.

GT *bäg* sözcüğüne karşılık gelen BT **biy* şekli, Tuna Bulgar Türkçesi yazıtlarda $\sigma\beta\iota\gamma\iota$ / $\sigma\beta\iota\gamma\eta$ / $\sigma\beta\eta\gamma\eta$ / $\sigma\beta\upsilon\gamma\eta$ (Beševliev 1963: 341) olarak yazılan *sübiyi* ~ *sübüyi* unvanında geçmektedir.²¹⁵ Aynı sözcük, çağdaş lehçelerde de benzer şekilde yaşamaktadır: NTJ (15-16. yy.) $\beta\iota$ *bi* “prens” (Pritsak 1966: 647), Alt. *biy* “memur; bay, bey” (ATS 41), Kırg. *biy* “halk hâkimi” (KırgRS I 133), Yak. *bī* “ağabey” (Pekarskiy 1958-1959: I/451-452).

GT *bäg* unvanıyla ilgili iki etimoloji önerisi vardır. Bunlardan biri, kelimenin İr. **baga-* “Tanrı; efendi” (ESİYa II 48-49), diğeri ise Çin. bó 伯 EOÇ $\text{pajk}/\text{pə:jk}$ “babanın ağabeyi, amca” (Pulleyblank 1991: 41), OÇ pək SHÇ pak “yaşça en büyük; yaşlı, efendi, bey, kabile reisi; feodal bir unvan (kont)” (Schuessler 2007: 169-170) sözcüğüne dayandığıdır. Türkçe kelimenin Bulgar Türkçesinde de var olduğu göz önüne alındığında, alıntılamanın tarih öncesi dönemde gerçekleştiği varsayılmalıdır. Bu da İranca bir kökeni daha muhtemel kılmaktadır. Diğer yandan, Çin. bó 伯 sözcüğünün anlamsal açıdan daha uygun olduğu açıktır.

S-Tü. **biy* ~ *bī* sözcüğü, Tabg. mòdībī 莫堤比 **modi bi* “bir vilayetin askeri valisi” (Ligeti 1970: 304; Vovin 2007a: 197) sözündeki **bi* “askeri vali” kelimesine çok benzemektedir. Aynı öge, başka Tabgaçça unvanlarda da görülmektedir: yùruòbī 郁若比, shìqíndehébi 俟懃地何比 (Eberhard 1949: 361; Bazin 1950: 306-310). Çin. bī 比 OÇ pjijX (Baxter-Sagart 2014: 4), EKBC pii (Schuessler 2007: 162) karakteriyle karşılanmış olan bu sözcük *biy*

²¹⁵ Bizans Yunancasında γ harfi ince ünlüler önünde artdamaksıl [γ] olarak değil, [y] olarak telaffuz edilmektedir (Moravcsik 1983: 32). Bu sebeple kelimeyi *sübigi* değil, *sübiyi* okumak daha doğru olacaktır.

olarak da okunabilir.²¹⁶ Aynı kelime, muhtemelen Kit. yílǐbì 夷離畢 / 移離畢 / 移璃畢 *ilibi (Vovin 2003: 242; Kane 2009: 129; Talpe 2010: 83-84) unvanında da geçmektedir. Vovin (2003: 242), bu unvanın Çin. zhízǐhèng 執政 “bakan” unvanına karşılık geldiğini belirterek *el biR olarak okumakta ve Franke’ye (1976: 178-179) dayanarak Eski Türkçe el bāgi sözcüğünden alıntı olduğunu iddia etmektedir. Talpe (2010: 83-84) ise bu unvanın “kabile reisi” anlamına geldiğini düşünmektedir. Sözcük gerçekten Türkçeden alıntıysa ET *el bāgi şeklinden değil, BT *yel biyi şeklinden alınmış olmalıdır.

Marquart (1914: 68-69), Wusunların 烏孫 kurucu lideri Kūn-mò 昆莫 / Kūn-mí 昆彌 unvanının da Türkçe bāg = bāj, bī sözcüğünü içerdiğini iddia etmiştir. Mò 莫 SHÇ mak, EÇ *māk (Schuessler 2007: 390) ve mí 彌 SHÇ mie, EÇ *me (Schuessler 2007: 381) karakterlerinin tam olarak bāg ve bi seslerini karşıladığını söylemek mümkün değilse de *bāk > *be değişimine tanıklık ettiğini varsaymak mümkündür.

Togan’ın (1981: 171) “bunun doğrusu [...] Cılkı-biy olabilir” açıklaması, fonetik açıdan farklı bir şekle işaret etmesine rağmen bizim etimoloji önerimize paralellik göstermektedir. Ne var ki yılǐkǐ bāgi unvanının hiçbir kaynaktan tanımlanmamış olması, bu etimolojiye gölge düşürmektedir.

Zúlǐβıç, Zúlǐβı, Zúlǐβıv, Zılǐβıı, Zılǐβıı ve benzeri varyantlara da sahip olan bu isim için verilebilecek ikinci ve daha muhtemel açıklama ise bu ismin ET elig bāg “kral, hükümdar” (EDPT 141-142; DTS 170) unvanının S-Türkçesindeki karşılığı *šilig biy olduğudur. BT *biy sözcüğüne yukarıda değinmiştik. Golden (1975; 1980: 163-164, 184-185; 2005: 210-211), ET elig “kral” unvanının Hazar

²¹⁶ Shimunek (2017a: 156), bǐ 比 karakterinin Tabgaçça transkripsiyona dâhil olmadığını ve 莫堤 *modi sözcüğünün tek başına “vali” anlamına geldiğini iddia ederken KM muǐi kelimesinin “bölge, alan” (L 554) anlamına geldiğini gözden kaçırmıştır.

dilindeki karşılığının **yilig* veya **yelig* olduğunu göstermiştir. Buna ek olarak, Yar Hoto runik graffitolarında iki kere geçen ve Erdal'ın (1993b: 98-99) *yil(i)g* okuyarak “ılık” olarak anlamlandırıldığı <y2II2g2> sözcüğü de *yelig* okunarak *elig* “kral” unvanının bir varyantı olarak değerlendirilebilir. Beckwith (2009: 392-393) ve Shimunek'in (2017a: 201-202) *yelak ya* olarak tasarladığı Kit. yiludh  曳落河²¹⁷ “güçlü savaşçı (壯士)” isminin ilk kısmı da **yeleg* okunarak *elig* ~ *yelig* ile ilişkilendirilebilir. İsmi tamamı olan **yeleg ha*, bizce, ET *elig han* “hükümdar” unvanına karşılık gelmektedir.²¹⁸ Bu durumda “güçlü savaşçı” anlamının bir yakıştırma olduğu varsayılmalıdır. Attila'nın oğullarından birinin adı olan *Ellac *Eläk* (Golden 1975: 40; Pritsak 1982: 445-446) ve Árpád'ın ikinci oğlunun adı olan Ἰέλεχ **Yeley* (Moravcsik 1983: 136-137), **yeleg* biçimine benzerlikleriyle dikkat çekmektedir. ET *elig* ~ *yelig* ve Hazar dilindeki **yilig* / **yelig* biçimleri, daha eski bir **helig* veya **hēlig* şekline işaret etmektedir. Çince kaynaklarda xié-lì 頡利 **heli(y)* (Liu 1958: I/134-145; Skaff 2012: 335, 390) olarak anılan Türk kağanının (h. 621-630, öl. 634) adı da aynı kelimeye işaret ediyorsa kelime başındaki **h-* sesi doğrulanmış olur. Buna göre, söz konusu unvanın S-Türkçesinde **silig* şeklini alması, bu lehçenin düzenli ses kurallarına uygundur. Öyleyse, **silig biy* tam olarak ET *elig b g* “kral” unvanının karşılığıdır. Theophanes de Ζιλγίβι(ς)’i “Hunların Kralı” olarak adlandırır. ET *elig* ~ *yelig*, Hazar Türkçesi **yilig* / **yelig* ve S-Tü. **silig* unvanlarıyla ilgili dikkati çeken diğ er bir olgu, bu unvanın Sabirlerin komutanı (MS 550) Ἰλιγερ **İlig- r*'in adında da bulunduğu iddiasıdır (Golden 1980: 185; Moravcsik 1983: 138). Ancak bu adın başka türlü yorumlanabileceği unutulmamalıdır.  rnek olarak, bu ismin **il* “ n, doğu” kelimesinden yönelme eki **+gAr* (Erdal 2004: 178) ile türediği ve “ nc ,  nden giden” anlamında olduğu veya Osm. *ilga-* “dört nala koşmak” (TS 1940)

²¹⁷ EOÇ jiajlak ya (Pulleyblank 1991: 122, 204, 369), EKBC  yelak ha (Coblin 1994: 125, 192, 384).

²¹⁸ Söz konusu isim, 755 yılında Tang Hanedanı'na karşı bir isyan başlatan General An Lushan'ın (安禄山) eşlikçi savaşçıların adıdır.

fiilinin ince ünlülü **iligä-* varyantından türemiş olduğu düşünülebilir. Türkiye Türkçesi ağızlarında şeklen çok benzer olan *ilgar* “çok çabuk, hızlı” (DS 2466) sıfatı yaygındır. Bir erkek adı olarak da kullanılan *ilgaz* sözcüğü de “başiboş atın dört nala koşması” (DS 2467) ve “hücum, akın” (DS 2466) anlamlarıyla tanıklanmıştır.

S-Türkçesi *šilig biçimini dolaylı olarak destekleyen bir bilgi daha mevcuttur. İbn Faḫlān’a göre, Volga Bulgarlarının kralı *Almiš*’ın babasının adı شلكى *Š.lki*’dir (Togan 1939: 1; Zimonyi 1990: 126). Togan (1939: 1, 107-108), bu ismi *Šälkäy* olarak okur ama *sälkäy* telaffuzunun daha doğru olduğunu belirterek bunu Çuvaş Türkleri tarafından hâlâ kullanılan *selekey* veya *selki* adıyla karşılaştırır.²¹⁹ Ligeti (1986: 457) ise Almiš’ın babasının Müslüman olup olmadığını bilmediğimizi belirterek Togan’ın yorumunu eleştirmiştir. Ligeti’ye göre, ismin kesin okunuşu belirsiz olup temel sorun ünlülerdir. Kelime başındaki *š-* sesi de açıklanmaya muhtaçtır. Ligeti, bu ismin tatmin edici bir açıklamasının olmadığını ifade etmiştir.

Bu ismin *Šilgi* okunması da pekâlâ mümkündür. Bizce, bu sözcük S-Tü. *šilig “kral” sözcüğüyle bir ve aynıdır. זילגי ve شلكى *Š.lki* biçimleri, bu kelimenin S-Türkçesinde göçüşmeye uğrayarak *šilgi biçimini aldığını göstermektedir. Yunanca kayıtların zeta (ζ) ile yazılmış olması, bu dönemde S-Türkçesinde **š-* > **z-* şeklinde bir tonlulaşmanın gerçekleştiğine veya S-Türkçesinin bazı ağızlarında daha eskicil **z-* sesinin korunduğuna dair bir delil olarak kabul edilebilir. Karaçay-Balkar Türkçesinin Yukarı Balkar bölgesinde konuşulan Çerek ağzının *z-* sesi de bu sesin bir kalıntısı olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan, zeta (ζ) harfinin *s* ve *š* gibi tonsuz ünsüzleri karşılamakta da kullanıldığı bilinmektedir (Moravcsik 1983: 33).

²¹⁹ Böyle bir okumayı destekleyebilecek tek isim, EUyg. *Yilägäy* (Matsui 2015: 277) ismidir. VÉR (2019: 96) ise bu ismi *Yölkär* olarak okumaktadır.

Aynı kişi adının Yunanca kaynaklarda ζιλίγδης ~ ζιλίγδην ~ ζιλίγδη ve Latince kaynaklarda *Ziligdes* olarak görülen varyantının bozuk bir yazım mı yoksa gerçek bir ikincil şekil mi olduğu ise belli değildir. Her halükârda, bu varyant sözcüğün birinci kısmının S-Tü. *šilig “kral” ile birleştirilmesini engellemediği gibi desteklemektedir.

5.1.6. Saba / Šāba

Arapça ve Gürcüce kaynaklarda 588 (veya 589) yılında Behrām-ı Çübîn tarafından öldürülen “Türklerin büyük bir kralı”ndan bahsedilmektedir (Rapp 2003: 214; Golden 2016). Bu kral, Arapça kaynaklarda شابة *Šāba*, Gürcüce kaynaklarda სბბ *Saba* adıyla anılmaktadır. Rapp (2003: 228), *Saba*’yı Firdevsî’nin *Šāhnāme*’sinde bahsedilen Hazar kabile reisi *Sava* ile özdeşleştirmektedir. Golden (2016: 41) ise *Šāba*’nın Işbara Kağan’ın kardeşi Maga (Mòhé 莫何) Kağan / Yabgu (Yèhù 葉護) Kağan / Chuluohou 處羅侯 (h. 587-588) olduğunu iddia etmektedir. Hem İran hem Çin kaynaklarında, birbirlerinden bağımsız olarak Batı seferi sırasında 588 (veya 589) yılında öldürülen bir Türk kağanından bahsedilmesi bu iddiayı desteklemektedir.

Golden (2016: 41-43), bu isim veya unvanla ilgili muhtemel etimolojilerin bir özetini vermiştir. Ancak bu açıklamaların hiçbiri ikna edici değildir.

Bizce, bu isim S-Tü. *Šaba biçimine işaret etmektedir ve GT *yabgu* ~ *yavgu* unvanıyla bağlantılıdır: S-Tü. *šaba ~ *šava < *šabgo = GT *yabgo > ET *yabgu* ~ *yavgu* “bir unvan” (EDPT 873), krş. Prakrit *yavuga-*, Baktrice ιβγο, Toh. B *yāpko* (Blažek-Schwarz 2017: 48).

Pulleyblank (1962: 95), Sims-Williams vd. (2007), Schuessler (2014: 271) ve Blažek-Schwarz (2017: 47-48), bu unvanın kökenini Shiji 史記 ve Hanshu’da 漢書 Wusun, Yuezhi ve Kangjulara bir unvan olarak geçen xīhóu 歙侯 sözcüğünde görürler. Schuessler (2014: 271), bu sözcüğü MÖ 125 yılına tarihlendirerek hip-go

< hiəp- (sic) olarak tasarlamıştır. Blažek-Schwarz (2017: 47) ise Sonraki Han Çincesi için *hiŋgo, Han öncesi Çincesi içinse *həŋgô (Schuessler) / *həŋg(h)ō (Starostin) biçimlerini vermektedir. MÖ 1. yüzyıl için *hiəpgo (veya *hiapgo) biçimi temel alınırsa bunun S-Türkçesinde *hiabgo > *šabgo üzerinden *šaba'ya değişmesi kurallıdır.

Diğer yandan, Adams (2013: 529) Toh. A *yāppāk* ve Toh. B *yāpko* kelimelerinin tarihî alıntılar olmayıp Toharcada eski olduklarını dile getirmiş ve Proto-Toharca biçimin *yāp(ä)ku- şeklinde olabileceğini iddia etmiştir. Adams'a göre, bu biçim Toh. B *yapoy* ve Toh. A *ype* "ülke, diyar" ile ilişkili kılıcı bir addır ve bu yaygın unvanın Toharca kökenli olması mümkündür. S-Tü. *šabgo şekli, Toharca *yāp(ä)ku- veya benzeri bir biçimden de getirilebilir. Ancak Adams'ın iddiası zayıf temeller üzerine kuruludur ve Blažek-Schwarz (2017: 48) tarafından da eleştirilmiştir.

Bailey'nin (1958: 136; 1985: 32, 130) İnanca etimolojileri *yam-uka- "önder" ve *yāvuka- "birlik lideri" ise genel olarak kabul görmemiştir.

Maga Kağan'ın kağan olmadan önce yabguluk yapmış olması ve diğer unvanının Yabgu (Yèhù 葉護) Kağan olması dikkat çekicidir. Ayrıca İbn Hürdādbih ve İbnü'l-Fakīh'in verdiği listede, Šāba Hākān'ın ismi, jābgūya Hākān ve Sinjibū (= Sir jābgu) Hākān arasında geçmektedir. Ar. Šāba ve Gür. Saba sözcüklerinin arkasında, GT *yabgu*, Prakrit *yavuga-*, Baktrice *ιαβγο* ve Toh. B *yāpko* unvanlarının kökenini oluşturan *hiəpgo (veya *hiapgo) biçiminin S-Türkçesinde aldığı *Šaba şekli yatıyor olmalıdır. Maga Kağan yabguluk yaptığı dönemde S-Türkçesi konuşan topluluklar üzerinde de hüküm sürdüyse *Šaba ismi ona bu topluluklar tarafından verilmiştir. Maga Kağan'ın diğer isimlerinin Çin kaynaklarında geçip Šāba ve Saba'nın sadece Arapça ve Gürcüce kaynaklarda yer alması bu unvanın batıya ait olduğunu göstermektedir. *Yabgu* sözcüğünün Batı kaynaklarında -g- ünsüzünü yitirmiş olarak *jebu ~ *jibu ~ *jabu şeklinde ortaya çıkması, S-Tü. *šaba biçimine koşutluk arz eder: Erm. *jebu*, Yun. Ζιέβηλ (*jiäbi+l),

Σιλζιβουλος (**Sir jibu+l*), Ar. *Sinjibū, OFar. (*sin*) *jēpīk*, *jabbū*, *Sin-jēpūk* (Golden 1980: 187-190).

5.1.7. Šarağan / Šarokan

Gürcüce kaynaklarda 11-12. yüzyılda Gürcü Kralı IV. David (1089-1125) ve Kuman-Kıpçaklarla bağlantılı olarak bahsedilen diğer bir isim ise *Šarağan*'dır. Kral David ilk karısını boşayarak Kuman hanı *Šarağan*'ın oğlu ve Kıpçakların önderi Atrak'ın (Rusça kaynaklarda Отрак) kızı Guarandux't ile evlenir (Gippert 2015: 36).

Gürcü kaynaklarında *Šarağan* olarak geçen isim, İgor Destanı da dâhil olmak üzere farklı Rusça kaynaklarda Шярокань *Šyarokan*', Шарокань *Šarokan*', Шарукань *Šarukan*', Шарукань *Šarukan* (Menges 1951b: 64-66; Číževska 1966: 385) ve Nestor Kroniği'nde Шарукань *Šarukán* (Gröber-Müller 1986: 922; Müller 2001: 309-310) olarak geçer.

Menges (1951b: 65) bu ismin *šaru (< *siārıg > Çuv. *šurǎ*) “sarı” ve *kan* “han” sözcüklerinden oluştuğunu iddia etmiştir. Menges (1951b: 65-66), aynı ismin GT *sazagan* “ejderha, yılan” sözcüğünün Bulgar Türkçesi karşılığı *šarakan (krş. Mac. *sárkány* [šárkǎn] “ejderha; uçurtma”) biçiminden alınmış olma ihtimalini de öne sürer. Benzer şekilde, Róna-Tas (2019: 297) da bu ismi Mo. *šaraqan ~ *šarqan “ejderha” kökenli görmektedir. Róna-Tas'a (2019: 297) göre, bu farazi Moğolca sözcük Oğur Türkçesi *šarakan (= PT *sāzagan) biçiminden alıntıdır.

Kıpçak Türkçesi için *šarogan ve S-Türkçesi için *šarogan olarak tasarlanabilecek isim, Çaa-Höl III (E-15) Yazıtı'nda ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmış olan *yarok* kişi adını (Radloff 1928: 12, 274; Hamilton 1986: II/259; Yıldırım-Aydın-Alimov 2013: 54) akla getirmektedir. ET *yarok* kişi adının düzenli ses değişimleri dâhilinde S-Türkçesinde **šarogǎ+n* biçimini alacağı göz önüne alındığında, bölgede bulunan Kuman-Kıpçakların bunu *šarogan veya *šarokan olarak alıntılanmış olmaları ve bu ismin tarihî

kaynaklarda *šaraġan* / *šarokan* / *šarukán* olarak karřımıza çıkması gayet mümkündür.

Diġer yandan, bu isim için S-T. **šarog kan* (= GT **yarok han*) biçimi de tasarlanabilir. Bu biçimin nsz benzeřmesi ve tekleřmesi sonucunda **šarokan* řekline deġiřmiř olması mümkündür. aa-Hl III (E 15) Yazıtı’nda görülen *Yaruk Tegin* adı da benzer yapıdadır.

5.1.8. şalbir

Bu boy adı, İgor Destanı’nda Шельбиры *şel’biri* (Menges 1951b: 66-70; işevska 1966: 383) olarak okluk şekliyle geçmektedir. Buna karşılık gelen teklik şekli Шельбирь *şel’bir*’dir.

Menges (1951b: 66-70), söz konusu isimle ilgili önceki görüşleri özetleyip reddettikten sonra kendi etimoloji önerilerini sunmuştur. Bunlardan birincisi, Ar. *ehl’ř-şalıb* veya *eşhb’ř-şalıb* ‘‘Hıristiyanlar, Haçlılar’’ tamlamasının Türkçe karřılıġı olarak açıklanabilecek *şalıb r-i* veya *şalıb r* ifadesinin *şalbi-r* ve *şalbir* biçimleri üzerinden **şelbir* şekline deġiřtiġidir. Menges, ikinci nerisi için esinini Malov’dan almıştır. Menges’e göre, **şalbir* veya **şelbir* biçiminin arkasında, **albi* + *r* tamlamasının veya **albi+r* topluluk adının Proto-Bulgar Türkçesinde (Eski Çuvaş Türkçesinde) aldıġı şekil yatmaktadır. Bundan sonra Menges uzun uzun *alab* ~ *alb* ‘‘Tanrı, Allah’’ ve *albi* ‘‘sahip, efendi; kibar, terbiyeli, nazik’’ sözcüklerinin etimolojisini tartışmış ve sonunda bu sözcüklerin Türkçede izole olduġu sonucuna varmıştır.

Bizce, *şalbir* boy adı S-T. **şalbir* biçimine dayanmaktadır ve T. **helibr* unvanından gelişmiştir: **helibr* > **şilbr* > **şalbir*. Bu deġiřimin ilk kısmı düzenli olup ikinci kısmı bir ünlü gşmesinden ibarettir.

Çince kaynaklarda geçen (Sui shu 隋書, 6. yy.) yilifā²²⁰ 意利發, (Tongdian 通典, 8. yy., Jiu Tang shu 舊唐書, 10. yy., Xin Tang Shu 新唐書, 11. yy.) xiélifā²²¹ 頡利發 ve (Qu Binzhi Yazıtı, 556) xīlifā²²² 希利發 (Liu 1958: I/132, 181, 244; Kasai 2014: 121, 124; Huaiyu Chen 2014: 186, 191) transkripsiyonlarının genellikle ET *elitvār* (eski kaynaklarda *iltābār*, *eltābār* ve *eltāvār*) unvanını karşıladığı kabul edilmiş ve bu görüş genelgeçerlik kazanmıştır. Pelliot (1929: 227-228) bu denkliği haklı sebeplerle eleştirmektedir. Çince transkripsiyonların hiçbir şekilde /t/ ünsüzü barındırmadığı ve Tü. *elibār ~ *helibār biçimini yansıttığı açıktır.

Söz konusu unvanın 6. yüzyılda Ruan-ruanlar arasında silifā 俟利發 (Bombaci 1970: 4-5) transkripsiyonuyla karşımıza çıkması, Türkçe olmadığına işaret etmektedir. Haneda (1932: 101), şahsi koleksiyonunda bulunan Eski Uygur Türkçesi bir yazmada *ilbār* (oku: *elbār*) unvanını okumuş ve bunu Çin. silifā 俟利發 transkripsiyonuyla birleştirmiştir. Sui shu 隋書 (6. yy.), Zhou shu 周書 (7. yy.) ve Xin Tang Shu 新唐書 (11. yy.) adlı kaynaklarda geçen silifā 俟利發²²³ (Liu 1958: I/8, 41, 181; Kasai 2014: 124) unvanı ilk bakışta *zilibār veya *jilibār sesletimini yansıtıyor görünmektedir. Ancak Kasai (2014: 81), Çin. sì 俟 karakterini yì 佚 için bir hata olarak değerlendirmiştir. Yì 佚 karakterinin farklı dönemler için telaffuzu şöyle tasarlanmaktadır: OÇ jiet (Schuessler 2007: 461),

²²⁰ OÇ ʔi-lji-pjwət (Schuessler 2007: 228, 351, 570), EOÇ ʔi/ʔi-li-puat (Pulleyblank 1991: 89, 188, 368), Sui-Tang Chang'an Çin. *ʔi-li-pfuar (Coblin 1994: 225-226, 241, 338).

²²¹ OÇ ʔiet-lji-pjwət (Schuessler 2007: 228, 294, 351), EOÇ ʔet-li-puat (Pulleyblank 1991: 89, 188, 341), Orta Tang Chang'an Çin. *[x]-li-pfar (Coblin 1994: 225-226, 338).

²²² OÇ xjei-lji-pjwət (Schuessler 2007: 228, 351, 523), EOÇ xij-li^h-puat, GOÇ xi-li-fjyat/fa:t (Pulleyblank 1991: 89, 188, 328), Sui-Tang Chang'an Çin. *hi-li-pfuar (Coblin 1994: 225-226, 243, 338).

²²³ OÇ dzi-lji-pjwət (Schuessler 2007: 228, 351; Schuessler 2009: 99), EOÇ zì/zì'-li-puat (Pulleyblank 1991: 89, 188, 293), Sui-Tang Chang'an Çin. *[x]-li-pfuar (Coblin 1994: 225-226, 241, 338).

EOÇ jıt, GOÇ jıt (Pulleyblank 1991: 371). Kasai'nin değerlendirmesi doğruysa yilifā 佚利發 transkripsiyonu da *(h)elibār biçimini yansıtmaktadır. Ancak 俟 karakterinin ikinci okunuşu olan qí EOÇ gi/gi (Pulleyblank 1991: 245) göz önüne alındığında, qílifā 俟利發 transkripsiyonunun *(g)ilibār biçimine işaret ettiği düşünülebilir. Bu da yukarıda verdiğimiz *(h)elibār şekline oldukça yakındır.

Tü. *(h)elibār unvanı, البرى *ilbārī* (oku: *elbārī* ?) (Marquart 1914: 171-172; Raverty 1970: II/1169) boyunun adının da kökünü oluşturmaktadır. İlbarī boyu, Moğolların Türkistan'ı istilas ve Kıpçakların yenilmesiyle Batı Kazakistan'daki yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır (Raverty 1970: II/796; Bano 1998: 235). Tarihçi Cūzcānī (Minhāc-ı Sirāc), 1206-1290 yılları arasında Hindistan'da hüküm süren Kölemen (Delhi Memluk) Hanedanı'nın sultanlarından İltutmuş'ın (h. 1211-1236) bu boydan olduğunu bildirmektedir (Raverty 1970: I/597-598). Bu boy ismi, *elbār* biçimine nispet ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Boyun Türkçedeki adı kuşkusuz nispet eksiz olarak *ilbār* veya *elbār* şeklindedir. *Šälbir < *šilbār de bu adın S-Türkçesinde aldığı biçimdir.

İltutmuş'ın kölesi ve İlbarī boyundan olan Şer Hān'ın (Raverty 1970: II/791-794) ismini ise S-Türkçesiyle ilişkilendirmek mümkün değildir. Bu ismin arkasında, Far. شیر *šīr* “aslan” (Steingass 1963: 772-773) kelimesi yatmaktadır. Bu kelime, Orta Asya'da pek çok kişi adında tanıklanmıştır (Rásonyi-Baski 2007: 689).

5.1.9. K'uar

Ermeni tarihçi Movsēs Dasxuranc'i'nin 7. ve 10. yüzyıllar arasındaki olayları anlatan *Patmut'awn Ałuanic'* adlı eserinde, Kuzey Kafkasya Hunlarının gök gürültüsü, şimşek, yıldırım ve göksel ateş tanrısının adı *K'uar* (bazı yazmalarda *K'uar*) olarak verilmiştir (Dowsett 1961: 156). Golden (1980: 259), bu ismi *kök* “kök” + *är* “er” > *köğər* > *kö-er*, *kagur-* “kavurmak” ve Çuv. *kāvar* (= GT *kōz*) “köz” gibi sözcüklerle birleştirmek istemiştir. Ancak bunların hiçbiri tatmin

edici değildir. W. B. Henning ise köken olarak OFar. $\chi^v ar$ “güneş” sözcüğünü önermiştir (Dowsett 1961: 156n.).

Bizce bu isim, *küvār olarak yorumlanmalı ve S-Tü. **küvār(t)* benzeri bir biçimle birleştirilmelidir. Bu biçim ise EUyg. *kükürt* “gök gürültüsü” (OTWF 309) ve Tat. (ağ.) *kügěrt* “fırtına; gök gürültüsü”, *kühěrt* “yıldırım; gök gürültüsü” (TTZDS 343, 360) sözcüklerine karşılık gelir. GT *kükürt* “gök gürültüsü; yıldırım” sözcüğü, *kügürt ve *küvürt şekilleri üzerinden S-Tü. **küvār(t)* biçimini vermiştir. Benzer bir ses değişimine örnek olarak CCİ <houruc> (sic) *kövrüt* “kükürt” < GT *kükürt* sözcüğü gösterilebilir.²²⁴

5.1.10. Šalči

Kül Tegin Yazıtı’nın K2-3 ve D40 satırlarında geçen $\uparrow \downarrow \uparrow \downarrow \uparrow \downarrow$ (*a*)*lp* *šl₁čl* isminin *šl₁čl* kısmı ön sesteki *š-* dolayısıyla dikkat çekicidir. Bu ismin, kişi adı mı at adı mı olduğu tartışmalıdır ve araştırmacılar bu konuda görüş birliğine varamamıştır (Çetin 2008: 136). Biz bu ismin Kül Tegin’in beyaz (ak) atına ait olduğu görüşündeyiz.

Adın ikinci kısmı, genellikle *š(a)lči* okunmaktadır (Berta 2004: 163, 179-180) ancak *š(a)l(a)či*, *š(a)l(i)či* ve daha başka şekillerde de okunabileceği açıktır. Thomsen (1924: 153), bu ismi *š(a)lči* okumuş ama parantez içinde *(a)šl(a)či* okumasını da önermiştir. Biz diğer araştırmacılar gibi *š(a)lči* okumasını tercih ediyor ve bunun S-Türkçesiyle bağlantılı olduğunu düşünüyoruz.

İsmin etimolojisine dair fazla öneri yoktur. Aalto (1946: 131-132), +*či* ~ +*či* ekini ayırdıktan sonra geriye kalan *šal* ismini Mo. *šala-* “(atı) yönlendirmek” fiiliyle birleştirmiş ve *š-* sesinin önündeki *-p* ünsüzü dolayısıyla *š-* sesine değiştiğini iddia etmiştir. Aalto’nun etimolojisini kabul etmek mümkün değildir. *Š(a)lči* ismi, sesçil ve anlamsal sebeplerle EUyg. *salči* “kişi adı” (Hamilton 1986:

²²⁴ Eski Uygur Türkçesinde “gök gürültüsü tanrısı” için *kükrägä t(ä)ŋri* tamlaması kullanılmıştır (Wilkens 2021: 438).

246) ve DLT *sālĉi* “aşçı” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/376) ile de birleştirilemez.

Kül Tegin Yazıtı’nda geçen *š(a)lĉi* adı, S-Tü. **šālĉi* biçimini yansıttığı varsayılarak Türk lehçelerinde yaygın görülen *yalĉi* (= GT *yālĉi* “gündelikçi, yevmiyeci”) ismiyle (Rásonyi-Baski 2007: 327) birleştirilebilir. GT *yālĉi* ismi, ilk olarak CC’de “gündelikçi” (Grønbech 1942: 111) anlamıyla tanıklanmıştır. Sözcük, lehçelerde başka anlamlar da kazanmıştır: İMS *yalĉi* “ücretle iş gören” (Toparlı 1992: 617), EK *yalĉi* ~ *yalĉi* “çalışan, paralı asker, işçi, hizmetçi; kiracı” (Garkavets 2010: 1630-1631), Alt. *jalĉi* “kiralık işçi, ırgat” (ATS 50).²²⁵ Yukarıda değindiğimiz üzere, GT *yāl* sözcüğüne karşılık gelen S-Tü. **šilā* (veya **šālā*) biçimi, Proto-Samoyedceye **sālā* “ödeme” olarak girmiştir (bk. PS6).

Alternatif bir etimoloji ise, S-Tü. **šalĉi* biçimini GT *yalĉi*- ~ *yarĉi*- “*parlamak, ışık saçmak; mutlu olmak” fiiliyle soydaş saymaktır. Eski Türkçede emir kipindeki fiillerin kişi ismi olarak kullanıldığı bilinmektedir: *Üdrät, Asıl, Kantur, Üklit, Tušul* (OTWF 56-57). Bu fiil, yukarıda ayrıntılı olarak tartışılmıştır (bk. MO22). Varsayılan S-Tü. **šalĉi* (< **šarĉi*) biçiminin “ışık saç!” anlamı, söz konusu atın beyaz olmasıyla da uyumludur.

Š(a)lĉi ismiyle bağlantılı olarak değinilmesi gereken diğer bir runik yazılı kelime, kemikten yapılmış bir gem üzerinde bulunan ve soldan sağa okunan, tek kelimelik Arjan I (E 102) Yazıtı’ndaki *šalga* sözcüğüdür (Klyāštorniy 1975). Klyāštorniy (1975), bu sözcüğü DLT *salga* (*at*) “huzursuz (at)” ile birleştirmiştir. Ancak bu kelime, DLT’de geçen *Kara Yalga* “Fergana ile Türk illeri arasında geçilmesi zor bir dağ geçidi” (Dankoff-Kelly 1982-1985: II/164) yer adındaki *yalga* isminin S-Türkçesindeki farazi karşılığı olan **šalga* biçimiyle de özdeşleştirilebilir.

²²⁵ GT *yāl* “ücret, karşılık” kelimesi, ilk olarak TİEM 73’de tanıklanmıştır (Kök 2004: 652; Ünlü 2004: 727).

5.2. Değerlendirme

Yukarıda ele alınan kişi adları, Kutrigur, Utigur ve Kuzey Kafkasya Hunları olarak da anılan Sabirlerin S-Türkçesi konuşan halklara sayılabileceğini göstermektedir. Hatta Kutrigur ve Sabirlerin *ž-'li bir diyalekt konuşurken Utigurların eskicil *š- sesini koruduklarını iddia etmek bile mümkündür.

Kardeş halklar sayılan Kutrigur ve Utigurların kökenlerine dair iki yaygın görüş vardır: Bunlardan biri, Kutrigur ve Utigurların Karadeniz'in kuzeydoğusuna 463 yılı öncesindeki Oğur (Oğur, Onoğur, Sarağur) göç dalgasıyla birlikte geldikleridir. Diğeri ise, bu halkların Batı Hunlarıyla akraba olup onların doğuda kalmış kısımları olduklarıdır (Szádeczky-Kardoss 1970: 519). Simonyi (1957: 237-238), Kutrigurların Oğur dalgasıyla birlikte geldiklerini savunmakla kalmamış, ayırt ettiği üç göç dalgası arasında Kutrigurların ikinci dalgayla birlikte geldiğini ve Don Nehri'ni geçerek Onoğurlara komşu olacak şekilde yerleştiklerini iddia etmiştir.

Kutrigurlar Don Nehri'nin batısına, Utigurlar ise doğusuna yerleşmiştir. Prokopius, Agathias ve Menander, Hun olarak adlandırılan Kutrigur ve Utigurların aynı soydan geldiklerini, aynı kıyafetleri giydiklerini ve aynı dili konuştuklarını açıkça belirtmektedir (Maenchen-Helfen 1973: 378). Ancak Maenchen-Helfen (1973: 378), "aynı dil" ifadesinin diyalekt farklılıklarını dışlamadığını özellikle vurgular.

Avarların bölgeye gelişine kadarki dönemde Kutrigurlar Balkanlara uzanarak Bizans İmparatorluğu'na saldırılar düzenlemiş ve kışkırtmalar yüzünden Utigurlarla da çarpışmışlardır. 550 yıllarında bölgeye gelen Avarlar önce Utigurları, sonra Kutrigurları yenmiş, hatta Kutrigurların bir kısmını kendileriyle batıya sürüklemiştir.

Szádeczky-Kardoss'a (1970: 518-519) göre, Kutrigurların hem Kubrat'ın Büyük Bulgar Hanlığı hem de Asparuh'un Tuna Bulgar Devleti içinde yer almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Slatarski

(1918: 10), Kubrat'ın Don ve Dinyester arasında dağınmış hâldeki Kutrigur topluluklarını ve Hun bakiyelerini Avarların boyunduruğundan kurtarıp kendisine bağlamayı başardığını belirtmektedir.

Yunanca kaynaklarda Κουτρίγουροι, κουτούργουροι ve Οούτίγουροι, οούτούργουροι, οούτρίγουροι (Moravcsik 1983: 171-172, 238-239) olarak kayda geçen isimler, ilk olarak Németh (1930: 90-91) tarafından BT **tokur-ogur* (= GT *tokuz oguz*) > *tokurgur* > *kuturgur* ve **otur-ogur* (= GT *otuz oguz*) > **oturugur* > *oturgur* olarak yorumlanmıştır. Bu yorum büyük ölçüde kabul görmüş ve birçok kaynakta tekrarlanmıştır. Ancak başka yorumların da mümkün olduğu unutulmamalıdır. Bu iki etnonim, tek bir biçimin farklı telaffuzları da olabilir: **hutor-(o)gur* (= GT *otuz oguz*) > **hutor-gur* ve **utur-gur*.²²⁶ Kutrigur dilindeki */h/ sesinin telaffuzu [x] veya [χ] olarak gerçekleşmişse, bu ses Yunanca kaynaklarda κ harfiyle yazılmış olabilir.

Diğer yandan Karatay (2018: 66-67), Németh'in Kutrigur ve Utigurların isminde *Ogur* ögesini görmesini şüpheli bulmuş ve bu iki ismin sonundaki *-gur* hecesinin “ülke” anlamını verdiğini iddia etmiştir. Karatay'a göre, aynı isimlerin ortasındaki *r* sesi ise çokluk ekidir. Buna göre, *Kut-ir-gur* “Kutların yurdu” ve *Uti-r-gur* ise “Utilerin yurdu” anlamına gelir. Tomaschek (1881: 11), bütün bu yorumlardan farklı olarak *Kutrigur* adını Tü. *kötrügür* “şanlı” sözcüğüyle karşılaştırmıştır. Ligeti (1986: 342) ise *uturgur* isminde *utur-* “direnmek” fiilini görmektedir. Róna-Tas (1999: 252), Uygurların *Uturkar* veya *Huturkar* boyunun Kutrigurlarla bağlantılı olabileceğini iddia etmiştir. Bu etnik adla ilgili diğer açıklamalar için Moravcsik (1983: 171-172) ve Szádeczky-Kardoss'a (1970: 519) başvurulabilir.

²²⁶ Bu bağlamda, “30” sayı isminin Halaç Türkçesinde *hottuz* (WCh 134) olduğu unutulmamalıdır. Erdal (1993a: 155), bu sözcüğü Proto-Bulgar Türkçesi için **hotur* “otuz” olarak tasarlamaktadır.

Sabirler ise 463 yılında Kafkasya'ya giren Oğur boylarını ana yurtlarından kovalayan halktır ve onların arkasından 6. yüzyılın başında (yaklaşık 505-515) bölgeye gelmişlerdir. Sabirleri ana yurdundan edenler ise Göktürkler tarafından kovalanan Avarlardır.

Simonyi (1957: 236), Sabirlerin ana yurdu olarak İli Nehri'nin iki yakasını ve Issık Gölü'nün kuzeyini göstermiştir. Pritsak (1989: 272-273) ise 13-14. yüzyılda *Şibir* yer adının Kama ve Belaya Nehirleri'nin havzaları ile Yukarı Yenisey arasına işaret ettiğini ve bölgenin en önemli nehrinin İrtiş Nehri olduğunu belirtmiştir. Rásonyi (1993: 77) ise Sabirleri Koço şehri çevresindeki, Batı Xiongnuların da merkezi olan ve bugünkü Şincan'ın doğusunda yer alan Barköl'e yerleştirmiştir. Gumilyov (2004: 179), aksine, Sabirlerin eski yurdu olarak Batı Kazakistan bozkırlarına işaret etmiştir.

Sabirleri bilinen diğer etnik unsurlarla özdeşleştirme çabaları da olmuştur. Pritsak (1989: 279-280), Çin kaynaklarındaki Xianbei adının telaffuzunu *Säbi olarak tasarlamış ve Sabirler ile Xianbei'leri özdeşleştirmiştir. Ancak bu özdeşleştirme, yalnızca adsal bir benzerlik üzerine kurulduğu için şüphelidir. Harmatta (1992: 257-258) ise Sabirleri Batı Göktürk Kağanlığının iki başlıca kabile birliğinden biri olan Nüşhîbi'lerle (弩失畢) birleştirmiştir. Harmatta, Çince transkripsiyonu *Nu Šipir olarak yeniden kurmuş ve bunun *šipir (= *šäβir* ~ *šäβir*) kısmını İr. *aššabārya*- "atlılar" kelimesinden getirmiştir. Harmatta'ya göre, *nu kısmı ise İr. *naiba- (EFar. *naiba*-, OFar. *nēv*, *nēvak* "kahraman") isminden gelmektedir.

Sabirler, Kuzey Kafkasya'nın orta ve doğu bölgelerini ele geçirip Bizans ve Sasaniler arasında devam eden mücadeleye (527-565) ortak olmuşlardır. Sasanilerin müttefiki olarak Bizans'a saldırmış ve Anadolu içlerine kadar ilerlemişlerdir. Sabirler, Ermeniler ve Albanlarla da ciddi ilişkiler kurmuşlardır. Kuzey Kafkasya Hunlarının kabile reisi olan Ałp' İhut'uēr, 562 yılında Alban kralının kızıyla evlenmiş ve Hristiyanlığı kabul etmiştir (Pletnjowa 1978: 30).

Sabirler, sonraki dönemde hem Hazar Devleti hem de Volga Bulgar Devleti içinde önemli boylardan biri olmalarıyla dikkat çekmektedir (Golden 2013: 51-52). Hazar kağanı Yusuf, Hasday bin Şaprut'a yazdığı mektupta "Sawir"leri Hazar halkının on boyundan biri olarak anarken (Pletnjowa 1978: 11), Volga Bulgarlarını ziyaret eden İbn Fađlān, Suvarlardan (Sabirlerden) Volga Bulgarların kralına karşı gelebilen, yarı bağımsız bir boy olarak bahseder (Togan 1939: 74-76). Kāşğarī, Volga Bulgarlarından bahsederken "Bulğār"dan ziyade "Suvār" ismini kullanır.

Sabirlerin Macarlarla da ilişkili olduğu, hatta Macarların bir dönem Sabir boy birliğine dâhil oldukları iddia edilmiştir (Golden 1980: 256-257). Konstantinos Porphyrogenitus tarafından Levedia'da yaşayan ve Hazarların müttefiki olan Macarlar için kullanılan Σάβαρτοι ἄσφαλοι adı da muhtemelen bu yakın ilişkinin bir tanığıdır. Salmin'e (2013: 201) göre, Kafkasya'da yaşayan Sabirler 863 yılında yukarı Volga boylarına göç etmişlerdir. Golden (1994: 259) ise Sabirlerin Hazar ve Volga Bulgar bölgelerine ne zaman ulaştıklarının bilinmediğini vurgular. Sabirlerin Volga Bulgar Devleti içindeki rolleri ile erken dönemde Hantı ve Mansilerle yoğun ilişkileri de bilinmektedir. Salmin (2013: 199) ve Werner (2010: 128-129), Sabirlerin ve Hunların yakınlığına değinmektedir. Werner'e göre, Sabirler ve Hunlar arasındaki tek ayırım, farklı zamanlarda batıya göç etmiş olmalarıdır.²²⁷

Togan (1981: 171), Sibiry'a adını vermelerinden dolayı Sabirlerin bir kısmının 14. yüzyılda hâlâ Batı Sibiry'da bulunduğu inanmaktadır. Golden (2013: 51) ise söz konusu yer adının ilk olarak Cengiz Han döneminde (MGT §239 *Şibir*) tanıklanmış olmasından dolayı, bu bağlantıya şüpheyle yaklaşmaktadır. Sims-Williams'ın (2000: 234) yayımladığı Baktrice yazmalarda yedi kez geçen *ἄσφαλο* *şaburan* (*şabran* ?) ismi, Sabirlerin daha 3-4. yüzyılda Kuzey Afganistan'a kadar ilerlemiş

²²⁷ Ancak Werner (2010: 129), Sabirleri Proto-Arinler gibi Batı Yeniseyli bir kavimle özdeşleştirmek istemektedir.

olabileceğini göstermektedir. Diğer yandan, Doğu Göktürk Kağanı Shibi 始畢 Kağan'ın (h. 609-619) adının gerçek sesletiminin *Šibir olduğu kabul edilirse, bu isim 7. yüzyılın başında Sabirlerin bölgede olabileceğini göstermektedir. Ayrıca, Henning'in (1940: 8-11) yayımladığı Soğdca *Nāfnāmak*'ta da Sabirlerin (*s[']pyry) adı geçmektedir. Henning (1952: 502n.), buna dayanarak, 5. yüzyıldan çok ileri bir tarihte, muhtemelen Moğol hakimiyeti döneminde, Sabirlerin Turfan Havzası'na komşu bir coğrafyada yaşadığını iddia etmiştir. Suvar adı, Eski Uygur dönemine ait bir sivil belgede de geçmektedir (Tuguşeva 2013: 133-134). Söz konusu mektupta (ΦB 277/6, 17), †*Erk(ä)nt* (oku: *Ärk(ä)nt* ?), †*[Y]oşumud* (oku: *Yuşumut*) ve †*Yauisip* (oku: *Yavısıp*) adlı üç Suvar beyinden bahsedilmektedir. Bu isimlerden ikisi, Türkçe olmamalarıyla dikkat çekmektedir: *Yuşumut* Soğdca 'Yw-šmbd, *Yavısıp* ise Süryanice Ywswp isminden gelmektedir (Wilkens 2021: 877, 921). Mektupta, Koço (Gaochang 高昌) şehrinin geçmesi, bahsi geçen Suvarların Turfan bölgesinde bulunduğunu göstermektedir. Diğer yandan, Kāşğarī'nin "Oğuzların bir şehrinin adı" olarak verdiği *Sabrān* ~ *Šabrān* (= *Šabran) şehri, Kuzey Azerbaycan'daki *Šabran* (Dostiyev 2004) ile aynıysa Sabirlerin bir kısmının 11. yüzyılda hâlâ Kafkasya'da, Oğuzların arasında bulunduğu işaret edebilir. Nitekim Kāşğarī'nin Türkçe olmadığını söylediği *šad* harfiyle kastettiği, [s] sesinden daha güçlü, [š] veya benzeri bir ses olmalıdır.

Kaynaklarda çok farklı şekillerde anılan bu halkın adı ayrıca dikkat çekicidir.²²⁸ Patkanoff (1900: 265-266), aynı etnik adı Hantı, Mansi ve Tatar dilindeki biçimlere dayanarak *S / Š - ā / ō - b / p - e / é - r* olarak yeniden tasarlamaktadır. Patkanoff (1900: 266), ön seste bir *s- veya *š olması gerektiğini özellikle belirtmektedir. Patkanoff'un savından yola çıkarsak etnik adın ilk şeklinin *Šābir olması en muhtemel seçenektir.

²²⁸ Bu etnik adın farklı dil ve kaynaklardaki şekilleri için Karatay (2010: 100-102) ve Golden'a (2013: 51-53) bakılabilir.

Bu bilgiye dayanarak *Šābir adının *Kiabar ~ Kabar*²²⁹ (Golb-Pritsak 1982: 37) etnik adının S-Türkçesinde aldığı biçimden ibaret olduğu söylenebilir: *Šābar < *Kiābar > *Kiabar ~ Kabar*.²³⁰ Bu biçim, sonraki dönemde ünlü göçüşmesi ve /ɪ/ ünlüsünün /b/ ünsüzü önünde yuvarlaklaşmasıyla *Šubār veya *Šuwār şeklini almış olmalıdır ki bu da Kāşgārī'nin 11. yüzyılda kaydettiği *Suvār* ismine karşılık gelir.

Benzer bir boy adı, ilk dikildiği yer belli olmayan bir Tuna Bulgar Türkçesi yazıtta Κουβιαρη *Kuviari* veya Κουβιαρ *Kuviar* (Beşevliev 1963: 285-287; Tekin 1987: 57-58; Beşevliev 1992: 230-231) olarak geçmektedir. Bu ismin de *Kiabar ~ Kabar* adının bir varyantı olduğu varsayılabilir.

Çağdaş olan ikincil kaynaklardan öğrendiğimiz Sabir Türkçesi sözcüklerden biri, İbn Faḍlān'ın kaydettiği ويرغ = ورع (Togan 1939: 75n.) kelimesidir. Togan (1939: 75n.), bu sözcüğü *wıyrıg* okuyarak ET *buyruk ~ buryuk* (EDPT 387; OTWF 231) unvanıyla birleştirmiştir. Doerfer (TMEN II 365-366), bu birleştirmeye, Bulgar Türkçesinde kelime başı *b-* sesinin korunduğunu öne sürerek şüpheyile yaklaşmıştır. Ligeti (1986: 458-459) ise Doerfer'in eleştirisine rağmen Togan'ın etimolojisinin doğru olduğu kanaatindedir.

Bu bağlamda, *buyruk ~ buryuk* unvanından ziyade, Kāşgārī'nin verdiği *biruk* “soyluların toplumsal mevkilerini belirleyen kişi”

²²⁹ Bu etnik ad, Konstantinos Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eserinde Κάβαροι (Moravcsik 1983: 144), Kiev Mektubu'nda ise כַּיבַר קַיבַר (oku: *kybar* veya *kiābar*) olarak geçmektedir. Kabarlar, 9. yüzyılın başında Hazar Kağanlığı'na isyan ederek Macar birliğine katılmış bir Türk halkıdır.

²³⁰ Golb-Pritsak (1982: 37), *Kiabar ~ Kabar* adını Volga Bulgar Yazıtlarında geçen ve *Yowār* olarak okudukları يوارى *Y^wwārī* (Róna-Tas-Fodor 1973: 50-51, 106-107, 162, 171; Tekin 1988: 101, 146) ile bir ve aynı saymaktadır. Ancak *kiābar biçiminin Volga Bulgar Türkçesindeki karşılığının *Yowar* değil *Hyawar olması gerektiği açıktır. *Yowar* biçimi ancak Çuvaş Türkçesi için tasarlanabilir. Aynı gelişimi *kiān “kan” sözcüğünde görmek mümkündür: *kiān > VB *hyān* > Çuv. *yon ~ yun*.

(Dankoff-Kelly 1982-1985: I/290) unvanı ön plana çıkmaktadır. Bu unvan, Çince kaynaklarda mì-lù 密錄, mì-liù 密六, mèi-lù 媚祿 ve Hotan Sakacasında *bīrūka* olarak geçer (TLH 130-133). Mac. *bíró* [bīrō] “yargıç” sözcüğü de Tü. *birug biçiminden gelmektedir. İbn Faḍlān tarafından kaydedilen ويرغ = ويرع biçimini de *wiruğ* ya da *wirig* okuyarak ET *biruk* unvanıyla birleştirmek daha doğrudur. Bu biçimdeki *b-* > *w-* sızıcılaşması dikkat çekicidir. Bu da Sabirlerin Kafkasya’da olduğu dönemden kalan bir Oğuz etkisi olarak görülebilir.²³¹

Bu noktada, Golden’ın (1980: 36) kişi adları üzerinde yaptığı inceleme sonucunda Sabirlerin dilinin Oğur Türkçesi değil, “standart Türkçe” yani Genel Türkçe olduğu kanısına vardığını eklemek gerekiyor. Ancak kişi adlarının diller arasında alınıp verilebileceği ve bazı Sabir isimlerinin birden fazla açıklamaya imkân verdiği göz önüne alındığında bu yargı kesinliğini yitirmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, Sabirlerin geçmişinin ve S-Türkçesinin dil bilimsel parmak izlerinin bire bir örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Sabir tartışması dâhilinde Wusunlar da gözden kaçırılmamalıdır. Wusunlar, MÖ 2. yüzyılda Çin’in Gansu (甘肅) bölgesinde yerleşik olup sonra Xiongnu baskısıyla İli Nehri bölgesine göç etmiş bir halktır. Çince kaynaklarda mavi gözlü ve kıvılc sakallı olarak tarif edilen Wusunların dilsel kimliği hâlâ tartışılmaktadır. Ancak yaygın kanı, bir İran dili veya Toharca konuştukları yönündedir. Çince kaynaklarda Wūsūn 烏孫 olarak anılan bu halkın adı, Sonraki Han Çincesi için ?a-suən (Schuessler 2007: 486, 517) olarak tasarlanmaktadır. Çince hece sonu *-n* sesi sık sık yabancı *-r* ve *-l* seslerini karşılamak için kullanılmıştır (Schuessler 2014: 257-258). Bu durum göz önüne alındığında, SHÇ

²³¹ Doerfer (1976: 144-147), *b-* > *w-* değişimini genel olarak 12. yüzyıldan sonra Batı ve Doğu Oğuzcada görülen bir ses olayı olarak görmektedir. Diğer yandan, Doerfer (1976: 146n.) 12. yüzyıldan önce de *b-* > *v-* değişimini geçirmiş ya da *b-* ~ *v-* nöbetleşmesinin görüldüğü ağzlar olabileceği ihtimalini de dışlamamaktadır.

ʔa-suən transkripsiyonunun *Aswər biçimini yansıtıyor olması mümkündür.²³² Beckwith (2009: 376), bu transkripsiyondaki ıslıksı sesi çeşitli sebeplerle *ś [ɛ] olarak tasarlamaktadır. Böylece ortaya çıkan *Aśwər biçimi, dikkat çekici bir şekilde *Śābır adını akla getirmektedir. Bu benzerliğe rağmen Wusunların Türk olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak S-Türkçesi konuşan halkların Wusunlarla yakın ilişki içinde olduğu ve sonraki isimlerini Wusunların *Aśwər adından aldıkları öne sürülebilir.

Wusunlar kadar dikkati çeken diğer bir topluluk da Dinglinglerdir. Dinglingler 丁靈, MÖ 3. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar Güney Sibirya’da yerleşik kalmış, MÖ 200 civarında Xiongnulara bağlanmışlardır (Golden 1992: 94). MS 350 yılından sonra Kazak bozkırları ile civarındaki bölgelere yerleşmişlerdir. Dinglingler, Çince kaynaklarda genellikle Gāochē 高車 (“Yüksek Arabalılar”) ve Tièlè 鐵勒 ile özdeşleştirilmiştir. Türk oldukları kabul edilen bu topluluk, Hirth (1901: 82-84) tarafından Onoğurlarla birleştirilmiştir. Golden (2013: 49) de bu birleştirmeye katılmaktadır. Kim (2013: 33, 175) de Dinglinglerin Oğur Türkçesi konuştuğu kanaatindedir. Pulleyblank (2000a: 73) ise Dinglingleri Uygurların da dâhil olduğu Tokuzoğuzlarla özdeşleştirmektedir. Pulleyblank (1990a: 25-26; 2000b: 88-89), *Hulug Bägräk*²³³ ve *Altun* gibi kişi adları aracılığıyla Yüksek Arabalılar’ın Türkçe konuştuğunu da göstermiştir. MÖ 3. yüzyıldan beri Xiongnularla birlikte anılan ve Türkçe konuştukları kesin olan bu güçlü boy birliğinin içinde S-Türkçesi konuşanların da olması kuvvetle muhtemeldir.

Aynı bağlamda gözden kaçmaması gereken son grup, Yunanca kaynaklarda genellikle Ἀκατζίροι olarak anılan Akatirlerdir. Akatirler, Karadeniz’in kuzeyinde ve Kırım’ın batısında yaşamış bir

²³² Beckwith (2009: 376-377) aynı etnik adı *Aśvin olarak tasarlamış ve Skt. *aśvin* “atlılar” ile birleştirmiştir. Beckwith’e göre, Wusunların konuştuğu dil de Eski Hintçedir.

²³³ Bu ismin Anadolu sahasında görülen *Bäyräk* ismine benzerliği dikkat çekicidir.

halktır. Yunan kaynaklarında “Hun” olarak adlandırılırlar.²³⁴ 5. yüzyılda Hunların egemenliği altına girmiş olup başlarına Attila’nın oğlu Ellac atanmıştır. Akatirler, varlıklarını Hazar zamanına kadar bir krallık olarak sürdürmüştür (Kim 2013: 254). İsimlerinin genel olarak Tü. *ağaç eri* “orman halkı” (Moravcsik 1983: 58-59) tamlamasına karşılık geldiği iddia edilmesine rağmen, Maenchen-Helfen (1973: 433-434) bu denkliği haklı sebeplerle reddetmiştir. Xiongnuların MÖ 200 civarında yendiği gruplardan biri olan ve İrtiş Nehri bölgesinde yaşayan Hūqiè 呼揭 / Wūjié/qiè 烏揭 halkının ismi, ilgili dönem için ha-k^hiat / ʔa-giat (~ ʔa-k^hiat) olarak tasarlanmaktadır (Schuessler 2014: 267, 270). Németh (1930: 114-115), Hūqiè 呼揭 / Wūjié/qiè 烏揭 transkripsiyonunda *Ogur* ismini görmüş ve onları Oğur Türkleriyle özdeşleştirmiştir. Pulleyblank (1983: 456) da bu transkripsiyonların **Hagar* şeklini temsil ettiğini iddia ederek bunlarda *Oğur* ~ *Oğuz* isminin erken bir biçimini görmüştür. Ancak Sinor (1947: 12), Németh’in eşleştirmesini haklı olarak eleştirmiş ve kabul etmemiştir. Golden (2012: 180) da bu eşleştirmeye değinerek bunun kesinlikten uzak olduğunu belirtmiştir. Bizce, **(h)akat* olarak basitleştirilebilecek bu ismi Akatirlerle birleştirmek mümkündür. Bu birleştirme doğrusya Akatirlerin milattan önceki yüzyıllarda Batı Sibiryada yerleşik olduğuna ve Çinliler tarafından fark edilecek kadar güçlü olduklarına işaret eder. Ayrıca bu birleştirmeye, Akatir isminin sonundaki *-ir* hecesinin etnonim türeten bir ek olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı hece, Sabir etnoniminde de mevcuttur.

Kim (2013: 132, 139-140), Kutrigur, Utigur ve Onogurların temelde Bulgar ve Oğur Türklerinden oluştuğunu ama yönetici sınıfın Attila soyundan olduğunu belirtmektedir. Bu durumda, Avrupa Hunlarının konuştuğu dilin de S-Türkçesi olması mümkündür. Ancak şimdiye kadar yapılan araştırmalar, Hunların dilinin Türkçe olduğunu kesin olarak kanıtlayamamıştır. Bu konuya oldukça şüpheye yaklaşan Doerfer (1973), çalışmasının sonunda

²³⁴ Harmatta (1951: 138), Akatirlerin Hunlarla özdeşleştirilemeyeceğini belirterek onları ayrı bir halk olarak göstermektedir.

Hunların konuştuğu dili bilmediğimizi belirtmektedir. Pritsak (1982) ise Hunca özel isimleri yorumlamakta, sonuç olarak Hun dilinin Türkçe ile Moğolca arasında, Türkçeye daha yakın bir dil olduğuna hükmetmektedir. Maenchen-Helfen (1973: 441), kabile isimlerine göre yaptığı değerlendirmede, Hunların büyük bölümünün bir Türk dili konuştuğunu iddia etmektedir.

Hun dilinden bildiğimiz üç cins isim olan *strava* “cenaze yemeği”, *médos* “bal likörü” ve *kámon* “arpa birası” (Schramm 1997: 97-105) açıkça Türkçe değildir. Dördüncü isim βάλας (metinde βάλαν) (Moravcsik 1983: 85) sözcüğü içinse Türkçe ve Gotça kökenler önerilmiştir. Sözcük, Yun. φαλιός “beyaz lekeli, beyaz akıtmalı” sözcüğüne karşılık kullanılmıştır. Türkçede benzer bir sözcüğü yalnızca Gag. *balan* “beyaz, (atlar için) beyaz don” (GRMS 71) kelimesinde buluyoruz. Ancak bu sözcüğün yayılımı çok kısıtlı olduğu için βάλας ile ilişkisi şüphelidir.

Buna ek olarak, Hunca kişi isimlerinin de çoğu Türkçeyle açıklanamamakta veya birçok örnekte zorlama etimolojiler ortaya çıkmaktadır. Yalnızca Χαρατων ismi, ilk bakışta *Kara ton “siyah elbise(li)” olarak açıklanabilir görünmektedir.

Yukarıdaki tartışmalar sonucunda, S-Türkçesinin Bizans kaynakları tarafından Hun olarak adlandırılan Türk grupların konuştuğu Oğur tipi bir dil olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyinde yoğunlaşmış olan Kutrigur, Utigur ve Sabirler bu bağlamda ön plana çıkmaktadır.²³⁵

²³⁵ Gürcüce kaynaklarda Hunlardan ayrı olarak anılan ve dilleri konusunda hiçbir şey bilinmeyen Bun-Türkler de (Gippert 2015) bu bağlamda dikkat çekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada S-Türkçesi olarak adlandırdığımız tarihî Türk lehçesinin temel ayırıcı sesçil özellikleri şunlardır:

Tablo 6. S-Türkçesinin ayırıcı sesçil özellikleri

	Genel Türkçe	S-Türkçesi	Çuvaş Türkçesi
1	<i>z</i>	* <i>r</i>	<i>r</i>
2	<i>ş</i>	* <i>l</i>	<i>l</i>
3	<i>y-</i>	* <i>ś-</i>	<i>ś-</i>
4	<i>k-</i>	* <i>ś-</i> (ince ünlüler önünde)	<i>h-</i> (nadiren <i>y-</i>)
5	<i>h-</i>	* <i>ś-</i> (ince ünlüler önünde)	<i>v- ~ y- ~ ø-</i>
6	<i>-ŋ</i>	* <i>-ń</i>	<i>-n ~ -m</i>

S-Türkçesi, Proto-Türkçenin iki ana kolundan biri olan R/L-Türkçesine, diğer bir deyişle Oğur-Bulgar Türkçesine dâhildir. Bu koldan çok erken dönemde ayrılmış ve **d-* > **ś-*, **ń-* > **ś-*, **k-* > **ś-*, **h-* > **ś-* ve **-ŋ-* > **-ń-* gibi önemli ses değişimleri geçirmiştir. S-Türkçesinde ön seste görülen bu yoğun ıslıksılaşma eğiliminin benzer eğilimler gösteren Samoyedce komşuluğunda ortaya çıkmış olması en muhtemel senaryodur. Proto-Samoyedceye kültür kelimeleri de ödünç veren S-Türkçesi, üst katman dili olmasına rağmen bu dilden fonetik açıdan güçlü şekilde etkilenmiştir. Böyle bir karşılıklı etkileşim ancak S-Türkçesi konuşanların Proto-Samoyedlerden gelişmişlik seviyesi olarak yüksek ama sayıca az olmasıyla mümkündür (Ehala 2008: 92-93). S-Türkçesinin Proto-Samoyedceden söz varlığı açısından da kısmen etkilenmiş olması bu senaryoya uygundur. Buna göre, S-Türkçesi konuşan boylar Geç Proto-Türkçe dil birliğinden ayrılarak batıya ilerlemiş, azınlık olarak Proto-Samoyedlerin arasına yerleşmiş ve Samoyedlerle belirli bir dayanışma içinde yaşamışlardır. Bunun sonucunda, karşılıklı sözcük alışverişi ve S-Türkçesi üzerinde alt katman etkisi gerçekleşmiştir.

Bu seçil özelliklerin dışında bazı belirgin yapısal özelliklere de sahip olan lehçe, eski dönemden yakın zamana kadar, başta söz varlıkları olmak üzere birçok dili etkilemiş ve o dillerde önemli izler bırakmıştır. Kronolojik sırayla gidilecek olursa, bu dillere doğuda Proto-Samoyedce, Moğolca-Kitanca ve Toharca, batıda ise Ermenice, Macarca, Proto-Permce, Mordvince ve Çeremisçe sayılabilir. S-Türkçesi bu diller içinde en büyük etkiyi hiç kuşkusuz Moğolca, Macarca ve Proto-Permceye göstermiştir. Diğer dillerdeki alıntılar sayıca daha azdır.

S-Türkçesini konuşanların tarih içindeki farklı konumları, alıntı sözcükler ve diğer dolaylı kaynaklar sayesinde belirlenebilir. Aşağıdaki tablo bu kaynakları bir araya getirmektedir.

Tablo 7. S-Türkçesi konuşanların dolaylı ve doğrudan kaynaklara göre tarih içinde yerleşik oldukları yerler

Doğrudan veya dolaylı kaynaklar	Dönem	Bölge
Xiongnu ve Tabgaç dilindeki alıntı	MÖ 1. yy.	Moğolistan ve çevresi
Proto-Samoyedceki alıntılar	milat civarı	Minusinsk bölgesi
Pre-Proto-Moğolcadaki alıntılar (Xianbei-Tabgaç-Kitan)	MS 1-3. yy.	(Doğu) Moğolistan
Toharcadaki alıntılar	MS 1-3. yy. (?)	Tarım Havzası
Ermenicedeki alıntılar	MS 5-6. yy.	Kuzey ve Güney Kafkasya
Kutrigur / Utigur / Sabir kişi adları (Bizans kaynakları)	MS 520-560	Kuzey Kafkasya
Tuna Bulgar Türkçesindeki alıntılar	MS 7. yy.	Kuzey Kafkasya Kuzey Karadeniz
Macarcadaki alıntılar	MS 6-8. yy.	Kuzey Kafkasya Kuzey Karadeniz
Albancadaki alıntılar	MS 7. yy.	Azerbaycan, Dağıstan
Ortak Çerkezcedeki alıntılar	MS 8-9. yy.	Kuzey Kafkasya

Proto-Permcedeki alıntılar	MS 8-9. veya 9-10. yy.	Volga-Kama bölgesi
Çeremisçedeki alıntılar	MS 9. yy.'dan sonra	Volga-Kama bölgesi
İbn Fađlān (Suvar bahsi)	920/921	Volga-Kama bölgesi
Kiev Mektubu'ndaki runik yazı	MS 10. yy.	Tuna Bulgar Devleti (?) Volga Bulgar Devleti (?)
Maħmūd el-Kāşğarī (Suvar bahsi)	1072-1074	Volga-Kama bölgesi
Mordvinedeki alıntılar	MS 13. yy.'dan önce	Volga-Kama bölgesi

Buna göre, S-Türkçesi konuşan boylar ilk olarak bugünkü Moğolistan'ın batısında yerleşiktir. Buradan, doğuda Xiongnu diline, Pre-Proto-Moğolcaya ve Kitancaya, kuzeyde Proto-Samoyedceye ve güneyde Toharcaya sözcük ödünç vermişlerdir. Bazı S-Türkçesi sözcükler Moğolca üzerinden Tunguz dillerine kadar ulaşmıştır. Bu etkileşimler sırasında, S-Türkçesi konuşan boylar önce Xiongnu, sonra Xianbei imparatorluğu içinde yer almışlardır. Bu boyların Moğolca konuşan halklarla yoğun ilişkisi, bazı kelimelerin S-Türkçesinden Moğolcaya iki kere farklı biçimlerle alıntılanmış olmasından da anlaşılmaktadır.

S-Türkçesi konuşan boylar, Moğolistan'ın batısına kuzeyden gelmişlerdir. Dinglinglerin en azından bir kısmının S-Türkçesi konuştuğu savı doğruysa, söz konusu boylar Dinglinglerin ana yurdu sayılan Baykal Gölü çevresinden batıya, Proto-Samoyedlerin olduğu bölgeye göç etmiş ve burada S-Türkçesini belirleyen ıslıksılaşıma eğilimini geliştirmiş olmalıdır. S-Türkçesi konuşan boyların bu göç hareketleri, Sonraki Han Hanedanı döneminde Batı Moğolistan ve Altay bölgesine indikleri bilinen Dinglinglerin göç hareketleriyle de örtüşmektedir.

MS 4-5. yüzyılda, S-Türkçesi konuşan boylar Oğur-Bulgar Türkçesi konuşan diğer boylarla beraber batıya göç etmiş, Kuzey

Kafkasya'ya ve Karadeniz'in kuzeyine yerleşmişlerdir. Bu göç hareketine rağmen S-Türkçesi konuşanların bir kısmının doğuda kalmış olma ihtimali yüksektir. Kalanların dili, çevrelerindeki Z/Ş tipi Türk lehçelerinin etkisiyle Genel Türkçeleşmiş ve bu hâliyle bu lehçelere sözcük ödünç vermiştir. Bu temasın izleri, Türkçenin en eski yazılı belgelerinden itibaren ortaya çıkmakta ve Orta Türkçe dönemine kadar devam etmektedir. İdikut Sözlüğü'nde geçen iki alıntı kelime sayesinde 15. yüzyılda Turfan Havzası'nda hâlâ bu lehçeyi konuşanların bulunduğunu söylemek mümkündür. Doğuda kalan S-Türkçesi konuşanlarının Altayların kuzeyinden Özbekistan'a kadar uzanan bir kuşakta dağınık şekilde 15-16. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Batı Moğolistan'dan Asya içlerine doğru yayılmaları muhtemelen Moğol döneminde gerçekleşmiştir.

Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyine yerleşen S-Türkçesi konuşanları, Macarca, Ermenice, Tuna Bulgar Türkçesi, Ortak Çerkezce, Albanca ve Udicedeki S-Türkçesi alıntı sözcüklerin kaynağıdır. Bu unsurları Yunanca kaynaklardaki kişi adları sayesinde Kutrigur, Utigur ve Sabirlerle özdeşleştirmek mümkündür. Sabirlerin Albanya'yla Ermeni tarihçiler tarafından da teyit edilen ilişkisi, bu grup içinde Sabirleri ön plana çıkarmaktadır. Macarlar, S-Türkçesi alıntılarını 6-7. yüzyılda Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde buldukları dönemde almışlardır. Macarcadaki Alanca (Eski Osetçe) alıntılar göz önüne alındığında Macarların 5. yüzyıldan sonra uzunca bir dönem Don ve Kuban nehirleri arasında yurt tutmuş olduğu kesindir (Róna-Tas 2005: 210).

Tuna Bulgar Türkçesinde gözlemlediğimiz S-Türkçesi alıntılar ise muhtemelen Büyük Bulgar Hanlığı (632-668) döneminde veya sonrasında alıntılanmıştır. Büyük Bulgar Hanlığı içindeki Kutrigur varlığı bilinen bir gerçektir. Kiev Mektubu'na düşülen ve S-Türkçesiyle yazılmış olduğunu gösterdiğimiz runik not Tuna Bulgar Devleti'nden gönderilmişse, bu devlet içindeki S-Türkçesi konuşan boyların varlığına açık bir delil teşkil eder. Bu boylar, Büyük Bulgar Hanlığı'nın Kubrat Han'ın ölümünden sonra oğulları

arasındaki anlaşmazlıklar ve Hazar baskısıyla dağılmasının ardından Asparuh ile batıya göç ederek Tuna Bulgar Devleti içinde kendilerine yer bulmuş olmalıdır. Elimizdeki bilgilere göre, bu boylar yalnızca Kutrigurlar olabilir. Utigur ve Sabirlerin böyle bir bağlantısı bilinmemektedir.

Ermenicedeki ve Udicedeki S-Türkçesi alıntılarının kaynağı ise en doğuda yerleşik olan Sabirler olmalıdır. Ancak Kutrigurların da Anadolu içlerine, Kapadokya'ya kadar sokulduğu bilinmektedir. Ermenicedeki alıntıları 5-6. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

S-Türkçesinin Kafkasya'daki izini Balkar Türkçesinin bugünkü Çerek ağzında görmek mümkündür. GT y- sesini z- sesine değiştirmiş olan bu ağız, S-Türkçesinin ıslıksı *ś- sesini hatırlatmaktadır.

8. yüzyılın ilk yarısında bazı Bulgar boyları Hazar boyunduruğundan kaçmak için kuzeybatıya doğru göç ederek Volga nehrinin orta havzasına yerleşmiş ve Volga Bulgar Hanlığı'nı kurmuşlardır. Yüzyıldan uzun bir süre sonra 9. yüzyılda Kafkasya'daki S-Türkçesi konuşanların bir kısmı kuzeye, Volga-Kama bölgesine göçmüş, böylece Perm dillerine, Çeremisçeye, Mordvinceye ve Volga Bulgar Türkçesine komşu olmuştur. Bu göç dalgasına Sabirlerin de dâhil olduğu kesindir. İbn Fadlân, Volga Bulgar Hanlığı'nı ziyaret ettiğinde Suvarların varlığından açıkça bahseder.

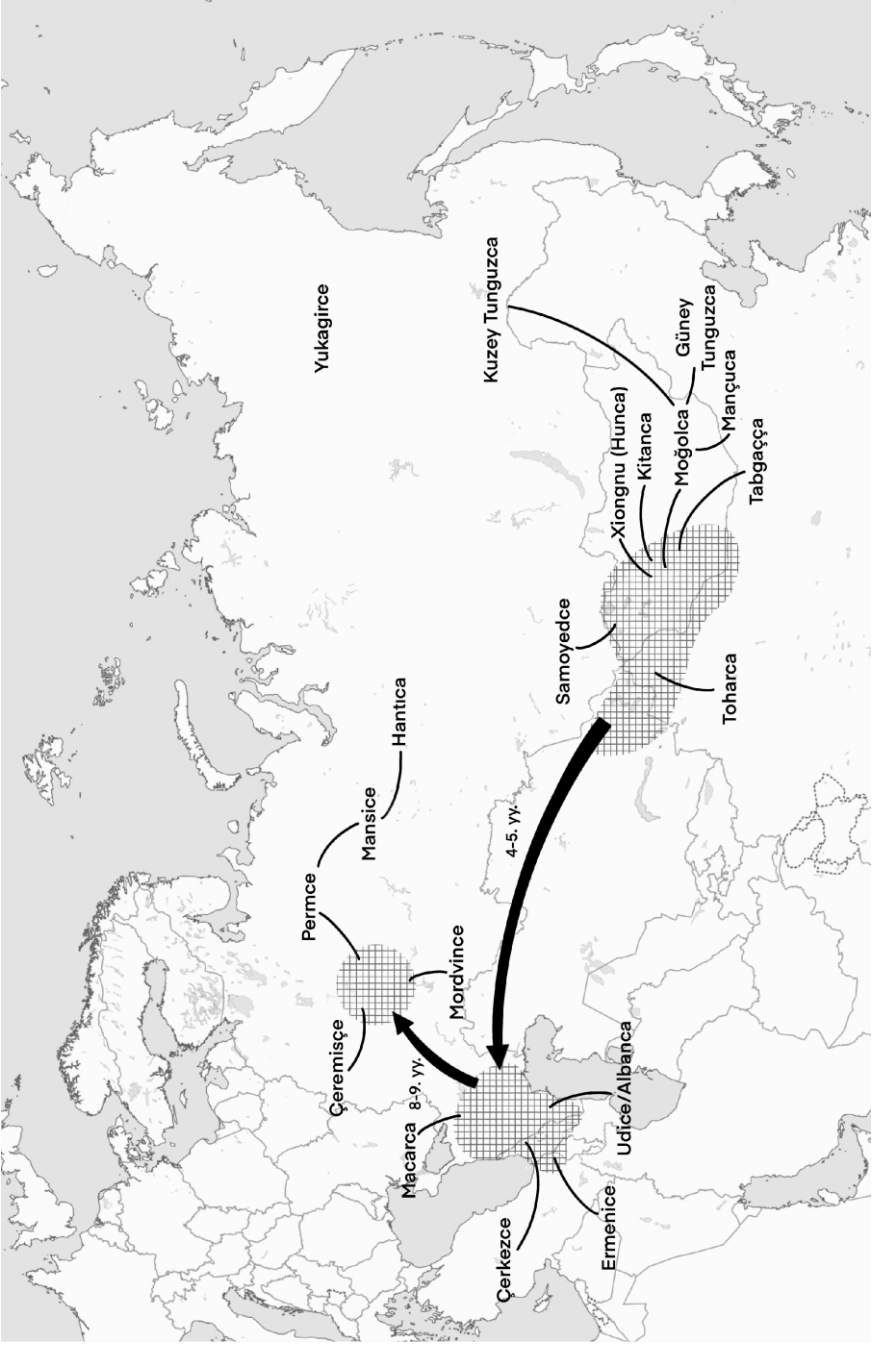
Volga Bulgar Türkçesinin Çuvaş Türkçesine evrimi, S-Türkçesinin etkisiyle gerçekleşmiştir. Aşağı Çuvaş Türklerinin Sabir/Suvarların soyundan geldiği önceden de ortaya atılmış bir tezdır (Golden 1992: 396). Yakın dönemdeki genetik araştırmalar da Çuvaş Türklerinin kısmen Kuzey Karadeniz steplerinde yaşayan Bulgar Türkleriyle akraba olduğunu göstermiştir (Brook 2018: 266). Diğer yandan, Çuvaş Türkçesini S-Türkçesiyle özdeşleştirmek mümkün değildir çünkü S-Türkçesinde *d- > ś- ve -ŋ- > -n- değişimleri eş zamanlı ve erken dönemde görülürken Eski Çuvaş Türkçesinde ĵ- > ĉ- > ś- değişimi -ŋ- > -n- değişiminden önce

gerçekleşmiştir: EÇuv. *šān- (> Çuv. *šēn*-) “yenmek” → Çer. *sejem* “alt etmek, yenmek”.

Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntılarının *gy*-’li ve *sz*-’li, Proto-Permedekilerin *š-’li ve *č-’li ve Mordvinedekilerin *š-’li ve *č-’li olmak üzere iki gruba ayrılması, Kafkasya’da ve Volga-Kama bölgesinde iki R/L-Türkçesi diyalektinin yan yana var olduğunu göstermektedir. Volga Bulgar Türkçesi ve S-Türkçesi olarak teşhis edilebilecek bu iki diyalekt, Volga-Kama bölgesinde 14. yüzyıla kadar ayrılığını korumuş ancak sonrasında karışarak 18. yüzyılda Çuvaş Türkçesi olarak karşımıza çıkmıştır.

Şekil 2. S-Türkçesini konuşanların göç yolları

KAYNAKLAR

- Aalto, P. (1946). "Zu den Pferdenamen der Orchon-Inschriften". *Finnisch-Ugrische Forschungen* 29/1-3 (Festgabe für J. J. Mikkola), s. 127-133.
- Abayev, V. İ. (1949). *Osetinskiy Yazık i Fol'klor I*. Moskva-Leningrad: Nauka.
- Abayev, V. İ. (1958-1989). *İstoriko-Etimologiçeskiy Slovar' Osetinskogo Yazıka*. I-IV, Leningrad: Nauka.
- Abayev, V. İ. (1979). *Osnovi İranskogo Yazıkoznaniya. Drevneiranskiye Yazıki*. Moskva: Nauka.
- Abel-Rémusat, M. (1820). *Recherches sur les langues Tartares ou Mémoires sur différens points de la grammaire et de la littérature des Mandchous, des Mongols, des Ouigours et des Tibétains*. Tome Ier, Paris: L'Imprimerie Royale.
- Abondolo, D. (1998). "Introduction". *The Uralic Languages* (Ed. Daniel Abondolo), London-New York: Routledge, s. 1-42.
- Açaıyan, Hr. (1971-1979). *Hayerēn Armatakan Baıaran*. I-IV, Erivan.
- [AD] [Koşay], Hamit Zübeyr ve İshak Refet [İşıtman] (1932). *Anadilden Derlemeler*. Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- [AD II] Koşay, H. ve O. Aydın (1952). *Anadilden Derlemeler II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Adamović, M. (1985a). "Umstrittene tschuwaschische Etymologien". *Ural-Altäische Jahrbücher NF* 5, s. 74-97.
- Adamović, M. (1985b). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- Adamović, M. (1996). "Otča Borča". *Central Asiatic Journal* 40/2, s. 168-172.
- Adamović, M. (2000). "Sprachreste der Tschaten". *Materialia Turcica* 21, s. 55-92.
- Adamović, M. (2009). *Eine tschagataische Märchensammlung*. Göttingen.

- Adamović, M. (2020). *Alttürkische Themen*. Göttingen.
- Adams, D. Q. (1999). *A Dictionary of Tocharian B*. (Leiden Studies in Indo-European 10), Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi.
- Adams, D. Q. (2013). *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged*. Second Edition. Amsterdam-New York, NY: Rodopi.
- Adams, D. Q. (2017). “Tocharian”. *The Indo-European Languages*, Second Edition, (ed. Mate Kapović), London-New York: Routledge, s. 452-475.
- [ADL] Behbutov, S. (1999-2003). *Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti*. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Agyagási, C. [K.] (1982). “On the Edition of Chuvash Literary Sources”. *Chuvash Studies*, ed. András Róna-Tas, (Asiatische Forschungen, Band 79), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 7-17.
- Agyagási, K. (1983). “A ‘kenyér’ jelentésű szó a csuvasban”. *Nyelvtudományi Közlemények* 85, s. 279-280 [Türkçesi: “Çuvaşçada ‘Ekmek’ Anlamındaki Sözcük”. (Çev. Emine Yılmaz), *Türkbilig* 2002/3, s. 172-173].
- Agyagási, K. (1991). “Methodische Bemerkungen zur Erwägung der »Umstrittenen Tschuwaschischen Etymologien« von M. Adamović”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 45/2-3, s. 439-449.
- Agyagási, K. (1997). “The Theoretical Possibilities of the Chronological Interpretation of Cheremiss Loanwords in Chuvash”. *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th PIAC Szeged, Hungary: June 16-21, 1996*, (ed. Árpád Berta, Edina Horváth), (Studia uralo-altaica 39), Szeged, s. 1-10.
- Agyagási, K. (1998). “On the Characteristics of Cheremiss Linguistic Interference on Chuvash”. *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3-6, 1994*, (ed. Lars Johanson, Éva Ágnes

- Csató, Vanessa Locke, Astrid Menz, Dorothea Winterling), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 667-682.
- Agyagási, K. (2005). “A Volga-Bulgarian Loan-word in Mari Dialects: *šârča* ‘Glass Bead’”. *Studia Etymologica Cracoviensia* 10, s. 9-14.
- Agyagási, K. (2007). “Mittelbulgarische Dialekte – mittelbulgarischer Sprachzustand”. *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz, Universität Mainz, 4.-7. Oktober 2002*, (ed. Hendrik Boeschoten, Heidi Stein), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 24-36.
- Agyagási, K. (2009). “Traces of the Volga Bulgarian II Dialect in the Mari Vocabulary”. *Turcological Letters to Bernt Brendemoen*, (ed. Éva Ágnes Csató, Gunvald Ims, Joakim Parslow, Finn Thiesen, Emel Türker), Oslo: Novus Press, s. 15-19.
- Agyagási, K. (2013). “The West Old Turkic and the Volga Bulgarian Loanwords of Cheremis”. *Turkic Languages* 17, s. 153-161.
- Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics. An Areal Linguistic Study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. (Turcologica 117), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ağar, M. E. (1986). *Baytaratü'l-Vâzıh (İnceleme-Metin-İndeks)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Ağar, M. E. (1989). *Kitâb Fi'l-Fıkh Bi-Lisâni't-Türkî (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Ağca, F. (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ahatov, G. H. (1963). *Dialekt Zapadnosibirskih Tatar*. Ufa.

- Ahlquist, A. (1861). *Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichniss*. St. Petersburg.
- Ahlqvist, A. (1891). *Wogulisches Wörterverzeichnis*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne II). Helsingissä.
- Ahlqvist, A. (2008). *Tsçhuwasçhiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist*. I-II, Ed. Klára Agyagási und Eberhard Winkler, (Studies in Linguistics of the Volga Region 4), Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Aikio, A. (2002). “New and Old Samoyed Etymologies”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57, s. 9-57.
- Aikio, A. (2006). “New and Old Samoyed Etymologies (Part 2)”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 59, s. 5-34.
- Aikio, A. (2012). “On Finnic Long Vowels, Samoyed Vowel Sequences, and Proto-Uralic *x”. *Per Urales ad Orientem. Iter polyphonicum multilingue. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 227-250.
- Aikio, A. (2014). “On the Reconstruction of Proto-Mari Vocalism”. *Journal of Language Relationship / Voprosi Yazikovogo Rodstva, 11 (2014), Proceedings of the International Conference “Comparative-Historical Linguistics of the 21st century: Issues and Perspectives” in memory of Sergei A. Starostin (Moscow, RSUH, March 20-22, 2013)*, Moscow, s. 125-157.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları: Gramer-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Günya. İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkı Basım*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksu, A. (2019). “Doğu Türkçesi Kur’an Tefsirindeki Yarık Kanat ‘Yarasa’ Tamlaması Hakkında”. *Doğumunun 120. Yılında*

- Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*, (ed. Fikret Turan, Özcan Tabaklar), İstanbul, s. 137-150.
- Alatalo, J. (2004). *Sölkupisches Wörterbuch. Aus Aufzeichnungen von Kai Donner, U. T. Sirelius und Jarmo Alatalo*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX), Helsinki: Sociéte Finno-Ougrienne.
- Alemaný, A. (2005). "Some Notes on Language Contacts between Old Ossetic (Alanic) and Old Turkic". *Indo-Germanica. Festschrift für Gert Klingenschmitt. Indische, iranische und indogermanische Studien dem verehrten Jubilar dargebracht zu seinem fünfundsechzigsten Geburtstag*, (ed. Günter Schweiger), Taimering: Schweiger VWT, s. 15-21.
- Alkaya, E. (2009). "Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar". *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/8, s. 273-321.
- Alonso de la Fuente, J. A. (2017). "On Internal Reconstruction, Morphological Restructuration and Nominal Classes in Manchu". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 70/3, s. 347-370.
- Anderson, G. D. S. ve K. D. Harrison (2003). *Tuvan Dictionary*. München: Lincom Europa.
- Andronov, M. S. (2003). *A Comparative Grammar of the Dravidian Languages*. (Beiträge zur Kenntnis südasiatischer Sprachen und Literaturen 7), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Angere, J. (1957). *Jukagirish-Deutsches Wörterbuch. Zusammengestellt auf Grund der Texte von W. Jochelson*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Anikin, A. Ye. (2000). *Etimologiçeskiy Slovar' Russkih Dialektov Sibiri: Zaimstvovaniya iz Ural'skih, Altayskih i Paleoaziatskih Yazıkov*. Moskva-Novosibirsk: Nauka.

- Anikin, A. Ye. ve Ye. A. Helimskiy (2007). *Samodiysko-Tunguso-Man'çjurskie Leksiçeskiye Svyazi*. Moskva: Yazıki Slavyanskoy Kulturu.
- Apatóczy, Á. B. (2009). *Yiyu. An Indexed Critical Edition of a Sixteenth-century Sino-Mongolian Glossary*. (Languages of Asia Series 5), Folkstone: Global Oriental.
- Appayev, A. M. (1960). *Dialekti Balkarskogo Yazıka v İh Otnoşenii K Balkarskomu Literaturnomu Yazıku*. Nal'çik: Kabardino-Balkarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Aqtay, G. ve H. Jankowski (2015). *A Crimean Karaim-English Dictionary*. (Prace Karaimoznawcze 2), Poznań: Department of Asian Studies, Faculty of Modern Languages and Literatures, Adam Mickiewicz University in Poznań.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I. Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1951). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. III: İndeks*. (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Argunşah, M. ve G. Güner (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- [ARL] Tağıyev, M. T. (Red.) (2006). *Azərbaycanca-Rusca Lüğət*. I-IV, Bakı: Şərg-Ğarb.
- Árnason, K. (2011). *The Phonology of Icelandic and Faroese*. Oxford: Oxford University Press.
- Asatryan, G. (2009). "Prolegomena to the Study of the Kurds". *Iran & the Caucasus* 13/1, s. 1-57.

- Aşmarin, N. İ. (1994-2000) [1928-1950]. *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka. Çavaş Sāmahēsen Kēneki*. 1-17, Çeboksarı.
- Ata, A. (1997). *Nāşirü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī. Kışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*. II. Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferādīs. Uştmahlarnıḡ Açuk Yolu. Cennetlerin Açık Yolu. III Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 36), İstanbul.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası). Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- [ATS] Gürsoy-Naskali, E. ve M. Duranlı (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atwood, C. P. (2012/2013). "Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus". *Central Asiatic Journal* 56, s. 49-86.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. I-II, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 34), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Aydemir, H. (2014). "Tocharian-Turkic Lexical Correspondences, I". *Dil Araştırmaları* 15, s. 53-60.
- Aydemir, H. (2015). "'Yılan' Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not". *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Mirsultan*

- Osman'ın Doğumununun 85. Yılına Armağan*, (ed. Aysima Mirsultan, Mihriban Tursun Aydın, Erhan Aydın), Konya: Kömen, s. 43-51.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri. Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik.
- Aydın, M. (2002). *Aybastı Ağzı. İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ähmät'yanov, R. (2001). *Tatar Tělñeñ Kıskaçça Tarihi-Etimologik Süzlögě*. Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı.
- [B] Boberg, F. (1954). *Mongolian-English Dictionary*. I-III, Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Bailey, H. W. (1958). "Languages of the Saka". *Iranistik, Erster Abschnitt: Linguistik*, (Handbuch der Orientalistik, der Nahe und der Mittlere Osten 4), Leiden-Köln: Brill, s. 131-154.
- Bailey, H. W. (1979). *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bailey, H. W. (1985). *Indo-Scythian Studies. Being Khotanese Texts VII*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bálint, G. (1875). *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. I. füzet. Kazáni-tatár szövegek*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatalában.
- Bálint, G. (1876). *Kazáni-Tatár nyelvtanulmányok. II. füzet. Kazáni-tatár szótár*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatalában.
- [BAMR] Luvsandendev, A. ve Ts. Tsendendamba (2001-2002). *Bol'şoy Akademiçeskiy Mongol'sko-Russkiy Slovar'*. 1-4, Moskva: Academia.
- Bang, W. ve A. von Gabain (1930). *Türkische Turfan-Texte. IV. Ein neues uigurisches Sündenbekenntnis*. (Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1930, 24), Berlin, s. 432-450.
- Bang, W. ve A. von Gabain (1931). *Türkische Turfan-Texte V. Aus buddhistischen Schriften*. (Sitzungsberichte der preußischen

- Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1931, 14), Berlin, s. 323-356.
- Bano, Sh. (1998). "The Acquisition and Trade of Elite Slaves in the Thirteenth Century". *Proceedings of the Indian History Congress* 59, s. 229-236.
- Barat, K. (2000). *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang. Ninth and Tenth Chapters*. Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.
- Barutçu Özönder, F. S. (1998). *Abidarim Kıunlîğ Koşavarti Şastirtağı Çinkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler. Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baskakov, N. A. (Red.) (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.
- Baskakov, N. A. (1972). *Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji). Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodı i Slovar'*. Moskva: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1985). *Dialekt Lebedinskih Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji). Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodı, Slovar'*. Moskva: Nauka.
- Baştav, Ş. (1941). "Sabir Türkleri". *Belleten* 5/17-18, s. 53-99.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul.
- Bawden, C. (1997). *Mongolian-English Dictionary*. London-New York: Kegan Paul International.
- Baxter, W. H. ve L. Sagart (2014). *Baxter-Sagart Old Chinese Reconstruction, Version 1.1 (20 September 2014)*. URL Eylül 2015 tarihinde <http://ocbaxtersagart.lsa.umich.edu/BaxterSagartOCbyMandarınMC2014-09-20.pdf> adresinden erişildi.
- Bazin, L. (1950). "Recherches sur les parlers T'o-pa (5e siècle après J. C.)". *T'oung-Pao* 39, s. 228-329.

- Bazin, L. (1971). “Note sur *Anyirt. Nom Turco-Mongol d’une Variété de «Canard»”. *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII), Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 55-59.
- Bazin, L. (1991). *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXIV), Budapest-Paris: Akadémiai Kiadó-Editions du CNRS.
- Beckwith, C. I. (2009). *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- Beckwith, C. I. ve G. N. Kiyose (2018). “Apocope of Late Old Chinese Short *ă: Early Central Asian Loanword and Old Japanese Evidence for Old Chinese Disyllabic Morphemes”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 71/2, s. 145-160.
- Beider, A. (2001). *A Dictionary of Ashkenazic Given Names. Their Origins, Structure, Pronunciation, and Migrations*. Bergenfield, New Jersey: Avotaynu.
- Beke, Ö. (1933). “Zu den tschuwassischen Lehnwörtern der tscheremissischen Sprache”. *Liber Semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae*, (Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXVII), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 42-50.
- Beke, Ö. (1997-2001). *Mari Nyelvjárás Szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch)*. I-IX, (Bibliotheca Ceremissica IV₁₋₉), Savariae (Szombathely): Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola.
- Belykh, S. K. (2002). “The Disintegration of the Proto-Permian Community. On the History of Studies”. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 24/25 (2000/2001), s. 28-53.
- Bentley, J. R. (2000). “New Look at Paekche and Korean: Data from Nihon shoki”. *Language Research* 36/2, s. 417-443.

- Benzing, J. (1944). “Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 98, s. 24-27.
- Benzing, J. (1953). *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Benzing, J. (1955). *Lamutische Grammatik. Mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar*. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 6), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Benzing, J. (1956). *Die tungusischen Sprachen. Versuch einer vergleichenden Grammatik*. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1955, Nr. 11), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Berezki, G. (1992). *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II*. (Studia uralo-altaica 34), Szeged.
- Berezki, G. (1994). *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. Szeged.
- Berezki, G. (2013). *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz*. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Klára Agyagási und Eberhard Winkler, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 86), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Berta, Á. (1982). “Zwei wolgabolgarische Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren”. *Studies in Chuvash Etymology I*, ed. A. Róna-Tas, (Studia uralo-altaica 17), Szeged, s. 14-19.
- Berta, Á. (1983). *Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren*. (Tatarische Etymologische Studien I), Szeged.
- Berta, Á. (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*. (Turcologica 24), Wiesbaden: Harrassowitz.

- Berta, Á. (1998). “Middle Kipchak”. *The Turkic Languages*, ed. L. Johanson, É. Á. Csató, London-New York: Routledge, s. 158-165.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate Press.
- Berta, Á. (2016). “On West Old Turkic”. *Turks and Iranians. Interactions in Language and History*, ed. Éva Á. Csató, Lars Johanson, András Róna-Tas, Bo Utas, (Turcologica 105), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 119-130.
- Berta, Á. ve A. Róna-Tas (2002). “Old Turkic Loan Words in Hungarian. Overview and Samples”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 55/1-3, s. 43-67.
- Beševliev, V. (1963). *Die protobulgarischen Inschriften*. (Berliner Byzantinische Arbeiten 23), Berlin: Akademie Verlag.
- Beševliev [Beşevliyev], V. (1992). *Pǎrvobǎlgarski Nadpisi*. Sofiya: İzdatelstvo Na Bǎlgarskata Akademiya Na Naukite.
- Bıkonya, V. V. (1998). *İmya Çislitel’noye v Kartine Mira Sel’kupov*. Tomsk: Tomskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet.
- Biryukoviç, R. M. (1984). *Leksika Çulmsko-Tyurkskogo Yazıka. Posobiye k Spetskursu*. Saratov: İzdatel’stvo Saratovskogo Universiteta.
- Blažek, V. (1999). *Numerals. Comparative-Etymological Analyses of Numeral Systems and their Implications (Saharan, Nubian, Egyptian, Berber, Kartvelian, Uralic, Altaic and Indo-European Languages)*. (Opera Universitatis Masarykianae Brunensis 322), Brně: Masaykova Univerzita v Brně.
- Blažek, V. (2016). “On the Classification of the Samoyedic Languages”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 63, s. 79-125.
- Blažek, V. ve M. Schwarz (2017). *Early Indo-Europeans in Central Asia and China. Cultural Relations as Reflected in Language*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Neue Folge

- 13), Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, Bereich Sprachwissenschaft.
- Blažek, V. ve M. Schwarz (2018). “Altaic from the Point of View of Tungusic. Past & Present State and Future Prospects”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 28/2, (The Proceedings of the 58th Annual Meeting of the PIAC), s. 135-156.
- Bläsing, U. (1992). *Armenisches Lehngut im Türkentürkischen am Beispiel von Hemşin*. Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi.
- Blochet, E. (1929/1930). “Christianisme et Mazdéisme chez les Turcs Orientaux”. *Revue de l’Orient Chrétien* 27, s. 31-125.
- [BMRS] Çeremisov, K. M. (1951). *Buryat-Mongol’sko-Russkiy Slovar’*. Moskva.
- Bodrogligeti, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sadī’s Gulistan (Sayf-i Sarāyī’s Gulistān Bi’t-Turkī)*. (Uralic and Altaic Series 104), Bloomington: Indiana University, The Hague, The Netherlands: Mouton & Co.
- Bodrogligeti, A. J. E. (1981). “A Glossary to the Rylands Eastern Turkic-Persian Versified Vocabulary”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 53, s. 1-65.
- Boeschoten, H. (2020a). “Contributions to the Lexicography of Early Middle Turkic. Part 1”. *Turkic Languages* 24, s. 110-143.
- Boeschoten, H. (2020b). “Contributions to the Lexicography of Early Middle Turkic. Part 2”. *Turkic Languages* 24, s. 171-197.
- Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. With the editorial assistance of John O’Kane, (Handbook of Oriental Studies, Section One, Ancient Near East 169), Leiden-Boston: Brill.
- Boeschoten, H. E. ve J. O’Kane (2015). *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. Leiden-Boston: Brill.
- Bolçuluu vd. (1984). *Jegün Yuyur kelen-ü üges / Dōngbù Yùgùyǔ cǐhuì 东部裕固语词汇*. Hohhot.

- Boldirev, B. V. (2000). *Evenkiysko-Russkiy Slovar'*. 1-2, Novosibirsk: İzdatel'stvo SO RAN Filial "Geo".
- Bombaci, A. (1970). "On the Ancient Turkic Title *Eltäbär*". *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Ravello 26-30 September 1966, Naples: Istituto Universitario Orientale Seminario di Turcologia, s. 1-66.
- Boodberg, P. A. (1936). "The Language of the T'o-Pa Wei". *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1/2, s. 167-185.
- Borgoyakov, M. İ. (1971). "Slovník G. F. Millera Po Tyurkskim Yazıkam Sibiri". *Tyurkskaya Leksikologiya i Leksikografiya*, (ed. N. A. Baskakov), Moskva: Nauka, s. 122-130.
- Borgoyakov, M. İ. (1973). "Slovarniye Materialı po Hakasskim Dialektam XVIII v.". *Dialekti Hakasskogo Yazıka. Oçerki i Materialı*, Abakan: Hakasskoye Otdeleniye Krasnoyarskogo Knijnogo İzdatel'stva, s. 109-135.
- Borovkov, A. K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII–XIII vv.* Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- Bosson, J. E. (1969). *A Treasury of Aphoristic Jewels: The Subhāṣitaratnanidhi of Sa Skya Paṇḍita in Tibetan and Mongolian.* (Uralic and Altaic Series 92), The Hague, The Netherlands-Bloomington: Indiana University Publications, Mouton & Co.
- Bozkurt, M. F. (1975). *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialekt des Chorasantürkischen.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georg-August-Universität, Göttingen.
- Bozkurt, M. F. (1977). "Kabil Avşar Ağzı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1977, s. 205-261.
- Böhtlingk, O. (1851). *Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch.* St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Brockelmann, C. (1917). '*Alī's Qişsa'i Jūsuf. Der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur.* (Abhandlungen der Königlich

- Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1916, Phil.-hist. Klasse Nr. 5), Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- Brook, K. A. (2018). *The Jews of Khazaria*. (Third edition), Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- [BRS] Uraksin, Z. G. (Red.) (1996). *Başkırsko-Russkiy Slovar'*. Moskova: Digora.
- Budagov, L. (1869-1871). *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih Naręçiy*. I-II, Sanktpeterburg.
- Budenz, J. (1879). "M. gyürü és szürü (szérü)". *Nyelvtudományi Közlemények* 15, s. 464-465.
- Bulatova, N. Ya. (1999). *The Language of the Sakhalin Evenki*. St.-Petersburg.
- Bulut, C. (1997). *Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname. Interpretierende Transliteration, kommentierte Übersetzung und sprachwissenschaftliche Bemerkungen*. (Turcologica 35), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Bulut, C. (2014). "Turkic Varieties in West Iran and Iraq. Representatives of a South Oghuz Dialect Group?". *Turkic Languages in Iran. Past and Present*, Ed. Heidi Stein, (Turcologica 100), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 15-99.
- Bulut, C. (2017). "Regional Expression and Special Terms in Iran-Turkic Examples from the Region of Bayâdestân in Central Iran". *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, Cilt 1, İstanbul: Çantay, s. 239-268.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû-Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul.
- Canpolat, M. (2018). *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Carling, G. (2005). "Proto-Tocharian, Common Tocharian, and Tocharian – on the Value of Linguistic Connections in a Reconstructed Language". *Proceedings of the Sixteenth*

- Annual UCLA Indo-European Conference, Los Angeles, November 5-6, 2004*, (ed. Karlene Jones-Bley, Martin E. Huld, Angela Della Volpe, Miriam Robbins Dexter), (Journal of Indo-European Monograph Series 50), Washington, DC: Institute for the Study of Man, s. 47-71.
- Castrén, M. A. (1856). *Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre, nebst kurzem Wörterverzeichnis*. St. Petersburg.
- Castrén, M. A. (1857a). *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*. St. Petersburg.
- Castrén, M. A. (1857b). *Versuch einer burjätischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis*. St. Petersburg.
- Castrén, M. A. (1858). *Versuch einer jennissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre*. St. Petersburg.
- Ceredsodnom, D. ve M. Taube (1993). *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*. (Berliner Turfantexte XVI), Berlin: Akademie Verlag.
- Ceylan, E. (1993). “Çuvaşça çara Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, s. 69-72.
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Chabros, K. (1992-1993). “A Glossary of Mongolian Material Culture with Particular Reference to Needlework”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 46/1, s. 31-50.
- Chirikba, V. A. (1996). *Common West Caucasian. The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its Lexicon and Morphology*. Leiden, the Netherlands: Research School CNWS, School of Asian, African, and Amerindian Studies.
- Chirikba, V. (2003). “Evidential Category and Evidential Strategy in Abkhaz”. *Studies in Evidentiality*, Ed. Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, (Typological Studies in

- Language 54), Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 243-272.
- Choi, H. W. (1988). "On Some Chinese Loan Words in Uighur". *Central Asiatic Journal* 32, s. 161-169.
- Cihan, S. (2021). *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Clark, L. (1977). "Mongol Elements in Old Turkic?". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, s. 110-168.
- Clauson, Sir G. (1960). *Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān. Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson*. London: E. J. W. Gibb Memorial-Messrs. Luzac and Company Ltd.
- Clauson, Sir G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Clauson, Sir G. (1971). "A Late Uyğur Family Archive". *Iran and Islam. In Memory of the Late Vladimir Minorsky*, (ed. C. E. Bosworth), Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cleaves, F. W. (1949). "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu". *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12/1-2, s. 1-133.
- Cleaves, F. W. (1950). "The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-Jui". *Harvard Journal of Asiatic Studies* 13/1-2, s. 1-131.
- Coblin, W. S. (1992). "Comparative Studies on Some Tang-Time Dialects of Shazhou". *Monumenta Serica* 40, s. 269-361.
- Coblin, W. S. (1994). *A Compendium of Phonetics in Northwest Chinese*. (Journal of Chinese Linguistics, Monograph Series Number 7).
- Corff, O. vd. (Ed.) (2013-2014). *Auf kaiserlichen Befehl erstelltes Wörterbuch des Manjurischen in fünf Sprachen: „Fünfsprachenspiegel“*. Systematisch angeordneter

- Wortschatz auf Manjurisch, Tibetisch, Mongolisch, Turki und Chinesisch.* 1-2, Index 1-5, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Csáki, É. (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages.* (Turcologica 67), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Csáki, É. (2007). "First Layer Turkic Loan-Words in Hungarian". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. 24-29 Eylül 2000, I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 341-354.
- Csúcs, S. (1990). *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen.* (Bibliotheca Uralica 10), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csúcs, S. (2005). *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache.* (Bibliotheca Uralica 13), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Çetin, E. (2008). "Kül Tigin Yazıtı Kuzey Yüzü Dokuzuncu Satırda Yer Alan ögs(ü)z ak At Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları* 18, (Festschrift in Honor of Talat Tekin), ed. Mehmet Ölmez, s. 135-147.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin.* Adana: Karahan Kitabevi.
- [ÇRS] Skvortsov, M. İ. (1982). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'.* Moskva: Russkiy Yazık.
- Çulha, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcükleri. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük.* (Dil ve Edebiyat Dizisi 6), İstanbul.
- Čiževska, T. (1966). *Glossary of the Igor' Tale.* (Slavistic Paintings and Reprintings 53), London-The Hague-Paris: Mouton & Co.
- Čoyijungjab ve Na. Gereltü (1998). *Oyirad ayalgun-u üges / Wèilātè fāngyán cíhuì 卫拉特方言词汇.* Hohhot.
- Damdinov, D. G. ve Ye. V. Sunduyeva (2015). *Hamnigansko-Russkiy Slovar'.* İrkutsk: Ottisk.
- Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes.* (Publications of the Center for Middle Eastern Studies 15), Chicago-London: University of Chicago Press.

- Dankoff, R. (1991). *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname*. (Sources of Oriental Languages and Literatures 14, Turkish Sources XII), Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Dankoff, R. (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. (Turcologica 21), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dankoff, R. ve J. Kelly (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. I-III, (Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII), Duxbury, Mass.: Harvard University.
- [DD] *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (1939) Cilt: 1, A-D, İstanbul: Maarif Matbaası; (1940) Cilt: 2, E-K, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası; (1942) Cilt: 3, L-Z, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası; (1951) Cilt: 4 -Ulama-, A-Z, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası; (1957) Cilt: 5, İndeks (Yazı dilinden halk ağzına) A-Z, Ankara: TTK Basımevi; (1952) Cilt: 6, Folklor Sözleri, Ankara: TTK Basımevi.
- De Smedt, A. ve A. Mostaert (1933). *Le Dialecte Monguor parlé par les Mongols du Kansu occidental. IIIe Partie. Dictionnaire Monguor-Français*. Pei-p'ing: Imprimerie de l'Université Catholique.
- Derksen, R. (2008). *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 4), Leiden-Boston: Brill.
- Derksen, R. (2015). *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 13), Leiden-Boston: Brill.
- Dıbo, A. V. (2007). *Lingvistiçeskiye Kontaktı Rannih Tyurkov. Leksiçeskiy Fond. Pratyurkskiy Period*. Moskva: İzdatel'stvo Firma Vostoçnaya Literatura.

- Dıbo, A. V. ve Yu. V. Normanskaya (2016). "Prasamodiyskaya Leksika Material'noy Kul'turi". *Linguistica Uralica* 52/1, s. 44-53.
- Dietz, S. ve M. Ölmez, K. Röhrborn (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 34, Xuanzangs Leben und Werk 11), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dilçin, C. (1991). *Mes'ūd Bin Aḥmed. Süheyl ü Nev-Bahār. İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Diószegi, V. (1947). "Samán". *Magyar Nyelv* 43/3, s. 211-212.
- Dirks, W. (2005). *Oz'bekcha / Inglizcha Lug'at. Uzbek / English Dictionary*. Central Asian Heritage Group.
- Djahukian, G. (2003). "Notes on Some Lexical Correspondences between Armenian and the Kartvelian Languages". *Iran and the Caucasus* 7/1-2, s. 191-194.
- Dmitriyeva, L. V. (1981). *Yazık Barabinskih Tatar (Materialı i İssledovaniya)*. Leningrad: Nauka.
- Dobrodomov, İ. G. (1975). "Bulgarskiye Sledı na Karte". *Russkaya Reç'* 1975/6, s. 87-92.
- Doerfer, G. (1968). "Die Entsprechung der türkischen Langvokale im Tungusischen". *Ural-Altäische Jahrbücher* 40/1-2, s. 39-49.
- Doerfer, G. (1973). "Zur Sprache der Hunnen". *Central Asiatic Journal* 17, s. 1-50.
- Doerfer, G. (1975-1976). "Proto-Turkic: Reconstruction Problems". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1975-1976 (1976), s. 1-59.
- Doerfer, G. (1976). "Die 'vier Wörter' mit b- ~ v-, Null". *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, (ed. Gy. Káldy-Nagy), Budapest: Loránd Eötvös University, s. 135-147.
- Doerfer, G. (1978). "Urtungusisch *ö". *Beiträge zur nordasiatischen Kulturgeschichte*, Ed. Gerhard Doerfer, Michael Weiers, (Tungusica 1), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 66-116.

- Doerfer, G. (1980-1981). “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1980-1981 (1984), s. 1-16.
- Doerfer, G. (1981). “Materialien zu türk. *h*-(I)”. *Ural-Altäische Jahrbücher NF* 1, s. 93-141.
- Doerfer, G. (1982). “Nomenverba im Türkischen”. *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Ed. Aldo Gallotta, Ugo Marazzi, (Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici, Series Minor 19), Napoli, s. 101-114.
- Doerfer, G. (1985a). *Mongolo-Tungusica*. (Tungusica 3), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1985b). “Kabulafscharisch und Chaladsch”. *Central Asiatic Journal* 29/3-4, s. 166-175.
- Doerfer, G. (1987). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch. Textband und Kartenband*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1988a). *Grammatik des Chaladsch*. (Turcologica 4), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1988b). *Grundwort und Sprachmischung. Eine Untersuchung an Hand von Körperteilbezeichnungen*. (Münchener Ostasiatische Studien 47), Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1992). “Mongolica im Alttürkischen”. *Bruno Lewin zu Ehren. Festschrift aus Anlaß seines 65. Geburtstages. Band III: Korea – Koreanistische und andere asienwissenschaftliche Beiträge*, ed. Michael Kuhl, Werner Sasse, (Bochumer Jahrbuch zur Ostasienforschung), Bochum, s. 39-56.
- Doerfer, G. (1993a). “The Older Mongolian Layer in Ancient Turkic”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, Talat Tekin Armağanı, Ankara: Simurg, s. 79-86.
- Doerfer, G. (1993b). “Chaladschica extragottingensia”. *Central Asiatic Journal* 37/1-2, s. 33-81.

- Doerfer, G. (2004). *Etymologisch-ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (vornehmlich der Mandschurei)*. Unter Mitwirkung von Michael Knüppel, Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms.
- Doerfer, G. ve W. Hesch, H. Scheinhardt (1980). *Lamutisches Wörterbuch*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. ve W. Hesch (1989). *Südghusische Materialien aus Afghanistan und Iran*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. ve W. Hesch (1993). *Chorasantürkisch. Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices*. (Turcologica 16), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doğuer, B. E. (2013). *Hekim Bereket. Tuḥfe-i Mübārizi. Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dolatkhah, S. (2019). *Qashqai Turkic. A Comprehensive Corpus-based Grammar*. München: Lincom.
- Donner, K. (1924). “Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 40, s. 1-42.
- Donner, K. (1926). *H. Paasonens Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 11), Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.
- Donner, K. (1955). *Ketica. Materialien aus dem Ketischen oder Jenisseiostjakischen*. Ed. Aulis J. Joki, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 108), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Donner, O. (1874-1888). *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen*. I-III, Helsingfors: Frenckell & Sons bokhandel (Leipzig: F. A. Brockhaus).
- Dostiyev, T. (2004). “Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran”. *Karadeniz Araştırmaları I/1*, s. 10-20.
- Dowsett, C. J. F. (1961). *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurançi*. (London Oriental Series 4), London: Oxford University Press.

- Drimba, V. (2000). *Codex Cumanicus. Édition Diplomatique Avec Fac-Similés*. Bucarest: Editura Enciclopedică.
- [DS] *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII* (1993). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- [DSBYa] Dilmöhämätov, M. İ. (Red.) (2002). *Başkort Tělněň Dialěktarı Hüzlěğě. Dialektologičeskiy Slovar’ Başkirkogo Yazıka*. Öfö: Kitap.
- [DSYaS] Boronkin, M. S. ve M. P. Alekseyev, Yu. İ. Vasil’ev (1995). *Dialektologičeskiy Slovar’ Yazıka Saha (Dopolnitel’nyy Tom)*. Novosibirsk: Nauka.
- [DSYaYa] Afanas’ev, P. S. ve M. S. Boronkin, M. P. Alekseyev (1976). *Dialektologičeskiy Slovar’ Yakutskogo Yazıka*. Moskva: Nauka.
- [DTS] Nadelyayev, V. M. ve D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*. Leningrad.
- Durgut, H. (1995). “Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)” *Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaeian Middle Persian and Parthian*. (Dictionary of Manichaeian Texts, Volume III, Texts from Central Asia and China, Part 1), Turnhout: Brepols.
- Durna, H. (2014). *Türk Siyasi Yaşamında “Aydın” (1930-1950)*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Dwyer, A. M. (2007). *Salar: A Study in Inner Asian Language Contact Processes. Part I: Phonology*. (Turcologica 37,1), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dybo [Dıbo], A. (2003). “Turco-Tocharica and Turco-Sakica Renewed”. *Altaica Budapestinensia MMII* (Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference [PIAC], Budapest, Hungary, June 23-28, 2002), Budapest: Research Group for Altaic Studies, Hungary Academy of Sciences &

- Department of Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University, s. 86-97.
- Dybo [Dıbo], A. V. (2014). “Early Contacts of Turks and Problems of Proto-Turkic Reconstruction”. *Tatarica: Language* 2, s. 7-17.
- Eberhard, W. (1949). *Das Toba-Reich Nordchinas. Eine soziologische Untersuchung*. Leiden: Brill.
- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 21), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [EDAL] Starostin, S. A. ve A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. With assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov, I-III, (Handbook of Oriental Studies = Handbuch der Orientalistik, Section 8, Uralic & Central Asian Studies 8), Leiden-Boston: Brill.
- [EDPT] Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Ehala, M. (2008). “The Mechanism of Substrate Impact on Superstrate: Assessing Uralic Substrate in Germanic”. *Linguistica Uralica* 44, s. 81-96.
- Emmerick, R. E. ve A. Róna-Tas (1992). “The Turkish-Khotanese Wordlist Revisited”. *Central Asiatic Journal* 36, s. 199-241.
- Enkhbat (1984). *Dayur kelen-ü üges / Dáwò'ěryü cíhuì 達斡爾語詞彙*. Hohhot.
- Ercilasun, A. B. ve Z. Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş–Metin–Çeviri–Notlar–Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1993a). *Die Sprache der wolgabolarischen Inschriften*. (Turcologica 13), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, M. (1993b). “The Runic Graffiti at Yar Khoto”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, s. 87-108.

- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. (Handbook of Oriental Studies, Central Asia 3), Leiden-Boston: Brill.
- Erdal, M. (2007). “The Khazar Language”. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by Ben Zvi Institute* (Ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, András Róna-Tas), Leiden-Boston: Brill, s. 75-108.
- Erdal, M. (2011). “Ongin Yazıtı”. *Orhon Yazıtılarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı*, (ed. Ülkü Çelik Şavk), 1. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 363-372.
- Erdal, M. (2013). “Kıtañ-Türk Dil İlişkileri”. *Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ed. Bülent Gül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, s. 193-197.
- Erdal, M. ve G. Kubarev (2019). “Güneydoğu Altay’daki Sarı-Kobi Yazıtı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 30, s. 227-239.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Ergin, M. (1963). *Dede Korkut Kitabı*. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- [ERS] Serebrennikov, B. A. ve R. N. Buzakov, M. V. Mosina (1993). *Erzyansko-Russkiy Slovar’*. Moskva: Russkiy Yazık, Digora.
- [ESİYa II] Rastorguyeva, V. S. ve D. İ. Edel’man (2003). *Etimologičeskiy Slovar’ İranskih Yazıkov*. Tom 2, b-d. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- [ESMYa] Sanjeyev, G. D. ve M. N. Orlovskaya, Z. V. Şevernina (2015-2018). *Etimologičeskiy Slovar’ Mongol’skih Yazıkov*. I-III, Moskva: Institut Vostokovedeniya RAN.
- [ESTYa I] Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovna Glasniye*. Moskva: Nauka.

- [ESTYa II] Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Bukvu "B"*. Moskva: Nauka.
- [ESTYa III] Sevortyan, E. V. (1980). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Bukvi "V", "G" i "D"*. Moskva: Nauka.
- [ESTYa IV] Levitskaya, L. S. (1989). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Bukvi "C", "J", "Y"*. Moskva: Nauka.
- [ESTYa V] Blagova, G. F. (1997). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovi na Bukvi "K", "K̇"*. Moskva: Yazıki Russkoy Kul'turı.
- [ESTYa VI] Blagova, G. F. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovi na Bukvu "K"*. Moskva: İndrik.
- [ESTYa VII] Dıbo, A. V. (2003). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovi na Bukvi "L", "M", "N", "P", "S"*. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- [EWU] Benkö, L. (Ed.) (1993-1997). *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I-III, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fedçenko, B. A. (1915). *Rastitel'nost' Turkestana*. Petrograd.
- Fedorchuk, A. (2007). "New Findings Relating to Hebrew Epigraphic Sources from the Crimea, with an Appendix on the Readings in King Joseph's Letter". *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by Ben Zvi Institute* (Ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, András Róna-Tas), Leiden-Boston: Brill, s. 109-122.
- Fedotov, M. R. (1963). "Ob Arabskih i Persidskih Zaimstvovaniyah v Çuvaşskom Yazıke". *Uçyonıye Zapiski Nauçno-İssledovatel'skogo İnstıtuta Yazıka* 26, s. 89-124.

- Fedotov, M. R. (1965). *İstoriçeskiye Svyazi Çuvaşskogo Yazıka s Yazıkami Ugro-Finnov Povolj'ya i Permi. Ç. 1. Çuvaşsko-Mariyskiye Svyazi*. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Fedotov, M. R. (1968). *İstoriçeskiye Svyazi Çuvaşskogo Yazıka s Voljskimi i Permskimi Finno-Ugorskimi Yazıkami. Ç. 2*. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Fedotov, M. R. (1990). *Çuvaşskomariyskiye Yazıkoviye Vzaimosvyazi*. Saransk: İzdatel'stvo Saratovskogo Universiteta, Saranskiy Filial.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka. I-II*. Çeboksarı: Nauka.
- Fehér, G. (1926). "İmennikät na pärvite bälgarski hanove". *Godişnik na Narodniya Arheologiçeski Muzey*, Sofiya 1926/4, s. 237-313.
- Feoktistov, A. P. (1965). "K Probleme Mordovsko-Tyurkskih Yazıkovih Kontakov". *Etnogenez Mordovskogo Naroda*, (ed. B. A. Ribakov, B. A. Serebrennikov, A. P. Smirnov), Saransk: Mordovskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Fischer, J. E. (1770). *Quæstiones Petropolitanae*. Gottingæ-Gothæ: Dieterich.
- Fischer, J. E. (1995). *Vocabularium Sibiricum (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil*. Ed. János Gulya, (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia 7), Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: Lang.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1959). *Syrjänisches Wörterbuch. I-II*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Franke, H. (1976). "Two Chinese–Khitan Macaronic Poems". *Tractata Altaica: Denis Sinor, Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Merito Dedicata*, (ed. W. Heissig, J. R. Krueger, F. J. Oinas, E. Schütz), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 175-180.

- Frisk, H. (1944). "Etyma Armeniaca". *Göteborgs Högskolas Årsskrift I* (1944: 1), (Acta Universitatis Gotoburgensis), Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag, s. 1-36.
- Fù Màoji 傅懋勳 (Ed.) ve Āxīmù 阿西木, Mǐhǎili 米海力, Sòng Zhèngchún 宋正纯 (2000). *Wéiwú'ěryǔ Luóbùhuà yánjiū* 维吾尔语罗布话研究 / *Uyghur Tilining Lopnur Teleppuzi Ystide Tetqiqat*. 1, Běijīng 北京: Zhōngyāng Mǐnzú Dàxué Chūbǎnshè 中央民族大学出版社.
- Gabain, A. von (1931). "F. W. K. Müllers Uigurica IV". *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1931, 24*, s. 675-727.
- Gabain, A. von (1950). *Alttürkische Grammatik. Mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*. 2. verbesserte Auflage, (Porta Linguarum Orientalium 23), Leipzig: Harrassowitz.
- Gabain, A. von (1950-1955). "Hunnisch-türkische Beziehungen". 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan. Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, İstanbul, s. 14-28.
- Gabain, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1952 Nr. 7), Berlin: Akademie-Verlag.
- Gabain, A. von (1959). "Die Sprache des Codex Cumanicus". *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden: Steiner, s. 46-73.
- Gabain, A. von ve W. Winter (1958). *Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung*. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1956, Nr. 2), Berlin: Akademie-Verlag.

- Garkavets, A. N. (2010). *Kıpçakskiye Pis'mennoe Naslediye. Tom III: Kıpçakskiy Slovar'. Po Armyanopis'mennym Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*. Almatı: Baur, Kasean.
- Garkavets, O. M. (2000). *Urums'kiy Slovník*. Alma-Ata: Baur.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları. İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*. I-III, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Geng, Sh. (1991). "Notes on an Ancient Uighur Official Decree Issued to a Manichaean Monastery". *Central Asiatic Journal* 35, s. 209-230.
- Geng, Sh. ve H.-J. Klimkeit (1988). *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*. Teil I: Text, Übersetzung und Kommentar Teil II: Faksimiles und Indices, In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut, (Asiatische Forschungen 103), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Geng, Sh. ve H.-J. Klimkeit, J. P. Laut (1993). "'Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde'. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit". *Altorientalische Forschungen* 20/1, s. 182-234.
- Geng, Sh. ve J. P. Laut, G.-J. Pinault (2004). "Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels". *Studies on the Inner Asian Languages* 19, s. 29-94.
- Georg, S. (2001). "Türkisch/Mongolisch *tengri* 'Himmel, Gott' und seine Herkunft". *Studia Etymologica Cracoviensia* 6, s. 83-100.
- Georgiev, V. (Red.) (1971-1986). *Bălgarski Etimologičen Rečnik*. I-IV, Sofiya: İzdatel'stvo na Bălgarskata Akademiya na Naukite.
- Gershevitch, I. (1969). "Iranian Nouns and Names in Elamite Garb". *Transactions of the Philological Society* 68/1, s. 165-200.
- Gharib, B. (2004). *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran: Farhang Publications.

- Gippert, J. (2015). "The 'Bun-Turks' in Ancient Georgia". *Studies on Iran and the Caucasus. Presented to Prof. Garnik S. Asatrian on the Occasion of his 60th Birthday*, Leiden: Brill, s. 25-43.
- Gippert, J. (2018). "Sound Systems in Diachrony: Sibilants and Affricates in Udi". *Linguistics Across Africa. Festschrift for Rainer Vossen*. (Ed. Klaus Beyer, Gertrud Boden, Bernhard Köhler, Ulrike Zoch), Köln: Rüdiger Köppe, s. 113-132.
- Gippert, J. ve W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (2008). *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai. I-III*, (Monumenta Palaeographica Medii Aevi. Series Ibero-Caucasica), Turnhout: Brepols.
- Godel, R. (1975). *An Introduction to the Study of Classical Armenian*. Wiesbaden: Reichert.
- Godziński, S. (1985). *Język Średniomongolski. Słowotwórstwo. Odmiana wyrazów. Składnia*. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 258). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Golb, N. ve O. Pritsak (1982). *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca-London: Cornell University Press.
- Golden, P. B. (1975). "The Q'azaro-Hungarian Title / Personal Name *قازار* / 'Ιέλεχ". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1, s. 37-43.
- Golden, P. B. (1980). *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Vol. 1, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Golden, P. B. (1981). "Proto-Bulgarian *σαρακ-τοϛ/-τον*". *Studia Turco-Hungarica. V. Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth-XIth Centuries)*, Budapest, s. 73-77.
- Golden, P. B. (1984). "A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century". *Harvard Ukrainian Studies*, 8/3-4, s. 474-486.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and*

- Early Modern Eurasia and the Middle East*. (Turcologica 9), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Golden, P. B. (1994) [1990]. “The Peoples of the South Russian Steppes”. *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. Denis Sinor, Cambridge: Cambridge University Press, s. 256-284.
- Golden, P. B. (2000). “Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oğurs, Onoğurs and Khazars”. *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique* (Ed. Hans Robert Roemer), *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, T. 1, Berlin: Schwarz, s. 282-302.
- Golden, P. B. (2005). “Khazarica: Notes on Some Khazar Terms”. *Turkic Languages* 9, s. 205-222.
- Golden, P. B. (2012). “Oq and Oğur ~ Oğuz”. *Turkic Languages* 16, s. 155-199.
- Golden, P. B. (2013). “Some Notes on the Etymology of *Sabir*”. *KOINON ΔΩPON: Studies and Essays in Honour of Valery P. Nikonorov on the Occasion of His Sixtieth Birthday presented by His Friends and Colleagues*, (ed. Alexander A. Sinitsyn, Maxim M. Kholod), St. Petersburg: St. Petersburg State University Faculty of Philology, s. 49-55.
- Golden, P. (2016). “The Great King of the Türks”. *Turkic Languages* 20, s. 26-59.
- Golstunskiy, K. F. (1893-1895). *Mongol'sko-Russkiy Slovar'*. 1-3, S-Peterburg.
- Gombocz, Z. (1901). “Szószármaztatások”. *Nyelvtudományi Közlemények* 31, s. 243-249.
- Gombocz, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki: Société Finno-Ougrienne.
- Gorelova, L. M. (2002). *Manchu Grammar*. (Handbook of Oriental Studies, Section Eight, Central Asia 7), Leiden-Boston-Köln: Brill.

- Granberg, A. (2009). "Classification of the Hunno-Bulgarian Loan-Words in Slavonic". *Swedish Contributions of the Fourteenth International Congress of Slavists (Ohrid, 10-16 September 2008)*, Ed. Per Ambrosiani, (Umea Studies in Language & Literature 6), Umeå University, s. 19-31.
- Grégoire, H. (1934). "Les Sources Épigraphiques de l'Histoire Bulgare". *Byzantion* 9/2, s. 745-786.
- [GRMS] Baskakov, N. A. (Red.) (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Gröber, B. ve L. Müller (1986). *Vollständiges Wörterverzeichnis zur Nestorchronik. Vierte (=letzte) Lieferung*. München: Fink.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Copenhagen: Munksgaard.
- Grube, W. (1896). *Die Sprache und Schrift der Jučen*. Leipzig: Harrassowitz.
- Grube, W. (1900). *Goldisch-Deutsches Wörterverzeichnis*. (Dr. Leop. v. Schrenk's Reisen und Forschungen im Amur-Lande, Anhang zum III. Bande, Zweite Lieferung, Linguistische Ergebnisse), St. Petersburg.
- Gruzov, L. P. (1969). *İstoriçeskaya Grammatika Mariyskogo Yazıka. Vvedeniye i Fonetika*. Yoşkar-Ola: Mariyskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Gukasyan, V. (1974). *Udinsko-Azerbaydjansko-Russkiy Slovar'*. Baku: Elm.
- Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gumilyov, L. N. (2004). *Drevnie Tyurki*. Moskva: İzdatel'stvo AST.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Gültekin, M. ve M. A. Yoldaş (2002). *Afganistan Özbekçesi-Türkçe Sözlük*. Ankara: Nobel.
- Gündoğdu, E. (2002). “İsimden Fiil Türeten +çı-/+çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri”. *G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22/3, s. 171-182.
- Güner, G. (2011). “Kutadgu Bilig’de Geçen ‘Simiş’ Kelimesi Üzerine Düşünceler”. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 6/2, s. 467-472.
- Güner, G. (2012). “Sukıngu ‘Banyo’ Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Yeni Görüşler”. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/2, s. 577-582.
- Güner, G. (2017). *Resûlî Sözlüğü’nün Türkçe Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit.
- Gürsoy-Naskali, E. ve H. Halén (1991). *Cumucica & Nogaica. G. J. Ramstedt’s Kumyk Materials edited and translated by Emine Gürsoy-Naskali, G. J. Ramstedts nogajische Materialien bearbeitet und übersetzt von Harry Halén*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 208), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Hacıeminoğlu, N. (1968). *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*. (İstanbul Üniversitesi Yayınları 1378), İstanbul.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 3405), Ankara.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca’an (Yüan-ch’ao Pi-shi)*. *Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Harrassowitz.
- Hajdú, P. (1988). “Die samojedischen Sprachen”. *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Languages*, (ed. Denis Sinor), Leiden-New York-København-Köln: Brill, s. 3-40.

- Halasi-Kun, T. (1975). *Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian, I. Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1, s. 155-210.
- Halikov, A. (1988). “Runičeskite Znatsi i Nadpisi ot Voljka Bălgariya i tehните dunavski paraleli”. *Arheologiya* 30/3, s. 47-53.
- Hamilton, J. (1986). *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*. I-II, Paris: Peeters.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası. Kalyanamkara ve Papamkara*. (Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan), (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 11), Ankara: Simurg.
- Hamzayev, M. Ya. (Red.) (1962). *Slovar’ Turkmenskogo Yazıka*. Aşhabad: İzdatel’stvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR.
- Hán Jiànyè 韩建业 ve Mǎ Chéngjùn 马成俊 (Ed.) (2010). *Salarçe-Uygurçe-Xenzuče Luğet 撒维汉词典 Saweihancidian*. Beijing: Mínzú chūbǎnshè 民族出版社.
- Haneda, T. (1932). “À Propos d’un Texte Fragmentaire de Prière Manichéenne en Ouïgour Provenant de Tourfan”. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 6, s. 1-21 (Tekrar baskı: (1958) *Recueil des Œuvres Posthumes de Tôru Haneda II. Etudes Religieuses et Linguistiques*, (Oriental Research Series 3,1), Kyôto: Tôyôshi-Kenkyû-Kai, s. 86-108).
- Hangin, G. (1986). *A Modern Mongolian-English Dictionary*. With John R. Krueger, Paul D. Buell, William V. Rozycki, Robert G. Service, (Uralic and Altaic Series 150), Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.
- Hansen, P. A. (2005). *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Volumen III: Π-Σ. (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker [SGLG] 11/3), Berlin-New York: Walter de Gruyter.

- Harmatta, J. (1951). “The Golden Bow of the Huns”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1/1-2, s. 107-151.
- Harmatta, J. (1992). “Az onogur vándorlás”. *Magyar Nyelv* 88/3, s. 257-272.
- Harmatta, J. (1997). “A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban”. *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest: Balassi Kiadó, s. 119-140.
- Harrison, K. D. (2001). *Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yale Üniversitesi, New Haven, Connecticut.
- Ḥasandüst, M. (2014/2015) [1393]. *Farhang-i Rişe-şenāḥti-yi Zabān-i Fārsi*. 1-5, Tehrān: Farhangistān-i Zabān wa Adab-i Fārsī.
- Hauenschild, I. (1989). *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden. Mit den deutschen, englischen und russischen Bezeichnungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hauenschild, I. (1994). “Botanica im *Dīvān luġāt at-turk*”. *Journal of Turkology* 2/1, s. 25-100.
- Hauenschild, I. (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*. (Turcologica 53), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hauenschild, I. (2006). *Botanica und Zoologica im Babur-name. Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung*. (Turcologica 66), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hauenschild, I. (2016). *Türksprachige Gräsernamen. Eine lexikologische Untersuchung nebst Glossar*. (Turcologica 109), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hauer, E. (2007). *Handwörterbuch der Mandschusprache*. 2., durchgesehene und erweiterte Auflage, (ed. Oliver Corff), Wiesbaden: Harrassowitz.

- Hazai, G. (1975). "Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches". *Altorientalische Forschungen* 3, s. 91-108.
- Helimski [Helimskij], E. [Ye.] (1986). "Etymologica 1-48 (Materialı po Etimologii Matorsko-Taygiysko-Karagasskogo Yazıka)". *Nyelvtudományi Közlemények* 88, s. 119-143.
- Helimski, E. (1987). "Two Mator-Taigi-Karagas Vocabularies from the 18th Century". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 81, s. 49-132.
- Helimski [Helimskij], E. [Ye.] (1992-1993). "Etymologica 49-79. Materialı po Etimologii Matorsko-Taygiysko-Karagasskogo Yazıka". *Nyelvtudományi Közlemények* 93, s. 101-123.
- Helimski, E. (1995). "Samoyedic Loans in Turkic: Check-List of Etymologies". *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen: Beiträge des internationalen Symposiums, Berlin, 7. bis 10. Juli 1992*, (ed. Barbara Kellner-Heinkele, Marek Stachowski), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 75-95.
- Helimski, E. (1997). *Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis - Grundzüge der Grammatik - Sprachgeschichte*. (unter Mitarbeit von Beáta Nagy), Szeged.
- Helimski, E. (2005). "The 13th Proto-Samoyedic Vowel". *Mikola-Konferencia 2004*, (ed. Beáta Wagner-Nagy), Szeged: SzTE Department of Finno-Ugristics, s. 27-39.
- Helimski, E. ve M. Stachowski (1995). "Turco-Samoiedica". *Folia Orientalia* 31, s. 39-52.
- Henning, W. B. (1940). *Sogdica*. (James G. Forlong Fund 21), London: Royal Asiatic Society.
- Henning, W. B. (1952). "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14/3, *Studies Presented to Vladimir Minorsky by His Colleagues and Friends*, s. 501-522.
- Hermanns, M. (1951). "The Uigur and Angar Language in Kan Su, China". *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* 26, s. 192-213.

- Hesche, W. ve W.-D. Hildebrandt, A. Thermann (1979). “Das Moyolî in Badachschan (Afghanistan)”. *Central Asiatic Journal* 23/3-4, s. 176-236.
- Hesselbäck, A. (2005). *Tatar and Chuvash Code-copies in Mari*. (Studia Uralica Upsaliensia 35), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Hewsen, R. H. (1992). *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*. *The Long and the Recensions*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients: Reihe B, Geisteswissenschaften 77), Wiesbaden: Reichert.
- Hirth, F. (1901). “Hunnenforschungen”. *Keleti Szemle* 2, s. 81-91.
- Homiç, L. V. (1954). *Nenetsko-Russkiy Slovar'*. Leningrad: Gosudarstvennoye Uçebno-Pedagoğičeskoye İzdatel'stvo.
- Honti, L. (1993). *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. (Bibliotheca Uralica 11), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Honti, L. (2017). *A Magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196), Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Horn, P. (1893). *Grundriss der neupersischen Etymologie*. (Sammlung indogermanischer Wörterbücher IV), Strassburg: Trübner.
- Hovdhaugen, E. (1975). “The Phonemic System of Early 18th Century Chuvash”. *Central Asiatic Journal* 19, s. 274-286.
- Howorth, Sir H. H. (1892). “The Sabiri and the Saroguri”. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, s. 613-636.
- [HRS] Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. *Hakas-Orıs Söstitk*. Novosibirsk: Nauka.
- [HTS] Gürsoy-Naskali, E. ve V. Butanayev, A. İsina, E. Şahin, L. Şahin, A. Koç (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- [HTsch] Erdal, M. ve I. Nevskaya, H. Nugteren, M. Rind-Pawłowski (2013). *Handbuch des Tschalkantürkischen. Teil 1: Texte und Glossar.* (Turcologica 97,1), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hu, Zhen-hua ve G. Imart (1987). *Fu-yü Gırgıs: A Tentative Description of the Easternmost Turkic Language.* (Papers on Inner Asia 8), Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies.
- Hu, Zhenhua ve Huang Renhua (1984). *Gāochāng guǎn zá zì* 高昌馆杂字. *İdiqut Mähkimisi Sözlügi.* Beijing: Millätlär Näşriyatı.
- Huaiyu Chen (2014). “Religion and Society on the Silk Road: The Inscriptional Evidence from Turfan”. *Early Medieval China: A Sourcebook*, (ed. Wendy Swartz, Robert Ford Company, Yang Lu, Jessey J. C. Choo), New York: Columbia University Press, s. 176-193.
- Huyse, P. (1999). *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ). Band 2.* (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part III Pahlavi Inscriptions, Vol. I Royal Inscriptions, with their Parthian and Greek Versions, Texts I), London: School of Oriental and African Studies.
- Hübschmann, H. (1895). *Persische Studien.* Strassburg: Trübner.
- Hübschmann, H. (1897). *Armenische Grammatik. I. Theil. Armenische Etymologie.* (Bibliothek indogermanischer Grammatiken, Band VI), Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Hübschmann, H. (1904). *Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte.* (Sonderabdruck aus dem 16. Bande der Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und W. Streitberg), Straßburg: Trübner.
- Ianbay, I. (2016). *Krimchak Dictionary.* Wiesbaden: Harrassowitz.
- Itabashi, Y. (2003). “A Study of the Historical Relationship of the Koguryo Language, the Old Japanese Language, and the Middle Korean Language on the Basis of Fragmentary Glosses Preserved as Place Names in the Samguk Sagi”.

- Perspectives on the Origin of the Japanese Language*, (ed. T. Osada, A. Vovin, K. Russell), Kyoto: International Research Center for Japanese Studies, s. 131-185.
- Ivanovskiy, A. O. (1982). *Mandjurica I. Specimens of the Solon and the Dagur Languages*. (Debter, Deb-ther, Debtelin, Materials for Central Asiatic and Altaic Studies 2), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- İsanbayev, N. İ. (1989). *Mariysko-Tyurkskiye Yazıkoviye Kontaktı. Çast' Pervaya. Tatarskiye i Başkirskiy Zaimstvovaniya*. Yoşkar-Ola: Mariyskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- İsanbayev, N. İ. (1994). *Mariysko-Tyurkskiye Yazıkoviye Kontaktı. Çast' Vtoraya. Slovar' Tatarskih i Başkirskih Zaimstvovaniy*. Yoşkar-Ola.
- İvanov, Vyaç. Vs. (1988). “K Probleme Toharo-Altayskih Leksiçeskih Svyazey”. *Voprosı Yazıkoznaniya* 1988/4, s. 99-102.
- İzbudak, V. (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Jaba, M. A. (1879). *Dictionnaire Kurde-Français*. St.-Pétersbourg.
- Jacques, G. (2010). “[Tanıtma] *The Khitan Language and Script*. By Daniel Kane. Leiden: Brill, 2009. Pp. xiv, 306.”. *Diachronica* 27/1, s. 157-165.
- Janhunen, J. (1977). “Samoyed-Altaic Contacts: Present State of Research”. *Altaica. Proceedings of the 19th Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Held in Helsinki 7-11 June 1976*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 123-129.
- Janhunen, J. (1983). “On Early Indo-European-Samoyed Contacts”. *Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 185*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 115-127.
- Janhunen, J. (1986). “Siberian Shamanistic Terminology”. *Traces of the Central Asian Culture in the North, Finnish-Soviet Joint Scientific Symposium, Held in Hanasaari, Espoo, 14-21*

- January 1985*, (ed. Ildikó Lehtinen), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 97-117.
- Janhunen, J. (1998). “Samoyedic”. *The Uralic Languages*, (ed. Daniel Abondolo), London: Routledge, s. 357-379.
- Janhunen, J. (2003). “Proto-Mongolic”. *The Mongolic Languages*, (ed. Juha Janhunen), London-New York: Routledge, s. 1-29.
- Janhunen, J. (2005). “Tungusic: An Endangered Language Family in Northeast Asia”. *International Journal of the Sociology of Language* 173, s. 37-54.
- Janhunen, J. (2007). “The Primary Laryngeal in Uralic and Beyond”. *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 253), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 203-227.
- Janhunen, J. (2009). “Proto-Uralic—What, Where, and When?”. *Quasquicentennial of the Finno-Ugrian Society*, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 258), Helsinki: Société Finno-Ougrienne, s. 57-78.
- Janhunen, J. A. (2012a). “Khitan: Understanding the Language Behind the Scripts”. *Scripta* 4, s. 107-132.
- Janhunen, J. A. (2012b). “The Expansion of Tungusic as an Ethnic and Linguistic Process”. *Recent Advances in Tungusic Linguistics*, (ed. Andrej L. Malchukov, Lindsay J. Whaley), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 5-16.
- Janhunen, J. (2013). “The Tungusic Languages: A History of Contacts”. *Current Trends in Altaic Linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday*. (Ed. Kim Juwon, Ko Dongho), Seoul: Altaic Society of Korea.
- Janhunen, J. (2016). “Reconstructio Externa Linguae Ghiliacorum”. *Studia Orientalia* 117, s. 3-27.

- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. (Lunds Universitets Årsskrift N.F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4), Lund: CWK Gleerup.
- Johanson, L. (1976). "Das tschuwaschische Aoristthema". *Orientalia Suecana* 23-24 (1974-1975), s. 106-158.
- Johanson, L. (1998). "The History of Turkic". *The Turkic Languages*, (ed. L. Johanson, É. Á. Csató), London-New York: Routledge, s. 81-125.
- Johanson, L. (2000). "Linguistic Convergence in the Volga Area". *Studies in Slavic and General Linguistics* 28, Languages in Contact, s. 165-178.
- Joki, A. J. (1952). *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 103), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Joki, A. J. (1953). *Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache*. (Studia Orientalia XIX:1), Helsinki.
- Joki, A. J. (1973). *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Joki, A. J. (1975). "Über einige Zahlwörter im Samojedischen". *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Tallinnae Habitus. 17.-23. VIII 1970. Pars I: Acta Linguistica*, Tallinn: Valgus, s. 729-732.
- Jürayev, B. (1969). *Yükori Kaşkadaryo Özbek Şevalari (Tasnif, Tekstlar va Luğat)*. Toşkent: Fan.
- Justi, F. (1895). *Iranisches Namenbuch*. Marburg: Elwert.
- [K] Kowalewski, J. É. (1844-1849). *Dictionnaire Mongol-Russe-Français*. 1-3, Kasan: Imprimerie de l'Université.
- Kaçalin, M. S. (1997). "Hüseynoğlu Hasan'ın Dört Dilli Sözlüğü: Şamilü'l-Luğa". *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, s. 55-122.
- Kahraman, S. A. ve Y. Dağlı, R. Dankoff, Z. Kurşun, İ. Sezgin (2011). *Evlüyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. Evliyâ*

- Çelebi Seyahatnâmesi 1. 1-6. Kitaplar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kakuk, S. [Zs.] (1962). "Un Vocabulaire Salar". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 14, s. 173-196.
- Kakuk, Zs. (1991). "Ein krimkaraimisches Wörterverzeichnis". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 45/2-3, s. 347-401.
- Kakuk, Zs. (1996). *Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos*. Szeged.
- Kakuk, Zs. (1999). *Kasantatarisches Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos*. Unter Mitwirkung von Imre Baski, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kakuk, Zs. (2012). *Krimtatarisches Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos*. (Studia uralo-altaica 50), Szeged.
- Kalay, E. (1998). *Edirne İli Ağızları. İnceleme-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kallio, P. (2004). "Tocharian Loanwords in Samoyed?". *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen. Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag*. (Ed. Irma Hyvärinen, Petri Kallio, Jarmo Korhonen, Leena Kolehmainen). Helsinki: Société Néophilologique, s. 129-137.
- Kałużyński, S. (1962a). "Jakutische Wortforschungen: Einsilbige Stämme". *Central Asiatic Journal*, 7, s. 179-191.
- Kałużyński, S. (1962b). *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*. Warszawa-'s-Gravenhage: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Mouton & Co.
- Kałużyński, S. (1968). "Issledovaniya po Morfologii Yakutskogo Yazıka". *Rocznik Orientalistyczny* 31, s. 107-119.
- Kałużyński, S. (1971). "Solonisches Wörterverzeichnis. Nach F. V. Muromskis handschriftlichen Sprachaufzeichnungen (I)". *Rocznik Orientalistyczny* 34/1, s. 39-77, (II) *Rocznik Orientalistyczny* 34/2, s. 15-56.

- Kałużyński, S. (1977). *Die Sprache des mandschurischen Stammes Sibe aus der Gegend von Kuldscha. I. Band. 1. F. Muromskis Sibenische Texte. 2. Wörterverzeichnis.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kałużyński, S. (1982). “Einige tungusische Lehnwörter im Jakutischen”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 36/1-3, s. 261-269.
- Kałużyński, S. [Kalujin'ski, Stanislav] (1986). “Etimologičeskiye İssledovaniya po Yakutskomu Yazıku. Dvuslojniye Osnovı (VIII)”. *Rocznik Orientalistyczny* 45/1, s. 79-99.
- Kane, D. (1989). *The Sino-Jurchen Vocabulary of the Bureau of Interpreters.* Ed. Denis Sinor, (Uralic and Altaic Series 153), Indiana: Indiana University.
- Kane, D. (2009). *The Kitan Language and Script.* (Handbook of Oriental Studies, Section Eight, Central Asia 19), Leiden-Boston: Brill.
- Kannisto, A. (1925). “Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17/1-3, s. 1-264.
- Kannisto, A. (2014). *Wogulisches Wörterbuch.* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV), Helsinki: Société Finno-Ougrienne Kotimaisten Kielten Keskus.
- Kara, Gy. (1990). “Zhiyuan Yiyu. Index Alphabétique des Mots Mongols”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 44/3, s. 279-344.
- Kara, Gy. (2009). *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin Sang. A Middle Mongol Version of the Tibetan Sa skya Legs bshad. Mongol-English-Tibetan.* With the assistance of Marta Kiripolská, (Brill's Inner Asian Library 23), Leiden-Boston: Brill.
- Kara, G. ve P. Zieme (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung.* (Berliner Turfantexte VII), Berlin: Akademie-Verlag.

- Kara, G. ve P. Zieme (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas 'Tiefer Weg' von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. (Berliner Turfantexte VIII), Berlin: Akademie-Verlag.
- Kara, Gy. ve P. Zieme, L. Tugusheva (2022). *Avalokiteśvara-Sūtras*. (Berliner Turfantexte L), Turnhout: Brepols.
- Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı (Giriş - Metin - Aktarma - Açıklamalar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı. (Kitâb Hilvetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân) (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*. İstanbul: Kesit.
- Karagözlü, S. ve M. Salan (2022). *İmām Cemālu'd-dīn ebū Muḥammed 'Abdullah et-Turkī. Kitābu Bulḡatu'l-Muṣṭāk fi Luḡāti't-Turk ve'l-Ḳifçāḳ. Kastamonu Nüshası (Giriş, İnceleme, Tıpkıbasım ve Transkripsiyon, Dizin)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Karatay, O. (2010). "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 10/1, s. 99-116.
- Karatay, O. (2018). *Bulgarlar. Yitik Bir Türk Kavmi*. İstanbul: Ötüken.
- Károly, L. (2001). "On the Old Turkic Verb *īr-* 'to make a notch, or breach' and its Derivatives". *Néptörténet — Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. (Ed. László Károly, Éva Kincses Nagy). Szeged: SZTE BTK, Altajisztikai Tanszék, s. 71-85.
- Kasai, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. (Berliner Turfantexte XXVI), Turnhout: Brepols.
- Kasai, Y. (2011). *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*. (Berliner Turfantexte XXIX), Turnhout: Brepols.
- Kasai, Y. (2014). "The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th-9th Century.

- Focused on the Original Word Transcribed as *Tujue* 突厥”. *Studies on the Inner Asian Languages* 29, s. 57-135.
- Kasai, Y. (2017). *Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī Elementen*. Unter Mitarbeit von Hirotoshi Ogihara, (Berliner Turfantexte XXXVIII), Turnhout: Brepols.
- Katz, H. (2003). *Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen. Aus dem Nachlaß herausgegeben von Paul Widmer, Anna Widmer und Gerson Klumpp*. (Indogermanische Bibliothek, Dritte Reihe), Heidelberg: Winter.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaya, C. (2008). *Uygur Harfli Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi: Giriş, Tıpkıbasım, Metin, Çeviri, Notlar ve Dizinler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. (Gözden geçirilmiş 2. baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaydarov, A. (1958). *Parniye Slova v Sovremennom Uygurskom Yazıke*. Alma-Ata: Nauka.
- Kázmér, M. (1993). *Régi Magyar Családnevek Szótára: XIV- XVII. Század*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- [KBRS] Suyunçev, H. İ. (1989). *Karaçayevo-Balkarsko-Russkiy Slovar’*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Kecske méti, I. (1965). “H. Paasonen’s tatarisches Dialektwörterverzeichnis”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 66/3, s. 1-47.
- Kempf, B. (2013). *Studies in Mongolic Historical Morphology. Verb Formation in the Secret History of the Mongols*. (Turcologica 95), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kempf, B. (2015). “An Etymological Dictionary of the Buryat Language”. *Acta Linguistica Petropolitana* 11/3, s. 209-226.
- Keresztes, L. (1986). *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial*. Szeged.

- [KEWT] Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Khabtagaeva, B. (2001). "Colour Names and Their Suffixes. A Study on the History of Mongolian Word Formation". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 54/1, s. 85-165.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. (Turcologica 81), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Khabtagaeva, B. (2017). *The Ewenki Dialects of Buryatia and Their Relationship to Khamnigan Mongol*. (Tunguso-Sibirica 41), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Khabtagaeva, B. (2019). *Language Contact in Siberia. Turkic, Mongolic, and Tungusic Loanwords in Yeniseian*. (Languages of Asia 19), Leiden-Boston: Brill.
- Khasbaatar vd. (1985) [1986]. *Mongğor kelen-ü üges / Tüzüü cihui* 土族语词汇. Hohhot.
- [KhM] Doerfer, G. (1971). *Khalaj Materials*. With the collaboration of Wolfram Hesse, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan, (Uralic and Altaic Series 115), Bloomington-The Hague, The Netherlands: Indiana University-Mouton & Co.
- [KırgRS] Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar'*. 1-2, Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kırgızskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- Kızlasov, İ. L. (1990). *Drevnetyurkskaya Runičeskaya Pis'mennost' Yevrazii (Opit Paleografičeskogo Analiza)*. Moskva: Institut Arheologii AN SSSR.
- Kızlasov, İ. L. (1994). *Runičeskiye Pis'mennosti Yevraziyskih Stepey*. Moskva: Vostočnaya Literatura.
- Kibirov, Ş. ve Yu. Tsunvazo (1961). *Uygursko-Russkiy Slovar'*. Alma-Ata: İzdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR.
- Kim, H. J. (2013). *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. New York: Cambridge University Press.

- Kincses-Nagy, É. (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. (Turcologica 115), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kirchner, M. (1992). *Phonologie des Kasachischen. Untersuchungen anhand von Sprachaufnahmen aus der kasachischen Exilgruppe in Istanbul. Teil 1: Untersuchung, Teil 2: Texte*. (Turcologica 10), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kirillova, L. Ye. (2008). *Udmurtsko-Russkiy Slovar'*. İjevsk.
- Kiyose, G. N. (1977). *A Study of the Jurchen Language and Script. Reconstruction and Decipherment*. Kyoto: Hōritsubunka-sha.
- [KKRS] Baskakov, N. A. (Red.) (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- Klimov, G. A. ve M. Ş. Halilov (2003). *Slovar' Kavkazskih Yazıkov. Sopotavlenniye Osnovnoy Leksiki*. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Klyaçtornıy, S. G. (1975). "Runiçeskiye Nadpisi iz Kurgana Arjan II". *Pervobıtnaya Arheologiya Sibiri*, Leningrad: Nauka, s. 184-185.
- [KmkRS] Bammatov, Z. Z. (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Knüppel, M. (2010). "Nochmals zu alttürkisch *šaman*". *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 62/1, s. 77-80.
- Knüppel, M. (2020). *Zur Herkunft des Terminus Šamāne. Etymologie-historische Betrachtungen*. Ulm/Donau: Fabri Verlag.
- Kokovtsov, P. K. (1932). *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X Veke*. Leningrad: Nauka.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıkıa Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv*. Leningrad: Nauka.
- Korenchy, É. (1972). *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kormuşın, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii, Grammatika Tekstologiya*. Moskova: Nauka.

- Kósa, G. (2007). “The Jurchen Shamaness. An Analysis of the First Written Reference to the Word ‘Shaman’”. *Shaman* 15/1-2, s. 117-128.
- [KOsm II] Bang, W. (1919). “Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. 2. Mitteilung: Über einige schallnachahmende Verba”. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1919, Nr. 5), Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- [KOsm IV] Bang, W. (1921). “Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. 4. Mitteilung: Durch das Possessivsuffix erweiterte Nominalstämme”. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1921, Nr. 2), Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Kotwicz, W. (1953). “Contributions aux études altaïques”. *Rocznik Orientalistyczny* 16 (1950), s. 327-368.
- Kotyk, J. (2021). “Milk, Yogurt and Butter in Medieval East Asia: Dairy Products from China to Japan in Medicine and Buddhism”. *Religions* 12, s. 1-11.
- Kouyoumdjian, M. G. (1970). *A Comprehensive Dictionary Armenian-English*. Beirut: Atlas Press.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- [KPRS] Batalova, R. M. ve A. S. Krivoşekova-Gantman (1985). *Komi-Permyatsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık.
- [KRPS] Baskakov, N. A. ve A. Zajączkowski, S. M. Szapszał (1974). *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık.
- [KRS] Muniyev, B. D. (Red.) (1977). *Kalmitsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.

- Krueger, J. R. (1978-1984). *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary*. I-III, Bloomington: Mongolia Society.
- [KTAS] Qaliyev, F. ve O. Naqısbekov, Ş. Sarıbayev, A. Üderbayev vd. (2005). *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*. Almatı: Arıs.
- [KTTS] *Tolkoviy Slovar' Karakalpakskogo Yazıka / Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi* I-IV (1982-1992). Nukus: Karakalpakstan.
- [KTTTS] Koç, K. ve A. Bayniyazov, V. Başkapan (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Kudara, K. ve P. Zieme (1983). "Uigurische Āgama-Fragmente (1)". *Altorientalische Forschungen* 10, s. 269-318.
- Kudara, K. ve P. Zieme (1990). "Uigurische Āgama-Fragmente (2)". *Altorientalische Forschungen* 17, s. 130-145.
- Kuipers, A. H. (1960). *Phoneme and Morpheme in Kabardian (Eastern Adyghe)*. (Janua Linguarum 8), 's-Gravenhage: Mouton & Co.
- Kuipers, A. H. (1975). *A Dictionary of Proto-Circassian Roots*. Lisse: Peter de Ridder Press.
- Kumahov, M. A. (1981). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Fonetika Adıgskih (Çerkesskih) Yazıkov*. Moskva: Nauka.
- Kúnos, I. (1890). "Kisázsziai török nyelv. I. Brusza-Ajdin vidéki nyelvmutatványok (népdalok)." *Nyelvtudományi Közlemények* 22/2, s. 113-156.
- Kúnos, I. (1902). *Šejx Suleyman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest.
- Kuribayashi, H. (2009). *Word-Index to the Secret History of the Mongols with Chinese Transcriptions and Glosses*. (CNEAS Monograph Series 33), Sendai: Center for Northeast Asian Studies, Tohoku University.
- Kuun, G. (1880). *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro editit prolegomenis*

- notis et compluribus glossariis instruxit.* Budapestini: Scient. Academiae Hung.
- Kümmel, M. J. (2007). *Konsonantenwandel. Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion.* Wiesbaden: Reichert.
- [KW] Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- [L] Lessing, F. D. (Ed.) (1995). *Mongolian-English Dictionary.* Compiled by Mattai Haltod, John Gombojab Hangin, Serge Kassatkin and Ferdinand D. Lessing, 3rd reprinting with minor type-corrections, Bloomington: Mongolia Society.
- La Porta, S. (2013). “Hebrew Loanwords in Armenian”. *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Volume I (A-F), (ed. Geoffrey Khan), Leiden-Boston: Brill, s. 179-180.
- Lakó, Gy. (1968). *Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock.* Bloomington-The Hague, The Netherlands: Indiana University-Mouton & Co.
- Laude-Cirtautas, I. (1961). *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten.* (Ural-Altäische Bibliothek 10), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Laufer, B. (1917). “Origin of the Word Shaman”. *American Anthropologist*, New Series, 19/3, s. 361-371.
- Laut, J. P. ve P. Zieme (1990). “Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Kočo und seine Gemahlin”. *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, ed. Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 27), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 15-36.
- Laut, J. P. ve A. Semet (2021). “Neues zum 18. Kapitel des altuigurischen Maitreyasamiti-Sūtra (Maitrisimit nom bitig)”. *lyuke wmer ra. Indo-European Studies in Honor of Georges-Jean Pinault*, (ed. Hannes A. Fellner, Melanie Malzahn,

- Michaël Peyrot), Ann Arbor-New York: Beech Stave Press, s. 308-318.
- Le Coq, A. v. (1911). *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan mit einer dort aufgenommenen Wörterliste*. (Baessler-Archiv, Beiträge zur Völkerkunde, Beiheft 1), Leipzig-Berlin: Teubner.
- Le Coq, A. v. (1922a). “Eine Liste osttürkischer Pflanzennamen”. *Baessler-Archiv* 6, s. 118-129.
- Le Coq, A. v. (1922b). “Bemerkungen zur türkischen Falknerei (Nachtrag)”. *Baessler-Archiv* 6, s. 114-117.
- Lee, K.-M. ve S. R. Ramsey (2011). *A History of the Korean Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehtisalo, T. (1960). *Samojedische Sprachmaterialien. Gesammelt von M. A. Castrén und T. Lehtisalo*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 122), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Léi, Xuǎnchūn 雷選春 (1992). *Xībù Yùgù Hàncídiǎn* 西部裕固漢詞典. Chéngdū 成都: Sìchuān mínzú chūbǎn shè 四川民族出版社.
- [Leksika] Tenişev, E. R. (Red.) (2001). *Sravnitel'no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika*. Moskva: Nauka.
- Levitskaya, L. S. (1974). “Çuvaşskiye Etimologii”. *Sovetskaya Tyurkologiya* 1974/2, s. 80-84.
- Levitskaya, L. S. (1976). *İstoričeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*. Moskva: Nauka.
- Lewicki, M. (1959). *La Langue Mongole des Transcriptions Chinoises du XIVe Siècle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. II. Vocabulaire-Index*. Wrocław.
- [LGPN I] *A Lexicon of Greek Personal Names. Volume I. The Aegean Islands Cyprus Cyrenaica*. Oxford: Clarendon Press.
- [LGPN V.B] *A Lexicon of Greek Personal Names. Volume V.B Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia*. Oxford: Clarendon Press.

- Lıtkin, V. İ. (1961). *Komi-Yaz'vinskiy Dialekt*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Lıtkin, V. İ. (1964). *İstoriçeskiy Vokalizm Permskih Yazıkov*. Moskva: Nauka.
- Lıtkin, V. İ. (1967). "O Drevnetyurkskih Elementah v Leksike Permskih Yazıkov". *Voprosı Finno-Ugorskogo Yazıkoznaniya. Vıpusk IV*. İjevsk: Udmurtiya, s. 131-142.
- Lıtkin, V. İ. ve Ye. S. Gulyayev (1970). *Kratkiy Etimologiçeskiy Slovar' Komi Yazıka*. Moskva: Nauka.
- Li, Y.-S. (2009). "The Names of Parts of Human Body in Dolgan". *Central Asiatic Journal* 53/2, s. 228-261.
- Li, Y.-S. (2011). *A Study of Dolgan*. (Altaic Languages Series 5), Seoul: Seoul National University Press.
- Li, Y.-S. (2013). "The Names for Small Cattle in the Modern Turkic Languages". *Current Trends in Altaic Linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on His 80th Birthday*, (ed. Kim Juwon, Ko Dongho), Seoul: Altaic Society of Korea, s. 547–598.
- Li, Y.-S. ve M. Ölmez, J. Kim (2007). "Some Newly Identified Words in 'Fuyu Kirghiz' (Part 1)". *Ural-Altaysche Jahrbücher NF* 21, s. 141-169.
- Li, Y.-S. ve L. Ho-young, C. Hyong-won, K. G. Sook, L. D. Eun, M. Ölmez (2008). *A Study of the Middle Chulym Dialect of the Chulym Language*. (Altaic Languages Series 3), Seoul: Seoul National University Press.
- Lidén, E. (1916). *Studien zur tocharischen Sprachgeschichte*. Göteborg: Elander.
- Ligeti, L. (1926-1932). "[Tanıtma] Kai Donner, Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken. Helsingfors 1924. 42 S. (JSFOu LX, 1)". *Kőrösi Csoma-Archivum II*, s. 187-192.
- Ligeti, L. (1938). "Les Voyelles Longues en Turc". *Journal Asiatique* 230, s. 177-204.

- Ligeti, L. (1950). “Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1/1, s. 141-188.
- Ligeti, L. (1961). “A propos des éléments ‘altaïques’ de la langue hongroise”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11/1-2, s. 15-42.
- Ligeti, L. (1965). “Le Lexique Mongol de Kirakos de Gandzak”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 18, s. 241-297.
- Ligeti, L. (1966). “Un Vocabulaire Sino-Ouïgour des Ming. Le Kao-Tch’ang-Kouan Yi-Chou Du Bureau des Traducteurs”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 19/2-3, s. 117-199, s. 257-316.
- Ligeti, L. (1970). “Le Tabghatch, un dialecte de la langue Sien-pi”. *Mongolian Studies*, (ed. Louis Ligeti), Amsterdam, s. 265-308.
- Ligeti, L. (1973). “A propos d’un document ouïgour de l’époque Mongole”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 27/1, s. 1-18.
- Ligeti, L. (1975). “La Théorie Altaïque et la Lexico-Statistique”. *Researches in Altaic Languages: Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held in Szeged, August 22-28, 1971*, (ed. Louis Ligeti), (Bibliotheca Orientalis Hungarica 20), Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 99-115.
- Ligeti, L. (1980). “A propos du Rhotacisme et du Lambdacisme”. *Central Asiatic Journal* 24/2-3, s. 222-250.
- Ligeti, L. (1981). “Khazarian Letter from Kiev and Its Attestation in Runiform Script”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31/1-4, s. 5-18.
- Ligeti, L. (1986). *A Magyar Nyelv Török Kapcsolatai A Honfoglalás Előtt És Az Árpád-Korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Lín, Liányún 林莲云 (1992). *Hàn sālā, sālā hàn cǐhuì* 汉撒拉、撒拉汉语词汇. Chengdu: People's Press of Sichuan.
- Lipiński, E. (1997). *Semitic Languages: Outline of A Comparative Grammar*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 80). Leuven: Peeters.
- Liu, M.-Ts. (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. I-II, (Göttinger Asiatische Forschungen 10), Wiesbaden: Harrassowitz.
- [LLFL] Leumann, M. (1997). *Lateinische Laut- und Formenlehre*. (Handbuch der Altertumswissenschaft: Abt. 2; Teil 2, Lateinische Grammatik von Leumann-Hofmann-Szantyr; Band 1), München: Beck.
- Lot-Falck, É. (1977). “A Propos du Terme Chamane”. *Études Mongoles... et Sibériennes* 8, s. 7-18.
- Lubotsky, A. ve S. Starostin (2003). “Turkic and Chinese Loan Words in Tocharian”. *Language in Time and Space. A Festschrift for Werner Winter on the Occasion of His 80th Birthday*, (ed. Brigitte L. M. Bauer, Georges-Jean Pinault), Berlin-New York: Mouton de Gruyter, s. 257-269.
- Lukoyanov, G. V. (1974). *Mariyskiye Zaimstvovaniya v Çuvaşskom Yazıke*. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Luvсанденев, А. (1957). *Mongol'sko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. (Reprinted with corrections), London-New York: Oxford University Press.
- Maenchen-Helfen, O. J. (1957). “Germanic and Hunnic Names of Iranian Origin”. *Oriens* 10/2, s. 280-283.
- Maenchen-Helfen, O. J. (1970). “Iranian Names of Huns”. *W. B. Henning Memorial Volume*, London: Lund Humphries, s. 272-275.
- Maenchen-Helfen, O. J. (1973). *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*. (Ed. Max Knight), Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.

- Magrufov, Z. M. (Red.) (1981). *Tolkoviy Slovar' Uzbekskogo Yazıka (Üzbek Tilining İzohli Luğati)*. I-II, Moskva: Russkiy Yazık.
- Mallory, J. P. (2015). *The Problem of Tocharian Origins: An Archaeological Perspective*. (Sino-Platonic Papers 259).
- Malov, S. Ye. (1932). “Uygurskiye Rukopisniye Dokumenty Ekspeditsii S. F. Ol'denburga”. *Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR* 1, s. 129-149.
- Malov, S. Ye. (1936). “Talasskiye Epigrafiçeskiye Pamyatniki”. *Materialı Uzkomstarisa*, Vıpusk 6-7, Moskva-Leningrad: Nauka, s. 16-38.
- Malov, S. Ye. (1957). *Yazık Jeltih Uygurov. Slovar' i Grammatika*. Alma-Ata: İzdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR.
- Malov, S. Ye. (1961). *Uygurskiye Nareçiya Sin'tszyana. Teksti, Pervodi, Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturi.
- Malzahn, M. (2011). “Speaking on Tongue – the Tocharian B Nouns with an Oblique Singular in -a”. *Tocharian and Indo-European Studies* 12, s. 83-109.
- Marquart, J. (1914). “Über das Volkstum der Komanen”. *Abhandlungen der Königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Neue Folge Band XIII. Nro. 1*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, s. 25-238.
- Marquart, J. (1961) [1903]. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. 2., unveränderte Auflage, Hildesheim: Olms.
- Marsonne, P. (2011). *La Steppe et l'Empire. La Formation de la Dynastie Khitan (Liao) IVe-Xe Siècle*. Paris: Les Belles Lettres.
- Martirosyan, H. K. (2010). *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 8). London-Boston: Brill.
- Masica, C. P. (1991). *The Indo-Aryan Languages*. (Cambridge Language Surveys), Cambridge: Cambridge University Press.

- Mathews, R. H. (1972). *Mathews' Chinese-English Dictionary*. Revised American Edition, Twelfth Printing, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Matsui, D. (1998). "Uigur Administrative Orders Bearing 'Qutluy-seals'". *Studies on the Inner Asian Languages* 13, s. 1-62.
- Matsui, D. (2004). "Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uigur and Mongol Documents". *Turfan Revisited – The First Century of Research into the Arts and Culture of the Silk Road*, (ed. D. Durkin-Meisterernst, Simone-Christiane Raschmann, Jens Wilkens, Marianne Yaldiz, Peter Zieme), Berlin: Reimer, s. 197-202.
- Matsui, D. (2015). "Old Uigur Toponyms of the Turfan Oases". *Kutadgu Nom Bitig. Festschrift für Jens Peter Laut zum 60. Geburtstag*, ed. Elisabetta Ragagnin, Jens Wilkens, Gökhan Şilfeler, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica 87), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 275-303.
- Matsui, D. (2017). "Mazar Tagh Harabesi'ndeki Eski Türkçe-Çince Bir Lugatçe". *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, Cilt 2, İstanbul: Çantay, s. 679-696.
- Matuz, J. (1972). "Trois Fragments Inconnus de l'Orkhon". *Turcica* 4, s. 15-24.
- Maue, D. (1996). *Alttürkische Handschriften. Teil 1. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland 13, 9), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Maue, D. (2002). "Altbekanntes und Neues: Bruchstücke des uigurischen Almanachs von 1277/78". *Studies on the Inner Asian Languages* 17, (Papers in Honour of Professor Masahiro Shogaito on his 60th Birthday), s. 77-115.
- Maue, D. (2015). *Alttürkische Handschriften. Teil 19. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*. (Verzeichnis der

- Orientalischen Handschriften in Deutschland 13, 27), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Maue, D. ve K. Röhrborn (1985). “Ein ‘buddhistischer Katechismus’ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift (Teil II)”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 135, s. 68-91.
- Mawkanuli, T. (1999). *The Phonology and Morphology of Jungar Tuva*. Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, Bloomington.
- Mawkanuli, T. (2005). *Jungar Tuvan Texts*. (Uralic and Altaic Series 170), Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.
- Meier-Brügger, M. (2003). *Indo-European Linguistics*. With contributions by Matthias Fritz and Manfred Mayrhofer. (Çev. Charles Gertmenian), Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Melioranskiy, P. M. (1900). *Arab Filolog o Turetskom Yazıkë*. Sanktpeterburg: Nauka.
- Melioranskiy, P. M. (1904). “Arab Filolog o Mongol’skom Yazıkë”. *Zapiski Vostochnago Otděleniya İmperatorskago Russkago Arheologičeskago Obşçestva* 15 (1902-1903), S.-Peterburg: Nauka.
- Melles, C. H. (1975). “Un Vocabulaire du Mandchou Préclassique. Le Tongki Fuqa Aqô Xergen-i Bitxe”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 29/3, s. 335-380.
- Mèng Zhidōng 孟志东 (1995). *Yúnnán Qidān Houyì Yánjiū* 云南契丹后裔研究. Běijīng 北京: Zhōngguó Shèhuì Kēxué Chūbǎnshè 中国社会科学出版社.
- Menges, K. H. (1951a). “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”. *Byzantion* 21, s. 85-118.
- Menges, K. H. (1951b). “The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor’ Tale (Slovo O Rylku Igorevë)”. *Word* 7, Sup. 1, s. 1-79.

- Menges, K. H. (1953). "Titles and Organizational Terms of the Qytañ (Liao) and Qara-Qytaj (Śi-Liao)". *Rocznik Orientalistyczny* 17/2, s. 68-79.
- Menges, K. H. (1955). *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkistan II*. (Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1954, Nr. 14), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Menges, K. H. (1965). "Zu einigen ural-altajisch-toxarischen Wortbeziehungen". *Orbis* 14/1, s. 126-137.
- Menges, K. H. (1968). *Tungusen und Ljao*. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 38, 1), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Menges, K. H. (1970). "Etymologika". *W. B. Henning Memorial Volume*. (Asia Major Library), London: Lund Humphries, s. 307-325.
- Menges, K. H. (1974). "Einige Bemerkungen zu türk. Saydaq, Qur und Keş". *Central Asiatic Journal* 43/1, s. 55-69.
- Menges, K. [H.] (1978). "Etymologische Notizen zu Eckmanns mittel-türkischem Tafsīr". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 70, s. 35-52.
- Menges, K. H. (1984). "Tungusica". *Anthropos* 79, s. 545-567.
- Meninski, F. à M. (1680). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae*. I-III, Viennae.
- Mikkola, J. J. (1915). "Die Chronologie der türkischen Donaubolgaren". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/33, s. 1-25.
- Mikola, T. (2004). *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. Szeged: SzTE Finnisch-Ugrisches Institut.
- Miller, R. A. (1976). "Old Japanese Sirō 'Fortress, Citadel'". *Tractata Altaica: Denis Sinor, Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Merito Dedicata*, (ed. W. Heissig, J. R. Krueger, F. J. Oinas, E. Schütz), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 397-415.

- Miller, W. (1927-1934). *Ossetisch-Russisch-Deutsches Wörterbuch*. I-III, (ed. A. Freiman), Leningrad: Nauka.
- Mironov, N. D. ve S. M. Shirokogoroff (1924). “Śramaņa-Shaman. Etymology of the Word ‘Shaman’”. *Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society* 55, s. 105-130.
- Mollova, M. R. (2003). *Doğu Rodop Türk Ağızlarının Sözlüğü. Dictionnaire Dialectologique du Turc du Rhodope de l’Est-Turc-Français*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Molnár, Á. ve P. Zieme (1989). “Ein weiterer uigurischer Erntesegeten”. *Altorientalische Forschungen* 16/1, s. 140-152.
- Monastyrjew, W. (2006). *Jakutisch. Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch)*. (Turcologica 68), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Monier-Williams, Sir M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary. Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford: Clarendon Press.
- Moór, E. (1952). “Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1-2), s. 1-96, (3-4), s. 355-463.
- Moór, E. (1957). “Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte (II.)”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7/1-2, s. 147-168.
- Moór, E. (1960). “Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte (VII.)”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10/3-4, s. 383-421.
- Moravcsik, Gy. (1983). *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. 3., unveränderte Auflage. Leiden: Brill.
- Morgenstierne, G. (1938). *Indo-Iranian Frontier Languages. II. Iranian Pamir Languages (Yidgha-Munji, Sanglechi-Ishkashmi and Wakhi)*. (Institutet for Sammenlignende

- Kulturforskning, Serie B: Skrifter 35), Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Moriyasu, T. (2004). *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße. Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Çev. Christian Steineck, (Studies in Oriental Religions 50), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Moriyasu, T. (2020). *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*. (Berliner Turfantexte XLVI), Turnhout: Brepols.
- Mostaert, A. (1968). *Dictionnaire Ordos*. (Seconde Édition), New York-London: Johnson Reprint Corporation.
- Mostaert, A. (1977). *Le Matériel Mongol du Houa I I Iu 華夷譯語 de Houng-ou (1389)*. I, ed. Igor de Rachewiltz, Anthony Schönbaum, (Mélanges Chinois et Bouddhiques 18), Bruxelles: Institut Belge des Hautes Études Chinoises.
- [MRS] Serebrennikov, B. A. ve A. P. Feoktistov, O. Ye. Polyakov (1998). *Mokşansko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık, Digora.
- [MSzFgE] Lakó, Gy. ve K. Rédei, É. K. Sal (1967-1978). *A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei. Etimológiai Szótár*. I-III, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mueller, G. F. (2003). *Nachrichten über Völker Sibiriens (1732-1742)*. Ed. Eugen Helimski, Hartmut Katz. (Hamburger Sibirische und Finnisch-Ugrische Materialien 2), Hamburg: Institut für Finnougristik/Uralistik der Universität Hamburg.
- Munkácsi, B. (1887). “Újabb Adalékok a Magyar Nyelv Török Elemeihez”. *Nyelvtudományi Közlemények* 21, s. 115-129.
- Munkácsi, B. (1926-1932). “Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes”. *Kőrösi Csoma-Archivum* 2, s. 42-64.
- Munkácsi, B. ve B. Kálmán (1986). *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica* [I]. *Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-Sūtra". Ein vorläufiger Bericht.* (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Cl. 1908, 2), Berlin.
- Müller, G. F. (1759). *Sammlung rußischer Geschichte. Dritter Band, Viertes Stück.* St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Müller, H.-G. (2004). *Reduplikationen im Türkischen. Morphophonologische Untersuchungen.* (Turcologica 56), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Müller, L. (Çev.) (2001). *Die Nestorchronik. Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja.* (Handbuch zur Nestorchronik 4, Forum Slavicum 56), München: Fink.
- [N] Nugteren, H. (2011). *Mongolic Phonology and Qinghai-Gansu Languages.* (Linguistics in Leiden), Utrecht: LOT (Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap).
- Nadjip, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'.* Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Naert, P. (1964). "Contacts lexicaux entre le tokharien et ses voisins non-indoeuropéens". *Orbis* 13/1, s. 253-259.
- Naert, P. (1965). "Contacts lexicaux entre le tokharien et ses voisins non-indoeuropéens II./III.". *Orbis* 14/2, s. 528-545.
- Napol'skih, V. V. (2003). "K Çteniyu tak Nazıvayemoy «Hazarskoy Nadpisi» v Kievskom Pis'me". *Xazarsko-Evreyskiye Dokumentı X Veka, (yaz. Norman Golb, Omel'yan Pritsak), İzdanie 2-e ispravlennoye i dopolnennoe, İerusalim-Moskva: Geşarim-Mostı Kul'turı, s. 221-225.*

- Napolskikh, V. V. (1995). "Uralic 'seven'". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 86, s. 119-128.
- Nauta, A. N. (1985). "Lambdazismus im Tschuwassischen: Gtü. š = Tschuw. l und ś". *Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7-11, 1982*, ed. Gunnar Jarring, Staffan Rosén. (Konferenser 12, Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien), Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 123-144.
- [NBHL] Awetik'ean, G. ve X. Siwrmēlean, M. Awgorean (1836-1837). *Nor Baġirk' Haykazean Lezui*. 1-2, Venice: St Lazar.
- Németh, Gy. (1911/1912). "Kumük és Balkár Szójegyzék (Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis)". *Keleti Szemle* 12, s. 91-153.
- Németh, Gy. (1913). "A török-mongol a-féle hangok fejlődése a csuvasban". *Nyelvtudományi Közlemények* 42, s. 75-85.
- Németh, Gy. (1913/1914). "Über den Ursprung des Wortes Šaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte". *Keleti Szemle* 14, s. 240-249.
- Németh, Gy. (1914). "A török-mongol nyelvviszonyhoz". *Nyelvtudományi Közlemények* 43, s. 126-142.
- Németh, Gy. (1926-1932). "Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch". *Kőrösi Csoma-Archivum* 2, s. 440-447.
- Németh, Gy. (1930). *A Honfoglaló Magyaróság Kialakulása*. Budapest: Hornyánszky.
- Németh, Gy. (1971). "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe". *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21/1-2, s. 1-52.
- Nikolaeva, I. (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*. (Trends in Linguistics, Documentation 25), Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

- Nikolaeva, I. ve M. Tolskaya (2001). *A Grammar of Udihe*. (Mouton Grammar Library 22), Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Nikolayev, S. L. ve S. A. Starostin (1994). *A North Caucasian Etymological Dictionary*. (Ed. S. A. Starostin), Moscow: Asterisk Publishers.
- Norman, J. (1977). “The Evolution of Proto-Tungusic *t to Manchus”. *Central Asiatic Journal* 21/3-4, s. 229-233.
- Norman, J. (2013). *A Comprehensive Manchu-English Dictionary*. With the assistance of Keith Dede and David Prager Branner, Cambridge (Massachusetts)-London: Harvard University Asia Center, Harvard University Press.
- [NRS] Baskakov, N. A. (Red.) (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar’*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo İnostrannih i Natsional’nih Slovarey.
- Nugteren, H. (2020). “Linguistic Aspects of the Term *Shaman* in Northern Eurasia”. *Raptor on the Fist – Falconry, Its Imagery and Similar Motifs Throughout the Millennia on a Global Scale* 2/1, (ed. Oliver Grimm, Karl-Heinz Gersmann, Anne-Lise Tropato), Kiel-Hamburg: Wachholtz, s. 135-145.
- Nugteren, H. (2022). “On the Heels of ägöçäk <ehau’:cakä> in the Old Turkic-Khotanese Glossary”. *International Journal of Old Uyghur Studies* 4/1, s. 21-37.
- Nugteren, H. ve M. Roos (1996). “Common Vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages. The Turkic and Mongolic Loanwords”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 49/1-2, s. 25-91.
- Nugteren, H. ve M. Roos (2006). “Prolegomena to the Classification of Western Yugur”. *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*, ed. Marcel Erdal, Irina Nevskaya, (Turcologica 60), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 99-130.
- Nugteren, H. ve M. Roos (2012). “Turkic Names of Fowl and Waterfowl in Western Yugur and Salar”. *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt. Festschrift für Ingeborg*

- Hauenschild*, ed. Marcel Erdal, Barbara Kellner-Heinkele, Elisabetta Ragagnin, Claus Schönig, (Turcologica 90), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 117-131.
- Oda, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*. (Berliner Turfantexte XXXIII), Turnhout: Brepols.
- Olsen, B. A. (1999). *The Noun in Biblical Armenian. Origin and Word Formation. With Special Emphasis on the Indo-European Heritage*. (Trends in Linguistics, Studies and Monographs 119), Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Olufsen, O. (1905). *The Second Danish Pamir Expedition. A Vocabulary of the Dialect of Bokhara*. (Ed. Dr. Phil. Vilh. Grønbech), København: Gyldendal.
- Onenko, S. N. (1980). *Nanaysko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık.
- [ORS] Baskakov, N. A. (Red.) (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Ogiz.
- Oryol, V. (1997). "O Slavyanskikh İmenah v Evreysko-Hazarskom Pis'me iz Kiyeva". *Palaeoslavica* 5, s. 335-338.
- Ostroumov, N. (1876). *Perviy Opıt Slovarya Narodno-Tatarskogo Yazıka po Vigovoru Kreşçenih Tatar Kazanskoy Gubernii*. Kazan'.
- Ötake, M. (2017). "Reconstructing the Khitan Vowel System and Vowel Spelling Rule through the Khitan Small Script". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2, s. 189-206.
- [OTWF] Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. I-II, (Turcologica 7), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ozolinya, L. V. (2001). *Oroksko-Russkiy Slovar'*. Novosibirsk: SO RAN.
- Ölmez, M. (1995). "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1)". *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, 227-229.

- Ölmez, M. (2002). “Chinesische Lehnwörter in uigurischen Xuanzang-Biographie, Kapitel III”. *Studies on the Inner Asian Languages* 9, s. 171-188.
- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen. Tuvacanın Sözvarlığı. Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 72), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ölmez, M. (2009). “Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri”. *Workshop on Turkish Dialects II, Orient-Institut Istanbul, 18-19 November 2005, Türk Dilleri Araştırmaları* 19, s. 223-304.
- Ölmez, M. (2020). “Üç Kuşak Uygurca Bir Söz: yörgey ‘sarmaşık’”. *International Journal of Old Uyghur Studies* 2/1, s. 61-88.
- Ölmez, M. ve K. Röhrborn (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 34, Xuanzangs Leben und Werk 7), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Önler, Z. (1999). *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifâ. II. Sözlük*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 24), İstanbul: Simurg.
- Özçamkan Ayaz, G. (2020). *Mukaddimetü'l-Edeb. Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 74), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Özkan, S. (2009). *Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat Nüshasında İsimler. Giriş-Metin-Dizin (1a-60a)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına ait Yarı ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Paasonen, H. (1897). *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen*. (Journal de la Société Finno-Ougrienne XV, 2), Helsingfors.
- Paasonen, H. (1902a). “Zur tatarischen Dialektenkunde”. *Keleti Szemle* 3/1, s. 45-54.
- Paasonen, H. (1902b). “Ungarisch-türkische Etymologien”. *Keleti Szemle* 3/2-3, s. 242-244.
- Paasonen, H. (1902c). “Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 2/2, s. 81-137.
- Paasonen, H. (1912/1913-1915/1916). “Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte”. *Keleti Szemle* 13, s. 225-277, *Keleti Szemle* 14, s. 20-74, 249-281, *Keleti Szemle* 15, s. 78-134, *Keleti Szemle* 16, s. 1-111.
- Paasonen, H. (1918). *Die finnisch-ugrischen S-Laute*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 41), Helsinki: Société Finno-Ougrienne.
- Paasonen, H. (1926). *Ostjakisches Wörterbuch. Nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae II), Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.
- Paasonen, H. (1974) [1908]. *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis*. Eingeleitet von A. Róna-Tas, (Studia Uralo-Altaica IV), Szeged.
- Paasonen, H. (1990-1999). *Mordwinisches Wörterbuch*. I-VI, Zusammengestellt von Kaino Heikkilä, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII, 4), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Pallas, P. S. (1776). *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs. Dritter Theil. Vom Jahr 1772 und 1773*. St. Petersburg.

- Palló, M. K. (1959). “Hungaro-Tschuwaschica”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 31, s. 239-258.
- Palló, M. K. (1961). “Die Vertretung ung. sz- (s) < türk. j- in den alten türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 33, s. 128-135.
- Parpola, A. (2012). “The Problem of Samoyed Origins in the Light of Archaeology: On the Formation and Dispersal of East Uralic (Proto-Ugro-Samoyed)”. *Per Urales ad Orientem. Iter Polyphonicum Multilingue. Festschrift Tillägnad Juha Janhunen på hans Sextioårsdag den 12 Februari 2012*, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 287-298.
- Patkanoff, S. (1900). “Über das Volk der Sabiren”. *Keleti Szemle* 1, s. 258-277.
- [PdC] Pavet de Courteille, M. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris: Imprimerie impériale.
- Pedersen, H. (1941). *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung*. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-Filologiske Meddelelser, XXVIII, 1), København: Munksgaard.
- Pedersen, H. (1944). *Zur tocharischen Sprachgeschichte*. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-Filologiske Meddelelser, XXX, 2), København: Munksgaard.
- Pekarskiy, E. K. (1958-1959) [1907-1928]. *Slovar' Yakutskogo Yazıka*. I-III, [Moskva]: Nauka.
- Pelliot, P. (1913). “Sur Quelques Mots d'Asie Centrale Attestés Dans Les Textes Chinois”. *Journal Asiatique* 1, (11e série), s. 451-469.
- Pelliot, P. (1925). “Le mots à h initiale, aujourd'hui Amuie, dans le Mongol, des XIIIe et XIVe siècles”. *Journal Asiatique* 206, s. 193-263.
- Pelliot, P. (1929). “Neuf notes sur des questions d'Asie centrale”. *T'oung Pao*, Second Series, 26/4-5, s. 201-266.

- Pelliot, P. (1949). *Histoire Secrète des Mongols*. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Péntek, J. (2016-2018). *A Moldvai Magyar Tájnnyelv Szótára*. I-II, Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Petkov, K. (2008). *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 5), Leiden-Boston: Brill.
- Petrova, T. Í. (1936). *Ul'çskiy Dialekt Nanayskogo Yazıka*. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatel'stvo.
- Pevnov, A. M. (2012). "The Problem of the Localization of the Manchu-Tungusic Homeland". *Recent Advances in Tungusic Linguistics*, (ed. Andrej L. Malchukov, Lindsay J. Whaley), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 17-40.
- Peyrot, M. (2019). "The Deviant Typological Profile of the Tocharian Branch of Indo-European may be due to Uralic Substrate Influence". *Indo-European Linguistics* 7, s. 72-121.
- Peyrot, M. ve G.-J. Pinault, J. Wilkens (2019). "Vernaculars of the Silk Road – A Tocharian B-Old Uyghur Bilingual". *Journal Asiatique* 307/1, s. 65-90.
- Piispanen, P. S. (2018). "Turkic Lexical Borrowings in Samoyed". *Acta Linguistica Petropolitana* 14/3, s. 357-384.
- Pletnjowa, S. A. (1978). *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga*. Çev. Alexander Häusler, Leipzig: Koehler & Amelang.
- Plöger, A. (1973). *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 8), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1927). "Altaiisch und Urtürkisch". *Ungarische Jahrbücher* 6, s. 94-121.

- Poppe, N. (1927-1928). “Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift”. *İzvestiya Akademii Nauk SSSR* 1927-1928, s. 1009-1040, 1251-1274, 55-80.
- Poppe, N. N. (1931). *Materialı po Solonskomu Yazıku*. Leningrad: Nauka.
- Poppe, N. (1932). “Skizze der Phonetik des Bargu-Burjätischen”. *Asia Major* 7, s. 307-378.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-Adab*. I-II, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Poppe, N. (1957). *The Mongolian Monuments in ḥP'ags-pa Script*. Second edition, Çev. John R. Krueger, (Göttinger Asiatische Forschungen 8), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1960a). “On Some Altaic Loanwords in Hungarian”, *American Studies in Uralic Linguistics*, (Uralic and Altaic Series 1), Bloomington: Indiana University Publications, s. 139-147.
- Poppe, N. (1960b). *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I. Vergleichende Lautlehre*. (Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie 4), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1962). “The Primary Long Vowels in Mongolian”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 63, s. 3-19.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1967). *The Twelve Deeds of Buddha. A Mongolian Version of the Lalitavistara. Mongolian Text, Notes, and English Translation*. (Asiatische Forschungen 23), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1972). “On Some Mongolian Loan Words in Evenki”. *Central Asiatic Journal* 16, s. 95-103.
- Poppe, N. (1981). “On Some Suffixes of Plant Names in Mongolian”. *Zentralasiatische Studien* 15, s. 383-390.

- Poppe, N. (1987) [1955]. *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Second impression, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 110), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Poppe, N. (1991). *Grammar of Written Mongolian*. (4th unrevised printing), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pozdněyev, A. (1911). *Kalmitsko-Russkiy Slovar'*. S.-Peterburg.
- Pray, G. (1775). *Dissertationes Historico-Criticæ in Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum*. Vindobonæ: Bernardus.
- Pritsak, O. (1955). *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pritsak, O. (1966). “СѢ ТАТАРСКЫ АЗЫКЪ”. *Orbis Scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*. (Ed. Dietrich Gerhardt, Wiktor Weintraub, Hans-Jürgen zum Winkel). München: Fink, s. 641-654.
- Pritsak, O. (1982). “The Hunnic Language of the Attila Clan”. *Harvard Ukrainian Studies* VI/4, s. 428-476.
- Pritsak, O. (1989). “The Origin of the Name *Sibir*”. *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, ed. Walther Heissig, Klaus Sagaster, (Asiatische Forschungen 108), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 271-280.
- Pröhle, W. (1909). “Karatschajisches Wörterverzeichnis”. *Keleti Szemle* 10, s. 83-150.
- Pröhle, W. (1914/1915). “Balkarische Studien”. *Keleti Szemle* 15, s. 165-276.
- Pulleyblank, E. G. (1962). “The Consonantal System of Old Chinese”. *Asia Major* 9, s. 58-144, 206-265.
- Pulleyblank, E. G. (1983). “The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times”. *The Origins of Chinese Civilization*, (ed. David N. Keightley), Berkeley: University of California Press, s. 411-466.
- Pulleyblank, E. G. (1990a). “The ‘High Carts’: A Turkish-Speaking People Before the Türks”. *Asia Major*, Third Series, 3/1, s. 21-26.

- Pulleyblank, E. G. (1990b). "The Name of the Kirghiz". *Central Asiatic Journal* 34/1-2, s. 98-108.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Pulleyblank, E. G. (2000a). "The Hsiung-nu". *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*, (ed. Hans Robert Roemer), *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, T. 1, Berlin: Schwarz, s. 52-75.
- Pulleyblank, E. G. (2000b). "The Nomads in China and Central Asia in the Post-Han Period". *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*, (ed. Hans Robert Roemer), *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, T. 1, Berlin: Schwarz, s. 76-94.
- [R] Radloff, W. (1893-1911). *Opit Slovarya Tyurkskih Naręçiy. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. I-IV, Sanktpeterburg: Nauka.
- Rachewiltz, I. de (1982). "The Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-Ching". *Zentralasiatische Studien* 16, s. 7-109.
- Rachewiltz, I. de (2004-2013). *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. I-III, (Brill's Inner Asian Library 7/1-3), Leiden-Boston: Brill.
- Rachewiltz, I. de ve V. Rybatzki (2010). *Introduction to Altaic Philology. Turkic, Mongolian, Manchu*. With the collaboration of Hung Chin-fu, (Handbook of Oriental Studies = Handbuch der Orientalistik, Section Eight, Central Asia 20), Leiden-Boston: Brill.
- Rachmati, G. R. (1930). "Zur Heilkunde der Uiguren". *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1930, Philosophisch-historische Klasse*, Berlin, s. 451-473.

- Rachmati, G. R. (1932). “Zur Heilkunde der Uiguren II”. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1932, Philosophisch-historische Klasse*, Berlin, s. 401-448.
- Rachmati, G. R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1936, Nr. 12), Berlin.
- Radloff, W. (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Leningrad: Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR.
- Rahimi, F. (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. 1-2, Ankara: Akçağ.
- Rahimi, F. (2021). *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Rahmatullayev, Ş. (2000). *Ўzbek Tiliniñ Etimologik Luğati (Turkiy Sўzlar)*. Toşkent: Universitet.
- Ramstedt, G. J. (1902). *Bergtscheremissische Sprachstudien*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 17), Helsingfors.
- Ramstedt, G. J. (1912a). “Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 28/3, s. 1-86.
- Ramstedt, G. J. (1912b). “Zu den samojedisch-altaischen berührungen”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 12/1-3, s. 156-157.
- Ramstedt, G. J. (1914/1915). “Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte [I]”. *Keleti Szemle* 15/1-3, s. 134-150.
- Ramstedt, G. J. (1915/1916). “Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte III”. *Keleti Szemle* 16/1-3, s. 66-84.
- Ramstedt, G. J. (1916-1920). “Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 32, s. 1-10.

- Ramstedt, G. J. (1922-1923). "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 38, s. 3-34.
- Ramstedt, G. J. (1932). "Die Palatalisation in den altaischen Sprachen". *Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ*, Ser. B, 27, (Mélanges de Philologie offerts a M. J. J. Mikkola), s. 239-251.
- Ramstedt, G. J. (1949). *Studies in Korean Etymology*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XCV), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1951). "Alte türkische und mongolische Titel". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55/2, s. 59-82.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II: Formenlehre*. Ed. Pentti Aalto, (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104, 2), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1953-1954). "Additional Korean Etymologies (Collected and edited by Pentti Aalto)". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 57/3, s. 1-23.
- Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I: Lautlehre*. Ed. Pentti Aalto (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104, 1), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rapp, S. H. (2003). *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 601), Louvain: Peeters.
- Raschmann, S.-C. (1998). "Aus den Vorarbeiten F.W.K. Müllers zum Altun Yaruk Sudur". *Bahşi Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags. 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (ed. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez), Freiburg-İstanbul: Simurg, s. 295-304.
- Raschmann, S.-C. (2008). "Baumwoll-Nachlese: Vier alttürkische böz-Dokumente aus dem ARAT-Nachlaß (Istanbul)". *Studies*

- on the Inner Asian Languages 23, Papers in Honour of Professor Takao Moriyasu on His 60th Birthday*, s. 121-150.
- Rásonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. (Üçüncü Baskı), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rásonyi, L. ve I. Baskı (2007). *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*. Bloomington, Indiana: Indiana University, Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.
- Rassadin, V. İ. (1971). *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*. Ulan-Ude.
- Rassadin, V. İ. (2005). *Slovar' Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy*. Sankt-Peterburg: Drofa.
- Rassadin, V. İ. (2010). *Soyotica*. Ed. Béla Kempf, (Studia uraloaltaica 48), Szeged.
- Rassadin, V. İ. (2016). *Tofalarsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'skiy Dom YaSK.
- Raun, A. (1957). "The Chuvash Borrowings in Zyrian". *Journal of the American Oriental Society* 77/1, s. 40-45.
- Raverty, H. G. (1970). *Ṭabaḳāt-i-Nāṣirī. A General History of the Mohammadan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulānā, Minhāj-ud-Dīn, Abū-'Umar-i-'Uṣmān*. I-II, New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation.
- Räsänen, M. (1920). *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XLVIII), Helsinki: Société Finno-Ougrienne.
- Räsänen, M. (1923). *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne L), Helsinki: Société Finno-Ougrienne.
- Räsänen, M. (1939-1940). "Wortgeschichtliches zu den sprachen der Wolga-völker". *Finnisch-Ugrische Forschungen* 26, s. 125-143.

- Räsänen, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. (Studia Orientalia 15), Helsinki.
- Räsänen, M. (1959). “Über die Lederbearbeitung der ural-altaischen Völker”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 31, s. 315-316.
- Rebi, D. (2004). *Kırımçakskiy Yazık. Kırımçaksko-Russkiy Slovar’*. Simferopol’: Dolya.
- Rédei, K. (1970). *Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen*. (Uralic and Altaic Series 109), Bloomington: Indiana University.
- Rédei, K. (1988). “Geschichte der permischen Sprachen”. *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, (ed. Denis Sinor), Leiden-New York-København-Köln: Brill, s. 351-394.
- Rédei [Redei], K. (Red.) (1996). *Şkol’ny Etimologičeskiy Slovar’ Komi Yazıka*. Sıktıvkar: Komi Knijnoye İzdatel’stvo.
- Rédei, K. ve A. Róna-Tas (1972). “A permi nyelvek öspermi-kori bolgár-török jövevényyszavai”. *Nyelvtudományi Közlemények* 74, s. 281-298.
- Rédei, K. ve A. Róna-Tas (1982). “Proto-Permian and Votyak Loan-Words in Chuvash”. *Studies in Chuvash Etymology I*, ed. A. Róna-Tas, (Studia uralo-altaica 17), Szeged, s. 158-179.
- Rédei, K. ve A. Róna-Tas (1983). “Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 37/1-3, s. 3-41.
- Reinhart, J. (1994). “Die tocharischen Entlehnungen im Altaischen und die Chronologie der tocharischen Lautgesetze”. *Tocharisch. Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft Berlin, September 1990*, (ed. Bernfried Schlerath), Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands, s. 73-92.
- [REW] Vasmer, M. (1986-1987). *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. I-IV, Moskva: Progress.

- [RH] Halasi-Kun, T. ve P. B. Golden, L. Ligeti, E. Schütz (2000). *The King's Dictionary. The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung, Zentralasian 4), Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Riese, T. (1998). "Permian". *The Uralic Languages*, (ed. Daniel Abondolo), London-New York: Routledge, s. 249-275.
- Riggs, E. (1847). *A Vocabulary of Words Used in Modern Armenian but Not Found in the Ancient Armenian Lexicons*. Smyrna.
- Ringe, D., Jr. (1996). *On the Chronology of Sound Changes in Tocharian. Volume 1. From Proto-Indo-European to Proto-Tocharian*. (American Oriental Series 80), New Haven/Connecticut: American Oriental Society.
- Robbeets, M. (2015). *Diachrony of Verb Morphology. Japanese and the Transeurasian Languages*. (Trends in Linguistics 291), Berlin: de Gruyter.
- Róna-Tas, A. (1974). "Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen?". *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1961 in Berlin*, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5), Berlin: Akademie Verlag, s. 499-504.
- Róna-Tas, A. (1976a). "Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages". *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, (ed. Gy. Káldy-Nagy), Budapest: Loránd Eötvös University, s. 169-175.
- Róna-Tas, A. (1976b). "A Volga Bulgarian Inscription from 1307". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 30/2, s. 153-186.
- Róna-Tas, A. (1978). "An Unpublished Chuvash Wordlist in the Library of the Hungarian Academy of Sciences". *Oriental Studies* 2, s. 159-173.

- Róna-Tas, A. (1980). "On the Earliest Samoyed-Turkish Contacts". *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum, Turku 20.-27. VIII 1980, Pars III, Dissertationes Symposiorum Linguisticorum*, Turku: Suomen Kielen Seura, s. 377-385.
- Róna-Tas, A. (1982a). "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History". *Chuvash Studies*, ed. András Róna-Tas, (Asiatische Forschungen 79), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 113-169.
- Róna-Tas, A. (1982b), "Loan-Words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash". *Studies in Chuvash Etymology I*, ed. A. Róna-Tas, (Studia uralo-altaica 17), Szeged, s. 66-134.
- Róna-Tas, A. (1988). "Turkic Influence on the Uralic Languages". *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, (ed. Denis Sinor), Leiden-New York-København-Köln: Brill, s. 742-780.
- Róna-Tas, A. (1994). "Turkic Verb-Formative Suffixes in Hungarian". *Journal of Turkology* 2/1, s. 101-118.
- Róna-Tas, A. (1998). "West Old Turkic". *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3-6, 1994*, (ed. Lars Johanson, Éva Ágnes Csató, Vanessa Locke, Astrid Menz, Dorothea Winterling), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 619-626.
- Róna-Tas, A. (1999) [1996]. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. Çev. Nicholas Bodoczky, Budapest-New York: Central European University Press.
- Róna-Tas, A. (2005). "Turkic-Alanian-Hungarian Contacts". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/2, s. 205-213.
- Róna-Tas, A. (2017). "Khitan Studies. I. The Graphs of the Khitan Small Script. 2. The Vowels". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2, s. 135-188.

- Róna-Tas, A. (2019). “Turkic Elements in Khitan”. *Unter dem Bodhi-Baum. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich des 80. Geburtstag überreicht von Kollegen, Freunden und Schülern*, (ed. Zekine Özertural, Gökhan Şilfeler), Göttingen: V & R unipress, s. 293-301.
- Róna-Tas, A. ve S. Fodor (1973). *Epigraphica Bulgarica. A. Volgai Bolgár-Török Feliratok*. (Studia uralo-altaica 1), Szeged.
- Roos, M. E. (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language. Grammar, Texts, Vocabulary*. Doktora Tezi, Leiden Üniversitesi, Hollanda.
- Ross, A. S. C. (1944). “An Indoeuropean-Finnougrian Loanword Problem”. *Transactions of the Philological Society* 1944, s. 45-93.
- Rozycki, W. (1994). *Mongol Elements in Manchu*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 157), Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.
- Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar, Faksimiles*. (Berliner Turfantexte II), Berlin: Akademie Verlag.
- Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 34, Xuanzangs Leben und Werk 3), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rybatzki, V. (1994). “Bemerkungen zur türkischen und mongolischen Metallterminologie”. *Studia Orientalia* 73, s. 193-251.
- Rybatzki, V. (1999). “Turkic Words for ‘Steel’ and ‘Cast Iron’”. *Turkic Languages* 3, s. 56-86.
- Rybatzki, V. (2002). “Die tungusische Metallterminologie”. *Studia Etymologica Cracoviensia* 7, s. 89-126.

- Rybatzki, V. (2011). "Classification of Old Turkic Loanwords in Mongolic". *From Ötüken to İstanbul: 1290 Years of Turkish (720-2010)*, (ed. Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Peter Zieme, Mustafa S. Kaçalın), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, s. 185-202.
- Rybatzki, V. ve Wu K. (2014). "An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China). The Epitaph of Qarı çor tegin". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164/1, s. 116-128.
- Rykin, P. (2012-2013). "The Mongolian Text of the Tyr Trilingual Inscription (1413)". *Ural-Altäische Jahrbücher NF* 25, s. 182-207.
- [S] Svantesson, J.-O. ve A. Tsendina, A. Karlsson, V. Franzén (2005). *The Phonology of Mongolian*. Oxford: Oxford University Press.
- Saarikivi, J. (2022). "The Divergence of Proto-Uralic and Its Offspring". *The Oxford Guide to the Uralic Languages*, (ed. Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik), Oxford: Oxford University Press, s. 28-58.
- Sagart, L. (1999). *The Roots of Old Chinese*. Amsterdam: Benjamins.
- Sağol, G. (1995). *An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. (Part II: Glossary)*. (Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Old Turkish and Persian Inter-linear Qur'an Translations III), Cambridge, Mass.: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- Saitô, Y. (2006). *The Mongolian Words in Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajamî wa Muğalî: Text and Index*. Kyôto: Shoukadoh.
- Salmin, A. (2013). "The Savirs in the Caucasus". *Acta Ethnographica Hungarica* 58/1, s. 197-201.

- Saltaoğlu, C. (2014). “Açıktaş (Talas Tahta Çubuk) Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Önerisi”. *Yazıtlar Dergisi* 1, s. 3-22.
- Sammallahti, P. (1979). “Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 43, s. 22-66.
- Sammallahti, P. (1988). “Historical Phonology of the Uralic Languages with Special Reference to Samoyed, Ugric, and Permian”. *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Languages*, (ed. Denis Sinor), Leiden-New York-København-Köln: Brill, s. 478-554.
- Sándor, K. (1992). “Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic Runic Scripts”. *Altaic Religious Beliefs and Practices. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest June 24-29, 1990*, (ed. Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárközi, Judit Vinkovics), Budapest: Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Department of Inner Asiatic Studies, Eötvös Loránd University, s. 295-299.
- Sardshweladse, S. ve H. Fähnrich (2005). *Altgeorgisch-Deutsches Wörterbuch*. Unter Mitwirkung von Irine Melikishvili und Sopio Sardschweladse. (Handbook of Oriental Studies, Section Eight, Central Asia 12), Leiden-Boston: Brill.
- Sariköse, B. (2008). *Osmanlı Döneminde Sille*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Savatkova, A. A. (2008). *Slovar' Gornomariyskogo Yazıka*. Yoşkar-Ola: Mariyskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Scherner, B. (1977). *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen: Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen*. (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 29), Wiesbaden: Steiner.
- Schmidt [Šmits], P. (1923). “The Language of the Negidals”. *Acta Universitatis Latviensis* 5, s. 3-38.

- Schmidt, P. (1983). "Chinesische Elemente im Mandschu". *Gesammelte Arbeiten zur Tungusologie und Mandjuristik. Mit einem Index*, (ed. Hartmut Walravens), Band 1, Hamburg: Bell, s. 1-184.
- Schmitt, R. (2007). *Grammatik des Klassisch-Armenischen mit sprachvergleichenden Erläuterungen*. 2., durchgesehene Auflage, Innsbruck.
- Schmitt, R. (2016). *Iranisches Personennamenbuch. Band II. Mitteliranische Namen. Faszikel 5: Personennamen in parthischen epigraphischen Quellen*. (Iranische Onomastik 15), Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Schneider, J. (2011). "The Jin Revisited: New Assessment of Jurchen Emperors". *Journal of Song-Yuan Studies* 41, s. 343-404.
- Schott, W. (1844). "Über den Doppelsinn des Wortes Schamane und über den tungusischen Schamanen-Cultus am Hofe der Mandju-Kaiser". *Philologische und historische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, aus dem Jahre 1842*, Berlin: Druckerei der Königl. Akademie der Wissenschaften, s. 461-468.
- Schönig, C. (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*. (Turcologica 47), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schönig, C. (2005). "Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen – Versuch einer Zwischenbilanz". *Ural-Altäische Jahrbücher NF* 19, s. 131-166.
- Schramm, G. (1997). *Ein Damm bricht: Die römische Donaugrenze und die Invasion des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*. München: Oldenbourg.
- Schuessler, A. (2007). *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Schuessler, A. (2009). *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese. A Companion to Grammata Serica Recensa*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

- Schuessler, A. (2014). “Phonological Notes on Hân Period Transcriptions of Foreign Names and Words”. *Studies in Chinese and Sino-Tibetan Linguistics: Dialect, Phonology, Transcription and Text*, ed. Richard VanNess Simmons, Newell Ann Van Auken, (Language and Linguistics Monograph Series 53), Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academia Sinica, s. 249-292.
- Schulze, W. (2001). *The Udi Gospels. Annotated Text, Etymological Index, Lemmatized Concordance*. München: Lincom Europa.
- Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*. Bellingham, Washington: Western Washington University.
- [SDRRD] Aksenova, Ye. Ye. ve N. P. Bel'tyukova, T. M. Koşeverova (1992). *Slovar' Dolgansko-Russkiy i Russko-Dolganskiy*. Sankt-Peterburg: Prosveşçeniye.
- Sebeok, T. A. ve A. Raun (1956). *The First Cheremis Grammar (1775). A Facsimile Edition with Introduction and Analysis*. (Studies in Cheremis 3), Chicago: Newberry Library.
- Sebestyén, I. N. (1952). “Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1/2-4, s. 273-346.
- Seçençoğt (1999). *Kāngjiāyǔ yánjiū* 康家语研究. Shānghǎi.
- Serebrennikov, B. (1957). “Zur Geschichte der a-Laute im Tscheremissischen und Tschuwassischen”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 29, s. 224-230.
- Sergeyev, L. P. (1968). *Dialektologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka. Çávaş Çělhin Dialektologi Slovarë. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo*.
- Setälä, E. N. (1902). “Zur finnisch-ugrischen Lautlehre”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 2/3, s. 219-276.
- Sevortyan, Y. V. (1975). “Türk Dillerinde Kelime Başındaki Ünsüzlerin Düşmesi”. *Bilimsel Bildiriler 1972: Türk Dil Kurumu'nun 40. ve Divan-ü Lûgati't-Türk'ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel*

- Kurultayına Sunulan Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 543-550.
- Shaw, R. B. (1880). *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkestan (Kàshgar and Yarkand). Part II. Vocabulary, Turki-English*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Shimunek, A. E. (2007). *Towards a Reconstruction of the Kitan Language, with Notes on Northern Late Middle Chinese Phonology*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Indiana University, Bloomington.
- Shimunek, A. (2014). “A New Decipherment and Linguistic Reconstruction of the Kitan–Chinese Bilingual Inscription of 1134 A.D.”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 67/1, s. 97-118.
- Shimunek, A. (2017a). *Languages of Ancient Southern Mongolia and North China*. (Tunguso-Sibirica 40), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Shimunek, A. (2017b). “Toward a Decipherment and Linguistic Reconstruction of the 1101 A.D. Kitan Eulogy for Empress Xuanyi, with Notes on Mongolic Cognates: Lines 1–6”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2, s. 253-272.
- Shimunek, A. (2018). “Early Serbi-Mongolic-Tungusic Lexical Contact: Jurchen Numerals from the 室韋 Shirwi (Shih-wei) in North China”. *Philology of the Grasslands. Essays in Mongolic, Turkic, and Tungusic Studies*, (ed. Ákos Bertalan Apatóczy, Christopher P. Atwood, Béla Kempf), Leiden-Boston: Brill, s. 331-346.
- Shiratori, K. (1900). *Über die Sprache des Hiung-nu Stammes und Tung-hu-Stämme*. Tokio: Kokubunsha.
- Shirokogoroff, S. M. (1935). *Psychomental Complex of the Tungus*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.

- Shnitnikov, B. N. (1966). *Kazakh-English Dictionary*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 28), London-The Hague-Paris: Mouton & Co.
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya Preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. (Turcologica 99), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sieg, E. ve W. Siegling, W. Schulze (1931). *Tocharische Grammatik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Simonyi, D. (1957). “Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10/1-2, s. 227-250.
- Sims-Williams, N. (2000). *Bactrian Documents from Northern Afghanistan. I: Legal and Economic Documents*. (Studies in the Khalili Collection III, Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part II Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia, VI: Bactrian), London: Nour Foundation, Azimuth Editions, Oxford University Press.
- Sims-Williams, N. ve É. de la Vaissiere, C. E. Bosworth (2007). “Jabguya”. *Encyclopædia Iranica* 14/3, s. 314-317.
- Sinor, D. (1947). “Autour d’une Migration de Peuples au V^E Siècle”. *Journal Asiatique* 235 (1946-1947), s. 1-77.
- Sinor, D. (1977). “Altaica and Uralica”. *Studies in Finno-Ugric Linguistics in Honor of Alo Raun*. Ed. Denis Sinor, (Indiana University Uralic and Altaic Series 131), Bloomington, s. 319-332.
- Sinor, D. (1980). “Samoyed and Ugric Elements in Old Turkic”. *Harvard Ukrainian Studies III/IV 1979-1980, Part 2, Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, s. 768-773.
- Sinor, D. (1989). “Turkic yer ‘Ground, Place, Earth’ ~ Chuvash *śer* ~ Hungarian *szér*”. *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, (ed. Walther Heissig, Klaus Sagaster), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 329-335.

- Sinor, D. (1995). "On Vessels, Bags, Coffins and Melons Musing Over Turkic *Qap*". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48/3, s. 457-464.
- Sinor, D. (1996). "Some Altaic Terms for Containers". *Proceedings of the 38th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995*, (ed. Giovanni Stary), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 345-357.
- Skaff, J. K. (2012). *Sui-Tang China and Its Turco-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections, 580-800*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Sköld, H. (1925). *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*. (Lunds Universitets Årsskrift N.F. Avd. 1. Bd. 20 Nr. 4), Lund-Leipzig: C. W. K. Gleerup-Harrassowitz.
- Slatarski, W. N. (1918). *Geschichte der Bulgaren. I. Teil. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679-1396)*. (Bulgarische Bibliothek 5), Leipzig: Parlapanoff.
- Sleptsov, P. A. (Red.) (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Solta, G. R. (1960). *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. Eine Untersuchung der indogermanischen Bestandteile des armenischen Wortschatzes*. (Studien zur armenischen Geschichte 9), Wien: Mechitharisten-Buchdruckerei.
- Sorvaçeva, V. A. (Red.) (1961). *Sravnitel'nyy Slovar' Komi-Ziryanskiy Dialektov*. Siktivkar: Komi Knijnoye İzdatel'stvo.
- Sotavalta, A. (1978). *Westlamutische Materialien*. Ed. Harry Halén. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 168), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Soukry, P. A. (1881). *Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée*. Venise: Imprimerie Arménienne.
- [SSTYa] Tsintsius, V. İ. (Red.) (1975-1977). *Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çjurskiy Yazikov. Materialı k Etimologičeskomu Slovaryu*. I-II, Leningrad: Nauka.

- Stachowski, M. (1991). "Einige tofalarische Etymologien vor gemeintürkischem Hintergrund". *Ural-Altäische Jahrbücher NF* 10, s. 99-105.
- Stachowski, M. (1993a). *Dolganischer Wortschatz*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Stachowski, M. (1993b). *Geschichte des jakutischen Vokalismus*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Stachowski, M. (1996a). "Über einige altaische Lehnwörter in den Jenissej-Sprachen". *Studia Etymologica Cracoviensia* 1, s. 91-115.
- Stachowski, M. (1996b). "Einige chakassische Etymologien". *Ural-Altäische Jahrbücher NF* 14, s. 218-230.
- Stachowski, M. (1997). *Dolganische Wortbildung*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Stachowski, M. (1998a). *Dolganischer Wortschatz. Supplementband*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Stachowski, M. (1998b). "Notizen zur schorischen und tschulymischen Etymologie". *Studia Etymologica Cracoviensia* 3, s. 107-123.
- Stachowski, M. (1999). "Uralistisch-Turkologische Überlegungen zur Fledermaus". *Studia Etymologica Cracoviensia* 4, s. 127-136.
- Stachowski, M. (2001). "Homonymie und Polysemie: der Fall von altungarisch *szár* und tscheremissisch *agu*". *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 23, s. 179-186.
- Stachowski, M. (2008). "Some Thoughts on the Proto-Turkic Palato-Velar Nasal". *Türk Dilleri Araştırmaları* 18, s. 375-392.
- Stachowski, M. (2010). "Türkisch *kulak* 'Ohr', *kul* 'Sklave', *kulun* 'Fohlen'". *Studies on the Turkic World. A Festschrift for Professor Stanislaw Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday*, (ed. E. Mańczak-Wohlfeld, B. Podolak), Kraków: Jagiellonian University Press, s. 233-239.

- Starostin, S. A. (1995). “Sravnitel’nyy Slovar’ Yeniseyskiĥ Yazıkov”. *Ketskiy Sbornik. Lingvistika*. Moskva: Vostochnaya Literatura, s. 176-315.
- Starostin, S. A. ve M. Ruhlen (1994). “Proto-Yeniseian Reconstructions, with Extra-Yeniseian Comparisons”. *On the Origin of Languages: Studies in Linguistic Taxonomy*, (yaz. Merritt Ruhlen), Stanford: Stanford University Press, s. 70-92.
- Sary, G. (1990). *Taschenwörterbuch Sibemandschurisch-Deutsch*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sary, G. (2017). “Neue Beiträge zum Sibe-Wortschatz”. *Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of His 60th Birthday*, (ed. M. Németh, B. Podolak, M. Urban), Kraków, s. 703-707.
- Steingass, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Fifth impression, London: Routledge & Kegan Paul Limited.
- Steinitz, W. (1955). *Geschichte des wogulischen Vokalismus*. (Finnisch-ugrische Studien II), Berlin: Akademie-Verlag.
- Steinitz, W. (1965). “Etymologische Beiträge (IV.)”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15/1-2, s. 85-96.
- Steinitz, W. (1966-1993). *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Street, J. (1974). *On the Lexicon of Proto-Altai: A Partial Index to Reconstructions*. Madison, Wisconsin.
- Sūn Bójūn 孙伯君 (2004). *Jīndài nǚzhēnyǔ 金代女真语*. Shěnyáng 沈阳: Liáoníng Mínzú Chūbǎnshè 辽宁民族出版社.
- Sūn Bójūn 孙伯君 ve Niè Hóngyīn 聂鸿音 (2008). *Qìdānyǔ Yánjiū 契丹语研究*. Běijīng 北京: Zhōngguó Shèhuì Kēxué Chūbǎnshè 中国社会科学出版社.

- Sūn Zhú 孙竹 (1990). *Měnggǔ Yǔzú Yǔyán Cídiǎn* 蒙古语族语言词典. Xīníng 西宁: Qīnghǎi Rénmín Chūbǎnshè 青海人民出版社.
- Sunik, O. P. (1985). *Ul'çskiy Yazık. İssledovaniya i Materialı*. Leningrad: Nauka.
- Svantesson, J.-O. (2012). *Cornelius Rahmn's Kalmuck Dictionary*. (Turcologica 93), Wiesbaden: Harrassowitz.
- [SW] Janhunen, J. (1977). *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. (Castrenianumin toimitteita 17), Helsinki.
- Szádeczky-Kardoss, S. (1970). "Kutriguroi". *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband XII, s. 516-520.
- Szalontai, Cs. ve L. Károly (2013). "Runiform Fragments of the Late Avar Period from Hungary". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 66/4, s. 365-396.
- Szalontai-Dmitrieva, J. (1982). "The Etymology of the Chuvash Word *Yumśă* 'Sorcerer'". *Chuvash Studies*, ed. András Róna-Tas, (Asiatische Forschungen 79), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 171-177.
- Szamota, I. ve Gy. Zolnai (1906). *Magyar Oklevél-Szótár*. Budapest: Kiadja Hornyánszky Viktor.
- Şagirov, A. K. (1977). *Etimologičeskiy Slovar' Adıgskih (Çerkesskih) Yazıkov*. I-II, Moskva: Nauka.
- Şahin, E. (2018). "Öğüt Sözcüğü". *Vasiyet ve Öğüt*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Libra, s. 253-262.
- Şapira, D. (2010). "Evrei v Rannee Srednevekov'e v Sosednih s Rossiey Stranah". *İstoriya Evreyskogo Naroda v Rossii*, Tom 1: *Ot Drevnosti Do Ranego Novogo Vremeni*, (ed. A. Kulik), İerusalim-Moskva: Geşarim-Mostı Kul'turı, s. 44-76.
- Şçerbak, A. M. (1961). "Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurkskih Yazıkah". *İstoriçeskoje Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*, Moskva: Nauka, s. 82-172.

- Şçerbak, A. M. (1989). “Les Études Étymologiques”. *Journal of Turkish Studies* 13, (Gerhard Doerfer Festschrift), s. 135-138.
- Şen, S. (2005). “Türkçe’nin ‘Banyo’ Karşılığında Bilinen İlk Sözcüğü: Sukıngu”. *Bilig* 34, s. 83-90.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şneyder, Ye. R. (1936). *Kratkiy Udeysko-Russkiy Slovar’*. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatel’stvo.
- [ŞRRŞS] Kurpeşko-Tannagaşeva, N. N. ve F. Ya. Apon’kin (1993). *Şor-Kazak pazok Kazak-Şor Ürgedik Söstük. Şorsko-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar’*. Kemerovo: Kemerovskoye Knijnoye İzdatel’stvo.
- Škorpil, K. ve P. Nikov (1931). “Nadpisi ot Părvoto Bălgarsko Tsarstvo v İztoçnata Çast’ na Balkanskiya Poluoostrov. Çăst’ III: Nadpisăt ot s. Hambarliy”. *Byzantinoslavica* 3, s. 353-382.
- Talpe, L. (2010). “Some Qidan Words in Chinese Poems”. *Central Asiatic Journal* 54/1, s. 79-91.
- Tarakanov, İ. V. (1982). *Zaimstvovannaya Leksika v Udmurtskom Yazıke. (Udmurtsko-Tyurkskiye Yazıkoviye Kontaktı)*. İjevsk: Udmurtiya.
- [TatTS] Ganiyev, F. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.
- Tavkul, U. (1994). “Başhüyük’ten Derlenen Karaçayca Sözcükler”. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1989, s. 193-254.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tavkul, U. (2007). “Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4/2, s. 104-115.

- [TDGDS] Annanurov, A. (Red.) (1977). *Türkmen Diliniñ Gısğaça Dialektologik Sözlügi. Kratkiy Dialektologičeskiy Slovar' Turkmenskogo Yazıka*. Aşgabat: İlim.
- [TDW] Dawletschin, T. ve I. Dawletschin, S. Tezcan (1989). *Tatarisch-Deutsches Wörterbuch*. (Turkologie und Türkeikunde 2), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit. Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidaî Bir Dram. (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatine Âit Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Ş. (1980a). *Maitrisimit Nom Bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāşika-Schule*. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index. (Berliner Turfantexte IX), Berlin: Akademie-Verlag.
- Tekin, Ş. (1980b). *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*. (Asiatische Forschungen 69), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, Ş. (1994). “Eski Türkçede Toharca Unsurlar”. *Tarih ve Toplum* 132, s. 5-12 [Yeniden baskı: Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi. Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. (Dil ve Edebiyat 8), İstanbul: Simurg, s. 247-261]
- Tekin, T. (1959). “[Tanıtma] A. N. Kononov, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. Moskva-Leningrad, 1956. 569 s. (Akademiya Nauk SSSR. Institut vostokovedeniya)”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1959, s. 331-377.
- Tekin, T. (1975). “Further Evidence for «Zetacism» and «Sigmatism»”. *Researches in Altaic Languages: Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held in Szeged, August 22-28, 1971*, ed. Louis Ligeti, (Bibliotheca Orientalis Hungarica 20), Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 275-284.

- Tekin, T. (1976). "The Representation of Proto-Turkic Medial and Final /s/ in Yakut". *Central Asiatic Journal* 20/1-2, s. 110-114.
- Tekin, T. (1977). "Ön Türkçede Ünsüz Yitimi". *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1977, s. 35-51.
- Tekin, T. (1986). "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory". *Central Asiatic Journal* 30, s. 141-160.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (1993a). *Irk Bitig. The Book of Omens*. (Turcologica 18), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, T. (1993b). *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Tekin, T. (1994). "Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi". *Türk Dilleri Araştırmaları* 4, s. 51-66.
- Tekin, T. (1995a). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13), Ankara.
- Tekin, T. (1995b). "Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic". *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen: Beiträge des internationalen Symposiums, Berlin, 7. bis 10. Juli 1992*, (ed. Barbara Kellner-Heinkele, Marek Stachowski), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 173-187.
- Tekin, T. (1995c). "Elegest (Körtle Han) Yazıtı". *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, s. 19-32.
- Tekin, T. (1997a). "Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic". *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, s. 165-173.
- Tekin, T. (1997b). *Türkoloji Eleştirileri*. (2. ve genişletilmiş baskı), Ankara: Simurg.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9), İstanbul.

- Tekin, T. (2013) [1985]. “Altaic Etymologies Based on ‘Sporadic Alternations’”. *Makaleler I: Altayistik*, (ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 175-182.
- Tenişev, E. R. (1990). *Uygurskiy Dialektniy Slovar’*. Moskva: Nauka.
- Terent’yev, V. A. (1999). “Drevneyşiye Tyurksko-Samodiyskiye Yazıkovıye Kontaktı”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 88, s. 173-200.
- Tereşçenko, N. M. (2005). *Slovar’ Nenetsko-Russkiy i Russko-Nenetskiy*. Sankt-Peterburg: Filial İzdatel’stva «Prosveşçeniye».
- [TESz] Benkö, L. (Ed.) (1967-1984). *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. 1-4, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. (Berliner Turfantexte III), Berlin: Akademie-Verlag.
- Tezcan, S. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”. *Belleten* 45/2-178, s. 23-78.
- Tezcan, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tezcan, S. (2020). *Topkapı Sarayı Oğuznamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Thackston, Jr., W. M. (1993). *Zahiruddin Muhammed Babur Mirza Baburnama*. I-III, *Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan’s Persian Translation*. (Turkish Sources XVI, Sources of Oriental Languages & Literatures 18), Cambridge, Mass.: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- Thackston, W. M. (1998). *Rashiduddin Fazlullah’s Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. 1-3, (Central Asian Sources IV, Sources of Oriental Languages and Literatures 45), Cambridge, Mass.: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.

- Thomas, W. (1964). *Tocharisches Elementarbuch. Band II. Texte und Glossar*. (Unter Mitwirkung von Wolfgang Krause), Heidelberg: Winter.
- Thomsen, V. (1924). “Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78 (n.F. 3), 3/4, s. 121-175.
- Thomson, R. W. (1978). *Moses Khorenats' i. History of the Armenians*. (Harvard Armenian Texts and Studies 4), Cambridge, Massachusetts-London, England: Harvard University Press.
- Thomson, R. W. (1985). *Thomas Artsruni. History of the House of the Artsrunik'*. Detroit: Wayne State University Press.
- Thúry, J. (1903). *A “Behdset-ül-Lugat” Czimű Csagatáj Szótár*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Tietze, A. (1955). “Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch”. *Oriens* 8/2, s. 204-257.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen. Birinci Cilt A-E*. İstanbul-Wien: Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Üçüncü Cilt F-J*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tişin, V. V. (2019). “Fragment Kitayskogo İstoçnika o Tyurkskoy Titulature (Perevod i Kommentariy)”. *Vostok (Oriens)* 2019/3, s. 130-150.
- Titov, E. İ. (1926). *Tungussko-Russkiy Slovar' s Prilojeniyem Knigi M. A. Kastrena. Osnovı İzüçeniya Tungusskogo Yazıkı*. İrkutsk: İzdanie Çitinskogo Krayevogo Gosudarstvennogo Muzeya imeni A. K. Kuznetsova.
- [TkmRS] Baskakov, N. A ve B. A. Garriyev, M. Ya. Hamzayev (1968). *Turkmensko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

- [TkmTS] Tekin, T. ve M. Ölmez, E. Ceylan, Z. Ölmez, S. Eker (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 18), Ankara.
- [TLH] Róna-Tas, A. ve Á. Berta (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I-II, (Turcologica 84), Wiesbaden: Harrassowitz.
- [TMEN] Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Todayeva, B. H. (1973). *Mongorskiy Yazık. İssledovaniye, Tekstı, Slovar'*. Moskva: Nauka.
- Todayeva, B. H. (1986). *Dagurskiy Yazık*. Moskva: Nauka.
- Todayeva, B. H. (2001). *Slovar' Yazıka Oyratov Sin'tszyana*. Elista: Kalmitskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Togan, A. Z. V. (1939). *Ibn Fađlān's Reisebericht*. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 24, 3), Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş. Cild I. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 3. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toivonen, Y. H. (1956). "Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen". *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32, s. 1-169.
- Tomaschek, W. (1881). *Die Goten in Taurien*. (Ethnologische Forschungen über Ost-Europa und Nord-Asien 1), Wien: Hölder.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R. ve M. Argunşah (2008). *Mu'înü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R. ve M. S. Çögenli, N. H. Yanık (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Toparlı, R. ve S. Çögenli, N. H. Yanık (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tor, G. (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 38), İstanbul.
- Torpusman, A. (1999). "Slavic Names in a Kiev Manuscript from the First Half of the 10th Century". *These Are the Names. Studies in Jewish Onomastics. Vol. 2*, (ed. Aaron Demsky), Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, s. 171-175.
- [TrkS] *Türkçe Sözlük* 1-2 (1998). 9. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- [TRS] Rahimi, M. V. ve L. V. Uspenskaya (Red.) (1954). *Tadjiksko-Russko Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- [TS] *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII*. (1996). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tsabolov, R. L. (2001-2010). *Etimologiçeskiy Slovar' Kurdsogo Yazıka*. I-II, Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Tschenkéli, K. (1960). *Georgisch-Deutsches Wörterbuch*. Zürich: Amirani-Verlag.
- [TschW] Moisio, A. ve S. Saarinen (2008). *Tscheremissisches Wörterbuch*. Aufgezeichnet von Volmari Porkka, Arvid Genetz, Yrjö Wichmann, Martti Räsänen, T. E. Uotila und Erkki Itkonen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- Tsevel, Ya. (1966). *Mongol Helniy Tovç Taylbar Tol'*. Ulaanbaatar.
- Tsıgankin, D. V. ve M. V. Mosin (2015). *Etimologiyan' Valks*. Saransk: İzdatel'stvo Mordovskogo Universiteta.
- Tsintsıus, V. İ. (1949). *Sravnitel'naya Fonetika Tunguso-Man'çjurskih Yazıkov*. Leningrad.

- Tsintsius, V. İ. (1982). *Negidal'skiy Yazık. İssledovaniya i Materialı*. Leningrad: Nauka.
- [TTDS] Borhanova, N. B. ve L. B. Mahmutova, Z. R. Sadiykova, G. K. Yakupova (1969). *Tatar Tělněň Dialektologik Sūzlěğě*. Kazan: Akademiya Nauk SSSR.
- [TTZDS] Bayazitova, F. S. ve D. B. Ramazanova, Z. R. Sadiykova, T. H. Häyrětdinova (2009). *Tatar Tělněň Zur Dialektologik Sūzlěğě*. Kazan: Tatarstan Kitap Nəşriyatı.
- Tuguşeva, L. Yu. (2013). *Uygurskiye Deloviye Dokumentı X-XIV vv. iz Vostoçnogo Turkestana*. (Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka 138), Moskva: Nauka.
- Tukmaçev, L. M. (Red.) (1995). *Kumandinsko-Russkiy Slovar'*. Biysk: Biyskiy Kotel'şçik.
- Tumaşeva, D. G. (1992). *Slovar' Dialektov Sibirskih Tatar*. Kazan': İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- Tumurtoġoo, D. (2006). *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries). Introduction, Transcription and Bibliography*. (With the collaboration of G. Cecegdari), Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academica Sinica.
- Tumurtoġoo, D. (2010). *Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script. Introduction, Transliteration, Transcription and Bibliography*. (With the collaboration of G. Cecegdari), Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academica Sinica.
- Tuna, O. N. (1972). "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler". *Türkiyat Mecmuası* 17, s. 209-250.
- Turan, F. (2001). *Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayış Lügati*. İstanbul: Bay.
- Turner, R. L. (1973). *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. (Second impression), London: Oxford University Press.
- [TuvRS] Tenişev, E. R. (Ed.) (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

- [TuvTS] Arıkoğlu, E. ve K. Kuular (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- U.-Köhalmi, K. (1959). “Der mongolisch-kamniganische Dialekt von Dadal Sum und die Frage der Mongolisierung der Tungusen in der Nordmongolei und Transbajkalien”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, s. 163-204.
- U.-Köhalmi, K. (1966). “Die Farbbezeichnungen der Pferde in den Mandschu-Tungusischen Sprachen”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 19/1-3, s. 45-55.
- Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegziñç*. [金光明最勝王經卷第九] *Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını Tercüme Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.
- [UEW] Rédei, K. (1988-1991). *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. I-III, Budapest-Wiesbaden: Akadémiai Kiadó-Harrassowitz.
- Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Ğuzāt*. (Kaynak Eserleri Dizisi 3), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- [ÚMTSz] B. Lőrinczy, É. (ed.) (1979-2010). *Új Magyar Tájszótár*. I-V, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Uotila, T. E. (1933). *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapainon Oy.
- Uotila, T. E. (1938). *Syrjänische Chrestomatie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis*. (Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Uotila, T. E. (1942). *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Uotila, T. E. (1944). “Lehnwörter des Permischen”. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 52, s. 1-10.

- Useinov, S. M. (2007). *Russko-Krimskotatarskiy Krimskotatarsko-Russkiy Slovar'*. Simferopol': Tezis.
- User, H. Ş. (2006). "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine". *Bilig* 39, s. 219-238.
- [UTİL] Madvaliyev, A. (Ed.) (2006-2008). *Ўzbek Tilining İzohli Luğati*. I-V, Toşkent: Ўzbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmiy Naşriyoti.
- [UWb] Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. 1-6, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- [UWb Nb I.1] Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Band 1: ab- – äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- [UWb Nb I.2] Özertural, Z. (2020). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. I. Verben. Band 2: edäd- – iztä-*. Unter Mitwirkung von Klaus Röhrborn, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- [UWb Nb II.1] Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a – asvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- [UWb Nb II.2] Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aš – äzüük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- [UzRS] Karı-Niyazov, T. N. ve A. K. Borovkov (1941). *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*. Taşkent: İzdatel'stvo Uzbekistanskogo Filiala Akademii Nauk SSSR.
- Ünal, O. (2013). "The Needle Case of Jánoshida Revisited". *Archiv Orientální* 81/2, s. 173-182.

- Ünal, O. (2014). “Bir Kez Daha Eski Türkçe Yaņa ~ Yağan ~ Yagan “Fil” Kelimesinin Etimolojisi Üzerine”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21, s. 229-249.
- Ünal, O. (2015). “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”. *Bilig* 73, s. 271-294.
- Ünal, O. (2017). “On the Language of the Argippaei: An Ancient Predecessor of Mongolic?”. *Central Asiatic Journal* 60/1-2, s. 19-49.
- Ünal, O. (2019). “Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A-D)”. *Journal of Old Turkic Studies* 3/2, s. 502-615.
- Ünal, O. (2020). “Bulgar Hanları Listesi’nin Söz Varlığına Dair Bazı Düşünceler”. *Uluslararası Türkçe Tarihî Metin Araştırmaları Sempozyumu (Metin Yayımı, Kataloglama, Dijitalleştirme) Bildirileri*, (ed. Vakur Sümer, Osman Kabadayı, Omirbek Hanayi), Almatı, s. 399-410.
- Ünal, O. (2022). “On *p- and Other Proto-Turkic Consonants”. (Sino-Platonic Papers 325).
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Vámbéry, H. (1867). *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig: Brockhaus.
- Vámbéry, H. (1882). *Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie*. Leipzig: Brockhaus.
- Van Windekens, A. J. (1941). *Lexique Étymologique des Dialectes Tokhariens*. Louvain: Bureaux du Muséon.
- Van Windekens, A. J. (1964). “Sur quelques mots tokhariens provenant de langues asiatiques indo-européennes et non-indo-européennes”. *Orbis* 13/2, s. 589-597.
- Van Windekens, A. J. (1976). *Le Tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes. Volume 1. La phonétique et la*

- vocabulaire*. Louvain: Centre International de Dialectologie Générale.
- Vásáry, I. (1973). “Ondó”. *Magyar Nyelv* 69, s. 88-92.
- Vasileviç, G. M. (1947). “Drevneyşiye Yazıkovıye Svyazi Sovremennih Narodov Azii i Yevropı”. *Trudi İnstitutu Etnografii AN SSSR. Novaya Ser.* 1947/2, s. 205-232.
- Vasileviç, G. M. (1958). *Evenkiysko-Russkiy Slovar’*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo İnostrannih i Natsional’nih Slovarey.
- Vasileviç, G. M. (1968). “The Acquisition of Shamanistic Ability Among the Evenki (Tungus)”. *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*, ed. V. Diószegi, (Uralic and Altaic Series 57), Bloomington-the Hague, the Netherlands: Indiana University, Mouton & Co., s. 339-349.
- Vasil’yev, V. M. ve A. A. Savatkova, Z. V. Uçayev (1991). *Mariysko-Russkiy Slovar’*. Yoşkar-Ola: Mariyskoye Knijnoye İzdatel’stvo.
- Vékony, G. (2004). *A Székely Írás. Emlékei, Kapcsolatai, Története*. Budapest: Nap Kiadó.
- Veli, H. (2022). *Eski Uyğurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Venturi, F. (2008). “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”. *Journal of Asian History* 42/1, s. 1-35.
- Vér, M. (2019). *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire*. (Berliner Turfantexte XLIII), Turnhout: Brepols.
- Verbitskiy, V. (1884). *Slovar’ Altayskago i Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*. Kazan’.
- Verşinin, V. İ. (2009). *Etimologičeskiy Slovar’ Mordovskih (Erzyanskogo i Mokşanskogo) Yazıkov*. IV, Yoşkar-Ola.

- [VEWT] Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Voskresenskiy, A. (1894). *Russko-Tatarskiy Slovar'*. Kazan': Tipolitografia Universiteta.
- Vovin, A. (1994). "Genetic Affiliation of Japanese and Methodology of Linguistic Comparison". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 85, s. 241-256.
- Vovin, A. (2000). "Did the Xiong-nu Speak a Yeniseian Language?". *Central Asiatic Journal* 44/1, s. 87-104.
- Vovin, A. (2003). "Did the Xiongnu Speak a Yeniseian Language? Part 2: Vocabulary". *Altaica Budapestinensia MMII (Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference [PIAC], Budapest, Hungary, June 23-28, 2002)*, Budapest: Research Group for Altaic Studies, Hungary Academy of Sciences & Department of Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University, s. 389-394.
- Vovin, A. (2007a). "Once Again on the Tabgač Language". *Mongolian Studies* 29, s. 191-206.
- Vovin, A. (2007b). "Once Again on the Etymology of the Title Qayan". *Studia Etymologica Cracoviensia* 12, s. 177-187.
- Vovin, A. (2013). "Old Turkic Loanwords in the Khitan Language". *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, (ed. Hatice Şirin User, Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 621-625.
- Vovin, A. (2018). "An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription". *Journal Asiatique* 306/2, s. 303-313.
- Vovin, A. (2019). "A Sketch of the Earliest Mongolic Language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions". *International Journal of Eurasian Linguistics* 1, s. 162-197.
- Vovin, A. (2020). "Two Newly Found Xiōng-nú Inscriptions and Their Significance for the Early Linguistic History of Central

- Asia”. *International Journal of Eurasian Linguistics* 2, s. 315–322.
- Walde, A. ve J. Pokorny (1927-1932). *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. I-III, Berlin-Leipzig: de Gruyter.
- Wang, Ch.-Ch. ve M. Robbeets (2020). “The Homeland of Proto-Tungusic inferred from Contemporary Words and Ancient Genomes”. *Evolutionary Human Sciences* (2020), 2, e8, s. 1-12.
- [WCh] Doerfer, G. ve S. Tezcan (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrāb)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wehr, H. (1985). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Arabisch-Deutsch*. (5. Auflage. Unter Mitwirkung von Lorenz Kropfitsch neu bearbeitet und erweitert), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Weiers, M. (1972). *Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan: (Sprachmaterial, Grammatik, Wortliste)*. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 49, Materialien zur Sprache und Literatur der Mongolen von Afghanistan I), Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Werner, H. (2002). *Vergleichendes Wörterbuch der Jenissej-Sprachen*. I-III, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Werner, H. (2003). *M. A. Castrén und die Jenissejistik. Die Jenissej-Sprachen des 19. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 62), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Werner, H. (2004). *Zur jenissejisch-indianischen Urverwandtschaft*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Werner, H. (2005). *Die Jenissej-Sprachen des 18. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Werner, H. (2006). *Die Welt der Jenissejer im Lichte des Wortschatzes. Zur Rekonstruktion der jenissejischen Protokultur*. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Werner, H. (2010). *Zur Typologie der jenseitigen Protokultur (nach sprachlichen und mythologischen Daten)*. München: Lincom.
- Werner, H. (2012). *Dictionary of the Yugh Language*. Ed. Edward J. Vajda, (Languages of the World/Dictionaries 47), München: Lincom.
- Weston, D. (2016). *An Evenki Vocabulary from the Papers of Theophilus Siegfried Bayer (1694-1738)*. 29 Ocak 2021 tarihinde https://www.gla.ac.uk/media/Media_489484_smxx.pdf adresinden erişildi.
- Whaley, L. J. ve S. Oskolskaya (2020). “The Classification of the Tungusic Languages”. *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*, (ed. Martine Robbeets, Alexander Savelyev), Oxford: Oxford University Press.
- Wichmann, Y. (1903). *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne XXI), Helsingfors.
- Wichmann, Y. (1924). “Etymologisches aus den permischen Sprachen”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 14, s. 29-63.
- Wichmann, Y. (1936). *Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Ed. Bálint Csúry, Artturi Kannisto, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 4), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Wichmann, Y. (1987). *Wotjakischer Wortschatz*. Bearbeitet von T. E. Uotila und Mikko Korhonen, Ed. Mikko Korhonen, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Widmer, P. (2002). “Nugae uralo-tocharicae”. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 24/25 (2000/2001), s. 171-178.

- Wiedemann, F. J. (1865). *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache. Nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch.* (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VIIe Série, Tome IX, No. 5), St. Petersburg: Eggers.
- Wiedemann, F. J. (1880). *Syrjänisch-deutsches Wörterbuch. Nebst einem Wotjakisch-deutschen im Anhang und einem deutschen Register.* St. Petersburg.
- Wilkins, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung Teil 1-2. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kılğuluk Nom Bitig.* (Berliner Turfantexte XXV/1-2), Turnhout: Brepols.
- Wilkins, J. (2015). “Some Indo-European Loan Elements in Old Turkic”. *Eski Türkçeden Çağdaş Uyğurcaya, Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan,* (ed. Aysima Mirsultan, Mihriban Tursun Aydın, Erhan Aydın), Konya: Kömen, s. 319-334.
- Wilkins, J. (2016). *Buddhistischen Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā.* 1-3, (Berliner Turfantexte XXXVII), Turnhout: Brepols.
- Wilkins, J. (2017). “The Old Uyghur Translation of the *Bieyi Za Ahanjing* (1935.52.0012-0015)”. *The Old Uyghur Āgama Fragments Preserved in the Sven Hedin Collection, Stockholm,* ed. Yukiyo Kasai, Simone-Christiane Raschmann, Håkan Wahlquist, Peter Zieme, (Silk Road Studies XV), Turnhout: Brepols, s. 197-280.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uyğurcanın El Sözlüğü. Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe.* Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Winkler, E. (1997). “Zum Göttinger Vocabularium Sibiricum. Anhang: Fischers tatarisches Wortmaterial aus Sibirien

- (1746)". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 87, s. 281-308.
- Winter, W. (1963). "Tocharians and Turks". *Aspects of Altaic Civilization. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, June 4-9, 1962*. Ed. Denis Sinor, David Francis, (Uralic and Altaic Series 23), Bloomington-The Hague, The Netherlands: Indiana University-Mouton & Co., s. 239-251.
- Winter, W. (1992). "Tocharian". *Indo-European Numerals*, ed. Jadranka Gvozdanović, (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 57), Berlin-New York: de Gruyter, s. 97-161.
- Wittfogel, K. A. ve Fêng Ch.-Sh. (1949). *History of Chinese Society, Liao, 907-1125*. With the assistance of John De Francis, Esther S. Goldfrank, Lea Kisselgoff, and Karl H. Menges, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Wu, Y. ve J. Janhunen (2010). *New Materials on the Khitan Small Script. A Critical Edition of Xiao Dilu and Yelü Xiangwen*. (Corpus Scriptorum Chitanorum 1, Languages of Asia 9). Kent: Global Oriental.
- Wu, Y. ve A. Róna-Tas (2020a). "Khitan Studies I. The Glyphs of the Khitan Small Script 3. The Consonants, 3.2. The Dental Stops". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 73/1, s. 67-83.
- Wu, Y. ve A. Róna-Tas (2020b). "Khitan Studies 1. The Graphs of the Khitan Small Script 3. The Consonants. 3.3 The Oral Velar and Uvular Consonants". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 73/4, s. 669-683.
- Yakup, A. (2002a). "Old Uyghur Lexemes Preserved in the Turfan-Qomul Dialect of Uyghur – The Case of Two 'Erntesegen' Texts". *Turkic Languages* 6, s. 81-119.
- Yakup, A. (2002b). *An Ili Salar Vocabulary. Introduction and Provisional Salar-English Lexicon*. (Contribution to the

- Studies of Eurasian Languages Series 5), Tokyo: Department of Linguistics, University of Tokyo.
- Yakup, A. (2005). *The Turfan Dialect of Uyghur*. (Turcologica 63), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Yakup, A. (2021). *Buddhāvataṃsaka Literature in Old Uyghur*. (Berliner Turfantexte XLIV), Turnhout: Brepols.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte. Band 2, Textband. Texte in Transkription und Übersetzung, Bemerkungen, Listen, Bibliographie und Wörterverzeichnis*. (Ed. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu), Osaka: Osaka University Press.
- Yamamoto, K. (1969). *A Classified Dictionary of Spoken Manchu. With Manchu, English and Japanese Indexes*. Ed. Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo Gaikokugo Daigaku.
- Yaman, H. (2012). *Die Yūsuf-Legende in der Version von 'Alī. Nach dem Dresdener Manuskript Eb. 419*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 11), Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Yegorov, V. G. (1964). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı.
- Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları II. Metinler-Sözlük-Dizinler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım, F. ve E. Aydın, R. Alimov (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu.
- Yılmaz, E. (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji. Bir Deneme*. Ankara: Grafiker.
- Yoshida, Y. (2019). "Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited". *Journal Asiatique* 307/1, s. 97-108.
- Yunusoğlu, M. K. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Zadok, R. (2009). *Iranisches Personennamenbuch. Band VII. Iranische Namen in semitischen Nebenüberlieferungen. Faszikel 1B: Iranische Personennamen in der neu- und spätbabylonischen Nebenüberlieferung*. (Iranische Onomastik 4), Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Zaharov, İ. (1875). *Polny Man'çjursko-Russkiy Slovar'*. Sanktpeterburg.
- Zaicz, G. (1982). "Word Structure and Etymology (On the Ancient Layer of Words of Unknown Origin in the Hungarian Language)". *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32/1-4, s. 53-70.
- Zaicz, G. (1998). "Mordva". *The Uralic Languages*, (ed. Daniel Abondolo), London: Routledge, s. 184-218.
- Zaicz, G. (2006). *Etimológiai Szótár. Magyar Szavak és Toldalékok Eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Zajaczkowski, A. (1958). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. Bulğat al-Muštaq Fī Luğat at-Turk wa-l-Qifzāq. 1-ère partie. Le nom*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zajaczkowski, A. (1958-1961). *Najstarsza wersja turecka Husräv u Šīrīn Qutba*. I-III, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Orientalistyczny.
- Zajaczkowski, A. (1965). "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak «ad-Durra¹ al-muđī'a f'ī-l-luğat at-turkīya» (II)". *Rocznik Orientalistyczny* 29/2, s. 67-116.
- Zajaczkowski, A. (1969). "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak «ad-Durra¹ al-muđī'a f'ī-l-luğat at-turkīya» (III)". *Rocznik Orientalistyczny* 32/2, s. 19-61.
- Zieme, P. (1975a). "Ein uigurischer Erntesege". *Altorientalische Forschungen* 3, s. 109-143.

- Zieme, P. (1975b). “Kâşgarî ve Türkçe Turfan Metinleri”. *Bilimsel Bildiriler 1972: Türk Dil Kurumu’nun 40. ve Divan-ü Lûgati’t-Türk’ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler* (Ankara, 27-29 Eylül 1972), Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 463-468.
- Zieme, P. (1977). “Drei neue uigurische Sklavendokumente”. *Altorientalische Forschungen* 5, s. 145-170.
- Zieme, P. (1981). “Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen”. *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*, (ed. Klaus Röhrborn, Horst Wilfrid Brands), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 221-232.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. (Berliner Turfantexte XIII), Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1987). “Materialien zum uigurischen Onomasticon III”. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1984, s. 267-283.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*. (Berliner Turfantexte XVIII), Turnhout: Brepols.
- Zieme, P. (1997). “Alkoholische Getränke bei den alten Türken”. *Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th PIAC Szeged, Hungary: June 16-21, 1996*, ed. Árpád Berta, Edina Horváth, (Studia uralo-altaica 39), Szeged, s. 435-445.
- Zieme, P. (2007). “Notes on Uighur Medicine, Especially on the Uighur Siddhasāra Tradition”. *Asian Medicine* 3, s. 308-322.
- Zieme, P. (2008). “A Note on the Word ‘Shaman’ in Old Turkic”. *Shaman* 16/1-2, s. 85-90.
- Zieme, P. (2015a). *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien. Old Uigur Texts of the Church of the East from Central Asia*. Piscataway, NJ: Gorgias Press.

- Zieme, P. (2015b). “Von altuigurischen Duftstoffen und Heilmitteln”. *Iran & the Caucasus* 19/1, s. 69-78.
- Zieme, P. (2018). “Zu altuigurisch *yemdiük* ‘Schamhaare’”. *Journal of Old Turkic Studies* 2/1, s. 110-116.
- Zieme, P. (2020). *Uigurorum Veterum Fragmenta Minora* [Minora fragmenta veterorum vigvrorvm]. (Berliner Turfantexte XLVII), Turnhout: Brepols.
- Zieme, P. ve Gy. Kara (1979). *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. (Asiatische Forschungen 63), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Zimonyi, I. (1990). *The Origins of the Volga Bulgars*. (Studia uraloaltaica 32), Szeged.
- Zolotnitskiy, N. İ. (1875). *Kornevoy Çuvaşsko-Russkiy Slovar’*. Kazan’.
- Zuckerman, C. (2011). “On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo”. *Ruthenica* 10, s. 7-56.
- Zuyev, Yu. A. (2002). *Ranniye Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*. Almatı: Dayk-Press.

Summary

It has long been assumed that the donor language of the Turkic loanwords in Hungarian which exhibit *sz-* in place of the Common Turkic *y-* was a Middle Bulgar dialect. Most researchers have maintained that there were at least two dialects in the Middle Bulgar period. One of these dialects had **ǰ-* in correspondence to the Common Turkic *y-*, while the other had **ś-*. Some scholars, however, have rejected the existence of the latter and tried to explain the double representation of the Common Turkic *y-* in Hungarian through a sound change in Bulgar Turkic and a phoneme substitution that took place in the borrowing process. According to these scholars, the two-way Hungarian representation of a single Turkic phoneme was the result of two chronologically distinct loanword layers.

The main purpose of the present study is to demonstrate that the donor language of the Turkic loanwords in Hungarian which exhibit *sz-* in place of the Common Turkic *y-* was not a Middle Bulgar dialect but an ancient Oguric branch of Turkic whose history goes much deeper than has hitherto been assumed. The demonstration of the existence of this ancient Turkic language, which is named “S-Turkic” by the author, is mainly achieved through numerous Turkic loanwords in languages such as Mongolic, Kitan, Xiongnu, Tabgač, Manchu-Tungusic, Finno-Ugric, Proto-Samoyedic, Tocharian and Armenian. The first two parts of the study are dedicated to the investigation of the S-Turkic loanwords in various languages including Turkic itself. Every possible S-Turkic loanword in these languages is analysed with accompanying detailed etymological notes.

The question arises how such an influential language never came to be written down. The answer is that the runiform note at the end of the so-called Kievan Letter may well be one of the rare written attestations of this language. The runiform expression ᚦᚱᚱᚱᚱᚱ is interpreted as $\langle \text{ś}_1\text{wk}_1\text{wr}_1\text{w}̄\text{k}_2 \rangle$ *śokur ök ‘[this document] is eligible’, which can be taken to be a stamp of approval

by an appropriate authority. The verbal form attested here, namely **śoku-*, is related to the Common Turkic *yok* ‘benefit, advantage’, Mongolic **ʃokī-* ‘to fit, to suit’ and Hungarian *szokik* ‘to get used to sth, to become accustomed to sth’. This runiform note is discussed in the third part.

In the fourth part, the phonetic and morphological features of S-Turkic are summarized based on loanwords found in several languages.

Having thoroughly discussed seven personal names, a tribal name and a theonym recorded in various Greek, Armenian, Arabic, Georgian and Russian sources in the fifth part, it is concluded that the so-called “Hunnic” peoples in North Caucasia and the North Pontic steppes, such as Kutrigurs, Utigurs, and Sabirs, are the most probable candidates for the speakers of S-Turkic. Sabirs (also called Suvars) who migrated from West Siberia to North Caucasia and settled there stand out among this group as they also established ties with Khazars, Bulgars and Alans, and are mentioned by Ibn Fadlān and Kāšyarī in connection with the Volga Bulgars. These three peoples seem to have spoken S-Turkic with minor dialectal differences.

In the fifteen tables given below, the S-Turkic loanwords in various languages (with the exclusion of Turkic) are brought together. The sixteenth table presents the reoccurring loanwords and aims to demonstrate the existence of similar words in languages that have had no direct contact.

Abbreviations

Arm.	Armenian
BT	Bulgar Turkic
Bur.	Buryat
c.	century
Chuv.	Chuvash
CT	Common Turkic
DLT	Dīwān Luġāt at-Turk
Evk.	Evenki
Hung.	Hungarian
intr.	intransitive
Kom.	Komi
Ma.	Manchu
Mo.	Mongolic
Mord.	Mordvin
MT	Middle Turkic
Neg.	Negidal
NTg.	Northern Tungusic
OT	Old Turkic
PCher.	Proto-Cheremis (Proto-Mari)
PP	Proto-Permian
PS	Proto-Samoyedic
PTg.	Proto-Tungusic
PUdm.	Proto-Udmurt
Tg.	Tungusic
Toch. A	Tocharian A
Toch. B	Tocharian B
tr.	transitive
Udm.	Udmurt
WM	Written Mongol
Yak.	Yakut

Table 1. S-Turkic loanwords in Mongolic

	Mongolic	S-Turkic	Turkic
1	* <i>sīgla-</i> ‘to stitch’	* <i>šīgla-</i>	CT * <i>yīklä-</i> ‘to stitch’
2	* <i>sarpu(l)jī</i> (> * <i>sarbaljī</i>) ‘goosefoot, Chenopodium’	* <i>šarpuljī</i> or * <i>šarpučī</i>	CT <i>yarpuz</i> ~ * <i>yarpuč</i> ‘pennyroyal, water mint, goosefoot’
3	* <i>sami</i> ‘groin’	* <i>šamī</i>	CT <i>yamiz</i> ‘groin’ CT <i>yamdu</i> ~ <i>yämdü</i> ‘pubic hair’
4	* <i>selbi-</i> (> <i>sebi-</i> ~ <i>sebe-</i>) ‘to wave, to fan’	* <i>šälpi-</i>	CT <i>yälpi-</i> ‘to fan’
5	* <i>side-</i> ‘to sew, to stitch, to baste’	* <i>šīdä-</i>	DLT <i>yēd-</i> ‘to sew up (bag or pouch)’
6	* <i>sīta-</i> ‘to catch fire, to burn (intr.)’	* <i>šītä-</i>	BT * <i>jat-</i> (> Chuv. <i>šut-</i>) ‘to burn (tr.)’ CT <i>yak-</i> ‘to burn (tr.)’
7	* <i>sīna-</i> (> * <i>sīna-l-</i>) ‘to suffer, to be in distress; to lament, to wail’	* <i>šīnă-</i>	CT <i>yan-</i> ‘to burn (intr.); to suffer, to languish; to lament’ BT * <i>jan-</i> (> Chuv. <i>šun-</i>) ‘to burn (intr.); to desire, to strive for, to be greedy; to suffer, to languish’
8	* <i>siyü</i> (> * <i>siyüsün</i>) ‘food, provisions’	* <i>šīgü</i>	CT <i>yēgü</i> ‘food’

9	*siyü (> *siyüsün) 'sap, juice'	*šīgŭ (< *šūgŭ)	CT yūk 'tree sap, resin'
10	sirin 'bronze, copper'	*šīrī	CT yēz 'brass, copper, pinchbeck'
11	*sinaya 'cheekbone, temple'	*šīnāgǎ	CT yaṇāk 'cheek, cheekbone'
12	*sari (> sarisun) 'membrane, thin skin'	*šarī	CT *yar (> yarig) 'skin, membrane'
13	*siri (> siri) 'skin, rawhide'	*šīrī (< *šarī)	CT *yar (> yarig) 'skin, membrane'
14	*sürüge (> sülje) 'spool, roller'	*šürügǎ	CT *yörüg (> yörgä-) 'reel, spool'
15	*sili 'flat-topped hill, hillock, tableland; nape of the neck'	*šili (< *šelGi)	CT yälkä ~ yelkä ~ *yelki 'nape, back of the neck'
16	*sindi- (> sinji-) 'to examine, to observe'	*šindī-	CT yind(i)- 'to search, to seek'
17	*sil (> silüsün) 'saliva, spittle; damp'	*šil	CT *yil (> yilpi-) 'moisture, dampness'
18	*šini ~ *šine 'new'	*šini	CT yaṇi ~ yāṇi 'new'
19	*sayaral 'ashen, dun-coloured, isabelline'	*šagirǎ	CT yagüz 'brown, dark bay'
20	sarni siroi 'yellow ocher'	*šārǎ (< *šagirǎ)	CT yagüz 'brown, dark bay'

21	<i>*sile-</i> (> <i>*seil-</i>) ‘to carve, engrave’	<i>*šilǎ-</i> (< <i>*širǎ-</i>)	CT <i>yir-</i> ‘to split (a gentle splitting)’
22	<i>*sara</i> ‘moon’	<i>*šarǎ</i>	CT <i>*yar</i> (> <i>*yarō-</i>) ‘something that shines, moon’
23	<i>*sula</i> ‘loose, free; empty’	<i>*šulu</i> or <i>*šulo</i>	CT <i>yul-</i> ‘to redeem, to release’ CT <i>*yul</i> (> Yak. <i>sul</i>) ‘naked, bare; lonely’
24	<i>*sonduyu</i> ‘a thorny bush’	<i>*šāndigǔ</i> (<i>*šōndugǔ</i> ?)	CT <i>*yāntik</i> ~ <i>*yāndik</i> ‘camel-thorn’
25	<i>sarkiya</i> ‘the ridge of a mountain, broken land’	<i>*šār+kiya</i>	CT <i>yār</i> ‘precipice, cliff’
26	<i>*sirüye</i> (> <i>*siruya</i>) ‘earth, ground, soil’	<i>*šerügǎ</i>	CT <i>yer</i> ~ <i>yēr</i> ‘ground, earth, land, soil, place’
27	<i>*sirig</i> (> <i>*sirig</i>) ‘green meadow’	<i>*širig</i>	CT <i>yazig</i> ‘open plain’
28	<i>*sonjī-</i> ‘to calumniate; to dishonour; to deride’	<i>*šon+di-</i>	CT <i>yoŋ</i> ‘false accusation, slander, imposition’
29	<i>silirke-</i> (< <i>*silig</i>) ‘to be lazy, to be idle’	<i>*šilik</i>	CT <i>yašik</i> ‘lazy’
30	<i>salaŋ</i> ‘dirty, unkempt, careless, sloppy’	<i>*šalaŋ</i>	CT <i>*yašaŋ</i> ‘lazy, inert, lumbering’

31	<i>selteyi-</i> ‘to be emaciated, exhausted’	<i>*šalitā</i> or <i>*šilitā</i>	CT <i>*yašit</i> ‘tired, exhausted’
32	<i>*seŋ (> sōŋ)</i> ‘ice floe’	<i>*šāŋ</i>	CT <i>yāŋ</i> ‘snow crust, ice floe’
33	<i>*singen (> *siŋgen)</i> ‘thin, sparse, weak’	<i>*šinigǎ</i>	CT <i>yeniG</i> ‘light, not heavy’
34	<i>*sayi-ji- (> saji-)</i> ‘to shake, to toss, to stir up’	<i>*šayi-</i>	CT <i>yay-</i> ‘to stir, to move, to shake’
35	<i>*sab (> Bur. hab)</i> ‘thread’	<i>*šap</i>	CT <i>yip ~ yip ~ yāp</i> ~ <i>yap</i> ‘cord, thread, string’
36	<i>*suran (> *sur)</i> ‘leather strap’	<i>*šurun</i>	CT <i>yurun</i> ‘scrap, rag; patch’
37	<i>*sinu-</i> ‘to feel a strong desire, to yearn, to crave’	<i>*šinū-</i>	CT <i>kīn- (*kīn- ?)</i> ‘to wish, to yearn, to strive’
38	<i>sadun (~ sadum)</i> ‘friend; relative (through marriage)’	<i>*šādun</i>	CT <i>*kādīn</i> ‘relation by marriage’
39	<i>suu</i> ‘good fortune, good luck; grandeur’	<i>*šiv or *šuv</i>	CT <i>kiv</i> ‘divine favour, good fortune’
40	<i>*sin (> sil), *sinča</i> (<i>> sinji ~ singsi</i>) ‘form, shape, appearance’	<i>*šīn</i>	CT <i>kīn</i> (in <i>kīn kīrtiš</i>) ‘appearance’
41	<i>*sirig</i> ‘epidemic, plague, contagious disease’	<i>*širig</i>	CT <i>kāzig</i> ‘fever, pestilence’

42	<i>*sīrgōljīn</i> 'ant'	<i>*širku</i>	DLT (Aryu) <i>kitkuč</i> (<i>< *kiḍiku+č</i>) 'something that stings like scorpion'
43	<i>*sīlja</i> 'sheep tick'	<i>*širčak</i>	CT <i>*karčik ~</i> <i>*kirčak</i> 'tick'
44	<i>*sede</i> (<i>> *sedere-</i>) 'to increase; to recur, to deteriorate'	<i>*šādä</i>	CT <i>käd</i> (← Sogdian) 'very, extremely, good, potent'
45	<i>*saba</i> 'vessel, container'	<i>*šābā</i> (<i>< *šāpā</i>)	CT <i>kāp</i> 'vessel, container'
46	<i>*sabsalga</i> (<i>< *sabsa-</i>) 'vise, clamp; horizon'	<i>*šab-</i>	CT <i>*kav-</i> 'to bring together; to squeeze, to pinch'
47	<i>*siri-</i> ~ <i>*sira-</i> 'to intertwine; to add someone to a group of people; to cover (with)'	<i>*širi-</i> (<i>< *šāri-</i>)	CT <i>kār-</i> ~ <i>*kāri-</i> 'to mix; to knead' BT <i>*xiār-</i> (<i>> Chuv. yur-</i>) 'to knead; to mix, to mix in'
48	<i>*seli-</i> 'to row'	<i>*šālā</i>	CT <i>*hāš-</i> 'to dig; to row' BT <i>*(h)äl-</i> (<i>> Chuv. al-</i>) 'to plough'
49	<i>*sileyü(l)sün</i> 'lynx'	<i>*šülägü</i> (<i>*šīlägü ?</i>)	CT <i>*hūšāk</i> 'lynx'
50	<i>*sīgui</i> 'thicket, grove, forest'	<i>*šikü</i>	CT <i>*hīgī > yīgī ~</i> <i>yigi</i> 'dense (forest)'

51	<i>*söyi- ~ *süyi-</i> 'to admonish'	<i>*šögi-</i>	CT <i>*högi-</i> > <i>*högüt</i> ~ <i>*hügit</i> 'advice, admonition'
52	<i>*sirte-</i> 'to gaze at, to stare, to watch attentively, to observe'	<i>*ši/īrtä-</i>	CT <i>*hi/īrtä-</i> 'to seek, to pursue; to investigate, to inquire for'
53	<i>*serke</i> 'castrated goat'	<i>*šerkä</i>	CT <i>*hirk ~ *herk</i> 'castrated ram'

Table 2. S-Turkic loanwords in Kitan

	Kitan	S-Turkic	Turkic
1	*šar (< *siran) ‘court attendant’	*širan	CT <i>yargan</i> ‘helper at court, judge’
2	*sem ‘illness’	*šām	CT <i>kām</i> ‘illness’
3	*sor (< *sorun) ‘heart and belly (心腹)’	*šārun	CT <i>karin</i> ~ <i>kārīn</i> ‘belly, abdomen, stomach’
4	*šur (< *sirö) ‘coffin’	*širǒ	CT <i>kiz</i> ‘box, case; wardrobe’

Table 3. S-Turkic loanwords in Xiongnu and Tabgač

	Xiongnu-Tabgač	S-Turkic	Turkic
1	Xiongnu *sa(y) ‘butter, ghee’	*šāg(ǎ)	CT <i>yāg</i> ‘fat, oil, butter, ghee’
2	Xiongnu *sagdok ‘boot’ Tabgač *sagdog *‘boot’	*šāgdok	CT <i>hātök</i> ‘boot’

Table 4. S-Turkic loanwords in Proto-Samoyed

	Proto-Samoyed	S-Turkic	Turkic
1	* <i>sâjtâ-</i> ‘to stitch’	* <i>sâdǎ-</i> (> * <i>šidǎ-</i>)	DLT <i>yēd-</i> ‘to sew up (bag or pouch)’
2	* <i>sejt³wâ</i> ‘ʔ’	* <i>sältvi</i> ~ * <i>sältvä</i>	CT * <i>yēt(t)i</i> ~ <i>yēt(t)ä</i> ‘ʔ’
3	* <i>sirâ-</i> (~ * <i>sjrâ-</i>) ‘to dig, to hollow out’	* <i>siri-</i>	CT <i>yir-</i> ‘to split (a gentle splitting)’
4	* <i>säcu</i> ‘brand (piece of wood), coal’	* <i>šitdu</i> (< * <i>šitǎ-</i>)	BT * <i>jat-</i> (> Chuv. <i>šut-</i>) ‘to burn (tr.)’
5	* <i>sok</i> ~ * <i>sokâ</i> ~ ? * <i>soka</i> ‘hill’	* <i>šokǎ</i>	CT <i>yok</i> ‘upward slope, high place’
6	* <i>sâlâ</i> ‘payment’	* <i>šilǎ</i>	CT <i>yāl</i> ‘payment, wage, rent’
7	* <i>sâmpâ-</i> ‘to shamanize’	* <i>šāmpǎ-</i> (< * <i>šām(ǎ)</i> ‘shaman’)	CT * <i>kām</i> ‘shaman’

Table 5. S-Turkic loanwords in Hungarian

	Hungarian	S-Turkic	Turkic
1	<i>szél</i> [sēl] 'wind'	* <i>šēl</i>	CT <i>yēl</i> 'wind'
2	<i>szőlő</i> ~ <i>szöllő</i> [sölő ~ söllő] 'grape, wine grape'	* <i>šādlāy</i> or * <i>šārlāy</i>	CT * <i>yādlāg</i> 'fruit'
3	<i>szérű</i> [sērū] 'threshing floor'	* <i>šürüy</i>	CT * <i>yörüg</i> (> <i>yörgä-</i>) 'reel, spool'
4	<i>szűcs</i> [sűč] 'furrier'	* <i>šīyčī</i> or * <i>šīyčī</i>	CT * <i>yīkčī</i> 'tailor, dressmaker'
5	<i>szárny</i> [sārń] 'wing'	* <i>šarın</i>	OT <i>yarın</i> MT <i>yagrın</i> 'shoulder blade'
6	<i>szár</i> [sār] 'light-coloured, yellowish, pale'	* <i>šār</i>	CT <i>yagiz</i> 'brown'
7	<i>szár</i> [sār] 'bald, hairless'	* <i>šār</i>	CT * <i>yar</i> (> * <i>yarig</i>) 'leather, hide'
8	<i>szér</i> [ser] 'part of a village, street'	* <i>šer</i>	CT <i>yer</i> ~ <i>yēr</i> 'ground, earth, land, soil, place'
9	<i>szemölcs</i> [semölc] 'wart'	* <i>šēmülč</i> 'raisin' (?)	CT <i>yēmiš</i> 'fruit'
10	<i>szil</i> [sil] 'to split, to carve'	* <i>šil-</i>	CT <i>yir-</i> 'to split (gently)'
11	<i>szirony</i> [sironń] 'thin hide rope, strap'	* <i>širum</i>	CT <i>yirim</i> ~ <i>yirim</i> 'strap'
12	<i>szok-ik</i> [sok] 'to get used to smth., become / be / grow accustomed to smth.'	* <i>šokī-</i>	CT * <i>yokī-</i> 'to be useful' (< <i>yok</i> 'advantage, benefit')

13	<i>szán</i> [sān] ‘to have pity for, to regret’	* <i>śan-</i>	CT <i>yan-</i> ‘to burn (intr.), to blaze up; to suffer’
14	<i>szít</i> [sīt] ‘to fire up (by blowing or poking)’	* <i>śit-</i>	BT * <i>jat-</i> (> Chuv. <i>śut-</i>) ‘to set fire, to kindle, to ignite; to begin to shine’
15	<i>szirt</i> [sirt] ‘rock, cliff, occiput, crest (of mountain)’	* <i>śirt</i> (< * <i>śir</i>)	CT <i>yiz</i> ‘spine; mountain, ridge; the back of something’
16	<i>szín</i> [sīn] ‘colour, complexion, appearance, look’	* <i>śīn</i>	CT <i>kīn</i> (in <i>kīn kīrtiś</i>) ‘appearance’
17	<i>szorít</i> [sorīt] ‘to press, to grasp, to force, to pinch’ <i>szorul</i> [sorul] ‘to jam, to get stuck’ <i>szorong</i> [soronɟ] ‘to be squashed, to be pressed, to be crowded together’	* <i>śōr-</i> (< * <i>śavur-</i>)	CT <i>kavir-</i> ‘to bring together, to collect, to constrict, to pinch’
18	<i>szapu</i> [sāpu] ‘washtub; bushel; basket’	* <i>śābay</i>	CT <i>kāpak</i> ‘goblet, vessel, drinking bowl; a grain measure’
19	<i>szesz</i> [ses] ‘fumes, vapour; alcohol’	* <i>śīs</i>	CT * <i>hīs</i> > <i>īs</i> ~ <i>yīs</i> ‘smell, odour; vapour; fumes’
20	<i>szúk</i> [sūk] ‘narrow, tight’	* <i>śiy-ük</i>	CT <i>hīg-</i> ‘to squeeze, to compress’

Table 6. S-Turkic loanwords in Proto-Permian, Udmurt and Komi

	Permian	S-Turkic	Turkic
1	* <i>śil</i> (or * <i>śil'</i>) 'strong wind, storm'	* <i>śil</i>	CT <i>yēl</i> 'wind'
2	* <i>śir</i> / * <i>śir</i> 'lead'	* <i>śir</i>	CT <i>yēz</i> 'brass, copper, pinchbeck'
3	* <i>śorj</i> 'coil, spool'	* <i>śori</i> (< * <i>śürügä</i>)	CT * <i>yörüg</i> (> <i>yörgä-</i>) 'reel, spool'
4	* <i>śekit</i> / * <i>śekid</i> 'heavy, difficult; pregnant'	* <i>śük</i>	CT * <i>yük</i> 'load'
5	* <i>śili</i> 'nape, neck'	* <i>śili</i> (< * <i>śelGi</i>)	CT <i>yälkä ~ yelkä ~</i> <i>*yelki</i> 'nape, back of the neck'
6	* <i>śir-pu</i> 'elm'	* <i>śirik</i>	CT <i>yirik ~ yizik ~</i> <i>yerk</i> 'alder'
7	* <i>śili-</i> 'to sing, to cuckoo'	* <i>śili-</i>	CT <i>yiri-</i> 'to sing'
8	* <i>śik</i> 'a group of similar or identical items' (> 'village', 'forest, grove')	* <i>śik</i>	CT * <i>higi</i> (> <i>yigi ~ yigi</i>) 'dense, close together, densely populated'
9	Kom. * <i>śor</i> 'step-' PUdm. * <i>śor</i> 'step-'	* <i>śāru</i> / * <i>śōru</i>	CT * <i>yāru</i> 'half; step-'
10	Udm. <i>śakan</i> 'mat'	* <i>śakan</i>	CT * <i>yäkän</i> 'reed, bulrush, mat'

11	Udm. <i>śumori</i> 'distaff'	* <i>śomor</i>	CT <i>yumur</i> 'globular, round; caecum (animal)'
12	Udm. <i>śurlo</i> 'sickle'	* <i>śarla</i>	BT * <i>čarlag</i> 'sickle'
13	Kom. <i>sartas</i> 'kindling; splinter'	* <i>śartu</i>	CT <i>yartu</i> ~ <i>yardu</i> 'wooden board; wood shavings'
14	Kom. <i>śortnj</i> ~ <i>śurtnj</i> 'to gather together, to squeeze'	* <i>śōr-</i> (* <i>śūr-</i> ?)	CT <i>kavir-</i> 'to bring together, to collect, to constrict, to pinch'
15	Kom. <i>śjl</i> 'twisted rope'	* <i>śilī</i>	CT * <i>hišig</i> 'cord, rope'

Table 7. S-Turkic loanwords in Mordvin

	Mordvin	S-Turkic	Turkic
1	<i>šéře</i> ‘brass, copper’	* <i>šir</i>	CT <i>yēz</i> ‘brass, copper, pinchbeck’
2	<i>širāk</i> ‘ash-tree, elm’	* <i>širik</i>	CT <i>yirik</i> ~ <i>yizik</i> ~ <i>yerk</i> ‘alder’
3	<i>šuk</i> ‘a word of greeting’	* <i>šük(-)</i>	CT <i>yük-</i> ‘to bow, to kneel’
4	<i>sardo</i> (< * <i>šardo</i>) ‘splinter’	* <i>šartu</i>	CT <i>yartu</i> ~ <i>yardu</i> ‘wood shavings, wood chips’
5	<i>šukoro</i> (only Erza) ‘a kind of bread’	* <i>šükörö</i> (< * <i>šöräkä</i>)	CT <i>čöräk</i> ‘a round loaf of bread’

Table 8. S-Turkic loanwords in Cheremis

	Cheremis	S-Turkic	Turkic
1	* <i>šap</i> ‘rein’	* <i>šap</i>	CT <i>yip</i> ~ <i>yip</i> ~ <i>yäp</i> ~ <i>yap</i> ‘cord, thread, string’
2	* <i>šalâm</i> ‘long fishing net’	* <i>šalim</i>	CT <i>yilim</i> ~ * <i>yalim</i> ~ <i>ilim</i> ‘big fishing net’
3	* <i>šüwälcé-</i> (* <i>šüwälcé- ?</i>) ‘to peel (nuts)’	* <i>šügilč-</i> (* <i>šüvilč- ?</i>)	CT * <i>hügiš-</i> ‘to be peeled off’
4	* <i>šire-</i> ‘to become angry’	* <i>šir-</i>	CT * <i>hēr-</i> ‘to dislike, to have aversion to, to be bored’

Table 9. S-Turkic loanwords in Mansi

	Mansi	S-Turkic	Turkic
1	<i>šēr ~ šēr̄ ~ šērā</i> ‘spool, reel, coil’	* <i>šūr</i>	CT * <i>yörüğ</i> ‘reel, spool’
2	<i>šart ~ šarta ~ šartə</i> ‘kindling, fatwood’	* <i>šartu</i>	CT <i>yartu ~ yardu</i> ‘chip, shavings; kindling’

Table 10. S-Turkic loanwords in Tungus

	Tungusic	S-Turkic	Turkic
1	* <i>sörö-</i> ‘to go away, to leave’	* <i>šörä-</i> or * <i>šörö-</i>	CT <i>yöri-</i> ~ <i>yori-</i> ‘to walk, to go’ Chuv. <i>šüre-</i> ‘to walk, to go’
2	* <i>čirikte</i> ‘copper’	* <i>širi</i>	CT <i>yēz</i> ‘brass, copper, pinchbeck’
3	* <i>čip-</i> ‘to get moist’	* <i>šipi-</i>	CT <i>yipi-</i> ~ <i>yibi-</i> ‘to get moist’
4	Evk. <i>salama ~</i> <i>sulama</i> ‘snake’ Neg. <i>sulama</i> ‘snake’	* <i>šilamä</i> (* <i>šulamä</i> ?)	CT <i>yilān</i> ‘snake’ Chuv. <i>šēlen</i> ‘snake’
5	NTg. * <i>siri-</i> ‘to cut, to carve’	* <i>širi-</i>	CT <i>yir-</i> ‘to split (gently)’
6	* <i>samān</i> (< * <i>samā-</i>) ‘shaman’	* <i>šāmā-</i> ‘to shamanize’	CT * <i>kām</i> ‘shaman’
7	* <i>sīrV-</i> ‘to be angry’	* <i>širǎ-</i>	CT * <i>hēr-</i> ‘to dislike, to have aversion to, to be bored’

Table 11. S-Turkic loanwords in Manchu

	Manchu	S-Turkic	Turkic
1	<i>suju-</i> (< * <i>sürgü-</i>) 'to run, to hasten'	* <i>šügürü-</i>	CT <i>yügür-</i> 'to run, to hasten'
2	<i>sida-ra-</i> 'to unfold, to release, to spread out'	* <i>šidä-</i>	CT <i>yäd-</i> 'to spread out'
3	<i>sabsi-</i> 'to sew tightly; to brand characters on the face and arms of criminals; to trim a horse's mane'	* <i>šabčī-</i>	CT <i>kavčī-</i> 'to attack (hornet); to be furious (man)'
4	<i>sada ~ sata</i> 'pine needle'	* <i>šādi</i>	CT * <i>kadi</i> 'pine' Chuv. <i>xir(ǎ)</i> 'pine' (Both from PS * <i>kâât-âjâ</i> or * <i>kaätia</i> 'spruce')
5	<i>suru</i> (< * <i>sürü</i>) 'white (horse)'	* <i>šürün</i>	CT <i>hürün</i> 'white'
6	<i>sirge-</i> ~ <i>sirke-</i> 'to be anxious, to worry'	* <i>širikǎ-</i>	CT * <i>hērik-</i> 'to be bored, to be annoyed, to be irritable'

Table 12. Possible S-Turkic loanwords in Yeniseian

	Yeniseian	S-Turkic	Turkic
1	* <i>səkə</i> ‘heavy’	* <i>šük</i>	CT * <i>yük</i> ‘load’
2	Ket ⁴ <i>s’i</i> / ⁴ <i>s’ij</i> ‘to eat’ Yugh <i>si^hj⁴</i> ‘to eat’ Kott <i>šig</i> ‘food’	* <i>šī-</i>	CT <i>yē-</i> ‘to eat’
3	* <i>sen</i> (< * <i>siam</i>) ‘shaman’	* <i>šām</i>	CT * <i>kām</i> ‘shaman’

Table 13. S-Turkic loanwords in Tocharian

	Tocharian	S-Turkic	Turkic
1	A <i>šuk</i> [ɕʊk] B <i>šūke</i> [ɕʊkɛ] ‘sap, juice; provisions’	* <i>šūkī</i>	CT <i>yūk</i> ‘tree sap, resin’
2	B <i>šāmp-</i> [ɕamp-] ‘to be haughty, to be conceited’	* <i>šāmp(ǎ)-</i>	CT * <i>kāmp-</i> ‘to shamanize’
3	B <i>šarka</i> [ɕərkə] ‘song, singing’	* <i>šār</i> (< * <i>hiār</i>)	CT * <i>hīr</i> ~ * <i>hīri</i> ‘song, singing’ BT * <i>hiāri</i> (> Chuv. <i>yurǎ</i>) ‘song, singing’

Table 14. S-Turkic loanwords in Armenian

	Armenian	S-Turkic	Turkic
1	<i>šal</i> ‘dew, night-damp’	* <i>šāl</i>	CT <i>yāš</i> ‘tear’ Chuv. <i>šul</i> (in <i>kuššul</i>) ‘tear’
2	<i>šlni</i> (< * <i>šil</i>) ‘nape, the back of the neck’	* <i>šili</i> (< * <i>šelGi</i>)	CT <i>yälkä</i> ~ <i>yelkä</i> ~ * <i>yelki</i> ‘nape, back of the neck’
3	<i>šant</i> ‘ ~ <i>šant</i> ‘i ~ <i>šand</i> ~ <i>šandi</i> ‘lightning, thunderbolt; fire, spark, fiery iron’	* <i>šanti</i> ~ * <i>šandi</i>	CT * <i>yanti</i> ~ * <i>yandi</i> ‘something burning; bright, light’
4	<i>šert</i> ‘split wood, piece of wood, splinter; slice, slip, sliver’	* <i>šart</i>	CT <i>yart</i> ‘wooden board; wood shavings’
5	<i>šer</i> ~ <i>šēr</i> ~ <i>šert</i> ‘ ~ <i>šerd</i> ~ <i>šert</i> ‘storax-tree; manna- ash (?)’	* <i>širk</i> ~ * <i>širt</i> (‘ash-tree’)	CT <i>yerk</i> ~ <i>yerik</i> ~ <i>yirik</i> ~ * <i>yizik</i> ‘alder’
6	<i>šalim</i> (12 th c.) ‘to be mistaken, to be confused’	* <i>šālī-</i> (< * <i>šārī-</i>)	CT <i>yāz-</i> ‘to err, to go astray, to miss’
7	<i>šēr</i> ‘song’	* <i>šār</i>	CT * <i>hīr</i> ~ * <i>hīri</i> ‘song, singing’ BT * <i>hiārī</i> (> Chuv. <i>yurǎ</i>) ‘song, singing’

8	<i>šer</i> ‘urine’	* <i>širri</i>	CT <i>sīd-</i> ‘to urinate’ Chuv. <i>šār-</i> ‘to urinate’
9	<i>anid</i> (7 th c.) ‘a (grazing) bird’	*(<i>h</i>) <i>añid</i>	CT (<i>h</i>) <i>añi(r)t</i> ‘ruddy goose’
10	<i>ařěj</i> ~ <i>ařěč</i> ‘warp (of a woven fabric)’	* <i>arič</i>	CT <i>ariš</i> ‘warp (of a woven fabric)’
11	<i>aşu</i> ‘brook, channel, ditch’	*(<i>h</i>) <i>āru</i>	CT (<i>h</i>) <i>ārk</i> ~ (<i>h</i>) <i>ārik</i> ‘river, irrigation canal, water course’
12	<i>əncay</i> [əntsə] ~ <i>ənjay</i> [əndza] ‘present, gift, offering’	* <i>inǰa</i>	OT <i>ančo</i> (<i>anjo</i> ?) ‘reward, gift, present’

Table 15. S-Turkic loanwords in Common Circassian

	Common Circassian	S-Turkic	Turkic
1	* <i>č’ala</i> ‘youth, young man, boy’	* <i>šālā</i>	CT <i>yāš</i> ‘young in age, youth, young man, child, boy’
2	* <i>č’ak^wa</i> ‘felt cloak’	* <i>šaku</i>	CT <i>yak(k)u</i> ‘fur coat worn inside out’
3	* <i>ǧ^wəčə</i> ‘iron’	* <i>gu(r)čī</i>	CT <i>kurč</i> ‘tough, hard; steel’ Chuv. <i>xuráš</i> ~ <i>xuršā</i> ‘steel’

Table 16. Repeating S-Turkic loanwords in various languages

Reconstructed S-Turkic form	1st period Siberia	2nd period Caucasus	3rd period Volga-Kama region
* <i>śab-</i> / * <i>śabčĭ-</i> / * <i>śabur-</i> > * <i>śōr-</i>	Mo. * <i>sabsa-</i> ‘to squeeze; to join’ — Ma. <i>sabsi-</i> ‘to sew tightly; to brand characters on the face and arms of criminals; to trim a horse’s mane’	Hung. * <i>szor-</i> ‘to press, to pinch, to force’	Kom. <i>śortnj</i> ~ <i>śurtnj</i> ‘to gather together, to squeeze’
* <i>śādā-</i> > * <i>śīdā-</i>	PS * <i>sājtâ-</i> ‘to stitch’ — Mo. <i>side-</i> ‘to sew, to stitch, to baste’	∅	∅
* <i>śagirā</i> > * <i>śārā</i> > * <i>śār</i>	Mo. * <i>sayaral</i> ‘ashen, dun-coloured, isabelline’ — WM <i>sarni siroi</i> ‘yellow ocher’	Hung. <i>szár</i> ‘red-brown, reddish yellow, light-coloured, yellowish, pale’	∅

<p>*<i>šām</i> / *<i>šāmp(ǎ)</i>-</p>	<p>PS *<i>sāmpā-</i> ‘to shamanize’ — Toch. B <i>šāmp-</i> ‘to be haughty, conceited’ — PTg. *<i>samān</i> (< *<i>samā-</i>) ‘shaman’</p>	<p>∅</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>šanti</i> ~ *<i>šandi</i> / *<i>šandiliy</i></p>	<p>∅</p>	<p>Arm. <i>šant</i> ‘ ~ <i>šanti</i> ‘i ~ <i>šand</i> ~ <i>šandi</i> ‘lightning, thunderbolt; spark, fire; fiery iron’ — Utigur Σανδίλ / Σάνδιλος ‘personal name’</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>šanǔ-</i> ~ *<i>šinǔ-</i> > *<i>šan-</i> ~ *<i>šin-</i></p>	<p>Mo. *<i>šinal-</i> ‘to suffer, to grieve, to regret; to lament, to wail’</p>	<p>Hung. <i>szán</i> [sān] ‘to have pity for, to regret’</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>šap</i></p>	<p>Mo. *<i>sab</i> ‘thread’</p>	<p>∅</p>	<p>PCher. *<i>šap</i> ‘reins’</p>
<p>*<i>šār</i> / *<i>šāri-</i> > *<i>šīri-</i></p>	<p>Toch. B <i>šarka</i> [øærkə] ‘song, singing’</p>	<p>Arm. <i>šēr</i> [šer] ‘song’</p>	<p>PP *<i>šily-</i> ‘to cuckoo, to sing (of birds)’</p>

<p>*<i>śarī</i> / *<i>śirī</i> > *<i>śār</i></p>	<p>Mo. *<i>sari</i> (> <i>sari</i>sun) ‘membrane, thin skin’ — Mo. *<i>siri</i> (> <i>siri</i>) ‘skin, rawhide’</p>	<p>Hung. <i>szár</i> [sār] ‘bald, hairless’</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>śēl</i> / *<i>śelpi-</i></p>	<p>Mo. <i>selpi-</i> (> *<i>sebi-</i>) ‘to wave, to fan’</p>	<p>Hung. <i>szél</i> ‘wind’</p>	<p>PP *<i>śjl</i> (or *<i>śil</i>) ‘strong wind, storm’</p>
<p>*<i>śer</i> / *<i>śerügä</i></p>	<p>Mo. *<i>serüge</i> (> *<i>siroyai</i> ~ *<i>siruya</i> ~ *<i>sirayu</i>) ‘earth, ground, soil, dust’</p>	<p>Hung. <i>szér</i> ‘part of a village, street’</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>śerk</i> ~ *<i>śert</i> > *<i>śirk</i> ~ *<i>śirt</i></p>	<p>∅</p>	<p>Arm. <i>šer</i> ~ <i>šēr</i> ~ <i>šert</i> ‘ ~ <i>šerd</i> ~ <i>šert</i> ‘storax-tree; manna-ash (?)’</p>	<p>Mord. <i>śirək</i> ~ <i>śirt</i> ‘ash-tree, elm’ — PP *<i>śir-pu</i> ‘elm’</p>
<p>*<i>śikū</i> > *<i>śik</i></p>	<p>Mo. *<i>sġui</i> ‘thicket, grove, forest’</p>	<p>∅</p>	<p>PP *<i>śik</i> ‘group (of houses, trees, etc.)’</p>
<p>*<i>śili</i></p>	<p>Mo. *<i>sili</i> ‘flat-topped hill, hillock, tableland; nape’</p>	<p>Arm. <i>šlni</i> (< *<i>šil</i>) ‘nape’</p>	<p>PP *<i>śili</i> ‘nape, neck’</p>

*šīn	WM <i>sil</i> , WM <i>sinji</i> ~ <i>singsi</i> ‘form, shape, appearance’	Hung. <i>szín</i> [sīn] ‘complexion, appearance, look’	Ø
*šīrǎ- / *šīrikǎ-	Tg. *šīrV- ‘to be angry’ — Ma. <i>sirge-</i> ~ <i>sirke-</i> ‘to be anxious, to worry’	Ø	PCher. *šīre- ‘to become angry’
*šīrǎ- > *šīlǎ- > *šīl-	PS *šīrǎ- (~ *šīrǎ-) ‘to dig, to hollow out’ — Mo. *šīle- (> *šīle-) ‘to carve, to engrave’ — Tg. *šīri- ‘to carve, to cut into strips’	Hung. <i>szil</i> [sil] ‘to split, to carve’	Ø
*šīrī > *šīr	WM <i>šīrin</i> ‘bronze, copper’ — PTg. *šīri (> *šīrikte) ‘copper’	Ø	PP *šīr / *šīr ‘lead’ — Mord. <i>šīre</i> ‘copper’

<p>*<i>šitā-</i> (*<i>šitdu</i>) > *<i>šit-</i></p>	<p>PS *<i>sācu</i> ‘brand (piece of wood), coal’ — Mo. *<i>šita-</i> ‘to catch fire, to burn (intr.)’</p>	<p>Hung. <i>szít</i> [sīt] ‘to fire up (by blowing or poking)’</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>šūkū</i> > *<i>šūgū</i> > *<i>šīgū</i></p>	<p>Toch. A <i>šuk</i> [ɕok] Toch. B <i>šuke</i> [ɕokɛ] ‘sap, liquid, juice’ — Mo. *<i>sigū</i> (> *<i>siγūsün</i>) ‘sap, juice’</p>	<p>∅</p>	<p>∅</p>
<p>*<i>šürügä</i> > *<i>šürüy</i> > *<i>šöri</i></p>	<p>Mo. *<i>sürüge</i> (> <i>sülje</i>) ‘spool, roller’</p>	<p>Hung. <i>szérű</i> [sērű] ‘threshing floor’</p>	<p>PP *<i>šörj</i> ‘coil, spool’</p>